

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculatáról

Tóth Imre: Még egyszer a legszebb magyar nevekről

Pomogáts Béla: Kommunikációs zavar a költészetben?

I. Gallasy Magdolna: „Közismert”-e?

Kálmán Endre: Egy magyartalanság ellen – de hogyan?

Tiszaamati Antal: Kiegészítés a „tötö” nyelv történetéhez

Bakos József: A kérdőjelek poétikája

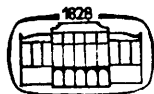
Fábián Pál: A csehszlávákiai magyar széppróza nyelvi arculata

Kovács Éva: Adalékok Petőfi ö-zéséhez

Tagai Imre: Ady Endre: Az eltévedt lovas

Kálmán Béla: Rokon nyelvi ismeretek a középiskolában

D. Mátyás Mária: A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

105. ÉVFOLYAM 1981. JANUÁR–MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Közigazgatásunk nyelvi arculatáról	1
<i>Tóth Imre</i> : Még egyszer a legszebb magyar nevekről	10
<i>Pomogáts Béla</i> : Kommunikációs zavar a költészetben?	26

Vita

<i>I. Gallasy Magdolna</i> : „Közismert”-e?	29
<i>Kálmán Endre</i> : Egy magyartalanság ellen — de hogyan?	37
<i>Tiszamarti Antal</i> : Kiegészítés a „tötö” nyelv történetéhez	40

Íróink nyelve

<i>Bakos József</i> : A kérdőjelek poétikája	41
<i>Fábián Pál</i> : A csehszlovákiai magyar széppróza nyelvi arculata	46
<i>Kovács Éva</i> : Adalékok Petőfi ö-zéséhez	54
<i>Tagai Imre</i> : Ady Endre: Az eltévedt lovas	59

Nyelv és iskola

<i>Kálmán Béla</i> : Rokon nyelvi ismeretek a középiskolában	69
<i>D. Mátai Mária</i> : A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban	75

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Mező András</i> : Fele	88
<i>K. Palló Margit</i> : Koldus—Börtön	92
<i>Sasvári László</i> : Metabizánci—Cerkó —Mocsonyi-Popovics	94
<i>Kiss Lajos</i> : Szilágysági hegységek	97
<i>Bakos Ferenc</i> : Summár 'erdőőr' és többszörös átvételű társai	101

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 . 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1981-ben

Achs Károlyné
Agoston Mihály
Bakos Ferenc
Bakos József
Balogh Lajos
Bartók Béla
Bartók János
Bencédy József
Benkő Loránd
Boros Mária
Bratinka József
Büky Béla
Büky László
Deme László
Fábián Pál
Fábricz Károly
Gaál Edit
I. Gallasy Magdolna
Graf Rezső
Gunda Béla
Hangay Zoltán
Heltai Pál
Horváth Károly
Huszár Ágnes
Jakab István

A. Jászó Anna
Kálmán Béla
Kálmán Endre
Kis Ádám
Kiss Emília
Kiss Jenő
Kiss Lajos
É. Kiss Sándor
Kovács Éva
Kovalovszky Miklós
Légrádi Imre
D. Máta Mária
0 Merényi Oszkár
Mészáros István
Mező András
A. Molnár Ferenc
Molnár Zoltán Miklós
Nagy Ferenc
K. Palló Margit
Perényi Károly
Péter László
Pléh Csaba
Polónyi Szilárd
Pomogáts Béla
B. Porkoláb Judit

Rácz Endre
Reuter Camillo
R.L.G.
Rozgonyiné Molnár Emma
Ruzsiczky Éva
Sámbokréthy Péter
Sasvári László
Sebestyén Árpád
J. Soltész Katalin
Szabó József
Szabó T. Ádám
Szabó Zoltán
Szende Aladár
Sz. A.
Szende Tamás
Szilágyi Ferenc
Tagai Imre
Takács Lajos
Takácsi-Nagy Klára
Tiszamarti Antal
Tompa József
Tóth Imre
Vũ N gon Cơn
Wacha Imre
Zilahi Lajos

**A Magyar Nyelvőr 1981. évi, 105. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Achs Károlyné</i> : Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél	207
<i>Ágoston Mihály</i> : Gondolatok és észrevételek Fábián Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról	278
<i>Bakos Ferenc</i> : Summár 'erdőőr' és többszörös átvételű társai	101
<i>Bakos József</i> : A kérdőjelek poétikája	41
<i>Balogh Lajos</i> : Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (Ismertetés)	492
<i>Bartók Béla</i> : A nyelveket tanuló Bartók Béla	129
<i>Bartók János</i> : Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban (Ismertetés)	106
<i>Bencédy József</i> : Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában	433
<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről	194
<i>Boros Mária</i> : Szabó Lőrinc: Így semmisül meg	309
<i>Bratinka József</i> : Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai	348
<i>Büky Béla</i> : Beszámoló a XXII. Nemzetközi Pszichológus Kongresszusról	252
<i>Büky László</i> : Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvén	185
<i>Deme László</i> : Közigazgatásunk nyelvi arculatáról	1
Közigazgatási szövegek szerkezeti mutatói	145
Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői	267
A közigazgatási irat mint közlemény	406
<i>Fábián Pál</i> : A csehszlovákiai magyar széppróza nyelvi arculata	46
Hogyan írjuk a márkaneveket?	155
Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke (Ismertetés)	370
<i>Fábricz Károly</i> : Az -e partikula	447
<i>Gáál Edít</i> : Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái (Ismertetés)	110
<i>I. Gallasy Magdolna</i> : „Közismert”-e?	29
<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelv hete Budapesten 1981-ben	382
<i>Gunda Béla</i> : Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza (Ismertetés)	371
<i>Hangay Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének döntője 1980-ban	127
<i>Heltai Pál</i> : Poliszmia a terminológiában	451
<i>Horváth Károly</i> : A MÉM felsőoktatási intézményeinek első országos magyar nyelvi versenye	507
<i>Huszár Ágnes</i> : Grundlagen der Sprachkultur (Ismertetés)	113
<i>Jakab István</i> : Gondolatok az összetett mondatrészekről	286
<i>A. Jászó Anna</i> : Lakó György: Budenz József (Ismertetés)	234
<i>Kálmán Béla</i> : Rokon nyelvi ismeretek a középiskolában	69
<i>Kálmán Endre</i> : Egy magyartalanság ellen — de hogyan?	37
<i>Kis Ádám</i> : A különírás és egybeírás kérdéséhez	415
<i>Kiss Emília</i> : Abnormális helyesírási sajátságok	417
<i>Kiss Jenő</i> : A magyar szaknyelvkutatás bibliográfiája (Ismertetés)	375
Dialektológiai szimpozion Szombathelyen	508
<i>Kiss Lajos</i> : Szilágysági hegynevek	97
Szilágysági helységnevek	354
Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez (Ismertetés)	374
<i>É. Kiss Sándor</i> : Nosztalgia	219
<i>Kovács Éva</i> : Adalékok Petőfi ő-zéséhez	54
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Zsirai Miklós táblája előtt	506
<i>Légrádi Imre</i> : *Mon	364
<i>D. Máti Mária</i> : A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban	75
<i>† Merényi Oszkár</i> : Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához	303
<i>Mészáros István</i> : Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tan- könyvben	292
<i>Mező András</i> : Fele	88
<i>A. Molnár Ferenc</i> : A deákné vásznáról	225
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Adalékok a „tötö” megítéléséhez	180
A stílus- és képvizsgálatról	421

<i>Nagy Ferenc</i> : A szaknyelv a szakközépiskolai nevelésben	201
<i>K. Palló Margit</i> : Koldus 92 — Börtön 93 — Írماغ 363	
<i>Perényi Károly</i> : Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket?	377
<i>Péter László</i> : Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből (Ismeretetés)	299
Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Ismeretetés)	367
<i>Pléh Csaba</i> : Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv (Ismeretetés)	117
<i>Polónyi Szilárd</i> : Fábian Pál—Szemere Gyula (szerk.): Katonai helyesírási tanácsadó szótár (Ismeretetés)	366
<i>Pomogáts Béla</i> : Kommunikációs zavar a költészetben?	26
<i>B. Porkoláb Judit</i> : Barla Gyula: Nyelvtan, stílus, iskola (Ismeretetés)	104
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategység határán túl	134
Egy új összegezés nyelvművelésünk történetéről és főbb kérdéseiről	396
<i>Reuter Camillo</i> : Sikota	478
<i>R.L.G.</i> : Csörte — Olvasat — Szúr a szegezés	502
Szembesül — Sült paraszt — Tessék szíves lenni — Hamad — Lefolyt vagy lefolyott?	378
<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : A szólások grammatikai tulajdonságai	339
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában	328
Kazinczy öröksége	385
<i>Sámbokréthy Péter</i> : A tagolva kapcsolás mint mondatfonetikai eszköz	159
<i>Sasvári László</i> : Metabizánci 94 — Cerkó 95 — Mosonyi-Popovics 96	
<i>Sebestyén Árpád</i> : „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről	319
<i>J. Soltész Katalin</i> : A népnevek jelentésviszonyairól	257
<i>Szabó József</i> : A mondattejedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben	463
<i>Szabó T. Ádám</i> : Márton Gy.—Péntek J.—Vöö I.: A magyar nyelvjárások román jövevényszavai (Ismeretetés)	111
<i>Szabó Zoltán</i> : Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (Ismeretetés)	227
Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus (Ismeretetés)	497
<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Szemere Gyulát, hetvenéves munkatársunkat	505
<i>Sz. A.</i> : Memoriterről tanácskoztak Debrecenben	511
<i>Szende Tamás</i> : Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet (Ismeretetés)	103
Kaarle Nordenstreng: Közléscelmélet (Ismeretetés)	373
Vértés O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig (Ismeretetés)	495
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Balázs János: Magyar deákság (Ismeretetés)	483
<i>Tagai Imre</i> : Ady Endre: Az eltévedt lovas	59
<i>Takács Lajos</i> : Kenyeres verem	361
„Fejszéjeket beitták...”	476
<i>Takácsi-Nagy Klára</i> : A Fordítók Nemzetközi Szövetségének kilencedik kongresszus..	509
<i>Tiszamarti Antal</i> : Kiegészítés a „tötö” nyelv történetéhez	40
<i>Tompai József</i> : Anyanyelvünk védelmében	165
Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István (Ismeretetés)	485
<i>Tóth Imre</i> : Még egyszer a legszebb magyar nevekről	10
<i>Vũ N goc Cấn</i> : A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak	440
<i>Wacha Imre</i> : A középiskolások beszédversenye 1980-ban	122
<i>Zilahy Lajos</i> : Csujogatas, nóta, banda	162

Nyelvművelés 1—28, 129—164, 257—302, 385—420

Vita 29—40, 165—184

Íróink nyelve 41—68, 185—193, 302—318, 421—432

Nyelv és iskola 69—87, 194—206, 319—328, 433—446

A nyelvtudomány műhelyéből 339—353, 447—462

Nyelvjárásaink 207—218, 463—475

Szó- és szólásmagyarázatok 88—102, 219—226, 354—365, 476—482

Szemle 103—121, 227—251, 366—376, 483—501

A Nyelvőr postája 377—381, 502—504

A Nyelvőr hírei 122—128, 252—256, 382—384, 505—512

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató nem (vagy csak részben) tartalmazza a következő cikkek szavait:
Márton—Péntek—Vöö: A magyar nyelvjárások román jövevényszavai (111); Mészáros István: Szólások és közmondások Wagner Phraseológiájában (292); Soltész Katalin: A népnévek jelentéviszonyairól (257); Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke (370); Tóth Imre: A legszebb magyar nevekről (10).

A, Á	<i>Fele</i> 88	L
<i>adatbank</i> 510	<i>felkapottság</i> 158	<i>lefolyt v. lefolyott</i> 381
<i>államigazgatás</i> 1	<i>Fény < Foen</i> 96	<i>leporol</i> (argó) 162
<i>arumén</i> 'makedo-román'	<i>foeni</i> 96	
96	<i>Foglal-tető</i> 98	M
	<i>folkdíszkő</i> 163	<i>mánta</i> 'Mecenzéf környé-
	<i>forog</i> 188	ki német' 267
B		<i>matyó</i> 267
<i>banda</i> 'popzenekar' 164	G	<i>ménkú</i> 188
<i>barkó</i> 267	<i>Gardánjúlva</i> 354	<i>metabizánci</i> 94
<i>Bebek</i> 97	<i>göröngy</i> 188	<i>móc</i> 96, 267
Berzsenyi szószármazta-		<i>Mocsonyi-Popovics</i> 96
tásai 305		<i>*mon malom</i> 364
<i>biszerika</i> 'g. kat. temp-	H	<i>morva</i> 267
lom' 96	<i>hajdú</i> 267	<i>Mosóbánya</i> 357
<i>bosnyák</i> 267	<i>hajlok</i> 'présház' 50	<i>muszka</i> 265
<i>bosztán</i> 'sütőtök' 102	<i>Hamad</i> 380	
<i>börtön</i> 93	<i>hanák</i> 267	N
<i>braunkaxler</i> 267	<i>hankalódik</i> 50	<i>nagykun</i> 267
<i>bunyevec</i> 267	<i>hánykolódik</i> 191	<i>nosztalgia</i> 219
	<i>hánytorog</i> 192	<i>nóta</i> táncdal 163
C	<i>Haraklány</i> 355	
<i>cerkó</i> 'g. kat. templom' 95	<i>hempereg</i> 191	O
	<i>hengergőzik</i> 191	<i>occitan</i> délfancia 267
CS	<i>hienc</i> 267	<i>oláh</i> 266
<i>csángó</i> 267	<i>honvág</i> 222	<i>olvasat</i> 503
<i>Császér</i> 354	<i>hucul</i> 267	<i>ormán(y)</i> 216
<i>csörte</i> 502		<i>orr</i> 207
<i>csujogat</i> 'kurjongat' 162	I	
	<i>írmag</i> 363	Ö
D		<i>örvény</i> 187
<i>deákné</i> vászna 225	J	<i>összhangérték</i> 430
<i>deákság</i> 483	<i>jász, jászku</i> 267	
<i>Derek < Drag</i> 88	<i>jelentkezik nála</i> 233	P
		<i>pandal</i> 50
E	K	<i>polyák</i> 265
<i>-e</i> (kérdő partikula) 447	<i>karikázik</i> 189	<i>poncihter</i> 267
<i>Észak-hegy</i> 97	<i>Kelence</i> 355	<i>popdiszkó</i> 162
	<i>Kémer</i> 357	<i>postbizánci</i> 95
	<i>kenyeres verem</i> 361	<i>pörög</i> 189
F	<i>kérdőjel mint poétikum</i> 41	
<i>fejcséjeket</i> beitták 476	<i>kimenő</i> (irat) 1	R
<i>fekete</i> (tűz) 185	<i>kiskun</i> 267	<i>rác</i> 266
	<i>kócsin</i> 'disznóól' 101	<i>ruszin</i> 266
	<i>koldus</i> 92	<i>rusznyák</i> 266
	<i>kötődik</i> vmihez 233	

S	szólésszintagma 341 szóvédjegy 155 szúr a szegezés 503 szövegtan 233	U
Sereden 357 Sikora 478 sírközik 'csúszkál' 50 sokác 267 summár 'erdőőr' 101 Sülelmed 358 sült paraszt 378	T	újságol 410 ukrán 266 univerzálé 72 Úztató 359
SZ	táncol 190 tanítós 'tanítószakos hall- gató' 182 Tarnica 98 tátong 192 táv-adatfeldolgozás 416 Terbete 99 tessék szíves lenni 379 tigany 'serpenyő' 102 tírpák 267 tót 266 tölcsér örvény 188 Turbóca 358	V
szárma 'töltött káposzta' 102 szembesül 378 szilimán 'ügyetlen' 102 szintén 3 szivárvány 211 szólásglosszéma 340 szólásmondat 343	védjegynév 155 vesszőhanglejtés 161 Vigyázó 100 visszajelez 1	Z
	Zálnok 360 Zilah 360	

TÁRGYMUTATÓ

- Ady: Az eltévedt lovas (verselemzés) 59
aktuális mondattagolás 110
anyanyelv / a gyorsuló idő hatása ~ünkre 195, az ~ ismerete és használata, az ~ szerepének tudatosítása 197, ~ és társadalom 198, az ~ társadalmi-történeti-művelődési tényező 200, az ~ helyes használata 204
anyanyelvi oktatás, nevelés 77, 194, 201, 206, anyanyelvi tanárképzés 200, anyanyelvi tanárok felelőssége 200
areális nyelvészet 72
- Balázs János: Magyar deákság (Ismertetés) 483
Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók, terelők somogyi nyelvatlasza (Ismertetés) 371
Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv (Ismertetés) 117
Barla Gyula: Nyelvtan, stílus, iskola (Ismertetés) 104
befejezett melléknévi igenév állítmányi használata 30
beszédművelés kisiskolás korban 106, az iskolában 433
beszédverseny 122
Budeniz József érdemei 234
- csehszlovákiai magyar széppróza 46
- dallamlebegtetés 161
dialektológiai szimpozium 508
- egybeírás 278, 415
egyeztetés / az alany és állítmány ~e 134
egységesülés / irodalmi ~ 46, 54
- „éjszaka örvényei” (szókép Füst Milánnál) 185
elemzés 105
elmebeteg írásműve 417
- Fábián Pál—Szemere Gyula (szerk.): Kantonai helyesírási tanácsadó szótár (Ismertetés) 366
fantáziánév 157
felkiáltójel mint poétikum 45
fogalmazás / pontoskodó ~ 268, a ~ személytelensége 271
fordítók kongresszusa 509
- generatív grammatika 72
- hangfekvésváltás 161
hangsúly / fő~, mellék~ 107
hangzásosság 105
helynevek fordítása 377
hibás szóhasználat, szókapcsolat 233
homonímia 403
Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái (Ismertetés) 110
- idegen szavak 233
Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből (Ismertetés) 229
- jelentésmegosztás 265
jelentésan 485
jövő kutatás 404
- kapcsolva tagolás 159
képszerűség 422
kérdőjel versben 41

- Király Lajos—Balogh Lajos: Az állathang-
utánzó igék, hívogatók és terelők somo-
gyi nyelvatlasza (Ismeretetés) 371
- Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Ismeretetés)
367
- kommunikáció 405
- kötőhangzók 233
- közigazgatási nyelv 267, ~ szöveg 145, ~
irat 406
- közlélelmélet 373
- közmondások Wagner Phraseológiájában
292
- közneveltségség 157
- köznyelv / táji ~ 232
- kriminalisztikai szövegnyelvészet 103
- kulesmorféma, ~ szó, ~ mondatrész 103
- különírás 278, 415
- Lakó György: Budenz József (Ismeretetés)
234
- leíró hangtan 495
- Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvmű-
velés (Ismeretetés) 227
- magyar nyelv hete 1981-ben 382
- márkanévek írása 155
- Márton Gy.—Péntek J.—Vőő I.: A magyar
nyelvjárások román jövevényszavai (Is-
meretetés) 111
- mondatrész / összetett ~ek 286
- mondat szerkesztés a hivatali nyelvben 273
- mondattejedelem nyelvjárási szövegben
463
- mutató / szerkezeti ~, tagoltsági ~ 6,
zsúfoltsági ~ 7
- Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza
I—VI. kötetéhez (Ismeretetés) 374
- Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyel-
vészet (Ismeretetés) 103
- Nemzetközi Pszichológus Kongresszus 252
- név / családi ~, kereszt~, legszebb ~ 10
- névszói jellegű állítmány 169
- népnevek típusai 257
- Nordenstreng, Kaarle: Közlélelmélet (Is-
meretetés) 373
- növénynevek / népi ~ 495
- nyelv / a ~ rétegződése 319, kulturáltsága
116, mint esztétikum 198, irodalmi ~,
köz~ 438
- nyelvi demokratizmus 72, ~ dilettantiz-
mus 73, ~ formák 29, ~ gazdaságosság
72, ~ hibák nyelvtana 204, ~ képi ki-
fejezések Krúdyánál 421, ~ norma 402,
~ tervezés 404, 406, ~ verseny 127
- nyelvföldrajz 494
- nyelvhasználat 30, 230
- nyelvhelyesség 30, 182
- nyelvjárástípus 493
- nyelvművelés 113, 227
- Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 236
- nyelvrokonságunk ismeretése 69
- nyelvszókás 389, 391
- nyelvtan 104
- nyelvtípusok 320
- nyelvtörténet az anyanyelvi oktatásban
75
- nyelvtudomány és nyelvművelés 405
- nyelvváltozatok 322
- ő-zés Petőfinél 54
- Péntek J.—Márton Gy.—Vőő I.: A magyar
nyelvjárások román jövevényszavai (Is-
meretetés) 111
- poliszémia / terminológiai ~ 451
- prágai nyelvész kör 113
- regionális köznyelvviség 229
- Simonyi a *t* jeles melléknévi igenevekről
166, 168, 170
- sportnyelv 400
- Sprachkultur / Grundlagen der ~ 113
- stílus 104, kor~ 387
- stílustörténet 497
- stilizáltság 499
- súlyponti rész hibás elhelyezése a hivatali
nyelvben 276
- szakkönyvek nyelve 205
- szaknyelvkutatás bibliográfiája 375
- szaktanárok anyanyelvi műveltsége 205
- szakzsargon 271
- Szegecy-Maszák Mihály: Világkép és stílus
(Ismeretetés) 497
- személytelenítő kifejezések 272
- Szemere Gyula—Fábián Pál (szerk.): Ka-
tonai helyesírási tanácsadó szótár 336
- Szemere Gyula hetvenéves 505
- szinkronia / dinamikus ~ 79
- Szinonimaszótár 328
- szinonimia 490
- szleng szótár 119
- szociolingvisztika 72
- szóhasadás 265
- szókészlettan 485
- szólások Wagner Phraseológiájában 292
- szótár / katonai helyesírási ~ 366
- szöveg/metszet, ~ szó, ~ tagoltság 148, ~
szerkezet 4
- tájnyelv / erdélyi ~ 492
- tájszavak osztályozása 494
- tájszótár / mihályi ~ 367
- Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmá-
nyok (Ismeretetés) 492
- Tinódi mozgást jelentő igéi 348
- tipológia 72
- t, -tt + léteje 29—37
- torzítások Berzsenyi költeményeiben 303
- tömegkultúra 27
- tőt / vita a ~ nyelvről 165, 179, 180
- ultrarövid mondatok 471

-va, -ve + létige 32, 37—39, 40, 171
verseny / idegen ajkúak magyar nyelvi ~e
507
verselemzés / Szabó Lőrinc: Így semmi-
sűlsz meg...) 309
versszerkezet-történet 500
Vértess O. András: A magyar leíró hangtan
története az újgrammatikusokig 495
világkép és stílus 497
világnyelv 507

vizsgálat / alap~, ellenőrző ~, egybevető
~ 146

Vőd I. — Márton Gy. — Péntek J.: A magyar
nyelvjárások román jövevényszavai 111

Zsirai Miklós-emléktábla 506

Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás
korban 106

Összeállította: *P. Balázs János*

MAGYAR NYELVŐR

105. ÉVFOLYAM * 1981. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Közigazgatásunk nyelvi arculatáról

Ez az áttekintés eredetileg záró résztanulmánynak született. „Közigazgatás és közönség érintkezésének hangja — és visszhangja” címen kezdtünk kutatást 1973-ban, és folytattuk 1976-ig. A tanulmány záró, mert kerek helyzetképet igyekszik adni; de részleges, mert a kutatás csak az érintkezés „hangjának” vizsgálatára volt kiterjeszthető, a fogadtatásnak — azaz a „visszhangnak” — részletező felmérése a továbbiakra maradt. — Maga az itt jelzett kutatási téma része volt az 1 21 03 jelzetű, „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” című OTTKT főiránynak. S úgy gondoljuk: a feldolgozott anyag alap lehet majd egy „Közigazgatási fogalmazási tanácsadó” elkészítéséhez is.

Itt és a továbbiakban — a főirány eredeti címéhez is ragaszkodva — „közigazgatás” kifejezést használunk az azóta divatba jött „államigazgatás” megjelöléssel szemben. Választásunknak nemcsak nyelvi, hanem — sőt: első-sorban — szemléleti alapja van. A „közigazgatás” összetett szónak „köz-” előtagja kevésbé von határt „igazgató” és „igazgatott” közé, mint az „államigazgatás” összetételé. Jelentésfejlődése akár odáig elkísérheti az igazgatás fejlődését, ahol majd már nemcsak a „köz”-t igazgatják, hanem a „köz” igazgat; ahol „igazgató” és „igazgatott” között elmosódnak a határok — természetesen a nyelvek-nyelvhasználatiak is.

E feldolgozásunk f o r r á s á u l a következők szolgáltak: a) egy városi tanács igazgatási és ipari osztályának kimenő iratai (határozati és indokolási részek); b) egy városi-kerületi tanácsi hivatal kimenő iratai; c) egy nagyközségi tanács kimenő iratai; d) egy irat- és nyomtatvány-mintatár eredeti kézirata (hivatal és ügyfél számára készült minták vegyesen); e) az előbb jelzett irat- és nyomtatvány-mintatárnak egy nyelvész munkaközösség által átdolgozott anyaga; f) egyéb források (pl. a városi egészségügyi és mezőgazdasági-élelmezési osztály iratai).

Közigazgatás és közönség érintkezése túlnyomó részben írásos formában zajlik. Az írott formának a beszélthez képest kettős előnye van; a) lényegesen nagyobb a térbeli hatóköre, s így eljut a távollevőkhöz is; b) maradandó, tárolható, visszaidézhető. — Van azonban egy harmadik jellemzője is: hogy faraghatóbb, csiszolhatóbb, kerekrebbre formálhatóbb az élőszónál. Ez viszont nemcsak előnye az írott változatnak, hanem ugyanannyira veszélye is. A szóbeli érintkezésnél a címzett, a beszédpartner, természetesen jelen van, s így menet közben is visszajelezhet; az írott forma címzettje viszont, az olvasó, ki van szolgáltatva a nélkül — s gyakran rá való tekintet nélkül — rögzített szövegnek. Azt mondhatjuk: a beszédpartner a szöveg formálódásá-

nak aktív tényezője, befolyásolója; az olvasó viszont a kész szöveggel szemben — ami annak megformálását illeti — már passzív tényező, tehetetlen.

Pedig a szöveg kapocs — illetőleg az kellene, hogy legyen — a megfogalmazója és az olvasója között; vagy még inkább: l á n c, amely úgy köti össze őket, hogy szemei együtt egészet alkotnak, egymásba kapaszkodnak, de egyenként, önmagukban is megszerkesztettek, részértékükben kerekre zártak; azaz viszonylag önálló részei — bár részei — a belőlük formálódó egészek. — Ezért feldolgozásunk — túllépve a szokásos „szemelgető” módszeren — egyes forráscsoportokat egészükben és eszként igyekezett elemzés alá venni; azaz nemcsak a bennük felhasznált nyelvi elemeket s az ezekből egybeszerkesztett kisebb egységeket (szerkezeteket és mondatokat) vizsgáltuk, hanem a s z ö v e g e t is a maga sajátos kétarcúságában: mint művet (szerkesztményt) és mint működést (kapcsolatteremtésre hivatott tényezőt).

Kutatásunk e szakaszának lezárásául — a szükséges bevezető megjegyzéseken kívül — két részösszeállítás született. Az elsőben közigazgatási fogalmazásunk m e n n y i s é g i jellemzőit mutatjuk be, a másodikban a m i n ő s é g i jellemzőket. Mindkét fejezet diagnosztikus jellegű elsősorban; de úgy tudjuk: a jó diagnózis szinte fél terapia már, tehát korántsem haszontalan a gyakorlati továbblépés szempontjából sem.

1. Az iratváltás mint érintkezési forma

A közigazgatásbeli érintkezést — mind a felek közötti távolság folytán, mind a pontosság és rögzítettség érdekében — főként az írásbeliség jellemzi. Az írás — jól tudjuk — úgy jött létre hajdanán, mint az élőbeszéd rögzítésére szolgáló eszköz, azaz csak technikai, más ingerterületre áttett válfaja a beszédnek. Ám az előszóhoz mérve önálló sajátosságai — elsősorban a rögzíthetőségben gyökerező csiszolhatósága — a fejlődés során visszahatottak magára a szövegformálásra is. Ennek folyamányaként a nyelvi érintkezésnek szerkesztési tekintetben is e l v á l t egymástól az élőszóbeli meg az írásos formája.

Futó rápillantással is megállapítható ma egy szövegről az, hogy élőbeszéd után (például magnetofonfelvételtől) írták-e le, vagy írásban fogalmazták. De magában az írásos fogalmazásban is egyre jelentősebb eltérések alakulnak ki attól függően, hogy a szöveg miről és kinek szól. A kettő közül azonban a második tényező a nagyobb súlyú: ugyanarról a tárgyról is sokféleképpen lehet — sőt: kell — fogalmazni, attól függően, hogy milyen olvasó(közönség) számára.

Ez elvben vonatkozik persze a közigazgatási iratok megformálására is. Hiszen más a „szövegigénye” vagy még inkább: „szövegbírása” a fölé- vagy mellérendelt hivatal hasonló beosztású (és előismeretű és műveltségű és gondolkodású) dolgozójának, s más annak az „ügyfélnek” aki csak alkalmyszerűen keveredik kapcsolatba a közigazgatással, s így annak (sajátos fogalomkészletét hordozó) szókincse éppoly idegen a számára, mint (sajátos gondolatfűzését tükröző) fogalmazásmódja. Ezért aki a „partner hivatalnak” szövegez, annak bízva lehet a gondolat k i f e j e z é s pontossága az egyetlen — vagy legalábbis a legfőbb — gondja; ám aki ügyfélnek, azaz „kívülálló átlagembernek” ír, azt a gondolat k ö z l é s hatékonysága kell, hogy foglalkoztassa elsősorban.

Egy példa, a Legfelsőbb Bíróságnak egy indokolásából:

„Az elsőfokú bíróság a 9. sorszámú ítéletében a tényállást helyesen állapította meg, és szintén helytállóak voltak az e tényállástól az alperesek által létesített ingatlan-adásvételi szerződés semmisség okábólí érvénytelenségének megállapításán át az eredeti, azaz a szerződéskötés előtt fennállott állapot helyreállítandóságára vezetetten levont jogi következtetései is.”

Nemigen veszi észre az átlagpolgár ebben a szövegben azt a fő vonalat, amely nyelvileg ezen a három pilléren vezet át: „... e tényállástól... megállapításán át... helyreállítandóságára vezetetten”. S nehezen tudja összekapcsolni a második tagmondatnak előre vetett állítmányát a végére szorult alanyával: „... szintén helytállóak voltak... jogi következtetései is”, minthogy e két rész közé úgy zsúfolódik 21 tartalmas szó (a névelőket és kötőszókat bele sem számítva), hogy ez a kígyó több — önálló kiemelést kívánó — fontos közleményrész tartalmaz ugyan, ám nyelvtanilag a maga egészében alárendelt jelzője az alanyi résznek, azaz a két utolsó szónak. — Arról nem is szólva most, hogy az „okábólí érvénytelenség”, a „fennállott állapot”, a „helyreállítandóságára vezetetten levont” kifejezések megformálásukban mennyire idegenek a mindennapok nyelvhasználatától; s hogy a „létesített... szerződés” korántsem szerencsés jelentéstani kapcsolat.

Mindez azt jelenti: ez a fajta megszövegezés — nyelvileg nehézkesen bizony, bár gondolatilag viszonylag pontosan — kifejezi ugyan a bele-sűrített tartalmat, ám k ö z ö l n i csak egy igen szűk, hasonló előismeretekkel bíró körrel képes. Mások — közöttük az érintettek — számára is megfejtendő rejtély marad. A velük való érintkezésnek tehát nem válik közegévé, tényezőjévé.

Próbálkozzunk most ezzel a formával:

„Az elsőfokú bíróság a 9. sorszámú ítéletében a tényállást helyesen állapította meg. Helytállóak voltak az ebből levont további jogi következtetései is: hogy az alperesek által megkötött ingatlan-adásvételi szerződés ezért — semmisségi alapon — érvénytelen, s így helyreállítandó az eredeti, a szerződéskötés előtti állapot.”

Az első tagmondatot változatlanul hagyhattuk. Tanácsos volt azonban önállósítani, azaz lezárni, hogy éreztessük: az ebben foglalt közleményrész egyenlő rangú-súlyú az utána következővel. — A második tagmondatból így második önálló mondat lett. A „szintén” kapcsolóelem elhagyható volt, mivel eléggé előre került az „is”, amely az eredetiben a mondat végére szorult; s nem is az a kiemelendő, hogy „helyes volt... szintén helyes volt”, hanem hogy „helyes volt ez... helyes volt az is”. Az immár önálló második mondat három tagmondatra bomlott. Főmondattá koncentrálódott benne az első — önállósított — mondatbeli közleményt továbbvivő rész (amely így pregnánsan a kommunikáció szintjén áll). Ez alá rendelve, külön-külön tagmondatba került annak részletezése, hogy melyek ezek a — helyesnek ítélt — jogi következtetések. E mozzanatokat a két mellékmondat kifejtve, részközleményként tartalmazza (de a kommunikáció szintje alá szerkesztve, azaz kiegészítő információként).

Mi a különbség az így kialakult két forma között? Ha az első, az eredeti változatban a nyelvi nehézkességet most nem nézzük is, a két szövegforma „hatóköre” merőben más. Az elsőt egy igen szűk — nemcsak általában jogértő, hanem a jogalkalmazás e területét is ismerő — réteg érti csak meg; a másodikat — úgy gondoljuk — minden nyolc általánost végzett állampolgár (beleértve persze az előbb említett „nemcsak általában jogértő, hanem a jogalkal-

mazás e területét is ismerő” réteget is). Az átfogalmazás — vagy mondjuk így a továbbiak érdekében: az „emberhez szököbb” megfogalmazás — a szöveget kommunikatív szempontból hatékonyabbá tette, anélkül, hogy akár tartalmán, akár csak hivatalos jellegén és pontosságán csorbát ejtett volna. A kommunikatív hatékonyság növekedése kettőt jelent: egyrészt lényegesen többben értik meg, mint első formájában, másrészt könnyebben és jobban értik az új változatot még azok is, akik a régít is megértették volna.

2. A szövegszerkezet jellemzői

Tegyük egymás mellé az imént kapott két szövegváltozatot.

Az eredeti forma:

Az elsőfokú bíróság a 9. sorszámú ítéletében a tényállást helyesen állapította meg, és szintén helytállóak voltak az e tényállástól az alperesek által létesített ingatlan-adásvételi szerződés semmisség okábóli érvénytelenségének megállapításán át az eredeti, azaz a szerződéskötés előtt fennállott állapot helyreállítandóságára vezettelen levont jogi következtetései is.

Az ártírt forma:

Az elsőfokú bíróság a 9. sorszámú ítéletében a tényállást helyesen állapította meg. Helytállóak voltak az ebből levont további jogi következtetései is: hogy az alperesek által megkötött ingatlan-adásvételi szerződés ezért — semmisségi alapon — érvénytelen, s így helyreállítandó az eredeti, a szerződéskötés előtti állapot.

Vessük össze a két formát szerkezetük-szerkesztettségük tekintetében! — A bal hasábként közölt eredetiben egyetlen mondatba zsúfolódik mindaz az információ, ami az átfogalmazásban két önálló mondatba oszlott szét. Már ez maga lényeges különbség az olvasó számára. Az első változatban 34 tartalmas szónyi szöveget kell végigemészteni ahhoz, hogy az egyetlen nyugvópontig — a mondatvégig — jusson. A második változat csak 30 tartalmas szóból áll; s itt az első 9 szó után lezárul az első mondat, tehát csak 21 szó marad a hosszabbra, a másodikra. — Ha a nagybetűtől pontig tartó egységet egy-egy „mondat egész”-nek tekintjük: az első forma 1 mondategészből áll, a második 2-ből: a mondat egész(ek) átlagos hosszúsága az elsőben = 34 szónyi, a másodikban viszont ez az átlag csak = 15 szónyi mondategészenként. (Itt jegyzem meg: a szószámlálásból a névelők és a — nem névmási — kötőszók mindig kimaradnak.)

De az olvasó nemcsak a mondat egész végén kap visszazárási lehetőséget. A második változat második mondatában már az első harmad után megteheti, hogy az addig kapott információrészt kerekre zárja, s nem függő emlékezetben és nyitottan tartva viszi tovább, hanem a memóriatartalékban, önálló egészenként. „Helytállóak voltak az ebből levont további jogi következtetései is”: ez a részlet önmagában is relatív egész, szerkezeti tekintetben viszonylag kerek és lezárható. A szónak szerkezeti értelmében „mondat”; bár „tagmondat”, ha az információs tartalom felől közelítjük. Ezért a neve — a „mondat egész”-szel mint kommunikációs szintű fogalommal szembeállítva — „mondat egység”. Ez grammatikai fogalom; bár viszonylag önálló egységet jelent a kommunikáció — mint láttuk: elsősorban a közlemény megértése — szempontjából is.

Ha most vetjük össze a két formát, azt látjuk: az első változat mindössze 2 mondategység, a második viszont 4. S az átlagok így alakulnak: az eredetiben

egy mondategységre esik ($34:2=$) 17,0 szó, a másodikban viszont ($30:4=$) 7,5 szó. — Azért lényeges különbség ez, mert a mondatba foglalt szavak megjelenési rendje ugyan lineáris (vonalszerű egymásutánban érkező); információs súlyukban azonban egyfajta *hierarchia* (beépítettségi értékrend) uralkodik. Ha úgy képzeljük el, hogy az olvasó „figyelőrése” előtt az vonul el teljes megvilágításban, ami a közlemény felső szintjén áll önálló mondatrészként, s az alája rendelt tag már fél-, az az alá rendelt meg negyedakkora fényerővel — és így tovább —, máris érthető a kétféle szerkesztésmódnak kommunikációs (főleg: hatásbeli) különbsége.

Az eredeti forma második mondategységében mindössze ennyi kap teljes fényerőt: „... helytállók voltak. . . jogi következtetései is”. Hogy e következtetéseknek mi volt az alapja és tartalma, az különféle erősségű homályban vonul el. Az olvasó csak nagyjából figyelhet rájuk, mert feszülten vár a visszazárásra. Vagy ha átállítja „figyelőrését” az alsóbb szintű közléselemekre, akkor a támpontot szalasztja el. Az első esetben (ha a támpontra koncentrálna) a mondat a csontvázára redukálódik; a másodikban (ha a részinformációkra figyel) a mondat a részeire esik szét. — Az átírt változatban viszont jóval több közleményrész áll felső szinten a maga mondategységén belül. Így az olvasó figyelmének nem kell állandó hullámzással követnie — és keresnie — az összefüggéseket, s nem kell az egész közleményen egyetlen ívként végigfeszülnie. Az önállósult második mondatot tevő három — külön-külön is lezárható — kis egység (mondategység) részei közül jó néhány szinte lineárisan sorjázik egymás után, s az egymás alá rendeltség hierarchiája sem mutat túlzottan nagy mélységeket.

A mondategységnek egy-egy mondat szintű „*mondatfunkciós rész*” adja a részeit, pilléreit. A legelső tagmondatban (átírt formánk első önálló mondatában) öt ilyen van: „A . . . bíróság¹ a . . . ítéletében² a tényállást³ helyesen⁴ állapította meg⁵.” Az eredeti forma második tagmondatában viszont csak három mondat szintű részt találunk: egy határozófélét, az állítmányt és az alanyt: „szintén¹ helytállók voltak² . . . következtetései³ . . .” Az első mondategységben az „elsőfokú” jelző alárendelt bővítménye a „bíróság” szónak, a „9. sorszámú” meg az „ítélet”-nek; s így az „elsőfokú bíróság” meg a „9. sorszámú ítélet” — mondat szintjéről nézve — egyetlen szoros egység; nem mondatfunkciós rész, de azzal egyenlő értékű-helyzetű mondatfunkciós „*tömb*”. Ez még hagyján! De egyetlen tömb az eredetinek második tagmondatában ez az alany értékű szerkesztmény: (*Mik* voltak helytállók?) — „az a tényállástól az alperesek által létesített ingatlan-adásvételi szerződés semmisség okábóli érvénytelenségének megállapításán át az eredeti, azaz a szerződéskötés előtt fennállott állapot helyreállítandóságára vezetetten levont jogi következtetései”.

Ezek szerint az eredeti szövegnek első tagmondatában 5 mondatfunkciós részt (és tömböt) találunk. A beléjük szerkesztett tartalmas szavak száma = 9, tehát egy-egy mondatfunkciós részre átlagban ($9:5=$) 1,8 szó esik. Második tagmondatában viszont 3 mondatfunkciós részbe (és tömbbe) zsúfolódik a 25 tartalmas szó; vagyis itt az átlag ($25:3=$) 8,33 szónyi. — Ha nem számítjuk az egyetlen szóból álló mondatfunkciós részeket (tehát az első tagmondatban a „tényállást” és a „helyesen”, a másodikban pedig a „szintén” kimarad mindkét oldalon), a szerkesztett (tömbös) mondatfunkciós részekre az első tagmondatban átlagosan ($7:3=$) 2,33 szó, a másodikban viszont ($24:2=$) 12,0 szó esik. Ugyanez a tagmondat az átírt változatban mondat-

egésszé önállósult, s azon belül 3 mondategységre oszlik. Közülük az elsőben 2, a másodikban 4, a harmadikban 2 mondatfunkciós rész (vagy tömb) van, s így egyre átlagban $(21: 8 =)$ 2,62 szó esik; illetőleg (az egyszavasakat kihagyva) egy-egy tömbre átlagban $(18: 5 =)$ 3,6 szó.

Ha most a két szövegváltozat teljes átlagát vesszük: az elsőben (az eredetiben) 2 mondategységre összesen 8 mondatfunkciós rész (vagy tömb) esik, ez átlagban $= 4$ mondatfunkciós rész mondategységenként; a második változatban (az átírtban) 4 mondategységben összesen 13 mondatfunkciós rész (vagy tömb) van, ez $= 3,25$ mondatfunkciós rész mondategységenként. A lényeges eltérés tehát nem az egy mondategységre eső mondatfunkciós részek számában van (az átírt formáé az eredetihez képest $= 81,25\%$), hanem e részek (vagy tömbök) átlagos szószámában. Az eredetiben ez az arány $(34: 8 =)$ 4,25 szó mondatfunkciós részenként, az átírtban viszont $(30: 13 =)$ 2,3 szó. S ha csak a tömböket vesszük, az egyszavasakat nem, akkor az eredetiben $(31: 5 =)$ 6,2 szóból áll egy-egy mondatfunkciós tömb, az átírtban viszont csak $(25: 8 =)$ 3,13 szóból.

Mindezek elmondásával már be is vezettük azokat a mutatókat, amelyek számszerűen jellemezhetővé és objektíve összemérhetővé teszik a két szövegváltozatnak (de általában is mindenfajta szövegnek) fogalmazási formáját. Ezeket a mutatókat (mondhatjuk így is: paramétereket) használhatjuk majd a továbbiakban a vizsgálandó szövegtípusok jellemzésére. Tudva persze: a számok önmagukban sohasem értékelnek, csak figyelmeztetnek; tehát mindig mögéjük kell nézni, a mennyiségi elemzést minőséggel is kiegészíteni.

3. Néhány szerkezeti mutató

Első szövegszerkezeti jellemzőnket szerkesztettségi mutatónak nevezzük. Ez a szám a vizsgált szövegben (szövegegységben vagy szövegrészletben) található összes mondategységek s az őket magukban foglaló mondategészek hányadosa. Láttuk: a több tagmondatra oszló forma ugyanannak a mondanivalónak gyakran világosabb köntöse, mint az egyetlen tagmondatba sűrített. (S ebből következik: az összetett mondat is jobb kifejtés általában, mint a bonyolult „egyszerű mondat”.) Így a szöveg érthetőségére jellemző az, hogy egy-egy mondategészére átlagosan hány mondategység esik.

Eredeti szövegünk 1 mondategész volt, s ez 2 mondategységből állt. Az átírt forma 2 mondategész lett, s bennük összesen $(1 + 3 =)$ 4 mondategység van. Első mutatónk tehát a két változatban így alakul: (az *m* a mondategész, az *me* a mondategység jele):

Szerk.	eredeti	átírt
	2,00 me/m	2,00 me/m

Azaz egy mondategészre — átlagban — mindkét formában 2,0 mondategység esik.

A második szövegszerkezeti jellemzőt tagoltsági mutatókban fejezhetjük ki. Ez a szám a vizsgált szövegben található önálló mondatfunkciós részek (akár egyszavasak, akár tömbök) és az őket magukban foglaló mondategységek mennyiségének hányadosa. — Jellemző azonban a szöveg nehézségi

fokára az is, hogy mekkora benne a szerkesztett (tömbös) mondatfunkciós részek aránya, s mondategységenkénti átlaga.

A korábbiakban két szövegváltozatunkra ezeket az értékeket kaptuk (az M az összes, az xM a tömbként szerkesztett mondatfunkciós részek jele):

	eredeti	átírt
Tag. ₁ (M)	4,00 M/me	3,25 M/me
Tag. ₂ (xM)	2,50 xM/me	2,00 xM/me
Tömb (xM/M)	62,5 %	61,5 %

A következő szövegszerkezeti jellemzőt z s ú f o l t s á g i mutatóban jeleníthetjük meg. Láttuk: korántsem mindegy, hogy hány szóból szerkesztődik átlagban egy-egy mondatfunkciós rész (illetőleg: tömb). Az általános mutatót itt az összes szavaknak és az őket magukban foglaló (egyszavas vagy tömbös) mondatfunkciós részeknek a hányadosa adja. — Jó azonban azt is látni: ha leszámítjuk az egyetlen szóból álló mondatfunkciós részeket, mekkora a valóban szerkesztetteknek (a t ö m b ö k n e k) átlagos zsúfolt-sága. — Itt a két szövegváltozatra ezek az értékek jelentkeztek:

	eredeti	átírt
Zsúf. ₁ (ált.)	4,25 szó/M	2,30 szó/M
Zsúf. ₂ (tömb)	6,20 szó/xM	3,13 szó/xM

Föltétlenül számolnunk kell végül még egy szerkezeti jellemzővel; ezt a t e l í t e t t s é g i mutató jelzi. Ez a paraméter a szövegben foglalt összes tartalmas szó mennyiségének s az őket magukban foglaló mondategységek számának a hányadosa. Azt mutatja: mekkora részt kell az olvasónak figyelemmel átfognia egy-egy — akárha viszonylagos — visszazárásig. — (Lehet a telítettségi átlagot mondategészre is számítani; bár a megértésnek nem a mondategész, hanem a mondategység a relatív alapegysége. Ekkor az összes tartalmas szavak számát a szövegben talált mondategészekével osztjuk. S ezért a mondategész telítettségi mutatója nem más, mint a mondategység telítettségi mutatójának és a szöveg szerkesztettségi mutatójának szorzata.) — Itt az ismert számok a következő értékeket adják:

	eredeti	átírt
Tel. (me)	17,0 szó/me	7,5 szó/me
Tel. (m)	34,0 szó/m	15,0 szó/m

4. E mutatók jellemző ereje

A fogalmazás „világossága” vagy „bonyolultsága” nem abszolúte megfogható sajátság. Kétszeresen is szubjektív kategória. Először azért, mert — vagy mondjuk így: addig amíg — egzakt módon meg nem fogható, ki nem mutatható, teljesen ki van téve az egyéni megítéléseknek. Másodszor azért, mert — láttuk — a szöveg kapcsolatteremtésre hivatott a szerzője és az olvasója között; s ha ezt a kapcsolatot nem tudja megteremtteni — ha tehát az olvasó nem érti —, akkor sem tölti be hivatását (azaz hatását tekintve akkor is „bonyolult”), ha egyébként — írója szemszögéből — elegendően „világos”.

Nos: a számszerű mutatók, paraméterek, alkalmasak arra, hogy a szöveg — a szövegezés — nehézségi, bonyolultsági fokáról objektív képet adjanak. Ez némileg ellensúlyozza a szubjektivitásnak imént elsőül említett formáját. S másrészt: ha az itteniekhez hasonló mutatókat, paramétereket, elkészítjük megfelelő mennyiségű más műfajú szövegből is (publicisztikai, tudományos, ismeretterjesztő, szépirodalmi szövegből az írott, és rádiós és televíziós és köznapis szövegekből a beszélt formák területéről), akkor össze tudjuk mérni: hogyan állnak a hivatali szövegek fogalmazási jellemzői a többiekhez képest. Ez objektív ellensúlyt ad a szubjektivitásnak imént említett másik formájával szemben is.

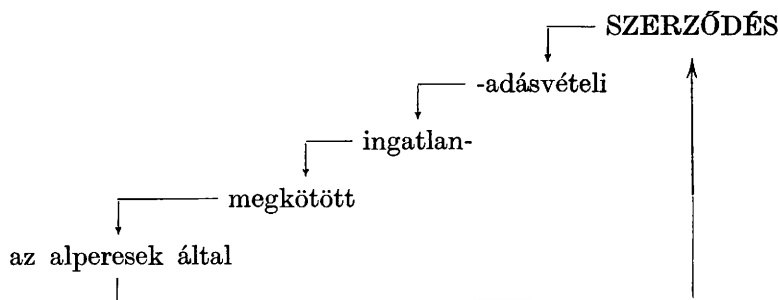
Bevezetett mutatóinkról most, rövid előzetesként, a következőket érdemes elmondanunk:

Az önmagában nem jelent nehézséget az olvasó számára, ha egy adott szöveg csupa egyszerű mondatból áll. Attól függ: milyen az az „egyszerű” mondat. Ha olyan zsúfolt és feszített, mint a mi példánk második tagmondata (pedig nem is a legbonyolultabbat választottuk ki), akkor nyilván jobb nála az összetett (tulajdonképpen — mint átírásunk mutatta — inkább „széttagolt”) mondatos megoldás. A szerkesztettségi mutató tehát önmagában nem jellemzi a szöveg nehézségi fokát; de a többi — elsősorban a telítettség — mutatóval együtt már annál inkább.

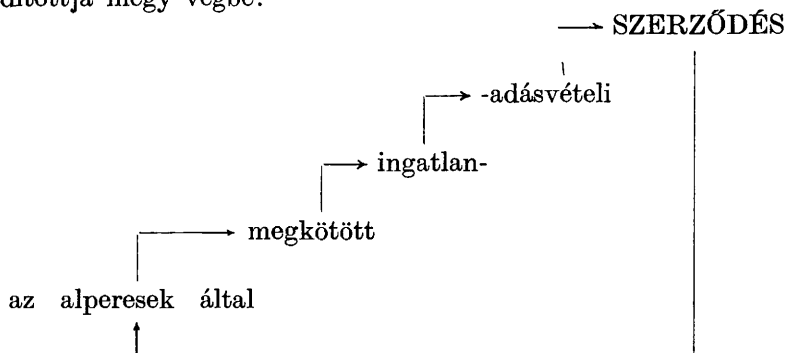
A tagoltság növekedésének lehetősége eléggé véges; a mellérendelő halmozás szaporíthatja bizonyos mértékig az önálló mondatfunkciós részek számát, ha a mondatszinten jelentkezik. Jellemzőbb azonban nála a szöveg nehézségi fokára a zsúfoltság mutató. Azt jelzi: mekkora szakadékokat kell az olvasó figyelmének az egyik mondatszintű támponttól a másikig egyetlen feszítéssel átívelnie. Ez a magyarban azért is különösen jellemző és jelentős, mert a minősítő részek a föléjük rendelt támpontot nem követik, hanem megelőzik (pl. *szerződés — adásvételi szerződés — ingatlan-adásvételi szerződés — megkötött ingatlan-adásvételi szerződés — az alperesek által megkötött ingatlan-adásvételi szerződés*). S így minél testesebb a szerkezet, annál több elemet kell az olvasónak függő emlékezetben tartania, méghozzá úgy, hogy még nem tudja: mire vonatkoznak, mit minősítenek.

S itt van szerzőnek és olvasónak az a helyzeti különbsége, amellyel számolni kellene, de hivatali fogalmazásunk nem (helyesebben: sem) ismeri fel. A magyar mondatszerkesztésre azt mondhatjuk: „balra bővít”, azaz — mint láttuk — a megszorított, a jellemzett elem elé teszi a megszorítót, a jellemzőt. A fogalmazót ez nem zavarja, mert tudatában már ott van a *szerződés*, s hozzá kapcsolva az *adásvételi*, stb. stb., amikor leírja a testes szerkezet első szavát: *az alperesek*. — Nem így van ezzel az olvasó! Számára az információ „balról érkezik”, tehát a legalárendeltebb minősítő elemmel kezdve. Azt, hogy az *alperesek* szóalak milyen helyzetű-rangú elem, csak az utána álló szókészlet megvilágítani, s a szerkezetnek legutolsó — példánkban a hatodik! — tagja igazolja véglegesen vissza.

Kissé elhagyolva — de nem torzítva — azt mondhatjuk: a szerző bont, az olvasónak viszont építeni kell. A szerzőben a gondolat — ha részleteit tekintve némileg formálatlanul is — egészként él; azt tagolja, amikor nyelvi burokból öltözteti. Az olvasónak a bontás eredményét kell a részletekből összeraknia. Nem mindegy hát: mikor kap biztos fogódzót, mondat szintű támpontot egy-egy részlet újraépítéséhez. — Csak az imént elemzett szerkezetet nézve, a szerzőben ilyesféle folyamat zajlik:

Azaz őbenne ott él támpontként a *szerződés*, azt minősíti, majd annak minősítőjét minősíti (habár eléje meg az elé téve). — Az olvasóban ennek a fordítottja megy végbe:

Az olvasó tehát nem tudja: mit minősítenek az első szóval, s amit minősítenek vele, az mit minősít; s még a mondat szintű támpont jelentkezését is csak a mondatbeli folytatásból veszi észre. (Maga a *szerződés* ezt nem jelzi, hiszen folytatódhatna a szerkezet; pl. „az alperesek által megkötött ingatlan-adásvételi szerződés *érvényessége*”, sőt: „... érvényességének *megállapítása*”, sőt: „... érvényességének megállapítására *törekvő bíróság*”, és még tovább; ahogy az eredetiben folytatódik is: „az alperesek által létesített ingatlan-adásvételi szerződés *semmisség okából* érvénytelenségének megállapításán át. . .”) Átírt példánkban is csak akkor derül ki a *szerződés* szóról, hogy mondat szinten áll, amikor az „ezért... érvénytelen” ezt visszaigazolja!

Mégis meghagytuk az átírt formában ezt a szerkezetet. Azért, mert emlékeztetni így is képes azt, aki az ügyet előzményeiben ismeri. S itt a Legfelsőbb Bíróság döntéséről, tehát egy több fórumon letárgyalt, részleteiben is a közös előzmények által átfogott, bíróságok és ügyfelek számára egyaránt ismerős ügy lezárásáról van szó. — Így függ össze a „miről” és a „kinek” kérdése egymással, s így szól bele együttesük a szövegalkotásba, a „hogyan” dolgába.

Mindezekre elsősorban a — sok pepecseléssel elvégzett — mennyiségi elemzés hívja fel a figyelmet. Magára a problémára elsősorban; de rögtön arra is, hogy e mutatók kidolgozása és megvitatása után mennyire fontos a — későbbi részünkben bemutatandó — minőségi továbbelemzés elvégzése is.

Deme László

Még egyszer a legszebb magyar nevekről

1. A Magyar Nyelvőr 91. évfolyamának 2. számában beszámoltam azokról a névesztétikai felmérésekről, amelyeket 1965-ben és 1966-ban végeztem Salgótarjánban.

A magyar nevek szépségének titkait (ismérveit) kutattuk. A szokványos anyakönyvi adatvizsgálat helyett azonban közvéleménykutatással kerestük a választ arra, hogy melyik a legszebbnek tartott teljes magyar név. A nyilatkozók 1965-ben arra a kérdésre válaszoltak, hogy milyen keresztnévet és családi nevet adnának saját maguknak. A győztes utónév az *Attila* volt (10%). A választott vezetéknevek azonban teljesen megoszlottak, de a nagy többség — a hagyományos gyakorlat szerint — földrajzi nevekből képzett melléknevet választott: *Budai, Mátrai, Toldi — Bocskai, Kárpáthy, Kolozsvár* stb.

Egy év múlva száz (másik felnőtt) férfi és száz diáklány arra válaszolt, hogy szerinte melyik a legszebb teljes magyar név. A férfiak csak férfi-, a nők csak női utónevekről nyilatkoztak, de vezetéknevet mindkét nem választott.

A férfiak szerint 1966-ban a következők a legszebbnek tartott családi nevek: I. *Kárpáti* (7%), II. *Kovács* (6%), III. *Szabó* (5%).

A leányok szerint: I. *Tamási* (5%), II. *Nagy, Varga* (4–4%), III. *Kovács, Mátrai, Takács, Tavaszi, Tóth* (3–3%).

A legszebb férfi keresztnévek: I. *Zoltán* (12%), II. *István* (9%), III. *László* (8%).

A legszebb női keresztnévek: I. *Anita* (9%), II. *Gabriella, Katalin*, (8–8%), III. *Anna, Mária, Zsuzsanna* (6–6%).

Az 1966-os felmérésben a férfiak szerint a *Kárpáti Zoltán* a legszebb teljes magyar név, a nők szerint pedig a *Tamási Anita*.

A felmérések vitatható tapasztalatait azzal a megállapítással zártam, hogy a nevek kiválasztásában, a nevek szépségének rangsorolásában a személyes élmények, emlékek és érzelmek a legfőbb meghatározók.

A Magyar Nyelvőrben közzétett cikke kedvesen és szellemesen reagált Ungvári Tamás az Élet és Irodalom 1967. október 7-i számában. Írásából (egyetértéssel) idézem a következőket: „A névadásban álmok és riadalmak, remények és szorongások öltönek testet. Biztos mutató, a leggyorsabb reagálás, helyszíni tudósítás a lélekből.”

2. 1978 decemberében újabb közvéleménykutatást végeztünk. Ezzel az alábbi kérdésekre is szeretnénk választ kapni:

Jelez-e változást a társadalmi közérzet e sajátos mutatója, változott-e a nevekben is kifejezésre jutó közízlés? Az első felmérések óta felnövekedett a nyilatkozó nemzedék, azóta már életet és neveket ad; névadásaik igazolják-e korábbi vallomásaikat? Mit mutat a ma ténylegesen viselt nevek gyakorisága? Más hely, más időpont más eredményt hoz-e, vagy megerősíti a korábbi felmérések akkor öt pontba foglalt tanulságát? A mai névadásokban lemérhető-e az időközben megjelent Magyar utónévkönyv valamiféle hatása?

Az új felmérés lehetőséget adott arra is, hogy a nyilatkozók a másik nem keresztnelveiről is véleményt mondhassanak. Megvizsgáljuk azt is, hogy tapasztalható-e eltérés a férfiak és nők, valamint a fizikai és szellemi pályákra készülő névesztétikai ízlésében.

Az új felmérésben egy jó hírű budai gimnázium száz IV. osztályos tanulója és egy dunakeszi általános iskola száz VIII. osztályos növendéke vett részt. A gimnázium diákjainak nagy többsége értelmiségi („polgári”) származású, Dunakeszi viszont (Budapest északi elővárosaként) az újpesti kerülethez hasonlóan külterületnek mondható, ahol is a tanulók túlnyomó többsége munkás származású. Ötven—ötven fiú és ötven—ötven leány nyilatkozott; összesen kétszázan. A kérdőíveket az iskolák magyartanárai (akiknek ezúton is köszönetet mondok) töltötték ki mindenféle befolyásoló megjegyzés nélkül.

A kérdőívek kérdései:

1. Szerinted melyik a legszebb magyar férfinév? Miért? 2. Melyik a legszebb magyar női név? Miért? 3. Melyik a legszebb magyar családi név? Miért? 4. Mi szeretnél lenni? (foglalkozás) 5. Olvasható aláírásod:

A szokatlan feladatot játékos örömmel fogadták, de diákos komolysággal oldották meg. Bizonytalankodó alig-alig akadt a nyilatkozók között.

3. Mielőtt az új felmérések új adatait szemügyre vennénk, vizsgáljuk meg azt az örökséget, amely a korábbi névadó nemzedék névesztétikai ízléséről vall. Lássuk, milyen tényleges neveket viselnek — szüleik jóvoltából — a mostani felmérés résztvevői. A keresztneveket (oltalomként?, követendő eszményképként?) szüleiktől kapták, családi neveiket valamikori őseiktől örökölték. Néha ugyan névmagyarosítás vagy egyszerűen névváltoztatás miatt a családi nevek is változnak; általában viharos történelmi korszakokban kerül erre sor.

Első táblázatunk a ténylegesen viselt családi nevek gyakoriságát tartalmazza; kétszáz nyilatkozó nevét vettük figyelembe. A) táblázat: 200 név = 200 fő = 100%.

Helyezés	A leggyakoribb családi név	Fő	%
I.	<i>Tóth</i>	11	5,5
II.	<i>Nagy</i>	9	4,5
III.	<i>Horváth, Molnár, Németh, Szabó, Szűcs</i>	3—3	1,5—1,5
IV.	<i>Antal—Sperlagh</i> (összesen 14 név)	2—2	1—1
I—IV.	21 név	63	31,5

A kétszáz diák 158 féle családi nevet visel. Ebből 137-en (egyenként is) más-más nevet birtokolnak. Hatvanhárman azonban megosztóznak 21 családnéven. Két-két megkérdezett az alábbi 14 nevet viseli: *Antal, Galambos, Huszár, Juhász, Kovács, Réti, Sándor, Varga, Vince, Vörös*; két-két testvért pedig így neveznek: *Buknicz, Szalay, Szalontai, Sperlagh*.

A 158 adott családi névből mindössze 35 a nem magyaros hangzású,

például: *Dopita, Dosztály, Hasitz, Macsuga, Manczur, Milessin, Silhavy, Tilly, Urszu*. Germán eredetűek az ilyen nevek: *Eisenstock, Glockner, Heiter, Kwitterung* stb.; szláv eredetűek: *Konyecki, Suskovics, Szpizár, Trepinszky* stb.; akad görög (stb.) is: *Kudász*.

A minden szempontból magyarnak mondható 123 családi névből 34 *i*-re vagy *y*-ra végződik, többségük feltehetően magyarosított név, bár biztosan akad közöttük ősi „nemesi név” is, például: *Csikai, Erdőhegyi, Tócsányi, Vezekényi, Naszlady, Palásthy, Telegdy, Zoltay*. Közel háromnegyed részük azonban egyszerű, jóízű magyar családnév: *Bagó, Bárány, Csombor, Hamar, Hajdú, Kenéz, Kormos, Mikó, Sólyom* stb.

A leggyakoribb családi név fenti kimutatásunk szerint (is?) a *Tóth*. E név elterjedtsége határainkon túl is általános. Túlsúlya feltűnő. Egyáltalán magyar név-e? A szó eredeti köznévi jelentése egy népet, nemzetiséget jelöl és nevez meg *m a g y a r n y e l v e n*. Ugyanúgy, mint több más személynévünk is, például a *Németh* név. Tudomásunk szerint a *tót* köznévkelta vagy illír eredetű népet nevez meg *m a g y a r u l*. Így érthető meg az a hipotézis, amely a tótot a délszlávok közé sorolja és Zalán fejedelem népének tartja. Tehát az Árpád-kori magyar falvakba betelepülő illír-kelta? népcsoportot nevezték meg e nemzetiségre utaló szóval. Egyébként a *Tóth* családi nevet — már csak túlzott elterjedtsége miatt is — erősen megkoptatottnak érezzük, de a név magyar volta kétségtelen.

A gyakoriságában most II. helyzetést mutató *Nagy* név azonban pontosan a II. helyet nyerte el abban a rangsorban is, amelyet a legszebb családi nevekről a salgótarjáni leányok állítottak fel.

A gyakori családnévnek táblázatbeli felsorolása alapján mondjuk el, hogy magyar vezetéknéveink mikor és hogyan keletkezettek! Nyilvánvalóan akkor, amikor a földművelésre és kereszténységre áttért magyarság jobbálfalvakba kényszerült. Akkoriban ugyan még jól eligazítottak a nagycsaládokon belül a keresztségre kapott nevek, de a jobbágszolgáltatások hosszú lajstromán már feltétlenül meg kellett különböztetni a sok-sok *János*-t. Ezért születhettek meg kételemű: családi és keresztnéveink.

A *Molnár, Szabó, Szűcs, Varga, Juhász* nevek mai viselői régi-régi őseik foglalkozásai szerint kaptak családi nevet. A feltűnő testi vagy lelki tulajdonságot viselő ősöktől örökölték a *Nagy, Vörös, Fekete, Szép, Balga, Szende*-féle családnéveket azok az utódok is; akik esetleg kicsik, szőkék, illetve csúnyácskák és okosak lettek. Az *Antal, Sándor, Vincze*-féle családnév keletkezésére nagyanyám adott magyarázatot még kisgyermekkoromban, mikor is kíváncsiságomra elmondta, hogy az iskolában *Hínel Ferenc*-nek szólított „*Hínőpá*” *Feri*-ék teljes nemzetségét azért hívja *Hínőpá*-nak az egész falu, mert szépapjuk egy messzi földön híres mulatozó-verekedő *Hínel Pál* nevű falubetyár volt. A *Matyis*-nak nevezett *Máté*-ék pedig egy szegény juhászból módos gazdává emelkedett ősüktől nyerték ragadványnevüket, ugyanis szerencsét csináló ősüket *Matyis*-nak becézték valamikor. (Nagyanyám leányneve egyébként *Hínel Mária* volt, de mindenki *Balyog Mária*-nak nevezte egyik *Balog* nevezetű, rigmusfaragó anyai ági őse miatt.)

A keresztnéveket családnévként viselők széles tábora: a *Sándorok, Pálok, Antalok* stb. is minden bizonnyal egy-egy rendkívüli tekintélyű *Sándor*-tól, *Pál*-tól stb. nyerték vezetéknévüket. A *Királyok, Hercegek, Grófok* ősei sem voltak feltétlenül feudális nagyurak, inkább csak azok szolgái, udvarnépei, hű jobbágjai lehettek.

A családi nevek megszületésének fenti példái csak a leggyakoribb névadási módokat ismertették, természetesen más formái is voltak (és vannak is?) utóneveink megjelenésének.

4. Vizsgáljuk tovább ténylegesen viselt neveinket! A most kitöltött kérdőíveken 100 férfinév és 100 női név szerepel a saját nevek között. Az ezek gyakoriságáról készült táblázatok megmutatják azt, hogy milyen utónevekkel ajándékozták meg szüleik a mai tizenéveseket.

B) táblázat: 100 férfinév = 100 fiú = 100 %.

Helyezés	A leggyakoribb férfi keresztnévek	%
I.	<i>Zoltán</i>	9
II.	<i>Tamás</i>	8
III.	<i>László</i>	6
IV.	<i>András, Attila, Gábor, György, János, József, Péter, Sándor</i>	5—5
V.	<i>István</i>	4
VI.	<i>Csaba, Ferenc, Tibor, Zsolt</i>	3—3
VII.	<i>Balázs, Géza, Imre, Lajos Gyula, Viktor</i>	2—2
VIII.	<i>Ádám, Ákos, Antal, Bálint, Károly, Marcell, Mihály, Pál, Róbert</i>	1—1
I—VII.	22 név	91

Ez a kiegyensúlyozott és meggyőző szépségű rangsor a névadó szülők egyértelműen jó névesztetikai érzékéről vall. Számomra mégis van benne valami meghökkentő. Ugyanis azt hinné az ember, hogy a névadás teljesen egyedi, mert egyéni ízlésektől vezetett; tehát más hely és más időpont egészen más eredményeket mutat. És így a véletlenszerű (reprezentatív) felméréseknek teljesen eltérő összegezéseket kell hozniuk. Úgy tűnik, mégsem ez a helyzet. Ha a ma ténylegesen viselt nevek gyakorisági sorrendjét összevetjük korábbi felmérésemmel — azzal a sorrenddel, amelyet a salgótarjáni férfiak a legszebb férfinamevekről 1966-ban felállítottak —, akkor meglepő (törvényszerű?) egyezésekkel találkozunk. Itt a leggyakoribb férfinév a *Zoltán*, ott a legszebbnek tartott név ugyancsak a *Zoltán* volt 12%-os szavazattal. A ma gyakoriságában III. helyen szereplő *László* név akkor ott a nevek szépségversenyének volt III. helyezetteje. A *Tamás* név itt 8%-kal, ott 7%-kal szerepel. Az *Attila* most is, akkor is 5%-ot ért el. A *Gábor*, *Sándor* és *András* nevek gyakorisága és rangsora is nagyjából azonos. Csupán a most gyakoriságában V. helyet elfoglaló *István* név kapott akkor előkelőbb helyet, mert a szép férfinamevek rangsorában Salgótarjában a II. lett.

A férfinamevek gyakoriságáról készült fenti kimutatásunkból az is kiolvasható, hogy száz kérdőívet kitöltő diákunk mindössze 31 névre hallgat. Csupán kilenc fiú maradt „drusza” (azonos keresztnévű társ) nélkül, kilencven-egy viszont 22 néven osztoznak. A ténylegesen viselt keresztnemek mind-

egyike közismert és régóta használatos, a Magyar utónévkönyvben mindegyik az „ajánlottak” között szerepel. Ha arra gondolunk, hogy utónévkönyvünk 932 anyakönyvvezethető férfinévét kínálja a névadóknak, akkor világossá válik, hogy a férfiaknál a különleges, ritka nevek divatja (a köztudattal ellentétben) egyáltalán nem vált uralkodóvá.

5. De vajon mit mutat a leányok által viselt női nevek gyakoriságának alábbi táblázata?

C) táblázat: 100 női név = 100 leány = 100 %.

Helyezés	A leggyakoribb női keresztnévek	%
I.	<i>Ágnes</i>	9
II.	<i>Ildikó</i>	8
III.	<i>Éva</i>	7
IV.	<i>Erika, Judit, Mária, Zsuzsa</i>	6—6
V.	<i>Erzsébet</i>	5
VI.	<i>Anna, Anikó</i>	4—4
VII.	<i>Beáta, Katalin, Monika</i>	3—3
VIII.	<i>Andrea, Csilla, Kinga, Krisztina, Mariann, Nóra, Rita</i>	2—2

84 leány 20 keresztnévre hallgat. Tizenhatan viszont olyan neveket viselnek, amelyeknek ők az egyedüli birtokosai az adott közösségekben: *Aranka, Bernadette, Brigitta, Diána, Eszter, Edit, Hedvig, Klára, Lilla, Livia, Márta, Melinda, Piroska, Orsolya, Vanessa, Viktória*. Összesen tehát 36 a ténylegesen előforduló női nevek száma, az utónévkönyvben megtalálható 895 női utónévhez képest ez is igen csekély. Az anyakönyvvezethető „ajánlott” és „elfogadott” utónevek száma 1827. Ebből a mostani felmérés 200 résztvevője csupán 67 nevet hordoz.

Magyar utónévkönyvünk — talán túlságosan is bőséges — kínálatával még nem élhettek a szülők akkor, amikor most nyilatkozó gyermekeik megszülettek. Utónévkönyvünk megjelenése önmagában nem is hozhat lényeges változást. Persze — az sem biztos, hogy ilyen változásra feltétlenül szükség van. A legjobb magyar nevekre adott tanulói szavazatokat érdemes lesz majd ilyen szempontból is megfigyelni. Egyébként az a tény, hogy a 36 anyakönyvezett női név közül egyedül a *Vanessa* szerepel mint ritkábban használatos „elfogadható” név, arra figyelmeztet, hogy a női nevekben sem keresik a szülők a kirívó ritkaságokat. Másrészt a *Vanessa* nevet eredeti angolos formájában, a *Bernadette* nevet pedig francia alakjában viselik a valószínűleg külföldön anyakönyvezett gimnazista leányok.

Ha a női nevek gyakoriságának sorrendjét összevetjük azzal a rangsorral, amelyet a salgótarjáni leányok állítottak fel, akkor (a férfinévek egyezésével ellentétben) jelentős eltéréseket tapasztalunk. A legfeltűnőbb az, hogy a Salgótarjában legszebbnek tartott *Anita* és *Gabriella* elő sem fordul az itt ténylegesen használatos nevekben. Itt gyakoriságban az *Ágnes* név az első, a harmadik pedig az *Éva*: ezek Salgótarjában csak két-két szavazatot kaptak. Viszont

a most gyakran előforduló *Mária, Ildikó, Zsuzsa, Erzsébet, Anna és Katalin* név Salgótarjánban is ott szerepelt a legszebbnek tartott nevek között. Mindenestre az a következtetesség, amely a szépnek tartott férfinévnek hitelét azok viselésének gyakoriságával is megerősítette, a női neveket illetően már kevésbé jellemző. De azért ne mondjuk ki korán, hogy a női nevek divatja kísértetiesen emlékeztet a női divatváltozásokra!

6. Lássuk az 1978-as felmérés tapasztalatait! Eddig azt vizsgáltuk, hogy mennyien viselik ma azokat a keresztneveket, amelyeket 15–16 évvel ezelőtt a legszebbeknek tartottak. De milyen neveket tartanak ma szépnek a mostani fiatalok? Van-e ellentmondás vagy éppen megegyezés a szép nevek 1967-ben és 1981-ben közzétett rangsora között? Először iskolatípusonként közlöm a most összegezett kérdőívek táblázatait, ez választ ad arra is, hogy van-e különbség a zömében munkás származású tizenévesek és a többségében „polgári” származású tizenhét évesek nevekről vallott nézetei között.

D) táblázat: 100 VIII. osztályos = 100 név = 100%.

Helyezés	A legszebbnek vallott magyar nevek					
	családi	%	férfi	%	női	%
I.	<i>Magyar</i>	12	<i>Zoltán</i>	14	<i>Mária</i>	13
II.	<i>Kovács</i> <i>Nagy</i>	10–10	<i>Tamás</i>	11	<i>Anita</i>	9
III.	<i>Szabó</i>	7	<i>Attila</i>	10	<i>Zsuzsanna</i>	7
IV.	<i>Molnár</i> <i>Széchenyi</i>	4–4	<i>János</i>	7	<i>Hajnalka</i> <i>Erzsébet</i>	4–4

E) táblázat: 100 gimnazista = 100 név = 100%.

Helyezés	A legszebbnek vallott magyar nevek					
	családi	%	férfi	%	női	%
I.	<i>Kovács</i>	4	<i>Attila</i>	9	<i>Krisztina</i>	8
II.	<i>Magyar</i> <i>Molnár</i> <i>Nagy</i>	3–3	<i>László</i>	8	<i>Andrea</i>	7
III.	<i>Faragó</i> <i>Kárpáti</i> <i>Székelly</i> stb.	2–2	<i>Zoltán</i>	7	<i>Anna</i> <i>Zsuzsanna</i>	5–5
IV.	—	—	<i>Tamás</i>	6	<i>Éva</i> <i>Júlia</i> <i>Katalin</i>	4–4

Szemünkbe tűnik, hogy a legszebbnek tartott magyar családi nevek élén a gimnazisták és a nyolcadikosok egyaránt felsorolták a következőket: *Magyar, Kovács, Nagy, Molnár*. A szép férfinév rangsorolásának egybeesése még meg-

lepőbb. A tizennégy évesek és tizennyolc évesek szavazatai alapján (véletlenül?) csak egy-egy név került az I–IV. kategóriába. Még érdekesebb az, hogy a két táblázatban szereplő nyolc névből hat közös, ugyanis a *Zoltán*, *Tamás* és *Attila* mindkét típusban az élen található.

A legszebbnek vallott női nevek azonban erősen eltérőek. Hogy a fiúk vagy leányok véleményének eltérése okozza-e ezt, arra további táblázataink választ adhatnak. Az azonban már itt is leszögezhető, hogy a túl gyakran viselt női nevek nem mindig kapnak előkelő helyet a nevek szépségversenyében.

Ha a két iskolatípus összes adatát vetjük össze, annyi teljes joggal megállapítható, hogy a rangsorolásban nem az eltérés, hanem a megegyezés, az azonosság uralkodik. Tehát sem a különböző életkor, sem az eltérő lakóhely sem a másfajta származás nem differenciálja lényegesen a legszebb magyar nevekről kialakult általános nézeteket. Hogy a szép nevekről alkotott felfogás egyáltalán nem véletlenszerű, sőt világosan felismerhető megegyezéseivel éppen lélekbeli törvényszerűségeket mutat, azt még hitelesebben igazolja az a tény, hogy az előbbi két kimutatásban szereplő szép nevek többsége ott ragyogott az 1966-os felmérésekben is, és éppen a legszebbeknek vallottak között.

Az 1966-os februári és az 1978-as decemberi felmérésekben azonos módon a legszebbek közé sorolták következő neveinket: Családi név: *Kovács*, *Nagy*, *Szabó*, *Molnár*, *Kazinczi*, *Kárpáti*. Férfinév: *Zoltán*, *Tamás*, *Attila*, *László*, *István*. Női név: *Mária*, *Anita*, *Zsuzsanna*, *Erzsébet*, *Anna*, *Júlia*, *Katalin*, *Ildikó*.

A fenti nevek régi kedves ismerőseink. Nemesen egyszerű, patinás szavak, amelyeket a széles körű elterjedtség sem tudott színtelenné, szürkévé koptatni. A felsorolásból csupán a fülünknek egyébként kellemes *Anita* név újszerűsége „rí ki”, de úgy látszik, vele is meg kell barátkoznunk, hiszen 1966-ban Salgótarjánban az *Anita* nevet éppen a legszebbnek tartották a leányok, s Dunakeszin most is elhódította a második helyet. Egyébként a névválasztások lelki mozgatóinak kutatása érdekes feladata lehetne a pszichológusnak is.

7. Vajon egyezik-e a különböző nemek, a férfiak és a nők névesztétikai felfogása? Erre válaszol a mostani felmérés adatainak nemek szerinti feldolgozása.

F) táblázat: 100 fiú = 100 név = 100%.

Íme a fiúk szavazataiból adódó rangsor:

Helyezés	Családi név	%	Férfinév	%	Női név	%
I.	<i>Magyar</i>	10	<i>Attila</i>	13	<i>Mária</i>	9
II.	<i>Kovács</i>	7	<i>Zoltán</i>	11	<i>Zsuzsanna</i>	8
III.	<i>Nagy</i>	5	<i>János</i>	9	<i>Katalin</i> <i>Ildikó</i>	4—4
IV.	<i>Molnár</i> <i>Szabó</i>	3—3	<i>Tamás</i>	5	<i>Anita</i> <i>Erika</i> <i>Erzsébet</i> <i>Orsolya</i>	3—3

G) táblázat: 100 leány = 100 név = 100%.

A leányok így rangsoroltak:

Helyezés	Családi név	%	Férfinév	%	Női név	%
I.	<i>Nagy</i>	8	<i>Tamás</i>	12	<i>Krisztina</i>	8
II.	<i>Kovács</i>	7	<i>Zoltán</i>	10	<i>Anita</i> <i>Mária</i>	6—6
III.	<i>Magyar</i>	5	<i>László</i> <i>Zsolt</i>	7—7	<i>Andrea</i>	5
IV.	<i>Molnár</i> <i>Szabó</i> <i>Széchenyi</i>	4—4	<i>Attila</i> <i>István</i>	6—6	<i>Anna</i> <i>Hajnalka</i> <i>Zsuzsanna</i>	4—4

Úgy látszik, családi neveink szépségének megítélése fiaink és leányaink gyakorlatában lényegében azonos; azt nem merem leírni, hogy azonos elveket vallanak, hiszen az elvek inkább az értelem megnyilatkozásaiból születnek, a szépség fogalma viszont inkább az érzelmek világának édes gyermeke. A szép férfinevek rangsora is arra vall, hogy fiúgyermekeik keresztneveiben szépen megegyeznek majd a leendő édesapák és édesanyák. Természetesen hisszük (és reméljük!), hogy az egyértelműen előkelő helyezéssű hét férfinév uralma azért mégsem válik nyomasztóvá.

A keresztnévet ma inkább *utónév*-nek írjuk, mert ez hivatalosabb szóalak, és ugyanolyan pontos, mint a német *der Vorname*, de ugyanolyan rideg is. De nyelvünkben továbbra is él (esetenként már csak névátvitelként) a *keresztnév* szó, és az is általános hogy a névadó szülőket *keresztapá*-nak, *keresztanyá*-nak szólítják a gyerekek. Nem baj, ha fennmarad ez a családiasan bizalmas szóhasználat, még akkor sem, ha eredeti értelmezése és jelentése nem általános érvényű; hiszen a múltban is természetesen éltek ezzel a kifejezéssel a nem keresztények is.

Egyébként a hivataloskodónak tűnő *vezetéknév* szónál is sokkal melegebb a *családi név* kifejezés, sőt — a családnév fogalma még eredeti jelentését illetően is pontosabb; szerencsére személyi igazolványainkban is a *családi név* szerkezetet találjuk.

Ez a gondolatsor elvezet minket a ma használatos utónevek meghonosodásának kezdeteihez. Nyilvánvaló, hogy a földművelésre és kereszténységre áttért magyarok — kezdetben sokszor csak az erőszaknak engedelmeskedve, később már az új vallás szokásrendjének hatására — feladták ősi magyar személyneveiket, és a keresztény hitvilág szentjeinek nevével ajándékozták meg gyermekeiket. A keresztelek alkalmával a keresztnévvel együtt a gyermek „védőszentet is nyert” a középkori keresztény világ általános szokása szerint. A vallásos szülő *József* nevű gyermekét Szent József pártfogásába ajánlotta, *Mária* nevű leányát pedig Szűz Mária oltalmába, ezzel is elősegítve gyermeke beilleszkedését a adott társadalomba. A keresztnév megválasztásával eszményképet, életprogramot is adhattak gyermekeiknek a névadó szülők, de inkább védelmet vártak a védőszentektől, hiszen a legtöbb szent mártíromságot szenvedett; ilyen életprogramot, sorsot viszont egyetlen anya sem szán gyermekének. Amikor megerősödött a harmadik rend, a polgárság, a kereszt-

névadást sokaknál már inkább a kikristályosodott szokásrend diktálta. Lassan megjelentek azok a keresztnévek is, amelyeknek nincsenek már „égi viselőik”. A nemzeti tudat erősödése is segítette az újfajta magyar nevek elterjedését. A magyar irodalom és a nemzeti történelem hatására egyre gyakoribb lett a magyaroknak tartott *Attila, Árpád, Csaba, Ildikó, Csilla, Tünde* stb. fajta keresztnév.

Jó pár évtizede még nagy szokás volt az, hogy az újszülöttet a legtehetősebb, legtekintélyesebb nagyszülő, nagybácsi, keresztszülő vagy éppen a „kenyéradó gazda” nevére kereszteltessék — nyilván azzal a jól felfogható szándékkal, hogy a kicsi jobban elnyerje a nevét viselő nagyok szeretetét és oltalmazó pártfogását. Az is szokás volt, hogy az elsőszülöttek saját szülei keresztnéveit örököljék.

Más névadásokban az a szülői vágy jutott kifejezésre, hogy gyermeke hasonlónvá váljék ahhoz a szerencsés sorsú vagy nagyrabecsült személyhez, aki után a nevét kapta. Ez a névadási szempont máig is nagyon erős. Már a születés előtt ösztönösen „beprogramozzák” gyermekeikbe a nevekben is megtestesülő eszményképet, aki egyébként élhet a családon, nemzetségen, baráti körön vagy lakóhelyen belül, és személyesen is jól ismerhetik. Ilyenkor a névadást sugalmazó eszményt nemcsak tisztelik, de szeretik is a névadásra készülőket.

De „az ihlető” lehet olyan híres ember is, akit személyesen nem ismernek, például előnyös testi és lelki tulajdonságokkal rendelkező sikeres filmszínész, mitológiai, bibliai, történelmi, irodalmi hős, művész, tudós stb.

Ezt az ősi és örök szülői vágyat ellenpéldákkal is igazolhatjuk, például egy-egy kisebb közösségen (falun stb.) belül csak öregeb bnévrokonai vannak az adott közösség legelesettebb tagjainak, mondjuk „a falu bolondjainak”.

A neveknek máig is van bizonyos mágiájuk, ha így jobban tetszik: még megfjetetlen titkuk. Hiszen mindenképpen nevekként élnek bennünk az általunk szeretett és nem szeretett emberek. Csupán *é d e s a n y á n k* és *é d e s a p á n k* a kivétel, őket — remélhetőleg még sokáig és sokan — a fenti két szép magyar szóval őrizzük, de már a saját gyermekeink is nevekként élnek tudatunkban. Másrészt — a kapott névvel mindnyájan azonosulunk is, viseljük, szeretve vagy nem szeretve a bölcsőtől a koporsóig, és utána is csak nevünkben élünk — amíg élünk.

8. A *c s a l á d n e v e k* abszolút győztese a *Magyar* név. Kellemes megfjetés ez. Ennél magyarabb családi nevet valóban nem találhatunk. De a felmérés a *l e g s z e b b* magyar neveket kutatta. Miért szép a *Magyar* név? Szép a szó tartalma, jelentése, hiszen saját népünket jelöljük vele. Örömmel olvassuk az ilyen indokolásokat, mert ezek azt igazolják, hogy fiatalságunk megvallja és szépnek is tartja magyarságát. Ha pedig arra is gondolunk, hogy az ősi *magy* és *eri* szavak összetételéből alakult *magyar* szavunk kétszeresen is embert jelent, akkor látjuk, hogy magyarságunk és emberségünk nemes ötvözetét fejezi ki ez a főnév.

Formai szempontból legősibb hangtani törvényeinknek megfelelően egy-nemű mély szagánhangzókat ölel az ettől férfias keménységgel zengő három zöngés mássalhangzó.

De lássuk a legtanulságosabb kimutatást!

H) táblázat: 200 nyilatkozó = 200 név = 100%; 1% = 2 fő

Helyezés	A legszebbnek vallott					
	családi név	%	férfinév	%	női név	%
I.	<i>Magyar</i>	7,5	<i>Zoltán</i>	10,5	<i>Mária</i>	7,5
II.	<i>Kovács</i>	7	<i>Attila</i>	9,5	<i>Zsuzsanna</i>	6
III.	<i>Nagy</i>	6,5	<i>Tamás</i>	8,5	<i>Krisztina</i>	5
IV.	<i>Molnár</i> <i>Szabó</i>	3,5	<i>László</i>	6	<i>Anita</i>	4,5
V.	<i>Szécsényi</i>	2,5	<i>István</i>	5,5	<i>Andrea</i>	3,5
VI.	<i>Fazekas</i> <i>Kárpáti</i> <i>Kiss</i> <i>Tóth</i>	1,5—1,5	<i>János</i>	5	<i>Anna</i> <i>Erzsébet</i> <i>Katalin</i>	3—3
VII.	<i>Faragó</i> <i>Kazinczi</i> <i>Székely</i> stb.	1—1	<i>Árpád</i> <i>Péter</i> <i>Zsolt</i>	3,5—3,5	<i>Agnes</i> <i>Ildikó</i> <i>Monika</i>	2,5—2,5
VIII.	—	—	<i>Ádám</i> <i>András</i> <i>Gábor</i>	3—3	<i>Erika</i> <i>Éva</i> <i>Júlia</i> <i>Hajnalka</i> <i>Beáta</i> <i>Edina</i> <i>Enikő</i> <i>Ilona</i>	2—2

I—VIII.: 12 férfinév = 129 szavazat; 19 női név = 118 szavazat

Ismét feltűnően sok foglalkozást jelentő főnév került a legszebbeknek tartott magyar családi nevek közé (Salgótarjánban is így történt korábbi felmérésünk során) *Kovács*, *Fazekas*, *Molnár*, *Szabó*, *Faragó*. E szépnek vallott nevek a jövőben még valószínűleg jobban megszépülnek és egyre romantikusabbakká válnak, hiszen gyermekeink tudatában és képzeletében lassan a letűnt idők aranykodéba vesznek a valamikor ilyen foglalkozást űző mesterek.

A *Nagy* és *Kiss* nevek ismétlődően előkelő helyezése kissé rejtélyes, hiszen a *Nagy* névvel kapcsolatban már 1967-es írásomban is kifejtettem, hogy a történelem „Nagy”-jai: *Nagy Sándor*, *Nagy Lajos*, *Nagy Péter* stb. legfeljebb tudatuk legmélyéről motiválhatták valamelyest őket. Hogy a nagy elterjedtségű nevek gyakorisága nem eredményez feltétlenül elszűrőülést, ezt most is igazolja a *Kiss* névvel azonos rangsorolású *Tóth* nevünk is. Az indoklások utóbbi hétköznapi neveinket éppen egyszerűségük miatt dicsérik, és arról is írnak, hogy az ilyen rövid családi nevekhez könnyű sok szép utónevet találni.

A *Szécsényi*, *Kárpáti*, *Kazinczi*-féle neveket általában mindenki szépnek tartja; talán arra is érdemes figyelni, hogy ezek az általában *i* hangra végződő történelmi nevek — éppen hosszabb szótagszámaik miatt — rövidebb keresztneveket vonzanak.

A *Székely* név szépségét jelentéstartalmán kívül az írott hangalak (betűsor) szépségével is indokolták.

A szép magyar családi nevek I—V. kategóriájára 61 szavazat esett, ez a nyilatkozók 30,5%-a, tehát ezt a rangsorolást komolyan kell vennünk, annál is inkább, mert az 1966-os felmérés eredményeivel is egyezik. A VI—VII. kategóriában szerepelő neveken kívül akad még néhány olyan név, amelyre két-két szavazat esett: *Esztergályos*, *Kormos*, *Rózsa*, *Eszterházy*, *Litkey*, *Szentmártoni* stb. A szavazatok többsége (közel 55%-a) azonban olyan családnevet vallott a legszebbnek, amelyre csak egyetlen voks jutott. Például 50 gimnazista leányból 40 negyvenféle családi nevet jelölt meg, az 50 fiúból pedig 37 választott egyedi módon. Most a budai gimnazisták, 1966-ban pedig a salgótarjáni felnőtt férfiak jelöltek meg több családi nevet, a salgótarjáni és dunakeszi nyolcadikosok kevesebb néven osztoztak; az idősebbek több családnévvel találkoztak, így választási lehetőségük bővebb volt. A szépnek vallott családi nevek száma azonban mindenképpen meghaladja a választott keresztnév számát. Mindez családneveink szinte felmérhetetlenül nagy gazdagságára utal.

A nem rangsorolt nevek közötti tallózás is sok örömet szerez: izelítől soroljunk fel néhányat az egyszerűnek tűnő és a választékosabban hangzó nevek közül: *Arany*, *Bálint*, *Csillag*, *Gulyás*, *Kollár*, *Kisgergely*, *Kurucz*, *Madarász*, *Vajda*, *Virág*; *Gálfalvi*, *Gyórfi*, *Lendvai*, *Szigligeti*, *Vásárhelyi*, *Baradlay*, *Báthory*, *Ferenczy*, *Kiss—Turay*, *Vörösmarty*.

A tizennégy évesek közül 27, a tizennyolc évesek közül 42 *i*-re vagy *y*-ra végződő családi nevet tart a legszebbnek; a kétszáz nyilatkozóból 69! A salgótarjáni felméréssel megegyezően újból megállapíthatjuk, hogy a szépnek tartott magyar családnevek gyakran végződnek *i*-hangra.

A kérdőíveken olvasható *miért?*-ekre adott válaszok többsége a családnevekkel kapcsolatos. Ezek arról győznek meg, hogy a családi nevek mégsem veszítették el eredeti jelentéstartalmukat, nem kép és képzet nélküli fogalmak (szavak) csupán. Tudatunkban — harmadlagos hangsúllyal ugyan — de következetesen megjelenik a családi névvel megnevezett személy nevének eredeti jelentése is. Természetesen csak akkor, ha ismerjük az adott szó jelentését. De ha nem ismernénk, akkor is jelentkezik a szó hangulatfestő hatása; és már csak ezek miatt sem mindegy, hogy milyen nevet viselünk.

Összegezeként is megállapítható tehát, hogy a családneveknél is fontos a jól tagolható hangalak, a jó hangzás, bár talán fontosabb a szó eredeti jelentése, és a szépnek vallott név híres vagy nem is híres viselőinek emberi nagysága, vonzó személyisége.

A férfi keresztnév győztese 21 szavazattal a *Zoltán*. Ugyanezt a nevet vallották a legszebbnek Salgótarjában is. Ráadásul a kérdőívetek most kitöltő fiúk közül is a *Zoltán* névre anyakönyvezték a legtöbbet. Honnan ez az egyértelmű varázs? A ma élő Zoltánok valóban ennyire vonzó és sikeres férfiak lennének? Nagy „névadóik”: *Zoltán fejedelem* (Árpád fia), valamint a Jókai teremtetten *Kárpáthy Zoltán*, továbbá *Kodály Zoltán* ragyogó személyiségek, igazán nemes eszményképek. De felmérhető volt a Rádió kedves és hasznos névnapi köszöntőinek hatása is. Reggeli névmagyarázataikból sokan ismerik e „fejedelem” jelentésű szavunk *szultán* főnévvel való rokonságát is, és a Zoltánok nevük ilyen jelentésére is büszkéek. Bár ezek az inkább ösztönös motivációk csak másodlagosak a szép férfinevek rangsorolásában.

A *Zoltán* szó varázsa a hozzákapcsolódó asszociációk nélkül is hat; e név muzsikája megejtő, a mélyhegedők szongásával zeng a *Zoltán* szó zöngés *z*-je, *l*-je, *n*-je. És a mély hangrendű szó szépségét csak fokozza az egyetlen zöngétlen *t* tiszta pendülése.

Az *Attila* név az 1965-ös felmérés győztese volt, de most is megtartotta az előkelő második helyet. Történelemkönyveinkből tanulóink jól tudják ugyan, hogy a hun és magyar valójában nem „két egytestvér”, de azért *Attila* király a gót *atta* ('atya') szó egykori birtokosa mégis a mi „szeretett apácskánk” marad; természetesen *József Attila* is tekintélyes „névadó szülő”. Mégis — e név szépségére is — elsősorban a hangalak kellemes csengése miatt szavaztak a fiúk és leányok. A szó hangtani varázsának titka kétségtől a két azonos mély magánhangzó közül kedvesen előugró magas *i* hang. (Ugyanez a játékos hangritmus ragadta meg 1966-ban az *Anitát* legszebbnek kikiáltó salgótarjáni lányokat is.) Az *a-i-a* a kellemes hangzás általános érvényű hangtani (zenei) eleme, nyelvünk gazdagon él is vele, különösen becézgető szóalakjaikban gyakori.

Az *Attila* és *Atilla* szóalak egyaránt él nyelvünkben. Utónévkönyvünk az elsőt ajánlja, a másodikat elfogadhatónak tartja. Írásban inkább az első alak használatos, élőbeszédben azonban szinte kizárólagos az *Atilla* ejtés. És abban tiszta képzésű foghangunk, a *t* elegánsan felröptíti felső nyelvallású *i* hangunkat, hogy a hosszú zöngés *ll* szárnyán méltóságteljesen leereszkedhessék a kezdő magánhangzóra, az ajakkerítéses alsó nyelvallású *a*-ra. Nyelvünk alapdallamának (hangsúlyának és hanglejtésének) megfelelően általában az első szótag a legnyomatékosabb és legmagasabb. Nyelvünk zenei törvényeinek ilyen kedves „kijátszása” azonban nagyon is él anyanyelvünkben. Gondoljunk csak beceneveinkre és arra a beszédhelyzetre, amelyben hazakiáltjuk kisgyermkeinket: *Anita, Katika, Sanyika, Lacika!* stb.

A *Tamás* név 1966-ban a negyedik volt, most a harmadik helyet foglalja el a szép magyar férfinevek rangsorában. Minden bizonnyal megérdemelten, hiszen gyakoriságában is második. Nekem mégsem tetszik túlságosan. Talán régies gondolkodásmód, másféle közízlés, korábbi névdivat vagy másfajta dallamvilág befolyásol? A szó dallamával lenne baj? A magánhangzókkal aligha lehet, hiszen a *Balázs* szó számomra egészen dallamos. A *Tamás* szóba azonban már nem érzem ilyen kellemesnek a szókezdő *t* és a szózáradó *s* hangot: egy kicsit hideg és keményen sziszeg. Bár a nyilatkozó diákok éppen a *Tamás* névvel kapcsolatban írták meg, hogy sokféleképpen becézhető, a *Tomi* és a *Toncsi* valóban másképpen hat rám is; Utónévkönyvünk pedig tényleg 16 becenevet sorol fel, közöttük kissé meghökkentőeket is: *Tama, Tamuca, Tanca* stb. A hangalak önmagában nem igazolja idegenkedésemet. Hol és mikor találkoztam kellemetlen Tamásokkal? A bibliában Krisztus öt sebében kételkedő *hitetlen Tamás*-sal, a történelemben pedig *Bakócz Tamás*-sal — a jobbágyfiúból lett magyar pápajelölttel. A bibliai és történelmi előfordulás már önmagában is nemes patinát, jó csengést ad a neveknél. Diáktársaim és munkatársaim között sem találok kellemetlenkedő Tamást. A színész *Major Tamás*, a tudós *Ungvári Tamás*? Mindkettő nagy tehetségű, rokonszenves ember. Igen, Esztergom! *Szent Tamás* kopár dombján laktak a város szegényei. De a hegyecske felénk a kedvesebbik, szebbik oldalát mutatta a kicsi kápolnával és sétáló diáklányokat rejtő zöld gyalogösvényeivel. Különben is, a *Tamási* mint családi név már előkerült egyszer az 1966-os felmérésben; az akkor még neveivel is szuggeráló tévékultusz eredményeként éppen a *Tamási Eszter* nevet vallották a legszebb teljes magyar névnek a leányok. Az a tény, hogy akkor még a tv volt leányaink álmainak netovábbja, nem lelkesített ugyan túlságosan, ám a *Tamási* névvel — márcsak dallama miatt is: *a-á-i* — szépen megbékéltem. Lehet, hogy most meg *Vitray Tamás* neve hatna? Rám

(kellemetlenül) semmiképpen; de a *Tamás* névre szavazók indokolásai sem utalnak arra, hogy a szép nevek rangsorolásában akár a tévések, akár műsoraik befolyásolnák manapság a kérdőívek kitöltőit.

Kisgyermekkoromban kell keresnem nevekkal kapcsolatos érzéseim forrásait. Bizony, névesztétikai felfogásunk szubjektivitása, esetleges egyedi jellege is első élményeink, érzéseink mély kútjaiból táplálkozik. Családi névként találkoztam először szülőföldemen a *Tamás* névvel. Egy szerencsétlen család három nyomorék gyermeke viselte ezt a nevet: az egyik púpos volt, a másik „vitustáncos”, a harmadik gyengeelméjű. Hát innen való kellemetlen névasszociációm. Elnézést kérek a *Tamás* nevet joggal szépnek tartóktól; de így talán sikerült megmutatni, hogy a nevekhez tapadó szubjektív élmények és érzések mennyire befolyásolhatják a legszebb nevekről kialakult nézeteinket, véleményünket.

A szélesebb körű vizsgálat és a kapott számok mérhető törvénye mégis megbízhatóan eligazít, mert az egyedi, az esetleges mellett megmutatja, feltárja a tipikust, az általános érvényűt.

Örökszép (?) nevek következnek: *István, László, János*. Nemzeti történelmünk nagyjai: *Szent István, Szent László, Hunyadi János* — igazán alkalmasak arra, hogy e nevek pozitív érzelmetöltettel tovább éljenek. Rangsorolásuk szintén meggyőző azonosságot mutat az 1966-os és az 1978-as felmérésekkel. *István* — A szó vegyes hangrendű. Kimondásakor világosan érvényesülő hangtani logikával esik le a dallam a magas *i*-ről a mély *á*-ra. Ereszkedő dallamát még fokozza az első szótagban fénylő két zöngétlen és a másodikban felzengő két zöngés hang.

László szavunk hanglejtése is kellemesen eső, a két szótagkezdő zöngés *l* és a két hosszú és mély magánhangzó hangtani ritmikáját könnyed eleganciával köti össze a zöngétlen *sz*.

A legszebbnek tartott 12 férfinévre 129 szavazat esett. De a nyolc kategóriából kiszoruló nevekre is elég sok szavazat esik; 5—5 a *Dániel, Krisztián* és *Gergely* névre, 4—4 a *Ferenc, József* és *Tibor* nevekre; a *Csaba, Sándor* és *Viktor* nevekre is voksoltak hárman-hárman. Két-két nyilatkozó a következő nevekre szavaz: *Dávid, Endre, György, Imre, Márton, Mátyás, Miklós, Zsigmond*. Az eddig előforduló 29 névre már 181 szavazat jut. Csupán tizenkilencen vannak egyedül választásukkal; ők ezeket a keresztneveket vallják a legszebbeknek: *Ábel, Ákos, Antal, Bálint, Bendegúz, Benedek, Csanád, Gerő, Géza, Gyula, Henrik, Jácint, Károly, Kristóf, Kornél, Lajos, Norbert, Tonuzóba*.

Mindössze 48 tehát a szépnek vallott férfinevek száma. A Magyar utónévkönyv hatására sem igen számíthatunk a férfi keresztnévek mennyiségének jelentős növekedésére. Egyébként csupán a Tonuzóbát választó fiú döntése árulkodik utónévkönyvünk ismeretéről, ő annyira szereti a ritka neveket, hogy sikerült női névvel is meghökkentenie, az ugyanis nem más, mint *Eulália*. Választásait jól indokolta: „*Tonuzóba* — kemény hangzású, dübörgő név — *Eulália* — lágy, nőies név.” Ez tökéletes telitalálat, ugyanis e szavak eredeti jelentése ez: *Eulália* ’jól, szépen, ékesen beszélő’; *Tonuzóba* ’vadkanapa’. De azért Gyuri barátunk fia minden bizonnyal szelídebb nevet kap majd, és leánya neve sem hangzik majd ilyen ékesen.

A női nevek rangsorolásának értékelése adja az utolsó lehetőséget arra, hogy bepillantunk a száz fiú és a száz leány vallomásába, és arra is, hogy megfejtjük a legszebbeknek vallott magyar nevek titkát.

A vezetékneveket illetően a *Magyar* családi névvel megtalálták a valóban legszebb magyar családnevet. A legszebb férfinévről hozott ítéletük is teljesen meggyőző. A legszebb női név szerintük a *Mária*.

Melegség, fény, szépség és szeretet árad e máig is megfeythetetlen jelentésű héber eredetű szóból. Templomi orgonazúgás, ünnepi harangszó, csodálatos ária — *Mária!* Szinte látjuk és tapintjuk a világhírű festőóriások madonnáinak meleg bársonyát, az aranyló napfényben örvendező piros és zöld színeket — amelyeken át-átvillog a fájdalom anyaság megrendítő kékje is. . . És saját édesanyánkra kell gondolnunk, aki talán már nincs is közöttünk. Megrendítően egyszerű több *Mária* nevet választó diákunk indokolása is: — Miért tartod a legszebb női névnek? „Mert édesanyám neve.” De vallanak bibliai és művészettörténeti élményeikről is.

Megjegyzéseiket olvasva rájövünk, hogy névesztétikai kutatásunk valójában többet adott annál, amit vártunk, ugyanis korunk és ifjúságunk lelkébe sikerült így bepillantnunk. Sok évszázados neveink egyértelmű izzása kiégésül a lassan egésze összeálló vallomástöredékekkel, és rádöbbenünk, hogy felmérésünk tapasztalatanyaga nagyon is szinkronban van népművésztünk megőrzésének nemes szándékával.

De vajon magyarnak mondhatók-e a *Mária*-féle nevek? A *Mesebeli János* név magyarságából levon-e bármit is az a tény, hogy a héber *Johanan* latinos *Johannes* alakjából rövidült? A *Hannes, Jean, John, Jovan, Ivanos* stb. nevek hosszú sorába tökéletesen beillő *János* az egyedül lehetséges magyar szóalak. Nyelvünk saját törvényei szerint úgy tettük igazán magyarrá, hogy közben senkitől semmit nem vettünk el. Legtöbb magyar keresztnévünk így lett magyarrá; tehát nem az egyetemességen kívül, s nem is azon felül valljuk felmérésünkben a legszebbeknek és a legmagyarabbaknak őket. Így vált a mi *Máriánk* hangsora, hangsúlya, dallama, hangszíne és hangulata sajátosan magyarrá.

A zsongítóan muzsikáló és lilomot jelentő *Zsuzsanna* név kettős alakban szerepel a kérdőíveken, de a *Zsuzsa* formát írók is barnásbársony színű *Zsuzsanna* nevünk becenevének tartják a magyar, rövidülés útján született *Zsuzsa* nevet.

Meggondolandó, hogy helyes-e a Magyar utónévkönyv azon tendenciája, amellyel szaporítani igyekezik az anyakönyvezhető utóneveket, és sietteti egyes becenevek önállósulását; például: *Mária* — *Mariann, Marianna, Marica, Marietta, Marika, Marinella, Marinetta, Marion, Marióra, Marita; Katalin* — *Kata, Katinka, Kató* stb. Lehet, hogy ajánlataival „segíti” a szülők névválasztását, de a név viselője így szegényebb lesz! Akit *Katalin* névre anyakönyveztek, az teljes joggal viselheti kicsi korában (de később is!) a *Katinka* becenevet, lehet okos *Kata* és lírai vallomásokra ihlető kis *Kató* is, de nem tudom, hogy egy *Katinka* névre anyakönyvezett nyugdíjas örül-e hivatalos nevének. A Magyar utónévkönyvet nem is keresztneveink számának mindenképpen való növelése érdekében ajánlanám a névadók figyelmébe — noha a régi személynévek felélesztése nagyon nemes gondolat —, hanem azokért az igen hasznos tanácsokért, amelyeket utónévkönyvünk bevezetője tartalmaz.

Az újra divatba jövő (?) *Krisztina* név harmadik helyezését már nehezebb megindokolni. A szó eredeti jelentését ('Krisztus követője, keresztény') nemigen ismerik. Hangalakjából ugyan kihallok bizonyos játékos és rubintos csengést, zöngétlen ínyhangunkat, a fényes *k*-t szerencsésen követi kellemes pergésű ajakhangunk, az *r* (nélküle a szó elviselhetetlen lenne); a *-tina* végződés

viszont igazán kedves. A mássalhangzók oldják fel e szó kicsit csúfolódó magánhangzorítmusát: *i—i—a*, amelynél természetesen szebb és ünnepélyesebb a *Mária* szó *á—i—a* ritmusa.

Az ezúttal is rangos helyre került *Anita* *a—i—a* ritmusa is tisztább, és ettől az *Anita* szó latinás csengésű, bár a csillogása kicsit hamisas rózsaszín. Mindenesetre most is tetszetős hangalakja miatt került a legszebbek közé; *Anita Ekberg* névsugalmazó egyéniségére a pesti és dunakeszi rangsorolók már nem hivatkoznak.

Az *Andrea* név már tompább fényű, de nemesen pasztellszínű. Becézett alakjában szintén ott bújkál a kedves *a—i—a* (*Andriska*). És az a huncutkás lehetőség, hogy az így becézett leány fiúnevet visel, csak fokozza a fiúsan viselkedni is szerető leányok között e név népszerűségét. A szép neveket rangsoroló diákok mindig számoltak a választott név becézési lehetőségeivel is. Az *Andrea* és *Krisztina* nevek előkelő rangsorolását elősegítette az a tény, hogy a felmérést végző közösségekben kevés az ilyen neveket viselő leány.

Legtöbben az *Agnes*, *Ildikó* és *Éva* nevekre hallgatnak, éppen azért e gyakori nevek a rangsorban csak a VII—VIII. kategóriákban kaptak helyet. Ugyanakkor a *Mária* és *Zsuzsanna* neveknél nem ártott a gyakoriság sem, hiszen viszonylag sok az ilyen nevű a nyilatkozó közösségekben is.

A szépnek vallott női nevek színiskálája jóval tarkább, nem annyira meggyőzően egységes, mint a férfineveké. A 19. táblázatbeli női névre 118 szavazat jut.

Három-három fiatal az alábbi neveket tartja a legszebbnek: *Adrienn*, *Brigitta*, *Csilla*, *Edit*, *Emese*, *Eszter*, *Magdolna*, *Orsolya*, *Szilvia*. 2—2 szavazatot kapott 11 név: *Anikó*, *Aranka*, *Gabriella*, *Henrietta*, *Judit*, *Kinga*, *Margit*, *Piroska*, *Tünde*, *Viktória*, *Zita*.

Az eddig felsorolt 39 név 167 tanulónak tetszik. Harminchárman azonban más neveket választottak: *Ágota*, *Aliz*, *Angéla*, *Angelika*, *Annamária*, *Bettina*, *Blanka*, *Borbála*, *Daniella*, *Diána*, *Dorotti*, *Emerencia*, *Emőke*, *Etelka*, *Eulália*, *Gyöngyi*, *Gyöngyvér*, *Hedvig*, *Izabella*, *Karolina*, *Lina*, *Mariann*, *Melinda*, *Nikoletta*, *Noémi*, *Rita*, *Réka*, *Timea*, *Valéria*, *Virág*, *Viola*, *Zsófia*.

A szépnek tartott férfinevek száma 48, a női nevéké 72. Úgy látszik, neveikkel sem szeretnek túl gyakran szembetalálkozni a hölgyek. Ez a végeredmény a fiúk és leányok együttes rangsorolásából született. A gazdagabb színebb névválasztást tehát a férfiak is „elvárják” a női nemtől. De azt se feledjük, hogy a szép férfinevek szolidabb rangsora is a fiúk és leányok összegzett vallomásából adódott.

Férfineveink nemesen tompa fénye és színe, valamint női neveink fényesebb, gazdagabb csillogása azonos ízlésbeli felfogásból születik, és nemektől független, egységes névesztétikát tükröz.

A helyezést elért 19 női névből 16 háromszótagos, a hosszabb keresztnév tehát női neveink jellemzője.

A fizikai és szellemi pályákra készülők névválasztásának összehasonlítására megvizsgáltam az I—II. helyezésű nevekre szavazók adatait. A hat névre 96 szavazat jut; közel 50%! A szavazók közül 59 szellemi, 37 fizikai munkakörben szeretne dolgozni. A *Mária*, *Zsuzsanna* és *Kovács* neveket választóknak a fele, a *Zoltán*, *Attila* és *Magyar* nevekre szavazóknak pedig a nagyobbik része szellemi munkára készül. Ők vannak túlsúlyban a többi névkategóriákat illetően is. Ennek az a magyarázata, hogy a gimnazisták szinte mind szellemi munkások szeretnének lenni, de erről álmodik a nyolcadikosok jó

40%-a is. A tüzetes összevetés tanulsága azonban itt is világos, nincs lényeges különbség a fizikai és szellemi pályákra készülő fiatalok nevekről vallott véleményében.

Nem volna érdektelen a győztes nevek alaposabb hangtani vizsgálata sem. Itt azonban elégedjünk meg annyival, hogy az I—III. kategóriába rangsorolt kilenc magyar névben mindössze öt magánhangzó fordul elő: az *a* tízszer, az *á* és *i* négyszer, az *o* kétszer, az *u* hang pedig egyszer. Teljesen hiányzik az *e*, *é*, *í*, *ó*, *ú*, *ő*, *ö*, *ü*, *ű*. Az előforduló 13 mássalhangzó közül az *n* és *t* a leggyakoribb.

A felmérés végeredményeként — a győztes nevekből — megszületik a legszebb t e l j e s magyar férfinév és női név: a *Magyar Zoltán* és *Magyar Mária*. Örömmel vesszük tudomásul ezt a meggyőző ítéletet.

9. Az 1965-ös, 1966-os és 1978-as felmérések feldolgozott anyagának birtokában talán most már megkísérélhetünk megfogalmazni néhány névésztétikai törvényszerűséget.

1. A magyar nevek szépségéről általában nem megfogalmazott nézeteink vallanak, hanem tényleges névadási gyakorlatunk. Ha azonban neveinkre irányítjuk figyelmünket, akkor mindnyájan képesek vagyunk szép neveink tudatos rangsorolására, sőt választásaink megindokolására is. A választások és indoklások azonosságokat mutatnak, ezek az azonosságok statisztikailag is összegezhetők, így bizonyos nyelvi és lélektani általánosítások is megállapíthatók. Ezek a törvényszerűségek természetesen nem kizárólagosak, de (számszerűségükkel is) megmutatják az uralkodó irányvonalakat és a többségi jelleget. A felmérés adatainak mélyebb megértéséhez azonban legalább annyira szükséges meleg szív, mint a hűvös ész.

2. Szép magyar neveink általános és elsődleges ismérve a kellemes hangalak: a hangok sorának zenei hatásából eredő dallamosság, a szó jó csengése.

3. Jelentősen befolyásolja neveink szépségét szavaink hangfestő, hangulatteremtő ereje is. Ennek jelenlétét nem mindig ismerjük fel, de hangulatfestő hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat. (Ismerjük-e eléggé nyelvünk hangulatfestő jelenségét? Talán nemcsak mozgást és tulajdonságot érzékeltet, és nemcsak egyes igéink és melléknéveink sajátja! Valószínűleg jóval általánosabb ez a nyelvi jelenség. Meg kellene kísérelni anyanyelvünk hangfestő szerepének mélyebb megértését.)

De szavaink és neveink sokak által felismert színhatásának feltárására is gondolnunk kellene!)

4. Írásos formájában a neveket alkotó betűsor szemléleti képe is okozhat kellemes vagy kellemetlen hangulatot.

5. Nagyon fontos jellemzője a szép magyar neveknél a pozitív jelentéstartalom. Különösen azoknál a családi neveknél, amelyeknek eredeti jelentése könnyen felismerhető. De keresztnéveink sem tekinthetők már jelentés (kép és képzet) nélküli utóneveknek. Legalábbis általános érvennyel nem. (Talán a Rádió sok éves névnapi köszöntőinek eredménye ez, ugyanis reggeli üdvözlőteik névismertető funkcióként is hatnak.)

6. A teljes magyar nevek szépségét egyébként ősidők óta — ösztönösen vagy tudatosan — de ténylegesen alakítgatják, formálgatják a születendő gyermekek számára nevet kereső szülők, amikor is az adott családi név és az adandó keresztnév kellemes együtthangzását próbálgatják. A mindnyájunkban élő népköltészet is segít abban, hogy rátaláljunk a két név szerencsés

ritmikájára, vagy a kezdőhangok, illetve záró szótagok rímes összecsengésére. A leginkább ösztönösen felcsillanó rímek nem szükségszerű feltételei a nevek jó hangzásának, de jól szolgálhatják a név muzsikáját. Miközben a számításba vett nevek formai szépségeit kószolgatják a névadásra készülők, halványan feltűnik lelki szemeik előtt a választott név híres viselőinek eszményi nagysága, de ennél valószínűbben látják a kérdéses nevek általuk személyesen ismert hordozóit; és méregetni is kezdik az esetleges „névrokonok” testi és lelki tulajdonságait, valamint azok személyes sorsát.

7. A kellemes hangalak és a kedvező jelentéstartalom mellett mindenkire hat még egy rejtett belső tényező is. Ez teljesen szubjektív, épp ezért a szép nevekről alkotott ítélet akár teljesen egyedi is lehet. Ugyanis a különböző nevekhez (még inkább azok viselőihez) ezernyi kapcsolat, viszony, élmény, emlék és érzelem tapadhat. Lehet, hogy csak tudat alatti befolyásolók ezek, de nevekről vallott ítéleteink elsődleges forrásaivá is válhatnak.

8. Felméréseink azt bizonyítják, hogy vannak „örökszép” nevek is, ezeknek nem árt neveink divatjának kedves hullámlása sem. Reméljük, hogy a magyar anyanyelvűek tizenötmillió családjának ösztönös szépérzéke és jó ízlése mindig biztosítani fogja névesztétikánk sok évszázados szép egyensúlyát.

Tóth Imre

Kommunikációs zavar a költészetben?

A cím után kérdőjelet tettem, mivel nézetem szerint nem bizonyos, hogy ami korunk kommunikációs zavarainak felismerése vagy sejtelme nyomán a költészetben megszületik, az egyszersmind magának a költészetnek is zavarai. A mai magyar költészet kétségtelenül érzékeli és kifejezi a kommunikációs válság következményeit. Ez a kommunikációs válság — a költészet körében — elsősorban a költői szereptudat megingását eredményezi. Messze már az a kor, amelyben a magyar költő „lángoszlopnak”, vatesznek és prófétának tudta magát. A mai magyar költő szorongva néz körül: vajon szüksége van-e munkájára a társadalomnak? Bizonytalanság fogja el, vajon üzenete eljut-e a másik emberhez, vajon sikerül-e dialógust kezdeményeznie, ahogy évezredek költészetének sikerült, midőn a költői szóra társadalmi cselekvés válaszolt. Avagy a költészet csupán monológ marad, sötét színpadon, üres nézőtér előtt? A magyar költő ma mindenekelőtt ezzel a szorongató személyes gonddal küszködik.

Nem először a magyar költészet története során. Már Arany János az elnémulás kísértetével küzdött; „Tőlem ne várjon senki dalt” — írta Letésem a lantot című versében. Babits pedig a líra halálát jövendölte; „A líra elhal, néma ez a kor” — szölte a „Régen elzengtek Sappho napjai”-ban. A költészet sorsán töprengő gondolatok, a líra halálát mondó jövendölések azonban talán sohasem váltak oly általánossá, mint napjaink magyar költészetében. Juhász Ferenc szorongva kérdezi: „Mit tehet a költő?”, Nagy László „a versben bujdosik”, Weöres Sándor mitologikus költeménye, a Merülő Saturnus pedig már nemcsak a költészet bizonytalanná váló helyzetét festi le, hanem szinte azt az európai civilizációt is elbúcsúztatja, amelyben a költőnek és a költészetnek kitüntetett szerepe volt. „Legelőbb — olvassuk — a papot kergették el, az agancsos félrebeszélőt | deszkájáról ahonnan égbe röppent naponta —

bolond! — | és okosabb papokat válogattak; később a királyt, a védő | védtelent, és kardos királyokat fogadtak; aztán a bölcsőt, | hiszen van tudásunk elegendő; végül a költőt, | minek számlálja ujjait gagyogva? tódulnak helyébe | a kíváncsiak célszerű dalnokai megbízás szerint.”

A költő nemegyszer érzi munkáját korszerűtlennek, a társadalomban betöltött helyét bizonytalannak. A „gutenbergi galaxis” pusztulásának az a látomása, amelyet Marshall McLuhan írt le, mintha súlyosan nyomasztaná a magyar költők képzeletét is. Elsősorban mégsem az elektromagnetikus kommunikációs rendszerek terjedése kelt riadalmat, hanem az az olcsó kultúra s főként a hatására kialakuló igény, pontosabban igénytelenség, amelyet ezek a kommunikációs rendszerek teljesítenek. A költő szorongásait az okozza, hogy azok az írni-olvasni tudó emberek, akik valamikor az ő szavára hallgattak, most az úgynevezett „tömegkultúra” vonzásában keresik sorsuk magyarázatát vagy éppen a szabadulást e sors nehézségeitől. A költő olyan világban érzi magát, amelynek nincs szüksége költészetre, amellyel képtelen párbeszédet kezdeni. Mi más lenne ez, ha nem kommunikációs válság és zavar? Vannak költők, akik a lehető legszűkebb körre redukálják közlésigényüket, mint Pilinszky János, de megjelent irodalmunkban a hallgató költő is. Benjámin Lászlóra gondolok, aki valamikor egy korszak nevezetes énekese volt, hogy most egy másik korszak elnémult énekese legyen.

Talán van ennek a kommunikációs válságnak más okozója is. A mai magyar költő tapasztalni vél valamit, amit különben a modern nyelvelmélet és a modern költészet egy áramlata is felismer. Nevezetesen azt, hogy a hagyományos költői nyelv — s ebben az értelemben a Kassák-féle avantgarde is hagyományt jelent — részben kiüresedett esztétikailag. Úgy véli, hogy a klasszikus poétika követelményei szerint épülő vers, a hagyományos képalkotás, a rendezett nyelvi forma nagyrészt elveszítette értékét és jelentését, s a közhelyek, a mindenhová beépíthető nyelvi és poétikai panelek ócskapiacára került. Ez a felismerés vagy vélekedés nem kevés megdöbbenést okozott, s néhány költő esetében radikális változásokat eredményezett. Együtt járt ez a verstechnika, a grammatika, sőt a verselmélet és a költői szerepfogalom átalakításával. A létrejött kommunikációs zavart — különösen a fiatal költészet körében — vad kísérletek fejezik ki, nemegyszer azzal a szándékkal, hogy egyszerűen képet adjanak a kommunikációs válság ijesztő méreteiről. Ebben a szándékban mindazonáltal ott rejlik egy másik szándék: törekvés arra, hogy valamiképpen új módon létesüljön kapcsolat a költő és az olvasó között.

A kommunikációs válság mai magyar költői között — úgy gondolom — kiváltképpen Tandori Dezsőnek van szerepe. A „vers” hagyományos fogalma az ő kezén alaposan megváltozott. Tekervényes előadásokat olvasunk régi gombfocimérkőzésekről, egy kaktuszgyűjtemény alakulásáról, játékmackókról és az általuk rendezendő Nagy Koala Kártyabajnokságról. Vagy ellenkezőleg néhány szót, groteszk mondattöredéket, „koant”, amely a szemléleti és nyelvi képtelenségek különös rejtvényét adja. Máskor a nyelvtől idegen jelek: sakkállások, repülőjáratokat szemléltető diagramok, kitöltött totószelvény-változatok tolakodnak a versszöveg helyére. Az olvasó nemegyszer gyanakodni kezd: talán beugratják, talán a költő maga sem gondolja komolyan, amit papírra vet. Kétségtelen, hogy Tandori költészetében sok a játékoság, a nyelvi tréfa, az „épatírózó” ötlet. A szöveget avagy a különös szó- és jelkombinációt létrehívó szándék mégsem pusztán a tréfálkozás szándéka. Tandori költészete

inkább kísérleti telep, amely a modern vers kommunikációs zavaraival s e zavarok elhárításával tesz változatos kísérleteket.

Ennek a kísérleti telepnek kezdetben a vers minél magasabb fokú elvonatkoztatásában voltak eredményei. A magyar nyelv rendkívül konkrét, sokkal gazdagabban jelöli a tárgyakat, dolgokat, cselekvéseket, mint az elvont fogalmakat. A nyugati nyelveknél erősebben él a képes beszéddel, még a gondolatokat is szereti metaforikus módon megjeleníteni. Költészetünk legnagyobb erőforrása ezért a képteremtő fantázia: a magyar költő szemléleti képekben vagy látomásokban szokott testet adni élményeinek és felismeréseinek. Tandori Dezső radikálisan szakított ezzel a hagyománnyal. Ahogy Vas István megállapította: „nagy és eredményes erőfeszítést tett a magyar nyelv elvonatkoztatására. Névmások önállósításával, határozószók főnevesítésével és szinte meghatározatlanul leleményes módszerekkel egész új mondattant tud teremteni, mehökkentő és sohasem sejtett kapcsolatok, vonatkozások jelzésére.”

A kísérletezés következő szakaszán ellenkező irányú folyamat megy végbe. Tandori az elvonatkoztatás bűvészmutatványai után a köznapi valóságot akarja rögzíteni. Mintha filmre vagy magnetofonszalagra venné életének, környezetének véletlenszerű rezdüléseit. Ötletesen, gyakran jóízű humorral hangzanak ezek a beszámolók. Tárgyi anyaguk bármi lehet: egy televízióban látott képsorozat, egy újságoldal, egy utcakép, akár a koalák és a kaktuszok „Közhelyszerűen léteznünk; és mégis mennyi furcsaság történik velünk” — írja 1976-ban megjelent verseskötete — *A mennyezet és a padló* — fülszövegében magyarázat gyanánt.

A „közhelyszerű létezés” költői lenyomata már nemcsak a hagyományos költészet iránt érzett bizalmatlanságról tanúskodik. A költői alkotás és az alkotó személyiség iránti gyanakvásról is. Tandori úgy érzi, hogy az alkotás értéke és az alkotás mögött a költő személyisége végképp meghatározhatatlan. Nincsenek „versek”, legfeljebb „szövegek”, és nincs költő, legfeljebb egy nyájas fiatalember, aki a filmfelvevőgépek és magnetofonok előzékeny tárgyvilágosságával „megörökíti”, pontosabban, lejegyzí mindazt, ami történik vele. E vélekedés és magatartás nem ismeretlen a modern művészetben. Irányzatok és elméletek lépnek fel, amelyek szerint a „műalkotás” és a „használati tárgy” között nincs, vagy alig van különbség. Egy jégszekrény éppúgy lehet „műalkotás”, ahogy egy szobor, s egy alkalmi újságkivágás éppúgy lehet „vers”, ahogy egy klasszikus költemény. A művész feladata legfeljebb a „talált tárgyak” összegyűjtése, esetleg megtisztítása lehet.

A „talált tárgy”: a nyelv, illetve a felfedezni vélt kommunikációs csatorna „tisztogatása”, a költő szándéka szerint, mindenképpen korunk kommunikációs zavarainak megszüntetését vagy csökkentését próbálja elősegíteni. Tandori őszinte költő; ha arra a következtetésre jutott, hogy verset már nem lehet írni a régi módon, a költészetet vagy azt, amit költészet helyett csinál, ennek a szomorú felismerésnek a szolgálatába állítja. Műveiben a modern költő megváltozott szereptudatát, kulturális és nyelvi felfogását fejezi ki. Népszerűsége azt jelzi, hogy vállalkozását nem légüres térben folytatja, ellenkezőleg, értő közönségre talál. Sikere ezért egyszersmind a költészet sikere: a kommunikáció válságából, úgy tetszik, a vers is kiutat keres.

”Közismert”-e?

Nyáron, a Nyelvőr olvasása közben sem feledkezik meg a tanár a következő tanévről. Szepes Gyula cikkének (Nyr. 104: 16—28) olvasásakor azon kaptam magam, hogy már gyűjtöm is, csoportosítom is mindazt a kérdést, megvitatandó témát, példát, amelyet fel akarok majd használni az egyetemi nyelvészeti oktatásban. Milyen legyen és milyen ne legyen a nyelvről kialakított szemléletünk? A nyelvről: nyelvi állapotról és mozgásról. A változásokról, ingadozásokról. Történeti és mai szempontú elemzésükről és értékelésükről. A nyelvhasználatról; irányíthatóságának módjáról, mértékéről. És ezenkívül: miféle körültekintésre van szükségünk, ha magunk beszélünk vagy írunk cikket nyelvi témáról? — Kérdéseim, válaszaim tehát így keletkeztek, de a cikkhez való hozzászólásként írtam le belőlük a következőket.

*

I. Új nyelvi formák terjedése; nyelvhelyességi megítélésük

I. Baj-e, ha új kifejezés mód van terjedőben?

Nem lehet baj: tudjuk, hogy a változás a nyelv életéhez tartozik. Jellemző rá.

Igaz; de ha az új jelenség „szemben áll” az addigi nyelvszokással?

Ennek alapján elítélendő? Megszüntetendő? A mi nyelvünkről szólva, rámondható, hogy „tehát magyartalan”?

Nyilvánvaló, hogy nem. Nem lenne új, ha nem lenne többé vagy kevésbé más, mint az eddigi, ha belesimulna a megszokottba. Ha egy ítélet megszűntetné, megszüntethetné az újak létét, mozdulatlanná merevíténé a nyelvet — ha lehetne élettelen egy élő nyelv. De a változás a nyelv életéhez tartozik.

Minden változás, mindegyik új jelenség jó, szükséges, hasznos?

Természetesen az egyes esetek értékelésekor sok szempontot figyelembe kell venni. E szempontokat megtaláljuk nyelv művelésünk elveiben, gyakorlatában, szakirodalmában. Sőt, olyan példákra is találunk, amelyek azt mutatják, hogy egykor okkal fölöslegesnek vagy helytelennek tartott nyelvi formák is később szükségessé és helyessé válhattak.

Nyelvszemléletünk tiltakozik tehát az olyan sommás állítás és ítéletkezés elfogadása ellen, mely a „nyelv vérkeringésébe” újabban — „mikor is szinte mindenki ír” — behatoló nyelvi formákról kijelenti, hogy „ellentétben állnak

az idők során kialakult nyelvszokással, tehát voltaképpen magyartalannak tekintendők" (Nyr. 104: 16; a továbbiakban a cikkekre utalva csak a lapszámot jelzem.)

2. Szemben állnak-e a nyelvhasználatban élő és az ajánlott szabályok?

Volt-e, van-e olyasmi, hogy leírt nyelvtan, megadott nyelvhelyességi szabály és élő nyelvhasználat nem fedi egymást?

Volt, van. Példákat kínál a nyelvészeti szakirodalom és mindennapi tapasztalatunk. Természetes ez, hisz a nyelv esetében is az „életrajz” írója csak követni és csak vázolni tudja az életet, s a legjobb „nevelő” is csak irányíthat a kívánatos út felé.

Mi a teendő, ha egy új nyelvi kifejezésmód jön létre, vagy egy ritka forma egyre gyakoribbá válik?

Akkor megvizsgálandó, hogy mit érdemes tenni: továbbterjedését elősegíteni vagy megnehezíteni. Lényeges szempont, hogy mennyire terjedt már el, a nyelv rendszerében és a nyelvet használók reflexeiben mennyire foglalt már helyet magának.

Ha például egy változásról a helyzetet felbecsülő, cikkét a jelenség feltárására szánó szerző azt állapítja meg, hogy „elburjánzott”, „terjedése aggasztó méreteket öltött”, már behatolt „a nyelv vérkeringésébe” stb., akkor ez igen sokat nyom a latban. És vajon nem önellentmondás-e, ha ugyanerről a változásról a szerző ugyanakkor azt is állítja, hogy ellentétben áll a nyelvszokással? Pusztán ez is meggondolkodtat bennünket arról, hogy valóban feltétlenül lenyesendő — lenyeshető — vadhajtás-e ez a változás. Elbizonytalanodásunk tovább fokozódhat, még mindig a szemléletet és nem a konkrét nyelvi kérdést vizsgálva, s nyelvhasználat és nyelvhelyesség problémájánál maradva. Mert nem újabb ellentmondás-e, ha ugyanazt a „döbbenetesen” terjedő nyelvi formát úgy értékeljük, róla elítélő véleményünk lévén, hogy nyelvhelyességi szabályunkba ütközik, ezért tűzzel-vassal irtani akarjuk, — viszont zászlónkon a jelszó ez: „Itt, amint látjuk, nem nyelvhelyességi szabályok állnak szemben az élő nyelvhasználattal” (16)?!

Az ellentmondásokat nyilván az oldhatja fel, ha a nyelv változó mi-voltára, a nyelvszokásra, sőt mozgására is tekintettel vagyunk; ha nem merev nyelvhelyességi szabályok felállítására törekszünk. Jobb, ha a meglevőket sem tartjuk mozdíthatatlannak, s szükség esetén meg is mozgadjuk őket.

II. Elégséges-e — a nyelvi változások természetét ismerve — egy nyelvi forma terjedését egyetlen okkal (23) magyarázni? — Ennek az oknak helytelenítése alap lehet arra, hogy „kijavítsuk”: az egész mozgás megfékezésére törekedjünk?

A szóban forgó, a Nyr.-beli Szepeszy-cikk tárgyalta „új”, „kiagyalt”, „magyartalan” nyelvi jelenség: a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata.

Lehetséges-e, hogy egy nagyon régen meglevő, időközben megritkult, módosult használatú nyelvi forma — már jó évszázada erősödő — terjedésének szinte kizárólagos oka egy egykori hibás nyelvhelyességi szabály, s így a jelenség nem más, mint a „régí nyelvművelésnek a mellékterméke” (17)?

Minden bizonnyal emellett más tényezői is vannak egyre gyakoribb használatának.

A fentiekkel kapcsolatban többféle, felhasználandó és megbeszélendő téma kínálkozik; általánosabbak is, konkrétak is. Ezek köréből valók a következők; — melyek különféleképp közelíthetők meg, például ilyen kérdések köré is csoportosulnak:

A tárgyalt jelenség mennyiben új; milyen előzmények továbbélése, ill. folytatása?

Terjedését

- mennyiben erősítik a nyelvtörténeti előzmények?
- milyen mai nyelvhasználatbeli tényezők segíthetik elő?
- milyen érvek ellenzik (ezek mennyire szólnak ellene)?

1. A befejezett melléknévi igenév a magyar nyelvnek ősi, alapnyelvig visszamenő eleme. És használjuk ma is.

A névszói állítmány használata a magyar nyelvnek ősi, alapnyelvig visszamenő sajátága. És megvan ma is.

Az igeneveket a névszók közé szokták sorolni; mindenesetre igei és névszói természetűek.

Igeneveket gyakran használtak állítmányul.

Állítmányi használatban mehetett végbe egykor az az átértékelődés, hogy (például a befejezett) melléknévi igenévből (múlt idejű) ragozott igealak lett (s a *-t* igenévképzőből a múlt idő *-t* jele is kialakult). Ezzel csökkent az igenév névszói állítmányi használatának gyakorisága, de nem szűnt meg.

Melléknévi igenevek — befejezetek is — állítmányi szerepben kora nyelvm emlékeinktől kezdve adatolhatók.

Melléknévi igenévből, befejezetből is, sok esetben vált melléknév, főnév. Ezeket is — átmeneti fokban is! — használtuk, használjuk állítmányként. E névszók — gyakran még érezhetően igenévi alakok — használata kedvez újabb igenevek ilyenén szófajváltásának, ill. újabb igenevek állítmányi használatának.

Ez a folyamat tart ma is. És az esetek fől szaporodásával (melyben lehet szerepe a határozói igeneves szerkesztésmód kerülésének is), a — gyarapodó — példák hatására, analógiájára, tovább is erősödhet.

Például ilyen nyelvtörténeti témákat beszélnek meg egyetemi hallgatókkal a *cél adott*-féle szerkezetek vizsgálatakor.

Megbeszélendő itt természetesen másféle kérdés is. Nyilvánvaló, hogy egy nyelvi jelenség megítélésekor a „védőbeszéd” fontos érve lehet, ha az a jelenség nyelvünk történetéből már ismert, és ha változása beilleszkedik nyelvi változásaink sorába. Fontos érv ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy épp a változások következtében új körülmények között zajlik ez az újabb változás. És elégséges is ez az érv a „felmentő ítélet”-hez? Önmagában kevés, hisz igen fontos másik szempontunk is van. Ez:

2. A mai nyelvhasználat mit veszíthet vele, mit nyerhet?

A) A befejezett melléknévi igenévi állítmány használata ellen Szepesytől hozott érvek közül nézzünk meg most egyet-kettőt, úgy, hogy milyen kérdésekről érdemes beszélgetni ezek kapcsán.

Például: „Elmossa számos nyelvi eszközünk . . . funkcióit”, „Megrontja az emberek nyelvérzékét” (19). — Megbeszélésre érdemes kérdés: Nem ez lenne az első jelenség a nyelvek és nyelvünk történetében, amikor jelek és funkcióik kapcsolata fellazul, a használat változik, ingadozások, bizonytalanságok következnek — majd pedig ezt a „nyelvérzék” észreveszi, kihasználja, felhasználja: s új funkciók kapcsolódnak a régi jelhez stb. stb. (Jó feladat lehet: ilyen jelenségek gyűjtése, tankönyvekből, kézikönyvekből, élő nyelvből.)

Másik például: „Rontja a magyar nyelv esztétikáját” (19), rontja nyelvünk szép hangzását (vö. 28). — Beszélgethetünk például ilyen kérdésekről:

a) Megállapítható-e objektíven, hogy mi szép hangzású? — Vö. viták és különböző eredményű felmérések a „legszebb” szavakról és nevekről, a hangok „jelentéséről”, hangulatfestő értékéről; irodalmi művek ilyen szempontból való — többféle — elemzése.

b) Szubjektív dolog — helyt adhatunk-e neki? egyedül állók-e vele? —: nekem tetszenek, a sok *t*-vel együtt, pl. ezek az Áprily-sorok: „Az égi tó tengerszem-tükrű, tiszta”; „Hang hívta, tán a tengeré, s indult a nagysziget felé”; „Ti — ti — ti — ti — ti | S mindig ugyanaz, de benne lobog az egész tavasz.”

c) A *-t* igenévképzős alakok helyett szorgalmazott forma, a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév + a *van* ige (alakjai) másfajta „eredményt” adnak: *adva van*-féleket. Ha az ez *adott* szerkesztésmód elriasztásul a „tötö” nyelv» címkét kapta, mondjuk rá erre meg azt, hogy „vava”-nyelv, s ne használjuk, válogatás nélkül kezdjük el irtani?

d) Valóban biztos-e, hogy jelentősen megnöveli ez a használat a *t* hang megterheltségét? Úgy látszik, sok esetben amúgy is használnánk ezt a *t*-t, mindenképpen ezzel az igenévvvel fogalmaznánk, ha nem (a hibáztatott) állítmányi szerepben, akkor (a nem hibáztatott) jelzői funkcióban alkalmaznánk. (Pl. *Ez a körte érett.* ~ *Ez érett körte.* A feladat a *d o t t*: *k ü z d e n i k e l l.* ~ *A z a d o t t f e l a d a t: k ü z d e n i k e l l.*)

Harmadik például: „szürkíti, szegényíti a nyelvet” (19). — Beszélgetésre hívó kérdés: Nem szokott-e úgy is gazdagodni egy nyelv, hogy ha kétféle formája is van hasonló tartalom kifejezésére, akkor használói élnek is a választás adta lehetőséggel, s a formai különbség tartalmi eltérés jelzéséként él majd tovább?

Ha határozói igeneves szerkesztést *i* s, és melléknévi igeneves szerkesztést *i* s használunk, miért ne adhatna ez módot finomabb megkülönböztetésre, egyiknek ilyen, másiknak olyan esetekben való alkalmazására? És nem lehetne még a túl sok *t* vagy épp a túl sok *va* okozta egyhangúságnak is az a feloldója, hogy egyszer „*-va va-*”-val szerkesztünk, másszor meg *t*-s szerkezettel fogalmazhatunk?

Ehhez persze az kellene, hogy kikerüljünk egy hibát. Azt, hogy ezt a két formát olyan kifejezésmódoknak tartsuk, melyeknek hol az egyikét, hol a másikat, de valamelyikét mindig üldözni kell.

B) A „veszteséglista” mentén haladva, az ellenérvekhez kapcsolódva, a beszélgetések jó alapot teremthetnek további megbeszélőnivalókhoz. Hiszen kialakulhatott a kép, hogy nem csupán veszthetünk vele, hogy érdemes keresni, mit nyerhetünk; sőt észrevehető e képen már az is, hogy hol, merre keressük ezt.

Arrafelé, amiről Szepesy Gyula így ír — csak kár, hogy éppen egy kifejezésmód visszaszorítása, megszüntetése érdekében —: az embereknek szük-

ségük van arra, hogy „különféle nyelvi eszközökkel pontosan kifejezzék az életben adódó különféle szituációkat, árnyalatokat, vonatkozásokat, aspektusokat”, „a különböző szituációknak megfelelően fejtsek ki mondanivalójukat” (24).

Mindenképpen érdemes lenne az igenevek, a befejezett melléknévi igenevek, állítmányi használatuk sorából további példákat gyűjteni, a már meglevőket is tovább elemezni, s a sok adatot rendezni. Rendezni: típusokba, nyelvi jellegük szerint; és csoportosítani a típusokat: az értékeléshez. Az adatok nem kezelhetők egymemű halmazként, tagolt anyagon végzett árnyalt elemzés segíthet elkülöníteni a „káros jelenség”-et a szokásossá válótól, meg a finomabb megkülönböztetést lehetővé tevőtől. Már most, az eddigiekből is körvonalazható a három csoport, elhatárolódnak egymástól azok az esetek, amelyekben ez az igenév szokatlan vagy a megértést is zavarja, amelyekben (stilisztikai) funkciója van vagy lehet, és amelyekben nem is igen mondhatnánk másképp, ahol ez a forma a megszokott.

Az adatok rendezésekor (a kutatás folytatása és egyensúlyba hozása kedvéért is) két területen indulnék el, ill. hallgatókkal együtt vizsgálódva, ezeket figyelmükbe ajánlanám. Az egyik: az igenév napjainkig, napjainkban élő használati köre, meg azoknak a nyelvi jelenségeknek — nyelvünk sajátosságainak — köre, melyek természetes, jó talajt jelentenek e használat számára (ellene harcolni tehát kétes dolog lenne); a másik: azoknak a lehetséges szerepeknek, funkcióknak keresése, feltérképezése, melyek ellátására ez igenév alkalmasnak látszik (ellene harcolni tehát káros is lehet). (Ha ez utóbbiakhoz besoroljuk a halványabbban (és az esetleg szubjektíven) érezhető különbségeket is, meg a csupán a szabad váltogathatóságból álló „funkciót” is, még akkor is fennakadnak a rostán az „így nem használjuk” esetek — harmadik területnek.)

a) Vannak a befejezett melléknévi igenév használatának típusai, melyek természetesen illeszkednek nyelvünkbe, múltjában is éltek, jelenében is helyet kapnak, ill. amelyeket nyelvünk más jelenségei, sajátosságai is erősítenek: ezekben akarva se igen szüntethetnénk meg használatukat, az állítmányi helyzetűekét sem. Szükségesnek se látszik, eredményesnek se ígérkezne e harc. Ilyen típusok és sajátosságok: a névszók állítmányi használata; az igenevek sajátos szófaji természete, alkalmi szófajváltása; az igenevek melléknévvé és főnévvé való átalakulása; az előbbiek egymásból fakadó, egymás továbbélését kölcsönösen elősegítő folyamata; igenevek és belőlük alakuló melléknévek jelentésbeli elkülönülése; igenévi alapú határozóink; a jelzőnek a jelzős szerkezet egészét helyettesítő, jelentéstapadásos alkalmazása; az értelmező jelzőnek önállóbb, a jelzett szótól távolodó, állítmányhoz, külön mondathoz közelítő jellege, múlt idejű igei állítmányok, egybehangzásuk igenéviakkal; az analógia mindenütt jelenlévő hatása.

Lényeges motívum mindezekben: az igenév kettős természetű szófajából a névszói vonások esetenkénti előtérbe kerülése; igeneveknek és igenévi alakú és eredetű, de jelentés és mondatbeli szerep szerint inkább már melléknévi vagy főnévi szófajú szavaknak elkülönülő folyamata. Erre a kettősségre fontos, hogy tekintettel legyünk.

Nehezen állíthatnánk meg igenevek további melléknévesülését, nehéz lenne választóvonalat tenni átmeneti eseteik közé, bajosan húzhatnánk fel más határokat is. Például a névszók közé ilyent: lehetnek állítmányok, de

kivétel a befejezett melléknévi igenév, az nem lehet. Vagy a jelzők közé: lehetnek önmagukban is jelzett szavuknak is kifejezői (*szántó(föld)*, *olvasó(fűzér)*), de kivétel a befejezett melléknévi igenév, az nem lehet. (Vö. mégis: *pörkölt, vagdalt, felvágott, frissen sült(hús)*; *Ne engem fotózzon, ő a k i t ü n t e t e t t* (ember, munkás). Jelzők, értelmezők, állítmányok szövegbeli szabad mozgását is nehéz lenne aszerint korlátozni, hogy távolodhatnak a jelzett szótól, alanytól, elég messzire is, de ha befejezett melléknévi igenév a szófajuk, akkor nem. (*Lesz ott balra egy ház, frissen v a k o l t.* — *Milyen kávéja van? Nyers vagy p ö r k ö l t?*).

b) Vannak a befejezett melléknévi igenév használatának esetei, melyekben találhatunk olyan vonásokat, különbség jelzésére alkalmakat, stilisztikai árnyalatok kifejezésére lehetőségeket, amelyek e használat mellett szólnak: ilyenkor célszerűtlen lenne mégis kikerülni őket.

Ilyen lehetőségek számbavételéhez néhány példa, megvitatható szempont és elemzés, választ kereső kérdés:

Mogorva és e l k e s e r e d e t t már ő is. ~ *El van keseredve, pedig nagyon derűs természetű különben.*

Légy á t k o z o t t! ~ *Légy megátkozva!*

A befejezett melléknévi igenévnek szófaji jellegéből, előidejűsége utalásából, gyakori melléknévvé válásából, jelzői szerepéből adódhat, hogy alkalmas lehet állandóbb tulajdonságok kifejezésére; s ha így van, akkor állítmányként is megnevezhet véglegessé váló, befejezett tényre utaló vonást. A pillanatnyi körülményt, ideiglenesebb állapotot ilyenkor inkább érzékeltetheti a határozói igenév a létigével.

Milyen e l d u g o t t ez a kis falu! ('félreeső') ~ *Keresd már az e l d u g o t t tárgyat!* ('el van dugva') — *F o g l a l t a helyem!* ('más ül a helyemen', vagy 'foglalom ezt a helyet').

Igenévként is, melléknévként is él több szavunk. Az igeneveknek mellékevek felé tartó mozgását általában jelentésbeli elkülönülés, új jelentés (árnyalat) kíséri. Egyes változatok régóta helyet kaptak a nyelvben, helyet kérnek az újabban alakulók is. Minél inkább megerősödött már ez a speciálisabb, metaforikusabb jelentésváltozat — igenévinek megmaradt párjukhoz képest —, annál inkább lehet állítmány is, s annál kevésbé helyettesíthető határozói igenév + létigés változatával. Pl. *Ez a hiba rejtett. Az acél fáradt.* (Mást jelent: *rejtve van, el van fáradva.* — De: *rejtett gombolás ~ a gombok el vannak rejtve, fáradt a gyerek ~ a gyerek el van fáradva.*) *Öreg, de nem e l e s e t t.* *Az öltözké is k e r e s e t t.* *Megtört, de nem e l v e s z e t t* ez az ember. (Vö. *elesett atléta, keresett könyv, elveszett tárcs.*)

Ej, milyen t a p a s z t a l t ez a kislány! — *Nem én, csak o l v a s o t t* vagyok.

Különbségeket kereshetünk a cselekvő és szenvedő értelmű, a [tárgyas és tárgyatlan igéből való befejezett melléknévi igenevek között. A *tapasztalt, tanult, világot látott, sokat megélt* (ember) típusúak helyett nehéz lenne *tapasztalva van, tanulva van* stb.-féleket mondani a nyitott ajtó ~ nyitva van az ajtó mintájára. Hasonlóképp van ez a *borult, menekült, dőlt, hirtelen nőtt, tűzről pattant* (tárgyatlan alapigéjű) példáknál is. (Ezek állítmányként, értelmezőként összecsengenek igéjük múlt idejű alakjával (*finom szőlő, otthon t e r m e t t*; *A te fiad is b u k o t t?*)

Ez lopott holmi. ~ Ez a a holmi lopott.

Védett terület lesz ez is. ~ Védett lesz ez a terület is.

Ha érzünk különbséget a kétféle megoldás között, akkor ez fakadhat abból, hogy ha az igenév (jelzőként) az állítmányi szerkezet része, kevésbé hangsúlyos, mintha önálló állítmányként vonatkozik a névszóra, az alanyra (az aktuális tagolás szerinti témára), hiszen ebben az esetben az igenév maga lesz a közlés újat mondó, kiemelt szerepű tagja.

„Vén is, vak is, rokkant is a pára” (Vargha Gyula)

Kötött a munkaidőm: szabad a délután, de zsúfolt a délelőtt.

Megtörténhet, hogy a gondolatok, mondatok ritmusa, tagmondatok hasonló felépítésének igénye, azonos mondatrészek halmozása azt kívánja, hogy igenevet, névszót válasszunk (egy lehetséges „igeibb” kifejezés helyett is). Ha a szövegben egy névszói állítmányt újabb, kivált antonim vagy szinonim tartalmú állítmány követ, valószínű, hogy az is névszói formát kap. Pl. *Vonattal menjünk, az üres lesz, de a busz tömött. A férj is híres, de a feleség is közismert. Kapott enni jócskán, most békés, jóllakott, elégedett.*

Egy-két példa még az elemzésekhez, megvitatásokhoz: kell-e, lehet-e, érdemes-e másképp mondani, tömörséget feloldani, stílushatást megváltoztatni?

No, elégedett vagy? — Ez valóban „sérti az egészséges nyelvérzékű emberek fülét” (24, 20) — mindnyájunkét? — Vö. Móricz Zsigmond: „Az arca fájdalmas és mégis *elégedett*.” (Az isten háta mögött); A Szerkesztőség: „ezzel az összegezéssel igazából senki sem lesz *elégedett*” (Élet és Irodalom 1980. okt. 4.)

Keresett a paprikánk külföldön. — Tényleg félreérti ezt az olvasó, úgy, hogy ilyesmit kérdez értetlenül: vajon mit keresett a paprika? (Vö. 23.)

„mely nagykapu maga is áhitatot keltő, kőbe zárta n, mögötte hús kapualjja” — Ha „áhitatot kelt, kőbe zárva” formára javítjuk át (20), jobb lesz, nemcsak más?

Kijavítsuk-e ezeket a mondatokat: „A koronán ábrázolt szentek és személyek ugyanis eleve a vallási hagyományok által *megszabottak!*” . . . „A görög korona . . . »az égi és a földi hierarchiát« ábrázolja, itt tehát a személyek ugyancsak *megkötöttek.*” (*meg vannak kötve?* — vö. 20) (Új Tükör 31. sz. 9); „Az egész ország olyan szegény, olyan *elhagyatott*, olyan pusztulásnak *indult.*” (Jókai); „Amint a Timárral való barátság *megszokott* lett előtte — Timár maga *megszokott*, mint egy apa —” (Babits); „*Elfogadott és megszokott* lesz ez is a nyelvben”?

Ahogy más, nyelvvel kapcsolatos témák, úgy mindezek, az eddig fel-említették is alkalmasak lehetnek arra, hogy róluk beszélgetve kialakuljon az a nyelvszemlélet, mely a nyelvi mozgást összetettségében látja. És így egyik részjelenségét sem csak egyoldalúan, a „nagy veszteséget okoz” szemszögéből értékeli.

III. Egy cikk érveiről; meggyőző erejéről

1. Helyes-e, ha tudományosnak, nyelv művelőnek szánt, s főként meggyőzni akaró cikkünkben a legfőbb mondanivaló kifejtésekor a tárgyalt nyelvi jelenséget magát úgy írjuk le, úgy mutatjuk be, hogy tisztázása helyett zavart keltünk körülötte?

Például: „Használhatjuk a *-t*, *-tt* igenévvel ellátott igéket múlt idejű igei állítmányként.” (18)

„*-t*, *-tt* igenévvel ellátott ige”: ilyen nincs. Ha e kifejezés, amint ez feltehető a szövegkörnyezet alapján, ahelyett áll, hogy „*-t*, *-tt* igenévképzővel ellátott igenév”: akkor viszont erre nem érvényes, hogy „használhatjuk . . . múlt idejű igei állítmányként”. Akkor ez névszói (igenévi) állítmány. Múlt idejű igei állítmányként viszont igéket, a múlt idő *-t(t)* jelével ellátott igei alakokat használunk.

A szinkroniában benne rejlik a diakrónia, — de nem napi használati szabályként! Szinkrónia és diakrónia nem mosható össze; egykori közös múlt alapján a különbözővé vált alakok nem azonosíthatók.

Még egy példa kínálkozik itt a zavart keltő nyelvi leírásra: „ugyanazt az igealakot, amit aktív (cselekvő) tárgyias értelemben használunk, nem használhatjuk passzív (szenvető) tárgyatlan értelemben is” (18). Az „igealak” itt, a szöveg tartalma és példái szerint, igét is és igenévet is jelent. Az az egy forma, amit az állítás szerint nem használhatunk kétféleképp, az két forma: igenévnek és múlt idejű igének téves azonosításáról van itt is szó, az előbbiekné mintegy folytatásaként. A megállapítás ezen túlmenően sem állja meg helyét; ellenpéldák (l. *olvasó* (*ember*, *-könyv*), *olvasott* (*ember*, *könyv*) szép számmal gyűjthetők, — tankönyvből, kézikönyvből, élő nyelvből.

2. Érdemes-e néhány könnyen kételyt ébresztő állítással mondanivalónk hitelét rontani?

Például: A világ nyelveinek nagy számáról tudva, megismerhetőségük nehézségeit érezve, az univerzálék eredményes felkutatásának problémáit is számon tartva: fenntartás nélkül hihető-e az állítás, hogy egy nyelvi jelenség „az egész világon egyedülállóan” három rokon nyelvben van csak meg (23)? Kételyünket, hogy a világ minden nyelvvel megtörtént az összevetés, fokozza a cikkben az idézettet követő mondat: „Minden más általunk ismert nyelv — német, orosz, angol — [másféle kifejezőformát alkalmaz].”

Másik például: Móricz „le nem írt volna soha” egy ilyen formát (állítmányként *-t(t)* igenévképzős alakot) (20). Ez az előbbi állításnál könnyebben ellenőrizhető. Kezem ügyében a Pillangó, a közepe táján nyílik ki. Néhány lapon belül a következők ilyen formákra akadok: „Zsuzsika *dermedt* volt”, „[anyja] *rekedt* volt”, „Jóska *sápadt* lett”, „a ruha . . . is kilyukad, . . . ez e, lám, mán ez is elég *vásott*”, „az asszony már kezdett újra sötét lenni, és *ijedt*” (az *ijedt* Szepesy Gyula szerint „magyarul fogalmazva”: *fél*, *ijedezik*, *retteg*, *meg van ijedve* (21)), „a termete . . . egy kicsit olyan *süppedt*, már most is *elkelt*, mint a tészta”.

3. (Meg)vitatható — stílushoz kapcsolt kérdés is lehet, nyelvművelésről lévén szó, módszertani kérdés is —, hogy vajon mi a hatás a b: nyelvművelésünknek — napjainkra már szokásossá vált — érvelő, közös gondolkodásra, elemzésre hívó, lehetőségeket bemutató, nem türelmetlen és ostromozó, hanem ajánló, tanácsoló hangja, avagy pedig a kinyilatkoztatás, megfellebbezhetetlen ítéletmondás, gúnyolódás, megbélyegzés, megfélemlítés („ragály”, „járvány”), hadiparancs („minden erővel”, „kampányra”, „kioperálni”), a soha-senki-semmikor másként hajthatatlansága.

Latolgathatók éppen a módszerek. De a mérlegre teendő a hatás — ellenhatás törvénye is. Ennek a súlyát is ismerhetjük, hiszen volt már a nyelv-

művelésnek sötét, rossz hatású szakasza. És mérlegre teendő természetesen az, hogy milyen, mennyire feltárt, mennyire egyértelmű, és mekkora súlyú kérdésről van szó.

*

Aki tanárként foglalkozik valamely témával, és aki hozzászóló valamely vitában, el lehet készülve, hogy — rajta is múlik! — nem egészen azt éri el, ami szándéka volt. Akadhat hát tanítványom, aki azt hiszi majd, hogy jó lesz nyakra-főre befejezett melléknévi igenévi állítmányt használni. Szó sincs róla. Nem azt mondtam. És akadhat, aki elgondolkodik: mondtam-e valami olyant, ami új a nap alatt, a nyelvtudományban, a nyelvművelésben. Szó sincs róla. Nem olyant mondtam.

I. Gallasy Magdolna

Egy magyartalanság ellen — de hogyan?

Nem lévén nyelvész, soha nem jutott volna eszembe, hogy a Nyelvőrbe cikket írjak; a szerkesztőségnek az idei 1. számban közölt és az olvasóknak szóló felhívása azonban felbátorított rá, hogy megírjam véleményemet Szepeszy Gyula A „tötö” nyelv járványa című cikkéről. (Rögtön megjegyzem: remélem, hogy nem válik közhasználatúvá ez a pontatlan és elmésnek sem mondható elnevezés.)

Szepeszy azzal kezdi cikkét, hogy ismerteti Simonyi Zsigmond megfigyelését: azt, hogy a *-t, -tt* képzős, befejezett történésű melléknévi igenevet nyelvünk „rendszerint csak *j e l z ő ü l* használja”, állítmányul „az igenevet . . . nem szoktuk alkalmazni”, „csak akkor használjuk állítmányul, ha többé-kevésbé elfelejtjük igenév voltát és melléknévnak érezzük. Magyartalanságnak tartja ennek az igenévnek az állítmányi használatát, s azzal magyarázza, hogy elkövetői kerülni akarják a *lenni* + *-va, -ve* szerkezetet, mert — indokolatlanul — helytelenítik.

Tökéletesen egyetértek Simonyinak ezzel a véleményével (csak egy példáját kifogásolom: szerintem a *közismert* szó csak félig-meddig igenév — mert nincsen *közismerni* ige —, az *ismert* pedig már melléknévvé lett), ettől eltekintve azonban jogosnak, ma is időszerűnek és sajnós, napról napra időszerűbbnek tartom a figyelmeztetést. Bár nem ismertem Simonyi véleményét, szerzőként mindig kerültem, szerkesztőként pedig mindig irtottam ezt a magyartalanságot. Azt gondolom, hogy Simonyi állásfoglalása nem utolsó szava ugyan a nyelvművelésnek ebben a kérdésében (nem is hiszem, hogy egyáltalán van a tudománynak „utolsó szava”), de helyes kiindulópontot ad ahhoz, hogy tovább kutassuk ezt a kérdést és sokféle összefüggését.

Először is figyelemreméltó, hogy Simonyi nem kategorikusan tilt, hanem így ír: „rendszerint” ezt tesszük, azt „nem szoktuk” tenni; kivételt is tesz: ha az igenevet „melléknévnak érezzük”. Tovább kellene gondolkodnunk azon, hogy miért is magyartalan az állítmányi használat, s hogy nincs-e ez alól más kivétel is, mint amit Simonyi említ. Aztán: mikor érezzük melléknévnak a befejezett igenevet? Ebben az irányban hat-e az, hogy az igenév a középfok, a felsőfok, vagy a többes szám jelével van ellátva, esetleg ha összetett állítmány névszói része? Van-e jelentősége ebben a tekintetben annak, hogy mennyire érezhető meg az igenév szenvedő jelentése? Továbbá: azt is meg lehetne vizsgálni, hogy mennyire vonatkozik Simonyi észrevétele a többi

melléknévi igenévre; hiszen a közeli múltban egyesek még a folyamatos, sőt a beálló történésű igenév állítmányi használatát is kifogásolták. Mások viszont a határozói igenevet is többes számba tették és állítmányként használták. Még az is megfordult a fejekben, hogy minden melléknév használható-e mindenkor állítmányul; hiszen néha szükségesnek érezzük, hogy főnévvel egészítsük ki, ha csak olyannal is, mint az, hogy *ember* vagy *dolog*. És bizonyára még sok egyéb tisztázni való is van ebben a témakörben.

Szepesy cikkében azonban nyoma sincs semmiféle ilyen vagy hasonló irányú kutatásnak. Ő nem gondolja tovább azt, amit Simonyi mondott, sőt végig sem gondolja; egy hajszálnyival sem fejleszti tovább, sőt elmarad mögötte. Simonyi tárgyilagosan közli megfigyeléseit és véleményét, Szepesy apodiktikusan és kategorikusan állít, minden bizonyítás nélkül, de annál indulatosabban: Simonyi állásfoglalásával szemben valami ércerejű Lex Szepesyt állít fel. Úgy látszik, nemcsak a „régí nyelv művelés” termelt alaptalan nyelvhelyességi szabályokat (1). (A zárójelbe tett számmal mindenütt Szepesy cikkének ilyen számú pontjára hivatkozom.)

Szepesy szerint a befejezett melléknévi igenév kizárólag jelzőként használható; csak azt a kivételt teszi ez alól, hogy továbbra is engedélyezi a szokásos múlt idő állítmányi használatát. Ezt írja: „Használhatjuk a *-t, -tt* igenévvel ellátott [?] igéket múlt idejű *igei állítmányként*”, bár szerinte ezek az igealakok „eredetileg igenevek voltak” (2.2). Ézt az utóbbi, számomra meglepő állítását meg sem próbálja bizonyítani. A felsorolt példamondatok állítmányai között egyetlenegy igenév sincs.

Egyébként Szepesy általában jogosan kifogásolja és helyesen javítja ki példamondatait; ellenvetései azonban nem mindenütt vannak összhangban kiindulópontjával. Kiderül, hogy olykor a melléknévvé lett befejezett melléknévi igenév állítmányi használata is lehet helytelen; például az *elégedett, ijedt* (6), *ismert* (4), *nyitott* (5) igenév szerintem már melléknévnek számít. Néha a jelzőként szereplő igenév is jogosan kifogásolható: *kilépett, igazolt* (8). (De ugyanott az *érkezett* elleni kifogás csak akkor indokolt — szabad így mondanom? —, ha a fogadás közvetlenül az érkezéskor történt.) Sőt egy helyütt a folyamatos történésű melléknévi igenév állítmányi használatát is joggal kifogásolja Szepesy (áhitatot *keltő*, 3). Mindez azt mutatja, hogy a kérdés bonyolult (bocsánat!), s korántsem oldható meg egyetlen egyszerű tilalommal.

Sok olyasmi van Szepesy cikkében, ami magában véve helytálló ugyan, de nem tartozik ebbe a témakörbe. A *meg vagyok győződve róla, hogy...* kifejezés feltétlenül jobb, mint a *meggyőződésem, hogy...* — de mi köze ennek az állítmányként használt melléknévi igenévhez? A *közismert, köztudott* szók igenév voltát — mint említettem — vitathatónak tartom, s a *köztudomású* kétségtelenül jobb náluk; ha azonban Szepesy azt fájlalja, hogy néha olyasmit is köztudomásúnak neveznek, ami korántsem az (6), akkor más összefüggésben kellene ezt szózárni tennie, nem pedig itt. (Különben is: ki tilthatja meg az Élet és Irodalom szerkesztőségének azt a feltételezést, hogy olvasói ismerik a jog és az osztálytársadalom közötti oksági kapcsolatot?) Az pedig, hogy fogyatékos magyar tudású emberek milyen hibákat követnek el (7), végképp nem a Nyelvőrbe való, inkább a Ludas Matyiba (bár már ott is unalmas).

Szepesynek szemmel láthatóan az a fő törekvése, hogy — Simonyi nyomán — visszaállítsa jogaiba a *lenni* + *-va, -ve* szerkezetet, amelyet valamikor annyira és olyan alaptalanul elítéltek a nyelv művelők és pedagógusok

(nem csupán „egynémely újságírók és publicisták” — 9). Helyeslem a szándékot, de megvalósítását nem. Szepesy annyira fenntartás nélkül rajong ezért a szerkezetért, amilyen sommásan elítéli a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát. Szinte úgy ír, mintha vitézségi érdem illetné meg azt, aki az előbbi használni meri, s ki is tüntet dicséretével néhány ötletszerűen kiválasztott író. Pedig — mondanom sem kellene — ennek a szerkezetnek is megvan a maga alkalmazási területe, s megvannak ennek a határai is. Feltétlen magasztalás helyett jobb lenne egy kissé gondolkodni ezeken, mert az utóbbi idők vitái sem tisztázták eléggé őket.

Ismételtem: bizonyos határok között jogos, helyes és szükséges a küzdelem a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ellen. De azok között a pontok között, amelyekben Szepesy megindokolja ezt, olyan is van, amellyel nem érthetek egyet. Az a pont ez, amely szerint ilyen módon kell csökkentenünk a nyelvünkben túltengő *e* magánhangzók és *t* mássalhangzók számát (2.2.c). Nos, *e* két hangzó gyakorisága valóban közismert statisztikai tény. De mit tehetünk ellene? Nyelvművelőink azt tanácsolják, hogy a magánhangzóilleszkedés kétes eseteiben használjuk inkább a mélyhangú megoldást, s éljünk az olyan lehetőséggel is, amilyent pl. a *fel* és *föl* kettőssége nyújt. De ez nem sokat változtat a helyzeten, s ha keresünk is más eszközöket, nyelvünket alapjában véve el kell fogadnunk olyannak, amilyen. Lehet ugyan, hogy a magyartalanság elleni küzdelem melléktermékeként csökken a befejezett melléknévi igenév használata, de célul nem tűzhetjük ki a csökkentést. Jaj lenne nyelvünknek, ha nyelvművelőink nekiesnének bicskájukkal, s addig nyesegetnék és farigcsálnák, amíg el nem érik a magánhangzók és mássalhangzók papíron, ceruzával kitervezett előfordulási arányát. A nyelv eleven organizmus, s nem bírja el az ilyen önkényes beavatkozást.

Szepesy rendkívül sötéten látja nyelvünk helyzetét. Így ír: „azt látjuk, hogy a tanult emberek képtelenek arra, hogy világosan, érthetően, a különböző szituációknak megfelelően fejtsék ki mondanivalójukat” (8). Nem hiszem, hogy jól meggondolta, mit mond, s fölmentve érzem magam az alól, hogy vitatkozzam ezzel az alaptalan, bizonyítás nélküli általánosítással; nagyon is összecseng ez az egész cikk kategorikus hangjával.

Azt is kijelenti Szepesy, hogy nyelvművelőink „mintegy ötven éven keresztül semmit az égvilágon” nem tettek az általa tárgyalt magyartalanság terjedése ellen, „legföljebb csak ejnye-ejnyéztek” hozzá (9). Könnyen lehet persze, hogy valóban nem hangzott el erről a témáról ilyen fenntartás nélküli és merev állásfoglalás nyelvművelő irodalmunkban (mint mondtam, Simonyié sem ilyen), mégis azt hiszem, hogy a semmittevés vádja mégis túlzott (bocsánat!). Abból gondolom azt, hogy a MMNyR. „A melléknévi igenév” című rész után a legfontosabb irodalomhoz tartozóként említi meg Tompa József „Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról” című cikkét (MNy. 49: 128—40). Szepesy nem említi meg ezt a cikket; lehet, hogy Tompa álláspontját is az „ejnye-ejnyezéshez” sorolja. Tompa ugyanis általában helyteleníti a befejezett történésű melléknévi igenév állítmányi használatát, de megjegyzi, hogy „ezt sem szabad válogatás nélkül üldöznünk”.

Végül, ha kínos is, meg kell mondanom, hogy véleményem szerint a Nyelvőr szerkesztősége is felelős a cikk gyengeségeiért. A szerkesztői átfésülés is segíthetett volna valamit, a cikk közlése pedig — ha vitacikknek szánták is — a kritikai érzék fogyatékoságára utal.

Kálmán Endre

Kiegészítés a „tötö” nyelv történetéhez

A Magyar Nyelvőr ez évi 1. számában Szepesy Gyulának cikke jelent meg A „tötö” nyelv járványa címen. A szerkesztőség arra kéri az olvasókat és a munkatársakat, mondják el véleményüket erről a kérdésről.

A szerző szerint: „Simonyin kívül egészen a legújabb időkig egyetlen nyelveművelő se foglalkozott evvel a magyartalan «tötö» nyelvvel. . .”

„Vajon mit tettek a magyar nyelveművelők a »tötö« nyelv elburjánzása ellen? Simonyi Zsigmond cikkeinek megjelenése óta az utóbbi évekig, mintegy ötven éven keresztül semmit az égvilágon! Szótlanul nézték ennek a járváynak a pusztítását.”

„Az utóbbi időben örvendetes jelenséget tapasztaltunk a nyelvészek táborában a »tötö« nyelvvel kapcsolatban. A nyelvészek kezdenek határozottan szembefordulni evvel a káros jelenséggel. A jeget Tiszamarti Antal törte meg, aki «Egy hibás mondattani jelenségről» című cikkében hívta föl erre a magyartalanságra a figyelmet (Magyar Nemzet, 1978. márc. 12. 13).”

Szepesy egyébként alapos dolgozatának egy „történeti” tévedését igazítanám helyre. Én ugyanis nem az ő idézte cikkemmel „törtem meg a jeget”, hanem már 37 esztendővel ezelőtt két nyelvhelyességi könyvemben is foglalkoztam ezzel a magyartalansággal. Íme:

1. Orvosi Nyelvünk Helyes Magyarsága, Budapest 1943. (Eggenberger-kiadás), a 75–6. lapról:

„A -t, -tt képzős melléknévi igenév állítmányul használata a *meg van írva, el van adva* oktalanul hibásnak vélt alakoktól való tartózkodás nyomán dudvázott föl. Pedig a cselekvés okozta állapoto t nem is tudjuk egyéb módon kifejezni. Mert más az: *eladta* (v. *eladták*), meg ez: *el van adva*; az előbbi inkább a cselekvést fejezi ki, az utóbbi csakis az állapotot. Helyes tehát: *be van oltva, meg van operálva*. — „Köti, de nem hajja, | *Meg van am má halva*, | Szép fekete göndör haja | Vállára *van fagyva*. . .” — mondja egy közismert népdal. (Kifogástalan s a *lesz*-es szenvedővel semmi köze az ilyen jövőállapot-kifejezésnek: „Holnap ilyenkorra már *meg lesz operálva (meg lesz írva, el lesz adva)*.”) Példák:

A betegség aetiológiája. . . *nem tisztázott: nincs tisztázva*.

Az eltávolított fog helye oedemás, véralvadékkal *borított*: Az eltávolított fog helye duzzadt, és véralvadékkal *van borítva* v. *alvadt vér borítja* v. csak: és *véralvadékos*.

a mandulák lepedékkel *fedettek*: a mandulákat lepedék födi v. borítja, v. a mandulák lepedékkel *vannak födve*, v. rövidebben: *lepedékesek*.

Alkalmazásuk részben empirikus, részben theoretikus meggondolásra *épített*: *van építve*, v. részben *tapasztalati*, részben *elméleti alapú*, v. részint tapasztalaton, részint elméleten *alapszik*.

Az állkapocs teljesen alakját *változtatott*: Az állkapocs alakja teljesen *el van változva*. Az állkapca idoma egészen *elváltozott* (v. *megváltozott*). Az állkapca egészen *eltorzult*.”

2. Szepelőtlen Magyarság, Budapest, 1943. (Stúdium), a 15–6. lapról:

„Csodálkozva látta, hogy ezek az okmányok . . . magyar, német és francia nyelven *írottak*: *vannak írva* v. *íródtak*.

A hadsereg tiszttestől, legénységestől együtt skatulyából *kihúzott*: A hadsereg tiszttestől, legénységestől (együtt) oly takaros, mintha minden tagját skatulyából *vették volna ki* v. *szedték volna elő*.”

Tiszamarti Antal

A kérdőjelek poétikája

1. A megfelelő szakirodalom alig foglalkozott a címben megjelölt témával. A poétizáló kérdőjelekről pedig szólnunk kell, annál is inkább, mert — éppen napjainkban — költőinket is nagyon foglalkoztatják ezek a kérdések: hogyan válhat egy-egy kérdőjel a poétikum forrásává, van-e a kérdőjeleknek sajátos poétikai kommunikációs funkciója?

E témával kapcsolatban elsősorban azt mutatjuk meg, hogyan válik a kérdőjel a versek képalkotó elemévé, hogyan szolgál költői motívumok és motívumláncolatok alapjává, s hogyan bontanak ki versíróink a kérdőjel alakjából, jelentéséből, stilisztikai használati értékéből sok mondanivalójú metaforákat, érzékletes hasonlatokat és megszemélyesítéseket.

A művészi szándékú közlés tágabb kontextusi szituációiban, szemantikai síkjában, áttételeiben és áthallásaiban gyakran felerősödik, kiteljesedik a kérdőjelek asszociációs ereje, hangulati töltése és sajátos poétikai információkat hordozó képessége. A versek „hatóanyagában” (Nemes Nagy Ágnes), poétikus effektusaiban, a melódia és a ritmus mondanivalót kiteljesítő képességében sokszor egy-egy kérdőjel is elhatároló értékű, és a versek idegrendszerbeli jellegzetességeit is motíválja. Ugyanakkor a versolvasót és versértelmezőt a legváltozatosabb képzetkörökre való áthangolódásra készítetik azok a kérdőjelek, amelyek a személyes jellegű válaszadást is eleve feltételezik.

2. Tanulmányunk anyaggyűjtése közben elsősorban az lepett meg bennünket, hogy a kérdőjel grafikai képét, alakját, a l á t v á n y o k síkjába vetített vizualitását milyen gyakran használják fel mai költőink merészebb képzetkapcsolásokra készítő szó- és jelképek, beszédes hasonlatok megalkotására. Alábbi gazdag példatárunk tanúsága szerint éppen a legmaibb mondanivalót megfogalmazó versekben bizonyul a kérdőjel alakjára komponált poétikum nagy képsugalló erővel is bíró versalkotó eszköznek: „Aki az éjszakától retteg | asztalra hajlik kérdőjelnek | púpos marad felállva is | hordja aláztatásait” (Ágh István: Éjszaka). — „Fáradt kezed az asztalon | most kérdőjellé horgad: Mit felelek?” (Majtényi Erik: Fáradt kezed az asztalon). — „Sátra alatt karéjló fűzfáknak | a táncolók kérdőjellé váltak” (Sinka István: Mítoszi pillanatok). — „A kérdőjelek réz-kampóján függve várom végemet” (Eörsi István: A nemek és az igenek). — „Ahol semmit se mond a szó | kérdőjel kanyarog | futóróza ága” (Marsall László: Kerítések). — „Az álmatlanság tüzes szikráiból | szigorú kérdőjellé görbül már a tekintet” (Pákolitz István: Legénykedő). — „A várva várt nagy csodák többnyire | — mire beteljesednek — | elvesztik gyöngéd hamvasságukat | ... és nem marad más ... | és az »ennyi-csupán-az-egész« görcsös kérdőjele | kunkorodik fel egy | keserves

ásításban” (Garai Gábor: Kis csodák). — „Leülök sötétkék kérdőjellé. | Senki sem kérdez, csak a víz | pontoz körül vakká, süketté, | a balatoni őszeleji fényben.” (Ágh István: Ebben a függőlegességben). — „Mint írástudók | hátunkra véve az eget | nagy görbe fák közt ballagunk, | s kérdőjelekké változunk” (Csepeli Szabó Béla: Írástudók). — „Legyintesz, tört kérdőjel a tested” (Szöcs Kálmán: A felejtés szonettje).

3. A kérdőjelek grafikai képeré épült szó- és jelképek, metaforák és hasonlatok bizonyos verssszituációkban és gondolati hátterekben már túllépik az érzékletes látványok körét. Az olvasót merészebb képzetkapcsolások vállalására készítő metaforikus összefüggések révén lá t o m á s o k jelennek meg a versek képvilágában. A lírai közlés mód ható ereje a látomásos képi áttételekkel is árnyalt gondolatokat sűrítő motívumsorokban feldúsul. Erről a jelenségről ezek a típuspéldák bizonykodnak: „Kérdőjelként egy gém merevedik | az aranyló vadrepce felett” (Bereck József: A szeplős). — „A hályogos tudat | képsora nyílik . . . | „Kérdőjel-nyakú gémmé füzesek | sziget-orránál. . . | napfényre, amint evezőnkön csepeg” (Szabó Lőrinc: Vers versek helyett). — „Kérdőjelle gyorsult fejem | olyan szép, mint egy várrom. . . | Kérdőjelle szépült romon | tanulság-tábla áll” (Sorbán-Szabó Zoltán: Útikalauz versekhez). — „Adj időt, szólsz, a jót akarnám. | Máris ellök magától durván, | s helyette az elsőnél szörnyebb | pillanat kérdőjele görbed. . .” (Szabédi László: Válasz). — „Az idő szavakkal itatna estig | két kérdőjel szemüvegén nézem | a szó szólított szóval | vagy a csend törte fel burkát” (Vári Attila: Jelentéstani jelentés).

4. A kérdőjel alakjából komponált költői képek jelező képessége az intellektuális jellegű versekben még árnyaltabbá válik. Az asszociációs lehetőségek is kitágulnak, s bizonyos szimbolikus ráhállásokkal is telítődnek a szóképek és hasonlatok: „Kérdőjelek horgain | rímek hullnak elébed | magamat nem adhatom | vers legyen az ebéded” (Vári Attila: Szerelmes vers). — „Kérdőjelek kergetik egymást, | mint a megkerült vadak. . . | már itt az este, | villogó kérdőjelek ösvényén lassan útnak eredsz” (Keszthelyi Zoltán: Kérdőjelek ösvényén). — „Az égen borzong a földszinti jelenidő | s a bakancs-nyomok lágy kérdőjele” (Bihari Sándor: Tanyák). — „És mind kérdezett valamit | s a nagy kérdőjel összeállt | és égre tódult.” (Gergely Ágnes: Hangverseny után). — „A tavaszi viharban | Állok, mint nagy kérdőjel” (Ady Endre: A tavaszi viharban). — „Ki előtttem kis kérdőjel vala, | S csak a jöttömmel lett beteljesedve” (Ady Endre: Elbocsátó szép üzenet). — „Egyetlen pontot kerestem csak | hajlongva | egyenesen éltem | kérdőjel-agg lettem: gyenge | kilödni sarkából a földet” (Cseh Károly: Archimédesz sírfelirata).

5. Mai költőink igen gyakran bíznak kulcsszerepeket olyan nyelvi képletekre, amelyekben a kérdőjelek nyelvtani, stilisztikai és retorikai funkciójából kibontott motívumok, metaforák hordozzák a költői mondanivaló leglényegét. A motívumsorok közötti rejtett kapcsolatok megtalálása nélkül nem tárul fel a vers rejtettebb szépsége és gondolati háttére sem. Bár fogalmilag nehezebben megközelíthetők az ilyen típusú költői alkotások, az olvasó azokat a versmondásokat igyekszik megérteni, amelyekben éppen a kérdőjel változatos funkciójára épült szóképek vállalják a kulcsszerepeket: „Jönnek a szintagmák szerelői. . . | kérdőjelkampó kérdőjelkampón himbál. . . | jönnek a ragozás

szadistái. . .” (Rózsa Endre: A hetvenes évek költészete). — „Világnyi hallgatás | üres kérdőjel-koponyák | kötőjelek tétova karnyújtása | Zárőjelek szemközti torzsalkodása | idézőjelek kínos billegése | hármaspontú tovaloccsanás” (Adonyi Nagy Mária: Büntetés). — „Törvénytelen törvény | szilárdul szigorral | visel vasat vétlen | kérdőjel-konok kar” (Tamás Menyhért: Alliterációk).

Az sem véletlen, hogy pl. Nagy László és Juhász Ferenc is oly gyakran használják fel a kérdőjel motívumot mondanivalójuk érzékeltes kifejezésére. Igen tág kör varázsolódik az olvasó köré azzal, hogy vállalni akarja az együtt gondolkodást a költőkkel, s nem is kíván ebből a körből kilépni mindaddig, míg fel nem tárul az alábbi versmondatok gondolati háttére előtte: „Kérdőjelek: | férgek, csavaros lilák, az aljban” (Nagy László: Milyen éj van). — „S hiába. Vaskérdőjellel | besütve dobog a szívem” (Nagy László: Szerelmem, csonttörő élet). — „S ki látta, ahogy oldalt kinyúlik a kéz, ahogy a város fölé, a kérdőjeles Európa fölé ragyog a pohár? (Nagy László: Aki szerelmes lett a halálba). — „Úrlap jön, orcámra száll | kérdőjel nyúveivel” (Nagy László: Egzakt aszály).

Juhász Ferenc merészebb képeinek megértésére, érzékelésére segítheti az olvasót az az informatív ismeretanyag is, amely a kérdőjelek funkciójáról nyújt számára eligazítást: „Csupa pihe-pórus-ér Kérdőjel: | Üvegtrombita-kérdőjel | voltál” (Juhász Ferenc: A sejtelem vándorai). — „Ülök | Piros Csődör-Kérdőjelen. . .” (Uo.). — „Mert te vagy a földben | Kérdőjel-Idő | Szögletes és tüskés | kérdőjel-tested | kinyúl a kék földből” (Juhász Ferenc: A kis nyírf első születése). — „Kő-kérdőjel a szívem. . .” (Juhász Ferenc: Fény-hitem kő-kérdőjele). — „Gyémánt-csödörceikőfejű | Kristálysarló-kérdőjelű” (Juhász Ferenc: Az időbe-kötözött). — „Jaj, szemeim . . . ti mindig nyitottak, Kristály-kérdőjelek!” (Juhász Ferenc: A halottak királya).

A szövegösszefüggésekből, a versbeli kommunikációs helyzetekből kiszakított mondatok csak a típuspéldák érzékeltetésére alkalmasak. Vissza kell tehát helyezni őket a szövegalkotás folyamatába, a képíleg, a gondolatíleg, a tartalmíleg és a nyelvíleg szerves egységet képező érzelmi és értelemi harmónia vagy éppen ellentét hatásmechanizmusába. Különösen érvényes ez a szempont dolgozatunk további részében idézett és értelmezett példáink bemutatásában.

6. A kérdőjel mint a poétikai eszköztár hatásos eleme sohasem közömbös írásjel, s mindig többet teljesít nyelvíleg és stílusíleg szerepénél. Figyelemkeltésre, az információk, a költői üzenetek nyomósítására, az érdeklődés fokozására éppen úgy alkalmas, mint a legváltozatosabb értelemi műveletek hatóerejének ébren tartására. Abban is igaza van a költőnek, hogy igen gyakran „kérdőjelekkel szól az értelem” (Hegedűs Géza: De docta ignorantia).

Éppen ezek a jellemzők adnak magyarázatot arra is, miért szaporodtak meg a kérdőjeles versek, a kérdő, a faggató számvetésről szóló költemények. A „kérdőjel kiáltozása” (Bihari Sándor) is egyre erősödik, s a kérdésbokrok szövevényében nehéz rátalálni a bizonyosságot megfogalmazó feleletekre. Gyakran találkozunk olyan versekkel is, amelyekben a remélt bizonyosság helyett „újabb kérdőjelbe torkollik az út” (Pákolitz István: Félúton), s az ember, a költő, a gondolkodó úgy érzi magát, mint „favágó a kérdőjelek erdejében, s azon dolgozik, hogy kivágja az erdőt, s amíg irt, háta mögött a kérdőjeleknek új erdeje nő” (Gárdonyi Géza: Aforizmak). Ilyen összefüggésben nagy a poétikai hírértéke ezeknek a versmondatoknak is: „Megtelik lellem |

Ákombákkal, kérdőjellel” (Gereblyés László: Ének — két hangra). — „Terelődünk... az utolsó | vérünkre kérdező kérdőjel elé” (Bihari Sándor: Emberiség). „A kérdőjel kampójában hol az egyenes intés?” (Nagy Gáspár: Világtemető). — „Emitt-amott villannak elébe a vad | kérdőjelek: ó, hol van az ember | e rettenetes zavarban” (Szemlér Ferenc: Vajon mi készül).

Az is gyakori jelenség, hogy mai költőink „a kérdés kérdésével kérdeznak” (Benke László), és a láncolatos kérdéseket árnyaltabbá színezik a filozófáló, néha csak felületesen bölcselkedő kérdőjelekre komponált verseknek szó- és jelképei.

7. Költőink ma már nagyon értik a kérdőjelek jelbeszédét is, s felhasználják meditatív, latolgató s gyakran tamáskodó hajlamaik és gondolataik felerősítésére, kifejezésére. Az alkotói izgalom fokozására is alkalmassá váltak a kérdőjelek, illetőleg a kérdőjelekre komponált poétikai eszközök. S ezek elsősorban azt tükrözik és példázzák, hogy a kérdés fontosabbá vált, mint a rá adandó válasz. Az önáltató és az önvallató kérdések szinte kergetik egymást, s ezekre a kérdésekre legtöbbször az a válasz, hogy a „kérdésre kérdéssel válaszol” a költő (Várkonyi Anikó: Bizánci Madonna).

Gyakran vallanak arról is mai költőink, hogy „derék az csupán, ki kérdez” (Papp Lajos: Kérdőjelek), s „csak kérdezni tudunk, világunk kérdésre hajt csak, | az égen kérdőjelek cikáznak” (Szentmihályi Szabó Péter: Ének a civilizált emberről). A „kérdőjelek mögötti sötétség” (Bihari Sándor) csak a „kérdőjel-válaszokkal” (Bihari) oszlik el.

Külön információs értéke van annak a költői gesztusnak is, hogy szeretnek kérdezni, s hogy miért, erre a fontos kérdésre adnak azok a versek választ, amelyeknek a címében a kérdőjel s annak grafikai képe (?) játssza a kulcsszerepet. A példatár igen gazdag. A legjellemzőbb típusra ezeket a verscímeket idézzük: Kassák: A nagy kérdőjel, Eörsi István: Vers kérdőjelek között, Parancs János: Kérdőjelek, Horváth Imre: Kérdőjelek, Képes Géza: Kérdőjelek, Pákolitz István: Kérdőjelek, Zelk Zoltán: ?, Mezei András: ? stb.

8. Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy nincsenek semleges kérdések, s nem lehet csak szemmel követni a kérdőjelek hosszú sorát: megállítanak, kikököntենek nyugalunkból. A költői alkotás folyamatában is valami hasonló funkciót vállalnak, s a kérdőjelek a külön álló szerepvállalásukkal a legváltozatosabb lelkiállapotnak, magatartásformának a tükrözői. Ebből a szempontból nagyon kifejezőek ezek a költői jelzős szerkezeti formák: égő, dühös, haragos, indulatos, ironikus, gyötrelmes kérdőjelek. Hogy mire utálnak ezek a jelzők, arról ezek a versrészletek tanúskodnak: „Haragommal, ha nem bírtam, | Kérdőjelet akkor írtam” (Tudor Arghezi: Felirat, Nagy László ford.). — „A csend, akit álmból felzavartam | элем tűz egy dühös kérdőjelet” (Horváth Imre: Indulat). — „Címem, rímem, im egy szálig, | égő kérdőjellé válik” (Szilágyi Domokos: Az orrbavágás elmarad). — „A gyötrelmem kérdőjelei | kibírod-e? | kibírom-e?... | a gyötrelemtől kérdőjellé csavarodnak a jegyek. . .” (Bihari Sándor: A gyötrelmem kérdőjelei). — „Nyugtalanág kérdőjele | nyugtalanág felelete” (Dési Ábel: Három tájkép).

9. A kérdőjelek sajátos poétikai szerepe különösen felerősödik akkor, amikor a költői szándék szolgálata kerül előtérbe a mondanivaló tartalmának rovására. Ilyen esetben a „kérdőjellel ledöfött pont” (Simai Mihály: Mellémondatok) használati értékét, sajátos funkcióját a „kérdőjel-horog” (Marsall László: Kétféle csöndünk), a „kacskérdőjel” (Raffay Sarolta: Hited bolondja)

azért módosítja, mert bár a mondanivaló tartalma a pont használatát követelné, de az írói szándék kérdőjellel teszi érdekesebbé, olykor rejtélyesebbé vagy éppen agresszívebbé a költői üzenetet. Illyés Gyula „sorsfaggató” költeményeiben is szinte fenyegetően csapkodnak a kérdőjelek: s nemcsak a gondolati háttér kontúrjai lesznek egyre világosabbak, hanem esztétikai izgalmat is keltene az olvasóban. A mai vallomásos, konfliktusos lírában az alkotók feltüzesedett izgalma, a belső monológban felerősödő kétségbeesése vagy felháborodása elég gyakran a kérdőjelek segítségével telítődik indulati, hangulati és zenei hatástényezőkkal. Pedig a felkiáltás, a felháborodás, a szorongó kétségbeesés inkább a felkiáltójelek használatát kívánná meg. De a kérdő alakú felkiáltás, felszólítás, illetőleg a felszólító tartalmú kérdés érzékeltetésére a versbeli kommunikációs folyamatban szintetizálnia kell a költőnek: a két írásjel, a kérdő- és felkiáltójel színező, jelező és dallammódosító értékét egyaránt bele kell kódolnia a versalkotó eszköztárba. A legegyszerűbb megoldás: a két írásjelet együtt használja a költő. Így tesz pl. Kiss Benedek is: „Tavasz, tavasz! mit hozol rám: | ítéletet vagy kegyelmet?! (Tavaszi kérdő- és felkiáltójelek).

A két írásjel együttes használatával kapcsolatban érdekes információt nyújtanak ezek a költői vallomások is: „Érzed-e... | felkiáltójelek és kérdőjelek | ritmikus hinta-palintáját s a gondolatjeleket” (Albert Zsuzsa: Jelek között). — „A kérdőjel? Mutatvány, mégpedig | valakiről, ki még kételkedik, | kiált rá felkiáltójellel és | tudjuk, mulandó a kételkedés” (Gergely Ágnes: A költészet didaxisáról). — „Megélem kérdő- és felkiáltójelem társaságát” (Czegő Zoltán: Laterna magica).

10. A mai versolvasó gyakran tapasztalja azt is, hogy költőink képalkotó szándékát és annak poétikai eszköztárát a fanyar humor s a groteszkség is motiválja. Az ilyen típusú költeményekben is kulcsszerepet vállal a kérdőjel, illetőleg fogalmából és funkciójából kibontott stilisztikum és poétikum. Csak néhány példát mutatunk most be: „Orrom létezésem kérdőjele” (Iszlai Zoltán: Hajózás a legközelebbi csillaghoz). — „Kérdőjel szél töpreng | Eszemet | hová is tettem...” (Bella István: Kocsma-Pantheon). — „Kérdőjeleket író hangok | kíséretében nevetgélek | csontvázakat” (Toldalagi Pál: Nekem virág kell). — „A próféták a kérdőjeleket nem szeretik” (Cseh Károly: Proféta sokaság). — „Ebben az éberen tartó | kérdőjel-horgászatban | kifogni azt az egy szót, | mely árnyéktalan, mint a víz” (Labancz Gyula: Csalétek). „Dörmös rossz kedvem csupa gond | és feszül bennem néhány bolond | kérdőjel szegény szomszéd asszonyom | piaci kosara | krumpli, csont | jó a leveske, ezt mosolyogja” (Gál László: Motyogó). — „Mert vagyunk | mi költők | a világ diadalkiáltásai | Az adóhivatalok örök kérdőjelei” (Darázs Endre: Végtelen szerkesztőség). — „Tandori Dezső hova lett? | sakktáblán sorvaszt éneket? | Kerüljétek el ha lehet, | macskakörmök kérdőjelek” (Szepesi Attila: Pajkos-ének).

11. Ma, amikor „egyre több kérdőjel néz velünk farkasszemet” (Ladányi Mihály) napjaink verstermésében is, érdemes volt a kérdőjelek poétikájáról szólnunk. Igen szegényes poétikai szakirodalmunk bővítésére is gondoltunk, de az igazi célunk az volt, hogy segítsük a versolvasókat és a versmondókat is. A versek értelmezése és hangosítása a kérdőjelek funkciójának mélyebb ismeretét is feltételezi. Ehhez is nyújt néhány használható szempontot és adalékot közleményünk.

Bakos József

A csehszlovákiai magyar széppróza nyelvi arculata*

1. Többször fölvettem már magamnak a kérdést, mit tarthatunk a magyar irodalmi nyelv fejlődésének utóbbi száz évében a legfontosabb jelenségnek. Akárhonnan közelítettem is meg a kérdést, az egységesülést látom még mindig a leglényegesebbnek.

Miért „még mindig”? — úgy érzem, némi magyarázattal tartozom.

A magyar irodalmi nyelv — miként ez ismeretes — abban különbözik más nyelvek irodalmi nyelvétől (pl. a franciától, olaszától), hogy nem egyetlen nyelvjárás rétegződött a többi fölé irodalmi nyelv gyanánt, hanem több nyelvjárás összeötvöződése által jött létre. Alapja az északkeleti nyelvjárás, tehát a Bodrog, Hernád, Felső-Tisza vidékének a magyar nyelve; és Kazinczy korában, nem utolsósorban Kazinczy érdeméből dőlt el a küzdelem ennek a javára.

Ez azonban még nem jelentett mai értelemben vett nyelvi egységet, ez csak fokozatosan jött létre, s a folyamat még máig sem fejeződött be teljesen. — A reformkorban a főváltozatok mellett még tág terük van a nyelvjárásiasságoknak is; illetőleg: egyenrangúan éltek az alakváltozatok egymás mellett. A XIX. sz. második felében erős egységesülés ment végbe, különösen 1867 után. (Jól mutatja ezt a száz évvel ezelőtt kiadott szótárak anyaga, összevetve értelmező szótárainkkal.) A XX. sz. első felében az egységesülés folytatódott, de még mindig elég sok alakváltozatot engedett meg az irodalmi nyelvi norma. (Mutatják ezt a helyesírási szójegyzékek is.) A XX. sz. második felétől újabb, igen erős egységesülési hullám indult, melynek ma is tanúi, részesei, sőt formálói vagyunk.

A vázolt egységesülési folyamat az egész magyar nyelvterületre kiterjedt, és sem az első, sem a második világháború alatti és utáni határváltozások nem befolyásolták lényegesen: nem alakult ki külön erdélyi, szlovákiai, jugoszláviai magyar irodalmi nyelvi változat. Legfeljebb kisebb-nagyobb mértékben érvényesültek az egységes irodalmi nyelven belül bizonyos táji ízek és színek, de alig erősebben, mint ahogy dunántúliságról is beszélhetünk, és beszélünk is pl. Illyéssel, Nagy Lászlóval, Simon Istvánnal kapcsolatban.

Az első és igen lényeges tanulság, amit a mai csehszlovákiai széppróza tanulmányozásából levontam, az volt, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom nyelvi normája semmiben sem különbözik a magyar nyelvterület általános normáitól.

Ezt a megállapításomat — úgy érzem — nem kell külön bizonyítani: elegendőnek látom, ha valamennyiünk közös tapasztalatára hivatkozom. Arra, hogy itt Kassán és szerte Csehszlovákiában minden akadály, minden nyelvi idegenkedés nélkül tudják élvezni a magyarországi vagy az erdélyi irodalmi alkotásokat; és viszont: a csehszlovákiai irodalmi alkotások minden fenntartás nélkül a mieink is.

Ebben az irodalmi nyelvi normában a nyelvhelyességi normák is bennfoglaltatnak. — Amikor ezt a mondatomat leírtam, haboztam, beleírjam-e a *természetesen* szót. Joggal beleírhattam volna, hiszen az irodalmi nyelven való írás eleve megkívánja, feltételezi a nyelvhelyességi szabályok, szempontok

* A kassai Kazinczy-napokon 1979. április 21-én elhangzott előadás.

figyelembevételét, tiszteletben tartását. Tudjuk azonban, hogy kétnyelvű környezetben — mindenhol a világon — nyelvi interferenciák lépnek fel a nyelv minden szintjén, s ezek a kisebbségi közösségek nyelvében mint hibák kisebb-nagyobb mértékben jelentkeznek. Megfigyelhető ez a jelenség a csehszlovákiai magyarság nyelvében is: elsősorban a beszélt nyelvben, de még az újságírás, a tankönyvek nyelvében is. — Ennek ellenére én komolyan számba vehető, a magyar nyelvhelyesség normáit sértő interferenciajelenségekre a csehszlovákiai magyar irodalom nyelvében nem bukkantam. (Néhány, a szókinccset érintő dolog, amelyet stiláris fogásként még említeni fogok, nem ide tartozik.) Az, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmi nyelv ennyire tiszta, jól mutatja íróik felelősségérzetét, a magyar nyelv iránti elkötelezettségét. Ha kritikusaik mégis vitatkoznak velük egy-egy szón, kifejezésen stb., az persze lehetséges, sőt szükséges is: ezek a viták is a magyar nyelv javát szolgálják; azt, hogy az irodalom nyelve minden ízeckéjében lelkesítő példa legyen. Kívülről és távolabbról én — ismétlem — úgy látom, hogy az írókkal közös erőfeszítéseiket siker koronázza.

2. Mint további bizonyítékra, hadd hivatkozzam a tőlem tanulmányozott művek helyesírására.

A magyar helyesírás — a kezdetektől máig — ún. nyelvkövető helyesírás. Ez azt jelenti, hogy írásunk a mindenkor élő nyelvet igyekezett látható formában rögzíteni. Napjainkban sincs ez másképp: pl. szavainkat, egyébszóelemeinket művelt köznyelvi kiejtésüknek megfelelően írjuk.

Noha az írás általában a kiejtést tükrözi, jóval szabályozottabb annál: írásban sokkal kevesebb lehet az ingadozás, mint a beszédben, vagyis az írás, másodlagossága ellenére, visszahat a nyelvre, annak egységét őrzi, illetőleg erősíti. Ezért örültem rendkívüli módon annak, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmi művek helyesírási pontossága vetekszik a magyarországi kiadványokéval. Az akadémiai normáktól való eltéréseket sem a hosszú *i*, *ú*, *ű* jelölésében, sem a különírásban-egybeírásban, sem a központosításban, sem más tekintetben nem találtam, pedig — meg lévén győződve a helyesírási egység tartásának fontosságáról — erősen figyeltem, sőt kerestem az eltéréseket.

Még annak kijelentését is meg merem kockáztatni, hogy a tanulmányozott könyvek helyesírási szempontból felülmúlják a magyarországi kiadványokat. Nálunk a szépírók el-elrugaszkodnak az akadémiai normáktól. Persze a helyzet más itt és ott. Magyarországon számos lehetőség van arra, hogy az esetleg nem szerencsés, egyénieskedő írásgyakorlat hatását ellensúlyozzuk. Itt Csehszlovákiában ez sokkal nehezebb lenne. Ezért örültem annyira annak, hogy az ún. külön szépírói helyesírás problémái itt fel sem vethetők: az irodalmi alkotások nemcsak a nyelv és a nyelvhelyesség, hanem a helyesírás tekintetében is példát mutatnak az olvasóknak.

Gondolom (sőt tudom), hogy az érdem nemcsak az íróké, hanem a kiadó (elsősorban a Madách Kiadó) szerkesztőié és a nyomdászoké is. Csak meleg szívvel köszönhetem meg áldozatos munkájukat.

Itt jelzem, hogy az MTA új helyesírási szabályzat kiadására készül. Újítás, reform nemigen lesz, főképp a szabályok rendszerezésében fog különbözni az új kiadás a most érvényben levőtől. Nem kell tehát tartani attól, hogy újra kell tanulni helyesen írni! Az MTA Helyesírási Bizottsága azt tervezi, hogy még ez évben megfelelő formában tájékoztatni fogja a csehszlovákiai magyarságot is elképzeléseiről, s egyben tájékozódni is óhajt arról, hogy milyen

kívánságok élnek a csehszlovákiai magyarság körében helyesírásunk tökéletesítése iránt.*

3. A magyar szépirodalmi stílusnak egyik régi vonása, hogy a paraszti, falusi környezet festésére, az emberábrázolás hitelesebbé tétele végett mindig szívesen alkalmazták íróink a nyelvjárási alakokat. Mivel a tanulmányozásra megkapott könyvek között két paraszti tárgyú is volt (Mács József: Kétszer harangoztak; Duba Gyula: Ívnek a csukák), külön figyelmet kell szentelnünk a nyelvjárási alakok irodalmi alkalmazása kérdésének.

Miből is ered a tájszók stílushatása?

Ha az emberek otthon, családi vagy baráti körben egymás között beszélnek nyelvújrásban, a beszédhelyzet és a használt nyelvi változat viszonya természetes. Amikor a nyelvújrást így „belülről” használják, a nyelvújrás maga a nyelv, stílushatása nincs. — Ha azonban a nyelvújrás kilép ebből a természetes környezetéből, és a szépirodalomban, irodalmi nyelvi környezetben jelenik meg, a két nyelvi réteg keveredése, összeütközése stílushatás forrásává válik.

A szépiírók régóta tudják ezt, a mértékben és az arányokban azonban meglehetősen nagy különbségek vannak az egyes írók között, és korszakonként is változott annak megítélése, hogy meddig mehet el az író a tájnyelvi elemek alkalmazásában. Részletezni mindezt itt most nem célom, csak röviden vázolólag a nyelvjárási alakok irodalmi felhasználásában mutatkozó hullámozást az utóbbi száz évben.

A tájszók, a nyelvjárási elemek alkalmazása erős divat volt a múlt század végén (vö. népszínművek, a Nyr. körének véleménye); némiképp visszaszorult századunk első két évtizedében (a Nyugat más stíluseszmenyével ez az irány nem ért össze). Újra felerősödött a két háború között (a népi írók mozgalmában: Móricz, Móra, Kodolányi, Tamási Áron stb.). A második világháború után is volt még egy ilyen népies hullám. Aztán (kb. az 50-es évek közepétől) hirtelen alábbhagyott a nyelvjárási elemek irodalmi alkalmazásának divata, s a mai magyar irodalom paraszti környezetben játszódó műveiben nem szokás a parasztokat nyelvújrásban, vagy ahhoz közelítő nyelven beszéltetni.

A régi szokással való szakítást jól mutatja pl. Sásdi Sándor példája: az egykor nyelvjárási elemekkel erősen megtűzdelt regényeit a háború utáni kiadásokban már átírta, „köznyelvesítette”.

A szlovákiai magyar irodalom lépést tartott ezzel az általános fejlődéssel: sem Mács József, sem Duba Gyula regényében nem találunk nyelvjárási elemeket, holott parasztok — nyilvánvalóan nyelvújrásban beszélő parasztok — a szereplők. Idézek mindkettőjüktől egy-egy részletet:

Először Mács Józseftől, aki gömöri, s regénye Rozsnyó környékén játszódik le:

„Közelebb húzódott hozzá, megállította kezét, és olyan szépen kérte, beszéljessen még vele, hogy nem lehetett nemet mondani.

— Miről? — kérdezte, és egy röpke pillantást vetett rá.

— Bandiról.

— Tetszik neked?

* A tájékoztatás 1979 novemberében a pozsonyi egyetemen és az Új Szó szerkesztőségében megtörtént. (A szerző.)

— Hát, talán — rántott a vállán, és zavartan belelapozott az előtte heverő könyvbe.

— Nekem megmondhatod. Az csak annyi, mintha édesanyádnak tárnád fel a titkod — nyitogatta tapintattal szívecskéjéhez a lakatot.

— Szégyellem — sütötte le a szemét, és pír ömlött szét az arcán. Szinte lángot vetett a bőre.

— No jó. Feleltél a pirulásoddal — mondta, és megrángatta az ura lábát, mert ijesztően hortyogott.

— Másképp is felelhetek, ha akarja — adta meg magát.

— No hát halljam. Tetszik?

— Különbnek tartom a többinél!

— Szerelmes vagy?

— Nem tudom.

— Én tudjam?

— Fontos tudni? — tért ki az egyenes válasz elől.

— Nem fontos — húzódott vissza gyorsan a kíváncsiságával. — Nekem elég ennyi, hogy tetszik neked!

— Pedig az még nem minden — adott váratlan fordulatot a beszélgetésüknek.

— Miért?

— Mert azt nem tudom, hogy én tetszem-e neki — mutatkozott be egyszerre nagylányként.” (I.m. 83.)

Másodjára Duba Gyulától, aki Garam vidéki magyar parasztokat beszélget a következőképpen:

„Péter megfogta a vaskerekű taligát, . . . felemelte, erőlködve nyomta a magasba, de nem bírta átemelni a szekér oldalán. Nagyot fújva a földre dobta.

— Dögnehez. . . — mondta lihegve —, nem bírom átemelni a szekér oldalán.

— Te is próbáld meg — mondta a parasztember Bakai Jóskának —, tedd fel a szekérre a taligát.

Jóska is két kézzel fogta meg a kereskes vontató alkalmatosságot, de Péternél biztosabb kézzel ragadta meg a vasrámát. . . . felemelte . . . aztán nagyot nyögve átlökte a szekér oldalán. A vaskerekű szerkezet kalimpálva és csörömpölve az ekére zuhant.

— Jól van, benned van már erő, akár szánthatnál egyedül is.

— Az ekét nem tenné fel — mondta megbántottan Péter —, szeretném látni, ahogy az ekével küszködik.

— Igazad van, az ekét még nem tenné fel, de jövőre már felteszi.

— Jövőre én is felteszem, az ekét is meg taligát is . . . de hogyan szánthatna egyedül, ha az ekét nem bírja feltenni a szekérre?

— Ne törődj vele, hogyan tenném az ekét a szekérre — mondta ingerülten Bakai Jóska —, inkább magaddal törődj!

— Ne veszekedjetek — szólt rájuk a parasztember —, ha együtt megyünk szántani, akkor nyugalom legyen közöttünk.” (I.m. 88.)

Ez az eljárás, vagyis a parasztembereknek is köznyelven való beszélgetése, amely ma már a magyarországi irodalomnak is általános szokása, igazolja Bárczi Gézá, aki a nyelvjárási elemeknek irodalmi felhasználását végső elemzésben korlátozott lehetőségű stiláris fogásnak minősítette, voltaképpen külsőségek, amely nem kárpótolhatja az észjárással, a gondolkodásmód ábrázolását.

val való jellemzést. — Nos, úgy látszik, irodalmunk e stiláris fogásról, a külsőségről lemondott.

A nyelvjárási alakok gyakori alkalmazásáról való letevés persze senkinél sem jelenti azt, hogy egy-egy jól megválasztott tájszó ne bukkanjon föl itt-ott stíluselemként. Így pl. Duba Gyulánál *hajlok* 'présház'; *pandal* 'gödör a víz fenekén'; *hankalodni* kezdett 'besötétedett'. Ugyanő alkalmazza (mértékkel) a *tőlem nagyobb* szerkesztésű hasonlító határozót is. Mács Józsefnél: *caplatva*, *sinkóztam* 'csúszkáltam', *koncsorgott*, *nene* stb.

A naturalisztikusan leírt nyelvjárási formák, amelyeket Móricz is gyakran alkalmazott, s amelyeknek semmi rosszálló stílushatást alkalmazóik nem szántak, Duba Gyulánál már a műveletlenség, a magyarul nem is jól tudás kifejezői, pl. a cigányok beszélgetésében.

A falusi környezet felidézésére persze nemcsak nyelvjárási szavak szolgálnak: alkalmasak erre kissé régies köznyelvi szavak is; pl. Mács Józsefnél *elkvártélyozták*, *bugyelláris* stb.

4. Hogy a nyelvjárási alakok mellőzésének nemcsak nyelvi, stilisztikai és esztétikai, hanem ideológiai és társadalmi okai is vannak, az eléggé nyilvánvaló. Az meg éppen bizonyos, hogy a szakszókincsek egyre nagyobb mértékű irodalmi alkalmazása a társadalom átrétegződésével, az irodalom tematikájának megváltozásával függ össze.

A szakmai szavak irodalmi alkalmazásának stilisztikai szerepe ugyanaz, mint a tájszóké: környezetfestésre, ábrázolásra, jellemzésre szolgálnak. Stílushatásuk forrása is azonos a tájszavakéval. Ha pl. orvosok beszélgetnek egymás között, a kívülállók számára érthetetlen szakmai szavak tömegét használhatják anélkül, hogy bármilyen stílushatás keletkeznék. Ugyanezek a szavak azonban más nyelvi közegbe kerülve, pl. egy irodalmi műben már stílushatás forrásává válnak.

Sietek megjegyezni, hogy természetesen csak a szakszókincsek egyre nagyobb mérvű alkalmazásáról lehet beszélni, hiszen maga a jelenség korántsem új: az emberről írni, a tőle végzett munkát meg sem említve, soha nem lehetett. A helyzet napjainkban annyiban változott, hogy a munkafolyamatok leírásának, a munkáról való beszélgetésnek jóval nagyobb szerep jut az irodalomban, mint amennyi korábban, s ennek következtében erősen megnő a szakmai szavak aránya a szépirodalmi művekben is, természetesen elsősorban a prózában.

Ezen a nagy arányeltolódáson belül egy másik arányváltozás is megfigyelhető. Korábbi irodalmunkban a szakszókincsek rétegét — az oly gyakori paraszttárgyú művek miatt — elsősorban a hagyományos mezőgazdasági szókincs jelentette. Mai irodalmunkban ezzel szemben — a tematika kibővülése révén — jelen van már a nehézipari, a kohászati, az úrkutatási, az orvosi stb. szakszókincs is; sőt a szakszavak, szakkifejezések számaránya az irodalom nyelvében, elsősorban a prózában, egyre nő.

A szakmai szavak irodalmi alkalmazását tehát természetes jelenségnek kell tartanunk és semmiképp sem kifogásolhatjuk. Az írótl azonban ízlést, arányérzéklet várunk, azt, hogy ritka, nem érthető szakszókkal ne nehezítse szövegének megértését, s halmozásokkal ne csökkentse esztétikai élményeinket.

A csehszlovákiai magyar széppróza — legalábbis az, amit én belőle ismerek — jó úton jár a szakmai szavak irodalmi alkalmazásának mértéke és

módja tekintetében, mint pl. a következő részlet is mutatja Ordódy Katalin: Az idegen c. regényéből:

„A nyugtalanságtól azonban nem tudtam szabadulni. Mikor a *ciszterna-kocsikra* terelődött a szó, amelyekben naponta szállították a *mazutot* a bécsiek, a szívem a torkomban dobogott. Most kellene, most. . . és nyeltem nagyokat, kínosakat, mert a torkom kiszáradt az izgalomtól. Aztán lassan megnyugodtam, mert a *propán*- és *butángáz*okkal kapcsolatos kérdésekre tértek át, s ezt a problémakört kevésbé ismertem. A mérnök felpaprikázódva méltatlankodott, hogy miért nem vagyunk még mindig *elosztóközpont*, ez hátrányos helyzetben tart bennünket a prágaiakkal szemben, holott a *gazdaságosság* elvei szerint. . .

Figyelní kezdtem Jedlička szavaira, hogy hátha majd kapcsolni tudok rá, és ügyesen visszafordíthatom a szót a *mazutra*.

— Előnyösebb lenne persze — Jedlička kellemesen raccsolt —, előnyösebb lenne, ha a három kilométer hosszú útvonalat, amelyen a *benzintöltő cső* az osztrákok *csónaktankjaiba* fut, meg tudnánk rövidíteni. Egyelőre, sajnos, néhány kerülőt kell tennünk, s így tizenkét-tizenhárom óráig tart, mire a *tan-kok* megtöltődnek. Az osztrákok sürgetik a *szállítási idő* lerövidítését. Megígértem nekik, hogy teszünk valamit az ügyben, és bizonyára találunk is valami megoldást, de addig sok mindent fontolóra kell vennünk.” (A kiemelések tőlem; i.m. 234—5.)

5. A tájszók és a szakszók kezelése tehát alapvetően megegyezik a magyarországi és a csehszlovákiai széppróza nyelvében. Nem így van egy sokat vitatott szókinszréteggel: a tolvajnyelvi (argó-) szavakkal.

A magyarországi írók közül többen vallják (elsősorban Kolozsvári Grandpierre Emil), hogy az argószavak használata élénkíti a stílust, gazdagítja azt. Ebben a felfogásban kétségtelenül van bizonyos igazság, s az is tagadhatatlan, hogy bizonyos embertípusok jellemzése nem is lehetséges a tőlük használt szavak nélkül. Az a véleményem azonban, hogy kevesebb is elég lenne, s nem tudom helyeselni azt, hogy egyes írók valósággal sportot űznek a tolvajnyelvi szavak használatából.

Nem tudom megítélni, hogy él-e ez a probléma a csehszlovákiai magyar irodalomban is, vagy nem; lehet, hogy csak szerencsém volt, s pont olyan műveket tanulmányoztam, amelyekben nem is volt lehetőség argószavak alkalmazására. Akárhogy van is, örültem, hogy nem botlottam beléjük.

Ugyanez áll a durva szavakra is: ilyeneket (holott ezek használatára már igazán sor kerülhetett volna az olvasott művekben) alig találtam, s ezek is már többé-kevésbé „szalonképesnek” számítanak. (Idézésüktől eltekintek!) Mindenesetre jólesően nyugtáztam a hiányukat, és megerősödtem abban a meggyőződésemben, hogy bizonyos dolgok kimondása, néven nevezése nem nélkülözhetetlen a szépirodalom stílusesszközeinek sorában.

6. Az, hogy az elolvasott regények cselekménye Csehszlovákiában (Szlovákiában) játszódik le, természetesen nemcsak a helyszínek megnevezéséből derül ki, hanem — igen ízlésesen és finoman — a nyelvből is.

Különösen Duba Gyula regénye jó példa erre. Vannak benne egyrészt Magyarországon nem használatos szavak: *policajt*, *komisszár* stb. — Erőteljesebb jelzés már az, hogy a Füzesnyéken megjelenő rettegett Gamó (a csendőr) tört magyarsággal beszél eképpen: Ki *beszélte?* (*beszélt helyett*) — Mit *mondta?* — Álljon elem, aki *beszélte?* (*beszélt helyett*) — Dolgozni, mert *agyonlövöm* (*agyonlőlek helyett*).

Ugyancsak Gamó szlovák szavakat is vegyít magyar beszédébe. — Még ügyesebb megoldás az a jelenet, amikor Albert hazajön csehországi munkaszolgálatából, és így beszél Péterrel, a barátjával:

„Az ismeretlen vasalt hosszú nadrágban és félcipőben jött feléje, nyitott ingnyakát kockás pulóverére hajtotta, fején német katonasapkát viselt.

— *Guten Tag, Herr Peter. . . Was machen Sie, Herr Petár?* — kiáltotta messziről jókedvűen, és szélesen mosolygott.

— Albert! Meg sem ismerlek. Élsz még? Hogy vagy, Körtefejű?

— Hej, barátocskám, megvagyok. . . Ha az ember nem adja meg magát a bajnak, és erős marad, mindent könnyebben elvisel. Viselkedni kell tudni. *Langsam*, mondd magadnak, csigavér, pajtás, *počkej, kým neprší*. Bizony, Petár.

Péter egyszerre mérges lett. Maga sem tudta, miért, nevetségesnek és bosszantónak találta a Körtefejűt, úgy érezte, hogy bohóckodik, és eltitkol valamit.

— Nagyokos lettél, összevissza gagyogsz.

— Azt mondd, hogy én gagyogok? Mit nem mondasz, fiú! *Hitler kaputt, Krieg is kaputt, alles kaputt*, mint Ulrike mondaná. . . Már hogyne érteném!

— Milyen Ulrike? . . . Ki az az Ulrike, akiről fecsegsz?

— Egy német lány, kisöreg.” (kissé rövidítve, a kiemelések tőlem; i.m. 292.)

Ezek azonban csak jelzések, színek, a regény szép magyar nyelvezetének egységét nem bontják meg. S hogy a szlovákiai magyar irodalmi nyelv képes a csehszlovákiai élet teljességének tükröztetésére még az ilyen stíluselemek alkalmazása nélkül is, arra Ordódy Katalin regénye a példa.

Ennek főszereplője, egy magyar asszony egy nagyobb városban él, ahol jócskán hallani magyar szót is, de ha másból nem, egyes szereplők szlovák nevéből nyilvánvaló, hogy velük nem magyarul folyik a társalgás. Ennek azonban semmi nyelvi nyoma sincs: az író sehol, semmivel sem jelzi, kinek mi az anyanyelve, magyarra szinkronizál mindent. Ugyanez történik a vendég angol mérnökökkel, az ő beszédük sincs angol szavakkal jellemezve: enélkül is tudjuk, hogy angolok, s hogy a főszereplővel angolul beszélgetnek szlovákok is, magyarok is. — Ugyanezt az eljárást alkalmazza Mács József is a *Kétszer harangoztak*-ban.

7. Felfogásom szerint a költészet nyelve és a próza nyelve között nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi, aránybeli különbségek vannak. Ezen azt értem, amit Károly Sándor Ady Endre nyelvét vizsgálva be is bizonyított: Ady prózájából kimutatta mindazon jellegzetes nyelvi vonásokat, amelyek verseit sajátosan Ady-versekké teszik, csak ezek a versben sűrűbben, töményebben, prózájában viszont oldottabban, a szövegben elvegyítve fordulnak elő. (Vö. Nyr. 1977: 269—86.) Nyilvánvalóan áll ez a tétel minden nyelvi elemre. S ha a verstől elvárjuk a választékos, expresszív szavak alkalmazását, a fantáziát megmozgató szóképeket stb. ugyanezt elvárhatjuk, és el kell várunk a szépprózától is, hiszen ezekről lesz szép.

Bár tudom azt, hogy napjaink prózájára a diszítetlen, a tudatosan egyszerű nyelv a jellemző, felfogásom szerint a prózát sem szabad megfosztani minden költőiségtől: a nyelvnek a prózában is ragyognia kell, nem utolsósorban a szóképek által.

A tanulmányozott művek közül ilyen szempontból főképp Duba Gyuláét

emelhetem ki: könyvében különösen a természetleírások bővelkednek szép képekben:

„A kopár, lerongyolódott falut egyszerre vad buzgalommal és szikrázó jókedvvel díszítgetni kezdte a tavasz. A patakparton teljes pompájukban örvendeztek a világoszöld füvek, s az akácok barna ágoga megtelt apró, zöld levélfürtökkel. A kertekben az orgonabokrokon fokozatosan elváltak a leveles ágaktól a bimbócsokrok, és napról napra duzzadtak, erősödtek. A falut kettéosztó apró patak a tavaszi olvadás után letisztult, az agyagszínű, zavaros vizek elfolytak a nagyobb patakok medrén a Garam felé, s a falusi patakocska partján nőni kezdett a papsajt meg a csalán. Medrét keresztül-kasul szabdalták a széles tanknyomok és teherautócsapások, a mély árkokban tócsák csillogtak, míg oldalukon kihajtottak a füvek. A patakmederben roncsok és hulladékok, deszkák, karosszériadarabok és drótgöngyölegek heverték.

A falu lassan telt meg lakóival, mint a kitartóan pergő homokkal a homokóra üres fele, de azért visszavonzotta az embereket, messzi mézgyűjtő utairól a kaptár a méheket. Bár ők nem mézet gyűjtöttek, inkább bánatot.” (I.m. 45.)

„Az eke egyenletesen haladt, a gerendely (helyesen: *csoroszlya*; F. P.) kihalított egy csikot a földből, a nyomában haladó ekevas fölfejtette ezt a sávot, s az eke görbe vezérlemeze a mozgó földet átfordítva a többi hantra fektette. A mezei gyomok és füvek először engedelmesen meghajoltak a vezérlemez előtt, majd lefeküdtek az átforduló hantok elé, és eltűntek alattuk. Néhol a hosszabb gazok mintha menekülni akarnának, remegve kidugták fejüket a földréteg alól, mert a hantok nem fedték el őket egészen, és így a barna szántásból itt-ott zöld növényzet halálra ítélt csomói nyújtóztak elő, mint a felületesen és hevenyészve eltemetett tetemek testrészei.” (I.m. 91–2.)

Képeket természetesen más írónál is találhatunk, pl. Ordódy Katalintól idézhetem:

„A nagy krízis elmúlt. Akkor hajszálon függött, hogy szét nem váltak útjaik, de azóta Luci körül jeges lett a levegő. Nincsenek kilengések, kedvének hangulatának, játékosságának, egész lényének ezerféle színét, a dér fehér hidege lepi. Nem örül és nem haragszik, mintha vágyai sem volnának. És véleménye sem. Nyugodtan és megbízhatóan végzi teendőit, ez minden.” (A keskenyebb út; 314.)

Nehezen tudnám határozott műfaját megjelölni Dobos László: Bodrogek, szülőföldem c. írásának. Az azonban bizonyos, hogy főképp a szóképek ereje által nemesedik magával ragadó szépprózává:

„Mivel kezdjem? közeli avagy távoli idő: Bodrogek mindkettő. Ember, föld, vizek. Itt születtem, s ahogy ezt leírom, elmozdul e föld, szerteszóródnak az elkészített szavak. A gyermekévek színe csábít, ez a legszebb Bodrogek. És a legkisebb is. De gyermekkorom elején anyám áll, előtte nagyapám s annak ősei; úgy mondták, telkes jobbágyok voltak. Így tapogathatnék messzi visszafelé, egészen a honfoglalásig.” (Műhely '78 191.)

Persze ne feledjük, hogy nemcsak a szóképek állnak rendelkezésünkre, hanem még igen sok stilisztikai eszközünk van: a rokon értelmű szavak közti válogatás, a szavak többértelműségével és azonosalakúságával való élés, no meg nem utolsósorban az úgynevezett alakzatok: a párhuzam, az ellentét, a kérdés stb. Az alakzatok közül a csehszlovákiai írók mintha a halmozást kedvelnék a legjobban; nem kevés legalább is feltűnt gyakori felbukkanásuk. Idézek egyet-kettőt:

„Ember, föld, víz: ezer év történelem, az idő mélye, nem is tudom, meddig? Mennyi lehet az enyém ez időből? Mögöttem egymásra rétegződő századok, ámulva-bámulva nézhetem az események halmazát. Fejthetem, bonthatom a bodrogi történelem rétegeit. Idézhetek gyarapítókat, árvizeket, járványokat, pusztulásokat, hősokeket, árulókat és gyávákat.” (Dobos László; Műhely '78. 192.)

„Miért kell az embernek születése pillanatától hadakoznia valamiért? A tiszta pelenkáért, az óvó néni csillagocskájáért, a jó jegyekért, az egyetemi felvételért, a pozícióért, magasabb fizetésért, a boldogságért. . . A boldogságért; tulajdonképpen a boldogságért hadakozunk születésünk óta fogva. Csak a róla való elképzeléseink különbözöek.” (Ordódy Katalin; A keskenyebb út 292.)

Annak ellenére, hogy mind láttató szóképeket, szép hasonlatokat, hatásos alakzatokat még bőven tudnék idézni, a csehszlovákiai magyar próza gyengeségét a színező elemek viszonylagosan kis számában látom: ilyenekkel (ha nem is krúdyas bőségben), de feltétlenül gyakrabban és bátrabban lehetne és kellene élni. (Persze ezzel — tudom — ítéletet mondtam a magyarországi prózáról is, amelyet ugyanazért szintén el lehetne marasztalni.)

8. Hátra lenne még, hogy a csehszlovákiai magyar írók mondat- és szöveg-szerkesztő eljárásairól is szóljak. Ez a problematika azonban már külön vizsgálatot igényelne. Befejezem tehát.

Tisztában vagyok azzal, hogy nem mindenben értenek egyet velem abban, amit mondtam. Kérem azonban, vegyék figyelembe, hogy a stílus kérdései sokkal kevésbé egzakta, mint más nyelvi dolgok, s ha azokról is vitatkozunk, mennyivel inkább eltérhetnek a vélemények a szépirodalom, egy-egy író nyelvének megítélésében. Remélem azonban, hogy a lényegben, a magyar irodalmi nyelv egységének őrzésében egyet akarunk.

Fábián Pál

Adalékok Petőfi ö-zéséhez

Petőfi nemcsak életművének újszerűségével nyitott tért a magyar irodalomban, hanem a magyar nyelv művelése, tökéletesítése terén is. Petőfi korának — a reformkor és a szabadságharc időszakának — nyelve nem egységes sem a beszélt, sem az írott nyelv vonatkozásában. Az egységesítési folyamat már megindult, de együtt élnek olyan szavak, amelyek egymás változatainak tekinthetők kiejtés, alaktani vagy esetleg stilisztikai szempontból.

A kor legkiválóbb költői, írói — elsősorban Petőfi és Arany — tudatosan törekedtek kihasználni az alakváltozatok adta hangzásbeli, stílári lehetőségeket. Ezt a tendenciát a helyesírási szabályzatok is támogatták pl. az AkH. 1856. megengedi a jóhangzás okáért „a -tól, -től, -ról, -ről helyragoknak a tompább, de megrövidülhető -túl, -tűl, -rűl, -rűl formákkal fölcserélését” (Szemere: Az akadémiai helyesírás története 90).

Hogy az alakváltozatok használatának stílári lehetősége mennyire foglalkoztatta az akkori közvéleményt, arra érdemes Vörösmarty egyik bírálatából idéznünk: „De hát miért nem jó a *tekéletes* szó? Csak azon csekély okért, mert a *tökéletes* sem rossz és divatos, a *tekéletes* pedig nem divatos s nem is

igen méltó hogy divatba hozassék, mert minden háromféle *e* betűje mellett is csak *e* betűkből áll s ezek szaporítására a magyar nyelvben semmi szükség” (Bajza: Kritikai Lapok 1833/III. 91—2).

A készülő *P e t ő f i - s z ó t á r* szinte kínálja a lehetőséget, hogy a költő nyelvhasználatával mélyrehatóbban megismerkedhessünk. A szócikkeket végigtekintve feltűnik az alakváltozatok nagy száma. Vajon mi a jellemző: a véletlen hozta egymás mellé ezeket, vagy tudatos választás eredményei voltak? A nyelvben élő alakváltozatok közötti lényeges vagy éppen alig észlelhető finom különbségek sem mellőzhetők. Az eltérő alakú szó nem okoz nehézséget a szöveg megértésében, hiszen jelentése alapvetően nem változik meg. Mégis a szokványostól eltérő szóalakok bizonyos árnyalati, hangulati, stilisztikai többletet tartalmaznak. A szöveggörnyezet vagy a gondolatmenet lehet hasonló, mégsem azonos szóalakokat használ a költő: „nem is madár *dalolása*” (Szilaj Pista); „nem is madár *danolása*” (Illyen óriást, mint ...) — „... *könyyeim* | Indítsanak meg ... *e könyűk*”

„*Csetepatékra* ne pazaroljuk erőnket” (Robin Hood); „Nagy *csetepatával* küldte | *Őt* az asszony kifelé.” Bolond Istók).

Hol a *föl*, hol a *fel* igekötő szerepel az *életet áldoz* szókapcsolatban:

„Szabadság, szerelem !
E kettő kell nekem,
Szerelmemért *föl*áldozom
Az életet,”

(Szabadság, szerelem !)

„Érted kedves magyar hazám
Ki ápolsz és ügyelsz reám,
Kiért éltem *fel*áldozám,
Tiéd ez utolsó pohár.”

(Kiért ürítsem ?)

A példák sora hosszú. Az olvasó észreveszi ugyan ezeket a különbségeket, de az eltérő alakok használatát természetesnek tartja. Átsiklik felettük a szeme, nem is gondolkodik el azon, véletlen-e, vagy szerepe van-e a változatok előfordulásának gyakran ugyanazon soron, szakaszon belül. Vajon az ilyenfajta alakváltozatok (nem szinonimák!) szerepeltetését mi befolyásolja jobban: a költő személyisége, egyéni szókinccse, nyelvjárása, korának nyelvi ízlése? Stilisztikai hatást szolgál, vagy éppen a formai tökéletességet kívánja a költő megvalósítani? Valószínűleg az összes felsorolt tényezők hatnak — ösztönösen vagy tudatosan — egy-egy költői mű minden sorának megszületésére.

E dolgozat nem vállalkozhat az összes tényező és alakváltozat kölcsönhatásának vizsgálatára. Egyetlen típust ragad meg, mely Petőfi nyelvének szembeötlő sajátága: az *ő-ző* hajlamot. A Petőfi-Szótár forgatása közben feltűnik, hogy a ma normatívnak tekintett *fel* igekötős alakok a szótárban a *föl* címszóhoz kerültek. Erre bizonyára a *föl* igekötős alakok túlsúlya miatt került sor. Nézzünk néhány példát: az ÉrtSz. és a Petőfi-Szótár címszavai alapján! Zárójelben az ÉrtSz.-beli címszó: (*feladat*) — *föladat*; (*felszín*) — *fölszín*; (*felület*) — *fölület*; (*felett*) — *fölött*; (*feljebb*) — *följebb*; (*felül*) — *fölül*; stb.

A fenti alakok az *ő-zés*nek csak egy típusát mutatják. Ez a fajta *ő-zés* Deme László terminológiáját használva az *-l* hatására jelentkező asszociatív *ő-zés*. (A magyar nyelvjárások néhány kérdése 101 és Nyelvatlaszunk funkciója

és további problémái.) Imre Samu rendszerében ez részleges hangsúlyos *ö*-zésnek minősül *l*, *r*, *j* mellett (A mai magyar nyelvjárások rendszere 41, 201–03).

Érdemes ezek után megnézni, hogy az *ö*-zés mely típusai jellemzőek Petőfi költői nyelvére. Vizsgálatunk leíró szempontú, ezért az *ö*-zés kialakulásával, eredetével foglalkozó cikkek ismertetésétől el kell tekintenünk (Losonczi Zoltán: Az *ö*-zés története: NyK. 44: 373; uő.: Az *ö*-zés kialakulása NyK. 45: 45, 251–66; Péter László: Az *ö*-zés kérdéséhez. MNyj. 1: 188; vő.: Jakab László: MNyj. 8: 29–59). Deme László és Imre Samu is a köznyelvhez viszonyítva állítja fel rendszerét. Az *ö*-zés a ma is élő nyelvjárási jelenségek között a legerősebb. Jelentkezhet a köznyelvi *e*, ill. *ë* helyén.

Rendszerüket mintegy ötvözve tudjuk hasznosítani, ha Petőfi *ö*-zését vizsgáljuk. Itt természetesen nem nyelvjárási jelenségről van szó, hanem sokkal inkább stilisztikai vagy formai okai lehetnek az alakváltozatok használatának:

I. Független *ö*-zés

1. Hangsúlyos helyzetben:

- a) egytagúakban: *föd*, *fönt*, *csönd*, *föst*.
- b) többtagúak első szótagjában: *fösték*, (*böndő*, *bötü*).

2. Hangsúlytalan helyzetben:

- a) tő belsejében: *cserösznye* (Petőfinél nincs!),
- b) toldalékban: *ököt*, *lelköm*, *fölfedezett*, *ölégségös*.

II. Asszociatív *ö*-zés

1. *-l*, (*-r*, *-j*) előtt, annak hatására: *ebédöl*, *fölleg*, *pör*, *förgeteg*,
2. többeli, ill. megelőző szótagbeli labiális magánhangzó hatására: *szűkön*, *röpköd*.

Csoportosításunkban a példákat Petőfi összes *ö*-ző alakjai közül válogattuk. A példaanyag a független *ö*-zés esetében szegényesebb (vő. *fest* 41: 9 *föst*; *csend* 64: 1 *csönd*; de: *föd* 34: 7 *fed*), ami azt mutatja, hogy Petőfi általában nem használja ezeket a változatokat.

Feltűnően sok példa akad viszont az *-l* hatására történő *ö*-zésre, s ez a jelenség figyelmünket e kérdésre irányította. Különösen gyakori a *föl* igekötős alakváltozatok nagy száma a *fel* igekötősökével szemben. Vizsgálatunkat e területen érdemes finomítani.

A *fel* ~ *föl* igekötő történetéről tudjuk, hogy a „... *föl* fn. eredetibb *fel* alakváltozatából keletkezett *-é* lativus raggal. Az eredetibb *felé* alakból a későbbi *fel* ~ *föl* alakváltozat a szóvégi hosszú magánhangzó rövidülésével és lekopásával, illetőleg a magánhangzó labializálódásával jött létre (vő.: *elé* > *el*; *migé* > *meg*). — Határozószókból a XIV. sz. táján vált igekötővé” (TESz. 869). Az a felfogás, amely szerint a *föl* a *fő* > *fej* főnévből jött létre *-l* névszóképzővel, esetleg *-é* ablativusraggal, kevésbé valószínű (i.h.; vő. még: Bárczi: SzófSz. 75).

A XIX. században a két igekötőváltozat egymás mellett él. Petőfi nyelvében váltakozik a *fel*-*föl*, de a *föl* túlsúlyával. Mi ennek az oka? A fenti rendszer kiegészítése a kérdés megválaszolásához nyit utat. Vizsgáljuk meg azokat az *-l* asszociatív szerepén kívüli tényezőket, amelyek hatottak a költő választására. Az alapkérdés itt az, befolyásolja-e a többeli magánhangzó minősége az igekötő magánhangzójának minőségét. Rendszerünkben az *ö*-zés szempontjából irreleváns hangok a következők: *a*, *á*, *o*, *ó*, *u*, *ú*, *i*, *í*, *é* (vő.

Papp I.: Leíró magyar hangtan 78). Relevánsak viszont a szó hangtestében előforduló labiális *ő, ő, ű, ű* hangok és mindenekelőtt az illabiális *e* és *ē*. Ha a *fel* ~ *föl* igekötős ige hangsúlyos szótagjában illabiális *e* ~ *ē* van, a változatosság, a jóhangzás kedvéért feltétlenül előnybe kerül az *ő-ző* változat: *felemel* 4: 69 *fölemel* (a szembenálló alakváltozatok közé iktatva tüntetjük fel számarányukat).

Vajon ha a szó hangtestében labiális hang következik az igekötő után, itt is dominál-e az *ő-ző* forma? A szép hangzás mindenképpen azt kívánná, hogy kerüljük két azonos vagy hasonló hang egymás melletti szerepeltetését. Petőfi is érzékeli ezt. Ahol tehát két *ő* került az egymás utáni szótagokba, annak különös oka lehet: erre mutat az előfordulást jelző szám is: pl. *feljön* 31: 2 *följön*. Itt is tudatos disszimilációt, hangtestszínezést láthatunk. A spon-tán *ő-ző* hajlam különösen ott szembetűnő, ahol az *ő-zés* szempontjából irreleváns hangok szerepelnek a tőben:

a, á; felakaszt 1: 22 *fölakaszt*, *feláll* 1: 14 *föáll*;

o, ó; felbont 1: 8 *fölbont*;

u, ú; feldül 2: 8 *földül*;

i, í; felkiált 5: 93 *fölkiált*;

é; felébred 5: 60 *fölébred*.

Ez a példasor csak szemlélteti a jelenséget. Az adatok nagy mennyisége azonban bizonyítja, hogy Petőfi szóválasztásait nem egyszerűen a kor megengedte helyesírási sokféleség, nem a pillanatnyi szeszély vagy bizonytalanság, hanyagság befolyásolta, hanem tudatos törekvés a szép hangzás elérésére.

Statisztikai példákkal megtámasztva a következő kép adódik:

Az ige mgh.-ja	Összes előfordulás	Összes	
		<i>fel</i>	<i>föl</i>
		előfordulás	
1. <i>e, ē</i>	700	33 4,7%	667 95,3%
2. <i>ő, ő</i>	137	107 78,1%	30 21,9%
3. <i>ű, ű</i>	96	36 37,5%	60 62,5%
4. <i>é</i>	169	12 7,1%	157 92,9%
5. <i>i, í</i>	285	20 7,0%	265 93,0%
6. <i>a, á</i>	406	48 11,8%	358 88,2%
7. <i>o, ó</i>	195	38 19,5%	157 80,5%
8. <i>u, ú</i>	123	16 13,0%	107 87,0%
Összesen:	2111	310 14,7%	1801 85,3%

Az összeállítás 1. sorának nagy (95,3%-os) *ő-ző* túlsúlyát elvileg magyarázhatnánk azzal is, hogy Petőfi egyéni nyelve az *ő-ző* nyelvjárásokra épült, s itt ez a sajátság érvényesült. Egészen más felfogásra jutunk azonban, mihielyt a 2. sor adataira pillantunk: itt ugyanis az „*ő-ző* Petőfi” 78,1%-os *e*-zést mutat! A magyarázatot csak az igék többeli magánhangzója adhatja meg. A többeli *ő, ő* hangok elé azért iktatta a költő a *fel* igekötőt, hogy elkerülje az *ő* hangok halmozódását. Vagyis: a szép hangzás kedvéért erőt vett egyéni nyelvhasználatának *ő-ző* tendenciáján. S ha ez igaz, vissza kell térnünk az 1. sor

ő-ző túlsúlyára is: ilyen arányú ő-zést az igekötőben nem magyarázhatunk kizárólag spontán egyéni nyelvszokással: ebben is tudatos színezést kell látnunk! Az ígék tőhangzójának illabiális (e, ě) jellege tudatosan az ő-ző változat, a *föl* igekötő használata felé terelte a költő tollát. Természetesen az sem lehet véletlen, hogy az *é, i, í* igetőbeli magánhangzók mellett is 90% fölött van a *föl* igekötő aránya.

A táblázatot áttekintve talán közelebb juthatunk a Martinkó András által felvetett kérdés megválaszolásához. Szerinte a költő nyelvi, stílári képe 1848–49 előtt nem egységes, „még azt is nehéz eldönteni, mennyire e-ző, s mennyire ő-ző Petőfi, nemcsak a *fel* ~ *föl* változik (a *föl* némi túlsúlyával), hanem egymás mellett van *teméntelen*, másrészt *költött* (keltett)” (A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése 336). A *fel* ~ *föl* igekötős igealakok esetében a táblázat szerint nem „némi túlsúllyal”, hanem döntő fölényrel kell számolnunk a *föl* javára Petőfi egész költészetében.

Ezek után nézzünk meg néhány példát arra, hogy a *föl* igekötő használata stílári okokból indokolt! (Forrásjelzet a kritikai kiadás szerint.)

A szótő első magánhangzója *e*: *fölemel* 69: 4 *felemel*

é: *fölébred* 60: 5 *felébred*

„A magyar nemzet *fölébredt*, *fölemelte* fejét a párnáról. . . már e mozdulában is millyen erőt fejtett ki! . . .” (Lapok P. S. naplójából 5: 88).

Látni való, hogy igen sok *e* hang van a mondatban pl. *nemzet, ébredt, -emelte, fejét, e, erőt, fejtett*; nyilvánvaló, hogy ezek változatosabbá tételét szolgálja a *föl* igekötő.

Versben méginkább kellemes az ő-s változat:

„De mihelyest *fölébredett*,

Eltűnt a kedves szép alak;” (Az apostol 3: 170)

„Mienk, mienk lesz majd a győzelem,
Mert jó az ügy, melly *fölfegyverze* minket,
Mert a jó ügynek végre győzni kell.”

(Kazinczy Gáborhoz 2: 277)

Itt különösen jó a *föl* változat, mivel az igető is *fe*-hangkapcsolattal kezdődik, s az ejtésben a szó *felfegyverzé*-nek hangozhat.

A rím kedvéért él Petőfi a két *e*-s megoldással is: pl. a *fölkel* 91: 6 *felkel* szembenálláson belül ilyen is akad:

„Összeszedi a sok szépen nyíló

Vadvirágot, s köti bokkrétába,

És ezt a leányka,

Hogyha *felkel*,

Ablakában látja minden *reggel*.” (Bolond Istók 2: 327)

Ahol a szótőben *ő, ó* van, ott a vártnak megfelelően a *fel* igekötős alakok túlsúlya jellemző. Például a *feljön* 31: 3 *följön* típusban:

„És *feljön* a hold,

Mint a lemenő nap,

Olly vérvörösen,

S zord fénybe borítja a rengeteget”

(Homér és Oszián 2: 243)

További példák:

„Fogj meg, Rózám, ne eressz el! szólék; úgy tetszik, mintha röpnöm kellene, *felröpnöm* a mennybe; (A hóhér kötele 4: 18)

„A bú nekem rohan,
Mint *felbőszült* oroszlán,
Emésztő szilajan.” (A lánykához 1: 1166)

Vitathatatlan a két változat tudatos használata a széphangzás érdekében:

„*Fölkelt, felöltözött*, bebujt ruhájába;
Mintha egy nagy bógót dugnának tokjába;” (A táblabíró 3: 294)

Az *ő*-zés szempontjából irrelevánsnak tekinthető magánhangzóval kezdődő szavak esetében a táblázat adatai egyértelműen azt mutatják, hogy Petőfi nyelvérzéke — saját spontán nyelvszokása — inkább az *ő*-zó változatot érezte jobbnak. Ezt használhatta a mindennapi beszédben is. A mai nyelvben inkább az *e*-s változatok jutottak normatív szerephez, de a két alak ma is él, s a Petőfi költészetében látott példa nyomán érdemes nekünk is kihasználni a bennük rejlő stilisztikai, „nyelvszépítő” lehetőséget.

Kovács Éva

Ady Endre: Az eltévedt lovas

Az eltévedt lovas

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.

Kisértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a domb-kerítéses síkon
Köd-gubában jár a November.

Erdővel, náddal póre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok kódébe bújva.

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru utnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

Ausznak némán a faluk ,
Multat álmodván dideregve
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

1. Feladatunk e viszonylag kései, 1914-ben keletkezett Ady-vers komplex nyelvészeti-stilisztikai elemzése.

Jóllehet nyelvezetében bizonyos szempontból tényleges, más szempontból látszólagos egyszerűség uralkodik, Az eltévedt lovas Ady legösszetettebb versei közé tartozik. Így az a tény, hogy az utóbbi időben több elemzés is született róla, a költő mind teljesebb, mélyebb megértésére való örvendetes törekvést jelzi.

Az elemzések közül talán a Király Istváné a legsokoldalúbb, legelmélyültebb (Kortárs 1976. 1812–22), végig az irodalmi és nyelvészeti szempontok termékeny egyesítésére törekszik, s megállapításait mindig bőséges nyelvészeti példaanyaggal szemlélteti.

Bizonyos egyoldalúsággal vallja a magyarság és az eltévedt lovas azonosítását Keszi Imre a *Miért szép?* (Bp. 1966.) c. kötetben. Viszont néhány figyelemreméltó nyelvészeti-stilisztikai megállapítását a későbbiekben még idézzük.

Balogh László *Mag hó alatt* (1976.) c. kötetében szintén a magyarság és a lovas azonosításából indul ki, felfogása azonban dialektikusabb; a verset a magyarság történelmi fejlődésének vizsgálataként értelmezi. Különösen tanulságos, ahogy ezzel a nézetével a vers formai elemzését összekapcsolja.

Más szempontú Tamás Attila cikke (ItK. 1976/3 345–51), amely a verset az Ady-életmű egészében, más költeményekhez hasonlítva vizsgálja. Eközben igen sok, a tartalmat lényegesen befolyásoló stilisztikai mozzanatra világít rá.

A legtöbb elemzés a lovas alakjának az értelmezését állítja a középpontba. Erről a kérdésről ad áttekintést Kemény Gábor (Nyr. 1977/3), majd a különböző vélemények felsorakoztatása után megállapítja, hogy az eltévedt lovas sem a költővel, sem a magyarsággal, sem az összemberivel (a nembelivel) nem azonosítható kizárólagosan, a beszélő és a szereplő viszonya mindvégig tisztázatlan marad, s a stílushatás éppen az azonosulás és kívülállás, a leírás és az önkifejezés kettősségéből fakad.

2. Nézzük most már magát a verset! Ahogy az a felsorolt elemzésekből is kitűnik, a költemény legszembetűnőbb sajátossága a képeiben rejlő többértelműség. Ha azonban a verset a maga bonyolultságában akarjuk megérteni, nem maradhatunk meg az eltévedt lovasnak mint szimbólumnak a vizsgálatánál, hanem az egész verset kell egyetlen szimbólumként, egy léthelyzet szimbólumaként — vagy mozzanatai felől nézve a dolgot: szimbólumrendszerként — tekintenünk. Ekkor a lovasnak a tájhoz való viszonya kerül elemzésünk homlokterébe, s így elkerülhetjük azokat az egyoldalúságokat, melyek a lovasnak elszigetelt szimbólumként való értelmezéséből fakadnak.

Azt, hogy a vers elemzésekor célszerű az eltévedt lovas és a táj kapcsolatából kiindulni, mutatja már az első versszak is, melyben Ady két sort szentel a lovasnak és kettőt a tájnak. Táj és lovas kapcsolata a vers során egyre összetettebbé válik, s ennek megfelelően az eltévedt lovas szimbóluma is mindinkább elmélyül.

Az 1. versszakban még csak egy magányos lovas van előttünk, akinek a környezethez, a tájhoz való viszonya — legalábbis az olvasó számára — eléggé véletlenszerű. A következő négy versszakban azután a „lapuló” táj megelevenedik. A 6. versszak az eddig felgyűlt konfliktusok érzelmi kirobbanása, s egyben visszavezet bennünket az eltévedt ember alakjához. Csakhogy a 7. versszakban már mélyebb, általánosabb értelemben tér vissza a kép: az *eltévedt, hajdani lovas* helyett *hajdani, eltévedt utas* van előttünk. A 8. versszak az eddigi ellentmondásokat sűrítve mutatja be. Jóllehet Ady — talán épp a szoros összefüggés kifejezésére — nem tett vesszőt, a 8. versszak kapcsolatos mondatnak fogható fel, melynek tagmondatai azonban ellentétes tartalmakat hordoznak: az első tagmondat a dermesztő, halálos csendet, mozdulatlanságot, a második a rémek váratlan, pusztító kitörését ábrázolja:

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

Azok az erők, melyeket a 6. versszakban belső, érzelmi konfliktusokként éltünk át, most egy félelmetes külső esemény alakját öltik.

A 9., befejező versszak mintegy lekerekíti, gondolati egésszé formálja a verset, s azzal, hogy nem szó szerint ismétli meg az 1. versszakot, kifejezi a probléma elmélyülését: a *hajdani, eltévedt* szórend utal az eltévedt lovasnak az eltévedt utassal való mély helyzetbeli rokonságára vagy éppen azonosságára. (Azon, hogy az eltévedt lovas, illetve utas azonosak-e, szerintem nem érdemes vitatkozni. A *lovas* és *utas* szavak jelentésbeli eltérésére, feszültségére azonban a részletes elemzés során mindenképpen ki kell térnünk.)

A vers ritmusát, menetét illetően Tamás Attilához csatlakozhatunk, aki megállapítja, hogy ellentétben több más Ady-vers lefelé ívelő vonalával (pl. A magyar ugaron), Az eltévedt lovasra a meg-megújuló mozgások ritmusa jellemző. Ehhez még hozzátehetjük, hogy fokozódó, sűrűsödő mozgásokról van szó, ami a konfliktusok éleződésével függ össze. Ugyanakkor, a 9. versszak jóvoltából mindez nem valami kaotikus állapothoz vezet, hanem a vers mesterien megszerkesztett íve bontakozik ki előttünk. Ez az ív a szimbolikus táj viszonylag részletező leírásán át a 6. versszakig emelkedik, sőt némileg még a 7. versszak első felében is (Hajdani, eltévedt utas | V á g neki új hináru

útnak), majd — ugyanezen strófa második felével — megkezdődik az ereszkedés, amely váratlan megtorpanásokkal, az említett mozgások sűrűsödésével egészen az utolsó versszakig tart. Ebben azonban nem az eredeti, hanem egy magasabb, általánosabb szintre érkezünk.

3. Elemezzük most már részletesen a verset, itt is mindig azt a viszonyt tartva szem előtt, amelyben a lovas és a táj van. Ennek a viszonynak legáltalánosabb, a versben végig jellemző vonása, hogy a kísérteties táj és lovas egyidejűleg ellentétei és kiegészítői, mintegy m a g y a r á z ó i egymásnak. Jól megfigyelhető ez pl. a vers akusztikus és vizuális kifejezőeszközeinek a kapcsolatában. Helyesen jegyzi meg Balogh László, hogy a költemény elején az akusztikus elemek dominálnak. Ehhez azonban hozzátehetjük, hogy míg az akusztikus elemek inkább a lovashoz, addig a vizuálisak a tájhoz kapcsolódnak. De ugyanezzel a finom művészi eszközzel Ady nemcsak a táj és lovas ellentétére, hanem hasonlóságára, közös vonásaira is utal. Gondoljunk a *vak ügetés* színesztéziás kapcsolatára, melyben a vizualitás mozzanatát nemcsak a *vak* jelző, hanem az *üget* igéből képzett főnév is tartalmazza, amely a lónak egy meghatározott, érzéketlenül elképzelhető mozgását fejezi ki. Fokozza ezt az érzékletességet a *hallani* főnévi igenév is, mely dallamosságával, ritmusával (a két mély *a* és a magas *i* ellentéte, illetve a két *l*) nemcsak a dobogást, hanem a mozgás képzetét is felidézi.

A tájnak inkább vizuális leírásába viszont akusztikus elemek keverednek. A *láncolt lelkei riadoznak* kapcsolatból nemcsak a szaggatott, kapkodó mozgás érződik, hanem a láncok csörrenései is kihallatszanak. Idézhetnénk a *süket kód* színesztéziás szókapcsolatot is, amely mintegy ellenpárja a *vak ügetés*-nek.

Már ebből a néhány példából is kivehetjük a vers két fontos stílus-eszközét, a párhuzamba, illetve ellentétbe állítást, melyek a mondatfűzéstől a szavak megválasztásáig mindenütt megtalálhatók a költeményben.

A párhuzamra kitűnő példa a 3. versszak első két sora, amely ugyancsak a tájnak (*sűrű, bozót*) és a benne levő kísérteteknek, rémeknek (*tompa nóta*) az elválaszthatatlanságára utal (ez esetben a kísértetek közé számíthatjuk a lovast is):

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,

A mondatpárhuzam hatását csak fokozza az *itt van* szókapcsolat megismétlése, amely a kép és a hang monotonitását, unos-untig ismert voltát fejezi ki. (Ugyanezt a hatást, az unalom, sőt bizonyos fokig az undor érzetét keltik az első sorban levő szinonimák: a *sűrű, a bozót*.)

Tovább elemezve a lovas és a táj kapcsolatát, azt tapasztaljuk, hogy nem lehet őket a szokásos értelemben vett élőként és élettelenként szembeállítani. A tájat már az első képben megszemélyesíti Ady:

Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Finom érzékkel ismeri fel Keszi Imre, hogy a mondat kulcsszava a *láncolt* jelző. „Egyetlen jelző és micsoda étellel, ételszomorúsággal telik meg a sivár tájék” — írja. A *láncolt* jelző tehát még a táj egyfajta életteleniségére, mozdulat-

lanságára utal, de már ebben is ott feszül a megelevenedés lehetősége. (Ezen kívül gondoljunk a szókapcsolat *l*-jeinek a hangszimbolikájára, amely valami kísérteties lebegést, lüktetést, sőt lélegzést sugall.) A továbbiakban a táj megelevenedik, lakói kísérteties életre kelnek. S ha meggondoljuk, az eltévedt lovas is közéjük tartozik, noha kiemelt szerepe van köztük. Az ő lénye, élete is kísérteties, s mintha csak az ő ügétése hívná életre a táj rémeit.

A továbbiakban, a 7. versszakig az lesz jellemző, hogy míg a kísérteties táj, a rémek világa mindjobban megelevenedik, s önálló, fenyegető életet kezd élni, addig az emberek világa egyre inkább háttérbe szorul, halottá dermed. Ezt az ellentétet, illetve összefüggést legjellemzőbben a „Kísértetes nálunk az Ősz | S fogyatkozott számú az ember” mondat fejezi ki. (A *fogyatkozott* szó bizonyos, Adynál gyakran tapasztalható biblikus kifejezőmóddal utal, amely a történetek jelentőségét a hétköznapioké fölé emeli.)

A táj kísérteties megelevenedését kitűnően fejezi ki a *kielevenednek* ige (2. versszak), melyet Keszi Imre pregnáns igeképzésnek nevez, hozzátéve, hogy ragyogóan egyesíti magában a *megelevenedik* és a *kitör* igéket. (Ilyenfajta egyéni neologizmusokkal, melyek mégis a legtermészetesebben hatnak, egyébként bőven találkozunk a versben.) A táj megelevenedését, ember és táj szerepcseréjét megdöbbentően fejezik ki az egymásra rímelő „S fogyatkozott számú az ember” és „Köd-gubában jár a November” sorok, ezeken belül is a rímelő *ember* és *November* szavak, melyeknek hasonló alakúsága fáradt és keserű ironia forrása lesz. Nem véletlen, hogy Ady egy hónapot személyesít meg, s éppen a novembert: mindez az elidegenülés mély, művészi kifejezése. A hónapokat az ember alkotta magának munkája mértékéül, s most íme szembekerültek vele, a részek önállósultak az egésszel (az évvel) szemben, s az egyik legbarátságatlanabb hónap, a november uralja az egész emberi világot. Ráadásul az adott összefüggésben az *Ősz* és a *November* alkalmi szinonimáknak, illetve szinედochénak tekinthetők, s minden további nélkül felcserélhetők (nem tekintve persze bizonyos verstani kötöttségeket). Sorrendjüket (*Ősz, November*) mégis az indokolja, hogy míg az *Ősz* szóhoz bizonyos költőiség tapad, addig a *November* rideg, tárgyilagos hangulatú (különösen az adott összefüggésben), s így kitűnően alkalmas a dermedtség, az elidegenedettség kifejezésére. (Az ilyen alkalmi, és mégis szinte ősinék érzett kapcsolatok egyébként végig jellemzők a versre.)

Az elidegenedés totálissá válását, az embernélküliség vízióját sugallja megdöbbentő erővel az 5. versszak *benőtteni* műveltető igéje:

Erdővel, náddal póre sík
Benőtteni hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok kódéba bújva.

Ahogy az előbb a *November* és az *Ősz*, a *sík* jelzői (a 4. versszakban *dombkerítéses*, az 5.-ben *póre*) szintén alkalmi szinonimáknak tekinthetők. Hangulati különbségük abban rejlik, hogy míg a *dombkerítéses* még valahogy kapcsolatban van az emberi világgal, mintegy „megemberiesíti” a történeteket, addig a *póre* a totálissá vált elidegenülés, embertelenség, embernélküliség kifejezője. Király István a verssel kapcsolatban a (heideggeri) egzisztencialista életélmény megjelenéséről beszél. Erre talán az 5. versszakot lehetne leginkább példának idézni. A megszemélyesített, magára hagyott *póre sík* valóban kísértetiesen

előlegezi a heideggeri „das Man” fogalmát, illetve hangulatát. (Nagy hiba lenne azonban itt messzemenő következtetéseket levonni. Nyilvánvaló, hogy ez az egzisztencializmushoz való mozzanatszerű hasonlóság a léthelyzet bizonyos rokonságából fakad, de az is biztos, hogy mind az egzisztencializmusnak, mind Ady költészetének megvannak a maga sajátos szerű, csak immánensen levezethető problémái, amelyeket nem szabad egymásban feloldanunk.)

A 6. versszak felsorolása mintegy tudatosítja, nyilvánvalóvá teszi, hogy az előbbi leírás szimbolikus tájra vonatkozott, amelyben bonyolult jelentéseket kell keresnünk. Egy lélek képzetei jelennek meg előttünk. Ezeknek a képzeteknek a szaggatottságát a mondat nominális jellege, hiányos volta, a látszólag véletlenszerű felsorolás, s a konokul ismétlődő, nem kellemes hangzású *csupa* szó érzékelteti. A felsorolásban azonban bizonyos logika is kifejeződik: a homályos, impresszionisztikus (de nem impresszionista!) képzetektől haladunk a mind konkrétabbak felé, s az utolsó sor („Csupa hajdani eszelősök”) végre értelmet ad mindennek. Egy korántsem problémamentes, de mindenképpen felelősségre kötelező történelmi hagyomány emléke merült fel az egyénben. Érdemes megjegyezni, hogy a „Csupa erdők és nádasok” és a „Csupa hajdani eszelősök” sorok párhuzamban állnak egymással, mintha csak a *hajdani eszelősök* és az *erdők, nádasok* világa rokon vagy azonos lenne. Most konkretizálódik igazán, hogy az *erdők és nádasok* valami bujaságával, romantikájával csábító, de ugyanakkor patriarchálisan korlátozott világra utalnak. Éppen a patriarchális korlátozottság miatt azonban ez a világ már idegen Ady korától: támaszkodni kell rá, figyelembe kell venni, de újat is kell a helyébe hozni. Erre a problémára utal a mesterien megválasztott *eszelősök* szó. Ady nem valamelyik szinonimáját használta (pl. *bolondok*), mert ez kisszerűvé és egyoldalúvá hamisította volna a konfliktust, hanem éppen az *eszelősök*-et választotta, amely pozitív és negatív vonásokra egyaránt utal, s az egyén és a világ között feszülő lényegi disszonanciát sejtet. (A *hajdani eszelősök*-nek a régi magyarság nagyjaival való azonosítását — ahogy Keszi Imre teszi — én leegyszerűsítőnek, egyoldalúnak érzem, bár kétségtelen, hogy a szókapcsolatban ez az értelmezési lehetőség is benne van. Ez a szimbólum azonban sokkal mélyebb, bonyolultabb, egy egész letűnt világ szemlélete, problematikája is bennerejlik.)

A történelmi hagyomány felmerülése révén a 6. versszakból szervesen nő ki a 7., melyet Hatvany a 8.-kal együtt egyszerűen elhagyott volna (lásd Király István cikkét: *Kortárs* 1976/11 1814). A történelmi hagyományból meríti az erőt a *hajdani, eltévedt utas*, hogy nekivágjon az *új hináru útnak*. Ady azonban most sem áll meg valami szubjektív lelkesedésnél (a *vág neki* önmagában erre utalna), hanem a nekivágás objektív konfliktusait ábrázolja. Nyelvileg ez egy mellérendelő ellentétes mondatban fejeződik ki, a *de* kötőszóval elválasztva. A nekivágás nehézségeire egyébként már maga az első tagmondat is utal az *új hináru út* szókapcsolattal.

Alljunk itt meg egy pillanatra az *új* szónál! Míg a *réginek* több szinonimáját is megtaláljuk a versben (*régi, ó, volt, hajdani, ő*), melyek hangulatukkal szinte egy mikroszkopikus mitológiát teremtenek, addig az *új*-nak egyetlen szinonimája sincs a költeményben, s maga az *új* szó is csak egyszer fordul elő. Adynál többnyire lelkesítő hatását azonban ekkor is szinte az ellenkezőjére változtatja a mögötte álló *hináru* szó.

Ez a látszólag pusztán nyelvi tény Ady költészetének legmélyebb tartalmával függ össze. Míg a kísértő múltat számtalan formában képes leírni,

mert ismeri, s mert nyomasztja nap mint nap, addig az eljövendő újról szinte semmit nem tud mondani, csak azt, hogy lennie kell, meg kell találni, különben a magyarság, s a világháborút tekintve az emberiség sorsa is végzetesre fordul. Ady nem titkolja, hogy semmit nem tud erről az újról; ezért nem használ szinonimákat, ezért nem épít valami „mitológiát” köré. Ady korának embere a múlt és a jövő szorításában őrlődik, a kettő a jelen pontszerűségében csap össze számára, s így a jelen összeszűkülve, elidegenülve, csak ennek a felemészítő harcnak az élményében létezik. A költő azonban sem a múltban, sem a jövőben nem tud azonosulni teljesen semmivel, s így születik Ady nyomasztó, s ugyanakkor erkölcsi nagyságtól áthatott, fenséges szimbolizmusa.

A fentiekkel, múlt és jelen bonyolult viszonyával, illetve a probléma elmélyülésével függ össze a lovas és utas szavak jelentésbeli feszültsége.

Mindenekelőtt szembetűnő, hogy a 7. versszak első sorában a verstani szabályok felől Ady nyugodtan írhatott volna *lovast*, ő azonban mégis az *utas* szót használta. Míg a *lovas*-hoz a magyarság fogalma társulhatott, illetve az eltévedést mesészerűen vagy kísértetiesen, borzongatóan fejezhette ki, addig az *utas* szó objektívebb, tárgyilagosabb, s hallatán nem annyira érzelmileg rendülünk meg, hanem az eltévedés mélyebb, általánosabb okait kezdjük el keresni. Az *utas* szó rideg tárgyilagossága révén az általánossá vált elidegenülés, az imperializmus jellemző vonása is leplezetlenebbül áll előttünk, mint a *lovas* szó esetében.

Az előbbiekkal függ össze, hogy az *eltévedt*, *hajdani* jelzők megcserélődnek, s *hajdani*, *eltévedt utas*-t olvashatunk. Míg az 1. versszakban a *hajdani* volt a lovas jellemzőbb mellékeve, mintegy ezzel is a „mitologikus” atmoszférát hangsúlyozva, s az *eltévedt* csak esetlegesként járult hozzá, addig az utasnak eltévedtsége az állandó tulajdonsága, s a *hajdani* itt csupán a múltban gyökerezésre, a múlttal való megszüntethetetlen kapcsolatra utal.

Lovasnak és utasnak ezt az elválaszthatatlanságát, helyzetbeli vagy tényleges azonosságát még erőteljesebben fejezi ki az utolsó versszak első két sora (Vak ügetését hallani | Hajdani, eltévedt lovasnak), amely — ahogy már említettük — mintegy szintézisbe foglalja a problémát. A lovas a jelzők sorrendváltozása révén itt már mélyebb, általánosabb szimbólum, a vers elején jellemző partikuláris mozzanatok lekopnak róla. Egyetemessége azonban szerintem nem abban van, hogy a vers végén már akár az egész emberiség szimbólumának is tekinthetjük, hanem abban, hogy a különböző szintek (pl. egyén, magyarság, emberiség) közötti szükségszerű, bonyolult, történelmileg konkrétan meghatározott és változó összefüggéseket megsejteti velünk.

Az utolsó versszak jelzőcseréjét Király István úgy értelmezi, hogy a kezdeti eltévedés mintegy befejeződött. Úgy gondolom, ez a felfogás találónan utal a versben foglaltakra, a befejeződést azonban itt semmiképpen nem szabad fátumszerű lezártásgnak tekintenünk. Az *eltévedt* lovas továbbra is folytatja az útkeresést, jöllehet lehetőségei más színben tűnnek fel, mint a vers kezdetén.

Mielőtt a szintetizáló elemzésre térnénk, utalnunk kell még a 8. strófa néhány sajátosságára. Idézzük fel a versszakot:

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

Ady itt is mesterien választott nyelvi eszközökkel fejezi ki mondanivalóját. Először is szembetűnő néhány szónak az alakja: *alusznak*, *faluk*, *álmodván* — *alszanak*, *falvak*, *álmodva* helyett. Szokásosan nincs lényeges hangulati különbség az említett szavak kétféle alakja között, itt azonban többalakúságuk fontos stílusesszökké válik. Az *alusznak* alak az alvás állandóságára, folyamatosságára, már-már tetszhalott jellegére utal, a *faluk* pedig a *falvak*-hoz fűződő meghittséget rombolja szét, s valami szándékos sutasággal helyettesíti, amely a dologtól való távolságtartást foglalja magában. Az *álmodván* alaknak látszólag csak verstani okai vannak (az *álmodva* dideregve ügyetlen lett volna), -valójában azonban bizonyos patetikus kenetességre utal, amely már elvesztette hitelét. Mindezt a két sor hangszimbolikája is jelzi. Az első sor mássalhangzói között az *n*-ek és az *m* uralkodnak, s ezeket a sor elejéről és végéről két *l* fogja közre. A második sor első felében szintén az *m*-ek és *l* dominálnak, mintegy az álom süppedős, émelyítő mélységét éreztetve. (Fokozza ezt a hangulatot a nagyszámú mély magánhangzó is.) A második sor második felében azonban a váratlan *d*-kel, *r*-rel és *g*-vel s tetejébe a magas magánhangzókkal (*dideregve*), szinte gröcsbe rándulnak, felriadnak az alvó faluk.

Az előbbieken jelzett tartalmat még közvetlenebbül fejezi ki a versszak metonimiája: nem az emberek alszanak, hanem a *faluk*. Az elidegenülés, elszemélytelenedés jelenik meg ismét ebben a metonimiában, mintha csak a „Köd-gubában jár a November” sor óta tabu lenne Ady számára az *ember* szó; a „November” egyszerűen megölte. Mint mondtuk, a *falu* szó már nem tud játékosként, pozitív hangulatúként állni az *emberek* helyett, s a faluk álmái is inkább szálnalmasan elesettek, mintsem megrendítőek. Mindezt jól érzékelteti a „Multat álmodván dideregve” sor, mely a mondanivalót tekintve rokon a *téli mesék rémei* kapcsolattal. (Itt a pozitív hangulatú *multat álmodván*, illetve *téli mesék* és az erősen negatív töltésű *dideregve*, illetve *rémei* szavak ellentétére gondolok.) A vers keletkezésének idején már nem lehetséges Ady számára a múltnak az az egyértelműen pozitív értékelése, amely A magyar ugaron-ban a *szent humusz* szimbólumát létrehozta. Az eltévedt lovasban a múlthoz való viszonya már sokkal összetettebb, mondhatnánk dialektikusabb, s nem annyira a nagy példákra, eszményekre, hanem az ellentmondásokra koncentrál. (Lásd ezzel kapcsolatban Tamás Attila több szempontból tanulságos elemzését.)

Azt az összerándulást, sűrűsödést, mely az egész 8. versszakot jellemzi, kitűnően érzékelteti a *köd-bozót*ból szó, amely az összevonás, tömörítés ragyogó példája. Ami eddig részletező leírásokban nyilvánult meg, (Itt van a sűrű, a bozót, ... Köd-gubában jár a November stb.), most — jelezve a feszültségek felgyülemelését — egyetlen tömör, de képszerű összevonás alakját ölti: *köd-bozót*.

4. Az analízis után nézzük most az összképet, a vers egészének legjellemzőbb nyelvi-stilisztikai sajátosságait. Haladjunk a nagyobb egységektől a kisebbek felé.

A vers minden egyes strófája egy-egy kijelentő mondatból áll. Az 5. és 6. versszak kivételével ezek összetett mondatok, melyekből két sor az egyik és kettő a másik tagmondat. (Az ily módon két félre szakadt versszakot azután a rímelés fűzi ismét egységbe: xaxa.) Az, hogy a versben csak kijelentő mondatok vannak, a költemény monoton, nyomasztó világát, s tárgyilagos, gondolkodásra serkentő mondanivalóját húzza alá. Ugyanakkor, ahogy már Király

István is megjegyezte, a versben nagyszámú inverziót, szórend-megbontást találunk, amelyek más módon, de szintén a figyelem felkeltését, az egyes részek kiemelésével az elgondolkodtatást szolgálják. (Néhány szórendmegbontás: „Kísértetes nálunk az Ősz”, „Erdővel, náddal póré sík benőtteti . . . magát”, „Alusznak némán a faluk” stb.)

Ha a szófajok megterheltségi fokát nézzük, az eddigi elemzéssel összhangban azt találjuk, hogy jóval több névszó van a versben, mint ige, illetve igenév. Ötven-egynéhány főnév és melléknév áll szemben kb. 20 igével és igenévvél, tehát a névszók száma majdnem háromszorosa az igéknek, igenevekének. A névszók között pedig kb. kétszer annyi a főnév, mint a melléknév, míg az igék és igenevek aránya 1:1. Vagyis a vers erősen nominális jellegű, ami a kísértettáj nyomasztó mozdulatlanságával függ össze. Ez a mozdulatlanság azonban tele van feszültségekkel, váratlan, kiszámíthatatlan robbanásokkal. Erre utal a kisszámú ige, melyeknek egy része hirtelen, váratlan cselekvést fejez ki, a másik része pedig ennek épp az ellentéte, a várakozást, a feszültséget keltő mozdulatlanságot: *riadoznak, kielevenednek, kirohan — rekedt meg, lapult, alusznak* stb.

Szembetűnően nagy számúak a versben a mind képzés, mind összetétel útján alkotott neologizmusok, melyek Király István szerint a katasztrófa-érzést mélyítik el. Ezzel egyetértve hozzátenném, hogy a vers neologizmusai szerintem szoros kapcsolatban vannak azoknak a körülményeknek a váratlanságával, újszerűségével, melyek között a vers keletkezett. A háború kirobbanásával Ady teljesen új helyzetbe került, melyet értelmeznie kellett. Idézzünk fel néhány ilyen alkalmi neologizmust: *ó-nádasok, kielevenednek, kísértetes, domb-kerítéses, köd-guba, köd-bozót* stb.

Mindez már a versnek irodalmi és nyelvészeti szempontból egyaránt legfontosabb jellemzőihez, a szimbólumokhoz, a többértelműséghez vezet bennünket. Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy az eltévedt lovas szimbóluma csak első az egyenlők között. A versben szinte minden szó, minden kép ahogy elhangzik, megjelenik, rögtön szimbólummá válik, s termékeny kapcsolatba kerül az előzőekkel, illetve előrevetíti az elkövetkezőket. Szimbólum az erdő, a nádas az Ősz, a November, az ordas, a bölény, a medve stb.

Itt egy módszertani megjegyzést kell tennünk. A szimbólum igen nehezen szűkíthető egyetlen elszigetelt fogalomra, illetve elszigetelt fogalmak kapcsolatára. Különösen igaz ez Ady esetében, akinél a szimbólumok mindig meghatározott környezetben, összefüggésrendszerben élnek, ebben bontakozik ki végtelen gazdagságuk, „meghatározatlan tárgyiasságuk”. Ady szimbólumainak elemzésekor tehát mindenképpen ezekből az összefüggésekből kell kiindulnunk, ezeknek minél több mozzanatát kell fontossági sorrendbe állítanunk, nem pedig az egyes szimbólumokat kiragadva találgatnunk.

Mivel az előzőekben az egyes szimbólumok értelmezési lehetőségeiről sok szó esett, itt csak néhány általános, összefoglaló megjegyzést tennék, főként az eltévedt lovas alakjával kapcsolatban.

Mint többször hangsúlyoztam, számomra nem annyira az a fontos, hogy kivel vagy mivel azonos a lovas; természetes, hogy valamilyen módon mind a költővel (vagy egyénnel), mind a magyarsággal, illetve az emberiséggel összefügg. Inkább azt nézzük meg, hogy mi a szerepe, vagyis milyen szituációban, mit akar és mit tud tenni.

Mindenekelőtt: a vers fő jellemzője, hogy a szimbólumok nem állíthatók egymással szembe, mint c s a k pozitívak és c s a k negatívak (korábbi Ady-

versekben erre volt bőven példa). Minden szimbólum bonyolult, mindnek megvannak a maga pozitívumai és negatívumai (persze azért különböző arányban), így az eltévedt lovasnak is. Ki tudja, hogy nem hibázott-e valahol, hogy nem volt-e része az eltévedésben, s hogy nem kell-e a hibáját tudatosítania (ez a mozzanat mindenhogy jelen van, akármivel is „azonosítjuk” a lovast). Továbbá: mint mondtuk, a kísértetiesség éppúgy jellemzi a lovast, mint az őt környező tájat. Az kétségtelen, hogy az eltévedt lovasban valamilyen módon a nembeli célok kapnak formát, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a célok, lehetőségek csak konkrétan, meghatározott történelmi körülmények között létezhetnek, amelyek torzíthatják, sőt ellentétükre is változtathatják őket. S ezek a konfliktusok, ellentmondások az eltévedt lovas alakjában mind benn vannak: éppúgy a régi magyarság világának a XX. századba tévedt kísértet-lovasa, amely vakon bolyong, s körülötte, sőt talán éppen hatására rémek elevenednek meg, mint az újat, jobbat akaró nembeli erők felemelő szimbóluma.

S ezzel már Ady szimbolizmusának általános problematikájánál vagyunk. Nem sémákba merevedő szimbolizmus ez, hanem a valóság változásait, ellentmondásait híven követő, önmagát mindig megújító költészet, melynek szimbólumai is állandóan gazdagodnak, változnak. Az elemzett költemény, úgy érzem, éppen egy ilyen fordulópontot jelez. Szemben a Góg és Magóg fia vagyok én és A magyar ugaron világával több szempontból elvont s némileg illuzórikus magyarságképével (amely persze az adott helyzetben fétisromboló és felszabadító hatású volt), az I. világháború kitörésekor a költő több olyan — főként korábbi magyarságfelfogásával összefüggő — eszményével meg hasonlik, amelyben addig vakon hitt, s amelyek addig a történelem ravaszsága révén látszólag a helyes úton vezették. Ez a meg hasonlítás, válsághelyzet szüli azt a meghökkentő sokértelműséget, a jelenségeknek azt az ijesztő, szédítő meghatározatlanságát, vibrálását, melyet a versben találunk. Ady későbbi költészetében azután ez a sokértelműség háttérbe szorul, s kialakul az Ember az embertelenségben és a Krónikás ének 1918-ból klasszikusan zárt és egyszerű, mondhatnánk félelmetesen egyszerű világa.

Úgy gondolom, azt a megállapítást, hogy az igazán nagy művekben tartalom és forma mindig közvetlenül átcsap egymásba, kitűnően bizonyította ez a vers. Mint láttuk, nem volt egyetlen olyan nyelvi-megformálási mozzanat, legyen az bármilyen jelentéktelennek tűnő is, amely ne befolyásolta volna valamilyen módon a vers mondanivalóját, tartalmát.

Tagai Imre

Rokon nyelvi alapismeretek a középiskolában

A nyelvrokonságról, a rokon nyelvekről és népekről szóló alapismeretek nem kötődnek egyetlen tantárgyhoz. Szó lehet róluk a földrajzban, a történelemben, az irodalom oktatásában és az énekórán egyaránt, nehéz volna tehát ezen alapismeret belső összefüggéseit és módszertanát vázolni.

Minden európai ország középiskolaiban szereznek bizonyos alapismereteket a nyelvrokonságról. Minden gimnáziumot végzett francia, olasz, spanyol vagy román fiatal tudja, hogy e nyelvek mind a latinból származnak, tehát egymással rokonok. Arról is van rendszerint tudomásuk, hogy az újlatin nyelvek távolabbról rokonok a germán, kelta, szláv és indoiráni nyelvcsaládokkal, valamint olyan nyelvekkel, mint a görög, albán vagy örmény. A jugoszláviai gimnáziumi földrajzkönyvben (Európa) százalékos megoszlásban is feltűntetik, hogy Európa lakosságának mekkora része tartozik a szláv, újlatin, germán, egyéb indoeurópai (görög, albán) és nem indoeurópai (finnugor, török, arab) nyelvcsaládhoz. Minden ország hivatalos nyelvével kapcsolatban megemlítik, melyik milyen nyelvcsaládhoz tartozik. A Szovjetunió tárgyalásakor megadják, mekkora a népességből az orosz, mekkora a szláv (orosz, ukrán, belorusz stb.) nyelvek száma és aránya. A szovjet, jugoszláviai, csehszlovákiai, bulgáriai és lengyel történelmi tankönyvek foglalkoznak az őstörténet és az ókori történet mellett a szláv nyelvű népek közös történetével is. A nyelvtankönyvek a bevezető és általános részben kitérnek a világ nyelveinek vázlatos ismertetésére és megemlítik a nyelvrokonság tényét. Nem áll rendelkezésemre részletes anyag erre nézve. Ennek a kérdésnek a tanulmányozása külön feladat volna.

Mintegy húsz évig voltam a Debreceni Nyári Egyetem igazgatója. Ilyen minőségben számos ország sok fiataljával — főleg egyetemi hallgatókkal — beszélgethettem. Természetes, hogy találkoztam meglepő tudatlansággal is, de a hallgatók többsége nemcsak saját anyanyelvének hovatarozását ismerte, hanem azt is tudta, hogy a magyar nyelv nem az indoeurópai, hanem a finnugor nyelvcsaládba tartozik, és azt is hallották, hogy a finn is ennek a tagja. A Szovjetunió nemzetiségi térképein (nekem egy 1950-es kiadás van birtokomban) a rokon nyelveket hasonló vagy azonos színárnyalattal jelölik, így a szlávokat a rózsaszín-piros, a török-tatár nyelveket a barna, a baltiakat a zöld, a finnugor nyelvű népeket pedig a kék szín valamely árnyalatával stb.

1. Külön feladat volna annak vizsgálata, Magyarországon mióta és hogyan tanítják a nyelvrokonságra vonatkozó ismereteket. Ezért a mintegy száz középiskolai nyelvtankönyv közül csak néhányat említek. (Felhasználtam Jászó Annának az Uralisztikai Bizottság részére készített 1978. évi jelentését). Az 1842-ben Trattner és Károlyi nyomdájában Pesten megjelent „Hármas

kis-tükör (Megbővített kiadás)” még Horvát Istvánra hivatkozva így tanítja a magyarság eredetét:

„Kiktől származtak a’ magyarok?

A’ Szittyáktól, ezek Magogtól, Jáfet fijától.

Hol laktak régenten?

Ázsiában Napkelet felé.

Hány ízben jöttek ki Magyarországra?

Három ízben, elsőben Hunnukok (Kúnok); másodszor Avarok, és harmadszor Magyarok, (deákul Hungari) nevek alatt.

Kik jöttek ki elsőben Magyarországra?

A’ Hunnok avagy kúnok a’ magyarokkal ugyan azon egynyelvű magyar nemzet, a’ régi Szittyáknak tagadhatatlan maradéki. . .” (137).

Századunk első harmadában az egyik legelterjedtebb gimnáziumi tankönyv Szinnyi József volt (A magyar nyelv a középiskolák számára. 15., javított kiadás, 1935.). Ebben találjuk az eddig egyik legrészletesebb ismeretanyagot a nyelvrokonságról és a finnugor nyelvekről (88—94). Bizonyos ismereteket találunk a későbbi tankönyvekben is (pl. Szabó Árpád, Szemere Gyula, Szabó László). Tizenegy kiadást ért meg 1951-től kezdve a Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan. Egy nyelvtörténeti fejezettel zárul (247—80), ezt pedig „A magyar nyelvtudomány rövid története” c. fejezet követi. A nyelvtörténeti fejezet alaposan foglalkozik nyelvrokonsainkkal (250—54) az alábbi rendszerben: nép, lakóhelyük, foglalkozásuk, nagyjából lélekszámuk, jelentős művészeti alkotásaik. Az ismertetést a finnugor nyelvek jellemzése, finnugor eredetű szavaink tárgyalása zárja le. A legújabb időig használatban levő (Szemere Gyula—Szende Aladár) Gimnáziumi magyar nyelvtan az I. osztály számára c. tankönyv bevezetésében találjuk meg az „Anyanyelvünk helye a világ nyelvei között” c. fejezetet. Másfél lapon ismertetia nyelvrokonság fogalmát, közli, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsalád tagja. Vázlatra rajzon szemlélteti a nyelvrokonságot, de csak az ugor ág pontos, a finn-permi ágat nem mutatja be részletesen. Térképet nem mellékel, és a rokon népek közül csak az obi-ugorokról említi meg, hogy az Uraltól keletre laknak. A szóképlet és nyelvtani rendszer nyelvrokonságot bizonyító szerepére futólag hivatkozik.

A Fialat Nyelvészek Munkaközösségétől tervezett sokszorosított kiadvány (Magyar nyelv a gimnáziumok I. osztálya számára. Első rész. Kísérleti munkafüzet. Bp., 1974, 98—112) viszonylag bő finnugor nyelvészeti anyagot tartalmaz, részletesen foglalkozik a hangtörvényekkel. A 120. lapon levő családfa megközelítő teljességgel ábrázolja az egész nyelvcsaládot. A kísérleti tankönyv csupán gyakorlatokra épít, így helyigényes.

A rokon népek irodalma szinte teljesen kiszorult a középiskolából a tananyagcsökkentés következtében. A felszabadulás előtt nem tanultunk világirodalmat a gimnáziumban, és annakidején Goethe, Schiller és Heine nevét a német, Corneille, Molière, Voltaire, Hugo stb. nevét és műveiket a francia nyelvi órákon hallottuk. Shakespeare-ről azért tanultunk valamennyit a magyar irodalmi órákon, mert legnagyobb költőink fordították.

Nagy lépés volt tehát a szélesebb látókörű műveltség felé, hogy a világirodalmi oktatás is bevonult a felszabadulás után a középiskolába. Ebben kapott helyet kezdetben a Kalevala elég részletesen, 1978-ra csak egy kis részlet maradt belőle. A XX. század világirodalmi szöveggyűjteményéből

pedig újabban kimaradt a Képes Gézától írt rövid ismertetés Sillanpääről, a Nobel-díjas finn íróról, valamint a Silja c. regényből vett szemelvény.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a finn gimnáziumokban használatos lírai antológiában (Aarne Salminen—Viljo Tervonen: Yhdeksän sarjaa lyriikkaa. 5. k. 1973., Helsinki) a 46 külföldi költő közül 3 és a 68 külföldi vers közül 5 magyar szerepel, tehát Petrarca, Goethe, Baudelaire, Majakovszkij, Garcia Lorca, Neruda és Quasimodo közé belefér még Petőfi és József Attila is.

Említett jelentésében Jászó Anna megkérdezett 104 középiskolás diákot: 1. Mit tanultak a magyar nyelv rokon nyelveiről? 2. Hallottak-e rokon népekkel foglalkozó magyar tudósokról? 3. Tanultak-e valamit a rokon népek irodalmából? Az 1. kérdésre a diákok fele csak megemlítette a nyelvrokonságot vagy még azt sem, a 2. kérdésre 86-an adtak nemleges választ, a 3. kérdésre 20-an adtak tagadó választ, 60-an pedig csak a Kalevala nevét említették.

2. Az 1978. évben jelent meg az Oktatási Minisztérium kiadásában (készült az Országos Pedagógiai Intézetben) Az általános iskolai és A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Az előbbinek a „Magyar nyelv és irodalom” tantárgy füzetében (főszerk. Dr. Szebenyi Péter, szerk. Takács Etel és Komár Pálné) összesen háromszor említi meg a nyelvrokonságot, ill. a finn irodalomból a Kalevalát: A) Magyar nyelv. 7. 1. 5. osztály (kieg. anyag): „— A nyelvek elkülönülése; népek és nyelvek. (A Bábel-monda és a tudományos feltételezések, illetőleg magyarázatok; a nyelvrokonság fogalma.)”. Másodszor: 36. 1. 8. osztály (kieg. anyag): „Nyelvünk élete. — Nyelvünk eredete és rokonai; a régi magyar nyelv”. Harmadszor: B) Irodalom. 54. 1. 5. osztály: „Kalevala (részlet, pl. a világ teremtése vagy A kantele és a szampo)”.

A gimnáziumi tanterv „Magyar nyelv” fejezetének szerkesztője dr. Szende Aladár. Az I. osztály Az ember és a nyelv c. fejezetének a törzsanyagában olvashatjuk: „Nyelvrokonsaink. A nyelvrokonság mibenléte” (az alapszókincs — ennek keretében a szabályos megfelelések — és a közös mondattani jelenségek). (40. l.). A Követelmények fejezetben is előfordul: „A nyelvrokonság mibenléte (43).” A IV. osztály törzsanyagában is megtaláljuk: „A nyelvcsaládok: a nyelvrokonság bizonyítékai az összehasonlító nyelvtudomány szerint. Nyelvünk finnugor eredetének bizonyítékai; téves elméletek nyelvünk eredetéről és rokonításáról” (53). A Követelmények c. fejezetben így ismétlődik meg: „A nyelv életének vizsgáló módszerei, a nyelvrokonság mibenléte és bizonyítékai” (55).

A Magyar irodalom fejezetben (szerk. Nobel Iván) az I. osztály törzsanyagában megtalálhatjuk a következő előírást: „Kalevala-részlet: Vejnemöjnen muksikal” (65).

A Történelem fejezetben (szerk. Falus Andrásné) csak annyit említ (I. o.): „A magyar nép eredete, vándorlása.”

Hogy valósult meg a gimnáziumi oktatási terv a nyelvrokonságról szóló alapismeretek dolgában a tankönyvben (Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin, Magyar nyelv. Gimnázium I. osztály. Tankönyvkiadó, Budapest 1979.)? „A nyelv változó rendszer” c. fejezet második felében találjuk a következő alcímeket: nyelvrokonság, nyelvcsalád — rokonságkutatás — a nyelvrokonság bizonyítékai — az alapszókincs hangmegfelelései — a nyelvtani rendszer egyezései (46—8). A 48. lapon láthatjuk az uráli népek családfáját. A 33. olvasmány (Bárzsi Géza: A magyar nyelv finnugorsága, 164—65) kiegészíti az előbbi ismereteket. A nyelvrokonság kutatói közül az úttörő szerepű Saj-

novics, Gyarmathi és Reguly nevét is megemlíti a tankönyv. A szabályos hangmegfelelés példája azonban nem a legszerencsésebb: „... a hasonló helyzetben levő hangok mindig azonos módon térnek el egymástól. (Pl. a szó eleji magyar *h*-nak a finnben, igen gyakran *k* felel meg. . .” (47). Itt a szabályt vagy meg kellene fordítani: Mély hangrendű szavakban a finn *k*-nak mindig magyar *h* felel meg, magas hangrendűekben pedig *k*; vagy ha így hagyjuk, az „igen gyakran” fölösleges. Melyik magyar szókezdő *h*-nak nem *k* felel meg a finnben? Egyiknek sem! A nyelvtani rendszer egyezései is elég soványak, így nem győzik meg a diákot. Csak felsorolásképpen is meg lehetne említeni a nyelvtani nem hiányát, a névutókat, az alany — bővítmény — állítmány szórendet, a jelző ragozatlanóságát, a számnév utáni egyes szám használatát stb. Egy fél oldalnyi többlet lényeges gazdagodást jelentett volna.

A 4 ősi eredetű szó is kevés, ha már a 41. lapon 8 jövevényszót idéz, hiszen ebből a négy szóból nem tud a diák a mintegy ezer szóra következtetni.

A finnugor nyelvtudomány a 20. század második felében saját területén alkalmazta az általános nyelvtudomány időálló eredményeit. A fonológia bevezetése a nyelvtörténetbe és az összehasonlító nyelvészetbe áttekinthetőbbé tette a hangváltozásokat, mert kiderült, hogy rendszerint nemcsak egyes fonémák, hanem a fonéma-rendszerek is változnak. A nyelvi gazdaságosság (économie, Martinet) fogalma (minden nyelv arra „törekszik”, hogy a legkisebb energiával a legtöbb információt fejezze ki) az előbbi elvvel együtt belső magyarázatot is ad a nyelvi változásokra. Hasznos hatással volt az összehasonlító nyelvtudományra a tipológia és az areális nyelvészet eredményeinek és módszereinek felhasználása. A nyelvészeti szociológia (szociolingvisztika, amit eddig a „nyelv és társadalom” címszó alatt tárgyaltunk) segít a nyelvi rétegek, a közeli rokon nyelvek közt pedig a nyelv-nyelvjárás megállapításában. Ugyanakkor nem tudok róla, hogy az ún. generatív grammatika alkalmazható-e hasznosan az összehasonlító nyelvtudományban. Mivel a nyelvrokonság alapismeretei közül csak kevés fér bele az anyanyelvi oktatásba, a tudományág eredményeinek tisztulása, mélyülése és megszilárdulása világosabbá, biztosabbá teheti az általános iskola és a gimnázium anyagába bekerülő ismereteket a nyelvrokonságról és a nyelv fejlődéséről.

A gimnáziumi nevelés és oktatás a sokoldalú általános műveltség megszerzésére törekszik, a készségek fejlesztésére és gyakorlására, annak a felismerésére, hogy az élet, a változás sokszínű egész, de könnyebb úgy megismerni, hogy részekre bontjuk. Ezek a részek — szempontok — az iskolai tantárgyak, mert a világ megismerésének egy-egy oldalát, részletét segítik elő.

Az összehasonlító nyelvészetnek és a nyelvrokonság alapismeretei el-sajátításának nevelő hatása is van. Rávilágít a nyelvek sokféleségének közös elemeire, általános nyelvi törvényszerűségekre (univerzálékra, ez is hasznos új kutatási irány), valamint arra a demokratizmusra, hogy nincs szép és csúnya, gazdag és szegény, könnyű és nehéz nyelv, mert mindenkinek az anyanyelve a legszebb, leggazdagabb és legkönnyebb. A nyelvek szépsége, gazdagsága nem függ az illető nyelvet beszélők számától. Az irodalmi formával rendelkező nyelvek egyenrangúak, mert minden tudományos és szépirodalmi művet egyenrangúan le lehet fordítani egyik nyelvről a másikra akár ún. világnyelv, akár csak félmillió ember anyanyelve. Minden olyan nyelv pedig, amelynek (még) nincs írásbelisége vagy irodalmi nyelve, alkalmas arra, hogy kifejlesszék. Így lett a 20. században irodalmi alakja az eddig bolgár vagy szerb nyelvjárásként kezelt macedon nyelvnek, így jutott irodalmi nyelvhez a

Szovjetunióban számos nyelvrokonunk, mint a cseremisz, a zürjén és votják. Még az irodalmi nyelvig el nem jutott vagy csak nemrégiben eljutott népek is tudnak értékeset nyújtani a világirodalomnak: gazdag népköltészetüket. A finnugor nyelvű népek népköltészete világhírű. Nemcsak magyar költők ismerték föl páratlan gazdagságukat, frissességüket, hanem rövidesen az Unesco támogatásával megjelenik belőlük gazdag válogatás angolul és franciául is. A francia antológia 1980-ban megjelent Jean-Luc Moreau fordításában: *Le pouvoir du chant* címen (Corvina).

A presztizsokokból tudománytalan dilettantizmussal „előkelő rokonokat” (sumer, szanszkrit, óegyiptomi, török stb.) kereső félműveltek nem gondolnak arra, hogy a nyelvrokonság nem hit kérdése. Noha nem tudományos szempont, de a tőlük lenézett finnugor rokonság irodalmi babérok dolgában nem kullog utánunk. Arany János alkotott népies eposzokat, de nem tudott Kalevalát szerkeszteni, mert nem volt miből. Nem csálhatatlan az irodalmi Nobel-díj Bizottság, de a finn Sillanpää mégiscsak Nobel-díjas, nekünk meg még nincs irodalmi Nobel-díjasunk. Zenében valóban nagyhatalomnak érezhetjük magunkat Liszt, Bartók és Kodály érdeméből, de Sibelius majdnem annyira ismert külföldön, mint a mi nagyjaink. Építészaink közül nemigen van Saari-nenhoz és Aaltohoz fogható alkotónk. Ugyanígy kis létszámú nyelvokronaink népköltészetükkel és népművészetükkel váltak ismertté szerte a világon.

3. Ahhoz, hogy a nyelvrokonságról valamelyes ismereteket szerezzünk, meg kell ismernünk először nyelvrokonainkat. Az általános műveltséghez is hozzátartozik, hogy megismerjük az uráli nyelvcsalád két ágát: a szamojédot és a finnugort. Mutassa megbízható térkép, merre laknak az uráli népek; családfa mutassa, hogyan tagozódnak! Említsük meg, mennyi a lélekszámuk, mi a foglalkozásuk. Megemlíthetjük, melyik százból származnak nyelvemlékeik, szólhatunk valamennyit népköltészetükről és zenéjükről, megemlíthetjük, hol kapcsolódnak a magyar népköltészethez, ill. népzenehez. A régi és magas kultúrával rendelkező finnugor népeknél (finnek, észtek) célszerű szólni olyan alkotásokról, mint a Kalevala, Kalevipoeg, a finn irodalomból Kivi és Sillanpää, az észtből Tanmsaare érdemel említést. Ahol van rá mód, magnetofonról lehet ismertetni népzénét vagy Sibeliust és vetített képekkel művészeti alkotásokat.

A nyelvrokonság bizonyításából a leglényegesebb tényekre kell csak utalni, mint a s z a b á l y o s hangmegfelelések, az a l a p s z ó k i n c s 8—900 szavának finnugor eredete, valamint a nagyfokú mondattani egyezés (szórend, gazdag névszóragozás, alakban különböző irányhármasság, birtokos személyjelek, a *habeo* ige hiánya, határozott és határozatlan tárgy, nyelvtani nemek hiánya, az egyes és többes szám használatának egyező vonásai). A mondattani egyezéseken kívül utalni lehet arra is, hogy a magyar toldalékok (képzők, jelek, ragok) nagy többsége ugyancsak kimutatható a többi finnugor nyelvből is.

4. A nyelvrokonságra és nyelvrokonainkra vonatkozó alapismereteket ott kell elhelyeznünk, ahol szervesen kapcsolódnak az egyéb alapismeretekhez. Így a finnugor (uráli) nyelveket beszélő népekről szóló tudnivalókat célszerű volna földrajzból Skandináviánál, illetve a Szovjetunió népeinél elmondani. Mivel nem biztos, hogy a földrajzórán szó esik róluk, esetleg az általános iskola 8. osztályában lehet röviden ismertetni, így a gimnázium I. osztályában a családfa és az olvasmány átvételekor már vissza lehetett volna utalni.

5. a) Az anyanyelvi órákon a hangtanban is lehetne utalni arra, hogy a magyar nyelv ősi (uráli kori) sajátága, hogy szó kezdetén nem állhat eredeti szavakban több mássalhangzóból álló csoport. A magánhangzó-illeszkedésről, a toldalékok két- (vagy három-) alakúságának tárgyalásakor is meg kellene említeni, hogy ez is finnugor-kori sajátága nyelvünknek, és hogy a magyaron kívül több finnugor nyelvre is jellemző. Ugyanígy végig lehetne kísérni az alaktant és mondattant olyan megjegyzésekkel, amelyekben megmondjuk, hogy a mai magyar nyelvi rendszerben mi az ősi örökség, mi az újabb fejlemény. Az anyanyelvi órákon kívül a következő tárgyakban lehetne bővíteni és elmélyíteni a nyelvrokonságról és a rokon nyelvekről szóló ismereteket:

b) Földrajz órákon Skandinávia és Finnország tárgyalásakor lehetne kitérni a finnekre és a lappokra megemlítve, hogy nyelvük rokon a mienkkel. Még többet lehetne foglalkozni a többi nyelvrokonnal a Szovjetunió népeinek tárgyalásakor. A tundra- és a tajgaövezet egyben életmódjukat is meghatározza.

c) Az irodalmi órák közül egyet-egyet mindenképpen a Kalevala ismertetésére kellene fordítani (vö. ÁNOT 54 és GNOT 65). Említett beszámolójában Jászó Anna javasolja, hogy az 5. általánosban és az I. gimnáziumban az általános műveltség emelése érdekében a magyartanár vagy akár az egész iskola megtarthatná minden évben (február 28-án, a Kalevala ünnepén) a nyelvrokonság napját. Ezeken változatos műsorokban be lehetne mutatni részleteket: nyelvrokonaink irodalmát, népköltészetét, énekeit; kis előadásban lehetne ismertetni egy-egy fejezetet valamely finnugor nép történelméből, néprajzából. Lehetne szólni a magyar tudósokról, akik éppen a finnugor nyelvtudományok művelésével lettek világhírűek: Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Fokos Dávid, Beke Ödön vagy a finnugor népek költészetének olyan kitűnő tolmácsolóiról, mint Vikár Béla, Képes Géza, vagy Bede Anna. Kitűnő fordítása van az észti Kalevipoegnak, válogatni lehet Képes Géza (Napfél és éjfél), Bede Anna (Sámándobok szóljatok: vogul és osztják rész), valamint még számos kitűnő fordításból (Medveének). 1980-ban jelent meg a „Leszállt a medve az égből” c. gazdag vogul népköltési gyűjtemény.

d) Történelem órán a magyar őstörténet elemeit lehetne ismertetni: az őshaza helyét, az uráli alapnyelvet beszélő társadalom műveltségét a régészeti leletek alapján, az alapnyelv felbomlását a vándorlások következtében, a magyar nyelv elszakadását finnugor rokonaitól, vándorlását a honfoglalásig, és röviden (néhány mondatban) ki lehetne térni a többi finnugor nyelvű nép történetére is.

e) Énekórán nagyon szívesen tanulják a diákok a Kalevala dallamát Kodály feldolgozásában, de Képes Géza említett kötetében (Napfél és éjfél) is találunk különböző finnugor nyelvből származó 24 dallamot, jól énekelhető magyar szöveggel. Ezekből és további anyagokból (az Európa Kiadónál szinte évenként jelenik meg egy-egy kötet valamely vagy több rokon nyelvünk irodalmából vagy népköltészetéből) bőven lehet meríteni.

Ha az általános iskolában és a gimnáziumban kapnak a tanulók némi alapismeretet a nyelv életéről, a nyelvrokonság bizonyítékairól, rájönnek, hogy a finnek és az észtek semmilyen tekintetben nem maradnak el tőlünk sem civilizációban, sem kultúrában. Ha pedig megismernek — csak villanásszerűen is — kisebb nyelvrokonaink világhírű népköltészetét és dalait, akkor talán

kevésbé dőlnének be az első szóra a sumer-magyarológusoknak és más délibábs-dilettáns nyelvészkedőknek.

6. Sok érdekes tudomány- és oktatástörténeti tanulságot tartalmazhatnának a következő tanulmányok:

a) A nyelvrokonság bizonyítása és ennek oktatása Európa gimnáziumaiban az anyanyelvi tankönyvek alapján.

b) A nyelvrokonság bizonyítása és rokon nyelvekről szóló ismeretek oktatása Magyarországon az elmúlt évszázadban (1870-es évektől napjainkig) ugyancsak a gimnáziumi nyelvtankönyvek alapján.

Kálmán Béla

A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban

1. Az alábbi dolgozatban az anyanyelvi nevelés tartalmának egyik összetevőjével: a nyelv életével, a nyelvi változás kérdéskörével foglalkozom. Ez a nyelvészet egészen belül a nyelvtörténet tudományos problematikájának a közoktatásba való bekerülését jelenti. Pontosabban a visszakerülést, ugyanis — ha csak a XX. századi tanterveket, tankönyveket nézzük meg — többszöri változás tapasztalható a történetiség szempontjának erősebb érvényesülése, illetőleg háttérbe szorulása tekintetében. Részletes oktatás-, illetőleg tantervtörténeti fejtegetésekbe ezúttal nem bocsátkozom (ez önálló tanulmány szintű feldolgozást kíván). Azt azonban — ha röviden is — át kell tekintenünk, hogyan alakult a történetiség sorsa az oktatást meghatározó tudományban.

2. A XIX. század eleje az az időszak, amikor a nyelvi vizsgálatokban előtérbe lépett a történeti szempont, a nyelvi változások észrevétele és elemzése. Ekkor született meg az összehasonlító és történeti nyelvtudomány. Ekkor és ezáltal vált modern értelemben vett tudománnyá a nyelvészet. Idővel a történeti iskola korlátai mind nyilvánvalóbbakká váltak, ezzel párhuzamosan új igény jelentkezett a társadalomban, olyan igény, amelyet a történeti nyelvészet (tárgyánál és módszerénél fogva) nem tudott kielégíteni: például írásbeliséggel sem rendelkező nyelvek leírására volt szükség, ami olyan nyelvészeti módszereket igényelt, melyek nem álltak a tudomány rendelkezésére. A leíró nyelvészet ugyanis, mely hivatott lett volna ezek kifejlesztésére, a múlt században visszaszorult, alig fejlődött (vö. Telegdi Zs.: Bevezetés a nyelvtudományba. II. Bp., 1967.; Péntek—Szabó—Teiszler: A nyelv világa. Kolozsvár, 1972. 182—3). — Az 1870-es években az újgrammatikusok előrelépnek: felfigyelnek arra, hogy a történeti nyelvészetben is nagyobb súlyt kell helyezni a jelenre és a közel múltra, az élő nyelvre és a nyelvjárásokra. Tevékenységük során kezd polgárjogot nyerni a nyelvtudományban a leíró módszer. — A XX. század eleje a szinkronikus nyelvleírás diadalát jelenti: az is tudományos rangra emelkedett; célja megvilágosodott, kialakultak következetes vizsgálati módszerei. — Attól kezdve, mintegy ellenhatásként, antitézisként a történetiségtől (ugyanakkor a jelentéstől és a nyelven kívüli valóságtól is) mereven elválasztott, csak a nyelven belüli összefüggéseket, rendszerkapcsolatokat elemző

szinkronikus nyelvvizsgálat, állapotleírás lett az uralkodó. — A 60–70-es évektől beszélhetünk az egészséges szintézis fokozódó megvalósulásáról, a szinkronia és diakronia helyesen értelmezett viszonyának a felismeréséről. (Tanulságos írásokat tartalmaz erről a kérdésről az ÁNYT. V. kötete. 1967.) Ebben a szintézisben a történeti nyelvészet megújult (és folyton újuló) állapotában vesz részt. (E megújulásról l. Benkő: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. NyK. 77 [1975.], 327–344; Telegi Zs.: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1978. 196–7.)

A történetiség visszakerült a maga helyére; ideje, hogy az iskolai tananyag koncepciójában is érvényesüljön.

Az 1979-ben bevezetett középtávú gimnáziumi és 1978 óta érvényes szakközépiskolai tanterv megteszi az első, de mindjárt jelentős lépést: a nyelvtörténet néhány általános kérdése — nagyon helyesen — mindjárt az első félévben szóba kerül, a konkrét magyar nyelvtörténet pedig a IV. osztály tárgyköre.

3. Jóllehet eddig sem az iskolai, sem az iskolán kívüli képzés, oktatás keretei között nem sokat tettünk a nyelvtörténet ügyében, mégis — a különböző jelzések azt mutatják — nálunk (Magyarországon) széles körben él és fokozódik az érdeklődés nyelvünk eredete, élete, változása iránt. Úgy látszik, hogy maga a nyelv, e mindennapi társ hívta föl használóinak figyelmét saját változására. A nyelvileg kicsit is igényes, gondolkodó ember észreveszi például olvasmányai során a régebbi és a mai irodalmi nyelv közötti eltéréseket, vagy mai nyelvhasználata során találkozik olyan nyelvi jelenségekkel, amelyek elavulóban van éppen keletkezőben vannak; sokszor kerül olyan beszédhelyzetbe, amikor döntenie kell, hogy melyik nyelvi formát válassza, de észreveszi a különböző nyelvváltozatok eltéréseit, változásait is. A változás felismerése nyomán az okok és mélyebb összefüggések után kutat. A nyelvtörténet iránti érdeklődés erősödésére mutat rá például Pusztai Ferenc: „... a nyelv eredete és története, a keletkezés és alakulás olykor káprázatos színes szövevénye a nyelvi tudatosság alacsonyabb fokán álló beszélőt is érdekli, sőt nem ritkán tájékozódásra ösztönzi” (Nyr. 102: 56). Magyar szakos tanároknak, TIT-előadóknak, rádió- és tv-beli nyelvi műsorok szerkesztőinek a tapasztalatai e téren egybehangzanak.

A nyelvtörténet problematikája a tanulók egy részét eleve érdekli, másokban ezt az érdeklődést kell először fölkelteni. Elsősorban azonban a magyartanárok, de a többi szaktárgyat tanító tanár is, végül a szülők, illetőleg minél szélesebb társadalmi rétegek gondolkodásában erősödjék meg annak tudata, hogy a nyelvet is — ahogy minden társadalmi jelenséget — rendszer és mozgás, állapot és változás együttesen jellemzi.

Annak ellenére, hogy az 1979-ig érvényben levő magyar nyelvi tantervben lényegében nem szerepel a nyelvtörténet (bár a Tanterv és utasítás ennek tanítására is ösztönöz, Bp., 1965. 79), a magyartanárok legjobbjai bizonyos történeti ismereteket eddig is beépítettek az oktatásba, mert jól látták, hogy sok hangtani, grammatikai, helyesírási, stilisztikai, nyelvhelyességi kérdés megértéséhez elkerülhetetlen a történeti háttér tisztázása, vagy legalábbis felvillantása. Egy ilyen kitűnő tervezetet készített például Horváth Zsófia: „A nyelvtörténeti ismeretek alkalmazásának lehetőségei a középiskolai nyelvtanoktatásban” címmel (Nyelvtudományi Dolgozatok 6. szám. Bp., 1971. 127–36).

4.1. Az új, ún. középtávú magyar nyelvi tanterv, melyet a szakközépiskolákban 1978-ban, a gimnáziumokban 1979-ben vezettek be, az anyanyelvi nevelés eredményesebbé tételét, a nyelvről való gondolkodás minőségi változását és a nyelvhasználat javulását teszi lehetővé. Jól szolgálja azokat a feladatokat, amelyeket az anyanyelvi nevelésnek-oktatásnak vállalnia kell. Az elkészült első osztályos tankönyvek kipróbálásának megnyugtató tapasztalatairól a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokon (1978. június 25—27.) számoltak be a tankönyvszerzők (Honti Mária, Jobbágy Károlyné, ill. Szende Aladár és Graf Rezső) és a kísérletben résztvevő pedagógusok.

Miközben készülnek és használatba kerülnek a következő, a II—III—IV. osztályos középiskolai és az általános iskolai tankönyvek, folyik az egész iskolai oktatás-nevelés, ezen belül az anyanyelvi nevelés távlati koncepciójának kidolgozása is. A tervezésben az egyik legnagyobb nehézséget az okozza, hogy még nem tudjuk pontosan, milyen lesz a magyar iskolarendszer abban az időben, milyen tantárgyak, ill. tantárgycsoportok felelnek meg leginkább az akkori szükségletnek. Ezért a tervezés mostani szakaszában, ebben a munkában elsősorban csak a legáltalánosabb elvekről beszélek, csak azokat a szemléletbeli és ismeretbeli igényeket igyekszem körvonalaizni, amelyeket a 10—18 éves korú tanulókkal szemben támaszt a társadalom, amelyeket tehát az oktatásnak ki kell elégítenie. Felsorolom azokat a témaköröket (a 7.1. és 7.2. pontban), amelyeknek a feldolgozását — a cél érdekében — szükségesnek tartom. Ezen belül utalok arra, hogy melyik életkorban célszerű egyik vagy másik témát felvillantani, bevezetni, tárgyalni, valamint arra, hogy az egész problémakörből mi lehet a feltétlenül kötelező és mi a fakultatív egységbe tartozó.

4.2. Az anyanyelvoktatás távlati koncepciójának kidolgozásakor számba kell vennünk az egyes nyelvtudományi ágazatokat, azt, hogy az új társadalmi igényeknek megfelelően melyikből milyen témák (miért, mikor és hogyan) váljanak a tananyag részévé, a helyes nyelvszemlélet és gondolkodásmód formálójává, a megfelelő színvonalú írás- és beszédképesség kialakításának eszközévé.

Ebből a szempontból most a nyelvi változás, a nyelvtörténet kérdéskörét tekintem át. Bizonyos törekvések és elképzelések ismeretében megkísérlem felvázolni, hogy általános és anyanyelvi műveltségünkben milyen helyet foglal el, milyen szerepet játszik a nyelv történetének oktatása. Hangsúlyozni kívánom: a nyelvre vonatkozó történeti ismereteket nem csak a többi nyelvtudományi ágazat tematikájával kell összehangolni, hanem a többi tantárgy történeti vonatkozásaival is. Így: a magyar irodalom, a történelem, az esztétika, a világnézet, a földrajz (pl. gazdaságtörténet), a biológia, a pszichológia, a logika (pl. a gondolkodás kialakulása és fejlődési törvényszerűségei) stb. megfelelő pontjaival. Tudni kellene, hogy lesz-e művelődéstörténet, vagy esetleg a történelem töltene be a művelődéstörténet szerepkörét is a tantárgyi rendszerben. Így bizonyos nyelvtörténeti kérdések bekapcsolása ott is lehetségessé válna.

Bárhogy alakul is a tantárgyak sorsa, az világos számunkra, hogy az anyanyelvi nevelés (és ezen belül a nyelvtörténeti kérdések ügye is) nem szorulhat a magyar nyelvi tantárgy keretei közé, mert nem annak belülye, hanem egész oktatási rendszerünk, egész társadalmunk felelős érte (vö. Benkő Loránd:

Nyr. 102: 75; MNy. 72: 385—94; Új Írás 1977. 1. szám 102—8). Ebből szármunkra az következik, hogy a nyelvtörténeti anyag és problematika megismerése (ill. megismertetése) a tanítási órák (a megfelelő szaktárgyak) megosztott, közös feladata lehetne, attól függően, hogy melyik tantárgy ismeretanyaga szempontjából lényegesebb, hova illeszthető be szervesen. A magyar nyelv oktatásához kapcsolódó, határozottan nyelvtörténeti célzatú órák feladata pedig a magyar nyelv (elsősorban az irodalmi nyelv) történetének sajátos problematikája, valamint a különböző forrásokból származó nyelvtörténeti ismeretek összekapcsolása, rendszerezése lenne.

Eszerint az elképzelés szerint két szálon futó tematikát kell kidolgozni: a) a nyelvtörténeti anyag tartalma és elrendezése a magyar nyelvi órák keretében, b) egyes magyar nyelvtörténeti kérdések beiktatása más tantárgyak keretébe.

5. Nézzük meg most már közelebbről, hogy milyen válasz adható a fentebb már fölvetett kérdésre: milyen szerepet játszik, milyen helyet foglal el a nyelvi változás témája általános és anyanyelvi műveltségünkben.

5.1. Első helyen a helyes nyelv szemlélet és világszemlélet kialakításában, fejlesztésében játszott szerepét kell megemlítenünk. A nyelvtörténet elsősorban a nyelv társadalmi és vele szorosan összefüggő történeti szemléletének kialakításában, erősítésében tud jelentős részt vállalni. A nyelv történetiségének, mozgásának a megismerése nemcsak a mai nyelvi jelenségek közti eligazodást segíti elő, hanem ennek megértésén keresztül a tanulók általános történeti szemlélete is formálódik: más társadalmi jelenségek változását, mozgató rugóit, ok-okozati összefüggéseit, előzmény-következmény viszonyait is biztosabban érzékeli, jobban el tudnak igazodni a napjainkban különösen gyorsan változó világ jelenségei és összefüggései között.

A történelmi materializmusnak, a marxizmusnak egyik alaptétele a történetiség, aminek gondolkodásunkat, szemléletünket, állásfoglalásunkat és tevékenységünket át kell hatnia. Csak a történeti gondolkodásmód jegyében, bizonyos történeti ismeretek birtokában érthetem valójában, teljes mélységében a jelent, és tervezhetem felelősséggel a jövőt. — Látjuk tehát, hogy a nyelvtörténet (mely érdekességénél fogva is erősen megmozgatja a tanulók fantáziáját) jelentős részt vállal a világnézet nevelésben. A nyelvi mozgásban, fejlődésben a tanulók a dialektika alaptörvényeit is felismerhetik (l. Abaffy E.: Nyelvtudományi Dolgozatok 6. szám, 1971. 87—96). Ilyen szellemben oktatva a nyelvtörténeti témát, az nem marad csupán teteles ismeret, „tananyag”, hanem szemléletté mélyül: hatóerővé válik ítéleteinkben, tevékenységünkben egyaránt.

A helyes történeti szemléletbe az is beletartozik, hogy minden változást (pl. új jelenséget) a saját korának viszonyai között, a korabeli összefüggések rendszerében kell vizsgálni és értékelni. A nyelvtörténeti problematika tárgyalása tehát az iskolai nevelés egészét ezen a ponton is támogatja. — Sajnos, a mai középiskolások nagy része erősen fogyatékos történelemszemlélettel rendelkezik, nem érzi a múltban az idő jelentőségét, XI. vagy XV. század, az mind csak valamikor régen volt (vö. Bárczi: MNy. 68: 136). A történetietlenség eloszlításában, a történeti időérzék kialakításában a nyelvtörténet is okvetlenül segít.

5.2. A nyelvtörténeti ismeretanyag és szemlélet, a nyelvi változások iránti érzékenység (aminek a finomodása is várható) feltétlenül segít a mai nyelvállapot megismerésében és megértésében. Ha tudom az előzményeket, nem tekintem „logikátlanoknak” a mai nyelvi rendszerben meglevő „kivételeket”, azaz az általános szabályoktól eltérő jelenségeket, mint pl. a *tű* — *tűt*, de *fű* — *fűvet*, vagy az *út*, *útra*, *útról* (ugyanígy *víz*, *tűz*) stb. alakok hosszú magánhangzójával szemben a rövid magánhangzós *utak*, *utat*, *utas* alakokat, vagy a *legyen*, *egyen*, *vigyen* stb. rövid *-gy*-s formákkal szemben a hosszú *-ggy*-s *higgyen*-t stb. Mindezeknek konkrét történeti okuk, magyarázatuk van. De segít a nyelvtörténet a mai nyelvi jelenségek és változások közötti eligazodásban is. A mai nyelvállapotot ugyanis úgy kell szinkrón működő rendszernek tekinteni, hogy közben annak is tudatában legyünk, hogy ez a fejlődési sornak egy állomása, a nyelv eddigi történetének olyan pillanatnyi betetőződése, mely magában hordja előzményeit, és amely állapotában sem mozdulatlan! A pillanatnyi állapot vizsgálatakor, a mai nyelvi rendszerrel való ismerkedéskor is fontos, hogy tudatában legyünk annak, hogy a változás soha meg nem szűnő jellemzője a nyelvnek, hogy az a mindenkori (így a mai) állapotban is érvényesül. (Ezt tükrözi a „dinamikus szinkronia” elnevezés.) Csak így tudjuk helyesen értékelni pl. a mai nyelvben meglevő, sokszor történeti különbségeket hordozó ingadozásokat, kettősségeket (pl. *szám* ~ *szájam*, *csoda* ~ *csuda* stb.), a mai nyelvben zajló változásokat. Csak a dinamikus látásmód birtokában tudunk érzékenyen reagálni a mai szókészletbeli, jelentésbeli stb. változásokra, és tudjuk kellőképpen használni pl. egy új funkcióban a régi (szó)alakot. — Az eddigieket még azzal egészítem ki, hogy nem elég a leíró nyelvészeti kérdések mellé, mögé felfesteni a történeti hátteret, hanem a történeti szemléletnek az egész anyanyelvi oktatást át kell hatnia, mert csak így alakulhat ki a nyelv egységes, helyes szemlélete, a szintetikus látásmód. (Tanulságosan mutatja be az ilyenfajta tárgyalásmódot — konkrét nyelvi jelenségen — Szende Aladár: Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 211—2).

5.3. Az eddigiekből is következik, hogy a helyes, tudományosan megalapozott nyelv művelés (nyelvhelyesség) szempontjából is nélkülözhetetlenek a történeti ismeretek. Ahhoz, hogy a tanulók (de mindenki) el tudjanak igazodni a mai nyelvben zajló változások között, hogy ezeket értékelni tudják, hogy képesek legyenek állást foglalni a nap mint nap keletkező új (és elhalóban levő) nyelvi jelenségek helyességének vagy helytelenségének kérdésében, egyéb tényezők mellett elengedhetetlenül szükséges a jelenség múltjának, fejlődési törvényszerűségeinek, történeti kapcsolatainak az ismerete.

5.4. A tervezett iskolai nyelvtörténeti anyag nemcsak a nyelv belső szerkezetének változásával szándékozik megismertetni a tanulókat, hanem a nyelv fejlődés társadalomtörténeti és művelődéstörténeti összefüggéseivel is. A nyelvben ugyanis jól tükröződik a társadalom és a kultúra története: a nyelv tele van történelmi és művelődéstörténeti dokumentumokkal, a nyelv „a nép kultúrájának leggazdagabb okmánytára, [mely] él és emlékezik” (Tompai J.: Magyar nyelvismeret. Bp., 1948. 155). Így a nyelvtörténet a művelődéstörténettel való ismerkedés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű.

5.5. Azt is világosan kell látnunk, hogy a nyelv múltjának, történetének, az érte folyó küzdelmeknek stb. az ismerete a nemzeti műveltség része, ugyanúgy beletartozik a minimális közművelődési anyagba, mint bár-

mely más történeti vagy egyéb jellegű stúdium. A nyelvtörténet azzal, hogy bemutatja az anyanyelv múltját, sorsát, „a nemzeti tudat ébren tartásának, a nemzeti önismeret fejlesztésének (is) eszköze, és ezáltal a nemzeti nyelv iránti becsülés, buzgalom, szeretet, gondosság érzéseinek a fejlesztője is, ami nélkül nincs fejlett, igényes anyanyelviség, és nincs megfelelő talaja természetesen a nyelv művelő munkának sem” (Benkő: Nyr. 102: 75).

6. A továbbiakban a nyelvtörténet oktatására vonatkozó távlati tervezetünket mutatjuk be. Ez a javaslat az új általános és középiskolai tantervből indul ki, részben mélyítve, részben szélesítve, esetenként máshogy súlypontozva a középtávú tematikát. (A nyelvrokonság kérdésére itt nem térünk ki, azt egy másik tanulmány tárgyalja.)

Ahhoz, hogy a korábbiakban kifejtett célokat a nyelvtörténet tanításával elérjük, két nagy kérdéskört kell a tanulókkal feldolgoznunk: az egyik a nyelvi változás általános problematikája (az általános nyelvtörténet), a másik a magyar nyelvnek, anyanyelvünknek az élete (a magyar nyelvtörténet). A két téma a tárgyalás menetében csak időlegesen szakadhat el egymástól, hiszen általános fejlődési törvényszerűségekről nem lehet konkrét nyelvi (a magyar mellett esetleg idegen nyelvi) változások, példák, szövegek nélkül beszélni. (Az általános egyébként is az egyes jelenségek vizsgálatából táplálkozik, azok elvonatkoztatása útján keletkezik és gazdagodik.) Egy idő után a tanulóknak maguknak is fel kell tudniuk fedezni a vizsgált konkrét jelenségekben az általánosat, a törvényszerűt, a nyelvi változás bizonyos általános jellemzőit, legfontosabb mozgató rugóit stb. Ilyen jellegű elemzések révén válik világossá előttük az egyes és általános, a jelenség és lényeg dialektikája.

Érdemes lenne mindkét témakört 10 éves kor körül bevezetni a magyar nyelvi tananyagba, néhány — a gyerekek által is könnyen érthető — jelenségen keresztül. A későbbi években a „spirálos-teraszos” tananyagelrendezés elve volna a legcélravezetőbb: bizonyos összefüggéseket ugyanis csak később fedeznek fel, látnak be, értenek meg (ezeket 12, 14 vagy 16 éves korban, a fejlődéslélektanilag optimális időszakban kell tárgyalni), más kérdéseket pedig többször is, egyre nagyobb távlatokban, egyre szélesebb összefüggéseiben bemutatva, a tanulók lényeglátási, gondolkodási képességeinek fejlődéséhez igazodva.

Azt, hogy a nyelv változik, már alsó tagozatban lehet érzékeltetni (pl. a Kincskereső kisködmönben, vagy más közös olvasmányban levő, ma már elavult vagy régiesnek tűnő nyelvi jelenségekkel: „a k k o r m é g így mondták”; de ez a nyelv rétegződésének észrevételére is jó alkalom: „o t t, azon a vidéken így mondták, ill. mondják”). A nyelvi változás okai közül korán megértik pl. a nyelven kívüli valóságnak a szókincsre gyakorolt hatását: ha új tárgy jelenik meg, annak nevet kell adni, következésképpen új szóval bővül a szókincs. Az is szóba hozható, hogyan keletkezhet ez az új szó. — De azt például, hogy a nyelven kívüli valóság (pl. valamely tárgy alakjának, anyagának, funkciójának megváltozása) hatására egy szó jelentése is megváltozhat (pl. *fal*, *bűtor*), vagy a konkrét → átvitt jelentésfejlődés (pl. *buta* 'tompá, életlen' → 'gyenge eszű', *pironkodik* 'elpirul' → 'szégyenkezik') kérdését csak később, 12—14 éves kor körül érdemes mélyebben elemezni. — A gondolkodásbeli differenciálódásnak, a közlendő tartalom gazdagodásának a nyelvi (főleg a grammatikai) változásra gyakorolt hatását pedig még később, talán 14—16 éves kor körül. — A nyelvünk szerkezetét érintő változások felismerése, elemzése, rendszerezése, értékelése pedig csak 16—18 éves korban várható. Ugyan-

így valószínűleg ebben az életkorban értik meg igazán azt a bonyolult problémát is, hogy pl. mikor lehet szinonimája a nyelvi „változás”-nak a nyelvi „fejlődés” szó, azaz mikor értékelhető fejlődésnek a nyelvi változás.

A tananyag ilyen jellegű elrendezését — amely tehát a tárgy belső összefüggéseinek is és az életkornak is megfelel, valamint a nyelvtan tananyag egyéb témáival és a többi, valamilyen szempontból kapcsolódó tantárggyal is összhangban van — csak a tervezésnek későbbi fázisában látom megvalósíthatónak.

Az alábbiakban annak az általános és magyar nyelvtörténeti anyagnak a rövid vázlatát ismertetem, aminek a feldolgozását 10–18 éves kor között szükségesnek tartom. A kötelező és fakultatív anyag elkülönítését nem úgy képelem elsősorban, hogy az egyik téma kötelező, a másik fakultatív (esetenként persze ezzel a lehetőséggel is élni kell), hanem inkább úgy, hogy különböző lesz a témák feldolgozásának mélysége, a felhasznált nyelvi anyag és szakirodalom mennyisége.

7.1. A nyelvi változás általános kérdései (magyar nyelvtörténeti eseményekkel szemléltetve).

A nyelv változékonyságának felismertetése: akár a mai nyelvállapotban mutatkozó változásokból kiindulva, akár néhány, korábbi századokból való szöveg elolvasatásával és elemzésével (vagy kettős megközelítéssel).

Mi minden változik a nyelvben? — nyelvi szintenként rendszerezve a szövegben felismert változásokat (a helyesírás és hangjelölés változását is észrevéve).

Hogyan változik a nyelv? Mi jellemzi változásait?

— A nyelvi változás folyamatos, folytonos, állandó, egyáltalán nem szakaszos, nem ugrásszerű. A nyelv története szinkrón metszetek, állapotok sorozata.

— Célszerű néhány változási törvényszerűség, szabályosság, tendencia, analogikus hatás felismertetése; most már a különböző nyelvi szintek bizonyos összefüggéseinek megvilágításával. Itt még azt is meg kell láttatni, hogy e fejlődési törvényszerűségek sem állandók, hanem maguk is változnak az idő múlásával, ami különösképp nélkülözhetetlenné teszi a nyelvművelésben a nyelvtörténet szempontjának érvényesítését (l. Deme: NyK. 54: 10–36).

— A nyelvi változás állandó küzdelem: hosszabb-rövidebb ideig harcol a régi az újjal, a megszokás az újra törekvéssel, a már kialakult törvény a most alakulóval (vö. Lőrincze: Nyórs. 344).

— Mivel a magyar nyelv több belső típusában (például nyelvjárásaiban) létezik (a XVI. századig nem is volt egységes irodalmi és köznyelv), változására is többvonalúság jellemző. (Minden nyelvjárás bizonyos fokig külön nyelvi rendszernek tekinthető, így a változások összefüggései is valójában csak egy nyelvjárás rendszerén belül érvényesek.)

Miért változik a nyelv? A nyelv változása szükségszerű. „A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről nemzedékre más-más emberek beszélnek és írják más-más körülmények között. Csak holt nyelv maradhat változatlan, a változás hozzátartozik minden élő nyelv természetéhez” (Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Bp., 1968. 18; a cikk első megjelenése: Msn. 1932. 29). „A nyelvnek rugalmasan hozzá kell

idomulnia a megváltozott szükségletekhez, a társadalmat, melynek közvetítő, a gondolatok kicserélését lehetővé tevő eszköze, ki kell tudnia szolgálni. . .” (Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 101) — tükröznie kell a változó életet.

Mi okozza a nyelv változását? A különböző nyelvi rendszerek változásának gyökerei az okrendszer különböző szintjeire, mélységeibe nyúlnak (l. Benkő: NyK. 77: 327—44, valamint egyetemi előadásai).

— A társadalom és nyelv kérdéséből kiindulva magától adódik a lehetőség a társadalmi és nyelvi változások összefüggéseinek a megbeszélésére. A társadalmi változások leggyorsabb, legközvetlenebb követője a szókincs.

— Változások oka lehet még (a nyelven kívüli valóság, a társadalom mellett:) a gondolkodás fejlődése, differenciálódása (ez elsősorban a nyelvtani rendszerre hat), valamint

— maga a nyelvi rendszer, a belső összefüggések és kölcsönhatások is. A nyelvben levő rendszerszerűség ugyanis nem csupán egyszerű összefüggést jelent, hanem azt is, hogy a rendszer tagjai hatnak egymásra, befolyásolják egymás létezését és változását is. E hatás ereje függ pl. a rendszerek strukturáltságának fokától, attól, hogy közelebbi vagy távolabbi rendszerkapcsolatokról van-e szó stb.

A nyelvi változás lehet fejlődés, gazdagodás, vagy romlás, szegényedés, esetenként ilyen szempontból nem értékelhető. (E bonyolult kérdés mélyebb kifejtésére a középiskolában a nyelv-helyesség kapcsán a fakultatív órákon kerülhet sor.)

A nyelvet a változás és hagyományozódás, a mozgás és egyensúly együttesen jellemzi. Az állapotban is benne van a mozgás! Ebből következően a szinkronia és a diakronia nemcsak érintkezik, hanem erősen egymásba is fonódik (vö. Péter M., Benkő L.: ÁNyT. V. [1967.] 41—67, 247—68). A nyelvtudománynak — a két vizsgálati aspektusnak megfelelően — két fő ága van: a szinkronikus vagy leíró és a diakronikus vagy történeti nyelvészet. Kölcsönösen feltételezik egymást, együtt tudják megvalósítani a teljes nyelvleírást.

7.2. A magyar nyelv élete, története

7.2.1. — Honnan ismerhetjük meg nyelvünk történetét? Milyen forrásokra támaszkodhatunk?— Elsősorban nyelvemlékeinkre: kb. 950 óta őrzői nyelvünk régebbi állapotainak, nyelvjárásainak, tükrözői és fejlődésnek. A legfontosabbakkal meg kell ismerkedni (összhangban az irodalomtanítással). A nyelvemlékek olvasása, értelmezése, elemzése a fakultatív órákon behatóbb lehet. Ugyancsak itt kerülhetnek szóba a nyelvtörténet egyéb forrásai, mint például a rokon nyelvek, az idegen nyelvek, a mai magyar nyelv és az általános nyelvészeti ismeretek alkalmazása.

7.2.2. — Nyelvünk életével kettős megközelítésben ismerkedhetnének meg a tanulók. Egyrészt a nyelvi jelenségek felől: sokféle (pl. mondat szerkesztési, szófajtani, morfológiai, hangtani stb.) változással találkoznak a diákok a különböző témájú anyanyelvi (esetleg egyéb) órákon, amelyeknek rendszerezésére időnként speciális nyelvtörténeti órákon kerülhetne sor. — De nyelvünk életével más megközelítésben is meg kellene ismer-

kedniük a tanulóknak: azt is látniuk kell, hogyan alakul a nyelv sorsa a nyelvbeszélő nép életével, történelmével, a társadalom és a művelődés változásával párhuzamosan, azzal szoros egységben, kölcsönhatásban. A figyelem fő irányát az irodalmi nyelv alakulására kellene fordítani, de (főleg a fakultációs keretek között) a magyar nyelvjárások változásának legfontosabb mozzanatait is felvillanthatnánk.

Ahhoz, hogy a tanulók ez utóbbi szempontból is áttekinthessék a magyar nyelv életrajzát (középiskolai tanulmányaik vége felé; most a középiskolák IV. osztályos tantervében van szó ilyenekről) szükség van a nyelvi és társadalmi, gazdasági, művelődési események párhuzamos időrendi áttekintésére. (A kötelező tematikában röviden, egyes korszakokat esetleg jobban kiemelve, másokat még vázlatosabban, a fakultatív oktatás keretei között pedig átfogóbban, a különböző „tantárgyi ismeretek” komplex alkalmazásával.)

Az időrendi áttekintéshez — legalább nagy vonalakban — meg kell ismerniük a folyamatos idő szakaszokra bontásának (a periodizációnak) elvi és gyakorlati gondjait, tekintetbe véve a történelmi, az irodalomtörténeti és a nyelvtörténeti korszakolást, ill. korszakokat.

A magyar nyelv történetének kronologikus áttekintése, történelmi és művelődéstörténeti összefüggéseiben:

A nyelvemlékek nélküli ősmagyar kor: a magyarság életmódja az Urál-vidéken és a vándorlások korában; kapcsolata más népekkel és nyelvekkel; e kapcsolatok hatása népünk életmódjára, műveltségére és nyelvére; a gondolatok (stb.) ősmagyar kori kifejezésének lehetőségei.

A magyar nyelv honfoglalás utáni állapota és változásai (az ősmagyar kor): a magyarság élete a honfoglalás utáni új viszonyok között; az írásbeliség kezdetei, szerepe az irodalmi nyelv formálásában (a hangjelölési rendszer kialakulása, nehézségei; a régi szövegek olvasásának, a korabeli kiejtés megállapításának problémái, a magyar helyesírás történetének legfontosabb állomásai, eseményei); területi különbségek. A nyelvi rendszer ősmagyar kori állapota és az azt létrehozó legfontosabb változások.

A nyelvi egységesülés és normalizálódás fölerősödése (a középmagyar kor: 1526-tól a felvilágosodás koráig). A három részre szakadt ország helyzete, a műveltségbeli különbségek, az idegen nyelvi hatások eltérései, a jövevényszavak és a mögöttük levő kulturális stb. hatások. A reformáció (magyar nyelvű prédikációk, iskolák stb.) és a könyvnyomtatás hatása a kor nyelviségének alakulására; az egységesülő irodalmi és köznyelv kialakulása. Az eddig ösztönösebb nyelvi változás ettől az időtől kezdve szabályozottabban megy végbe: fölerősödnek a tudatos nyelvfejlesztő, nyelvszabályozó törekvések (az első nyelvtanok, szótárak, helyesírási útmutatók). A nyelvi rendszer alakulása. A stílus változása. A korabeli irodalom nyelve.

Az újmagyar kor (a felvilágosodástól napjainkig; e kétszáz év belső korszakhatárai: pl. a kiegyezés és a felszabadulás):

— A XVI–XVII. században meginduló tudatos nyelvfejlesztő törekvések a XVIII. századra mozgalommá erősödnek. A felvilágosodás korában és a reformkorban kibontakozó nyelvi mozgalom a „haza és haladás” jelszava alatt folyó társadalmi és nemzeti törekvések szerves része lett. A nyelvi és irodalmi törekvések is egységet képeztek; a mozgalom legnagyobbjai egy-

személyben voltak írók és nyelvtudósok; Kazinczy szerepe; a nyelvújítás tartalma; stílustörekvések; a XIX. század közepére (esetleg a kiegyezés korára) megszilárdul az irodalmi nyelv (vö. Szathmári I.: *AnyMűv.* 293; Fábíán: *MNy.* LXIV, 436–8). A megalakult MTA szerepe, tevékenysége a magyar nyelv területén.

— A Szarvas Gábor (1872-től) vezette Nyelvőr-mozgalom célja, tevékenysége, hatása a magyar nyelv fejlődésére.

— A legutóbbi évtizedek nyelvi eseményei: egységesülés (lásd: regionális köznyelvek kialakulása); a nyelvjárások állapota, élete az utóbbi időben, gyűjtésük, lejegyzésük fontossága; — differenciálódás: a nyelv ún. függőleges tagozódásának erősödése (argó, szaknyelvek stb.); — a tudományos-technikai forradalom hatása nyelvünkre.

— A mai nyelvben zajló változások elemzése, értékelése. Az értékeléshez szükséges ismeretek; nyelvművelésünk elvei, feladatai, lehetőségei; a nyelvhelyesség kritériumai: a történeti ismeretek szerepe, nélkülözhetetlensége; változás és fejlődés a nyelvben.

— Az irodalmi nyelvnek mint normának a szerepe, hatása nyelvünk alakulására; a regionális köznyelvek és a nyelvjárások helyes megítélésének kérdése; a mai nyelvművelés álláspontja e kérdésben.

— Az ifjúság feladatai a nyelvérthetőségének, kifejező erejének megőrzése és fejlesztése terén (az ifjúság nyelve).

— A nyelvi fejlődés várható jövőbeli alakulásáról (a korábbi századok fejlődési törvényszerűségeinek feltárásával a történeti nyelvészet szolgáltatja a tudományos alapot e „nyelvi prognosztika” számára).

7.2.3. Összegező képpen:

— „Örök nyelvújítás” (Szabó T. A.: *Anyenylvünk művelése.* Bukarest 1975. 5) — örök nyelvújulás.

— A szókészlet változásának összefoglaló áttekintése (keletkezés, származás, alaki és jelentésbeli módosulás, avulás) — a TESz. forgatása alapján (némi etimologizálási gyakorlat szerzése, nem utolsó sorban azért, hogy a téves nyelvrokonítási elméletekkel szemben némiképpen felvértezettek legyenek a tanulók).

— A magyar nyelv szerkezeti változásának tipológiai szempontú áttekintése (a középiskola végén, fakultatív formában).

8. A nyelvtörténet kapcsolata a többi nyelvészeti részdiszciplínát tárgyaló tanulmánnyal.

A leendő tanterv tervezete a most elkészült részanyagok (amilyen ez is) integrált, sokféle szempont által meghatározott egysége lesz. Ennek az integrációnak a megvalósítása a részanyagokat is felhasználó majdani tantervkészítők feladata. Az összekapcsolható, sőt összekapcsolandó témákat az egyes tanulmányok már most megjelölik, hiszen nem is lehet egy résztémát a többitől függetlenül, izoláltan kidolgozni. A leendő tantervkészítők nyilván nyelvi-nyelvhasználati témákat állítanak majd a középpontba, és az arra vonatkozó megjegyzéseket, ajánlásokat gyűjtik ki az egyes szaktanulmányokból (és más-honnan), és dolgozzák azokat egységes egésszé. A szinonima kérdéséhez például minden nyelvészeti ágazatnak van mondanivalója, és csak az ilyen sokoldalú megközelítés lesz igazán eredményes. Így tehát: *a)* a leíró nyelv-tan körébe tartozó kérdések közül a szójelentésen kívül szóba kell kerülnie a hasonló vagy rokon funkciójú toldalékoknak és mondat szerkezeteknek, *b)*

ezek megfelelő használatának (nyelvművelés), *c*) az egyes jelentések és jelentés-
árnyalatok keletkezésének, régebbi és újabb változásainak (nyelvtörténet),
d) az egyes szavak eredetének, szótörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásainak (nyelvrokonság stb.), *e*) a jelentésfejlődés általános törvényszerűségeinek (általános nyelvészet), *f*) az egyes szinonimák stílusértékének, műfaji és egyéb jellegű használati kötöttségének (stilisztika), *g*) a szinonimák esetleges területi vagy szak-, ill. rétegnyelvi megoszlásának (a nyelv rétegződése), *h*) helyesírási problémáknak stb.

A nyelvtörténeti és a többi anyagrész kapcsolatához most csak néhány kisebb megjegyzést fűzök:

A nyelvrokonság témájával egységet alkot a nyelvtörténet: az az alap és kiindulás, az a magyar nyelv előtörténete.

Az általános nyelvészet érdeklődési körébe vág az egész általános nyelvtörténeti problematika, amit a 7.1. pont tartalmaz. Ezen kívül „Az ember és a nyelv” iskolai témájához kapcsolható még néhány történeti jellegű, főleg szemléletet formáló kiegészítés. Például a nyelv szerepével kapcsolatban (a többi között): A nyelv az információcserét nemcsak a mindenkori szinkroniában biztosítja, hanem az teszi lehetővé az egymás utáni korokban felhalmozódó tudás és tapasztalat átadását is, tehát az idő múlásában is összekötő kapocs. — A nyelv és a beszéd összefüggései kapcsán: Ezek nem örök kategóriák, hanem az idő és hely függvényében változók. A változás a beszédben, azaz a nyelvhasználatban, a nyelvhasználók bizonyos körében (a szóbeliségben vagy az írott irodalomban) indul meg, majd terjed, általános érvényűvé (normatívvá), azaz nyelvi ténnyé válik (esetleg visszaszorul). — A nyelv funkciói kapcsán: Minden beszédsszituációban, a beszélőben és a hallgatóban egyaránt (éppen annak érdekében, hogy a nyelv betöltse adott funkcióját) bizonyos törekvések működnek, amelyek (a beszélő oldaláról nézve) befolyásolják a mondanivaló nyelvi megformálását. Törekszik például a beszélő az egyértelműsége (alapkérdés!), a második személy — számára szükséges — befolyásolására, esetleg rövidsége, esztétikai igényességre stb. Ezek a törekvések nemcsak ma, hanem minden időben hathattak, és új nyelvi formákat hívhattak életre. A törekvés szülte igény, szükséglet nyelvi változások előidézője, forrása (vagy erősítője, esetleg megakadályozója) lehet.

A leíró nyelvtanban elsősorban szemléletileg kell benne lennie a történetiségnek, de egyes nyelvi kategóriák eredete, előzménye, fejlődése is szóba jöhet. Sokszor pedig a mai állapotban való eligazodást, a mai jelenségek megértését segíthetik a történeti ismeretek.

Ugyanez vonatkozna a szövegtanra is, csakhogy ezen a téren a nyelvtörténet még nem ért el elegendő eredményt, ami beépíthető lenne. Tudományos feladat a történeti szövegtan megteremtése, művelése (ezt az egyik szaktanulmány témájául is javaslom).

A stilisztikának bizonyos stílustörténeti alapismereteket is célszerű lenne tartalmaznia. Az archaizmusok és neologizmusok stilisztikai szerepével kapcsolatban is bevonható a nyelvtörténet stb.

A nyelvtagolódása és a nyelvtörténet szorosan összekapcsolódik. Egyik sem létezhet a másik téma bizonyos szempontjainak érvényesítése nélkül. Pl. a nyelvjárások eredete (az alapnyelv területi tagozódásától kezdve), az egyes nyelvjárástípusok kialakulása, változása.

A nyelvművelés feladatai között biztosan szó esik a nyelvi változás irányításának, befolyásolásának lehetőségeiről, a nyelv helyes-

ség kritériumai között pedig a történeti ismeretek és szemlélet szerepéről, nélkülözhetetlenségéről.

A helyesírás — nyelvtükröző voltából következően — a nyelvi változást is tükrözi, azt követi, így (szükség esetén) célszerű a helyesírási szabály, ill. ingadozás, esetleg változás mögötti nyelvi mozgás fölillantása (vö.: a helyesírás „konzervatívizmusa”). Más esetekben pedig egy-egy helyesírási szabály magyarázata érdekében lehet a nyelvtörténethez fordulni.

9. A magyar nyelvtörténet kapcsolata más tantárgyakkal

A kérdés lényegét a 4.2. pontban már vázoltam. Azt tehát, hogy a magyar nyelvtörténet egyes mozzanatai mikor, hol és hogyan jelenjenek meg más tantárgyak keretein belül, csak akkor lehet meghatározni, ha ismerjük az eljövendő tantárgyi rendszert (ill. tantárgycsoportokat) és az egyes tantárgyak távlati tervét (legalábbis nagy vonásokban). Most csak néhány halvány utalásnak, többszörösen feltételes ajánlásnak látom értelmét.

A legszorosabban a magyar irodalomtörténet oktatásához kapcsolhatók nyelvtörténeti kérdések. Erre a lehetőséget az is biztosítja, hogy (ha ez így marad) ugyanaz a tanár tanítja a két tárgyat. Fontosnak tartom „a két tárgy” egységének, összetartozásának a megértését (vö. Fabricius-Kovács Ferenc: *Nyr.* 98 [1974.]: 459—73).

Az irodalomtörténet tárgyalása folyamán (többek között) feltétlenül beszélni kell a nyelvi mozgalmakról, azokról a társadalmi indíttatású törekvésekről, amelyek az anyanyelv jogainak elismerésére és az anyanyelv fejlesztésére irányultak (pl. Szenczi Molnár A., Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Kosztolányi, Illyés stb. kapcsán).

A régi magyar irodalmi szövegek olvasásakor a nyelvi elemzés a megértésben is segít, és a korabeli nyelvvállalatot sajátosságait is észrevéteti. Az újabb irodalmi szövegek archaizmusainak értelmezése és tudatosítása is jó alkalmat teremt nyelvtörténeti kérdések megemlítésére, ill. a nyelvtörténeti, stilisztikai és irodalmi nyelvi ismeretek összekapcsolására (vö. Pusztai F.: *Nyr.* 102: 57—8). „... az archaizálás ellentétes műveletére, a nyelvi felújításra, régi irodalmi alkotások átírására hasonló gonddal kellene tekintenünk. ... Más természetű módszertani lehetőségeket, de ugyancsak értékes tanulságokat rejtene magukban műfordításaink. Sok-sok idegen nyelvű műnek számos kisebb-nagyobb időbeli rétegződést mutató magyar fordítása készült el. Ezek összehasonlító vizsgálata során nemcsak stílustörténeti szempontokat és tényeket rögzíthetünk, hanem a nyelvi rendszer szinte valamennyi összefüggését felismerhetjük, sőt éppen változási folyamatában ragadhatjuk meg. Effajta elemzésekben a kronológia, a pontosabb időbeli meghatározás fontossága, nyelvi szerepe is természetesen és érvelő erővel mutatkozhat meg” (l. Pusztai: i.m. 57—8). — Ezeken kívül még számtalan lehetőség van a magyar irodalom tárgyalása során nyelvi-nyelvtörténeti kérdések bevonására. A tanárképzés folyamán a leendő magyartanárokban ennek az igényét is ki kell alakítani.

Jó lehetőség nyílik a magyar nyelvtörténeti kérdések szöbáhozatalára a magyar történelem tanítása során is. Lényeges nyelvi változások kötődnek ugyanis bizonyos történelmi, társadalmi, kulturális, gazdasági stb. változásokhoz. Ezeket a történelemórán, a történelem oldaláról is meg kellene világítani. (Ennek a kidolgozásához felhasználható az „Anyanyelvi nevelés

középiskolában” című OPI-kiadványban [Bp., 1980.] megjelenő magyar nyelv-történeti fejezet).

A többi tantárgy történeti vonatkozású témái kapcsán is szóba hozhatók a nyelv történetének eseményei, tendenciái, a nyelv fejlődésének sajátossága stb.

10. A kidolgozásra javasolt s z a k t a n u l m á n y o k a következő témákról szólhatnak:

A szövegszerkesztés változása (néhány — különböző korból való — rövidebb szöveg szövegtani szempontú összehasonlítása; e vizsgálatnál figyelni kell a műfaji-stilisztikai és nyelvjárási szempontokra).

A magyar nyelv (esetleg egy nyelvi részrendszer) sokat emlegetett „belső törvényszerűségeit” össze lehetne gyűjteni, sok példával illusztrálni (vö.: Deme: NyK. 54: 10—36).

Mai nyelvi változásokkal kapcsolatos nyelvhelyességi szempontú állásfoglalások történeti indoklása (példatár).

A várható nyelvi fejlődések (az egyes részrendszereken belül, esetleges összefüggésekkel); azoknak a nyelvi jelenségeknek az összegyűjtése, amelyeknek várható alakulásáról tudunk valamit mondani.

A magyar nyelv szerkezeti változásának tipológiai szempontú áttekintése.

D. Mátai Mária

Fele

Arra kell kérem az olvasót, hogy ha érdeklődik a *Félegyház* helynevek eredete iránt, s ezt az írásmat figyelemre méltatja, vegye elő a Névtani Értesítőben (1: 14–20) közzétett cikkemet, s helyezze mellé Kónyi Sándor *Félegyháza–Derekegyház* (Nyr. 103: 473–7) c. dolgozatát is. Kónyi Sándor írása a két helynév eredetéről ugyanis vitacikk (főként az én véleményem helyességét vonja kétségbe), amely válaszra vár. A kihívó fél állításainak, gondolatmenetének, módszereinek cáfolatára és a nézeteknek – a jogi terminológiából véve a kifejezést – „egységes szerkezetbe foglalására” akkor terjedelem kellene, amekkorára e helyen nem tarthatok igényt.

1. A *Derekegyház* helynév eredetéről eddig még nem nyilatkoztam (eltekintve attól, hogy 1967-ben még elfogadtam Borovszky szabolcsi szerzőtársának magyarázatát, vö. Mező, Bakt. 40, 45), de ha megtettem volna, akkor biztosan ugyanazt vallom, amit Kiss Lajos: ’jó karban levő, derekas templom’ (FNESz. 177), vagy ahogy jóval korábban Borovszky Samu (Csanád vármegye története 1715-ig. Budapest, 1896–1897. 2: 134) írta: „Jelentékeny templomáról nevezték így.”

Kónyi Sándor szerint *Derekegyház* eredeti neve „bizonyára *Dereg* volt”, s az *-egyház(a)* utótagot a tatárjárás után kapta, „annak jelzésére, hogy a falu pusztává vált” (i. h. 474), az eredeti helynév pedig pusztá személynévből, a *Drag* ~ **Dereg* névből alakult. Mielőtt e magyarázathoz hozzászólnék, rá kell mutatnom, hogy a középkorban a Dél-Alföldön a main kívül még két, de legalább egy további *Derekegyház* is volt.¹

a) valószínűleg Hódmezővásárhely határában volt 1456-ban egy *alia Derekeghaz* (Borovszky i. m. 2: 135, 218, 238), amely talán a Hátsek Ignác-féle térképen szereplő *Külső Derekegyháza*-val volt azonos;

b) Nagylak szomszédságába lokalizálható a másik (ahol néhány évtizeddel ezelőtt még volt *Derekegyház* dűlő is: Borovszky i. m. 2: 427), ez 1427-ben tűnik föl először, amikor Zsigmond király nagymihályi Albertnak adományozza a csanádi *Derekeghaz*, *Acha* és *Fyged* birtokokat (SztárayOkl. 2: 253, 261, 263; vö. Csánki 1: 680); további adatai: *Deregegyhaz* 1550, *Diverticulum Derékess* 1757, *Derékes* 1762 (Borovszky i. m. 2: 134). Felhívom továbbá a figyelmet, hogy a legkorábbi adatok és a végül is megállapodottak mind-mind *-k-t*, nem pedig *-g-t* tartalmaznak.

Most pedig vessünk néhány pillantást a *Derekegyház* állítólagos személynévi előzményére! Kónyi Sándoré a szó: „A *Drag* személynév Árpád-kori okmánytárainkban sokszor előfordul” (474).² Ez a kijelentés, ha tudjuk, hogy valóban így van, még csak annak

¹ Az újabb kutatás is két *Derekegyház*-at tart számon. Vö. Dávid Katalin, Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti füzetek 7. Budapest, 1974. 54.

² Wenzel Gusztáv Árpád-kori Új Okmánytárában egyszer sem. Ott csak *Dragamir*, *Dragan*, *Draganus*, *Draganich* stb. személynévek vannak (l. Kovács: Index 207–9). – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében (I–II/1. Szerk. Szentpétery

a megtámogatásához elegendő, hogy az Árpád-korban keletkezettek **Darág*-, *Drág*-féle helységnevek. Mennyi azonban a hitele akkor, ha nem igaz? Márpedig az Árpád-korból pillanatnyilag egyetlen egy *Drag* személynévről van tudomásunk: 1247: *Drag* filio Bethlen (HO. 7: 35. — Idézi: Kniezsa: Magyarok és románok 1: 225).³

Hasonló a helyzet az állítólagos *Dereg* személynévvel is: nem adatolható. Nagy számmal vannak forrásaink a Gut-Keled genus egyik alágára, a *Dorog* nemzetségre, sőt nem ritkaság a *Drug*, *Durugh*, *Dorog* önálló személynévi használata sem (vö. Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffű László, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Szeged, 1974. 2: 17). Ugyanakkor a *Döröcske* nemzetségnév gyanúba vehető helynévi származékainak sokasága ellenére az Árpád-korból nem ismerünk egyetlen személyt sem, aki a *Döröcske*, *Derecske* nevet viselte volna (uo.). A régi magyar helynévadásnak még roppant sok megfejtésre váró rejtélye van.

Ha egy mai helységnévről azt valljuk, hogy az másodlagosan jött létre, elemi kötelességünk, hogy kimutassuk (vagy legalább analógiákkal támogassuk) az elsődleges nevet. Ez — Kónyi szerint — „bizonyára *Dereg* volt, s az sem lehetetlen, hogy azonos a Váradi Regestrum 306. §-ában említett *Dereg* faluval. Ugyanis a Váradi Regestrumban, legalábbis két kiadásban . . . nincs nyoma annak, hogy *Dereg* falu mely megyéhez tartozott” (474). Az Árpád-kori Csongrád megyéhez — amelynek területére a későbbi *Derekegyház* is esett — Györffy György szerint (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963. 1. A—Cs) biztosan nem tartozott, mert ő, aki pedig a VárReg. adatait messzemenően hasznosította, ezt a nevet nem vette fel könyvébe.

Nincs más hátra, teljes terjedelmében idéznünk kell a forrás hivatkozott részletét: „Miros de villa *Dereg* impetiit conuillanos suos, scilicet: Elam, Poznanum et Enderem, item de villa *Vndou* Martinum et de villa *Fodot* Sumb et Scegam. Impetiit autem de duabus marcis et dimidia, iudice Basu, curiali comite de Clus, pristaldo Loka. Miros, portato ferro, iustificatus est.” (VárReg. 306. §, 182.) Így már világosan értjük és helyes-
seljük Györffy eljárását, de nem értjük Kónyit. *Dereg* falu tárgyalására Györffy György majd akkor kerít sort, ha történeti földrajzának Kolozs vármegyét feldolgozó kötetét írja, ugyanis bizonyos, hogy a VárReg. idézett részletében e megyébe tartozó falvakról esik szó. Hiszen a kolozsi udvarbíró nem lehet judex egy Csongrád megyében lakó személy perében. Kétségtelen, hogy a feljegyzés „villa *Dereg*” és „villa *Fodot*” adatait egyelőre nem tudjuk azonosítani Kolozs megyében sem,⁴ a „villa *Vndou*” azonban ott volt Kolozsvár tőszomszédságában, csak idő közben nevet változtatott:⁵

Imre. Bp., 1923—1943; II/2—3. Szerk. Szentpétery Imre—Borsa Iván. Bp., 1961) egyszer sem. Az abban szereplő *Dragoslavus*, *Dragan*, *Dragus*, *Draguna* személyek mind szláv nyelvtérületről valók.

³ Fejér György (CodDipl. IV/2: 357) egy oklevelében, 1255-ben ugyanerről a személynévről van szó: *Drag* f. Bethleem (vö. Czinái, Index 129). — Kniezsa a kolozsi *Drág* helynév magyarázatában (i. h.) a *Draga* személynévre is hivatkozik. Ez férfi és nőnévként valóban gyakori az Árpád-korban, a szóvégi -a miatt azonban a helynévhez nem lehet köze.

⁴ Bánffyhyunad határában 1721-ben említene egy szőlőt: „Az *Derek* hegyen az Közép oldalon” (Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei I. Adatok. Kolozsvár, 1942. 10—11). De a VárReg.-beli adat azonosításában erre sem gondolhatunk, mert a Kalotaszeg az Árpád-korban Bihar vármegyéhez tartozott (vö. Györffy 1: 574, 626). — A megye monográfiája szerint „*Dereg*, esetleg *Darócz* eltorzult alakja” (Balázs Éva, Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Budapest, 1939. 30). Nem bizonyítható.

⁵ A VárReg.-nak ugyanezt a névadatát Vásáry István kérdőjellel a Tisza menti, eltűnt *Ondótvöl* (Bács vm.) azonosította (MNy. 69: 89). A lokalizálás helyességét még ugyanazon a lapon kétségbe vonta P(ais) D(ezső): „Aligha! Ez ügyben »Basu, curiali comite de Clus« szerepel.?? inkább erdélyrészi tájakra vall, s így inkább a következő helyhez lehetett köze.” Vásáry ugyanis ezután sorolja fel a Csánkiból *Ondótelke* adatait.

1326: Terra *Vndoteleke*, 1352: Poss. *Vndoteleke* al. nom. *Tarchahaza*, 1353: Poss. *Vndotelek*, 1377: Terra civitatis Cluswara *Tarchahaza* alio nomine *Ondoteleke* vocata, 1380: Terra civium de Clusuar *Wondotelek* vocata (Csánki 5: 389). A faluhely a későbbiekben is Kolozsvár város tulajdona *Tarcsaháza* néven; vö. pl. 1667: „Az Varos határán lévő *Tarcsaházi határt*, az Király rétivel . . .” (Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Összegejtötte és szerkesztette Jakab Elek. Budapest, 1888. 2: 401), 1727: „*Tarcsaházi határ* . . . az specifiált Pusztá Praediumért és rétért esztendőnként eddég adott Arendát . . .” (uo. 2: 537).⁶

Kolozs megyében (egykor azonban Dobokában), Ondó helyétől messze, ma van egy *Drág* falu, amelynek nevét a pápai tizedjegyzékektől ismerjük (1332–7: *Drag*, vö. Ortvay Tivadar, Mo. egyházi földleírása . . . 641). De ez sem lehetett azonos a VárReg.-beli *Dereggel*, nemcsak a távolság és más megyéhez való tartozás miatt, hanem mert egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egy *Drág* nevű személyről 1214-ben *Deregnek* hívjanak egy falut, amely azonban a 14. század elején már ismét és azóta is mindvégig a *Drág* nevet viseli.⁷

2. A *Félegyház* — a birtokos személyrag nélküli — helynevekről mindent elmond-tam, amit akartam (NÉ. 1: 14–20). Véleményem megváltoztatására nincs okom ma sem, miután alaposan áttanulmányoztam Kónyi Sándornak a *fél* szó jelentéséről előadott vélekedését. Az, hogy valaki „mai nyelvérzéke” alapján egy szó régi jelentéséről mit vall, „kételkedik”, „feltételez”, „gyanakodik” — szerintem magánügy.

Kónyi Sándor azonban a *Félegyház* helynevekre előadott egy újabb magyarázatot (i. h. 475–7), amellyel foglalkoznom kell: szerinte ebben az esetben is másodlagos névalakulással van dolgunk, a települések neve eredetileg *Fele* volt, amelyhez a helységek pusztulása után csatlakozott az -*egyház* utótag. „A *Feleegyház*-ból metatézissel *Félegyház* lett”, amelyet támogatott a *feleekkora* ~ *félekkora*, *feleennyi* ~ *féleennyi* stb. változatok analógiája és a *Fele* személynévi eredetének feledésbe merülése (i. h. 476). — Ennyi tehát az érv és semmi több.

A szerzőnek — magyarázata elfogadtatásához — a következő, csak pontokba szedett kérdésekre kellett volna, kellene válaszolnia: 1. mutasson ki egyetlen egy *Fele* helynévi adatot, amelyből *Félegyház* lett (bár az „egy adat: nem adat” elvét magam is vallom, ebben az esetben hajlandó volnék kivételt tenni); 2. mutasson ki egyetlen egy *Feleegyház* írásképi adatot forrásainkból (l. az előző ponthoz tartozó megjegyzést); 3. magyarázza meg, miért metatézis az, ha *Feleegyház*-ból *Félegyház* lesz⁸ (hangátvetésről csak akkor

⁶ Ondó és Kolozsvár kapcsolatára l. még Balázs Éva i. m. 29, 30. — A hagyomány szerint *Ondótelke* egyike annak a hét vicusnak, amelyek egyesülve a várral a várost létrehozták: Szentpéter, Szentgyörgy, Szentjakab, Sala, Bostelke, *Ondótelke* és Szopor (uo. 30). Csábító, hogy az itt említett Bostelkét kapcsolatba hozzuk a VárReg.-beli „judex Basu” névvel.

⁷ Tudomásom szerint még egy *Drág* volt a középkori Magyarországon, az egykori Bács megyében, Futak szomszédságában. Vö. 1332–7: *Drag*, 1338–40: *Drac* (Györffy 1: 218). Megkülönböztető elemként fordult elő *Drágszél* (1387: *Dragzel*; ZsigmOkl. 1: 10. — Vö. FNEsz. 187) és *Drágcséke* (1508: *Dragcheke*; Jakó Zsigmond, Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 228) nevében. Az utóbbi arra a 14. század második felében élt *Drág*-ra utal, aki egyebek között a székelyek ispánja is volt, és névadó őse a Drágfi családnak. — Az adatok azt mutatják, hogy a *Drág* nevek *g*-je nem zöngétlenedik, a szó-eleji torlódás nem oldódik fel bennük, a nevek hangrendje nem válik palatálissá. Nincs tehát közülük a *Derek*-hez.

⁸ A magyar hangtörténeti irodalom szerint ha szóhatáron két azonos rövid magánhangzó kerül egymás mellé, akkor nem nyúlás, hanem elfzió következik be, és történt meg a régiségben is (vö. Csúry Bálint: MNy. 25: 167–73; Zolnai Gyula: uo. 366–7; az ő adataikat később megtoldotta Szabó T. Attila: MNy. 40: 378, valamint Mikesy Sándor: uo. 379).

lehetne szó, ha föltehetnénk egy **Félegyház* közbeeső fokozatot, ilyen keletkezéséhez azonban nem lett volna elég az előtag jelentésének elhomályosulása, hanem az aktív szókinésből ki kellett volna vesznie az *egyház* szónak is); 4. miért analógia erre a feltételezett, régi változásra a *feleekkora* ~ *félekkora* stb. egyenértékű, újkori változatok példája (analógiának csak akkor fogadom el, ha kimutat egy **félekkorá*-t is, mindegy, hogy az újkorból vagy a középkorból);⁹ 5. magyarázza meg, miért csak a 15. feltételezett *Fele* helynevet érte az a kegyetlen sors, hogy sokszorososan, felismerhetetlenné kellett változnia (*Fele* > **Feleegyház* > **Félegyház* > *Félegyház* > *Félegyháza*), ugyanakkor ugyanezen a területen más pusztta személynévből való helynevek is vannak, amelyeknek jóval nagyobb a gyakorisága, ez a „változás” azonban elkerülte őket; 6. indokolja meg azt a különös véletlent, hogy a tatárjárás előtt már mind a 15 **Fele* templommal rendelkezik (csak ennek pusztulása után kaphatták ugyanis az *-egyház* utótagot), egy sincs templom nélkül, hogy pusztasodása után a **Feletelke* ~ **Feletelek* nevet kapná. — Az egész summázata az, hogy a helynevek megmagyarázásához nem eszmefuttatást, hanem adatokat kérünk. Amíg ezek nincsenek, azt kell mondanom, hogy a *Fele* sem igaz (nagy *F*-fel).

3. Végezetül szólnom kell a szerző módszereiről is. Kónyi Sándor mindjárt a cikke elején idéz tőlem egy hibás magyarázatot a *Derekegyház* és *Félegyház* nevekre (SzabSzatm. 68), amelyet rögtön el is utasít: „Véleményem szerint egyáltalában nem valószínű, hogy akár a templomot, akár a helységet egy olyan elvont fogalom után nevezték volna el, mint amilyen a templom jogállása” (i. h. 473), majd jegyzetben is folytatja: „csak annyit kívánok megjegyezni”, sőt „Újabbán ezt vallja Mező András is” (i. h. 3. j.). Az igazság az, hogy a hibáztatott magyarázatot én magam elvettem még a kifejtés alkalmával (igaz, csak lábjegyzetben, — Kónyi k és s ő b b hivatkozik is erre), az „újabbán”-nak is az az értelme, hogy azt a cikkemet 1978-ban írtam (megjelent 1979-ben), Kónyi pedig az övét 1979-ben (megjelent 1980-ban). Az vigasztal, hogy tudománytörténetünkben nem velem történt meg először az az eset, hogy amit én c s a k 1972-ben és 1979-ben vallottam, azt vitatársam tudta má r 1980-ban.

A következő oldalon (9. jz.) filológiai mulasztással vádol meg: „Mindjárt másképp hangzik ez a *Feledház*, ha tudjuk (Mező András — sajnos — Hajdú Mihály ismertetéséből [MNy. 71: 493] nem tudhatta), hogy Fekete János ezt a nevet . . .” Nemcsak tudhattam, hanem tudtam. Az idézett helyen ugyanis, miután a recenzióra hivatkoztam, ott áll ez a mondat: „Az eredeti munka sem adott számomra többet e megállapításánál” (NÉ. 1: 16). A könyvet Hajdú Mihály kölcsönözte számomra, és kedvességét az ismertetésére való hivatkozással akartam meghálálni.

Figyelmesen kell olvasni. Idézett cikkemben összefoglaltam a *Félegyház* nevek megfejtésére vonatkozó ötleteket, és mindjárt az „1. *Félegy* személynév + *-háza*” (i. h.). Biztosan hibáztam, hogy az összefoglalás követhetősége kedvéért a név mai alakját tagoltam, Kónyi Sándor ezt ugyanis nem tudta követni. Csak így magyarázható az az állítása, hogy „Mező András ezek közül az ötletek közül az elsővel nem is foglalkozik” (i. m. 475), mert foglalkozom, hosszasan, éppen Fekete János *Feledház* adatai kapcsán (NÉ. 1: 16–7).

Roppant érdekesek vitatársamnak azok az odavetései, amelyekben azt hiszi, hogy az idézett források adatai az ő igazát erősítik. Nem tudok mit kezdeni a következő állításával: „Ha pedig feltételeznénk, hogy a *Félegyháza* az *-egyház(a)* utótagú helyneveink

⁹ Úgy érzem, hogy még ezzel a megszorítással is eltúloztam az engedékenységet. Nincs ugyanis egyetlen példám (sem a történeti irodalomból, sem nyelvjárásainkból) a rövid – hosszú korrelációban levő magánhangzópárok metatézisére. Tehát a jelenség adatalóságig azt kell hinnem, hogy ilyen hangátvetés a magyar nyelvben nem létezik és nem létezett.

második típusához tartozik, akkor tautológiával lenne dolgunk: 'romos és pusztá'" (i. h.) A történeti adatok özőnével szemben merte azt valaki is hinni, hogy az *egyház* szónak a 14–15. században csak 'puszta' volt a jelentése, 'templom' nem? Az igazság az, hogy a szónak 'puszta' jelentése sohasem volt, ezt Kónyi Sándoron kívül senki nem mondta. Vallottuk azonban — Györffy György nyomán (vö. *TürkEml.* 35–8, *NévtVizsg.* 34) — többen is, hogy a korábbi névhez akkor csatlakozott az *-egyház* utótag, ha a falu a tatárjáráskor vagy az azt követő beharcok idején elpusztult, és emlékét csak a romos egyház (= templom) hirdette. Az említett „tautológia” tehát így hangzik: 'romos templom' (és nélkül).

A NÉL.-beli cikkben felsoroltam a *Félegyház*-akat (15-öt), Kónyi szerint „főként Csánki nyomán” (uo.). Nem értem, hogy miért volt szükség erre a megszorításra. Csak arra gondolhatok, azért, hogy a többi váddal egyetemben rám vetüljön még az „egyforrásúság” gyanúja is. Csánki Dezső művét én hallatlanul nagyra becsülöm. Nemcsak azért, mert Pais Dezsővel és másokkal együtt (többnyire) megbízhatónak tartom, amelynek adataira nyugodtan támaszkodhat a nyelvész is, hanem mindenekelőtt azért, mert van. Az idézett helyen tényleg többször hivatkoztam rá (kilencszer), s ez az előbbiből érthető, az olvasó kedvéért azonban összeszámoltam, hogy ugyanott még további 40 utalás van, s ezek 18 műre (köztük oklevéltári sorozatokra) vonatkoznak.

4. Összegezésként sajnálattal állapítom meg, hogy Kónyi Sándor írása nem vitte előre a *Derekegyház* és a *Félegyház* helynevek magyarázatának ügyét, a hipotézisek tégláiból az adattalanság malterjével nem húzható fel a névfejtés épülete. Örömet csak az okoz, hogy a Névtani Értesítő a cikk révén — még ha ezen a módon is — mintegy bevonult tudományosságunkba. Igaz, a természetes az lett volna, ha a vitázó írás a vitatott állítások fórumában jelenik meg.

Mező András

Koldus. A TESz. szerint *koldus* és *koldul* szavunk valószínűleg származékszavak. Alapszavuk azonos lehet azzal a 'csavarog, kószál', jelentésű igetövel, amelynek származékai a *kalandozik*, *kórász*, *kóricál* stb. Az alapszó eredetére és esetleges kapcsolataira 1. *kalandozik*. A *koldul* gyakorító, esetleg gyakorító-visszaható képzővel alakult. A *koldus* nyomósító -s képzővel megtoldott igenévi alakulat lehet, eredetileg 'koldulás, kéregetés' jelentéssel. A feltevést támogatja a N. kódé 'koldus'. — Egy etimológia ilyen fölöttébb körülményes magyarázata eleve gyanút ébreszt az elgondolás helyességében. A szócikk szerkesztője mulasztást követett el, amikor nem tanulmányozta át figyelmesebben a megadott gazdag irodalmat. Ebből ugyanis kiderült volna, hogy már Vámbéry (NyK. 8 [1870] 104) helyes nyomon indult el, amikor szavunkat a török *kodeş* 'kóborló dervis, koldus' és *kolguči* 'kérő, folyamodó' szavakkal egyeztetette. Ugyanerre az összefüggésre gondolt Thúry József is kiadatlan Magyar–Török Összehasonlító Szótárában (1889.), de ő már a képzett szó alapját képező *kol-* 'kérni' jelentésű török igére is utal. Hivatkozva Vámbéry említett egyeztetésére, Németh Gyula a KCsA.-ban (2: 98) felhívja a figyelmet Pelliot *kolguči* 'mediant' adatára (Le version uigure de l'histoire des princes Kalyabamkara et Papamkara. T'oung-pao. 1914.), minden további megjegyzés nélkül. Még a KCsA. ugyanezen kötetében (238) találkozunk Török J. (Debrecen) következő, Kaşgariból idézett mondatával: „*koldačiya min jayak* 'dem Bettler tausend Nüsse' és hozzáfűzi: „ebben a mondatban tehát egy *kolduči* szó van, amely a magyar *koldus* szó szempontjából talán nem lényegtelen.” — Ezek szerint *koldus* szavunk török eredetének kérdése régen dereng, csak elsikadt a sokféle meglehet bszótjában. Clauson etimológiai szótára (616) idézi a török nyelvemlékekből, a már Thúrynál is említett, *kol-* 'to ask for (something)' igét. Radloff szó-

tára (2: 584) a mai nyelvjárásokból idézi ugyancsak 'bitten' jelentésben. A Pelliot-nál említett *kolyuči* 'mendant' ennek a *kol-* igének a deverbális *-yuči* képzővel alakult nominális származéka (vö. Gabain ATGr. 72). A képzőre fölhozott példák között találjuk a *kolyuči* 'Bettler' adatot is. Van azonban ennek a *-yuči* képzőnek egy ugyanilyen szerepű *-tači*, *-dači* hangváltozata is. A két képző viszonyáról megállapítja Gabain, hogy szinonimák, és mindkettő az alapul szolgáló igei tartalomnak a végrehajtóját jelenti. Vagyis a *kolyuči* ~ *koldači* < *kol-* 'kérni', annyi, mint 'kéregető'.

Az azonos szerepű képzőpárra vonatkozólag O. Pritsaknak az a véleménye (ZDMG. 109 [1959.]: 109), hogy: „Das Bulgarische war nicht eine *-dači* Sprache” És valóban a Materialy . . . -ban Ašmarin sem tesz említést egy csuvas *-dači* képzőről. Ebből a körülményből az a tanulság vonható le, hogy *koldus* szavunk biztosan nem bolgár-, hanem kipcsak-török eredetű jövevényszó nyelvünkben. Ez pedig azt jelenti, hogy viszonylag kései, már a Kazár birodalom kötelékében kerülhetett nyelvünkbe. A tör. *koldači* > magy. *koldus* hangtani fejlődése szabályos. A szóvégi vokális lekopott; a *č* > *s* hangváltozás a tör. *koč* > m. *kos*, *borč* > *bors* stb. esete. A második szótagbeli *a* > *u* labializálódás az első szótag asszimiláló hatása lehet.

A TESz. *koldus* szavunknak az irodalomban felmerült török származtatását első sorban azért nem tudja elfogadni, mert magyarázatlanul hagyja a *koldul* igét. Vagyis a meggyőző jelentéstani bizonyosságnak elébe helyezi az alakítani szempontot. A *koldul* ige minden bizonnyal a *fordul*, *mozdul* féle igék analógiás hatására spontán jött létre. — Végezetül arra hívnám föl a figyelmet, hogy a felsorolt kezdeményezéseken kívül Räsänen még a TESz. második kötetének megjelenése előtt (Ural-altaische Forschungen. StOr. 18: 3. 1955. Morphologie 129. 1957.) a török *kolyuči* ~ *koldači* 'Bettler' szavakkal hozza kapcsolatba a magyar *koldus* szót.

Börtön. Ismeretlen eredetű *börtön* 'Kerker' szavunk reménytelennek látszó megfejtésével nem sokan kísérletezgettek. Maga a szótest ugyanis sem hang-, sem alaktani vonatkozásban semmiféle fogódzót sem nyújt eredetének kinyomozásához. Nem marad más hátra, mint jelentéstani vonalon nyomozni. — Horger Antal A magyar szavak történetében (1924.) *börtön* szavunkról röviden a következőket mondja: Az elítélteket régen a *börtön*-nek nevezett hóhér felügyelete alatt a saját házában, a *börtön*-házban őrizték. A hóhér a foglyokat nap mint nap látogatta, illetőleg ellenőrizte, adott esetben a kivégzést bejelentette. A német 'Henker' átvételével (1446.) két szavunk lett a 'praeco, carnifex fogalmára: *börtön* és *hóhér*, mire megindult egy lassú jelentésmegoszlás olyképpen, hogy a *börtön* magához az épülethez tapadt, a *hóhér* pedig a halálos ítéletet végrehajtó személy neve lett. A *börtön* eredetileg 'praeco, carnifex' jelentésű szavunkat első ízben Baróti Szabó Dávid Kisded szótára (1799.) említi 'Kerker' jelentésben, de még kettős, a régítől teljesen el nem szakadt magyarázat kíséretében: „*börtön*, fogház v. hóhér v. porkolábjá”. A *börtönös* származékszót pedig így értelmezi: 'tömlöctartó, rabokra vigyázó'. Vagyis a *börtön* → 'Kerker' jelentésfejlődés még feleúton van. — Hadrovics (MNy. 64: 153) arra gyanakszik, hogy a cseh *birdovna* *börtön* jövevényszó s ha az, csak a magyarból származhat abból az időből, amikor a *börtön* 'Henker' jelentése a magyarban már 'Kerker' volt.

Mindezek tudatában fölmerül a kérdés, hogy *börtön* szavunk elsődleges 'hóhér' jelentésének mi lehet a művelődés, illetőleg tárgytörténeti háttére. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a *börtön* eredeti 'Henker' jelentése a csuvas: *pürten* ~ *pürtem* szóval függ össze. Ašmarin Thesaurusában (10: 91–2) ugyanis a *pürten* ~ *pürtem* szó következő magyarázatát kapjuk: „nazv. duchov posilajuščich bolezü perechodjaščaja iz dom v dom”. A címszóhoz fűzött egyik csuvas példamondat magyar fordítása pedig így hangzik: „a ház állandó látogatója; olyan emberre is mondják, aki elfoglaltság híján házról-házra járkál.” A csuvasoknál van egy *pürtem*-nek nevezett betegség is, amely házról-

háza terjed. Sirotkin legújabb csuvas szótára szerint a szó mára elavult, de a nyelvjárá-sokban: *zasvegdatel* 'állandó látogató' jelentésben még előfordul. Paasonen Szójegyzéke (20) a *jal-pürden* összetett szónak következő magyarázatát adja: 'valamely, a faluban mozgó szellem. Amely házba bemegy, oda betegséget, bajt hoz'.

A dolog úgy fest, hogy a 'Henker' mindig bajt hozó személyének *börtön* (< *pürten*) elnevezése magyar szájon született. A vándorlások idején még nem lehettek állandó jellegű, a gonosztevőket fogva tartó épületeink, azokról már csak a Kazár birodalom kötelékében lehet szó, amely időből: *törvény, bíró, tanú, bilincs* szavunk is való. Itt a vegyes, bolgár–török és kipszak lakosság körében ismerkedhetett meg a magyarság a *pürten* rosszindulatú szellem mindig csak bajt hozó természetével, és hasonlósági alapon nevét átvitte a 'Henker' gyűlölt személyére. És mivel a *börtön* 'hóhér' egy fedél alatt lakott az elítéltekkel, a Horgernél előadott módon, neve idővel áttolódott magára az épületre. A HB. Könyörgésében 'Kerker' jelentésben a szláv eredetű *tömlőc* szerepel, mert a *börtön*-nek akkor még 'Henker' jelentése volt. — Ami pedig a *pürten* 'Krankheitsdämon' *pürt* 'Stube' alapszavát illeti, Räsänen cseremiszt, végső soron litván eredetű jövevényszónak tartja a csuvasban (MSF. u. 48: 259), amit Doerfer megkérdőjelez (UAJb. 45: 197). Szempontunkból a *pürt* alapszó eredetkérdése nem döntő jelentőségű, mert mi már csak bajt hozó szellem jelentésű *pürten* alakjával ismerkedtünk meg.

K. Palló Margit

Metabizánci. Eddig nem hallottam még ezt a szót nyelvünkben: *metabizánci*. Első pillanatra meglepett, de elemezve jelentését, látom: új szó, jó szó és szükséges. A Művészet 1975. évi novemberi száma közli Darkó Jenő tollából A magyarországi metabizánci művészet stílusproblémái c. írást. A szerző meg is magyarázza a bevezető részben a szót és az indítékokat, melyek kapcsán alkalmazza. Ezt szeretném ismertetni megjegyzésekkel kiegészítve. Tárgyalt szavunk összetett szó, előtagja a görög *meta* 'valami után', utótagja a *Bizánc* tulajdonnévből magyar -i melléknévképzővel alkotott melléknév. Furcsának tűnik első pillanatra, öszvérszónak ez a félig görög, félig magyar elemű összetétel. Bár a *meta* előtagot tartalmazó szavak nem ismeretlenek: *metafizika, metafora, metamorfózis*.

Lényegében mit is jelent: *metabizánci*? A cikk magyarázata alapján, Bizánc esete, 1453 után továbbélő, bizánci alapokon nyugvó, bizánci elemeket tartalmazó — jelen esetben — művészet. Hazai viszonylatban e címszóval (*metabizánci művészet*) a XVIII. században beszélhetünk szerb, román, görög művészetről — tegyük még hozzá, hogy ide számíthatjuk az említettekből ötvöződő, ukrán elemekkel is tarkított megmagyarosodó görög katolikus egyházi művészet korai elemeit is.

A szakirodalom eddig nem tudott olyan meghatározást találni, mely az említeteket mind magába foglalja. Ha csak *görög művészetről* beszélünk, kirekesztjük a szlávokat, románokat, ha csak *szláv művészetről* beszélünk, nem gondolunk a görögökre, sőt, a szláv megjelölés nem is pontos, mert a szó mint gyűjtőfogalom tágabb, jelöli a nyugati szlávokat is.

Megemlíti a cikk, hogy az e tárgyban fellelhető kevéske hazai szakirodalomban szerepelt a régi szerb egyházművészet, valamint a pravoszláv barokk terminus. Ezek szűkítő jellegűknél fogva szintén nem alkalmasak a pontos kifejezésre. A szerbek mellett nagy számban éltek görögök és más balkáni népek, a pravoszláv vallási megfogalmazás szintén nem megfelelő, mert a görög magát ortodox-nak nevezi és — véleményem szerint — a hazai görög katolikusokra is gondolni kell. A *barokk* szó pedig itt csak annyiban jogosult,

hogy a hazai metabizánci emlékek egy sajátos barokk környezetben jelennek meg (pl. Szentendre). Találkoztam már a *postbizánci* terminussal is. A bizánci, középkori kultúra elemeinek továbbélését kifejező szóban azonban nem szerencsés latin elemet alkalmazni. Gondoljunk itt Bizánc, majd a bizánci kultúrán nevelkedett népek és a pápaság ellentéteire. A *későbizánci* elnevezés sem felel meg, mert ez jelentheti a XIV–XV. századi, közvetlenül Bizánc bukása előttit is.

Az elmondottakat mérlegre téve úgy vélem, tudományos nyelvünk gazdagodását jelenti a *metabizánci* megjelölés. Egy szóval, körülírás mentesen fejezi ki a fogalmat, annak lényeges jegyeit tartalmazva (görög alapokon nyugvó, Bizánc eleste utáni) s ezzel segíti a tudományos fogalmazás pontosságát.

Cerkó 'görög katolikus templom'. Népnyelvi szó, ma jóformán csak Sátoraljaújhely környékén használják, régebben elterjedtebb volt. E sorok írója is először egy sátoraljaújhelyi illetőségű főiskolás társától hallotta még az ötvenes években. Kniezsa István a szó jelentésére két változatot közöl: 1. 'görög-keleti orosz templom', 2. 'zsidó templom'. Az ukrán *cerkov* 'templom' szóból származtatja (SzJJs. 115). A TESz. már három jelentést közöl: 1. 'görög-keleti templom', 2. 'fészer', 3. 'zsidó templom'. Felsorolja a szó más nyelvi megfelelőit is, pl. szerb-horvát *crkva*, szlovák *cirkev* 'egyház, pravoszláv templom', lengyel *cerkiew* 'pravoszláv vagy görög katolikus templom', s szintén az ukrán *cerkov* szóból származtatja (1:423).

Az ukrán eredethez semmi kétség nem fér, hisz történelmileg olyan területen használatos, a Miskolc–Debrecen vonaltól keletre, ahol az ukrán népelem jelentős számban élt (Paládi-Kovács Attila: Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarországon északkeleti részén. Népi kultúra – népi társadalom 7: 324–64). A jelentés tekintetében azonban az 1. változatot módosítanunk kell. (A többivel nem kívánunk foglalkozni.) Az említett területen a XVIII. század elejétől, a római katolikus egyházzal kötött uniós teljes körű érvényesülésétől kezdve az ukrán (rutén, ruszin) lakosság szinte kizárólagosan görög katolikus vallású volt. A görögkeleti vallás újraéledése csak az 1900-as években kezdődött (Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Bp., 1977. 111–35). De még 1910-ben is a statisztikai kimutatások szerint a rutének 98,2%-a görög katolikus, görögkeleti csak 0,2% (Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977. 283). Már ebből is következik – amit tapasztalatunk is megerősít –, hogy a *cerkó* szót a magyar népnyelv 'görög katolikus templom' jelentésben használja. Ilyen értelemben találjuk Paládi-Kovács tanulmányában is (i. m. 357). Tegyük hozzá okfejtésünkhöz, hogy a Tisza felső vidékének térségében a XVIII–XIX. század folyamán csak három görögkeleti templomról tudunk (Miskolc, Tokaj, Ungvár, ezeket pedig görög kereskedők alapították).

Egyetlen olyan esettel találkoztunk, hogy a *cerkó* szót görögkeleti templom megjelölésre használták. Bálint Sándor tudósít arról, hogy a szegedi görög kereskedőknek 1879-ben, a nagy árvízkor elpusztult Mihály és Gábor arkangyalokról elnevezett templomát a szegedi nép *kiscerkó* néven ismerte (Szeged városa. Bp., 1959. 76). A *kis-* előtag magyarázata, hogy Szegeden van egy nagyobb barokk kori görögkeleti templom is, a szerbeké. Egy későbbi cikkében Bálint Sándor arról ír, hogy a *cerkó* 'pravoszláv templom' a szegedi népnyelvben szerb-délszláv jövevényszó (Nyr. 1970: 346). Véleményünk szerint a szó a szegedi népnyelvbe is az ukránból kerülhetett, hangtanilag is jobban magyarázható az *-ov* végződésből az *-ó* (vö. TESz. i. h.). A földrajzi távolság is áthidalható: a közeli Makóra a XVIII. század folyamán jelentős számú görög katolikus telepedett be, és benépesítette a Nagy és Kis orosz utcákat (Paládi-Kovács i. m. 335). A szerb-horvát *crkva* azonban megtalálható a magyar művészettörténeti irodalomban: *ženska crkva* 'nők temploma', *muška crkva* 'férfiak temploma' – értve ezen a hajó kettéosztottságát, a hívek

nemenkénti elhelyezkedésére a hazai szerb templomokban (Voit Pál: Szentendre. H. n. 1968. 22 és 29).

A *cerkó* mellett a hazai görög katolikus templomoknak még több elnevezése is él. A Szabolcs megyei Fábiánháza községben az öregek *ráctemplom* néven emlegetik (Mosolygó Marcell lelkész közlése). Ez nyilván ama néphagyományban is élő történeti tényről tükrözi, hogy a szerbek a Balkánról a Felső-Tisza vidékéig is eljutottak hazánkban vándorlásuk során. Idősebb tokaí asszonytól hallottuk: harangoznak az *oros templomban* — értve ezen a görög katolikus templomot. A Hajdú-Bihar megyei Pocsajban pedig használatos a román eredetű *biszerika* is (MNy. 1977: 335). Tapasztalatunk szerint a népnyelvben ma általában a *görög templom* megjelölés használatos. Végezetül említsük meg a két budapesti görög katolikus templom megjelöléseit is. A pesti oldalon levő: *Rózsák tere* („megyünk a Rózsák terére”) vagy *Rózsák terei*, míg a budai oldalon levő: *budai, Fő utca* („megyünk a Fő utcába”), *Fő utcai* vagy a védszentjéről: a *Flórián*.

Mocsonyi-Popovics. E családnévvel az elmúlt három évszázadra terjedően nemzeti-ség-, gazdaság- és helytörténeti kutatómunka során számtalan esetben találkozhatunk. A Macedóniából bevándorolt kereskedő-, majd birtokoscsalád egyik őse Szavoyai Eugén seregében volt tábori lelkész. A család a XVIII. században két ágra bomlott: Mocsonyi András Pesten élt, míg Mocsonyi Péter 1804-ben Tokajban volt kereskedő. A két ág a XIX. század folyamán összeházasodott, s a leszármazottak a hazai románság életében is jelentős szerepet játszottak (Pallas lexikon 12: 715). Nagyobb földbirtokokkal rendelkeztek Torontál megyében (Borovszky Sámuel: Torontál vármegye, 547). A birtok központja Foen község volt, ebből eredően a család előneve *foéni* lett. A község neve később *Fényre* változott (uo. 47), az előnév így *fényi* formában is szerepel. A kettős név utótagja megmagyarázható a lelkész ős hivatásából: *Popovics* 'Papfi', de sokáig talány volt előttünk a *Mocsonyi* név eredete. Az -i végződés a névnek magyaros hangzást kölcsönöz, de a család-történet tanulmányozása során nem bukkantunk olyan helységnévre, melyből a *Mocsonyi* (*Motsanyi*) alak magyarázható volna. Szembetűnő volt számunkra a hazai románsággal való kapcsolatuk, mely abból magyarázható, hogy származásukat tekintve nem görögök, hanem arumének (makedo-románok vagy macedovlahok). Babes Vince, múlt századi hazai román politikus a család egyik kiemelkedő tagjának az életrajzát feldolgozta: *Notițe biografice asupra vieții și activității lui Andrei Mocioni* (Bukarest, 1883.). Bakos Ferenc nyelvész felhívta a figyelmünket arra, hogy az arumén nyelvben Macedónia területén él a *Mocean* ragadványnév, mely hasonló a címben szereplő névalakhoz. Alapszava a *mojan* 'móc' szó (Papahagi, T.: Dictionarul dialectului aromân general și etimologie. Bukarest, 1963. 709).

Moldován Gergely a *móc* szót a román *moșhină* 'hajfűrt' szóból eredezteti, mivel e népesoport tagjai egy sajátos hagyományt hagytak meg a homlokukon, továbbá: „A mócok is hihetőleg macedóniai származásúak és a nevüket onnan hozták magukkal” (A magyarországi románok. Bp., 1913. 13). A macedóniai románság hat nemzetsége közül a legműveltebbek a *moszkopolok*, ezekből származik a Mocsonyi család is (uo.). A magyarországi görögök közül sokan, például a miskolciak magukat macedovlahoknak vallották, e néven szerepelnek a helybeli templomuk nyugati bejárata feletti márványtábla görög szövegében. Anyakönyvüket tanulmányozva láttuk, hogy a legtöbbjük származási helye Moszkhopolisz városa. E városnévből ered a *moszkopol* nemzetségnév, a Mocsonyiak eredete azonban nevük tanúsága alapján még a mócok ősei között keresendő.

A Mocsonyiak 1783-ban, illetve 1798-ban kaptak nemesi levelet (Nagy Iván: Magyarország családai 7: 526–7, 9: 455–6). Ettől az időtől kezdve már inkább csak a magyaros hangzású *Mocsonyi* alakot használták.

Sasvári László

Szilágysági hegységek

Bebek. A Kraszna és a Szamos közötti Bükk-hegység főgerincén, a szatmári Kis-szokondtól délkeletre, a szilágysági Bükkötőfalutól pedig nyugatra emelkedő, 464 m magas hegység *Bebek* [1885/1890: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Szilágy m. a.*] a neve.

Mielőtt a hegy név etimológiájára rátérnénk, vegyük számba a gömöri Alsókálása határában levő *Bebek-tető* [1887: *Bebek-tető*: IIa 2: 42, de I. 1865: *Bebékallya, Bebék oldal*: uo. is] hegynevet is. Már Stanislaw (SlovJuh. 2: 37—38) felismerte, hogy a szilágysági és a gömöri hegy neve nem választható el egymástól. De az a szláv **Bebek* helynév, amelyet Stanislaw a szerb-horvát *Bebići* többes szám] helység név alapján feltett, jóval bizonytalanabb etimonnak látszik annál, amit Szabó Dénes (IIa 2: 42) a gömöri *Bebek-tető* eltagjáról megállapított: „*Bebek* szl. eredetű személynév < *Bob-ek*”.

A dictus-os névként, majd családnévként használt magyar *Bebek*-re a XIV század óta vannak adataink; vö. 1325: „Dominicium, dictum *Bebek*” (ZichyOlm. 1: 272). A XIV—XVI. században nevezetes szerepet játszó, az országnak *Bebek* Detre személyében 1397-től 1402-ig nádort is adó *Bebek* család neve nyugati szláv eredetű; vö.: cseh *Bobek* személynév, családnév (Svoboda: SOJ. 198; Gebauer: SISSt. 1: 72); szlovák *Bobek* családnév (VSOS. 2: 483); lengyel *Bobek* családnév (SISNO. 1: 175). Keletkezését illetően a szláv **bobъ* 'bab' nővélnév kicsinyítő képzős származéka (EtSISJaz. 2: 150). Afféle név tehát, mint az ómagyar *Babszem* [1211: *Bob, Zem*: PRT. 10: 515] személynév.

A nyugati szláv *Bobek* személynévből a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel *Bebek* alakult, majd a személynévek szférájából átkerült a földrajzi nevek szférájába is. A személynévi eredetű magyar hegységek kérdésével lejjebb, *Terbete* vizsgálatakor foglalkozom behatóbban.

A *Bebek*-hez többé-kevésbé hasonló, de etimológiailag vele nem azonosítható személynév, családnév ma is él a magyarban és másutt. Ilyen a magyar *Bebők* családnév (1978. évi budapesti telefonkönyv 1: 129), amely talán az erdélyi *bebeg* 'dadog' (TESz. 1: 263) ige tövéhez kapcsolódik. A szerb-horvát *Bebek* családnév (LPH. 33) aligha választható el az oszmán-török *bebek* 'kisbaba, csecsemő; baba, bábu' (Räsänen: EtWb. 66; Sevortjan: EtSITjurk. 2: 95) főnévtől. A rom. *Bobic, Bobicu* személynév (Constantinescu: DOR. 205) a személynévként is használt, szláv eredetű rom. *bob* 'lóbab' származéka.

E nevek különféle, főleg hangtani vagy szóföldrajzi nehézségek miatt a *Bebek* hegy név eredetmagyarázatához nem jöhetnek számításba.

Észak-hegy. A Zilahtól délkeletre, a Meszes hegység főgerincén emelkedő 716 m magas hegyet *Észak-hegy*-nek hívják; I.: 1864: *Éjszakhegy* (Hunfalvy J.: MBir. 2: 10); 1883: *Észak* (Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században. Turda, 1936. 19). Az összetétel eltagjaként szereplő *észak* főnévnek a keleti magyar nyelvjárásokban 'északi fekvésű, árnyékos rész, északi oldal' (MTsz. 1: 471 *éj-szak a.*; Hefty: NyF. 66. sz. 14) jelentése van. Többféle az *árnyék* használatos földrajzi köznévként efféle funkcióban. (L.: Pesty: MoHn. 19—20; Hefty: NyF. 66. sz. 7; SzT. 1: 429; FNEsz. 336 *Kis-árnyék a.*) Az *árnyék* földrajzi köznévi ellentétes értelmű szópárja a magyar nyelvterület keleti részén a *verőfény* 'napsütötte lejtő, napfényes oldal' (Pesty: MoHn. 416; Hefty: NyF. 66. sz. 47), a Mátra és a Bükk vidékén pedig a *verő* 'ua.' (Hefty: NyF. 66. sz. 46; FNEsz. 454 *Nagy-verő a.*). Az *észak*-kal és az *árnyék*-kal összevethető a magyar *Oszoly* (FNEsz. 488) hegy név déli szláv előzménye is, mely etimológiailag összetartozik a *Terbete* román nevének, az *Osoiul Ciomului*-nak első névelemével is. (L. lent a *Terbete* magyarázatában.) A németben az árnyékos, napsütést nem kapó helyet *Schatten*-

halb-nak (Bach: DtNam. 2/1: 301) hívják, szemben a napsütötte helyet jelölő *Sonnenhalb*-bal (uo.)

A földrajzi köznévként használatos *észak* főnév antonimája a *dél* 'déli lejtő, délnek néző, napsütéses oldal' (Hefty: NyF. 66. sz. 12; SzT. 2: 301; FNESz. 724 *Zsérci-Nagy-Dél* a.).

Foglal-tető. A 174 m magasan fekvő Kémertől északra egy 358 m magas hegy emelkedik. Déli lejtője mezőgazdasági művelés alatt áll, északi oldalát erdő borítja. Neve *Foglal-tető* [1914: *Foglal tető*: 1: 200,000-es térkép. (Nagyvárad)].

A hegynév a magyar *foglal* ige múlt idejű melléknévi igenevének és a *tető* 'a hegy legfelső, viszonylag lapos része' főnévnek az összetétele. Az elsődleges **Foglalt-tető* a kiejtésben *Foglal-tető*-re egyszerűsödött. A *foglal* ige származékaiból több földrajzi név is alakult; vö.: *Foglalás* 'Fertőszalmához tartozó határrész' (SzamSz. 1: 296) és 'Kispetrihez tartozó határrész' (Szabó T. A.: Kal. 291); *Foglalt-föld* 'Becs völgyéhez tartozó határrész Paisszeg belterületétől délnyugatra' (ZMFN. 182); *Foglalt-tó* 'Mikéhez tartozó határrész a község belterületétől délre' (SMFN. 699). A szóban forgó földrajzi nevekben a *Foglalt*- névelemnek afféle jelentés tulajdonítható, mint a *fog* ige múlt idejű melléknévi igenevének, a *fogott*-nak a következő szó szerkezetekben: *fogott föld* [1499: OklSz.], *fogott erdő* [1499: OklSz.], *fogott rét* [1504: OklSz.; 1. ZMFN. 377 is], *fogott kert* [1863: Szabó T. A.: Kal. 25; 1. még i.m. 28, 29]. L. még: *fogás* 'eke alá csak újabban fogott föld' (Jankó: BNépr. 63, ebben a két lengyeltóti határrésznevében: *Réti* és *középső fogás*, vö. SMFN. 97), *Réti-fogás* 'Fonyód egyik része, ahol régen kaszálókat osztottak' (SMFN. 58; 1. SMFN. 59 is), *új fogás* 'a legelőből művelésre, gabonának vagy kertészet számára fel-fogott, kiosztott föld' (Inczefi: Makó 228), valamint *fogás* 'szakasz, darab, rész (mezőn, erdőn)' (SzamSz. 1: 295), *Fogás* 'egy-egy dűlőrész Méhtelek, Szárazberek, Kőkönyösd, Pusztadaróc és Vetés határában' (SzamSz. 1: 296), *Fogás* 'szőlő és kenderföld Sztána belterületétől északnyugatra' (Szabó T. A.: Kal. 310).

Tarnica. A szatmári–szilágysági Bükk-hegység főgerincének északi részén, a szatmári Pácafalutól keletre, a szilágysági Felsőberekszótól pedig nyugat-északnyugatra emelkedik az 551 m magas *Tarnica*. A hegy közelében levő hágón kocsit visz át a szatmári Színfalú felől Felsőberekszó irányában.

Az 1864 óta [*Tarnicza*: Hunfalvy J.: MBir. 2: 369] adatolt hegynév román eredetű, mégpedig a román *Tarnița* átvétele. Ennek köznévi előzménye, a román *tarniță* '(fa)-nyereg, terhelőnyereg, málhanyereg; (nyelvjárási) hegynyereg; (nyelvjárási) birkacsapás' a román nyelvatlasz térképlapja szerint főleg Észak-Erdélyben járatos, de megvan Abrudbánya környékén is (Petrovici: StDialTop. 272–3, 274; 1. még Iordan: TopRom. 45). Etimológiai szempontból a román *tarniță* valósággal iskolapéldául szolgálhat a Kárpát-medencében élő szlávok, magyarok és románok sok évszázados nyelvi kölcsönhatásához. Ismerkedjünk meg vele közelebből.

Végző forrása a szerb-horvát *tovǎrnica* 'tehernyereg, málhanyereg' (HASz. 18: 498; SzbhvMSz. 3: 378), amely a *tovar* 'teher' főnévből képzett *tovǎrnǐ* 'teher-, teher-szállító; málhás' melléknév származéka (vö. Skok: EtRj. 3: 485). Töve etimológiailag azonos a magyar *tárház*, *társzekér* (TESz. 3: 848) előtagjával. A szerb-horvátból a *tovǎrnica* átkerült a magyarba mint *tárinca* 'nyereg' (Knieszsa: SzJsz. 520); vö.: 1647: „ephippium – Nyereg: *Tárinca*” (MNY. 3: 39); 1649: „ephippium – Nyereg, *Tárinca*” (uo.). A magyarból a szó továbbvándorolt a kárpát-ukránba, ahol *та́рниця* 'fanyereg' (Hrinčenko 4: 248) lett belőle. A szóföldrajz egyértelmű tanúsága szerint is a román *tarniță* ennek a kárpát-ukrán szónak az átvétele. A szót azonban a román is továbbadta, mégpedig

a Kapnikbánya vidéki magyar nyelvjárásnak, ahol *tárnica* alakban és 'erdei kaszáló' jelentésben honosodott meg (MTsz., RK. 375).

Kapnikbánya légvonalban mindössze ötvenöt kilométerre van a Bükk-hegységbeli Tarnicától, amelynek neve alkalmat adott egy Kárpát-medencei vándorszó kimutatására és négy nyelvre kiterjedő, változatos vándorútjának nyomon követésére.

E vándorszóval alakilag összecseng ugyan, keletkezés módjában viszont tőle eltér a szerb-horvát *tárnice* [többes szám] 'társzékér, teherkocsi' (SzbhvMSz. 3: 347). Úgy jött létre, hogy a magyar *társzékér* részfordításaként megalkotott szerb-horvát *tarna kola* 'társzékér, teherkocsi' [1740: Belostenec 1: 241 *Carrus* a., 2: 533] szószerkezet a *tarna* tövéhez járuló *-ica* képző segítségével egy szóvá sűrűsödött össze, azaz univerbalizálódott.

Terbete. Ady Endre 1892 őszétől 1896 nyaráig a zilahi református kollégiumban végezte a gimnázium V–VIII. osztályát, majd 1898 márciusától júliusáig egy zilahi ügyvédnek volt az írónoka. Ezeknek az éveknek az élményéből fakadt a Párizsban papírra vetett „Zilahi ember nótája”, amelyet elsőnek a Nyugat 1909. április 16-i száma tett közzé, s amelyet Ady az ugyancsak 1909-ben megjelent „Szeretném, ha szeretnének” kötetben a kezdő, „Esze Tamás komája” ciklusba illesztett bele. (A költemény keletkezésének hátterét Ady Lajos előadásából ismerjük. L. Ady Endre összes versei. II. Bp., 1962. 595.) A vers így kezdődik: „Zilah fölött felhőzik most | Ifjuságom kicsalt vére, | Vörös-fényes a Diák-domb, | Vér hullott a *Terbetére*, | Régi ember régi vére.” A *Terbeté*-ről Földessy Gyula (Ady minden titkai. Ady-kommentárok. Bp., 1949. 90) azt jegyezte meg, hogy „zilahi hegy”. Kovalovszky Miklós dokumentumgyűjteményében (Emlékezések Ady Endréről. I. Bp., 1961.) több visszaemlékező, így Nagy Sándorné (363), Kerekes Ernő (370), Kondor (Szalavec) Gyuláné (378), Szunyoghy Farkas (435) is szóba hozta a Terbetét. Kovalovszky Miklós (i.m. 365) a „Zilahi ember nótájá”-nak helyszínrajzát a következőképpen kommentálta: „A szüretes és a *Zilahi ember nótája* az ősz révén kapcsolódnak. A Diák-domb — ahol egykor a református templom mellett az ősi iskola is állt — s a gyönyörű fekvésű, a szőlők aljáig felhúzódnak, az elmúlást gazdag burjánzással rejtő temető lombrengetege valóban a felidézett képet mutatja őszi alkonyatokon, amikor a lehulló nap utolsó pillant vissza az égő, vörösülő fényben izzó Terbete csúcsáról. Ez a sokszor látott s megunhatatlan varázsú kép sugallta a pubertás fájdalmas emlékét magába záró gyönyörű vers-sóhajtatást.”

A 870 m magas Terbete a Meszes hegység erdős főgerincén helyezkedik el a 266 m magasán fekvő Zilahtól dél-déleltre, légvonalban a város központjától mintegy tíz kilométerre. Gyalogosan Zilah felől megközelíthető a Meszes főgerincén haladva, azaz — turista szakkifejezést használva — gerinevándorlással. Ezt az útvonalat tette meg 1892. szeptember 25-én a zilahi Kollégium V. osztálya iskolai kirándulásként; Ady Endre, aki ennek az osztálynak volt a tanulója, ekkor járt a Terbetén. Egy következő heti újsághír szerint: „A kirándulásra de. 9 órakor indultak és a következő főbb pontokat érintették: Nádasztó, Északhegy, Hegyesbérc, Orolat és Terbete. A fiúk a Terbete 868 m magas csúcsán költöttek el ebédjüket, és egy órai pihenés után Gurzófalván keresztül Egres-patakot érintve, este 6 óra tájt nagyon jó kondícióban érkeztek vissza.” (Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. I. Bp., 1961. 509–10.) A hegy alája országúton is el lehet jutni. A falvak közül északnyugati irányban Oláhkecel, kelet felé pedig Ördögkút esik a hegyhez legközelebb.

A magyarban és a románban a hegynek más-más a neve. A magyar *Terbeté*-t 1885/1890 óta tudom adatolni (Gönczy – Kogutowicz: Kézi atl. *Szilágy* m. a.). Népnyelvi ejtése *Têrbetê* (Nyr. 28: 184). Moór (ZONF. 6: 111) és az ő nyomán Stanislav (SlovJuh. 1: 543) a magyar *Terbete* hegynevet az összsláv **terbiti* 'erdőt' irt' családjába tartozó szláv **Trébata* átvételének magyarázta. Csakhogy ilyen helynév a szláv nyelvek-

ben nincs. Efféle szláv személynév viszont van; vö.: 1190: „*Slavus Tributi nomine*” (Schlimpert: SIPn.² 147; az adatból egy régi nyugati szláv **Trebita* személynév olvasható ki); cseh *Třebota* [1052 körül: *Trebot*: Profous 4: 364] személynév, *Třeb’ata* [1088 körül: *Trebat*: Profous 4: 358] személynév. L. még szerb-horvát *Trebotići* [többes szám] ’egy törzs Boszniában’ (HASz. 18: 581; alapszava egy **Trebot*a személynév). A szláv nyelvek régi helynévadási szokásai szerint a személynévhez képzőnek kellett járulnia ahhoz, hogy helynév alakuljon belőle. Ez a helyzet a szóban forgó személynév esetében is; vö. szerb-horvát *Trebotin* helységnév (HASz. 18: 581; ImMesta. 1973. 399), cseh *Třebětín* helységnév (Profous 4: 358) és szlovák *Trebatice* [többes szám] ’Vágterbete’ (VSOS. 3.173). Ezzel szemben a magyar helynevek között szép számmal találhatunk *Balla-bérc* (FNESz. 85 *Balla-barlang* a.), *Bebek* (l. fent), *Feri-hegy* (FNESz. 220), *Kelemen-csúcs* (FNESz. 325 *Kelemen-havasok* a.), *Nagy-Gete* (FNESz. 239 *Gete* a.), *Óreg Futóné* (FNESz. 491) típusú, pusztaszemélynévből álló vagy a pusztaszemélynévet földrajzi köznévvel kiegészítő megjelöléseket, hogy a védőszent teljesebb nevéből rövidült *Gellért-hegy* (FNESz. 236), *Jakab-hegy* (FNESz. 298), *János-hegy* (FNESz. 299)-féle hegyneveket ne is említsük.

A szilágysági *Terbete* hegynévvél való etimológiai összetartozása miatt különös figyelmet érdemel a Pöstyéntől nyugatra fekvő *Vágterbete* [1113: *Trebita*: CDES. 1: 66] ’*Trebatice*’ helység magyar neve, amely — a szlovák névalaktól eltérően — pusztaszemélynévből keletkezett (Kniezsa: MNy. 6: 20).

A magyaron kívül a románban is megvan a pusztaszemélynévből alakult *hegynevek* típusa. Emil Petrovici (StDialTop. 275–283) külön tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek. A Kárpátok hegyrendszeréből ezeket a román hegyneveket sorolta ide: *Budislavul*, *Ciortea*, *Galeşul*, *Ţirdomanu*, *Godeanu*, *Gugu*, *Moldoveanu*, *Negoiu*, *Păpuşa*, *Radeşul-Mare*, *Radeşul-Mic*, *Slăveiu* (i.m. 276). E román hegynévtípus nyilvánvalóan összefügg a transzhumáló, azaz kétlegelés gazdálkodást folytató, nyáron a havasokban, télen pedig sík vidéken legeltető román pásztorokkal.

Elvileg, a névadás típusát tekintve tehát a *Terbete* hegynév egyaránt lehetne magyar vagy román névadó tevékenység eredménye. Igen ám, de a románban a hegy neve nem *Terbete* (vagy valami hozzá hasonló), hanem *Osoiul Ciontului* [1898/1900: 1: 200,000-es térkép. Kolozsvár (Klausenburg)]. Nyelvtanilag e hegynév birtokos szerkezet: elől áll a birtokszó, mögötte a birtokos. Minthogy pedig e birtokos szerkezet mindkét elemének vannak magyar vonatkozásai, érdemes őket kissé közelebből is szemügyre vennünk. A posztpozitív artikulusú ellátott birtokszó a bolgár nyelvjárási *ocóu* ’kevés napfényt kapó, árnyékos hely’ (Gerov 3: 389) főnévből származó román **osoi* ’ua., északi oldal’ (Petrovici: StDialTop. 176; Iordan: TopRom. 524) földrajzi köznév, amely etimológiailag összetartozik a Csobánka határában levő hegyet jelölő, szerb-horvát eredetű magyar *Oszoly*-lyal (FNESz. 488). A birtokos funkciójában szereplő második névelem a személynévi használatú román *ciunt* ~ *ciont* ’csonka, nyomorék; suta; sánta’ (vö. *Ciuntul* és *Ciontea* személynév: Constantinescu: DOR. 242) birtokos esetben álló alakja. E román *ciunt* ~ *ciont* névnyelvi szerkezet nem más, mint a magyar *csonka*-ból való román *cionc* ’csonka, nyomorék; félkarú; felszarvú, suta’ alakváltozata (l. Tamás: UngElRum. 222). — Az újabb, de bizonyára kérészerű magyar *Csont-hegy* [1941: *Csonthegy*: MTurLex. 143 *Meszes* a.] ’*Terbete*’ a román *Osoiul Ciontului* ügyetlen fordításaként keletkezett a magyar *csont* főnév beleértésével.

Visszatérve a *Terbete* keletkezésmódjához, megállapíthatjuk, hogy a hegynévben egy szláv személynév rejlik, de azok, akik e személynévből hegynevet alakítottak, magyarok voltak.

Vigyázó. A Meszes hegység északi nyúlványaként a Szilágypatak és a Szamos völgye között egy hegyesszögű háromszöghöz hasonló alaprajzú, a Cigányi–Zsibó vonal-

tól távolodva egyre alacsonyabbá váló dombsor húzódik észak-északkeleti irányban arrafelé, ahol a Szilágy patak bal felől beleömlik a Szamosba. E dombsort északon egy 264 m magas domb zárja le Monótól északra.

A Szamos szintjénél csupán mintegy száz méterrel magasabb dombnak különleges jelentőséget ad az a körülmény, hogy a tetejéről nagy területet lehet belátni. Kedvező időjárási viszonyok esetén észak-északkeleti irányban mintegy huszonnégy kilométerre, egészen Misztótfaluig el lehet róla látni a Szilággyal, majd a Burszóval és a Lápossal egyesülő Szamos folyása mentén. Dél-délkeletre a nyolc kilométer távolságra levő cikói szorosig terjed róla a látóhatár; itt tör ki végleg a Szamos a hegyek szorításából, hogy egyre szélesedő völgyben nemsokára kiérjen az Alföldre.

A mondottakból kitűnik, hogy a szóban forgó dombot szinte a természet is örhalomnak szánta. Ezt fejezi ki a neve is: *Vigyázó* [1898/1900: *Vigyázó*: 1: 200,000-es térkép. Kolozsvár (Klausenburg)]. A *vigyáz* 'éberen figyel' ige folyamatos melléknévi igenévből 'órálló, őrszem, strázsa' jelentésű főnév alakult; vö. 1673: „A tábort kún háló *vigyázókkal* avagy őr álló strásákkal körül meg-erősíteni szükség” (Com: Jan. 147: NySz.). Ebből a köznévből jött létre a hegynév.

A *Vigyázó* hegynév tehát afféle elnevezés, mint az *Órhegy* [1304/1376: „Jungit montem *Ewrhegh* vocatum”: OklSz. 725], az *Órhalom* [1752: Zoltai: DebrHH. 41] és a *Strázsahegy* [1789: *Stársza hegy*: BakFek. 1: 105]. Mindegyik olyan magaslato jelöl, amely őrhelynek való.

Figyelmet érdemel a Zilah városközpontjától észak-északkeletre emelkedő *Vigyázó-domb* (Szabó T. A.: Zilah 42), valamint az 1973-ban Kaposvárhoz csatolt Töröcskétől délre levő *Vigyázó-domb* (SMFN. 540) is. Ezekről a magaslatookról ugyancsak messze el lehet látni.

Másképpen, mégpedig a román eredetű *Vlegyásza* magyarításaként keletkezett a *Vigyázó* (Nyr. 101: 104; FNESz. 700) hegynév, amely azonban nem ment át a közhasználatba.

Kiss Lajos

Summár 'erdőőr' és többszörös átvételű társai. A Szlavóniában feljegyzett *sumár* tájszót Kiss Lajos meggyőzően magyarázza a szerb-horvátból (Nyr. 104: 109). Megvan a szó azonban ugyanezen jelentésben, de *summár* alakban Bihar megyében is: Köröstárkány (Nyr. 43: 167), Bélfenyér (NyIrK. 4: 359). A bihari *summár* nem a szerb-horvátból való, mint Kniezsa István gondolta (SzJsz. 481), hanem román eredetű, maga a román szó pedig a szerb-horvátból származik. A román *șomar*, *șumar* a Körösök vidékén, a Bánságban és az Olt mentén él (DLR.; ALR. SN. 2: 583, ALRM. II/2: 395; T. Teaha: Valea Crișului Negru 119, 270, 271).

„Minél jobban belemélyedünk a nyelvi valóság tarka világába, amelybe szomszédainkat is mindenkor bele kell értenünk, annál igazabb magyarázatát adhatjuk a nyelvi jelenségeknek” — figyelmeztet Kiss Lajos (Nyr. 104: 109). Valóban, figyelemre méltó, hogy hosszú sor tájszót tudunk kimutatni, amelyeket mint eredeti, ősi szerb-horvát szavakat vettünk át (főleg Szlavóniában, a Dunántúlon, Csongrádban, továbbá Arad megyében, Szeged környékén, a Bácskában stb.), másrészt ugyanazon szerb-horvát elem Erdélyben román közvetítéssel kerül be a magyarba.

Csupán néhány ilyen lexémát mutatok be: *kócsin* 'disznóól' Hunyad m.: Lozsád (Nyr. 22: 502, 23: 96; Ethn. 5: 142; MNyj. 9: 190) < r. *cocină* 'disznóól' ~ *kocsonya* 'disznóól' Szlavónia: Kórógy (Nyr. 23: 320) < szb.-hv. *kôčina* 'ól'. A román szó szerb-horvát eredetű. *Ludáj* 'tök': szerb-horvát jövevényszóként jegyezték fel Szekszárdon (ÚMTsz.), Szegeden (MNnyv 1: 159, Nyr. 94: 346, Csongrád megyében (Nyr. 32: 519 *ludájtök*) < szb.-hv. *ludaja* 'tök'. Ez a *lud* 'ostoba, hülye' származéka (HASz. 5: 195).

Román közvetítésű erdélyi átvételeire vö. Márton Gyula—Péntek János—Vöő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. [RK.] Bukarest 1977. 240 < r. *ludaie* 'sütőtök'. Az eredeti szb.-hv. *mrēja* 'háló' átvételeivel számolhatunk Szlavóniában (Nyr. 41: 433, SzlavSz.), a Duna mentén (NéprÉrt. 29: 152; Ethn. 68: 460, 70: 474). Erdélyben a szb.-hv. *mrēja* bekerült a románba, ott *mraǵă* lett, majd ebből alakult a *marázsa* 'egyfajta rekesztőháló; egyfajta varsa' (RK., Kniezsa: SzlJsz. 884, TESz.). A görögkeleti vallás szavaként az 'áldozati kenyér' jelölője több nyelvből is bekerült a mienkbe: Erdélyben a *preszkura* román jövevényszó (vö. RK. 317 < r. *prescură*), Gvadányi nyelvén *pruszkora* fordul elő, ez azonban a szb.-hv. *proskura* 'ostyaféle' átvétele (Kiss Lajos: 67 szómagyarázat. Bp. 1970. 22), végül a Borsod megyében Sajópálfalván feljegyzett *preszskurka* 'szentelt kenyér' ukrán eredetű (vö. ukr. *поскыпка* Hrinčenko 3: 479). Erdélyben széles területen számos alakváltozatban él a románból átvett *szilimán*, *szirimán* stb. 'gyenge, vézna, ügyetlen' < r. *siliman*, *sărman*. A román szó ez esetben is a szerb-horvátból való, de a Dráva mellékén feljegyzett *szioroma* 'szegény' (Nyr. 6: 374) már szerb-horvát jövevény (vö. szb.-hv. *siromah* HASz. 15:56), így Kniezsa István téved, amikor együtt tárgyalja Gyarmathi Sámuel *szirimány* szavával (SzlJsz. 505). Több adatunk is van Erdélyből a *tigáj*, *digáj* 'serpenyő' szóra (vö. RK. 379 < r. *tigaie* 'serpenyő'). A román szó szerb-horvát eredetű; az Ormánságban és Szlavóniában magát az eredeti szerb-horvát szót is átvettük: *tigany*, *tigány* (NéprÉrt. 12: 247, Ethn. 47: 188, Nyr. 88: 454) < szb.-hv. *tigań* 'serpenyő' (HASz. 18: 287).

A fentebb látottak valamennyien megegyeznek abban, hogy maga a szó ősi szerb-horvát elem, mint ilyen is bekerült a magyarba, de megvannak a román közvetítésű változatok is. Mindegyik szónak megvan a maga néprajzi sajátossága, valószínűleg maga ez vezetett a kölcsönzésre, ez pedig a Balkán félszigeti gazdálkodással, szokásokkal kapcsolatos. Hasonló jelenségre szeretném még felhívni a figyelmet: egy sor török elem is úgy viselkedik mint az előbbi sorozat tagjai, azaz bekerült nyelvünkbe a szerb-horvátból is, a románból is. Erdélyben a *bosztán* 'tök, sütőtök' jelentésben járatos, átadója a román *bostan* 'ua.' (RK.). Ugyanezt az alakot a Bácskában, Torontál megyében, Zentán és Kórógyon (Szlavónia) is megtaláljuk; itt azonban már 'dinnye', és a szb.-hv. *bostan* 'konyhakert, dinnyeföld' átvétele (Kniezsa: SzlJsz. 598, Nyr. 48: 451, TESz.). Végso fokon oszmán-török eredetű a Halmágyon feljegyzett *fiság* 'a vadászpátron papiroshüvelye; 50 db pénzérme papirostekercsbe csomagolva' (NyK. 31: 408) < r. *fişic*, *fişag* 'egynemű érmékből csavart tekerces'; ugyanez az elem, de már szerb-horvát közvetítéssel *fisek* alakban jelentkezik Baranya (Tsz.) és Torontál (MNY. 6: 332) megyékből (< szb.-hv. *fišek* 'töltény' Kniezsa: SzlJsz. 173). Szlavóniában jegyezték fel ismételtlen: *hërgia* 'szabadon legelő lovak' (Nyr. 23: 359), *hergiĵa* 'ua.' (SzlavSz., NéprNyelvt. 3—4: 144). A perzsa-török *hergele* 'ménés' bekerült a szerb-horvátba (vö. szb.-hv. *hergela*) és innen a magyarba. A szóra Erdélyből is vannak adatok: *hërgĵa* 'szilaj ló' Halmágy (NyK. 31: 409), *hergelĵa* 'ménés' Kolozs m. (RK.). Ezek a román *herghelĵe* 'ménés' átvételei. Vö. Kniezsa: SzlJsz. 214. A legfrissebb erdélyi népnyelvi gyűjtésekből került elő *kutĵa* 'a vezetékes rádió hangszórója' Csíkközvás (NyIrK. 6: 258). Ez a román *cutie* 'doboz' tréfás kölcsönzése, maga a szó oszmán-török eredetű (vö. oszm. *kutu* 'doboz' Cioranescu: DicEtRum.), de az Alföldön (Nyr. 4: 329) és az Arad megyei Majlátfalván (Nyr. 9: 378) *kuti* 'doboz', és ez a szb.-hv. *kutĵa* 'ua.' (HASz. 5: 838) átvétele. Végso fokon oszmán-török eredetű a *szárma* 'töltött káposzta, ill. ennek tölteléke', de Kniezsa István helyesen gondol rá, hogy „A magyar szó valószínűleg több forrásból való: az alföldi és a dél-dunántúli a szh.-ból, az erdélyi pedig talán a románból van átvéve, bár a törökből való átvétel lehetősége sincs teljesen kizárva” (SzlJsz. 752), vö. még TESz.

Bakos Ferenc

Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

A kötetet Magyarország első igazságügyi nyelvi szakértője írta. E tény azonban csak a cím egyik felét magyarázza. A „szövegnyelvészet” szakkifejezés azokra a tudománytörténeti perspektívákra utal, amelyek Saussure elmélete óta az állandó kibontakozás állapotában vannak, de amelyek azóta sem kapták meg egységes, szilárd elméleti kereteiket. Amikor a szerző művének tárgyát elhelyezi a nyelvészet egészében, első feladata éppen emiatt az, hogy rávilágítson, milyen sajátos megközelítései lehetnek a szövegnek, olyanok, amelyeket az „elméleti” nyelvészet elkerül (vö. „A szövegkutatás napjainkban”, 11–9).

A kötet közvetlen témájának bevezetése — hasonló oknál fogva — szintén módszertani pályán halad, de itt már tudománytörténeti áttekintéssel is kiegészítve. Nagy Ferenc, aki a magyarországi kvantitatív nyelvészetnek nemcsak jeles gyakorló művelője, hanem nagymértékben elméleti kutatója is („Kvantitatív nyelvészet” címen egyetemi tankönyv formájában foglalta össze az alapismereteket) három területen tájékoztatja az olvasót: milyen alapfogalmakkal dolgozik a kvantitatív nyelvészet; mik (főképp honi) eredményei, itt tárgyalva a módszertani melléfogások lábjegyzetes bírálatát is; és — külön fejezetben („A kriminalisztikai nyelvészet általános kérdései”, 54–83) — arról, hogyan működnek, milyen kiegészítésre, milyen sajátos megfogalmazásra szorulnak e módszerek a kriminalisztikában. A különleges célnak megfelelően ez utóbbiakon belül olyan tényezők feltárására van szükség, amelyek a bűnüldözésben, illetve a büntetőeljárásban az egyedi jelleg alapján a „nyelvi mű” szerzőjét vagy értelmi szerzőjét könnyebben azonosíthatóvá teszik.

Bizonytalán érdemtelen volna ismertetésnyi feneket keríteni a tárgynak, ha a nyelvészet, éppen e sajátos igényekből fakadóan, nem jutna hozzá számottevő módszertani nyereséghez. A fordulópont az, hogy ha a „szerzőazonosság sohasem állapítható meg egyetlen nyelvi tulajdonság egyezéséből” (60), akkor már a nyelvi jellemzőknek is összetetten kell meghatározniuk a szöveget, azt specifikus elrendezésben kell egyedivé tenniük. Ebben van az első módszertani lelemény: nemcsak kulcsszavak vannak, hanem a szöveg jellemezhető kulcsmorfémákban, kulcsmondatrészekben stb. is; a második talán kézenfekvőbb, de elvszerű, hogy úgy mondjam, kvantitatív nyelvészeti, igazán következetes alkalmazást itt látok először: ez a nyelvi mű nem „konstans”, de „domináns”, különös jegyeinek kiszűrése.

Az eljárásmódok ismertetésében nyilatkozik meg azután a szerző — szakmai körökben közismert — tudói erénye, az előadás egyszerűsége, pontossága, illusztratív ereje. Bő példanyag és világos megfogalmazások vezetnek be az olvasót abba a nagy körültekintést igénylő munkába, amelynek végeredménye az összevetésben értékelhető egyedi jelleg, általános értelemben: a szöveg „önazonosságának” a leírása. Nagy Ferenc — ami immár a bárki számára hozzáférhető eljárás magyarázatát illeti — mint tulajdonságok hordozóit öt ismérvet sorol föl, amelyeket egy szövegben meg kell vizsgálni, s a nekik megfelelő

tulajdonságokat öt fokozatban kell jellemezni. Ezek a következők. Fogalmazás és stílus, a mondat szerkesztés színvonala, a szóhasználat szabadtossága, elemi grammatikai jártasság (szó szerint: a toldalékolás színvonala) és a helyesírási készség (ha hangos szövegről van szó, ennek nyilván egy normatív ejtési mutató feleltethető meg). Természetesen a munka is fölveti az azonnal fölmerülő nehézséget: lehet-e valamit kezdeni kvantitatív módszerrel akkor, ha a szöveganyag rövid. Lehet. Három névtelen levél összevetésének példáján mutatja be Nagy Ferenc, hogyan. A rejtély kulcsa az ismérvek nagy száma, és a valószínűsített konzekvenciák kölcsönviszonyokban való elemzése (vö. 71–83).

A kötet további fejezeteiben a szerző mint nyelvész-szakértő mutatkozik be, előtárva annak a tevékenységnek az anyagát, amelyekre alkalmazta, illetve amelyekből — részben — elvonta módszereit. Az anyag csoportosítása itt nem elsődlegesen nyelvészeti, hanem kriminalisztikai szempont szerint történt. Az anyag névtelen levelek, önéletrajzok, búcsúlevelek (ti. öngyilkosoké), elmebetegnek írásai, egyéb szövegfajták, így végrendelet, szerződés, versek (89–152). Ebben a részben nem zárulnak le az ismertetésben előtérbe kívánczó szövegfeldolgozási újdonságok, például a szöveg hasonlóság mérése, az irományok ismeretlen készítőinek nemére, életkorára, társadalmi hovatartozására vonatkozó következtetések módja.

Ami pedig nem kívánczik előtérbe az ismertetés szempontjából, az sem érdektelen: vajon a kriminalisztikai szövegnyelvészet az emberek szabadságjogainak védelmére vagy korlátozására alkalmasabb-e nagyobb mértékben. Mint a fizikából jobban ismert változatát, ezt a kérdést is úgy kell megválaszolni, hogy az semmi esetre sem érinti a kutató felelősségét. Amit viszont a kutató felelősségéről mondhatunk, az e munka esetében igen pozitív. Korszerűség, egyértelműség, áttekinthetőség és olyan illusztrációk, amelyeknek hatása alól az olvasó aligha vonhatja ki magát. Meglehet, ebben az utóbbiban a szerzőnek — a tárgyválasztás révén — a szerencse is a kezére játszott. A többi azonban szilárd szakértelem, kutatói lelemény és — nem utolsósorban — kemény munka.

Ha valamit egyáltalán hiányolhatunk, az annyi, hogy a szerző nem bontja ki módszertanát a köznap és egyéb szövegminták elemzésének módszertana felé, habár ez kétségtől túl esik a téma belső keretein. A recenzió úgy tűnt továbbá, hogy a szerző — nyilván ismét csak a téma sajátos volta miatt — leegyszerűsített szaktudományi fogalomrendszert alkalmaz, legalábbis a szövegnyelvészet nevű részdiszciplína kísérleti eredményeihez viszonyítva.

Szende Tamás

Barla Gyula: Nyelvtan, stílus, iskola. Tankönyvkiadó 1980.

A kötetet szerkesztő és a bevezetőt író Szathmári István így adja kezünkbe az írássok kulcsát: összegzést vesz kezébe az olvasó, de elszomorítóan kényszerű összegzést. „Egy eszményi tanárnak és egyben tudós kutatónak a stílusra, a stíluselemzésre, a stilisztikára és ezek eredményes tanítására vonatkozó dolgozatainak nagyobb részét.”

Fontosak ezek az írások mindenki számára, akit érdekel az anyanyelvvel való bíbelődés, de leginkább minékünk, magyartanároknak. Évek óta érezzük hiányát egy olyan szöveggyűjteménynek, amelynek példatárában a gimnáziumi négy év nyelvtanóráihoz találánk szemléltető anyagot. Igényes formában jutottunk most nemcsak példatárhoz, hanem sokszínű elemzésekhez is. Mind a leíró nyelvtani, mind a stilisztikai részhez. A szerző sok magyarórát tartott, sokat látogatott, bírált, az egyetemen oktatta a jövő pedagógusait. Tapasztalataira és tudományos kutatásaira támaszkodva méri fel könyve egyik fejezetében (A nyelvtanítás korszerűsítéséről) a hiányosságokat — „sivár eredményről tanúskodnak a reprezentatív felmérések” — és jelöli ki a szükséges teendőt —, „új koncepció kidolgozása segíthet”. Ehhez ad gazdag elméleti és módszertani

útmutatást. Az elmúlt tanév óta már az új szemléletű elsős gimnáziumi magyar nyelv-könyvből tanítunk. Barla Gyula reális elgondolásait ez is igazolja: „Tehát a szövegelemzésnél a nyelvhasználat ildomos törvényeit — ezért szükséges a leíró nyelvtan és nyelvhelyesség ismerete —, az egyes elemek szerepét, a jelentés különféle vonatkozásait s módosulásait, a szabványtól elütő szabálytalanságokat kell mérlegelni... Csak a részletek elemzésére vállalkozhatunk, éreztetni kell, hogy a szemelvény önmagán túlmutat.” Vagy később így ír: „A nyelv vizsgálatára... fordított idő eszmei, esztétikai és pedagógiai szempontból is dúsan megtérül.”

A feladatok közül a stílselemzést tartja a legfontosabbnak, amelynek során „a holt és merev sémák helyett a nyelv lüktető működését” is láttatni tudjuk. Valóban érdemes a tanulókkal közösen értelmezni íróink, költőink nyelvi leleményeit, megsejteni szerkezeteiknek jelentésrétegeit, a metaforák titkait, hiszen így közel kerül egymáshoz irodalom- és nyelvtanóra. Egyik ismeret a másikat erősíti és az esztétikai hatások, a katartikus élmény erősebb. Érvényesülhet a diákok kezdeményezése, megnyilatkozó- és alkotókedve. Van is kedv ehhez az ifjúságban. Ezt érzi a diákjait szerető tanár: módszertani útmutatásaihoz mindig odaképzeli magának a tanítványokat.

Egy recenzió, sajnos, nem idézheti a példák sokaságát, amely vagy tudományos és művészi igényrel, vagy éppen a nyelvi fordulatok derűjével lep meg. Csupán néhányra hívhatja fel a figyelmet. Az biztos, hogy mindenki találhat olvasottságának, egyéniségének megfelelőt e könyvben. Széles körű anyagot dolgoz fel grammatikailag is, stilisztikailag is az irodalmi forrásokból. A XVIII. századtól kezdve a mai költészetig, a regény- és a dráma művészetig. Közel hozza hozzánk a világirodalmat is. A nyelvet fürkésző, vizsgálódó szellem úgy kutat, hogy kettős igény vezeti: maga is élvezi a kifejezés gazdagságát, s ugyanakkor az „adhatás gyönyörűsége” is telíti, mással, másokkal is meg akarja ismertetni ugyanezt az élményt. S az utat is, ahogyan el lehet jutni ehhez az irodalom- és nyelvélvezethez.

Az elemzés lehetőségei a fogalmazás, a nyelvhelyesség és a jelentés tanításakor c. fejezetben a szófajok stilisztikájára is sor kerül. Illyés Gyula: Egy bagón c. verséből ezt a két sort vizsgálja: „de élt a szegény bármiképp is, / az emberiség vala mégis”. A *vala* igealak „anakronizmusnak tűnő... váratlansága ellenére megáll a maga helyén: távlatot igazoló múltat teremt a szegénység mögé”. Finom megfigyelésre vall a Tinódi-örökségre utalás; valóban, a mai magyar költészet és a hagyomány nyelvi ötvözete bújik meg itt e szóban. Az emberiséghez kapcsolódik a szegénység létezési módját is érzékeltetve: „Mert minden szomorúsága ellenére mégiscsak a nép volt a helytálló és megtartó erő.”

Csehov és Camus stílusfordulataival taníthatjuk a szóbeli és az írásbeli közlésformák mondatszerkesztését. Hogyan javítsunk stílusunkon? Kosztolányi nevel a „törlés” és a „tömörítés” tudományára. Barla Gyula költőnk tanításához illeszti Camus módszerét. Miképpen lesz épkezláb mondat az eleinte tökéletesnek hitt megfogalmazásból? „Egy szép május havi reggel egy elegáns amazon végiglovagolt pompás pej kancáján a Bois de Boulogne virágba borult fasorain.” Ki kell irtani belőle a fölösleges jelzőket!

Fűszerezhetjük, díszíthetjük óránkat a vers hangzásosságának megfigyeltetésével (A grammatikai elemzéstől a stílselemzésig). A magas és mély hangrendűség egyik leg szebb hazafias versünkben a romantikus ellentézettséget és az egyénnek a hazájához való hűségét egyként hangsúlyozza: *élned-halnod; öldjón-verjen; megfogya bár — de törve nem; éltet-halált; éltetőd — s ha elbukál*. A tanulók nyelvészleletének alakításában döntő lehet az a verstisztelet, ahogyan a művekhez közelít a tanár-író. A hangok szerepét nem túlozza el, nem merev szabályszerűségeket tanít, hanem mindig arra int: egy-egy nyelvi jelenség funkciójának elemzésekor tartsuk be a fokozatosságot, és „a megérzés, megértés és sejtélem együttesen” fogják oltani tanítványainkban a művészi szöveg kimeríthetetlen ségének bizonyosságát.

A sajátos szerkezetű stíluselemzési órák tartásához árnyalt József Attila-versvizsgálatok adnak kedvet. Egyet a sok közül. A költő a verset „határolt végtelennek” nevezi. Esztétikájában írja, hogy a művész a szóképekkel szinte kézenfogja az olvasót, és úgy vezeti gondolatainak megértéséhez. Mennyi titok rejlik egy-egy versrészletében, ébredünk rá a szerző fejtegetései közben. Szinte „egész filozófiát takar a stílus”:

„ugró napok és rezgő csillagok
körülkovályogják nyugodt fejem.
Világízzása hőmérsékletem.”

(Medáliák 6.)

A költői szavak, szerkezetek világának megértéséhez újabb József Attila-i sorral segít: „Minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár.”

A tanulmánykötet szerkezete szinte követi a tanítás-nevelés folyamatát, az előkészítő játékoktól a stíluselemzésen át a terjedelmesebb szöveg nyelvi vizsgálatához ível, hogy végül is az egyik legteljesebb komplex elemzéssel zárjon: Az Óda elemzése középis-kolában.

„Látnivaló, hogy bele kell mélyedni a nyelv, azaz a merész szókötések, az új tartalommal telítődött szavak vizsgálatába.” Újra olvasva a tanulmányokat, amelyeknek jó része már megjelent — gondos bibliográfia, A. Molnár Ferenc munkája igazít el a lelőhelyekben — érezzük, hogy a fenti mondatot egy egész életmű igazolja. Idéztük a szerzőt, akitől sokat tanulhattunk eddig is. Idéztük, hogy emlékezzünk rá, hogy beszélhessünk közös gondjainkról és hivatásunkról, a magyar nyelv tanításáról.

B. Porkoláb Judit

Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban. Tankönyvkiadó, 1978. 191 oldal

A gyakorlati nyelvoktatás kiegészítőleg sem része a nyelvtudománynak, de más oldalról a tudomány figyelemmel kíséri és ellenőrzi saját eredményeinek értékesítését az oktatói irodalomban. Az ily módon szerzett tapasztalat viszont már közvetlenül befolyásolja a további kutatást és az eredmények megfogalmazását. A kezünkbe került munkával ebben az értelemben foglalkozunk.

A 'beszédművelés' fogalma és a vele kifejezett tevékenység jelenleg alakulóban van, tárgyköre és módszertana éppen nem jelentéktelen részletkérdésekben egyelőre szinte szerzőnként különbözik. A célbavett „kisiskolás kor” ésszerű határokat szab a beszédoktatás beláthatatlan nagy területén. Zsolnai József a következő feladatok elvégzéséhez kíván segítséget adni: az iskolába lépő gyermek beszédének, illetve beszéde fejlettségének megállapítása, a beszédhangképzés és a köznyelvi hangállomány tagjainak normatív előállítása, a lélegzés, a helyesejtés és a helyesírás szembeállítás, a helyesejtés az olvasással felmerülő kezdeti nehézségek között, a felolvasás és a spontán beszéd fejlesztése. Mindezt kiegészítik elméleti megfontolások („A nyelvi kommunikáció főbb kérdései”) és az intonáló eszközök rövidre fogott ismertetése.

Mint minden újabban művelt tudományterület vagy gyakorlati foglalkozás, a beszédoktatás is műszó-gondokkal küszködik. Megértéssel fogadjuk a szerző újító szándékát, jóllehet javaslatainak egy részével nem értünk egyet, néhányat meg viszont nem tudunk pontosan értelmezni. A 12. lapon olvassuk a következő mondatot: „A nyelvi kommunikáció köztudottan írott beszédben és elhangzó beszédben realizálódik.” Az ezután közvetlenül következő mondatok tartalmából az tűnik ki, hogy az „írott beszéd”-del az

írásjelekkel rögzített nyelvi közlésre, és az azzal kapcsolatos feladatokra céloz a szerző. Szerintünk célszerűbb a 'beszéd'-et az emberi hangképző szervekkel létrehozott biológiai-akusztikai egyszeres nyelvi közlések jelölésére fenntartani, mert a 'beszéd' egyébként is meg van már terhelve többféle (alkalomadtán átvitt értelmű) jelentés közvetítésével. A „beszédművelés”-ben meg éppen ajánlatos a 'beszéd' jelentését a kötetlen mindennapi beszédre, és annak különböző szintű változataira korlátozni.

A 'kommunikál'-t és származéktársait előnyben részesíti a szerző a 'közöl'-lel szemben, mert utóbbi — mint indokolja — nem fejezi ki a „kölesönös információserét”. A szélteben-hosszában elterjedt *kommunikáció-t*, *kommunikatív-et* stb. nem kifogásolhatjuk megfelelő használatukkor, itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy egyes információk jelölésére kevésbé alkalmasak. Például az intonáló eszközökkel adott tájékoztatások inkább hasonlíthatók a közúti jelzőtáblákkal adott utasításokhoz vagy figyelmeztetésekhez, mert egy-egy személyes hangszín, egybenmondás vagy különmondás, szünet stb. csak tájékoztat valaminek a fennállásáról, a hallgató(k)tól választ nem vár; a maga sajátos módján egyoldalú, imperatív, sőt — egy részüket illetően — nyelvi szint alatti. Még a kérdőszó nélküli kérdések lejtésmenete sem kivétel ez alól.

A régebbi műszavak következetlen használata, vagy egyes műszavak félrevezető jelentése nem a szerzőt, hanem a forrásait terheli. Nézzük meg például a hangsúlyozást, amelynek gyakorlati tanítását Zsolnai József munkája korlátozott terjedelméhez képest részletesebben dolgozta ki.

A „főhangsúly”-lyal és a „mellékhangsúly”-lyal aránylag még kevés baj van, de nagyon hiányzik annak figyelmeztető kimondása, hogy azok csak egymás ellentétéként léteznek; az első szótagi főhangsúlyal szemben a hosszabb szavak páratlan számú szótagjain mellékhangsúlyok lehetnek. Több szempontból is hibás és zavart keltő az a nézet, hogy az összetett szavak második és — ha van — harmadik összetételi tagja első szótagjának is mellékhangsúlya van, tekintet nélkül arra, hogy az összetétel hangsorában páros vagy páratlan számú szótagról van szó. A nem kívánatos következményt a 120. oldalon láthatjuk, ahol a szerző a hangsúlyozás gyakorlására példákat ad a következő utasítással: „Szó szerkezetekből állítsunk össze sorokat! Ezeken jelöljük a fő- és mellékhangsúly helyét!”

a kosarát fonja az udvarra néz a labdát rúgja
okos nyúl csúnya lány hú kutya

Az rendben van, hogy a szintagmákat alkalmi (fonetikai) szóösszetételekként felfogva egybenmondandó szaksz-nak tekinti. A kurzív betűvel jelölt hangsúlyok azonban semmi esetre sem mellékhangsúlyok, és még az is lehet, hogy e szótagok egyike-másika gyakorlatilag hangsúlytalan. (A köznyelvi beszéd minden szintjén és stílusában itt is ingadozás van, viszont megállapított norma nincsen.) A kétféle hangsúlyjel megtévesztő lehet; az olvasót arra sarkallja, hogy ok nélkül egy erősebb és egy gyengébb hangsúlyt hangoztasson, annál is inkább, mert a „főhangsúly” esetleg tévesen kiemelő hangsúlynak értelmezi.

Egy másik hangsúlygyakorlási példa sem szerencsésebb. A kitűzött feladattal egyetértünk: hangsúlyhelyek tudatos variálása.

1. A fiú könyvet olvas. 2. A fiú könyvet olvas. 3. A fiú könyvet olvas.

Itt azonban már nagy baj van, nem is egy, hanem többféle. Az utasítást — „a küldő mindig más-más lényegyet emel ki” — menthetetlenül a megkülönböztető kiemelő, nagyobb hangsúly fokú hangsúly előállítására való felszólításnak fogja értelmezni az olvasó,

beszámítva az erősebb hangsúly jelét is. A kiemelő hangsúlynak azonban csak akusztikai jelző eszköze a kishangsúlyokkal szemben jól érvényesülő nagyobb hangossági foka, létének alapja valamiféle logikai viszony vagy egy megkülönböztetés szüksége, amely vagy magából a kiemelő hangsúlyt tartalmazó mondatból, vagy az előzményekből nyilvánvaló a hallgató(k) számára. A beszélő fokozott indulati állapota is elégséges oka lehet egy kiemelő hangsúlynak. Ha mindezekből legalább az egyik nincsen meg, a kiemelő hangsúly akusztikai „üresjárat”, amely a nagyobb hangsúlyhibák közé tartozik. Más kérdés természetesen, hogy egy bizonyos életkoron, fejlettségi fokon alul a kiemelő hangsúlyozást nem könnyű megmagyarázni. A három változat így csupán hangerőszabályozási-akusztikai gyakorlatként értékesíthető, de még ilyen esetben is figyelmeztetni kell a tanulókat, hogy a nagyobb hangerejű kiemelő hangsúly nem szükségszerűen oltja ki a kishangsúlyokat maga mellett. Az első változatban a *könyvet*, a másodikban és harmadikban a *fiú* kishangsúlya nem maradhat el. Az első változatban *A fiú olvas könyvet* szórend helyesebb. A harmadik változat inkább csak elméletben létezhet; a való életben nagyon ritkán fordulhat elő olyan helyzet, amelyben ez a hangsúlyozás indokolt lenne.

Míg az első példasorozatban a főhangsúly-mellékhangsúly nem megfelelő értelmezése mutatkozik meg, a másodiknál háttérből hat kártékonyan a „mondathangsúly”, és a hozzátartozó immár évszázados tévedés. A műsztól elválaszthatatlan elmélet szerint kezdetben az a nézet terjedt el, hogy minden mondatban van egy, fontosságában a többi közül kiemelkedő szó, amely a mondat központi gondolatát fejezi ki, és nagyobb erejű hangsúllyal hangzik. Ez a nagyobb hangsúly lenne a mondathangsúly. Később, mikor észrevették, hogy nem minden mondatban van egy kiemelkedő fontosságú szó hozzátartozó nagyobb hangsúllyal, úgy alakult a dolog, hogy bevezették a „nyomatéktalan mondat” fogalmát, illetve műszt (ami szintén pontatlan, mert egy kiemelkedő szó vagy hangsúly nélkül is jeles helyen állhat egy mondatnyi közlés a fontossági sorrend hierarchiájában). Hiába fosztotta meg hitelétől a mondathangsúly-elméletet már Brassai Sámuel, a „mondathangsúly” fennmaradt, és napjainkig akadályozza a magyar hangsúlyozási rendszer felismerését.

A kiemelő hangsúlyt a kiemelést jól indokoló tartalmi előzmények, a beszédhelyzet, a beszélő szándéka, a hallgató feltételezett ismerete valamilyen tárgyban, indulati állapot stb. felmutatásával, illetve elemzésével már a kisiskolás kor utolsó éveiben lehet tanítani, lehetőleg a napi élet eseményeivel összefüggő beszélgetésekből vett példákkal. Ha utóbbira lehetőség nincsen, meggyőzők lehetnek a kellő gonddal választott irodalmi példák, természetesen mindig nagyobb szövegi környezet fedezetével.

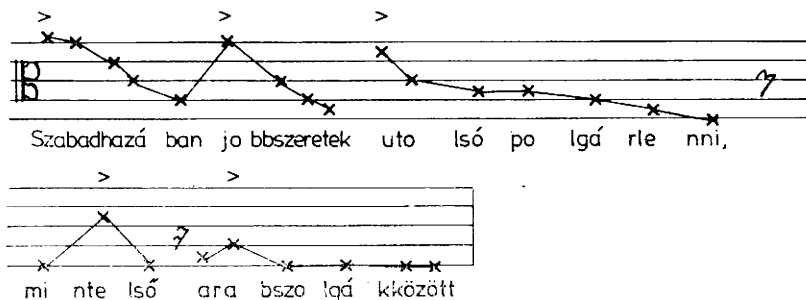
Egy újabb kiadásban néhány adat, megállapítás igazítását javasoljuk.

A kérdészó nélküli eldöntendő kérdésnek nem egy, hanem legalább négyféle lejtésmenete van, amelyek szótagszámtól, az érdeklődés tárgyától, hangsúlytól stb. függnék. A szerző csak egyet közöl „A mondatfajták hanglejtése” táblázatban (126). Hiányzanak többek között az egy- és kétszótagú kérdések lejtésmenetei: *svéd?* (✓), *este?* (✓). Itt jegyezzük meg, hogy a közkeletű felfogással szemben az intonáló eszközök (a szerzőnél „hangtulajdonságok”, illetve „prozódikus jegyek”) nemcsak a mondat rangú közléseknél egészítik ki jelzésekkel a beszélő gondolatát-szándékát, hanem jelen vannak a hiányos mondatok, sőt a félszavak szűkre szabott közléseinél is.

Elvi és nyelvszerkezeti szempontból részben helyes lehet a meghatározás, hogy „A beszédészünet... az artikuláció pillanatnyi szünetelése, hiánya” (130), de gyakorlati-akusztikai oldalról tekintve a szünetet, helyesebb azt mondani, hogy a szünetnél a hangképző szervek nyugalmi állapotban vannak, két hangsor között egy kis ideig semmiféle hang nem hallható. Tapasztalatból tudjuk, hogy egy artikulátlan hang (éppen nem ritkaság!) a szünet nyelvi jelző-értékét megsemmisítheti, és akadályozhatja a levegőpótlást.

A hangtulajdonságok szerepének értékelésénél azzal a megállapítással találkozunk, hogy „A hangsúly a hangléjtés alakításában vesz részt” (83). Az egyes intonáló eszközök mozgása és képzőszervi mozgása áthatják egymást; a bonyolult pszichofiziológiai folyamatok a közlési célnak megfelelően vagy más erőknek engedve a legváltozatosabb intonációkat hozzák létre. Ennek sorában a hangszalagokat feszítő izmok nagyobb erő kifejtése a szövetek energikusabb mozgását is kiválthatja. Könnyen előfordulhat, hogy amit magasabban mondunk, azt hangosabban is mondjuk. A hangszalagok kétféle viselkedése azonban nincsen szükségszerű párhuzamban egymással. Indulhat hangsor az utána következőknél csekélyebb hangerővel, esetleg hangsúlytalanul a felső sávban, és kerülhet kiemelő hangsúly a legmélyebb pontra. Ha úgy érezzük, hogy a hangsúly veti magasabb tartományba a szótagot és vele együtt a hozzátartozó szelvényt, az legtöbbször a tényleges magassági mozgás ellenére is „káprázat”. . . A csalódás közvetlen oka, hogy a beszélő a sorban következő egyes lejtésmenetek befejezése után automatikusan felugratja zöngéjét egy magasabb sávba, nehogy folyton lefelé haladva idő előtt kifogyjon saját egyéni hangterjedelméből. A magasabbra helyezett zöngé a következő szakaszt legtöbbször valamelyik hangsúlytípussal, rendszerint egy kishangsúllyal kezdi. Ilyenkor keletkezhet a hallószervnek az a megtévesztő benyomása, hogy a hangsúly megemelte a szakaszt, a zöngét magasabbra tolta.

Mindezzel szemben a valóságban nem a hangsúly alakítja a lejtésmenetet, hanem a lejtésmenet hullámzó sodrában az általános ereszkedés során az egyes hangsúlyok egyre mélyebb sávban hangzanak. A lejtés viszi magával a hangsúlyt, vagyis a két erő közül a magassági mozgás mutatkozik nagyobbban. A két intonáló eszköz viszonyát az alábbi intonációs lejegyzés szemlélteti:

(Vajda Péter: A szabadságról. Az 1969. évi Kazinczy-verseny anyagából.)

A hangsúly alárendelt emelő hatását mutatják a hangsúlytalan szótaggal kezdődő szakaszok. Ezeken a helyeken a hangsúlyos szótag magasabbra kerül szakaszon belül, de lejjebb van, mint az előző hangsúly, tekintet nélkül arra, hogy az kis- vagy kiemelő hangsúly.

Az esetleges tévedésekért vagy pontatlan fogalmazásokért a beszédművelő munkák szerzői nem marasztalhatók el. Ők megteszik a magukét azáltal, hogy a nyelvtudomány eredményeit a forrásmunkák alapján oktatási céllal felhasználják. Hogy a hangos beszédre vonatkozó megállapítások és kutatások mind a mai napig részben tévesek, illetőleg hiányosak, arról a szerzők nem tehetnek. Egyelőre változatlanul érvényesek Bárczi Gézának a jelentőségében túlbecsült 1965. évi egri kiejtési megbeszélésen elhangzott szavai: „míg nem alakítjuk ki a helyes magyar kiejtés normáit, nemcsak nem állhatunk elő igényekkel, de meg sem tudjuk mondani, hogy részleteiben mit, hogyan akarunk, milyen az egyetemes érvényű, választékos, szép, magyaros kiejtés, mit kell tanítanunk és tanulnunk — mert mindnyájunkra ránk fér a tanulás.”

A nyelvtudomány önmaga hiányait, jövőendő feladatait tanulmányozhatja Zsolnai József munkájában, amely minden tévedése ellenére fél lépés előre a beszédműveltség fejlesztésének rögzös útján. Számos részletkérdésben elődeinél világosabb fogalmazásban ad közre lényeges ismereteket, jó megfigyeléseken nyugvó tapasztalatokat. Úttörő érdemként jegyezzük fel, hogy szorgalmazza a rögtönzött (spontán) beszéd fejlesztését, és már alsó fokon foglalkozik a felolvasás kérdéseivel. Utóbbi értékét különösen akkor becsülhetjük meg, ha az ejtési versenyek — amelyek ma még túlnyomóan felolvasó versenyek — átlagos gyenge teljesítményeit mérlegeljük.

Bartók János

Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. Nyelvtudományi Értekezések 101. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 62 oldal

A címben jelölt téma régóta foglalkoztatta a nyelvészeket. Nemcsak a magyar, hanem a legtöbb nyelv mondattanának egyik legvitatottabb kérdése az alany és az állítmány egymáshoz való viszonya, elemzési lehetőségei. A kérdést érintő sok-sok tanulmány, vita napjainkig több oldalról közelítette meg a témát, egységes nézet mégsem alakult ki.

Huszár Ágnes a predikatív viszonnal kapcsolatos szakirodalom tömegében segít eligazodni. Hatalmas anyagot nézett át, s nemcsak a magyar, hanem a külföldi — első-sorban orosz és német — tanulmányokban föllelhető nézeteket is számba veszi. Értekezésének első fele „Az alany és az állítmány viszonyának felfogása a külföldi és a magyar szakirodalomban” címet viseli. Áttekinti, csoportosítja a külföldi szerzők nézeteit, összehasonlítja a magyar nyelvészek véleményével. Az egyes elméleteket jól összeválogatott idézetekkel szemlélteti. A témakör két alapvető kérdését részletesebben is tárgyalja: az ismertetett felfogások közül kiválasztva a legelfogadhatóbbnak tartottat, állást foglal abban a kérdésben, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata, s az azonosító mondatok elemzésével kapcsolatban is kiemeli azt a nézetet, amelyet a legmegfelelőbbnek tart. Ezek szerint különbséget tesz predikatív szó szerkezet (a mondatról elvonatkoztatott puszta alany—állítmányi viszony) és predikatív szerkezet (a tagolt mondat egésze) között (vö. 25—6. o.), s leszögezi, hogy az azonosító predikatív szerkezet logikai, filozófiai szempontból nem tekinthető azonosságnak (28).

Az alany és az állítmány viszonyát vizsgálva merül fel egy egészen más szempont szerinti megközelítés. Értekezésének másik nagyobb fejezetét a szerző az aktuális mondat tagolásnak szenteli. A téma tárgyalásában itt is megtartja az előző fejezetnél említett sorrendet: részletesen ismerteti a kérdés szakirodalmát, majd itt is kiemeli az általa leginkább hasznosíthatónak tartott felfogást. Helyesen állapítja meg, hogy „mindenekelőtt megfelelő nagyságú anyagon meg kellene állapítani a magyar nyelvre jellemző aktuális mondattagolási sajátosságokat. Csak ezek alapján hasonlíthatjuk össze nyelvünk bizonyos mondat típusait más nyelvek mondat típusaival. Ennek nagy gyakorlati jelentősége lenne a fordításelméletben és a nyelvoktatásban” (55). Sajnos, erre az értekezésben nem kerül sor, remélhetőleg a szerző későbbi kutatásai még érintik ezt a kérdést. Helyesnek tartanám, ha a későbbiekben az alany—állítmányi viszonyt és az aktuális mondattagolást élesebben elhatárolná egymástól, hiszen az első a szó szerkezetek grammatikai szempontú megközelítésének kérdéskörébe tartozik, az utóbbi viszont kommunikációs szempontokból indul ki, s nem tárgyalható a mondat belügyeként. Az értekezésből is kitetszik, hogy elszigetelt mondatok legfőljebb a beszédhelyzet ismeretében vizsgálhatók aktuális tagolásuk szerint, vagy akkor, ha szöveg értékek. Egyébként az aktuális mondattagolás a szöveggörnyezet nélkül nem egyértelmű. Sokszor egy egész mondat új közlést tartalmaz, s már maga ez is mutatja, hogy nem annyira a mondat,

mint inkább nagyobb szövegrészek aktuális tagolásáról van szó a kommunikáció szempontjai szerint.

A szerzőt tanulmánya megírásakor láthatólag elsősorban a nyelvoktatás (anya-nyelvoktatás) szempontjai vezették. A taníthatóság alapján ítélte meg a szakirodalomban felmerülő nézeteket is. Ezt a szempontot emeli ki az utolsó fejezet, amely a „Néhány tanulság az anyanyelvi nevelés számára” címet viseli. Az értekezés záró gondolatai egy korszerű beszélnyelv-központú oktatás igényét hangsúlyozzák, amelyben fontos szerephez jutna az aktuális mondattagolás tanítása is. Ennek az igénynek kezdeti megvalósulását már felfedezhetjük az 1979-től életbe lépő középiskolai tankönyvekben, s reméljük, a szerző további kutatómunkájával hozzájárul e korszerű nyelvoktatás jobb elméleti megalapozásához.

Gaál Edit

Márton Gyula—Péntek János—Vöö István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977. 468 oldal

A keleti magyar nyelvjárások területén az utóbbi hat évtized során egyre erősödik a román nyelvi hatás. Ma mintegy kétmillió magyar anyanyelvű él Romániában (az ország összlakosságához viszonyított százalékos arányban e kisebbség jóval meghaladja a finnországi svéd kisebbség arányszámát), kb. 10%. Évszázadok óta él együtt a magyar, a román és a német lakosság Moldvában (Moldova) és Erdélyben (Ardeal), a 18. század vége tájától Bihar megye (románul Județul Bihor), a Temesi Bánság (románul Județul Timiș, Județul Arad) területén, Szatmár vidékén (Judetul Satu Mare).

A magyar kézikönyvek mindaddig meglehetősen keveset írnak a román—magyar kölcsönhatásról. Papp István „Unkarin kielen historia” című munkájában (Helsinki 1968.) csak annyit mond, hogy „unkarilaisen kielialueen itäosassa Erdélyissä (= Transsylvaniassa) — joka kuuluu nykyisin Romaniaan — ovat unkarilaiset ja romanilaiset eläneet vuosisatoja yhdessä. Tämän vuoksi on useita satoja sanoja lainautunut puolin ja toisin. Mutta on merkittävää, että useimmat unkarin kielen romanilaisista lainasanoista tunnetaan vain itäisissä murteissa ja tuskin kymmenkunta on päässyt yleiseen puhekieleen, esim. *áfonya* 'mustikka', *cimbora* 'kumppani', *ficsúr* 'nuori keikari', *justély* 'keppi', *poronty* 'kalanpoikanen; tenava, nulikka'. Lajos Tamásin teoksessa 'Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen', Budapest 1966 esitelään romanian unkarilaisperäiset lainasanat” (66. lap).

Az előttünk fekvő könyv alapján ma már pontosabban fogalmazhatunk: a keleti magyar nyelvjárások szótározott román lexikológiai elemeinek száma 4243. Ezzel szemben a mai magyar irodalmi nyelv román jövevényszavainak száma csupán 14, meglehetősen ritka gyakoriságú szó (ezek: *áfonya*, *bani*, *batul*, *cimbora*, *ficsúr*, *furulya*, *hodály*, *lej*, *málé*, *mokány*, *palacsinta*, *poronty*, *tokány*). További 58 új jövevényszó „a romániai regionális magyar köznyelv szókincséhez tartozik” (7). E megfogalmazás joggal váltott kis bizonyos fokú rosszallást a szakemberek körében. 58 új jövevényszó és néhány egyáltalán nem mérvadó szerkezeti eltérés alapján még nem beszélhetünk „regionális magyar köznyelvről” Erdély területén. A fejlődés iránya azonban — főleg ha a hivatalos nyelv magyar szókincsét nem fejlesztik tovább — a regionális elszigetelődés felé mutat. Lássuk csak, mit is árul el a keleti magyar nyelvjárások történetéről az 58 legelterjedtebb román jövevényszó, mit árulnak el e szavak a két nép közötti többé-kevésbé békés népi együttélésről, művelődési hatásról?

A romániai magyar nyelvjárások 58 leggyakoribb szava: *abonament* 'előfizetés', *adás*: 'hivatalos állami biztosító', *ápártament* 'lakrész, lakás', *bászka* 'svájci sapka', *berbécs*

blokk 'tömbház', *brindza* 'besózott juhtúró', *buletin* 'személyazonossági igazolvány', *cáp* 'egy pohár sör', *cujka* 'gyenge pálinka', *csekk* 'takaré', *cserge* 'bolyhos gypjútakaró', *csimpolya* 'börduda', *csobán* 'juhász', *csorba* 'savanyú húsleves', *csubuk* 'megvesztegetésre használt pénz', *difuzor* 'hangszóró, vezetékes rádió', *diszpenzár* 'betegségélyző, orvosi rendelő', *dulcsáca* 'nyalánkság, édesség', *eszténa* 'juhakol, juhászkunyhó', *esztrenga* 'fejőrés a juhakolon', *filtru* 'füstsűrő', *fridszider* 'hűtőszekrény', *gárgya* 'kútkáva', *gogos* 'paradicsompaprika', *gripa* 'hülés, nátha', *hálba* 'egy korsó sör', *hálta* 'vasúti megálló', *hiriba* 'néhány ehető gombafajta', *hóra* 'román népi tánc, táncmulatság', *kabana* 'menedékház', *kaláka* 'egymás megsegítése végett tett munka', *kalerifer* 'fűtőtest', *kalugyer* 'szerzetes', *katrinca* 'Rockschrze', *kráma* 'borpince', *majó* 'sporting', *marcisor* 'márciusi csecsebecse', *marmaládé* 'vegyesz', *maszlina* 'olajbogyó', *mititéj* 'őrölt húsból készült roston sült kolbász', *móc* 'román hegyvidéki parasztember az Erdélyi Érchegeységben', *mutuj* 'ügyetlen', *oltyán* 'a Duna alsó folyásának vidékéről való, az Olt közelében élő románajkú lakosság neve, az onnan átszármazottak utódai', *orda* 'édes sajtyszerű termék, amely a juhtej savójának forralásakor válik ki', *pakulár* 'juhász', *pakura* 'szekérkenőcs', *perinica* 'párnatánc román népi tánc', *pópa* 'román pap', *pronoekszpressz* 'sorsjáték-féle, totó', *pronoszport* 'sportfogadás', *puca* 'kisfiú nemiszerve', *pulya* 'kisgyermek', *regát* 'Órománia, a régi Román Királyság Erdély és a Bánság nélkül', *slibovica* 'szilvapálinka', *szakos* 'sportzsák', *vineta* 'törökparadicsom'.

E szavak közül a legrégebbi román nyelvi elemek a magyar szókinés középmagyar kori rétegéhez tartoznak. A *berbécs* 'kos, kiskos' szó tulajdonnévben már 1423-ból adatolható (vö. Szabó T. Attila: Anyanyelvünk életéből, Kriterion Bukarest — Kolozsvár, 1970. 177—95). A XIV. századi román jövevényszavak a pásztorkodás, a népviselet, a népi együttélés köréből valók. Hiányzik az egyházi életre, az udvari tisztségekre, a hadi életre vonatkozó szóanyag. Ilyen jellegű szavak a XVI. század során kerülnek be a magyarba: a *kalugyer*, a *pópa* stb. Egészen újkeletű pl. az *abonament* (amelyik különben nemzetközi szóként is ismert a magyarban), az *ádász* ún. betűszó, az *apartament*, a *blokk*, a *buletin*, a *difuzor*, a *diszpenzár*, a *filtru*, a *fridszider* (ez utóbbi angol hatásra a magyar köznyelvben is terjed, tehát nehéz megállapítanunk, román hatásról van-e minden esetben szó (vö. Benkő Lóránd — Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról. Nyr. 101 [1977.] 133), a *kalerifer*, a *pronoexpressz*, a *pronoszport* részben a hivatalos társadalmi érintkezés szavai. Személyes megfigyeléseim alapján állíthatom, hogy a nyelvileg igen öntudatos Belső-Erdély, elsősorban Kolozsvár magyar értelmiségi környezetében az *ádász*-t *biztosító*-nak, az *apartament*-et *lakosztály*-nak, a *blokk*-ot *tömbház*-nak mondják még ma is, még gyakrabban *személyazonossági igazolvány*-t használnak a *buletin* helyett, *hangszóró*-t vagy egyszerűen *rádió*-t a *difuzor* helyett, a *dulcsáca* új fogalmára a *nyalánkság*, *édesség* szavakat használják, *füstsűrő*-t mondanak *filtru* helyett, *fűtőtest*-et a *kalerifer* helyett. A *sorsjáték* szó használatos a *pronoszport* vagy a *pronoexpressz* helyett. Igen fontos lenne egy-egy két- vagy háromnyelvű (magyar—román—német) falu, város hivatalos nyelvhasználati megszokottságainak számbavétele, a kétnyelvű feliratok, a nyomtatott rendeletek nyelvhelyességi számbavétele, magyar nyelvhasználatának érthetőségi foka. E munka meglepő eredményekkel kecsegtet. A mintegy 60 év óta egyre erősödő román nyelvi környezetben élő, a román hivatalos nyelvet már részben elsajátító keleti magyarság a 4 243 jövevényszó-készletéből csupán 174 nagyobb elterjedtségű és 42 erősen vidéki korlátozottságú szót vett át a hivatalos, illetőleg hivatali nyelvből. Saját tapasztalataim alapján ezt a számot a 60-as évek erdélyi magyar köznyelvét illetőleg valószínűleg tekintem, a 70-es évektől azonban éppen a közelet, a közéleti nyelvhasználat területén történt arányeltolódások következtében (utca-nevek, óvodák, iskolák stb.) újabb jelentős mérvű kölcsönzóanyag beáramlásával számíthatunk. Ha e folyamat tovább tart, hozzávetőleges bizonyossággal megmondhatjuk, mikor éri el a romániai magyar nyelv a 'regionális köznyelv' szintjét.

Maguk a szerkesztők is megemlítik, hogy a szótárban feldolgozott anyag gazdag, teljesnek azonban korántsem tekinthető (9). A könyv szerkesztőinek célkitűzése — a kolozsvári nyelvészeti iskola érdeklődési köre miatt is — a román jövevényszavak népnyelvi aránymegoszlásának felmérése. Ez azért is indokolt, mert a legegységesebb a magyar etnikumú lakosság a falvakban: hagyományát, kultúráját a legvégsőkig védő, nyelvét megőrizni akaró közösség például a kalotaszegi falvak (Körösfő, Vista, Méra stb.) népe. A Kolozsvártól nyugatra elterülő Kalotaszeg román jövevényszavainak átlagos száma 53 szó (a teljes jövevényszó-anyag 1,76%-a). Nem csekély azonban a magyarul beszélők száma az erdélyi városokban: Kolozsvár 230 000 lakosának több mint egyharmada, Nagyvárad (Oradea) és Szatmár (Satu Mare) városainak kb. fele, Marosvásárhely (Tîrgu Mureş), Udvarhely (Odorhei), Csíkszereda (Mercurea Ciuc) és Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) városainak még ma is a többsége magyar. Az utóbbi helységek a történelmi Székelyföld részei. Itt a román jövevényszavak átlagos jelentkezési arányszáma 43 szó (e meglepően csekély szám talán azzal is magyarázható, hogy a lakosság a Székelyföldön kb. 200 km hosszúságban és 100–150 km szélességben még mindig anyanyelvét használja szinte minden érintkezési szinten. A lakosság jó része csak az anyanyelvét ismeri.

A kutatások további iránya a szociális rétegek, az értelmiség kétnyelvűsége, a szakmunkásság (valószínűleg) félnyelvűsége, a bér munkások, az ingázók (a faluról bejárók) anyanyelvi beszédképességének felmérése, jövevényszóanyagának számbavétele irányában folytatódhat. Igen lényeges lenne a különböző korosztályok anyanyelvi tudásának és idegen nyelvi tudásának, a nyelvükben jelentkező új jövevényszóanyagának a számbavétele. Rendkívül elhanyagolt a legfiatalabb nemzedék nyelvének, az óvodások és a kisiskolások nyelvének ilyen szempontú vizsgálata. Pedig itt a jövő nyelvfejlődésének szempontjából igen sok dől el. Remélhetőleg a jövőben a kolozsvári nyelvészek időt szakíthatnak e kérdések megvizsgálására is.

Kívánom e kitűnő munkához hasonló újabb kiadványok megírását a szerzőknek. Külön is ki kell emelnem, hogy a három nyelven: románul, magyarul és németül megírt munka, a kétnyelvű (magyar és román) helységnévjegyzék (420–33), amely egyúttal a községek és városok magyar nyelvjárási betájolását is megadja, valamint a szótárban jelentkező román szavak mutatója (435–67) nagymértékben emeli a könyv tudományos használhatóságát. Igen örömdetes a Kolozsvári Nyomdaipari Vállalat (Intreprinderea Poligrafica Cluj) munkáját dicsérő ízléses és jó minőségű kötés. Csak egyetlen dolgot sajnállok. Azt, hogy e munka csupán 1350 példányban jelent meg. Sajnos Márton Gyulának már személyesen nem gratulálhatok, de kívánom a fiatal nyelvésznemzedékhez tartozó Péntek Jánosnak és Vöd Istvánnak, hogy még sok hasonló magas színvonalú, igényes munkával gazdagítsák hazájuk nyelvészeti szakirodalmát.

Szabó T. Ádám

Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 1. Berlin, 1976. 357 oldal

Érdekes kötet jelent meg a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézetének és az NDK Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének közös munkájaként. Ez a német nyelvű kötet a prágai iskolának a nyelvműveléssel, az irodalmi nyelv elméletével foglalkozó írásait tartalmazza. Ezek tanulmányok eddig csak régi folyóiratok hasábjain, nehezen megszerezhető kongresszusi kötetek lapjain voltak olvashatók. 1967-ben Moszkvában megjelent ugyan belőlük egy orosz nyelvű válogatás, de az a könyv ma már szinte hozzáférhetetlen. Ezért jelentős esemény e háromkötetes sorozat első kötetének megjelenése. Az első kötet a prágai iskola ma már klasszikusnak számító

írásait adja kezünkbe gondos és terminológiailag is pontos fordításban. A kötetben megtalálhatók a prágai iskola nagyjainak, Mathesiusnak, Havránéknak, Mukařovskynak a nyelvművelésről, az irodalmi nyelvről szóló írásai csakúgy, mint a mai cseh nyelvművelés vezető képviselőinek tanulmányai.

Az írók, költők jó része mindig is tudatosan törekedett arra, hogy a nyelvet a kifejezés mind hajlékonyabb eszközévé tegye. Bár a nyelvművelés mint az alkalmazott nyelvészet egyik szakterülete csak mintegy száz éve önállósodott, a különféle nyelvleírások, nyelvtanok már sokkal régebben is tartalmaztak nyelvhelyességi tanácsokat, útmutatásokat. A klasszikus retorika, majd a stilisztika is részt vállalt a nyelvnek mint a mindennapi közlés eszközének csiszoltabbá tételében. A nyelvművelésnek önálló szakterületté válásában szerepe volt a prágai nyelvész körnek is. A prágai nyelvészek ugyanis az újgrammatikusok szinte kizárólagos történeti és dialektológiai érdeklődésével szemben a korabeli nyelvhasználat, az irodalmi nyelv felé fordultak. Ebből következik nyelvművelői érzékenységük is.

A kötet első tanulmánya, Karel Horálek írása a prágai nyelvész kör munkásságának történetét elemzi. Csak emlékeztetőül idézünk néhány adatot. Az első világháború után nyíltabbá váló nemzetközi légkör lehetővé tette a prágai nyelvészek termékeny kapcsolátát más országok, köztük a Szovjetunió nyelvészeivel is. A Vilém Mathesius, a neves anglista körül szerveződő nyelvész csoport 1926-ban vette fel a prágai nyelvész kör nevet. 1929-ben Prágában rendezték meg az első nemzetközi szlavista kongresszust. Eerre az alkalomra dolgozta ki Havránék, Mathesius, Mukařovsky, Jakobson a nyelvről mint funkcionális rendszerről alkotott elveiket. A kör tagjainak írásait az 1929-től 1939-ig hat kötetben megjelenő *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* tette nemzetközileg ismertté. 1936-ban kezdte a kör megjelentetni a *Slovo a slovesnost* című folyóiratot. A kör tevékenységének legfontosabb szakasza a harmincas évekre esik. Ebből a korszakból származik a kötetben szereplő Mathesius-írás és Havránéknak az irodalmi nyelvről szóló tanulmányai. Ennek a termékeny periódusnak Trubeckoj halála és a második világháború kitörése vetett véget. A háború után a kör nem szerveződött újjá, de eredményei termékenyítőleg hatottak nemcsak a csehszlovákiai, hanem a más országokban folyó kutatásokra is. A prágai nyelvész kör tagjai legjelentősebb eredményeiket a fonológia területén érték el (Jakobson, Trubeckoj). Vilém Mathesius nevét pedig a tőle aktuális mondattagolásnak és funkcionális mondatperspektívának is nevezett problémakör kapcsán említik legtöbbször.

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy a kötetben egyetlen Trubeckoj- vagy Jakobson-tanulmányt sem találunk, s az aktuális mondattagolásról sem esik szó. Ez a szerkesztés elveiből adódik, hiszen nem a prágai iskola egész munkásságáról kívántak képet adni, hanem csak ennek egy részéről, az irodalmi nyelvvel és a nyelvműveléssel foglalkozó kutatásokról. A kötet ilyen jellegű írásainak zöme a harmincas években született. Érvelési módjukra, hangvételükre rányomta bélyegét az a polémia, amelyet a haladó prágai nyelvészek a puristákkal folytattak. A múlt században a mi nyelvújításunkhoz hasonló mozgalom idején a nyelv tisztaságát és belső fejlesztését célul tűző törekvések haladóak voltak, és segítettek a mai cseh nyelv kialakításában. A húszas-harmincas években viszont a purizmus erősen gátolta a köznyelv, a tudományos nyelv és a szaknyelvek fejlődését. A történelmi tisztasággal nem lehetett a nyelv kulturáltságának a fokát mérni. Ezzel a szűkkeblű purista szemlélettel száll vitába a prágai nyelvész kör, amikor 1932-ben előadás-sorozatot szervez az irodalmi nyelv és a nyelvművelés kérdéseiről. A polémiaiból következőnek a sarkított megjegyzések, melyek alapján azt gondolnánk, hogy a nyelvet a legnagyobb vesztől a puristák részéről fenyegeti. Ennek ellenére ez a polémia nem maradt meg a történeti érdekesség szintjén, hanem olyan kutatásokra, értelmezésekre, meghatározásokra készítette a prágai iskola képviselőit, amelyeknek érvényessége nem korlátozódik a cseh nyelvművelésnek erre a történelmi szakaszára.

A prágai nyelvészek a nyelv művelés fő feladatának azt tartották, hogy fejlessze az irodalmi nyelvnek azokat a tulajdonságait, amelyek speciális funkcióinak teljesítésére képessé teszik. Az irodalmi nyelv egyik ilyen tulajdonsága a stabilitás. Hogy az irodalmi nyelv mint a nemzet általános közvetítőeszköze betöltse szerepét, az szükséges, hogy alkalmas legyen a gondolat pontos, árnyalatokban gazdag kifejezésére. A harmadik olyan tulajdonság, amelyet a nyelv művelőnek tudatosan elő kell segítenie, az eredetiség, tehát a nyelv sajátos vonásainak erősítése.

Az irodalmi nyelvnek ezek a tulajdonságai különbözőképpen érvényesülnek a nyelvhasználat egyes területein. A kiejtésben a tudatos nyelv művelés feladata elsősorban a funkciótlan variánsok mellőzése. A helyesírásnak mindenekelőtt egyszerűnek, világosnak, könnyen elsajátíthatónak kell lennie. A szabályok gyakori változtatása, hacsak nem az egyszerűsítést szolgálja, ellentétben áll a stabilitás elvével. El kell kerülni az anyanyelvi és idegen szavak írásmódjának különbségét, ha ez a kiejtést zavarja. A szókészletet illetően a legfontosabb szabály az, hogy lehetőleg meg kell előzni az adott nyelvre nem jellemző szóalkotási módok elterjedését, így pl. a csehben a szóösszetétel). Ezt a tanácsot persze nem lehet mereven alkalmazni, ha a szókészlet szükséges gazdagodásáról van szó. A nyelv művelő feladata a mondatban területén is az adott nyelvre jellemző szintaktikai szerkezetek erősítése. Nem üldözendők azonban az egyes szaknyelvek sajátosságai sem (pl. a jogi nyelvben gyakori névszói szerkezetek). A morfológiára áttérve a prágai nyelvészek azt a tanácsot adják, hogy kerüljük azokat az alaktani archaizmusokat, amelyek a beszélt és az írott nyelv közti szakadékot mélyítik el.

A nyelv művelő munka célja egy olyan pallérozott beszélt nyelv kialakítása, amely forrása lehet az írott nyelv megújításának is. A beszélt és az írott nyelv egyaránt a nemzet szellemi életének kifejeződése. A nemzeti nyelv mindig merít annak a kultúrkörnek közös kincséből is, melyhez tartozik. Ez a kultúrkör a cseh nyelv esetében ebben az időszakban elsősorban Európa, s ennek a termékeny kölcsönhatásnak nyelvi tükröződése is látható a cseh nyelvben idegen szavak, idegenes szerkezetek formájában. Ezek ellen harcolni anakronisztikus lenne.

Mint már említettük, 1932-ben a prágai nyelvész kör tagjai előadássorozatot tartottak az irodalmi nyelvről és a nyelvi kultúráról. Ezeknek az előadásoknak közös gondolatait foglalta össze Havráněk és Mathesius A nyelvi kultúra általános kérdései című írásban. Ez az elvi összefoglalás a nyelvész, a nyelv művelő feladatait határozza meg az irodalmi nyelv ápolásában. A prágai nyelvészek véleménye szerint a nyelv művelő aktívan beavatkozhat a nyelv életébe, gátolhatja vagy elősegítheti annak változását, alakulását. A céltudatos és hasznos nyelv művelő tevékenység előfeltétele az irodalmi nyelv i n o r m a elméleti vizsgálata. A norma vizsgálatának alapjául az elmúlt ötven év átlagos irodalmi nyelvi gyakorlata szolgálhat. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az elmúlt ötven év átlagos íróinak nyelvét kellene vizsgálni, hanem azt, hogy a szépirodalmi műveken kívül be kell vonni a vizsgálatba a tudományos prózát és más írásos megnyilvánulásokat is. A norma kutatásának másik forrása a művelt rétegek élő nyelvhasználatja. A norma a nyelv művelő nemcsak kiszűri ezekből a forrásokból, hanem maga is alakítja. Ez az alakítás mindenekelőtt a stabilizálásban nyilvánul meg. A nyelv művelő munkáját a következő alapelvek irányítják:

1. A beavatkozásnak mindenekelőtt a stabilizálásra kell irányulnia.
2. Ez nem jelenthet archaizálást, hiszen a nyelv művelőnek figyelembe kell vennie a nyelvi közlés célszerűségét (funkcionális szempont), az adott korszak nyelvi ízlését (esztétikai szempont) és a nyelv valódi állapotát az adott korszakban (szinkron szempont).
3. A nyelv művelő beavatkozás nem mélyítheti tovább a szakadékot a mindennapi beszélt nyelv és az írott nyelv grammatikai felépítése között.

4. A nyelvművelő feladata a nyelv gazdagítása, nem pedig szegényítése. A stabilizálás nem jelenthet szűrkítést, szegényítést, a grammatikai és lexikai szinonimák kiirtását.

Mint láttuk, a prágai iskola a norma egyik legfontosabb kritériumának éppen a stabilitást tekinti, s a nyelvművelő feladatának tekinti, hogy a nyelvi elemek tartósságát, szilárdságát elősegítse. Mathesius külön tanulmány címévé választja ezt a fogalmat, valószínűleg azonban sokkal tágabb területet fog át benne. Mit értünk kulturált nyelvhasználaton? — teszi fel a kérdést. A kulturált nyelv finom eszköz, mellyel bonyolult gondolatokat és árnyalt érzelmeket egyaránt ki tudunk fejezni. Hogy mennyire kulturált egy nyelv, azt mindig használata során lehet megállapítani. A nyelv kulturáltságának fogalmát a neves anglista ebben az írásában a cseh puristákkal folytatott polémiaiban bontja ki. A puristák fő jelszava a „történeti tisztaság” volt. A történeti szempontot a mai nyelvre erőszakolva csak azokat a nyelvi jelenségeket tartották helyesnek, amelyek már a XVIII. század eleje óta megvoltak a nyelvben, vagy ezeknek analógiájára alakultak. Sok élő, elterjedt alakot helytelennek bélyegezve ki akartak seprűzni a nyelvhasználatból. Mathesius és a prágai kör többi tagjai a „történelmi tisztaság” követelésével a „rugalmas stabilitás” elvét szegezik szembe. Ehhez persze az szükséges, hogy a cseh nyelv általánosan elfogadott, leírt, kodifikált normával rendelkezék.

Havránek tanulmányai elsősorban a norma fogalmát és helyét tisztázza a nyelvelírásban. Mindenekelőtt megállapítja, hogy nemcsak az irodalmi nyelvnek, hanem a tájnyelveknek és a szociális rétegnyelveknek is van normájuk. A tájnyelvek és a szociolektusok nyelvi normáját csak a nyelvhasználat, illetőleg a beszélők spontán nyelvi érzéke határozza meg („így mondjuk”, „így nem mondjuk”). Az irodalmi nyelvi norma viszont kodifikálva van, szótárak, nyelvtanok rögzítik és magán viseli a szándékos beavatkozás nyomait is. Az irodalmi nyelv egy nagy nyelvi közösség érintkezésének eszköze, szemben a tájnyelvvél vagy a csoportnyelvekkel, amelyek mindig kisebb területi vagy foglalkozási csoport tagjainak érintkezési eszközei. Az irodalmi nyelvnek tehát általánosan érthetőnek kell lennie, ezért szükséges egy mindenki számára elsajátítható nyelvi norma kialakítása. Bár a norma alapja mindig a beszélő közösség spontán nyelvhasználata, nem nélkülözheti a tudatos beavatkozást sem. Ennek célja a stabilitás mellett az, hogy a nyelv alkalmas eszköz legyen a különféle beszédcélok (funkciók) elérésére, megvalósítására és stilisztikailag is árnyalt, gazdag legyen. A nyelvművelő tudatos tevékenységének nagy szerepe van a szaknyelvek kifejlesztésében is.

A prágai nyelvészek klasszikus írásai közül tartalmazza a kötet még Mukařovský több nyelven megjelent híres tanulmányát a költői nyelvről. Josef Vachek az írott nyelvről írt két tanulmányával szerepel a kötetben. Most, amikor annyira divatba jöttek a beszélt nyelvi kutatások, a nemzeti nyelv írott változatáról keveset beszélünk. Josef Vachek éppen ezen a területen munkálkodott dicséretre méltó makacssággal évtizedeken keresztül. Világos okfejtéseit, finom megfigyeléseit elsősorban a helyesírással foglalkozók olvashatják nagy haszonnal.

A kötet utolsó három tanulmánya 1945 után született. Havránek egy 1960-ban megrendezett konferencián beszélt a marxista nyelvtudomány fejlődésének elméleti és gyakorlati tapasztalatairól. Ugyanott hangzott el Karel Horálek előadása a marxista nyelvtudományban alkalmazott új módszerekről. A kötetet Jaroslav Kuchař és Alexander Stich tanulmánya zárja a mai nyelvművelés elméletéről és gyakorlatáról. A mai cseh nyelvművelésnek e két elméleti és gyakorlati szakértője (Kuchař a prágai Cseh Nyelvi Intézet nyelvművelő osztályának vezetője, Stich az osztály munkatársa) a nyelvi kultúrát igen tágan értelmezi. Az egész nyelvi rendszert, a nyelvi kommunikációt, a konkrét közléseket is a nyelvi kultúra részének tekinti. Másrészt a nyelvművelést mint az alkalmazott nyelvészetnek azt a szakterületét határozza meg, amely a beszédtevékenység normájának kodifikálásával és gyakorlati tanácsadással foglalkozik. A szerzők ezután a csehszlovákia

nyelvművelés történetét vázolják 1945 óta. Érintik azokat a radikális társadalmi változásokat, melyeknek eredményeként az irodalmi nyelv nemcsak a társadalmilag és műveltségben kiváltságos rétegek érintkezésének eszköze lett, hanem a szocialista társadalmi viszonyok kialakulásával, a tömegtájékoztató eszközök térhódításával a tömegek számára is elsajátíthatóvá vált. Ezzel az intézményesült nyelvművelés tömegbázisa is kiszélesedett.

Sajátos nyelvpolitikai problémákat vet fel a cseh és szlovák nyelvnek egy államon belüli együttélése. 1918-ban, a közös állam megalakulásakor két eltérő múlttal és kulturális hagyományokkal rendelkező nyelv kapott egyenlő jogokat. A 700 éves, gazdag irodalmi örökségre visszatekintő cseh nyelv mellett a szlovák jóval fiatalabbnak és kulturális hagyományában is szegényebbnek látszott. Bár a csehszlovák állam 1920-ban csak egy csehszlovák nyelvet ismert el, mely két változatban, a csehben és a szlovákban él, ezt a nyelvtörténetileg tarthatatlan és a nyelvi valóságnak ellentmondó elképzelést a prágai iskola tagjai soha nem fogadták el. Ők csaknem kizárólag a cseh nyelvvel foglalkoztak nyelvművelő írásaikban. 1945 után a szocialista csehszlovák állam adott először lehetőséget mindkét nyelv fejlődésére. A szlovák nyelvtudomány maga is fejlődésnek indult, és a szlovák nyelvművelés a cseh nyelvműveléstől eltérő elveket alakított ki. Ez szükségszerűen következett az eltérő nyelvi helyzetből.

Kuchař és Stich a nyelvművelés legfőbb feladatának a nyelvi norma kodifikálását tartja. A nyelvészeknek kell figyelemmel kísérni a norma érvényesülését is. Különös figyelem illeti meg az úgynevezett „hibákat”, hiszen a tömegesen fellépő normasértő jelenségből a nyelvész azt a következtetést vonhatja le, hogy új jelenségről van szó, vagy éppenséggel a leírt norma nem tükrözi híven az élő nyelvhasználatot, ezért kiigazításra szorul. A szerzők ismertetik a cseh nyelvművelők mindennapi munkáját, azt a dialógust, amelyet a nyelvészek a nyelvet beszélő közösséggel folytatnak. Ebbe tartozik, akárcsak nálunk, az iskolai oktatás, a tudománynépszerűsítő munka és az egyszeri gyakorlati tanácsadás. Ezeknek fórumai a rádió, a televízió, a sajtó és a nyelvművelő közönségszolgálat. Ezeknek és a Csehszlovákiában megjelenő nyelvművelő kézikönyveknek figyelemmel kísérése haszonnal járhat más ország nyelvművelői számára is, annál is inkább, mert a csehszlovák nyelvművelésben dicsőretnesen valósul meg a szigorú elméleti igényesség és a társadalmi igények gyors, gyakorlati kielégítésének egysége.

Örömmel olvastuk, haszonnal forgattuk a cseh nyelvművelés elvi tanulmányainak első kötetét. Érdeklődéssel várjuk a többit.

Huszár Ágnes

Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
179 oldal

Az anyanyelvi oktatás korszerűsítése során számos illúzió és áleredmény forrása lehet, ha hallgatólagosan szembeállítjuk egymással a módszert és a tartalmat, s olyan alternatívákat alkotunk, mintha külön kérdés lenne az, hogy hogyan tanítsunk, s külön másik kérdés, hogy milyen nyelvtant adjunk a gyerekeknek. Bánréti Zoltán könyve, mely egy több iskolában kipróbált tananyag alapján a 4. és 5. osztályosok számára készült munkatankönyv, két szempontból is összefogó, egységesítő s ezzel a hamis dilemmákat meghaladó igényű munka. A modern nyelvészet szemléletére, elsősorban a generatív nyelvtanra építi anyagát, méghozzá — a gyermekek életkori sajátosságainak megfelelő formában — nem „iskolai”, hanem tudományos, explicit nyelvtant adva, s ezt szervesen összekapcsolja a nem deklaratív, hanem a gyermekek aktív munkájára építő, a konstrukciós elveket feltáró didaktikával. Másrészt a könyvben a nyelvtan és a szöveg, az aprólékos elemzés és a hétköznapi közlés megfigyelése, a kommunikációs játékok szervesen

kiegészítik egymást, támaszkodnak is egymásra, s így a nyelvtanulás és a beszédművelés kettős célja nem válik el egymástól.

A könyv bevezető fejezete világosan ki is fejtje ezeket a célokat. Az aktív, művelési szempontú didaktikában Piaget-nak a konkrét művelési korra vonatkozó fejlődéslélektani elképzeléseire, a tudományos nyelvtan oktatásának igényében, a „deduktív” és „induktív” mozzanatok kombinálásában pedig a Vigotszkij iskolára és Brunerre támaszkodik a munka. Ezekhez a didaktikai elvekhez szorosan kapcsolódik a nyelvtani anyag szigorú logikát követő felépítése, ahol — az elemi mondatról annak elemzésén át a mondatbeágyazásokig, mellékmondatokig — a tudomány logikája együtt halad a didaktika logikájával.

A könyvben egy-egy nagyobb nyelvtani egységet követ egy-egy kommunikációs-beszédművelési („terep”) rész, ezért talán megengedhető, hogy e két oldalt „hosszszmetben”, külön nézzük meg, nem elfelejtve azonban, hogy az anyagban ezek egyenként változtatják egymást. A nyelvtani egységek (leckék) többnyire úgy épülnek fel, hogy a tárgyalni kívánt jelenséget példákkal, majd feladatokkal (pl. mondatok osztályoztatásával, különbségek és hasonlóságok elemzésével), művelési módon vezetik be, ezt követik a tételszerű általánosítások, definíciók, majd a tovább finomító feladatok és „tételek”. A tankönyv azonban — nagyon helyesen — nem ragaszkodik dogmatikusan ehhez a módszerhez; amikor magához a művelési munkához olyan segédkifejezésekre, fogalmakra van a gyerekeknek szükségük, melyek nem állnak rendelkezésükre, a művelési részt ezek bevezetése előzi meg.

A nyelvtani anyag a mondat tan alapjaival ismerteti meg a gyermekeket. A generatív nyelvtan szemléletét ismerők számára nem kell külön hangsúlyozni, mi ennek a „belső”, tudományos indoka. Érzésem szerint azonban pedagógiai és pszichológiai érvek is alátámasztják annak helyességét, hogy a tudományos nyelvtan tanítását a mondattanulással kezdjük ilyen életkorban. Egyrészt, márcsak az olvasás- és írástanítás kényszerei révén is, ha kevésbé precíz formában ugyan, de rendelkezésre állnak olyan fogalmak ekkorra, melyek a mondattanulással való operálás megkezdéséhez szükségesek (pl. a szó és a mondat). Másrészt más területek — a magyarban különösképpen az alaktan — tanítása tudományos szinten a formális gondolkodás olyan fejlettségét igényli (gondoljunk például a disztribúciós elemzésre), mellyel ekkor még nem számolhatunk.

A részletes megismétlés igénye nélkül érdemes felsorolásszerűen megnéznünk a mondattan logikáját a könyvben. Az elemi mondat fogalmi elhatárolásából indul, majd világosan elkülöníti a mondat formáját és jelentését; ezután néhány jól kiugró példával (l. egyeztetés) bemutatja a nyelvtani szabály fogalmát, természetét, éreztetve, hogy az itt tárgyalt szabályok nem normatívák, hanem „konstruktívak”. Ezt követi az elemi mondat belső szerkezetének elemzése, az alanyi, állítmányi rész, a vonzat bevezetése, majd ezek „tovább bontása” a determináns segítségével. A további fejezetek a beágyazás különböző fajtáit bevezetve tárgyalják a jelzők, a nominalizáció s a különböző mellékmondatok kérdéseit. Eközben — horribile dictu — a gyerekek megtanulják kezelni az ágrajzokat, s informálisan a transzformációs, szerkezetátalakító szabályokat.

Két olyan vonását szeretném kiemelni ennek a felépítésnek, melyek oktatási szempontból akkor is megszívlelendők, ha valaki netán idegenkedik a generatív nyelvtan szemléletétől. Az egyik a vonzat fogalmának középpontba helyezéséből fakad: ennek s az egyéb határozóknak külön kezelésével elkerülhető számos olyan másodlagos, mesterkelt, nehezen követhető distinkció, mely a hagyományos iskolai nyelvtan elemzési konvencióiban oly sok gondot okoz. (Hiszen itt a vonzat kiindulásként más, mint a többi határozó.) Sőt, a vonzat fogalma segítségével már igen korán kezelni tudnak a gyerekek olyan nehéz kérdéseket, mint egy ige különböző lehetséges jelentései a felhasznált vonzatkeret függvényében. A másik kiemelésre érdemes az, hogy a beágyazás fogalma segítségével a hagyományos bővített és összetett mondat kérdéskör együttesen tárgyalható; így a gye-

rekek sokkal tágabb összefüggések átlátására képesek, s a mondatban „melléktermékeként” például betekintést kapnak a főnévképzésbe is. A kitűnően felépített és kidolgozott szintaxis számos részmegállapítása egyébként az ötödikeseknél jóval magasabb szinteken is újdonság értékű. Egyetlen kritikái megjegyzésem, hogy mikor az utalószavakat tárgyalja későbbi fejezetekben, nem „utal vissza” arra, hogy ezek vonatkozó mellékmondatoknál is szerepelhetnek.

A közlési helyzetekkel kapcsolatos anyag alapszerepe a félreértések, az ugyanazon tartalomra vagy akár mondatformára lehetséges variációk vizsgálata és a szerepjáték. A helytelen, zavaros közlések (pl. hirdetések) elemzése, a stilisztikai-szociolingvisztikai szabályok elemeinek (pl. köszönés és megszólítás koherenciája) bevezetése mellett e leckék legérdekesebb, visszatérő momentuma a „közlési tagolás”, az „ismert és új információ” szerinti tagolódás. A szintaktikai fejezetekhez igen jól kapcsolódva kapják meg a gyerekek először a kihagyásos szerkezetek közlési szempontú elemzését, majd az elemi mondatok szórendjének a hangsúlyozásának szerepét az ismert-új szerinti tagolódásban, hogy azután elérjenek az összetett mondatoknál lehetséges kiemelési viszonyokhoz.

A könyv, gondolom ez az eddigiekből is kiderült, mint munkatankönyv kitűnő. A szakmailag kifogástalan anyagot és felépítést a jól mozgósító feladatok mellett a szellemes ábrák, karikatúrák is sokban segítik. Talán nem mindenhol következetes azonban — munkatankönyvről van szó! — az, hogy van-e hely a feladat megoldására magában a könyvben; sokszor sok írást igénylő feladatnál is van, máshol rövid feladat is a füzetre hagyatkozna.

Szemlélete s didaktikai erői révén csak remélni lehet, hogy a modern nyelvészetet játékkal s nem kinnal képviselő könyvet sok pedagógus fogja használni. Az iskola mellett azonban a modern nyelvtan gondolkodásmódját megismerni óhajtó nagyközönség is haszonnal forgathatja e munkát. Reméljük, hogy az oktatás igényeit tekintve alacsony példányszámú első kiadást (4800) hamarosan újabbak követik.

Pléh Csaba

Kaarina Karttunen: Nykyslangin sanakirja (= Mai szleng szótár)
Porvoo—Helsinki—Juva, 1979. Werner Söderström Osakeyhtiö, 333 lap

A szociolingvisztikai kutatások kibontakozásával párhuzamosan egyre nagyobb érdeklődés nyilvánul meg a különböző társadalmi rétegek és csoportok beszélt és írott nyelve iránt. Ez öröndetes jelenség, hiszen az eddigi nyelvi kutatások igen jelentős része az írott nyelv, az írott irodalmi nyelv sajátágaival foglalkozott elsősorban, s tulajdonképpen csak a népnyelvi kutatások jelentettek kivételt. S mindezek természetesen nemcsak a magyar kutatásokra voltak jellemzők.

Hasonló volt a helyzet például Finnországban is, ahol az utóbbi években azonban igen jelentősnek ígérkező beszélt köz- és népnyelvi kutatások indultak meg a különböző egyetemeken (Helsinki, Tampere, Jyväskylä) és kutató intézetekben (pl. a Hazai Nyelvek Kutató Központjának különböző osztályain: A finn hangarchívumban Helsinkiben, A szótani archívumban ugyancsak Helsinkiben, A mondatnani archívumban Turkuban stb.). E kutatások első termékei közé tartozik az 1979. év végén megjelent Mai szleng szótár, illetve az Uudissanasto 80. (= Neologizmusok szótára 1980. Porvoo—Helsinki—Juva, 1979. SKS—WSOY., 195 lap; olyan szójegyzék, amely a finn értelmező szótár megjelenése, 1961 óta eltelt időszak újabb szavait, kifejezéseit tartalmazza). Ez utóbbiról ez alkalommal nem szólnunk.

A közelmúltban megjelent Mai szleng szótárt Kaarina Karttunen, A Hazai Nyelvek Kutató Központjának kutatója szerkesztette, s a nagy híré Werner Söderström könyvkiadó

adta ki. A szótár (negyvenezer adat alapján válogatva) hét-nyolc ezer szót tárgyal mintegy hatezer címszóban. Az anyaga szóbeli és írásos forrásokból származik. Az irodalmi források főleg az 1960–70-es évek alkotásait foglalják magukban, de nemcsak az eredeti, különböző műfajú finn szépirodalmat, ifjúsági irodalmat, hanem a finnre fordított művek, tankönyvek, napilapok, folyóiratok, ifjúsági lapok, sőt a munkahelyi és iskolai újságok stb. ide tartozó szóanyagát és kifejezőkészletét is tartalmazzák. Mindezekon felül az ilyenkor nélkülözhetetlen önkéntes gyűjtők is segítették a szerkesztőt szógyűjtéseikkel.

A szerző csak azokat a szavakat vette fel szótárába, amelyekre szóbeli és írásos adatai egyaránt voltak, kihagyta viszont a túlságosan ideiglenesnek érzett, a nagyon szűk területen élő, a furcsa szavakat és kifejezéseket. Ez az eljárása természetesen védhető, ha ez nem járt együtt a szleng természetéhez tartozó – valóban kérészerűtű, de mégis jellegzetes – szavak elhanyagolásával. Reméljük, hogy aggodalmunk alaptalan, bízza a széles látókörű és alapos szerkesztő lelkiismeretes munkájában. Helyeselhetjük, hogy a már korábban megjelent terjedelmes katonai csoportnyelvi szótár (Simo Hämäläinen: *Suomalainen sotilasslangi*. Turku, 1963. 330 lap = Finn katonai szleng szótár) anyagát nem dolgozta bele szótárába, mivel az téves képzeteket kelthetett volna az olvasóban a finn szleng (réteg- és csoportnyelv) belső arányairól, szóképzésének jellegéről stb. A szóanyag kiegészítése viszont a hivatali, a tolvaj- vagy diáknyelvnek a jelenleginél gazdagabban képviselt szóképzésével még sokszínűbbé tette volna a szótárt, ez azonban ugyanakkor jelentősen meghaladta volna a szerző-szerkesztő erejét, másrészt pedig késleltette volna az egyre sürgetőbbé váló szótár megjelenését. Legfeljebb talán a tamperei egyetem értékes gyűjtését építhette volna be a jelenlegi műbe, mivel az nemcsak mennyisége, hanem a szlengre vonatkozó történeti jellegű, helyesebben történetileg is keltezett mai anyaga miatt növelhette volna az egyébként természetesen e nélkül is elismerésre méltó munka jelentőségét.

A szótár általában az úgynevezett közszleng szóanyagát öleli fel, de több különleges terület és kis csoport szleng szavait is tartalmazza. A címszavak tömörek, jól kidolgozottak: a jelentések általában pontosak, utalnak a szó stílusértékére, származására stb. A külföldi olvasónak viszont jó tudnia, hogy a zöngés és zöngétlen zárhangkontrasztokat ($p-b$, $t-d$, $k-g$) a szócikkek címszavaiban nem különbözteti meg a szótár (pl. a címszó *aladobi*, de a hozzá tartozó példamondat így szól: *Asema on alatoopia* 'az állás kész' a sakkban), s az *alatoopi* nem szerepel címszóként, sőt utalás sem található rá a szótári részben, s a könyv végén (283–333) levő betűrendes szótármutató sem tartalmazza.

Külön figyelmet érdemel a szleng fogalmáról, mibenlétéről és nyelvi sajátosságairól szóló bevezetés (Lukijalle 7–20). Ennek egy része jó összefoglalást ad a (finn) szlengkutatások jelenlegi állásáról és a szleng általánosabb elvi kérdéseiről. A szlenget *s z o c i o l ó g i a i* értelemben vett *n y e l v j á r á s n a k* (mondhatnánk: szociolektusnak) tartja, melynek továbbélését, használatának gyakoriságát az is fokozza, hogy sokszor kommunikatívabb és intenzívebb, hatásosabb elemeket alkalmaz, mint a normanyelvi megnyilvánulások. Földrajzi kiterjedését vizsgálva megállapítja, hogy nemcsak a főváros (Helsinki) kizárólagos nyelve, hanem bizonyos fokig szinte az egész országra jellemző nyelvi alakulat. A közszlenget a különböző települések igen csekély mértékben eltérő változatai árnyalják, amelyet helyi, regionális szlengnek nevez, másrészt mint altípust különíti el az úgynevezett speciális vagy szakszlenget, amelyet a különböző foglalkozású és érdeklődési körű csoportok beszédbeli megnyilvánulásai bizonyos szintjén használnak.

A szleng stilisztikai szerepének vizsgálatával kapcsolatban arra az eredményre jut, hogy nem kizárólag vulgáris szintet jelent, mivel sokszínű, többarcú jelenség. Rámutat, hogy jellegében a kötetlen beszélt nyelvhez, hétköznapi stílushoz áll közel. S a finn szleng legjellegzetesebb vonása – mint általában – szókinestani. Létrehozói, megteremtői – vallja – leleményes nyelvteremtők, alkotók, s az ilyen szlenget beszélő egyén közel áll

a költőhöz. Kitér a szerző a szleng hangtani sajátosságainak jellemzésére is, s azokra a szempontokra, amelyek a nyelvtudományiakon túl a szótár gyakorlati használhatóságát is indokolják. A finn irodalomban igen elterjedtté vált ugyanis a csoportnyelv használata, különösen a hatvanas években jött divatba, sőt egészében szlengben írt mű is található.

A szótár nem pusztán szókészlettár, nem egyszerű leltár, hanem olyan mű, amely magyarázó, értelmező szerepre is vállalkozik. A szerkesztő egyben annak elismertetésére törekszik vele, hogy a szleng szótári munkálatokra érett nyelvi képződmény Finnországból is, s hogy célszerű növelni ismereteinket erről az érdekes területről (12).

S bár a szerkesztő a szótár készítéséhez felhasználta A Hazai Nyelvek Kutató Központja Értelmező Szótár Osztályának rendkívül gazdag, sokszínű (neologizmusokat is tartalmazó) friss cédulaanyagát, több munkatárs, szakember, a szlenget ismerő s azt gyűjteni tudó érdeklődő segítségét, sőt a kiadó (WSOY) anyagi támogatását is élvezte — érdemei így is elismerésre méltók. Úttörő szerepre vállalkozott, s feladatát jól oldotta meg. Alapos felkészültséggel, körültekintően válogatott, adatai megbízhatóak, szócikkei áttekinthetők, világosak, mondatba ágyazottan is megtalálhatók, s ez a szituáció, a kontextus pontos megismerését teszi lehetővé, sőt a hangulatiság fokát is sugallja. S bár egy-két tanulmány foglalkozott már Finnországban a szleng kérdéseivel (pl. O. Ikola, Leiwo, Suojanen stb.), a szóanyag jellegzetességeiről, a nyelvváltozatok között elfoglalt helyéről, stilisztikai, társadalmi szerepéről ilyen jó és amellet olvasmányos összefoglalást még nem olvashattunk finn szerzőtől ez ideig.

A nyelvész szakembereken kívül különösen a fordítók és a szociológusok forgathatják haszonnal ezt az értékes és hasznos munkát, mert egyrészt a tudományos vizsgálat során jó egybevetési lehetőséget biztosít például a magyar szlenggel (a finnben a magyarhoz képest jóval nagyobb nyelvi, társadalmi, irodalmi szerepe van), másrészt elmélyíti a csoport- és rétegnyelvek sajátosságainak megismerését.

Nyirkos István

A középiskolások beszédversenye 1980-ban

Az 1980. évi Kazinczy-versenyek döntőjét Győrött április 25—26—27-én rendezte meg a középiskolások (gimnáziumi és szakközépiskolai, valamint szakmunkásképző iskolai tanulók) számára az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a KISZ Győr-Sopron Megyei VB, a Győr-Sopron Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, a Győr Megyei Város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya és a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola.

A Kazinczy-szobor megkoszorúzása után a Kazinczy Gimnázium igazgatója, Kádár Géza köszöntötte a vendégeket: a versenyző diákokat, kísérő tanáraikat és az érdeklődőket. Győr Megyei Város Tanácsának dísztermében, a 15. Kazinczy-verseny ünnepélyes megnyitáskor Szaló Lajos, Győr-Sopron Megyei Tanácsának általános elnökhelyettese méltatta a Kazinczy-versenyek jelentőségét. Mint mondotta, ezek a versenyek hívták fel az ifjúság — és az ország közvéleményének — figyelmét a nyelvi kultúra fontosságára, s buzdították művelésére tanulóinkat. E versenyeken ébredtek rá tanulóink, hogy a jó és jól kifejezően használt nyelvi eszközök, a helyes ismeretek, az alapos valóságismeret együttese mennyire fontos, hiszen csak a pontos és kifejező nyelvhasználat teszi lehetővé a valóság pontos tükrözését; s ezek a versenyek is tudatosították, hogy minden gondolat csak akkor válhat a közösség tulajdonává, ha jól tudjuk megfogalmazni és megszólaltatni.

Az országos döntő — a Kazinczy-díj alapítványának (vö. Nyr 102[1978]: 122—3) megfelelően — két színhelyen, két bizottság előtt zajlott le. A gimnáziumok és a szakközépiskolák tanulói a Rába Városi Művelődési Központban, a szakmunkásképző intézetek diákjai pedig az Ady Endre Vasas Művelődési Házban versenyeztek a Kazinczy-érmekért. Az előbbieket bíráló bizottsága: elnök: Bencéd József OM-főtanácsos, főiskolai igazgató; társelnök: Nóbel István, az OPI osztályvezetője; tagjai: Galos Tibor, az OM főelőadója; Nagy Ilona, a KISZ KB osztályvezető-helyettese; Lorincz Lajos Állami díjas, egyetemi tanár; Perédy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja; Wachá Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára. A szakmunkásképző intézetek versenyzőinek bíráló bizottsága: elnök: Deme László egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; társelnök: Herczegi Károly, OM-osztályvezető; tagjai: Gönczy Zsuzsa, a KISZ KB munkatársa; Graf Rezső, a Tankönyvkiadó főszerkesztője; Körmendy László, Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója; Rigó Jánosné, a MRT az győri stúdiójának munkatársa; Z. Szabó László, Kazinczy-díjas, szakfelügyelő. A bíráló bizottságok díszelnöke Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, a Kazinczy-díj alapítója.

Az első napon — a sok éves gyakorlatnak megfelelően — a szabadon választott szövegeket mutatták be a versenyzők. A gimnazisták és szakközépiskolások által választott szemelvények szerzői a következők voltak: Illyés Gyula 8, Kosztolányi Dezső 5,

Csoóri Sándor 4, Latinovits Zoltán 3, Bárczi Géza, Benjámin László, Nagy László, Rényi Alfréd 2—2, Ady Endre, Benedek Marcell, Bálint György, Deme László, Fischer Sándor, Ferenczy Géza, Granasztói Pál, Halasy-Nagy József, Halász Gábor, Hankiss Elemér, Hernádi Sándor, Hevesi Sándor, Horváth János, Illés Endre, Imre Samu, József Attila, Kodály Zoltán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Köpeczi Béla, Lőrincze Lajos, Mészárosné Varga Mária, Miklós Pál, Németh László, Péchy Blanka, Radnóti Miklós, Sötér István, Sütő András, Szerb Antal, Tüskés Tibor, Váci Mihály, Vészi Endre 1—1 diák szemelvényének volt szerzője. A szövegek közül — tematikájukat tekintve — 18 szólt a nyelv kérdéseiről, ugyancsak 18 az irodalomról, költészetről, illetőleg a költői nyelv kérdéseiről. Írók, költők (Füst Milán, József Attila, Karinthy, Kosztolányi, Nagy László, Pázmány, Petőfi, Sütő A., Tinódi) műveivel, művészetével foglalkozott 14 szemelvény. A társadalmi kérdések, valamint ezeknek a nyelvvel, irodalommal, természettudománnyal kapcsolatos gondjai 11, a természettudomány kérdései 4, a művészetek, köztük az előadóművészet kérdései 9 szemelvényben kerültek szóba. (Természetesen nem egy szemelvény több kérdéskört is érintett.)

A második napon a kötelező szöveg meghallgatására került sor. Ez egy részlete volt annak az előszónak, melyet Juhász Gyula írt József Attila Szépség koldusa című verses kötetébe:

A legnagyobb készséggel és örömmel vállalkoztam arra, hogy József Attila első verses-könyvéhez előszót írjak. Ez a nagyon fiatal és nagyon tehetséges költő a legteljesebb mértékben megérdemli, hogy a figyelem felé forduljon, hogy igaz szeretettel és reménységgel fogadja a magyar olvasóközönség, és hogy a kritika ne menjen el mellette közömbösen vagy ellenségesen, és ne elégedjék meg vele szemben a nyomtatásban megjelenőnek rendesen kijáró vállveregéssel.

József Attila Isten kegyelméből való költő, ezt meg lehet és meg is kell mondani, és nagy fiatalsága olyan ígéretekkal teljes, amelyeknek beváltása — és ez nemcsak és nem is mindig a költőn múlik egészen — őt a jövőndő magyar poézis legjobbjai és legigazibbjai közé fogja emelni. Ez a most serdülő és még iskoláit járó költő már eddig is sokat és mélyen szenvedett az élettől és az emberektől, hordozta a kietlen nyomor és elhagyatottság keresztjét, árván és nincstelenül vándorolt és dolgozott és tanult, egyetlen vigasztalódása az a jótékony és üdött génusz volt, amely Csokonait és Petőfit — dicsőséges elődei nyomorban és küldetésben — a cudar és átkozott nélkülözés kőpárnaán és szalmavackán sem hagyta cserben. De József Attilának van még egy irigylésre méltó kincse a költészet adománya mellett — ifjúsága és az a tudat, hogy előtte a végtelen lehetőségek holnapi birodalma. Ám a fiatal palántát szeretni, gondozni és ápolni kell, mert különben nem fog égbé nőni.

A közös eredményhirdetés vasárnap délelőtt volt a városi tanács dísztermében. Módos Dezsőnének, Győr Város Tanácsa elnökhelyettesének ünnepi beszéde után Bencédy József foglalta össze a két bíráló bizottság véleményét a verseny tapasztalatairól. Eszerint éppen ezek a versenyek szolgáltatják a bizonyítékot arra: nincs igazuk azoknak, akik sajtóban, rádiónyilatkozatokban fanyalogva hangoztatják, hogy a nyelv- és beszédművelő munka nem hozza meg azt az eredményt, melyet a közvélemény elvár. Mint minden eddigi, úgy ez a verseny is előrelépést jelentett a beszéd művelésében, a gondolatok értőértető megszólaltatásában. Természetesen mint eddig is, most is akadtak hibák mind a hangképzésben, mind a hangsúlyozás, hanglejtés terén. E versenyt azonban nem ezek jellemezték, hanem sokkal inkább az, hogy a diákok többsége (legalábbis e döntő résztvevői) az egymást követő mondatok megértésén, pontos értetésén már túljutottak. Nemcsak értelmesen, szépen hangzó mondatokat mondtak egymás után, hanem kísérletet tettek (gyakran egészen jó eredménnyel) a szöveg egészének, a szöveg egészében rejlő tartalomnak és mondanivalónak kifejezésére, tolmácsolására. A kifejezés természetesen nem sikerült és nem is sikerülhetett minden esetben jól, mert a szövegmondók túlnyomó

többsége a pontosságra, a nyelvi, akusztikai hibátlanságra törekedett; s a hibáktól való — nem egyszer görcsös — félelem visszafogta a szövegmondás lendületét: kevés erő maradt a szöveg egészének megjelenítésére. Ezért azután nem éltek eléggé a szövegek: hiányzott a beszédből a — jó értelemben vett — indulat, az átélés tüze. Visszafogott, tempójában, dallamvilágában, dinamikájában is túlságosan kiegyenlített volt a beszéd. Az értelmileg pontos, megbízható szövegmondásból nem emelkedtek ki a nagyobb összefüggések, s különösképpen a bonyolultabb mondatok belső tartalmi-szerkezeti összefüggései és e mondatoknak a szövegben elfoglalt helye, súlya. Néhány példa a magam megfigyelései alapján:

A kötelező szöveg második mondata általában egyenletes, viszonylag kimért tempóval ilyen tagolásban és hangsúlyviszonyokkal hangzott el:

„Ez a nagyon fiatal | és nagyon tehetséges költő | a legteljesebb mértékben | megérdemli, | hogy a figyelem felé forduljon, | hogy igaz szeretettel és reménységgel fogadja | a magyar olvasóközönség, | és hogy a kritika | ne menjen el mellette közömbösen vagy ellenségesen | és ne elégedjék meg | a nyomtatásban megjelenőknek rendesen kijáró | vállveregetéssel.”

Ebből a szűk dinamikai határok között és szűk hangterjedelemben mozgó, szinte azonos hangsúlyokat tartalmazó szövegmondásból nem hallhatta ki a hallgató (akinek nem volt szöveg a kezében) a mondatnak ezt az összefüggésrendszerét: József Attila megérdemli, hogy 1. felfigyeljenek rá, 2. az olvasók szeretettel fogadják, 3. a kritika a) pártolja, b) ne szokásos vállveregetéssel fogadja.

Sokkal kifejezőbb és egyben élőbb lett volna egy ilyen dinamikai és ritmikai megoldásokat tartalmazó megszólaltatás:

„Ez a nagyon fiatal és nagyon tehetséges költő | a legteljesebb mértékben megérdemli, || hogy a figyelem felé forduljon, || hogy igaz szeretettel és reménységgel fogadja a magyar olvasóközönség, || és hogy a kritika | ne menjen el mellette közömbösen vagy ellenségesen, | és ne elégedjék meg a nyomtatásban megjelenőknek rendesen kijáró vállveregetéssel.”

Vagy még pontosabb „kottával”:

Ez a ^{na}gyon ^{fi}atal és ^{na}gyon ^{te}hetséges költő | a ^{leg}teljesebb mértékben megérdemli,

|| hogy a ^{fi}gyelem ^{fe}lé ^{for}duljon, || hogy ⁱgaz ^{sze}retettel és reménységgel fogadja a

ma^{gyar} ol^{vasó}közönség, || és hogy a ^{kri}tika | ne menjen el mellette közömbösen vagy

el^{lensé}gesen, | ^{ne} ^elégedjék meg a nyom^{ta}tásban meg^jelenőknek ^{ren}desen kijáró |

váll^{ve}regetéssel.

Hasonló gondot jelentett a felolvasók többsége számára a szöveg második bekezdésének második mondata („Ez a most serdülő. . .”) is. Ebben a mellérendeléseket is tartalmazó alárendeléses szerkezetek hangsúlyviszonyai („sokat és mélyen szenvedett”, „kietlen nyomor és elhagyatottság keresztje”, „vándorolt és dolgozott és tanult” stb.) jelentették a fő gondot. Sok jó megoldást hallottunk. Sokan megkülönböztették az *és* kötőszó eltérő funkcióit ebben a mondatban (és a többiben is), másképpen kapcsolva a „kietlen nyomor és elhagyatottság keresztjét” szerkezetben (szünet nélkül) és másképpen (még hozzá szünet nélkül és szünettel) az „árván és nincstelenül vándorolt és dolgozott és tanult” részben. Mégis a viszonylag egyenlő erejű hangsúlyok, a szűk hangterjedelemben, kis lépésekkel mozgó hanglejtés, az óvatosan kimért beszédtempó miatt aránylag kevesen tudták érzékeltetni azt a nagyobb szerkezeti — logikai összefüggést, amely szerint a mondategész első és utolsó két mondategysége függ össze szorosabban. Az első tagmondat és a negyedik tagmondat, valamint az ennek alárendelt mellékmondat. Az írásjeleket is átértékelve valahogy így adhatjuk meg a mondatnak (hanglejtést nem tartalmazó) „kottáját”:

„Ez a most serdülő ’ és még iskoláit járó költő ’ [eddig lendületes, most lassabb, tagoltabb] már eddig is ’ sokat és mélyen szenvedett ’ az élettől és az emberektől: || [gyorsabb tempóval:] (hordozta ’ a kietlen nyomor és elhagyatottság keresztjét, | árván és nincstelenül ’ vándorolt ’ és dolgozott ’ és tanult.) [nagyobb hangerővel, lelassítva:] || egyetlen vigasztalódása ’ az a jótékony és áldott génius volt, | amely Csokonait és Petőfit | [halkabban és gyorsabban:] — dicsőséges elődeit nyomorban és küldetésben — | [erősebb hang, lassabb tempó:] a cudar és átkozott nélkülözés kópárnáin és szalmavackán sem hagyta cserben.”

A szövegnek ilyen tagolása, az erősebb hangsúlykontrasztok és az erőteljesebb, határozottabb ritmikai váltások élőbbé teszik a szövegmondást, az élőszó felé közelítik a beszédet. Ilyesfajta eszközökkel azonban csak az élhet, aki érti, érzi a gondolatot, a nyelvi formát, s aki birtokában van a nyelvi eszközöknek. Következésképpen az ilyen beszéd egyúttal a gondolattal való azonosulást is jobban jelzi:

Ez a most ^{ser}dülő és még is^{koláit} járó költő | már ^{ed}dig is | ^{so}kát és ^{mé}lyen szen-

(közepes tempó, közepes hangerő)

(az előbbinél lassabb,

ve^{dett} | az ^élettől és az ^{em}berektől || hordozta a ^{ki}etlen ^{nyo}mor és ^{el}hagyatottság

tagoltabb)

(halkabb, gyorsabb)

keresztjét, | árván és ^{nincs}telenül ^{ván}dorolt ’ és ^{dol}gozott ’ és ^{tan}ult, || egy ^{gyet}len

(halkabb, gyorsabb)

(nagyobb

vi^{gasz}talódása az a jó^{tékony} és ál^{dott} génusz volt, amely Cso^{ko}nait és Pe^{tő}fit^{fit}

hangerő, lassítva)

(halkabb, gyorsabb)

— di^{csőséges} elődeit nyo^{morban} és kül^{detésben} — a cu^{dar} és át^{kozot} nél^{külö}zés

(gyors, halk, odavetett)

(hangosabb, lassabb)

kő^{párnáin} és szal^{mavackán} sem hagyta cser^{ben}.

Visszakanyarodva a verseny értékeléséhez: Bencédy József felhívta a figyelmet arra is, hogy e versenyek tudatosító szerepére azért is szükség van, mert — mint az utóbbi időben készült felmérések bizonyítják — köznyelvünkben szaporodnak a hibák, s különös-képpen fennáll a (tartalmi, formai, hangzásbeli) elszürkülés veszélye a közéleti nyelvben. Utalt arra is, hogy az elkövetkezendő időszak egyik fő feladatának kellene lenni annak, hogy a szakmunkásképző intézetek tanulói közül minél többen kapcsolódjanak be a Kazinczy-verseny mozgalomba, melyhez jó segítségül szolgál az Édes Anyanyelvünk folyóirat, valamint a Rádió Beszélni nehéz sorozata.

Az 1980. évi szép magyar beszéd országos versenyének győztesei: Kazinczy-éremmel jutalmazott gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók: Balogh Katalin (Bercsényi Gimnázium, Törökszentmiklós), Bárány Ágnes (Arany Gimnázium, Budapest), Czwikl Ferenc (Fazekas Gimnázium, Budapest), Fazekas Andreea (Katona József Gimnázium, Kecskemét), Józsa Mihály (Táncsics Gimnázium, Orosháza), Kiss Attila (Dobó Gimnázium, Eger), Kiss Ferenc (I. László Gimnázium, Mezőkövesd), Kovács Éva (Kölcsy Gimnázium, Körömend), Maruzs Tamás (Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen), Rózsási Erika (Gimnázium, Kisterenye), Sütöri Judit (Kun Béla Gimnázium, Komló), Scharf Claudia (Apáczai Csere J. Gimnázium, Budapest), Tóth Judit (Zrínyi Gimnázium, Zalaegerszeg), Várnagy Ágnes (Széchenyi Gimnázium, Sopron), Zörgel Enikő (Fazekas Gimnázium, Debrecen). — A KISZ KB különdíját kapta: Búbos Erzsébet (Gimnázium, Budaörs), Győri Péter (Kazinczy Gimnázium, Győr), Medve Andrea (Vasvári Gimnázium, Székesfehérvár), Székelyhidi Ágnes (Bocskai Gimnázium, Hajdúböszörmény), Tétényi Éva (Dobó Katalin Gimnázium, Esztergom).

Kazinczy-éremmel jutalmazott szakmunkásképző intézeti tanulók: Aki Katalin (625. sz. Szakmunkásképző, Kistűszállás), Bognár Zsolt (Bordás András Szakmunkásképző, Budapest), Baksa Ágnes (Egészségügyi Szakmunkásképző, Kecskemét), Balatinác Gabriella (502. sz. Ipari Szakmunkásképző, Mohács), Borbély Erzsébet (633. sz. Ipari Szakmunkásképző, Szolnok), Csölle Szilvia (Egészségügyi Szakiskola, Győr), Dobózi Ilona (Madzsar J. Egészségügyi Szakiskola, Debrecen), Fodor Sára (Kereskedelmi és Vendéglátó Szakmunkásképző, Pécs), Fodor László (Kereskedelmi és Vendéglátó Szakmunkásképző, Pécs), Horváth János (400. sz. Szakmunkásképző, Győr), Kocsi Judit

(Balassa J. Egészségügyi Szakiskola, Budapest), Kovács János (127. sz. Ipari Szakmunkásképző, Debrecen), Lakatos Valéria (Békés Glasz Élelmiszerkereskedelmi Szakmunkásképző, Budapest), Sekk Ildikó (402. sz. Szakmunkásképző, Mosonmagyaróvár), Tisótczki Zita (Kereskedelmi és Vendéglátó Szakmunkásképző, Kiskunhalas). — A KISZ KB különjutalmát kapta: Fartel Zsuzsa (1. sz. Bajáki Ferenc Szakmunkásképző, Budapest), Német Erika (Thury György Kereskedelmi Szakmunkásképző, Nagykanizsa), Stráhl Mária (502. sz. Szakmunkásképző, Mohács), Sziráki László (Mezőgazdasági Szakmunkásképző, Csongrád), Tüskés Csilla (635. sz. Szakmunkásképző, Békéscsaba).

Az eredményhirdetésen nyújtotta át az Oktatási Minisztérium képviselője a Kazinczy-emlékérmeket eredményes beszédművelő munkájáért Szekér Endrének, a kecskeméti Katona József Gimnázium tanárának, és Kárpáti Tamásnak, a budapesti Békés Glasz Élelmiszerkereskedelmi Szakmunkásképző Intézet tanárának, valamint az Oktatási Minisztérium miniszteri dicséretét tartalmazó oklevelét a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium tanárainak a Kazinczy-versenyek rendezéséért.

Wacha Imre

A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének a döntője 1980-ban

A középfokú szakiskolák országos tanulmányi versenyének magyar nyelvi döntőjére 1980-ban is Egerben, a 212. számú Bornemissza Gergely Szakmunkásképző Intézetben került sor.

A verseny évről évre magasabb színvonalú. A mostani különösen a kitűnő szóbeli szereplésekről lesz emlékezetes.

Évek óta jellemzője az országos döntőnek a vidéki intézetek nagy fölénye. Idén is így volt, bár a legjobb budapesti versenyző megszerezte a második helyet, ami 1977 óta a főváros legnagyobb sikere. Tavaly Budapestnek a hatodik helyet kellett beérnie, 1978-ban pedig egyetlen budapesti tanuló sem volt a legjobb hat között.

Az is érdekes jellegzetessége az egri döntőnek, hogy a győztesek a nem ipari jellegű szakiskolák versenyzői közül kerülnek ki. 1977-ben mezőgazdasági, 1978-ban egészségügyi és két év óta kereskedelmi és vendéglátóipari intézet növendékei viszik el az első díjat.

Ha már az összehasonlításoknál tartok, akkor a versenyfeladatok ismertetésénél szintén kitérek erre a kérdésre. Ugyanis az az öt oldalas feladatfüzet, amit a huszonhat döntőbe került harmadéves a kezébe kapott, a kissé formabontó tavalyi feladatépítkezésről visszatért a megszokottabb szerkezeti elrendezéshez, vagyis újra a nyelvtani és helyesírási feladatok kerültek előre, és a szövegértést, a nyelvhasználat szintjét vizsgáló gondolkodtató, a nyelvi műveltséget puhatoló kérdések a feladatsor végére maradtak.

Így a szövegből kiinduló, annak tagolására és értelmezésére vonatkozó kérdés csak egy volt az első részben.

A nyelv zenéje

Kodály Zoltán gondolatait idézzük.

a) *Tedd ki a szövegből hiányzó vesszőket! (Az utolsó mondatba — a vesszőkön kívül — egy másfajta írásjelet is lehet tenni. Milyen írásjelet? Hová?)*

„Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre mint sajátos hangzása. Olyan ez mint a virág illata a bor zamata a zománc az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről

mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne tempója ritmusa dallama egyszerűval zenéje."

b) *A második mondatban milyen mondatrész a zománc?*

c) *A harmadik mondatban milyen mondatrész a megismerni?*

A többi feladat szófajok, mondatrészek megállapítását és nyelvtani fogalmak meghatározását kérte. Az igazi próbatételt a nagy pontértékű, összetett, utolsó feladat jelentette, amely az Édes Anyanyelvünk Versenyfutás az élet című cikkéből idézet, és ehhez kapcsolta kérdéseit:

a) *Értelmezd a következő szólások, szókapcsolatok köznyelvi jelentését!*

— *Mikor mondhatjuk valakire azt, hogy sportszerűtlenül viselkedik?*

— *Milyen helyzetben jellemezhetünk valakit azzal, hogy nemigen rúghat labdába?*

— *Mit szoktunk azzal indokolni — magyarázni —, hogy (azok az emberek, akikről beszélünk) nincsenek egy súlycsoportban?*

b) *Ha ismersz még olyan szólásokat, szókapcsolatokat, amelyek a sportnyelvből származnak, mondatba foglalva írd egyet-kettőt!*

c) *Helyesnek tartod-e azt, hogy a sportnyelv kifejezéseit a köznyelvben is használják? Véleményed — röviden — indokold meg!*

d) *A feladat bevezető szövegében előfordul az Édes Anyanyelvünk tulajdonnév. Mi-nek a címe ez a tulajdonnév?*

Valóban ez bizonyult a legnehezebb feladatnak, de így is minden versenyző elérte az 50%-os teljesítményt. A szóbeli döntőbe végül heten kerültek be. Takács Etel versenyprogramja itt már a nyelvet használó egész embert, nyelvi tudását, nyelvi ízlését és az ezekre alapozódó kommunikációs képességeket vizsgálta. A mezőny kiállta a próbát. Minden zsűritag 1–10 pontot adhatott a szóbeli szereplésekre, és a legrosszabb értékelés az egyetlen egyszer adott 7 pont volt, míg tavaly 4 pontot érő szereplések is akadtak.

Érdekes és élvezetes volt a versenynek ez a része, túlnőtt a szabványos felettetésen. Remélem, hogy ez nemcsak a versenyzők adottságainak volt köszönhető, hanem a szakmunkásképző intézetekben végbement újabb előrelépésnek is.

Ide iktatom még azt a feladatlapot, amellyel a győztes Kunfalvi Marianna olyan jól szerepelt:

a) *A kétféle írásmód közül melyik a helyes: az egyik vagy mind a kettő?*

hozzá tartozó — hozzátartozó Kissel — Kiss-sel

vezéré — vezérré rugó — rúgó

b) *Mi a véleményed a következő beszédötredékekről nyelvi szempontból?*

— *Halló, itt Tóth Mihály beszélek. . .*

— *. . . senki se mondhasa . . .*

— *majd ezt a munkát is megoldjuk valahogy. . .*

c) *Említs néhány olyan szólást, amelyben a testrésznév fordul elő!*

A verseny végeredménye: 1. Kunfalvi Marianna (Keresk. és Vendéglátóipari Szakiskola, Miskolc. Tanára: Dudás Józsefné), 2. Sriglincz Viktor (13. sz. Szakmunkásképző Intézet, Bp.), 3. Becze Ferenc (224. sz. Szakmunkásképző Intézet, Nagykőrös), 4. Sipos Irén (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakiskola, Kaposvár), 5. Szigeti Zsuzsanna (316. sz. Szakmunkásképző Intézet, Dunaújváros), 6. Rékási Mihály (618. sz. Szakmunkásképző Intézet, Kiskunhalas).

Hangay Zoltán

Szemle

Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegnyelvészet (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	103
Barla Gyula: Nyelvtan, stílus, iskola (Ismerteti: <i>B. Porkoláb Judit</i>)	104
Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban (Ismerteti: <i>Bartók János</i>)	106
Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái (Ismerteti: <i>Gadi Edűt</i>)	110
Márton Gy.—Péntek J.—Vőő I.: A magyar nyelvjárások román jövevényszavai (Ismerteti: <i>Szabó T. Ádám</i>)	111
Grundlagen der Sprachkultur (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	113
Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv (Ismerteti: <i>Pléh Csaba</i>)	117

A Nyelvőr hírei

<i>Wacha Imre</i> : A középiskolások beszédversenye 1980-ban	122
<i>Hangay Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének döntője 1980-ban	127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálat*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar nyelvírárisok Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971*. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bartók Béla: A nyelveket tanuló Bartók Béla

Rácz Endre: Az állítmány egyeztetése a mennyiség-
jelzős alannyal

Deme László: Közigazgatási szövegek szerkezeti mu-
tatói

Fábián Pál: Hogyan írjuk a márkaneveket?

Sámbokréthy Péter: A tagolva kapcsolás mint mondat-
fonetikai eszköz

Zilahy Lajos: Csujogatus, nóta, banda

Tompa József: Anyanyelvünk védelmében

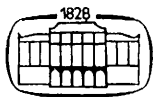
Molnár Zoltán Miklós: Adalékok a „tötő” megítélésé-
hez

Büky László: Egy szókép világa Füst Milán költői
nyelvében

Benkő Loránd: Anyanyelyi nevelésünk néhány kérdé-
séről

Nagy Ferenc: A szaknyelv a szakközépiskolai anya-
nyelvi nevelésben

Achs Károlyné: Magyar nyelvtudósok az Ormánysági
Szótár születésénél

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

105. ÉVFOLYAM 1981. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZF LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bartók Béla</i> : A nyelveket tanuló Bartók Béla	129
<i>RÁCZ Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategység határán túl	134
<i>Deme László</i> : Közigazgatási szövegek szerkezeti mutatói	145
<i>FÁBIÁN Pál</i> : Hogyan írjuk a márkaneveket?	155
<i>SÁMBOKRÉTHY Péter</i> : A tagolva kapcsolat mint mondatfonetikai eszköz	159
<i>ZILAHY Lajos</i> : Csujogadás, nóta, banda	162

Vita

<i>TOMPA József</i> : Anyanyelvünk védelmében	165
<i>MOLNÁR Zoltán Miklós</i> : Adalékok a „tötö” megítéléséhez	180

Íróink nyelve

<i>BÜKY László</i> : Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvében	185
--	-----

Nyelv és iskola

<i>BENKŐ Loránd</i> : Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről	194
<i>NAGY Ferenc</i> : A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben	201

Nyelvjárásaink

<i>ACHS Károlyné</i> : Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél	207
--	-----

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

105. ÉVFOLYAM

*

1981. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

A nyelveket tanuló Bartók Béla*

Édesapám — kötelező tanulmányain kívül — állandóan művelte magát. Különös rendszerességgel elsősorban a nyelvtudományok iránt érdeklődött; egész életén át foglalkoztatták a nyelvi sajátosságok, és minden alkalmat megragadott mind az idegen nyelvek elsajátítására, mind a magyar nyelv tanulmányozására. Érdekes módon ez az érdeklődése gimnáziumi évei alatt az eredményekben nem mutatkozott meg, mert — míg az egyéb tárgyakból többnyire jelese volt — német nyelvből végig jója, latinból ugyancsak (avval a különbséggel, hogy egyszer elégséges is volt), és érettségi bizonyítványában is a három jeles mellett a négy nyelvi tárgyból — köztük magyarból is — jója volt.

A nyelvek iránti érdeklődését mutatja az, hogy az V. gimnáziumban szabadon választható tárgyak (görög nyelv vagy görögpótló irodalmi tanulmány) közül a görög nyelvet választotta, és ebből többnyire jelese is volt.

Az első idegen nyelv, amelyet magas fokon elsajátított, a német volt. Édesanyja családjának egy része németajkú volt, és Voit Irma, Bartók nagynénje, aki az idősebb Bartók Béla halála után a Bartók gyerekek nevelésénél édesanyjuk segítségére volt, szívesebben beszélt németül. Így Bartók már kiskorában megismerkedett evvel a nyelvvel, a III. gimnáziumot német nyelvű iskolában végezte, a többi osztályban pedig német nyelvet is tanult, így nem volt szüksége később a módszeres tanulásra.

Ettől függetlenül a megfelelő német nyelvkönyvek mindig rendelkezésére álltak, és azokat rendszeresen forgatta is. A Kelemen-féle nagyszótár újabb kiadását 1929-ben megvette és használat közben jegyzeteket is írt bele, írásjeleket javított (a *regös* szót *regös-re*) és feltűnően megjelölte a *nyers* szónál az egyik szinonimát, az *Ungar-t* kérdőjelekkel és „mi ez?” kérdéssel.

Kiterjedt német levelezését kiadókkal, hangversenyrendezőkkal és magánosokkal önállóan végezte, de tudományos igényű munkáinál mások segítségét is igénybe vette. Tudományos cikkeit a németül kifogástalanul beszélő első feleségével (Ziegler Mártával) nézette át; a magyar népdalok fordításánál pedig édesanyja is közreműködött időnként. Bartók 1908-ban írta a „Tíz könnyű zongoradarab” című művét, és az egyes daraboknak magyar címét a német kiadás számára le akarta fordítani. Tanítványától, Freund Etelkától kért tanácsot a „Lassú vergődés” német fordítására és a javasolt változatok közül azután a Qualvollé-t választotta.

A további nyelvek tanulását Bartók változatos módszerekkel, nagyrészt autodidakta módon végezte, de eleinte igénybe vett nyelvtanítót is.

* A Szépirodalmi Kiadó gondozásában megjelenő, „Bartók műhelyében” című könyv egy fejezete.

Minden nyelvnél első dolga volt a megfelelőnek látszó szótár és nyelvkönyv beszerzése. A Rozsnyai-féle „Gyors nyelvmester bármely nyelv alapos elsajátítására tanító nélkül” sorozatból beszerezte a francia, román, olasz, orosz és tót nyelvűt; a Kuntze—Polyglott kiadványokból pedig a spanyol, a portugál és a román kiadást. Használta a Toussaint—Langenscheidt-féle levél szerinti tanítási módszert, elsősorban francia tanulmányainál; a későbbi időszakban pedig — főleg az arab, török és délszláv nyelveknél — sok egyéb nyelvkönyvet.

Francia tanulmányainál a későbbiekben a Larousse volt a legfőbb tankönyve.

Általában valamilyen idegen nyelvű szöveg olvasása kapcsán tanult nyelveket, rendszeresen készített szószedetet, és igyekezett a tanultakat minden módon gyakorolni. Családtagjainak — még akkor is, ha nem értették a nyelvet — gyakran írt humoros vagy komoly formában idegen nyelven részben abból a célból, hogy őket is serkentse a tanulásra.

Bartók leveleiben rendszeresen foglalkozott a nyelvtanulási és nyelvi kérdésekkel, érdemes ezekből néhányat idézni. Érettségi után Budapestre kerülván már édesanyjának írt első levelei egyikében németül írt gyakorlás céljából.

1900 májusában Popper Dávidot kísérte a Park Klubban és az utána tartott összejövetelen ötféle nyelven folyó társalgás közben különösen sok franciát lehetett hallani. Ekkor írta Bartók: „Valóban szörnyű, hogy én nem tudok francziául!”

Hosszabb tiroli gyógykezelése után visszatérve Budapestre megkezdte a komolyabb angoltanulást, és 1901 áprilisában édesanyjának szóló egyik levelét rövid angol mondattal kezdte, majd beszámolt arról, hogy Fábíán Felicitás nevű évfolyamtársának angol órákat ad; nevezetesen minden látogatása alkalmával öt angol szóra tanítja meg. — Erről a tanításról minden levelében újból megemlékezett avval, hogy nagyon hasznosnak tartja, mert a régen tanult és már elfelejtett szavak megújulnak emlékezetében. A karácsonyi szünetben Pozsonyban nyolc angolórát vett egy tanárnőtől, aki már azelőtt is foglalkozott vele pozsonyi tartózkodása alatt; a következő nyáron pedig a szünet alatt folytatta Bartók tanítását.

1902 őszén Budapesten is tanárnőnél folytatta angol tanulmányait óránként egy „pengő”-ért (valószínűleg forintról van szó). Novemberben azt írta, hogy: „Az angolórák érdekesebbé kezdenek válni; most kezdjük átvenni az angol irodalom történetét.”

A következő nyelv, mellyel Bartók tervszerűen foglalkozott, a francia volt. 1905-ös párizsi tartózkodása idején mindennap vett francia leckét és saját bevallása szerint sokat bajlódott a „bosszantóan nehéz” *pouvoir, savoir, ouvrir*-okkal. A tanárral angolul is beszélt, és vett egy angol—francia igetant a nehéz nyelvtan elsajátítására. — Édesanyjának tréfásan panaszkodott, hogy nem tudja franciául a *lajt, kotu, göboly, kallanttyu* szavakat a szótárban megtalálni. — Nyári beszámolójában a penzióbeli nemzetközi társasággal kapcsolatban írja, kár, hogy nem tud jobban angolul, és továbbra is panaszkodott a francia nyelv nehézségéről; erre néhány példát is írt.

Októberben több hónapra Bécsbe utazott, ahol szintén rendszeresen vett angolórákat, vasárnaponként pedig barátjával, Dietl Lajossal és egy angol ismerősükkel „angol” sétákat rendeztek. Párhuzamosan a francia nyelvvel is foglalkozott, húgának — még meglehetősen hibás — francia nyelvű levelezőlapot írt. 1906 tavaszán Bartók Vecsey Ferencceel ibériai hangverseny-

körútra ment és már az előkészületek során azonnal tanulmányozta a spanyol és a portugál nyelvet, még az utazás előtt spanyol nyelvű lapot írt húgának (aki persze ezeket a nyelveket nem ismerte). Az út során pedig leveleiben többször büszkén említette, hogy tudott a spanyolokkal valóban spanyolul beszélni, Coimbrából pedig azt, hogy egészen jól érti a portugál beszédet.

Nyáron hosszú francia levelet írt édesanyjának avval, hogy mindazokat a kifejezéseket, amelyeket nem ért, keresse ki a szótárból. Ekkor népdalgyűjtései során megkezdte a szomszéd népek dalainak tanulmányozását, és először a Felvidéken gyűjtött dalokat. Ennek során kezdte módszeresen tanulni a szlovák nyelvet, melyet elég alaposan megismert olyan mértékben, hogy a dalok szövegét le tudja jegyezni és az idegen kiadványokat tanulmányozhassa. A szlovák nyelvvel folyamatosan foglalkozott, még 1933 után is megvette a Mendreszóra — dr. Orbán-féle szótárt. Mivel ezt a példányt Béla fiának kölcsön adta, 1940 júniusában még egyszer beszerezte.

Bartók erős Habsburg-ellenessége is alkalmat adott nyelvészkedésre; 1906 augusztusában felháborította Ábrányi Emil Ferenc Józsefet dicsőítő verse, melyet Bartók németre fordított és elküldött édesanyjának. — Ugyanabban a levélben édesanyja francia levelére is válaszolt, bírálgatva annak helytelen kifejezéseit. Októberben beszámolt arról, hogy szlovák népdalgyűjtése során szépecsken boldogul egyes „Schlagwort”-okkal, ezen kívül szerencsére a ratkói szlovákok legtöbbje tud pár szót magyarul.

1907-ben Bartókot kinevezték zeneakadémiai tanárrá, letelepedett és berendezkedett Budapesten. Erről szóló beszámolójában írta: „Veszek sok szótárt és gyűjteményszerű könyvet! . . . egy inasgyerek a bótbul egész zsákkal cipelte utánam a holmit.” Albérleti szobáját a Vörösmarty utcában azért választotta, mert szállásadónője esténként francia leckéket adott neki egy korona órabérért. Francia szótárát elcserélte a húga jobb szótáráért, és egyre több levelében ír francia mondatokat ismerőseinek, családtagjainak.

1908-ban kezdte Bartók tanítani Ziegler Mártát és annak nővérét zongorázni. Levelezésük során szintén gyakran írt nekik franciául. Többek között azt is írta, hogy a zongoraórákon kívüli látogatásai során rendezhetnének „egy kis együtt-francia-felolvasást, úgy hogy az a 2, aki nem olvas, kézimunkázik.” Berlioz emlékiratait ajánlotta erre a célra avval, hogy a szükséges magyarázatokat ott meg is tudja adni. Még ebben az évben újabb nyelv: az erdélyi népdalgyűjtés kiterjesztése során a román. — A szokott módon beszerezte a nyelvkönyveket, a községek vezetői és mások (különösen Busiția János belényesi tanár) segítségével voltak tolmácsolásban. Bartók ezt a nyelvet is meglehetősen jól elsajátította. Ősszel feleségül vette Ziegler Mártát és párizsi nászútjukról egy ún. konzervlapot küldtek Bartók húgának, melyen a francia szöveg előre nyomtatva, és tesztlap szerűen kellett kitölteni. (Ezt inkább tréfának tekintették.)

1910-ben Béla fiának születését is francia nyelvű táviratban közölte édesanyjával Bartók.

Októberi pozsonyi látogatásáról feleségének egy részben román, részben francia nyelvű lapot küldött nyelvgyakorlasként; karácsonyi és egyéb erdélyi népdalgyűjtő útjáról pedig hosszú francia levelekben számolt be neki.

A népdalgyűjtési területek egyre kiszélesedtek, Bartók arab nyelvterületre készült, és 1911-ben Párizsba ment előzetes tájékozódásra. Azonnal megvette Ben Sedira Bel Kassem francia — arab és arab — francia szótárát, valamint L. Machuel arab nyelvkönyvét. Feleségének írt levelében mindjárt

néhány megtanult szót is leírt, és érdekességként megírta, hogy pl. egy ilyen című könyvet is hirdettek: *Dictionnaire Chaonin—Arabe—Kabyle et Français — Qamus — Cani — Arabi — Obaili et Rumi.* („Teringettét!” — írta utána Bartók záradékkal.)

Az arab tanulmányok némileg visszavetették a román tanulást, de Buşitîának azt írta, hogy szeptembertől újra nekifog és egy év alatt szeretne sokat haladni.

1912-ben Kodály Zoltánnénak írt egy olyan levelezőlapot, melynek első része görög betűkkel írt francia, második része cirill betűkkel írt magyar szöveg.

Gyűjtőútjai során, Temes vármegyében, szerb vidékre is eljutott és sajnálkozott, hogy nem érti beszédjüket, mindig olyan, mintha valami összeküvésről tárgyalnának. — Evvel a nyelvvel azután csak élete végén, az Egyesült Államokban, a Parry-féle gyűjtemény feldolgozása kapcsán ismerkedett meg.

1913 nyarán feleségével tett algériai gyűjtőútján és az anyag feldolgozása során hasznosította arab tanulmányait; ősszel viszont újult erővel foglalkozott a szlovák és főleg román nyelvvel. A következő évben megint Afrikába készült, és beszerzett egy kabyl nyelvtant, de ez az út elmaradt a háború miatt.

A háború kitörése okozta megrázkódtatás után Bartók feleségével együtt olaszul kezdett tanulni és — a már megszokott módon — leveleiben gyakran alkalmazott olasz mondatokat. A Fából faragott királyfi partitúráján egy ideig Tőkésújfalun dolgozott, ahova nem vitt magával semmilyen könyvet, és ezért azt írta: „vágyom valami francia könyv után.”

Budapestre visszatérve ezt írta a Tátrában gyógykezelésen levő feleségének: „arra gondolok, hogy nyáron majd spanyolra tanítlak! . . . Párhuzamosan az olaszt is folytatjuk — és éppen ez lesz érdekes: két ilyen rokon nyelv összehasonlása és szétválasztása.” Spanyolul a Don Quijote-t olvasta ekkor Bartók, de sajnálkozott, hogy kevés ideje jut rá. Nyáron viszont már azt írta Buşitîának, hogy néhány francia könyvön kívül két román könyvet olvas, és megint nekivág a nyelvtannak is.

Az újabb politikai fordulat, a forradalmak és a Tanácsköztársaság ideje, úgy látszik megint az olasz nyelv felé fordította Bartók érdeklődését. Feleségével együtt versenyt tanulták megint ezt a nyelvet a Toussaint—Langenscheidt módszer szerint. A csehszlovák uralom alá került Pozsonnyal az érintkezés nehéz volt. Bartók a cseh cenzúráról való félelmében szlovákul írt ezt a nyelvet nem ismerő édesanyjának abban a reményben, hogy valaki lefordítja neki.

Az 1920-as évek elejére Bartók fő nyelvtanulási korszaka befejeződött, és elsősorban egyre terjedő külföldi levelezésében gyümölcsözött.

Nagyszámú idegen nyelvű cikket is írt külföldi lapokba, és közreműködött népdalszövegek kiadásánál azok fordításában vagy ellenőrzésében.

1927-ben, első amerikai útján Bartók újabb feladat előtt állt: angol nyelvű felolvasásokat kellett tartania. Erről így írt édesanyjának: „Képzelted, milyen szép lesz ez a felolvasás. Életemben egyszer olvastam fel nyilvánosan, akkor is magyarul, most pedig angolul! Hát legyenek boldogok vele, ők akarták.” A későbbiekben már megbarátkozott a gondolattal, és — főleg a rádiózás megindulásával — a magyar előadásokon kívül 23 angol, 8 francia és 8 német nyelvű felolvasást tartott különböző országokban. 1929-es szovjet-unióbeli útján is erősen foglalkoztatták a nyelvi kérdések, elsősorban az érint-

kezés nehézségei miatt. Csak a nyomtatott cirill betűket ismerte, és — saját szavai szerint — „csekély tót tudományával” kísérelte meg az étlapot és más feliratokat megérteni.

1932-es kairói útja alkalmából Athénben kiszállva felelevenítette középiskolai görög tanulmányait, majd Egyiptomban az arab ismereteit. Leveleiben sok görög, illetve arab szót is szerepeltetett érdekességekppen.

Amikor Bartók 1934-ben a Tudományos Akadémiára került a népdalkiadás előkészítésére, szüksége volt újabb kapcsolatokra. 1935-ben a bolgár nyelvvel kezdett foglalkozni, megvette a Weigand-féle bolgár—német szótárt és Bulgáriából, Raina Katzarova etnográfustól kért középfokú nyelvtant és elemi iskolai olvasókönyvet nyelvtanulás céljára. Ugyanekkor Lembergől ukrán szótárt is kért Philaret Kolessa zenetudóstól. Kolessa küldött is egy gyenge szótárt, melyet Bartók vissza is küldött, és jobbat kért (a Popovyc—Omelian szótárt). Az utóbbi levelében ezt írta: „El vagyok látva valamennyi kelet-európai nyelv szótárával, kivéve a lengyelt, ukránt, törököt és albánt a két utóbbival nem foglalkozom, a lengyel könnyen kapható; tehát most az ukrán a legfontosabb.”

Az idő nyomban rácsúszott Bartókra, még ugyanabban az évben meghívták Törökországba 1936-ra. Természetesen első dolga volt a megfelelő nyelvi anyag beszerzése és tanulmányozása. — Ezúttal török nyelvű levelezőlapot küldött húgának és egész kis szöszedetet mellékelte hozzá. Gyűjtőútja során is gyakorolgatta a török nyelvet, majd a gyűjtés feldolgozása során tovább foglalkozott vele. 1937 nyarán Béla fiának írt levelében egészen hosszú összehasonlító ismertetést adott a török és magyar szóhasznosságokról és tréfás formában emlékezett meg a nyelvkönyvekben gyakran kifigurázott lehetetlen mondatszerkesztésekről.

A nyelvekkel való kapcsolata Bartókot élete végéig kísérte. Utolsó amerikai tartózkodása során sok angol nyelvű előadást tartott és fő munkája, a szerb—horvát népdalgyűjtemény rendezése a délszláv nyelvekben való tájékozódást is szükségessé tette. A jegyzeteket angol nyelven készítette, de nehezebbre esett „küszködése az angol nyelvvel”. 1944-ben — már súlyos betegen — a mintegy 2000 „oláh” népdalszöveg rendezésével foglalkozott és ennek során amerikai magyar ismerőseinek írt leveleiben sok román nyelvi sajátságról emlékezett meg. Egyik írásában hosszasan foglalkozik a *frunza*—*fronda* szóváltozással; latin szótár hiányában még könyvtárba is készült annak megállapítására, hogy a latinban van-e *fronda*-szerű szó 'falevél' értelemben. (NB. a latin *frondeus* szó 'lombos'-t jelent).

Összefoglalva láthattuk, hogy Bartók élete folyamán tizenhárom idegen nyelvvel foglalkozott komolyabban; sorrendben a német, angol, francia, spanyol (és portugál), szlovák, román, arab, olasz, bolgár, ukrán, török és szerb-horvát nyelvvel; de minden más nyelv sajátosságai is érdekelték. 1943 augusztusában ezt írta volt tanítványának, Wilhelmina Creelnek, aki egy ideig Japánban élt: „A nyelvtanulás, amint tudja talán, mindig egyik vesszőparipám volt. Valahol olvastam, hogy a japán milyen rettenetesen nehéz. És a koreai milyen? A kínaival rokon vagy a japánnal? Biztos vagyok benne, hogy nem tudnám megtanulni egyiket sem ezek közül a félelmetes nyelvek közül (még a törökkel is nehézségeim voltak . . .) . . .”

Az idegen nyelvek mellett azonban a magyar nyelv művelését tartotta Bartók a legfontosabbnak. Járatta a Magyarosan c. folyóiratot, megvette a Gombocz—Melich féle etimológiai szótár lassan megjelenő kötetait, szóban és

írásban küzdött a magyar nyelv jogaiért. Családtagjait (elsősorban a gyakran németül beszélő édesanyját és annak nővérét) a magyar beszédre ösztönözte; fiainak a legjobb magyar írók műveit: a Magyar Remekírók teljes sorozatát, Móricz Zsigmond, Ady Endre és mások írásait ajándékozta és szívesen olvasta jól sikerült magyar dolgozataikat.

A Cantata profana eredeti román szövegét maga fordította magyarra, és elég hosszú munkával adta meg a végleges szöveget, hogy a magyar nyelv szépségét vissza tudja adni.

Zenei munkássága mellett Bartók kiterjedt kapcsolatai során négy világ-részben méltón képviselte a magyar kultúrát.

Bartók Béla

Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannal a mondategység határán túl

1. Előző cikkemben (Nyr. 104: 257–73) megvizsgáltam, hogyan egyezik az állítmány a mennyiségjelzős alannal az egyszerű mondaton, illetőleg tagmondaton belül, Deme László műszavával (MondszSaj. 39, 41 stb.): a mondategységen belül. Azt tapasztalhattuk, hogy ilyenkor a mai köznyelvben és irodalmi nyelvben az alaki egyeztetés (pl. *Két fiú jön*) dominál, de a régi nyelvben és a népnyelvben nem ritka az értelmi egyeztetés sem (pl. *Két fiú jönnek*; ugyanitt egyébként a *Két fiúk jönnek*-féle egyeztetéssel is találkozni).

Most arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogyan alakul az állítmány egyeztetése az olyan „rejtett” alanyú tagmondatban vagy mondatban, amelybe alanyként az előző tagmondatban, illetőleg mondatban szereplő mennyiségjelzős főnevet értjük oda, azaz — Deme László műszavaival — azt kutatjuk, hogyan egyezik az állítmány a mennyiségjelzős alannal a mondat-egység, illetőleg a mondategység határán túl.

2. Ezzel az egyeztetési típussal nyelvtani, illetőleg nyelvművelő irodalmunk eddig nem foglalkozott részletesen, ám azért tartalmaz néhány idevágó észrevételt.

Vass Bertalan a Zrínyinél föllelhető azonos tagmondatbeli értelmi egyeztetést vizsgálva a következőket jegyzi meg: „Ily értelmi egyeztetés mai nyelvünkben ugyanazon mondatban nem használatos; de megvan, ha a következő mondat visszavonatkodik az előbbinek egyik szavára, mely többséget fejez ki. Pl. *Sok vendég* volt nálunk, de már mind *elmentek*” (Nyr. 12: 319; az én kiemelésemmel. R. E.).

Ilyen egyeztetéssel természetesen a régi nyelvben és a népnyelvben is találkozni. A régi nyelvi példák nemegyszer a latin mintát követik: „Meg éfméze azeit *soc golékezét* a' fidoc k9339l mezt ot volna z *iouen°* nē Lac iefufert / dē hog *latnac* lazaet / kit felkoltot vala halottaibol” (MünchK. 98va) ~ „Meg ewfmere azeit a fydok kew33ýl *sok sereg*, hogý ot volna, ees oda *iewenek* nē chak Jefufert, de hogý Lazartýs *latnac* kyt halottaýbol fel tamagtót wala” (Pesti: NTest. 214a; vö. Kocsner: Pesthy Mizers Gábor „Új Testamentumá”-nak mondattana 9): „Cognovit ergo *turba multa* ex Iudaeis quia illic est, et *venerunt* non propter Iesum tantum, sed ut Lazarum *viderent*,

quem suscitavit a mortuis" (egyébként az egyeztetést az irányító tagbeli gyűjtőnév is befolyásolhatta; vö. Nyr. 101: 391–2).

A népnyelvből hoz fel idevágó példát Erdélyi (NyK. 36: 252): „*Tizönkét kőmíjes ésszetanakodék, | Magoss Déva várát hogy fölépittenék*” (Kriza: Vadr. 314), s legújabban Gálffy (MNy. 22: 16): „*A két testvér a bokorhoz lép, s mit találnak ott: két szép süldő nyulat*”; „*A két kereskedőember megáll, és hallgatnak*”; „*S akkor a két ember beugrik a búzatáblára, és keresik Matyit mindefelé a világon*”; „*Menyen a sog gyermek, s elkezdenek kijátani*”; „*S még máma is él a két félkegyelmű ha meg nem haltak*” (Marosmagyaró).

Íróink közül elsősorban Arany János nyelvét vizsgálták meg az egyeztetés szempontjából, s így a tárgyalt típust illetően is (Varga: Nyr. 29: 412). Nála az alaki és az értelmi egyeztetés egyaránt előfordul; vö.: „*Tántorogva ballag a két kajla sőre, | Alig tetszik rá j t a, mint mozog előre . . . | A négy szürke lónak a két kajla sőre | Nagy keservesen tud kitérni előle, | Pedig félni félnek . . .*” (Arany: A szegény jobbágy). Varga az új tagmondatbeli egyes szám használatát úgy ítéli meg, hogy az eltér a nyelvszokástól. Egyéb példái Aranytól (i. h., Varga helyesírásával): „*Képeden volt egy pár rózsza, hova lett ily hamar róla*” (Szőke Panni); „*Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért? . . . hadd fűzne dalokból gyöngysorba fűzért*” (Szondi két apródja); „*Sok helyen látott meg egy-két emberképet, ablakból, kapuból amint visszalépett*” (Toldi); stb. Az utóbbi példából egyébként az is kiderül, hogy az új tagmondat rejtett alanya az előző tagmondatban nem feltétlen az alany szerepét tölti be.

Varga tehát természetesebbnek tartaná az új tagmondatban a többes szám használatát, azaz az értelmi egyeztetést. Érdekes, hogy a gyűjtőnévi alannyal kapcsolatban éppen az ellenkezőleg nyilatkozik (Nyr. 29: 410–11; vö. Rác: Nyr. 101: 393, 398), ilyenkor az új tagmondatban az egyes szám használatát tekinti „a rendes mondatfűzés”-be illőnek.

Ami a sajtónyelvet illeti, Erdélyi itt sem kifogásolja a vizsgált értelmi egyeztetést; ilyen mondatokat idéz a század eleji hírlapokból: „*fűrészel, fúr, farag minden ember. Lőrésnek való deszkacsöveket ácsolnak*”; „*Tegnap 450 orosz foglyot vittek Nagyváradra a bukovinai harcokból. Az éjjelt ott töltötték és reggel továbbították őket*” (MNy. 11: 209, 211).

Megengedhetőnek tartja ilyenkor a többes szám használatát (de az egyes számét is) Balogh Dezső, ezt a köznyelvi példát hozva fel: „*A vizsgára két diák jelentkezett és jól tudott (vagy: tudtak)*” (MMNyKk. 298). Hasonlóképpen nyilatkozta magam is (MMNy. 250; Mai magyar nyelvünk 51); vö.: „*A két nő pedig kicipelte Lajost a konyhába, és úgy megverték, hogy elnyúlt*” (Török S.: Valaki kopog. 1957. 406).

Az ilyenféle számbeli átesapásnak azonban ellenzői is akadnak a nyelv-művelő irodalomban.

Joannovics (Nyr. 3: 391, 393) csak akkor tekinti helyesnek a többes számba való átváltást, ha az új mondat vagy tagmondat lazábban kapcsolódik az előzményhez; pl.: „*Mit akar itt ez a sok ember? Szót sem értek abból, amit össze vissza beszélnek*”; „*Jóllaktam ezzel a sok vendéggel. Mit is keresnek nálam?*”; „*lefordít előszóval egypár sort, úgy a mint következnek egymásután*” (Nyr. 3: 393). Ha azonban „*az első mondat bevezetett gondolatot fejez ki ugyan, de olyan mondat követi, mely amannak teljesebb magyarázására vagy kiegészítésére szolgál*”, akkor szerinte nem kívánatos a számváltás. Példái: „*Több ember többet végez, föltéve, hogy dolgozik serényen*”; „*A másik két nő szintén égésokozta súlyos sebekben szenved, és orvosi felügyelet alatt áll* (nem

pedig: és gyógykezelés alatt *állnak*”; „*A két fiú*, úgy tudom, az iskolában volt. *Volt* a manóban”; stb. (uo.).

Pais a számhasználat szempontjából is kijavítja a következő sajtónyelvi mondatot: „*a három fiatalember kifutott az utcára, ahol eltűntek*”; szerinte helyesen: „... és *eltűnt*” (Msn. 14–15: 32). — Hasonló okból hibáztatja, pongyola szerkesztésének minősíti Brüll Emánuel a következő — szintén a publicisztika nyelvéből való — mondatokat: „*A két szerelmes elhatározza, hogy együtt maradnak*”; „*Kilenc tengerészt kórházba kellett szállítani, mert könnyebben megsebesültek*”; „*Több egyén elvesztette állampolgárságát, mert ... idegen állam szolgálatába léptek*” (Nyr. 74: 436). — Hasonlóan vélekedik a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nyelvművelő bizottságának tett jelentésében Ruzsiczky Éva és Szathmári István, a Magyar Ifjúság című lap, illetőleg a Békés megyei Népújság nyelvhasználatáról szólva; vö.: „Mezőtárkány termelőszövetkezeti községben *sok fiatal* szereti a sportot, de egyelőre szegényes *szertárukat* nem *tudták* kibővíteni” (Ruzsiczky: id. kézirat 20–1; szerinte inkább: „*szertárát* nem *tudta* . . .”); „A vegyesipari vállalat *minden dolgozója* igyekszik, hogy a lakosság ne panaszkodjon, és az igényeket minden esetben *kielégítsék*” (Szathmári: id. kézirat 11; szerinte helyesen: *kielégítse*, de a mondat fogalmazása egyébként sem szerencsés).

3. Mielőtt rátérnék a tüzetesebben vizsgált korpusz elemzésére, megemlítem, hogy a tagmondat határán túl nyúló értelmi egyeztetés különleges esete forog fenn a mennyiségjelzős megszólítással (tagolatlan tagmondat) kapcsolatban. Erre a jelenségre Kéki a következő példákat említi a népköltészetből: „Honnan *jőtok* mostan, *három hajdú legény*”; „Csak ti ne *hagyjátok tizenkét szép legény*”; „*Halljátok, halljátok, tizenegy kőműves*”; „Hova *mentek három árva*” (Nyr. 30: 317). Varga Károly (Nyr. 29: 358–9) Arany műveiből idéz ilyeneket: „*Gyertek* elő, monda, *gyertek, négy apátlan árva gyermek*” (Both bajnok özvegye); „*Két jó barát, segéljete* tovább” (Hamlet-ford.). Hasonló példát a régi nyelvből is hoztam fel korábbi cikkemben (Nyr. 104: 266), s a gyűjtőnévi alanyról szólva is utaltam az ilyen típusú mondatokra (Nyr. 101: 388 2. j.).

Az alaki egyezés, az egyes szám használata ilyenkor valóban szokatlan; pl. „*Mét sírsz három árva?*” (Nyr. 6: 286; vö. különösen a folytatással: „*Hogyne sírnék szép szűz Márja, Mikor a n y á m föld gyomrába*”; uo.; említve a következő helyeken: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9. 228; Hegedűs: NyK. 25: 203). — Hasonlóan Aranynál: „*Mosolyogj* rám, *puszták két arany almája*” (Buda halála; id. Varga: Nyr. 29: 359).

4. A továbbiakban egy tüzetesen vizsgált korpusz adatait fogjuk valátóra.¹

4.1. Első tanulságként megállapíthatjuk, hogy — akárcsak a gyűjtőnévi alany esetén (vö. Nyr. 101: 394–5) — a mennyiségjelzős alannyal kapcsolatban sem indulhatunk ki csupán ennek jelentéséből. Még a teljesen vagy a csaknem teljesen azonos irányító tagok után is ingadozhat a mondategység határán túl nyúló számbeli egyeztetés, akár ugyanazon a forráson belül is; vö.: „*A két ócirill* mohón nekiesett az erszénynek, összevissza *forgatta*, de

¹ A tüzetesen feldolgozott zárt korpuszt s az ide tartozó egyes források rövidítéseit l. Nyr. 101: 388–9 3. j.

eredménytelenül” (Heltai 66); „*A két cirill* azonban nem mozdult. Halkan tovább *beszélgetett*, mintha nem is *hallotta volna*, amit mondtam” (uo. 67); — de: „*A két cirill* megint tanakodóan nézett egymásra. *Beszélgetni kezdtek*, alkalmasint *cirillül* . . .” (uo. 67); „Amikor *a két cirill* iránt érdeklődtem a kalauznál, megtudtam, hogy éjjel, a francia határon *leszálltak* a vonatról” (uo. 71). Az utolsó példa záró tagmondatában persze azért is van többes számú állítmány, hogy világos legyen: az első tagmondatnak melyik mondatrésze értendő ide alannak (tehát nem a *kalauz*, hanem a *két cirill*, a megkülönböztetésnek hasonló problémáira nézve vö. B. Palek: Cross-reference. Praha, 1968. 46—53). Más tagmondat közbevetése még váltakozó számhasználatot is okozhat: „*A két cirill* rám vetette magát, *leszorított* az ágyra, és mielőtt egy szót is szólhattam volna, kezem, lábam meg volt kötve, szájamba kendőt *tömtek*, és egy másikkal *bekötötték*” (uo. 68).

4.2. Mint az említett példákból már sejteni lehet, nyilvánvalóan érdekesebb eredményekre vezet az egyeztetést irányító tagok jelentése helyett a mondatok szintaktikai formáinak a megvallatása. Ezeknek statisztikai vizsgálatában ugyanazokat a kategóriákat vettem tekintetbe, mint a gyűjtőnévvel kapcsolatos hasonló problematikájú mondatok esetében (Nyr. 101: 396). L. a 138. lapon levő táblázatot.

Példák az egyes típusokra:

A) 1. a): „*minden erő* kifejtés pálinkaivással kezdődött, *folytatódott* és *végződött*” (Nagy 8).

A) 1. b): Nincs adat.

A) 2. a): Nem lehetséges.

A) 2. b): Nem lehetséges.

B) 1. a): „*A tizenkét agyideg* hiánytalanul megvan és a koponyaagyból *lép ki*” (Kontra 79).

B) 1. b): „*aztán két férfi* kapott a karjába és szinte pusztá kézzel *oltották* rajtam az égő ruhát” (MH. 8).

B) 2. a): „*Mert tegnap kaptam Jenőtől két szép pepita füzetet*, neki már nem *kellett*, hogy az iskolának vége” (Móricz 107).

B) 2. b): „*A tüske ottmaradt mind a két Komoróczy* szívében, és mikor a társalgás valamely más irányba fordult el, kémelve, bizalmatlanul *tekintettek* egymásra” (Török 52—3).

C) 1. a): „*Három indiai ellenzéki párt* elhatározta, hogy a tavasszal tartandó parlamenti választásokon szövetségben *lép fel* Indira Gandhi miniszterelnök ellen” (Nsz. 2).

C) 1. b): „*A két barát* úgy oldja meg a konfliktust, hogy Káli istennő szentélyében *lefejezik* önmagukat” (Pók 140).

C) 2. a): „*Minden fogolynak* csuklyát húztak a fejére, nehogy *felismerhesse* hóhérait” (Mo. 14).

C) 2. b): „*De néhány művészien kiválasztott szabad pillanatban a többi férfit* is meg tudta fogni, hogy ne *mondjanak le*, és ne *ússzanak el* tőle a reménytelenség óceánjában” (Hunyady 58).

D) 1. a): „*A színpadon* — gondolta Rutkowski — a hallgatásnak is van mondanivalója: ha *két szereplő* némán összenéz, voltaképpen *beszél*” (Örkény 36).

D) 1. b): Nincs adat. — A tallózó anyaggyűjtésből: „Amikor ugyanis

Az állomány	1. A mennyiségjelzős főnév az előzményben alany						2. A mennyiségjelzős főnév az előzményben nem alany						1. és 2. összesítve					
	a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes sz.			b) többes sz.		
	db	%		db	%	összesen	db	%		db	%	összesen	db	%		db	%	összesen
A) mellérendelő szintagma második tagja	2	100	0	0	0	2	—	—	—	—	—	—	2	100	0	0	0	2
B) mellérendelt tagmondaton van	22	42,3	30	57,7		52	5	55,6	4	44,4	9	27	44,3	34	55,7	61		
C) alárendelt tagmondaton van	13	86,7	2	13,3	15	2	20,0	8	80,0	10	15	60,0	10	40,0	25			
D) főlérendelt tagmondaton van	2	100	0	0	2	2	0	0	0	0	0	2	100	0	0	2		
E) új mondatban van	3	7,9	35	92,1	38	0	0	6	100	6	3	6,8	41	93,2	44			
A) – E) összesen	42	38,5	67	61,5	109	7	28,0	18	72,0	25	49	36,6	85	63,4	134			

két osztrák kolléga meghallotta, hogy Magyar Zoltán edzésére igyekszünk, velünk tartottak” (Népsport 1980. júl. 19. 3).

D) 2. a): Nincs adat.

D) 2. b): Nincs adat.

E) 1. a): „A balesetek számát csak akkor tudják a minimumra szorítani, ha a munkában részt vevő *minden ember* rangjának, beosztásának megfelelő hozzáértéssel végzi feladatát. És ehhez *hozzád* még egy kis pluszt: *figyel, törődik, vigyáz* magára és társaira” (HH. 5).

E) 1. b): „Észerint a havannai kikötőből 1715. július 24-én indult a két egyesült flotta *tizenegy hajója* Juan Esteban de Ubilla és Antonio de Echeverez admirálisok parancsnoksága alatt. Július 31-én a floridai szorosban *haladtak* . . .” (ÉT. 62).

E) 2. a): Nincs adat.

E) 2. b): „Az történt, hogy munka közben *három erős iparoslegényt* találtunk a vonaton. Ünnepelesen fekete ruhába *voltak* öltözve, s meg is *mondták*, hogy esküvőre *mennek*” (Tamási 100).

4.3. Amikor a következőkben a táblázat adatait értékeljük, a mennyiségjelzős főnévnek a (tag)mondat határán túl nyúló egyeztetésbeli hatását igyekszünk összevetni azokkal az eredményekkel is, amelyeket a hasonló helyzetű gyűjtőnévi irányító tag és az állítmány egyeztetésével kapcsolatban már korábban megismertünk (Nyr. 101: 397 kk.).

Kiderül, hogy az előzményben szereplő mennyiségjelzős főnév mint rejtett alany a mondategység határán túl még a gyűjtőnévnél is valamivel gyakrabban idéz elő értelmi egyeztetést, tehát többes számú állítmányt (63,4%-ban; — a gyűjtőnév esetén 58,5%-ban).

A finomabb szintaktikai elemzés tanulságai is hasonlatosak a kétféle irányító tag után.

A két szélső esetet nézve: a halmazott állítmány második (és harmadik) tagja (A) kategória itt is kizárólag egyes számú (100%-ban, ám mindössze két adat van rá); az új mondat állítmányának számhasználatában (E) kategória pedig itt is elsöprő többségű a többes alakok száma (92,3%). A gyűjtőnév mellett 100%-os volt az előfordulásuk, de a tallózó adatgyűjtés során s a zárt korpuszból vett egyéb — vegyes számú — példákban itt is akadt egyes számú állítmány. S tegyük még hozzá, hogy az egyes számú állítmány a mennyiségjelzős főnév után is mindössze három új mondatban fordul elő, s közülük kettőt mellérendelő kötőszó vezet be (az idézett példát is).

Ezek a körülmények — most már ismételtén — amelletl szólnak, hogy az egyeztetés szabályai másképp alakulnak a mondategész határán túl, mint a mondategységen belül. A szöveg grammatikája mennyiségjelzős főnévi irányító tag esetén is élesen eltér a mondategység grammatikájától. Míg a mondategész határán túl (azaz a szövegben) az értelmi egyeztetés (a többes számú állítmány) csaknem szabályszerű, addig a mondategységen belül mai nyelvünkben az alaki egyeztetés szinte kizárólagos (vö. Nyr. 104: 257–73).

S vajon mi a helyzet a közbülső kategóriákban (tehát a mondategység határán túl, de a mondategységen belül, vagyis az összetett mondatokban)? Az alig képviselt D) kategóriát ez alkalommal is mellőzhetjük (mindössze 2 adat van rá, a gyűjtőnévvel kapcsolatban pedig csak 1 akadt).

Mellérendelés esetén (a B) kategóriában) most némileg gyakoribb a többes számú állítmány (55,7%), mint az egyes számú (44,3%). A gyűjtőnév

mellett az egyes szám volt a szokásosabb (57,9%; a többes szám részesedése 42,1% volt). Eredményeink igazolják a korábban idézett szakirodalomnak azt a megállapítását (vö. különösen Varga Károly nézetével), hogy a mennyiségjelzős főnév hajlamosabb az értelmi egyeztetés előidézésére az összetett mondat új tagmondatában, illetőleg az új mondatban, mint a gyűjtőnév. Igaz, az E) katerógia adatai — mint láttuk — nem erősítették meg ezt a vélekedést, de lényegében nem is cáfolták. Mindenesetre a mellérendelő mondatösszetétel és az önálló mondatoknak a kapcsolata — mint ismeretes — nagyon hasonló (szöveg)grammatikai jelenségekkel párosul, s íme, a most vizsgált kongruencia is ennek megfelelően alakul (mindkét esetben az értelmi egyeztetés dominál).

Az alárendelő mondatösszetételben (a C) kategóriában) alig van különbség a mennyiségjelzős főnév meg a gyűjtőnév egyeztetési hatása tekintetében: mindkét esetben az alaki egyeztetés, az egyes szám kerül fölénybe, szinte azonos arányban (57,9%, ill. 58,6%).

Tegyük árnyaltabbá e két kategória (a B) és C) kategória) vizsgálatát annak a tekintetbevételével, hogy az irányító tag az előzményben alany volt-e, vagy sem. Ha alanyként szerepelt, akkor a gyűjtőnév esetében alakjának a direkt hatása jobban érvényesült, s az állítmány ilyenkor gyakrabban került egyes számba (mellérendelés esetén, tehát a B) kategóriában 60,6%-ban; alárendelés esetén, vagyis a C) kategóriában 66,7%-ban). A mennyiségjelzős alany után ez a direkt hatás csak az alárendelésben érvényesül erőteljesen, itt felülmúlja a gyűjtőnévi alany hatóerejét is: a mellékmondat állítmánya túlnyomórészt (86,7%-ban) egyes számú. A mellérendelt mondatokban már a többes számú, értelmi egyeztetés felé billen a mérleg nyelve (57,7%). Ez a körülmény ismét csak azt látszik igazolni, hogy a mennyiségjelzős irányító tag hatása a mellérendelésben sokkal inkább emlékeztet a mondategész határán túl nyúló egyeztetésre, mint a mondategységen belülre, tehát akár szöveggrammatikai jelenségként is értékelhető.

Rátérve most már az olyan mondatoknak a vizsgálatára, amelyben a mennyiségjelzős főnévi irányító tag nem alany, némi meglepetés ér bennünket. A hasonló szerepű gyűjtőnév mellett az értelmi egyeztetés, a többes szám volt fölényben (a B) kategóriában, tehát mellérendelés esetén 60%-ban, a C) kategóriában, vagyis alárendelés esetén 54,5%-ban). Ilyenkor ugyanis az egyes számú irányító tag direkt hatása általában kevésbé érvényesül, mint-hogy csak közvetve (esetváltással) érthető a rejtett alany helyébe. Ám a mennyiségjelzős főnévi (s nem alanyi) irányító tag után csak az alárendelt mondat állítmánya viselkedik a várható módon: többnyire (80%-ban) többes számba kerül. A mellérendelésben — ahol még inkább föltehető volna a többes számú állítmány — az esetek nagyobb részében (55,6%-ában) egyes számú állítmánnyal találkozunk.

Ez a meglepő eredmény mindenekelőtt az adatok csekély számával függhet össze, emiatt ugyanis nagyobb szerepe lehet a véletlennek, az esetlegességnek. A mindössze 9 adat közül az egyik például olyan szerkezetű, hogy nehéz volna elképzelni benne a többes szám használatát; „belső zsebéből előhúzott *egy füzér jeggyűrűt, lehetett vagy két-háromszáz, vastag zsinegre fűzve*” (Dobozy 10). Másutt meg a mennyiségjelzős főnév esetleg alanynak is felfogható: „Ez már *két különböző fém, elemet alkot, áramot ad*” (Öveges 51; a mennyiségjelzős főnév tulajdonképpen állítmány). Olyan mondatok is akadnak, amelyekben valóban eléggé szokatlan az egyes szám használata; vö.:

„Két megnyilatkozását hosszabban is érdemes idézni, annyira jellemző az íróra és a korra” (Pók 96; egyéb példáink szerint a névszói állítmány szinte kivétel nélkül többes számú szokott lenni a mondategység határán túl nyúló egyeztetésben).

Mindenesetre megnyugtató, hogy a nem alanyi szerepű mennyiségjelzős főnév után mindenképpen az értelmi egyeztetés, a többes szám használata kerül fölénybe, ha az E) kategória adatait is beszámítjuk (a többes szám részesedése így 72,0%), s magában az E) kategóriában — tehát a mondat-egész határán túl — ilyenkor kizárólagosnak (100%-osnak) mutatkozik az értelmi egyeztetés, újból igazolva szöveggrammatikai státusát.

4.4. A korpusz anyagában olyan idevágó példák is akadtak, amelyeket különféle okokból nem vehettünk fel a táblázatban regisztráltak közé.

4.4.1. A statisztikai értékelés tisztasága nem tette lehetővé, hogy be-
számítsuk az adatok közé azt a néhány — mindössze hét — mondatot, amely-
ben az odaértett mennyiségjelzős alany mellett az állítmány előbb egyes,
majd többes számba kerül. Ez a szerkesztésmód a példák nagyobb részében
— négy mondatban — pontosan egybevág azzal a megállapításunkkal, hogy
míg az új tagmondatban (a mondategység határán túl) az állítmány egyes
számú is lehet, addig az új mondatban (a mondategész határán túl) szinte
törvényszerűen többes számba kerül: „A három detektív alázatosan köszönt,
és nekivágott az országútnak. Visszamentek a városba” (Heltai 101–2); „A két
Komoróczy hozzálépett, fölemelte, az asztalhoz ültette. Tintát, tollat, levél-
papirost helyeztek elébe . . .” (Török 41); „Azután a két flotta a körülmények
szerint egyesült az óceáni átkelésre, vagy külön-külön indult haza . . .
Havannából a floridai tengerszoroson át, Hispaniolából Kolumbusz útvonalán,
a Silver Bank (ezüst tengerpadka) átjáróján keresztül vitt ú t j u k a nyílt
óceánra, ahol aztán már viszonylag biztonságban haladtak” (ET. 60); „Öt
amerikai ország 11 képviselője utazott tavaly augusztusban Chilébe, hogy
vizsgálatot folytasson a politikai foglyok körülményeiről. Meglátogathattak
néhány börtönt Santiagóban és hét másik városban . . .” (Mo. 14). — De a
többi példában sem találkozni olyan következetlen számváltogatással, amilyent
a gyűjtőnévi irányító taggal kapcsolatban tapasztaltunk (Nyr. 101: 400–1):
a mellérendelést követő újabb mellérendelésben, illetőleg alárendelésben
jelentkezik a többes szám; vö.: „A két idősebb segéd is ledobta a papucsot,
felvette a könnyeimtől ragyogó lábbeliket, és nyugodt önérzettel, füttyörészve
mentek a műhelybe” (Babits 24); ill.: „A két nő összenézett, és villámgyorsan
megállapította, hogy nem tetszenek egymásnak” (Hunyady 21).

4.4.2. Nem vettem föl a táblázatba azokat a mondatokat sem, amelyek-
ben az új (tag)mondatba odaértett mennyiségjelzős főnév névmásítás (prono-
minalizáció) révén testet ölt. Ilyenkor mindig többes számú a névmás, s ter-
mészetesen a rá következő állítmány is (szemben a gyűjtőnévvel, ahol a név-
más elvileg egyes számú is lehet). A példák egy részében a névmás alanyként
szerepel, s ilyen szerepű az előzményben a mennyiségjelzős főnév is: „Jelenleg
hét korszerű sertéstelep épül a megyében és ezek évente 40 ezer hizott sertést
bocsátanak ki” (N. 3); „Egyetlen vezetéken egyidejűleg több különböző frek-
venciájú rezgés haladhat anélkül, hogy ezek egymást zavarnák” (Tábori 89);
„Olyan ellenzékkal kerül szembe, amely minden eddiginél könnyebben szem-

beszállhat vele, és ráadásul legalább hét vezető politikusa áhítozik az elnökségre. *Ők nem fogják megkönnyíteni* a jelenlegi elnök dolgát . . ." (Mo. 15); — máskor a névmás ugyancsak alany, de a mennyiségjelzős főnév az előzményben más mondatrész szerepét tölti be: „Ha két egymáshoz szorított fémdarabon erős áramot bocsátunk keresztül, azok megolvadnak, egybehegednek” (Öveges 41). — Az is előfordul, hogy a névmás ugyan nem alany, de többes számával mintegy eleve kijelöli a később sorra kerülő állítmány nyelvtani számát is. Ilyenkor a mennyiségjelzős főnév az előzményben többnyire valóban alany; pl.: „a két zsidó imádkozott egy darabig, majd őket is elnyomta az álom, és nyugovóra tértek” (Tamási 98); „Szürkülettájt majd mindennap kuksolt három-négy öregasszony nagyanyám mellett a konyhában. Valóban a hit szomjúhozása vonzotta oda őket, vagy csak a számadóné kegyeit keresték, akihez annyiszor kellett egy kis liszt vagy só kölcsönzésé[é]rt fordulniok?” (Illyés 48); „Ott játszott a két nagyobb gyerek a kút körül, ahogy jövök, Eszter néném éppen kikiabál nekik, hogy vigyázzanak, bele ne essenek a kútba” (Sarkadi 95); „Tiszti járőr állítja meg a nyílt országúton. Két fiatal hadnagy, nagyon új rajtuk minden, a sapkától a csizmáig, ezekkel nem lehet szórakozni, mindjárt odapörkölnék” (Doboz 24). Néha már az előzménybeli mennyiségjelzős főnév sem alany, nemcsak a névmás; vö.: „Pinochet juntafőnök ezzel szemben 41 chilei kereskedőt helyezettett feketelistára áruzsoráért és megfenyegette, hogy lecsukatja őket, ha nem gyökeresen változtatnak módszereiken” (Mo. 11).

4.4.3. Végül nem számítottam bele statisztikámba azokat a mondatokat sem, amelyekben a mennyiségjelzős alanyon kívül a mondatnak más része is közrejátszhatott az állítmányok nyelvtani számának alakulásában. Közülük most természetesen csak azok a példák tarthatnak számot érdeklődésünkre, amelyekben az első mondategységbeli, tehát az előzménybeli alany egyes számba került. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy idevágó adataink többségében a mondategység, illetőleg a mondategész határán túl, vagyis az új tagmondatban, illetőleg mondatban az értelmi egyeztetés, azaz a többes számú állítmány van fölényben: az egyes és a többes szám aránya a mondategység határán túl, tehát az új tagmondatban 4 : 6, a mondategész határán túl, vagyis az új mondatban 1 : 5. Ismét csak igazolódik mindaz, amit az egyeztetés szöveggrammatikai vonatkozásáról mondtunk. Az alábbi példák tartoznak ide:

A mennyiségjelzős főnévnek mellé van rendelve egy nem mennyiségjelzős főnév, tehát az alany halmozása is számításba jön: „Az elmúlt esztendő sok hazugsága, az a konok dacosság, amellyel önmaga és a világ iránt viseltett, most visszafordult és szüntelenül korbácsolta . . ." (Török 77); „De akit gyalogbéresnek szegődtettek, az és annak minden ivadéka, ha nem vetődött tova, vagyis ha a pusztán még az is kapott helyet, magvaszakadtáig gyalogbéres maradt” (Illyés 74; itt a mellékmondatok — tehát a kritikus számhasználatú tagmondatok — megelőzik a főmondat állítmányát, s az egyikben szokatlan — egyes számú — névmásítás is történt); „Mindenki szólt néhány szót, mindenki tett egy-egy megjegyzést, csak a két Komoróczy és Margit hallgatott. Ott ültek egymáshoz közel a kőkorlátnál, és mikor egypár pillanatra szünet állott be, szinte hallhatták egymás lélegzetét” (Török 46). — A mennyiségjelzős alanyhoz társhatározó csatlakozik: „néhány gyerek járt itt kint Kara Julikával, aki maga nyolcéves kislány, azok rajzolhatták” (Nagy 57;

névmásítás is történt). — A mennyiségjelzős alany maga is halmozott, egyszer vagy külön-külön kitett jelzőkkel: „Éppen ezért ezekben a berendezésekben *minden alkatrész és elektroncső* kiváló minőségű és hosszú élettartamra *szavatolt*” (Tábori 91); „*Egy csomó parafasisakos, sortos, sportinges, szőrös lábszárú angol tiszt és vámhivatalnok* mászott föl a fedélzetre. Fegyver nem volt náluk, annál több aktatáska, iromány, kopírpapír, s színes ceruza és töltőtoll. Azért jöttek, hogy átvizsgálják a »Gloworm« teherárúját, *leszedjék a postát . . .*” (Hunyady 45, előzetes névmásítással); „*Minden ezüstkanál, minden kockacukor, minden zsebkendő* gyanús. Hány van? Hol van?” (Kosztolányi 69; az első új mondat olyan szerkezetű, hogy nem lehetséges benne többes számú állítmány). — A mennyiségjelzős főnévi alannak értelmezője van: „És ebből a fehérségből elősötétlett *két folt; Jadviga szeme*, ahogy *beletorkollott* a sejtelmes messzeségbe . . .” (Örkény 46); „Tudom, hogy az ébredés percében még tolongott előttem *néhány zavaros kép: déli liget, utcák, autók, éhség, láрма, arcok*, de mindjárt összefolytak . . .” (Babits 63); „*A többi kisebb-nagyobb jégborjú, az alkonyat fényében mindmegannyi kékeszöld ékkő, mintha eleven lenne: játékosan bukdácsolnak fel-alá, akár a fókák . . .*” (Széchenyi 72); „*Három alak vár a parton, segédkeznek a kiszállásnál, cölöphöz kötik csónakukat: Jack, a házigazda, Mike, leendő szakácsunk és Hjalmar, a wrangler, vagyis lócsiszár*” (Széchenyi 83; az elől álló alany értelmezői a mondat végére vannak vetve); „*a két birtokolni vágyó állam, Török- és Görögország között* a kapcsolat nem különösebben barátságos, egyvalamiben mégis azonos álláspontot *képviselnek*” (EH. 5; az értelmező szerkezet az előzményben nem alany); „*Egy nagy csapat fiú, olyanformák, mint én, közönséges ruhában, szaladt végig a járdán. Ordítottak, újságokat lobogtattak a kezükben, rohantak, felkapaszkodtak a futó villamosra, nagyszerű fiúknak látszottak*” (Babits 52); „*A két szombat-helyi vadász, Egressy Tibor és Csizmazia Jenő* hazafelé tart. Azért *kanyarodtak* csak errefelé, mert valami lövést *hallottak* az erdőből” (Z. 7); stb.

4.5. Mint már utaltam rá, olykor a mondatok szerkesztésmódja nem is enged ingadozást az egyeztetésben: az új (tag)mondat állítmánya vagy csak egyes, vagy csak többes számba kerülhet.

4.5.1. Az egyes számú állítmány van a helyén akkor, ha a mondat párhuzamos szerkesztésű; pl.: „*És a két pénz hol egymás alá siklott, hol szétvált*” (Török 56). Az a körülmény is az egyes szám használatának kedvez, ha a szórendi és a hangsúlyviszonyok szorosan összefognak két tagmondatot, közös alanyuk kiemelésével; pl.: „*Azóta három Mariner típusú amerikai űrállomás haladt el a bolygó mellett és továbbított a Földre tudományos adatokat . . .*” (MN. 3).

4.5.2. Szinte kizárólag többes számba kerülhet — mint már céloztunk rá — az új (tag)mondat névszói, illetőleg névszói-igei állítmánya: „*Csak két orvos van bent, udvariasak, jólesik, hogy ismerik a nevem*” (Karinthy 36); „egyszer véletlenül kihallgattam *két kis srácot, úgy nyolcévesek lehettek*” (HH. 3); „*Két gyerek* csatangol az épületek között. Fekete szemű, mongolképű, izmos, félénk tekintetű *fiúk*” (Nagy 92); „*Csak a három kifestett öreg nő* nem bántotta a rossz idő. *Olyanok voltak, mint a papagájok*” (Hunyady 40).

Máskor pedig azért válik kizárólagossá a többes szám, mert az egyes számú állítmány az előzménynek más részére vonatkozhatna, nem a mennyi-

ségjelzős főnévre, s így a mondat félreérthetővé válnék. Ezt a jelenséget is említettük már (a 4.1. pontban). Most több példával is megtámogatjuk ott közölt megfigyelésünket: „*Tarcalné* a cséplésnél dolgozik, pelyvahordó, ugyan-csak Bántelken, otthonmaradt neki is *két kis gyereke*, majd este *kapnak* főtt ételt, egy kis levest, bele kenyérszeletkéket” (Nagy 56); „A fülkében, *vele együtt, két olasz kőfaragó-legény* utazott. Tudta, hogy Milánóba *mennek*...” (Hunyady 61); „*A szitkai templom*, amint hallom, *sokféle egyéb régiséget* is rejteget. Az orosz fővárosból *kerültek ide*...” (Széchenyi 56). Ilyenkor tehát voltaképpen az egyeztetés mutatja meg, hogy az új (tag)mondatnak odaértett alanya az előző mondatnak melyik részével koreferens (vö.: Pléh Csaba—Radics Katalin: ÁltNyTan. 11: 267; Rácz: Nyr. 101: 399).

Sajátos esete a referenciális viszonyok efféle jelölésének az olyan szövegrészlet, amelyben a két vagy több szereplő után később csak az egyikről esik szó, majd pedig újból visszatérünk a két vagy több szereplőre: „Előttük *két ifjú* üget. Az *alacsonyabb* kezében télikabát. Ha *sétálnának*, fel sem tűnnének” (Z. 7). R. Palek idézett művében (34) a következőképpen nyilatkozik az efféle szövegszerkesztésről: „A nyelvi közlés lineárisan valósul meg, s a beszélő ezért gyakran kénytelen bizonyos objektumokról újra beszélni. Tekintettel arra, hogy egy-egy objektumot többféleképpen lehet megnevezni, s fordítva: egy-egy megnevezés többféle objektumot is jelenthet, a megértés érdekében feltétlenül szükséges, hogy az ugyanazon objektumnál való kitar-tás, valamint a más objektumra való áttérés mindig világos kifejezést nyer-jen.” (Id.: Békési Imre: A beszédmű értékű bekezdés konstrukciós formái. Kéziratos kandidátusi értekezés. 1976. 19). Palek elkülöníti az azonosító (anaforikus, cross-referenciális, utaló), valamint a megkülönböztető szekven-ciát. A megkülönböztetést az *alterátor* fejezi ki, amely szerinte mindig tartal-mas szó (a mi példánkban: *az alacsonyabb [ifjú]*), az utaló, azonosító szerepet pedig az *indikátor* tölti be, amely szintén lehet tartalmas szó, de többnyire névmás. (Vö. Békési: i. h.) A mi példánkban az értelmi egyeztetés hordozza az indikátor funkcióját (*sétálnának*), visszaulva a *két ifjú*-ra.

4.6. Végezetül vizsgáljuk meg anyagunknak a stílusrétegek szerinti elrendeződését! Ebben az elemzésben is először a korábbi táblázatban sze-replő 134 adatot vesszük figyelembe. Az összesítésben a főlvet stílusrétegek között — a szintaktikai kategóriáktól függetlenül — az alábbi megoszlás mutatkozik:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	db
Szépirodalmi	23	33,3	46	66,7	69
Népszerű tudományos	12	41,4	17	58,6	29
Publicisztikai	14	38,9	22	61,1	36
Összesen:	49	36,6	85	63,4	134

Már ebből a táblázatból is kitűnik némi eltérés az egyes stílusrétegek között az alaki és az értelmi egyeztetés arányát tekintve. Plasztikusabb lesz azonban a kép, ha kihagyjuk a táblázatból azoknak a szintaktikai kategóriáknak adatait, amelyekben az egyeztetés már eleve vagy egyoldalúan alaki (a korábbi táblázat A) kategóriájában, tehát a halmazott állítmány második tagjában), vagy pedig túlnyomórészt értelmi (a korábbi táblázat E) kategóriájában, vagyis a mondategész határán túl, az új mondatban). Nézzük hát csupán a mondategység határán túl, az új tagmondatban mutatkozó — vagyis a B), a C) és a D) kategóriabeli — egyeztetésnek a megoszlását az egyes stílusrétegek között! Az ide tartozó 88 adat a következőképpen rendeződik el:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	db
Szépirodalmi	20	45,5	24	54,5	44
Népszerű tudományos	12	57,1	9	42,9	21
Publicisztikai	12	52,2	11	47,8	23
Összesen	44	50,0	44	50,0	88

Érdemes ennek a táblázatnak az adatait úgy vizsgálni, hogy közben összevetjük őket a gyűjtőnévvel kapcsolatos egyeztetésnél tapasztaltakkal (Nyr. 101: 402). Ott az alaki egyeztetés legerőteljesebben (84,6 %-ban) a népszerű tudományos stílusban, legkevésbé (26,3 %-ban) a szépirodalmi stílusban érvényesült. A helyzet itt, a mennyiségjelzős főnévvel kapcsolatban is meglepően azonos, de az arányok nem olyan szélsőségesek: az alaki egyeztetés részesedése a népszerű tudományos stílusban 57,1 %, a szépirodalmi stíluson belül pedig 45,5 %. Ami a publicisztikai stílust illeti, mindkét esetben az alaki egyeztetés dominál, bár a mennyiségjelzős főnév vonatkozásában kisebb mértékben (52,2 %-ban), mint a gyűjtőnév után (66,7 %-ban). Tehát a mennyiségjelzős főnevet követő tagmondatbeli egyeztetés vizsgálata is igazolja azt a korábbi véleményünket (i. h.), hogy az egzakttság szempontjából legigényesebb stílusrétegben, a népszerű tudományos stílusban többnyire az alaki egyeztetés érvényesül (s kisebb mértékben a publicisztikán belül is), míg a kevésbé egzakt élőbeszédhez közel álló szépirodalmi stílus inkább az értelmi egyeztetést kedveli.

Rácz Endre

Közigazgatási szövegek szerkezeti mutatói

„Közigazgatásunk nyelvi arculatáról” címmel legutóbb (Nyr. 105 :10 – 5) némi általános jellemzést próbáltam adni a tanácsi eredetű — tehát a legszélesebb közönség kezébe kerülő — iratok várható hatásáról, ami gyakran

ellene mond elvárható hatásuknak. — Hogy azonban a „könnyű” és a „nehéz”, az „érthető” és az „érthetetlen”, a „hatékony” és a „hatástalan” kategóriáit megfoghatóvá tegyük, néhány mondat- és szövegszerkezeti mutatót vezettünk be a további vizsgálódáshoz.

Most ezekkel a szövegszerkezeti mutatókkal indulunk tovább. Elsőnek egy városi tanács iratanyagából alkottuk meg őket. Ez tekinthető alapvizsgálatnak; de persze már önmagán belül is többféle bontásban, ami lehetőséget ad a belső ellenőrzésre, részek egybevetésére. Ezt követik a továbbiakban a közigazgatáson mint műfajon belüli ellenőrző és egybevető vizsgálatok; s végül a több irányba való kitekintés.

1. Alapvizsgálat

Kiindulásul egy városi tanács ipari és igazgatási osztályának valóságos kimenő irataiból elemeztünk részletesen egy összesen kb. 10 000 (tízezer) szövegszónyi anyagot. Minthogy az előzetes vizsgálat azt mutatta: érzékelhető különbség van a két osztály szövegeinek jellemzői között, s osztályokon belül is rendszeresen eltérnek a „határozat” és az „indokolás” részek mutatói, az anyagot mindjárt ebben a bontásban adjuk. — Az elkülönített részek jelzései: *VipH.* = a városi ipari osztály „határozat” részei; — *VipI.* = a városi ipari osztály „indokolás” részei; — *VigH.* = a városi igazgatási osztály „határozat” részei; — *VigI.* = a városi igazgatási osztály „indokolás” részei. A mutatók jelzései és értékegységei a korábban bevezetettek.

Az adatok a következők:

	VipH.	VipI.	VigH.	VigI.	
Szerk.	1,40	1,72	1,42	2,34	me/m
Tag. ₁ (M)	2,78	3,61	3,17	3,29	M/me
Tag. ₂ (xM)	1,35	2,22	1,61	1,55	xM/me
Tömb (xM/M)	48,3	62,5	50,8	47,1	%
Zsúf. ₁ (ált.)	5,03	3,17	4,09	2,07	szó/M
Zsúf. ₂ (tömb)	9,34	4,52	7,08	3,27	szó/xM
Tel. (me)	14,03	11,43	12,96	6,81	szó/me

Önmagukban ezek a számok vajmi keveset mondanak, elsősorban összehasonlítási alapul szolgálhatnak a továbbiakhoz. Azt, hogy közigazgatási fogalmazásunk milyen, ezekből tehát aligha mondhatjuk meg. — Ám az osztályok — s azokon belül „közlésformák” — szerint való bontás egyet-mást máris elárul. Nevezetesen azt, hogy a „határozat” és az „indokolás” részek mindkét osztály anyagában erősen elkülönülnek egymástól mutatóikban. Mégpedig úgy, hogy a „határozat” részeket itt is, ott is jóval alacsonyabb szerkesztettségi és tagoltsági, s ezt kísérve jóval nagyobb zsúfoltsági és telítettségi mutatók jellemzik, mint az „indokolás” részeket. S az is szemmel látható, hogy a két osztály anyaga mindkét „közlésformában” szisztematikusan eltér egymástól. Az ipari osztály „határozat” részei kevésbé szerkesztettek és tagoltak, s így zsúfoltabbak és telítettebbek, mint az igazgatásiéi; s ugyanez áll a két osztály „indokolás” részeinek viszonyára.

Ezek szerint: az ipari osztály, nyelvi munkájában, általában a bonyolultabb eredményt produkál, mint az igazgatási osztály; s a „határozat” részek nyelvi képlete általában bonyolultabb, mint az „indokolás” részéé. — Illusztráljuk ezt az osztályonként, majd más irányban: a „közlésformák” szerint való összesítésekkel. Ezek az adatok jelentkeznek:

	Vip. H. + I.	Vig. H. + I.	H Vip. + Vig.	I Vip. + Vig.	
Szerk.	1,59	2,21	1,41	2,25	me/m
Tag. ₁ (M)	3,31	3,28	3,00	3,34	M/me
Tag. ₂ (xM)	1,91	1,56	1,39	1,65	xM/me
Tömb (xM/M)	58,4	47,5	49,8	49,3	%
Zsúf. ₁ (ált.)	3,72	2,27	4,48	2,24	szó/M
Zsúf. ₂ (tömb)	5,74	3,68	8,00	3,51	szó/xM
Tel. (me)	12,35	7,45	13,44	7,47	szó/me

Az ipari osztály és az igazgatási osztály, s másrészt a „határozat” és az „indokolás” részek egyesített mutatói között annyira érezhető az eltérés, hogy már ez a két összesítésünk is csak próbának tekinthető, s a továbbiakban tanácsos megmaradni az eredeti — négyes — bontásnál: a VipH. és VipI. és VigH. és VigI. jelzetű vizsgálati egységeknél. Látjuk: a további „átlagok” képezése már sok olyan jelzést eltakar, amely ebben a bontásban eléggé rendszerszerűen a szemünkbe ötlük.

Am ha az összesítés ennyire kockázatos, felmerül a kérdés: mit hozna a b o n t á s! Hiszen az alapvizsgálattal nyert négy számoszlop is átlagokat tartalmaz; s nem mindegy: mi rejlik ezek mögött az átlagok mögött. — Nézzük meg próbára az igazgatási osztály anyagát — mind a „határozat”, mind az „indokolás” részéket — harmadokra bontva; s odatéve a sor végére a szórási százalékértékeket is (mégpedig mindenütt a legnagyobb kilengéseket véve). A részletek sorszámát indexekkel jelöljük. Táblázatunk így alakul:

A városi igazgatási osztály „határozat” részeinek harmadokra bontott anyagában:

	VigH. ₁	VigH. ₂	VigH. ₃	VigH. ₁₋₃	Szórás %
Szerk. (me/m)	1,40	1,43	1,41	1,42	±0,70
Tag. ₁ (M/me)	3,11	3,23	3,17	3,17	±1,89
Tag. ₂ (xM/me)	1,61	1,60	1,62	1,61	±0,60
Tömb (%)	51,7	49,5	51,3	50,8	±2,56
Zsúf. ₁ (szó/M)	4,09	3,91	4,32	4,09	±5,62
Zsúf. ₂ (szó/xM)	6,98	6,87	7,46	7,08	±5,36
Tel. (szó/me)	12,72	12,63	13,67	12,96	±5,48

Ha meggondoljuk, hogy itt 325 – 380 szövegszónyi hosszúság közt mozgó metszetekről van szó, s a legnagyobb részértékbeli kilengés mégis ±0,6 és ±5,6% között mozog, kétségtelennek tekinthető, hogy az igazgatási osztályon a „határozat” részek megfogalmazásának van egy eléggé határozottan kialakult modora. (A vizsgálati anyagot pedig szándékosan úgy válogattuk, hogy nem egyetlen előadó produktuma!)

Igen hasonló képet mutat a városi igazgatási osztály „indokolás” részeinek hasonló bontásban való feldolgozása is:

	VigI. ₁	VigI. ₂	VigI. ₃	VigI. ₁₋₃	Szórás %
Szerk. (me/m)	2,41	2,41	2,28	2,34	±2,99
Tag. ₁ (M/me)	3,27	3,29	3,33	3,29	±1,22
Tag. ₂ (xM/me)	1,61	1,47	1,54	1,55	±5,16
Tömb (%)	49,2	44,8	46,2	47,1	±4,88
Zsúf. ₁ (szó/M)	2,11	1,97	2,11	2,07	±4,83
Zsúf. ₂ (szó/xM)	3,25	3,17	3,39	3,25	±3,67
Tel. (szó/me)	6,90	6,48	7,01	6,81	±4,85

Itt a szövegmetszetek 1330 – 2080 szövegszó közötti nagyságúak. A harmadok értékeinek az összeshez — mint átlaghoz — viszonyított szórása (a legnagyobb kilengést véve mindenütt) $\pm 1,2$ és $\pm 5,2\%$ közé szorult, tehát igen hasonló (csak valamivel még kisebb) mint a „határozat” részeknél.

Az ipari osztály irataiban — az adatokat most nem részletezve, csak vallomásukat értékelve — a szórásértékek megnövekednek az előbbiekhöz, az igazgatási osztály anyagában találtakhoz képest. A „határozat” részekben az értékek egyik csoportja $\pm 0,9$ és $\pm 6,6\%$ között mozog, a másik azonban $\pm 14,3$ és $\pm 20,0\%$ közötti. Az „indokolás” részekben nincs ilyen szétválás: ott a skála $5,2\%$ -tól $12,5\%$ -ig húzódik. Tehát mind a két közlésformában magasabbak a szórásértékek — azaz változatosabb a fogalmazás — mint amilyeneket az igazgatási osztály vizsgálatakor leltünk.

Ha átlagokat képeztünk az egyes vizsgálati egységekre kapott szórásértékekből (összeadva a százaléktételeket, s elosztva a csoportok számával), a következő tájékoztatást nyerjük:

	VipH.	VipI.	VigH.	VigI.
Szórásátlag (%)	10,81	8,23	3,43	3,86
Együtt (%)		9,52		3,65

Alapvizsgálatunk tehát megadta a jellemző átlagértékeket a további egybevetésekhez. Ezekből — önmagukban — a hivatali fogalmazás bonyolultsági fokát még nem ítéelhetjük meg. Rámutatnak azonban arra, hogy szabályszerű elkülönülés van a „határozat” és az „indokolás” részek szerkezeti képlete között: a „határozat” mint műfaj zsúfoltabb, telítettebb, kevésbé tagolt — azaz bonyolultabb — fogalmazású, mint az „indokolás”. S másrészt: mind a „határozat”, mind az „indokolás” részek képlete tekintetében eltér egymástól az ipari és az igazgatási osztály nyelvi munkája: az iparié mindkét műfajban zsúfoltabb, telítettebb, kevésbé tagolt — azaz: bonyolultabb — fogalmazású, mint az igazgatásié. Hogy a fogalmazás eléggé sablonszerű az egyik és a másik osztályon is — s az egyik műfajban is, a másikban is —, azt a harmadolás igazolta, s az ebből nyert szórásértékek. Átlaguk azt is jelzi azonban, hogy ez a sablonszerű egyformaság az igazgatási osztály anyagában nagyobb fokú, mint az ipariében.

Próbaképpen feldolgoztunk egy-egy részt két másik osztály iratanyagából is: ugyanazon városi tanácsnak az egészségügyi meg a mezőgazdasági és élelmezési osztályából. (Jelzetük: *Veü.*, ill. *Vmé.*) Megerősítették azt az alapkövetkeztetést, hogy a „határozat” meg az „indokolás” részek mutatói rendszerszerűen eltérnek egymástól; de szolgáltatnak néhány érdekes, az eddigieken túlmutató egyéb tanulságot is.

A „határozat” részek mutatóit — az alapvizsgálatbelieket is ide véve összehasonlításul — ebben a rendben érdemes felsorakoztatni:

	VipH.	VigH.	VeüH.	VméH.	
Szerk.	1,40	1,42	1,58	1,62	me/m
Tag. ₁	2,78	3,17	3,57	2,73	M/me
Tag. ₂	1,35	1,61	1,92	1,53	xM/me
Tömb	48,3	50,8	53,7	55,9	%
Zsúf. ₁	5,03	4,09	3,46	3,81	szó/M
Zsúf. ₂	9,34	7,08	5,58	6,02	szó/xM
Tel.	14,03	12,96	12,35	9,21	szó/me

Mind az egészségügyi, mind a mezőgazdasági osztály anyagában emelkedik az ipari és az igazgatási osztályéhoz (s egymáséhoz) képest a szerkesztettségi mutató, s a tagoltságnak vagy mindegyik, vagy legalább az egyik paramétere. Ennek megfelelően csökkennek a zsúfoltság jelzőszámai, vagy egészben, vagy legalább részben. Egy azonban abszolút: mindkét osztálynak szerkesztettségi-tagoltsági értékei nagyobbak, és zsúfoltsági-telítettségi értékei kisebbek az ipari osztály anyagából nyert értékeknél. Ez arra utal: talán az ipari osztály nyelvi munkájában sem tartalmi-tárgyköri kényszer akkor a fogalmazásnak az a bonyolultsága, amelyet a mutatók jeleznek.

Ha most az „indokolás” részek anyagait vetjük egybe, célszerű az előbbi közlési rendben változtatni. Itt a linearitást ez az elrendezés közelíti jobban:

	VipI.	VméI.	VeüI.	VigI.	
Szerk.	1,72	1,84	2,01	2,34	me/m
Tag. ₁	3,61	3,64	3,36	3,29	M/me
Tag. ₂	2,22	2,04	1,64	1,55	xM/me
Tömb	62,5	55,6	48,7	47,1	%
Zsúf. ₁	3,17	2,35	2,35	2,07	szó/M
Zsúf. ₂	4,52	3,41	3,76	3,27	szó/xM
Tel.	11,43	8,57	7,89	6,81	szó/me

Itt tehát a két újonnan vizsgált osztály mutatói az alapvizsgálat alá vetett iparinak és igazgatásinak paraméterei közé esnek. Egyet-egyét nem számítva, az így elrendezett anyag lépcsőzetesen a könnyebb fogalmazás felé mutat (a szónak persze csak a relatív értelmében.) Egy tény változatlan: a nyelvi megformálás bonyolultságában itt is az ipari osztály vezet.

Ám ha most a két táblázatot egybevetjük, az is kiderül, hogy az egészségügyi osztály „határozat” és „indokolás” részei között jóval nagyobb az eltérés, mint amekkorát a mezőgazdasági és élelmezési osztálynak e két közlésformája mutat egymáshoz képest. De ez a széttartás még mindig nem éri el azt a terjedelmet, amekkorát az igazgatási osztály irataiban láttunk. Nos, ez sejthetően arra utal: aligha szükségszerű olyan fokú eltérés a „határozat” és az „indokolás” részek nyelvi-nyelvhasználati képlete között, mint amekkora az igazgatási osztály anyagában jelentkezik. Csak néhány arányt: a „határozat” részekét véve benne 100%-nak, az „indokolás” részekben ehhez

képest a szerkesztettségi mutató = 164,8%; viszont az általános zsúfoltsági mutató = 50,6%, a tömbök zsúfoltsága = 46,2%, s a telítettség mutatója is csak = 59,6%. Nyilvánvaló: ekkora értékkülönbségek esetén már nemcsak az egyik közlésforma bonyolultsága a gyanús, hanem a másiknak a túlságos oldottsága is.

Ám mindezzel még mindig a városi tanács iratanyagán belül maradtunk, s mutatóink csak ezt jellemzik önmagukban. Ezért, további kontrollként, megnéztük azt is: miben különböznek a városi tanácsban fogalmazott iratokétól egy városi kerületi hivatalban meg egy nagyközségi tanácsban készült iratanyag mutatói. Röviden azt kell mondanunk — most a dokumentálás igénye nélkül —: semmi lényeges vonásukban nem. Paramétereik az előbbiekhöz képest nem mutatnak nagyobb eltérést, mint amekkora a korábban bemutatott szórásértékeken belül elfér.

2. Egybevetések más műfajokkal

Annak megállapítása céljából, hogy a fentebb nyert mutatók mit jelentenek a címzett — az ügyfél — számára, érdemes összehasonlítani őket más-fajta szövegek hasonló paramétereivel. Először írott szövegek anyagát vonhatjuk ide; azok vallomása tájékoztatást ad arról: közigazgatási fogalmazványainkat olvasva, milyen műfajhoz hasonló passzív, azaz megértési-megfejtési feladat hárul az ügyfélre. Azután érdemes beszélt szövegek anyagának mutatóira is kitekinteni; azokból mutatkozik meg: mennyire áll felette a hivataloktól kapott megértési feladat az olvasó aktív nyelvhasználati készségének. (Divatosabb kifejezésekkel: a beszélt nyelvi szövegek paramétereit feltárják a címzett „performanciáját”, szövegalkotási szokásait; az írottakéi azt jelzik: mi mutatja — s mi haladja meg — „kompetenciáját”, szöveg-emésztési készségét.)

Itt is alkalmazott vizsgálati módszerünk alapjainak kidolgozásához annak idején három műfaji réteget vettünk szemügyre: a „közlő prózáit” (szemináriumi füzetek, tantervi utasítás), a „fejtegető prózáit” (egy szak tudományosabb és egy ismeretterjesztőbb jellegű nyelvtudományi értekezés), és a „szépirodalmit” (egy szándékosan csak „közlő” és egy tudatosan is igen „fejtegető” természetű szerző: Fejes Endre és Németh László). Minthogy e műfajokban főleg a mondategész (az összetett mondat) kérdéseit vizsgáltuk, a mondategység belső felépítését jellemző adataink (tagoltság és zsúfoltság) nincsenek meg. Ide tudjuk azonban venni a két legfontosabb mutatót: a szerkesztettséget és a telítettséget.

A „közlő prózára” három műnek ismerjük a szerkesztettségi mutatóját. (Jelzetük legyen: *Kö.I.* és *Kö.II.* és *Kö.III.*) A szórás oly csekély értékű (az átlaghoz képest = $\pm 3,09\%$), hogy bizvást megalkothattuk a „közlő” műfaj tájékoztató átlagát is belőlük. — A „fejtegető prózára” két műből vannak szerkesztettségi mutatóink, de az egyikből három, a másikból négy önálló egység szerepelt a vizsgálatokban. (Jelzetük: *Fe.I/1* és *Fe.I/2* és *Fe.I/3*; ill.: *Fe.II/1* és *Fe.II/2* és *Fe.II/3* és *Fe.II/4*). Az egyes szerzők részmutatóinak szórása tájékoztató átlagukhoz képest: a *Fe.I.* szerzőé = $\pm 4,19\%$, a *Fe.II* szerzőé = $\pm 6,80\%$. De megalkothatónak látszott a tájékoztató értékű átlagmutató még a „fejtegető” műfajra is, hiszen az összesen hét egységben a mechanikus középányoshoz képest a legnagyobb kilengés is csak = $\pm 9,69\%$.

— Nem így a „szépirodalmi” rétegben: ott a szándékosan választott két szélsőség mechanikus „átlagához” képest a szórás már $= \pm 28,56\%$ volna; e „műfaj” adatait így jobb önállóan és valóban csak tájékoztató értéküként vennünk; külön a „közlő” természetűt (SzKö. jelzettel), s külön azt, amelyik „fejtegetőbb” típusú a fejtegetőknél is (SzFe. jelzéssel).

	Kö. I—III.	Fe.I. 1—3	Fe.II. 1—4	Fe. I—II.	SzKö.	SzFe.	
Szerk.	1,94	2,63	2,50	2,58	1,90	3,41	me/m

Szemmel látható: a hivatali iratok „határozat” részeinek szerkesztettségi mutatója (azaz: szövegtagsága) még az — egyébként igen kis tagoltságúnak tartott — közlő prózait (s a stíluszándékkal hozzájuk hasonlító „közlő szépirodalmi” is) csak közelítgeti; s az „indokolás” részek is (egy kivétellel) inkább erre hasonlítanak, mint a fejtegető-magyarázó prózára.

Ilyesféle eredményt hoz a telítettségi mutatók egybevetése is. A mondat-egységbe foglalt tartalmas szavak átlagmennyisége ellenőrző anyagunkban — az előbbi sorrendet követve — ezt a képet mutatja:

	Kö. I—III.	Fe.I. 1—3	Fe.II. 1—4	Fe. I—II.	SzKö.	SzFe.	
Tel.	8,04	7,57	5,61	6,59	3,82	5,80	szó/me

A hivatali iratok „határozat” részeinek telítettségi mutatói — azt látjuk — alaposan felette állnak az — önmagában is eléggé zsúfoltnak-feszítettnek tartott — közlő próza mutatóinak; s az „indokolás” részek is többségükben erre hasonlítanak, nem a fejtegetőre vagy a „fejtegető természetű” szépirodalmira. — Ez az értéksor egyébként érdekesen mutat rá: a mi „közlő természetű” szépprózai egységünk csak a szerkesztettség tekintetében hasonlít a közlő prózára; a szövegtagság viszonylagos kicsinységét a mondat-tagságnak (a telítettségnek s persze a zsúfoltságnak) csekély volta ellen-súlyozza benne.

Látjuk tehát: a közigazgatási iratok mutatói a szerkesztettség (azaz a szöveg tagsága) tekintetében még a közlő prózáénak (a „brossurastílusnak”) is alatta maradnak; a telítettség (s ami ezzel összefügg: a zsúfoltság) dolgában viszont felette állnak; csak az igazgatási osztály „indokolás” részei közelítenek a fejtegető prózához. A „határozat” részekben a hivatal felülről lefelé „közlő”; s az ipari osztály még indokolásaiban sem „magyaráz”. Többé-kevésbé ezt jelzi a kontrollként megvizsgált másik két osztály (s a többi tanács) anyaga is.

Vonjunk ide még egy írásos műfajt: a hírközlését. Első számoszlopunk itt egy nap MTI-anyagáé; a második pedig két nap rádióhíreinek szövegeié. Ez utóbbit a közhit alighanem a „beszél” kategóriába sorolná ugyan — hiszen hanghatásként érkezik a hallgatóhoz —; de egy vaskos tanulmányban kellett rámutatnom: híryanagunkat — bármily furcsa és sajnálatos — teljes egészében az írottság jellemzi. S bizony a rádióhallgató számára épp ezért nehéz feladat a megértésük; még olvasva sem mindig könnyű figyelemmel kísérni őket. — S toldjuk meg a sort egy valóban beszélt nyelvi

szöveg adataival is: egy érettségizett technikus magnetofonról leírt munka- és élménybeszámolójának mutatóival. (Jelzeteik: *MTI* = a Magyar Távirati Iroda híryanaga; — *RáH.* = a Magyar Rádió kétnapi híryanaga; — *Tech.* = az érettségizett technikus élőbeszéd-anyaga.)

	MTI	RáH.	Tech.	
Szerk.	1,47	1,59	3,15	me/m
Tag. ₁	3,92	3,64	3,37	M/me
Tömb	51,2	46,7	35,9	%
Zsúf. ₁	2,38	2,13	1,54	szó/M
Zsúf. ₂	3,69	3,41	2,52	szó/xM
Tel.	9,33	7,74	5,21	szó/me

Látni: a „sajtónyelv” (akár olvasva, akár felolvasva jut a címzettjéig) szerkesztettségben-tagoltságban eléggé hasonlít az igazgatására. Ezt azonban jócskán ellensúlyozza azzal, hogy a mondatok telítettsége és a mondatfunkciós részek belső zsúfoltsága csak kétharmada vagy épp csak fele annak, mint amit a hivatalos iratok mutatnak. Ám még ez is következetesen másfélszerese az élőbeszédben talált zsúfoltsági mutatónak (pedig egy művelt ember beszélt — részben a szakmájáról — magnetofonba, azaz tudatosan és szándékosan nyelvi igényességgel.)

Hogy ez utóbbi állításunkat igazoljuk, nézzünk meg néhány további adatot is. Magnetofonról leírt paraszti élőbeszéd mutatóit találjuk az első két oszlopban; az egyik munkamenet, a másik élmények elbeszéléseinek átlaga. (Jelük: *ParM.* = munkáról; — *ParÉ.* = élményekről.) A következő három oszlopban pedig egy — becsületsértési ügyben kriminalisztikai vizsgálat alá vett — szerzőnek írásos megnyilatkozásai tükröződnek; saját kezű vallomása (= *SVall.*), feljegyzése (= *SFelj.*), s a kiinduló pontul szolgáló sértegető levél (= *SLev.*). Bármennyire „írásművek” is ezek, valójában az élőbeszédnek leírt formáját tükrözik.

	ParM.	ParÉ.	SVall.	SFelj.	SLev.	
Szerk.	2,17	2,10	2,10	2,36	3,00	me/m
Tag. ₁ (ált.)	?	?	2,82	2,56	2,47	M/me
Tömb	?	?	22,1	12,5	29,7	%
Tel.	4,03	3,71	3,85	3,28	4,67	szó/me

A „mindennapi” nyelvhasználat legfontosabb adatai tehát azt jelzik, hogy szerkesztettségi mutatója — durván számítva — $2,6 \text{ me/m} \pm 21\%$; a telítettségi pedig — hasonló megközelítéssel — $4,25 \text{ szó/me} \pm 22\%$. A tagoltsági mutató — nagyjából — $2,92 \text{ M/me} \pm 15,4\%$. S úgy látszik: e mutatók ki vannak téve a műveltség és igénysszint szerinti különbségeknek.

Vegyük most a legjellemzőbb három mutatót (a telítettségit és a két zsúfoltságit), s vegyük mindegyiknél 100% -nak az érettségizett beszélő szövegéből kapott átlagértéket. Ahhoz képest a többi ilyen viszonyszámokat mutat:

	Telítettség szó/me	Zsúfoltság ₁ szó/M	Zsúfoltság ₂ szó/xM
VipH.	269 %	326 %	370 %
VigH.	248 %	265 %	281 %
VipI.	219 %	206 %	179 %
MTI	179 %	155 %	146 %
RáH.	148 %	138 %	135 %
VigI.	130 %	132 %	129 %
Tech.	100 %	100 %	100 %
ParM	77 %	?	?
ParÉ.	71 %	?	?

Figyelemre méltó, hogy a sajtónyelv mutatói kettévágják a hivatali nyelvhasználat mezőnyét, illetőleg leszakítják róla az igazgatási osztály „indokolás” műfajának anyagát. Ezt a továbbiakban még megvizsgáljuk más oldalról is. — Aligha véletlen, másrészt, hogy a „sajtónyelv” (az MTI-nek — sebtében és az újságírók számára fogalmazott — közleményei, meg a rádióknak — épp bonyolultsága miatt sokszor emlegetett — hírányaga) nagyjából csak másfélszeres telítettséget és zsúfoltságot mutat, az átlagos — de a műveltebb átlagot képviselő — beszélő saját szövegszerkesztéséhez képest. Ez világítja meg annak jelentőségét, hogy a hivatali szövegtípusok mutatói viszont — az említett kivétellel — általában 200 % felett, bizonyosak 300 % felett vannak (s mechanikus átlaguk is 266 % volna).

Alapvizsgálatunk azt mutatta: a „határozat” részek bonyolultabb fogalmazásúak, mint az „indokolás” részek; és az ipari osztály nyelvi munkája bonyolultabb eredményt mutat, mint az igazgatási osztályé. A most elvégzett többféle összehasonlítás arra is világot vet: a bonyolultság a hivatali fogalmazásban nemcsak relatíve jelentkezik (egyik osztályon a másikhoz, és egyik „közlésmódban” a másikhoz képest), hanem abszolúte is; akár az írott, akár — és még inkább — a beszélt más műfajokhoz mérjük. Maguk a mutatók jelzik: amit a hivatal produkál, az legföljebb „önkifejezés”, de semmiképp sem „közlés”; akárha csak a megértés (azaz megérthetőség) fokán mérve a határt (s nem számolva most e bonyolult fogalmazási formának lélektanilag taszító hatásával).

Mindezzel lényegében nem mondtunk újat. Csak egzakt módszerrel és objektíve próbáltuk megvilágítani azt, amit empirikusan és szubjektíve régóta érzünk. A mennyiségi vizsgálódás paramétereiben jelezte: hivatali fogalmazásunk bonyolultabb a köznapinál, de még a tudományosnál meg a — különben is és joggal is hibáztatott — politikainál, közéletinél és hírközlésinél is. — Hogy ez az eltérés szükségszerű-e (ami még akkor sem bizonyítaná, hogy megengedhető), azt majd a minőségi jellemzők szemrevétele mutatja meg.

3. Kitekintés: lehetne-e másképp

A minőségi jellemzők vizsgálata közben sok olyan hibára derül majd fény, amelyet mai hivatali fogalmazásmodorunk a hivatalosság elengedhetetlen kellékének tart, — holott nem az. S közben sok olyan lehetőség villan

majd fel, amelyről az ügyintézői közvélemény úgy tartja: alatta áll a hivatalosság szintjének, — pedig nem áll alatta. E vizsgálathoz — a minőségi jellemzőkéhez — azt az anyagot használjuk majd fel, amelyet „A tanácsi ügyvitel segédletei” c. sorozatának 1. számaként „Irat- és nyomtatvány-mintatár” címen a Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete és a Nyomtatványellátó Vállalat jelentetett meg 1974-ben.

E kiadvány előkészítésének története vizsgálatunk szempontjából igen fontos. Először azért, mert a kéziratokat összeállító intézet mintának szánta őket, tehát a hivatali fogalmazási szokásoknak eleve a megszűrt-megemelt, i g é n y e s szintjét igyekezett bennük alkalmazni. Másodszor — s nem kevésbé — fontos azért, mert egy (a szegedi JATE magyar és alkalmazott nyelvészeiből alakult) n y e l v é s z munkaközösség módot kapott rá, hogy az összeállított anyagot a maga nyelvi-stilisztikai elgondolása szerint még közzététele előtt á t d o l g o z z a. A cél az volt, hogy a mintául közölt iratok — a tartalomkifejezés jogi pontosságát és az érintkezési hangnem hivatalos szintjét persze megtartva — „kommunikatívabb” formát kapjanak, nyelviileg közelebb kerüljenek az olvasóhoz (= „címzetthez”), valóban hozzáneki szólóvá váljanak. Végül, harmadszor, fontos jellemzője e kiadványnak az, hogy nyelvi átdolgozása jóval hamarabb történt meg, mint ahogy azután szövegszerkezeti mutatóinak vizsgálata felmerült gondolatként; tehát — mint-hogy e munkafázis független volt a mostanitól — fel sem vethető az a gyanú, hogy bármi is az átdolgozás során „a mutatók javítása érdekében” történt volna.

Nézzük meg ennek az anyagnak a mutatóit; az első oszlopban a mintatárbeli „határozat” részekét (*MinH.* jelzettel), a másodikban az „indokolás” részekét (*MinI.* jelzettel); s tegyük hozzájuk — ahol ez jellemző — az érettségizett beszélő átlagaihoz viszonyított százalékos különbségjelzőt is. — Így alakul a kép:

	MinH.	MinI.		MinH. kül.	MinI. kül.
Szerk.	1,84	1,98	me/m	58%	63%
Tag. ₁	2,97	3,42	M/me	88%	102%
Tag. ₂	1,53	1,75	xM/me	?	?
Tömb	51,6	51,4	%	144%	143%
Zsúf. ₁	2,59	2,28	szó/M	168%	148%
Zsúf. ₂	4,08	3,50	szó/xM	162%	139%
Tel.	7,72	7,80	szó/me	148%	149%

Ez a táblázat először is visszaigazolja azt, hogy a „határozat” és az „indokolás” részek közötti eltérés szükségszerű: a szerkesztettség-tagoltság kisebb, a zsúfoltság nagyobb fokú a „határozat” részek átlagában, az „indokolás” részekéhez képest. Ám figyelmeztet arra is: az eltérésnek nem kell annyira kiugrónak lennie, mint az a tanácsi iratokban mutatkozik (s mintha a telítettség tekintetében talán nem is volna okszerű). — Ha a „határozat” részek átlagait vesszük 100%-nak, a három iratesomóban (Vip. és Vig. és Min.) a következő jelzőszámokat kapjuk az „indokolás” részekre, százalékban (ide véve az összes „határozat” és összes „indokolás” arányait is, Vip.+Vig. jelzettel):

	Vip.	Vig.	Vip. + Vig.	Min.
Tel.	123 %	165 %	160 %	108 %
Tag. ₁	130 %	104 %	111 %	115 %
Zsúf. ₁	63 %	51 %	50 %	88 %
Zsúf. ₂	48 %	46 %	41 %	86 %
Tel.	81 %	53 %	56 %	101 %

Fentebbi táblázatunkban van azonban más tanulsága is. A — stílusában még „hivatalosnak”, de már nem „hivatalinak” tekinthető, az olvasóhoz szándékosan közelebb vitt — átírt forma mutatói — s a beszélt szöveghez mért arányszámai — meglepő pontossággal oda esnek (a 155 % köré), ahová a „sajtónyelvi” anyagéi. Ez arra mutat: lehet „hivatalosan” fogalmazni úgy is, hogy a műveltebb ember igényesebb beszédtevékenységének mutatóihoz jobban közeledjünk a jelenleg szokásosnál. — S még egy figyelmeztetés a fentebbi összevető táblázat alapján! A nyelvészek gondozta példatár nyelvhasználati mutatói épp közéje esnek az ipari osztály meg az igazgatási osztály „indokolás” részeiből nyert paramétereknek. Azt a gyanút kelti ez: amennyire nem öröndetes, hogy általában túlzottan „föléje” távolodik a címzett nyelvhasználati képletének a hivatali fogalmazás (mindkét osztály „határozat”-szövege, sőt az iparinak „indokolás”-szövege is), annyira megfontolandó, hogy jó-e viszont, ha túlzottan is „leszáll” hozzá (mint az igazgatási osztály „indokolás” részeiben).

Erre a kérdésre is csak a minőségi jellemzők elemzése adhat választ. De megnyugtató, hogy az az anyag, amire azt alapítjuk — az iratmintatár eredeti és átírt formája — már a mennyiségi vizsgálatban is kiegyensúlyozott „középarányost” ad.

Deme László

Hogyan írjuk a márkanéveket?

1. Régóta szokás, hogy az árukat névvel látják el. Ennek oka régen is ugyanaz volt, mint ma: a név egyrészt megkülönbözteti az árut más hasonlóktól, másrészt (ha jól választották meg) vásárlásra ösztönöz, harmadsorban pedig mintegy garantálja a minőséget. Az áruelevelezéseknek talán leginkább ez a harmadik tulajdonsága adta meg az alapot ahhoz, hogy szóvédjegyek, védjegynevek legyenek belőlük, vagyis jogi védelemben részesített elnevezések, amelyeket bitorolni nem szabad, nem lehet.

Az árunevek, az áruelevelezések vagy egy harmadik közkeletű szóval: a márkanévek elvileg nem azonosak a szóvédjegyekkel, a védjegynevekkel. Ez utóbbiak ugyanis csak a jogilag védett nevek, vagyis kategóriájuk szűkebb, mint általában a márkanévéké (árunevéké, áruelevelezéseké), minthogy ez utóbbiak közt lehetnek nem védett nevek is. Gyakorlatilag azonban napjainkban nemigen vannak már védjegyzetlen nevek, illetőleg ha vannak is, ezt általában nem tudjuk.

Mivel a két kategória között nyelvi szempontból sincs különbség, a műszóhasználatot (a jogi megítélést figyelmen kívül hagyva) egyszerűsíthetem. A szinonimák közül a *márkanév*-re esett a választásom: ezt érzem a

legelterjedtebbnek. A továbbiakban ezt fogom használni az egész szócsoporthoz való jelölésére.

2. Bár a márkanév nem mai keletű alakulatok, a régebbi nyelvészeti szakirodalom nem foglalkozott velük: viszonylag kis számuk ezt nem tette feltétlenül szükségessé. Újabb kori nagy mértékű mennyiségi felhalmozódásuk azonban halaszthatatlanná tette mibenlétük tisztázását: ki kellett jelölni a helyüket a szavak rendszerében.

Nálunk az ilyen irányú vizsgálódások 1958-ban indultak meg, amikor Bárczi Géza a névtudományi kongresszus elnöki megnyitójában felhívta a figyelmet az áruk kereskedelmi neveinek csoportjára mint olyan kategóriára, amely a tulajdonnevek és a közfőnevek átmeneti zónájába esik. Bárczi azzal is indokolta átmeneti jellegüket, hogy rámutatott az árulnevezéseknek könnyen köznevesülő természetére. (Vö. Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 5–6.) — Az újabb szakirodalomból Mikó Pálné nevét kell kiemelni. Mikó Az árulnevezések kérdéséhez c. tanulmányában (a Nyelvészet és gyakorlat c., 1971-ben megjelent tanulmánygyűjteményben; NytudÉrt. 75. sz. 77–89.) összegezte és kritikailag értékelte az árulnevezésekkel foglalkozó szerzők véleményeit, s Bárczi Gézához (meg más szerzőkhöz) hasonlóan amellettt történetét, hogy az árulnevezések a tulajdonnevek és a köznevek között egy sajátos közbülső kategóriát képeznek.

Ezt a nézetet ma már nem valljuk. Grétsy László a márkanévvel foglalkozó (sajnos, csak egy nehezen fellelhető sokszorosított kiadványban olvasható) kitűnő tanulmányában (A szóvédjegyzalkotás nyelvészeti vonatkozásai; in: Védjegyzalkotás-védjegyzalkotás. Bp., 1977. 133), hivatkozva J. Soltész Katalin véleményére is, határozottan tulajdonneveknek tartja a márkanévvel. J. Soltész Katalin álláspontja ugyanis ez: „Az áru- és márkanévvel eddig legfőbb az, hogy rendelkeznek bizonyos tulajdonnévszerű sajátságokkal (megkülönböztető-azonosító szerep, önkényesség, a konnotatív mozzanat hiánya), átmenetet alkotnak köznév és tulajdonnév között, de a tulajdonnév kategóriájából mégis kizárta őket a legfontosabb kritérium, az egyediség hiánya. Ha azonban elismerjük, hogy az árunév denotátuma nem az egyedi termék, hanem a gyártmány mint egyedi szellemi alkotás, nincs akadálya, hogy besoroljuk a tulajdonnevek közé” (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 102–3). — Én a márkanévvel hovatartozásának kérdésében Grétsy László és J. Soltész Katalin nézetét osztom.

3. A márkanévvel megítélésének elméleti nehézségei a forrásai az eddigi és az újra meg újra jelentkező helyesírási bizonytalanságoknak. Igen gyakran felvetődik ugyanis a kérdés: nagybetűvel vagy kisbetűvel kell-e kezdeni a márkanévvel.

Az általános szokás az, hogy folyó szövegben a márkanévvel nagybetűvel kezdjük: *Persil*, *Pomorin*, *Caola*, *Panangin* stb. (Ez is igazolja, hogy a márkanévvel a közfelfogás szerint is tulajdonnevek.) Igen gyakori azonban az, hogy magukon az árukon csupa nagybetűvel vagy csupa kisbetűvel találjuk a neveket: *TOMI*, *UNIRON*, *FLÓRASZEPT*; de: *bibisan*; stb. Ezek, jól tudjuk, csak tipográfiai, grafikai megoldások, az írásmód mögött nyelvészeti, helyesírási megfontolások nincsenek, ám az írásmód mégiscsak elbizonytalanít. A csupa nagybetűs nevekből nem derül ki, hogy tulajdonnévnek vagy köznévnek szánták-e azt, amit leírtak; a kis kezdőbetű pedig egyértelműen

köznévi jelleget sugall. Sokszor ütközünk a köznevesülés problémájába is, vagyis nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy egy név még egyeditő márkanév-e, vagy már annyira közkeletűvé vált, annyira típust (anyagot stb.) jelöl, hogy átsiklott a tulajdonnevekből a közfőnevek kategóriájába, ahogyan ez a folyamat a *konyak*, *röntgen*, *aszpirin* és még sok más egykori tulajdonnév esetében történetileg már befejeződött. A köznevesültség mértékétől nemcsak a nagybetű-kisbetű eldöntése függ, hanem eredetileg idegen (latin, angol, francia, német stb.) írásmód szerint írt neveket is a magyar kiejtést tükröztetve, magyar betűkkel kell leírunk, ha közneveknek fogadjuk el őket; ahogy ezt tesszük a már idézett *konyak* (Cognac), *aszpirin* (Aspirin) esetében. — Ezek miatt az okok miatt kellett az MTA Helyesírási Bizottságának ezzel a kérdéskörrel foglalkoznia.

4. A bizottság — tagjának, Fodor Józsefnének kezdeményezésére és közreműködésével — 1978 folyamán összeállított egy listát, amely számos, túlnyomórészt a kémiával összefüggő márkanévet tartalmazott. A lista fel tüntette azt is, hogy a helyesírási szabályzat és a Helyesírási tanácsadó szótár szerint mely esetekben következett már be bizonyos nevek köznevesülése, illetőleg hogy mely nevek köznévi írásmódja lenne még elképzelhető. Ezt a munkát Börcsök Lászlónának köszönhetjük.

Az összeállítást véleménynyilvánítás végett nemcsak a bizottság tagjai kapták meg, hanem még kb. 15 hozzáértő személy is, sőt egyetemisták körében is volt egy kis (kb. 30 személyre kiterjedő) közvélemény-kutatás. A beérkezett válaszokat összesítettük. A számadatok elég jól mutatják, hogy mely nevek hajlanak a köznévi írásmódra.

A válaszolók közül többen elvi megjegyzéseket is fűztek a listához, vagy ki sem húzva a helytelen írásmódúnak tartott alakokat, csak általánosságban nyilatkoztak a kérdésről.

E vélemények közül néhány különösen tanulságosat ide iktatok.

Deme László szerint „a készítmény az készítmény. Majd ha minden altatót *dorlotin*-nak hívnak (ahogy minden kalciumos szalicilt *aszpirin*-nak), akkor beszéljünk róla tovább. A köznevesüléshez olyan denotátum kell, amelyik típus, valóságkategória stb. — vagy eredendő köznyelviség, mint a *hernyóenyv* esetében. Mert különben ez a millió „köznév” helyet kér a szótárban, s az tele lesz *tetrifán*-nal meg *unimó*-val meg egyébbel. S hogy írjuk le a velük jelölt fogalom tartalmát és terjedelmét? Mert a *szappan* definiálható, de ezek aligha.”

Csillag László (Műanyagipari Kutatóintézet) a köznevesülés lehetőségét jogi oldalról közelítette meg. „Iparjogvédelmi szempontból tulajdonképpen különbséget kellene tennünk egyrészt a védjegyek, tehát a védjegyzett elnevezések, másrészt a nem védjegyzett márkanevek, kereskedelmi elnevezések, fantázianevek között. Véleményünk szerint a védjegyzett gyártmányneveket mindig nagy kezdőbetűvel kell írni, azokat nem szabad köznevesíteni. Kétségtelenül nehézséget okoz, hogy annak megállapítása, vajon egy fantázianév védjegyzett-e vagy sem, utánjárást igényel. Ezért úgy véljük, hogy — legalábbis ami a műanyagok és a rokon termékek elnevezését illeti — a nem védjegyzett márkanevek írására is a nagy kezdőbetű a helyes, hiszen nem kívánható meg, hogy lépten-nyomon utánanézzünk, védjegyzett-e a név vagy sem. Jó lenne, ha legalább a szakirodalomban elterjedne a védjegyzett nevek után külföldön gyakran használt ® jelzés.”

Skripecz Sándor (szerkesztő, Akadémiai Kiadó) az írásgyakorlatban mutatkozó sok ingadozás egyik lényeges okára a következők szerint világít rá. „Van a márkanеvükön ismert anyagoknak és eszközöknek egy olyan csoportja is, amely valóban új, addig nem létezett technikai megoldásokat foglal magában; olyan találmányok, lényeges újítások, amiket nem lehet az addig ismert fogalmak, ill. árúk rendszerébe egyértelműen besorolni; nincs még — sem a valóságban, sem az adott nyelvben — olyan dolog, ill. azt jelölő (nemcsak értelmező) szó, amely pl. azt a temperával bevont papírszeletkét jelöli, amellyel el lehet tüntetni a hibásan leütött betűt; mert a *Radex*, *Typex*, *Effacil*, *TastEx* stb. mind megannyi márkanév. Nyilván van valami magyar szisztematikus neve, hiszen mindent ki kell, és ki is lehet valahogy fejezni, de igazi szó még tudtommal nem született erre, s legtöbb helyen *radex*-nek hívják, de van ahol a *tipex* járja. Hasonló az eset a *Cellux*-szal meg a *Tixo*-val. Az ilyen típusú márkanеvek, hacsak idejében ki nem találunk egy új szót, előbb-utóbb valóban köznevesülnek. Az ortográfusoknak ilyenkor át kell engedniök a kezdeményezést a nyelvмűvelőknek, és csak akkor legalizálhatnak egy — kisbetűvel, fonetikusán stb. írt — közkinccsé vált márkanеvet, ha egy ilyen folyamat már valóban végbement.”

A hozzászólók közül többen rámutattak arra is, hogy a márkanеvek kisbetűvel, fonetikusán való írásának elszietése azért is veszélyes, mert az egyes nevek megítélése szociális rétegenként, szakmánként stb. eltérő mértékű, erősen függ a divattól, a készítmények felkapottságától és eltűnésétől, vagyis az egész kérdéskör cseppfolyós állapotú, egyszerre bővülő és csökkenő tendenciájú. Minden esetet egyedileg és igen nagy körültekintéssel kell tehát megítélni.

A felmérés szerint a kémiaival kapcsolatos márkanеvek köznevesülése a gyógyszernevek és a textilyanyagnevek között a legnagyobb. 191 gyógyszernevből 129 volt javasolva köznévi formában való átírásra, ebből 41 köznevesült a felmérés szerint, a 94 textilynév közül pedig 49. (Azt tekintettük köznevesült márkanévnek, amelyet a megkérdezettek 70%-ban kisbetűvel, fonetikusán írva javasoltak.) — A műtrágyák, a növényvédő szerek, a rovarölő szerek, a festékek, lakkok és a kozmetikai szerek márkanеvei közül gyakorlatilag egy sem köznevesült.

5. A bizottság 1979. december 17-i ülésén — saját tájékozódása alapján és az elméleti szakirodalom ismeretében — úgy foglalt állást, hogy a márkanеvek tulajdonneveknek tekintendők, s ezért nagy kezdőbetűvel való írásuk a helyes. A bizottság ezt a nézetét szándékozik a helyesírási szabályzat 11. kiadásában kinyilvánítani; néhány egyedileg elbírált esetben helyt adva természetesen a köznévvé válás miatt indokolt kis kezdőbetűs írásmódnak is.

Bár az ülés résztvevői közül többen keményen bírálták az árucikkeken látható, gyakran eredetieskedő, torz, olvashatatlanul stilizált betűformákat, a bizottság ebben a kérdésben nem érezte magát véleménynyilvánításra illetékesnek. (Én személy szerint azokkal értek egyet, akik a grafikusok és tipográfusok túlkapásait helytelenítik: a helyesírási normától való gyakori, erős és sokszor indokolatlan eltérések bizonyosan ártanak íráskultúránknak.)

A kapcsolva tagolás mint mondatfonetikai eszköz

1. Több mint öt éve tanítja a rádióhallgatók ezreit Péchy Blanka és Deme László műsora, a *Beszélni nehéz*. Az emberek közötti érintkezés, a gondolatcsere leggyakoribb, leghajlékonyabb s egyben legtökéletesebb eszközeinek helyes használatára irányítja figyelmünket. Teszi ezt nagyon gyakran nem csak „középiskolás fokon”. Ez történt akkor is, amikor a kapcsolva tagolás fogalmával és alkalmazási módjával foglalkoztak műsorukban. Mivel e ponton olyan területre léptek, amely a nyelvtudománynak is sajátja — még hozzá eléggé kidolgozatlan és nehéz kérdéseket rejtő része! — jó, ha a Magyar Nyelvőrben is szót ejtünk róla. Azért is, mert a vita az MTA Anyanyelvi Bizottságában Péchy Blanka *Beszélni nehéz!* című könyvéről, 1975. dec. 15-én nem foglalkozik ezzel a jelenséggel. Egyedül Wacha Imre érinti a következő formában: „Talán most már érdemes lenne a kiejtés kérdéseivel foglalkozó szakembereknek kissé részletesebben foglalkozni a mondatfonetikai eszközök kapcsolódásával, összefüggéseivel... Fontos... mert nagyközönségünk eléggé járatlan ezekben a kérdésekben. Nem ismeri a mondatfonetikai eszközök rendszerét és összefüggéseit, ... s különösen nem a hangleadás értelmének megkülönböztető és árnyaló szerepét, ...” (Beszédkultúránk időszerű kérdései. 1976. NyrF. 12: 21–22 [a kiemelés tőlem]).

A következőkben csupán a kapcsolva tagolásra vonatkozó fontosabbnak vélt adatokat közlöm, ezeket is csak a *Beszélni nehéz* című műsorról való összefüggésükben. E helyen ne keressük a kutatások teljes történetét vagy teljes irodalmát! Azt szeretném vázolni, milyen próbálkozások voltak (a műsor keretében) a jelenség biztos felismerésére, megragadására, leírására és a gyakorlatban való tudatos alkalmazására. Ebből talán kiviláglik az is, hol tartunk ma a kérdés tisztázásában, s az is, mi legyen a következő lépés.

2. Péchy Blanka a *Beszélni nehéz!* című könyvében (a továbbiakban a 2. kiadás Bn.², a 3. Bn.³) Fónagy Iván és Magdics Klára művéből (*A magyar beszéd dallama*) A hangleadás grammatikájából című fejezetből idéz: „Lehet-e és hogyan lehet azonos hangsorból álló szerkezeteket egymástól hangleadással megkülönböztetni? Hogyan lehet általában a mondat megértését zenei eszközökkel megkönnyíteni?” (Bn.³ 151). „A kísérletekből kitűnt — állapítja meg Fónagy —, hogy az »alanyeset« és »birtokos eset« megkülönböztetésére nem alakult ki semmiféle egységes eljárás. A felolvasók önkéntelenül vagy tudatosan igyekeznek a kettő között különbséget tenni, s ez a törekvésük kisebb vagy nagyobb sikerrel jár” (Bn.³ 154). A kísérletek eredményét így összegzi Fónagy: „Ezek szerint még a mondat első felében — a szöveg segítsége nélkül is — eldöntik a prozodikus elemek (a beszéd-szünet, a tempó, a nyomatékelosztás és hangleadás), vajon alany vagy birtokosjelző áll-e a mondat elején. Hogy a prozodikus tulajdonságok közül melyik milyen mértékben járult hozzá a szerkezet konkretizálásához, erre általában, sajnos nem adnak választ a lehallgatási próbák” (Bn.³ 158). Péchy Blanka részletes elemzés során arra a megállapításra jut, hogy a kapcsolva tagolás erre a legmegfelelőbb eszköz.

3. Tulajdonképpen mi is a kapcsolva tagolás? Péchy Blanka nem ad róla pontos meghatározást. Az évek folyamán több formában

Ilyen Franciaország, Belgium(,) és Hollandia némely vidéke”

(NyKk. 1: 771–2). Nyoma sincs itt a Péchy Blankától előírt kapcsolva tagolásnak: gyors hangfekvésváltásnak, dallamlebegtetésnek, szünet nélküli tapadásnak, kapcsolásnak! Ellenben van a nála nem ismert párhuzamos hang-lejtés alkalmazásának, és a második megoldásban a szünetnek és a hangsúllynak!

6. Érdeemes felsorolnunk, hogy különböző szerzők szerint, mi történik a kapcsolva tagolás pillanatában. A sorrendben az időrendet követem, amennyire lehetséges. Így látjuk azt is, hogyan javították leírásukat az évek során.

- PÉCHY: 1. hangszintet cserélünk lefelé vagy felfelé (és tempóváltás is?) (Bn.² 158; Bn.³ 160)
 2. lebegő hanglejtés parányi szünettel (Bn.² 183)
- WACHA: 1. „vesszőhanglejtés” (= nyitva tartott dallam), és szünet elhagyásával az előzőhöz csapjuk (i.m. 170)
 2. ponttal zárunk, de szünet tartása nélkül, egy lendülettel mondjuk végig, és a hanglejtés a következő mondat elején szinte lebegő magasságból indul, tempója lassul (vö. i.m. 170)
- DEME: 1. átlebegtetjük a nyitott hanglejtést a szüneten (Kossuth rádió 1979. II. 14.)
 2. lebegtetett hanglejtés után nyomaték, és magasságváltással kötjük össze, s egyben választjuk el (Kossuth r. 1979. IV. 11.)
- PÉCHY: 3. lebegő hanglejtés közben villanásnyi szünetet éreztetünk (Bn.³ 186)
 4. szünet helyett gyors hangfekvésváltás a dallam lebegtetésével (Kossuth r. 1980. IX. 24.)
 5. gyors hangfekvésváltás és lebegő, előre mutató hanglejtés (Kossuth r. 1981. II. 11.)
- DEME: 3. lebegő hanglejtés szünet nélküli tapadással (Kossuth r. 1980. IX. 24.)
 4. „... a hanglejtés lebegve tartása és a megszakítatlan átívelés ... ilyenkor a szünetet erő- és magasságbeli váltás helyettesíti, az egybetartozást pedig az előre mutató hanglejtés jelzi” (Tanácsadó beszédművelő szakkörök számára. Művelődési Minisztérium, 1980. 14.).
- NyKk.: 1. a tagok azonos (párhuzamos) hanglejtése (771)
 2. a kapcsolandó tag előtt kis szünet és nagyobb hangsúly a kapcsolandón (771–2)

7. Az elmondottakból kitűnik, hogy még több kérdésre kell pontos választ adnunk, hogy biztosan meghatározhassuk (definiálhassuk), mi is a kapcsolva tagolás. Biztos az, amit Fónagy kísérletei óta már tudunk, hogy a kapcsolva tagolás az azonos hangsorokból álló szerkezetek különböző értel-

mezésének egyik mondatfonetikai eszköze. Ám ez nem elegendő. Választ kellene adnunk a következő kérdésekre is:

a) Mit nevezünk kapcsolva tagolásnak? Csak a kapcsolat egy pontján megvalósuló jelenséget, avagy ezt és az egész megelőző és befejező folyamatot együttesen?

b) Mondatnál nagyobb egységeket, egy vagy több mondat határát is áttörő és egybefogó szövegfonetikai eszköz?

c) A cikkben felsorolt különböző megoldások egy azonos jelenség (a kapcsolva tagolás) különböző leírásai vagy egymástól különböző jelenségek leírásai?

d) Ha különböző jelenségek, el kell döntenünk, melyiket nevezzük kapcsolva tagolásnak, és a többinek milyen nevet adjunk.

e) Mikor melyik megoldás a jobb? Azt kell-e feltétlenül követnünk, vagy válogathatunk a felsorolt változatok közül?

E kérdésekben ma még nincs teljes egyetértés.

Sámbokrétihy Péter

Csujogatus, nóta, banda

Az ifjúság nyelvéről tudjuk, hogy fogékony a zene, a divat hazai és külföldi szóújdonosságai iránt. Különböző divatszavak bekerülnek nyelvükbe, majd egy részük gyorsan ki is hull szókincsükből. Persze nemcsak átvesznek szavakat. Nyelvi leleményességüket jelzi, hogy maguk is „csinálnak” szavakat, vagy alkalmanként „leporolnak” egy-egy kevésbé vagy szűk területen használt szót. Példáink is ilyen esetekről szólnak.

1. Nézzük meg először a köznyelv által legkevésbé ismert szót, a *csujogat(ás)*-t! Nem sokat tudunk róla. Etimológiáját az TESz. nem közli, de valószínűleg nem tévedünk, ha eredetét nézve hangutánzásra gondolunk, mint rokon értelmű társánál, a *kurjongat(ás)*-nál (vö. TESz. 2: 678). A határainkon belüli nyelvjárásokban — regionális szótáraink tanúsága szerint — nem ismerik (vö. OrmSz., SzegSz.), de nincs adata az ÉrtSz.-ban sem. Nincs rá adat Szabó T. Attila hatalmas anyaggal dolgozó Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában sem. Lőrincze Lajostól tudom, hogy ő Erdélyből ismeri a szót. Az ÚMTSz. valóban szótárazza Kalotaszeg vidékéről: a *csujogat* alakot Gyervásárhelyről, Ketesdről, Kidéről és Nyárszóról, a *csujogatus*-t pedig Ketesdről, Magyarvalkóról és Nyárszóról.

A *csujogat* jelentését a szótár így adja meg: „tánc vagy mulatozás közben réjákat, rigmusokat kurjongat, kiabál”. A szó fiatalok által (városi fiatalokról van szó) használt jelentését Cs. T. Folkdiszkó című írásának részleteivel értelmezzük (Világ Ifjúsága 1979. december). „A csujogatus — azaz kiabálás — kollektív műfaja a Muzsikás együttes kezdeményezéseként hódít a — popdiszkóban talán már kissé megfáradt tizenévesek között.” A következő részletek tovább pontosítják a jelentést: „... huncutkodó *csujogatusoktól* visszhangzik a téli hónapokban jó néhány fővárosi középiskola klubja.”; „... a Kalamajka, Téka és a Vujicsics együttesek csiholják a népzene a *csujogatusokhoz* és a táncokhoz” — aminek aztán az az eredménye, hogy „a hajdani

falusi mulatságok, táncházak hangulata költözik be a folkdiszkóba". A mondatföredékekből látjuk, hogy a *csuojogat(ás)* eredeti és új jelentése lényegében fedi egymást, csupán a cselekvés szintere változott valamit (vö. még: „Táncolva, *csuojogatra* vonul a legénység a templomtól a táncoló házig.” — UMTSz. 1: 913). Nyelvileg mégis érdekes eseményről van szó. A nyelvtudomány a jelenséget ismeri: a nyelvi változások egyik formája, hogy csoportnyelvből rétegnyelvbe, rétegnyelvi használatba kerül át egy-egy nyelvi elem (vö. Pais: I. OK. 4: 458), ezúttal bizonynyal a táncházak hazai divatja révén.¹

Az újságíró jóvoltából egy, a fiatalok körébe most lopakodó nyelvjárás szó első lépéseit értük tetten. A *csuojogat(ás)* egy kicsit talán szokatlan, de nem szabálytalan és nem idegen hatású. Ha a *csuojogat(ás)* segít abban, hogy a fiatalok megszeressék a népzénét, megismerjék a népi táncokat, nem haragszunk rá akkor sem, ha a *csuojogatás*-hoz a keretet a csúnya „folkdiszkó” adja is. Szurkolhatunk tehát a *csuojogatás*-nak. Hogy végül is mi lesz vele, azt ma még nem tudhatjuk.

2. A *nóta* szavunk „leporolása” is a fiatalok zenéjével kapcsolatos. A mai zajos zenét játszó együttesek hangversenyein újabban gyakran hallható a *nóta* köznyelvitől eltérő jelentésben.

A *nóta* népies dal vagy annak dallama (ÉrtSz.). Ezt a jelentést őrzik a nótaszövegek („Írja meg, hogy arrafelé milyen *nóta* járja...”), a szólások („Már nem az a *nóta* járja”). A *nóta* iránti igényt a zenei műveltség gazdagodása, a könnyűzene térnyerése visszaszorította, alkalmanként azonban — vacsorákon, lakodalmakban — még mindig előkerül. Persze sok minden hat ma a *nóta* korábbi népszerűsége ellen. Mindenekelőtt a következők: a magyar zenetudomány Bartók és Kodály művei alapján tisztázta a népdal és a *nóta* közötti értékkülönbségeket; eltűntek a monarchiabeli sajátos hangulatú kiskocsmák, ugyanígy a régi szegényes, koszos kocsmák az ott hegedülő egy-két szál cigánnyal; a fiatalok körében már hosszabb ideje a ritmusos zene hullámai váltják egymást stb. A szó ritkuló használatát most viszont — az eredetinel korszzerűbb jelentésben — a fiatalok kedvelt zenekarainak szóhasználata kezdi megújítani.

A *nóta* a zenekarok szólistáinak bevezető szövegeiben, nyilatkozataiban gyakran hallható 'dal', 'táncdal', de főképp 'sláger' jelentésben. Eröss Ágota idézőjeles hivatkozása jól érzékelteti ezt: „Míg a Rádió, a Tévé és a Hanglemezgyár által felvett számok zsűrízésen esnek át, addig a koncertek »nótái« ellenőrizetlenül kerülnek nyilvánosság elé” (Nők Lapja 1980. május 17.). Az idézet azt is jelzi, hogy az „új” *nóta*-ra a publicisztika szintén felfigyelt már.

Nézzük meg a terjedő új jelentését néhány, a fiatalok újságjaiból vett idézetben! A Piramis Együttes Nagy buli című nagylemezének összekötő szövegében mondja Révész Sándor, az együttes szólistája: „... és egyben ez a következő *nóta* is.” Az alábbi részlet Szörényi Levente nyilatkozatából való: „Jelenleg reális esélyünk nincs is erre, hiszen a slágerlistára általában új *nóták* kerülnek föl” (Magyar Ifjúság 1980. márc. 21.). Más helyen pedig Karda Beáta egyik dala kapcsán olvassuk a következőket: „Ha nem is érezte meg, bizonyára sejtette, hogy ez egy menő *nóta* lesz” (Ifjúsági Magazin 1980. április). Molnár Erik rockénekes bemutatása során írta az IM. ugyancsak 1980. áprilisi száma: „A Rock ördögei és a Kislány, mondd című *nótákat* az

¹ Lőrincze Lajos szíves közlése.

MHV valószínűleg még az idén megjelenteti.” Végül még egy példa a *nóta* új sikereiből: „A zenekar tagjai kiszúrták, hogy ott van, s az új *nóta* előtt bekonferálták . . .” (IM. 1980. február). (A fiatalok nyelvét tanulmányozó kutatók figyelmébe ajánlom a Magyar Ifjúság, az Ifjúsági Magazin, a Világ Ifjúsága írásait, riportjait.)

Az Omegától, a Dinamittól vett szövegekből, a Magyar Ifjúságban és Ifjúsági Magazinban közölt nyilatkozatokból, beszélgetésekből tovább szaporíthatnánk a példákat. Arra nézve még sincs biztos támpontunk, hogy a fiatalok zenei divatja tartósan megújítja-e a *nóta* szavunkat. Mindenesetre a fiatalok nyelvébe a divat által bekerült argóknál tartósabbnak látszik.

3. Úgy tetszik, a *banda* szavunk jelentését is a fiatalok zenei divatja árnyalja tovább. Az újságok és a zenekarok jóvoltából ugyanis ’(pop-, rock-) zenekar, zenei együttes’ jelentésben kezdik felkapni a szót. „A következő *bandának* nehéz lesz . . .”; „A nagy *bandákat* mindenütt szívesen látják . . .” — olvassuk a Magyar Ifjúság 1979. évi 51. számában. A többi példa is a fenti jelentést erősíti. Demjén Ferenc: „ . . . és tizenöt év múlva ismét lesz egy új *banda*, egy új muzsika és ez így megy körbe” (Valóság 1980. február). „Még eshet, hogy legközelebbi koncertjükön a csövesek botrányt okoznak, vagy a konkurrens *banda* technikusai bosszúból elrontják a berendezésüket . . .” — írja Erőss Ágota már idézett cikkében.

A *banda* jelentésfejlődése világos: a szó a társadalmi és kulturális fejlődés hatására elveszíti egyik korábbi jelentését (’szórakoztató [cigány] zenészek együttese’), és egy másfajta zenét játszó együttes jelölőjévé válik. A változás nyelviileg szabályos és ismert is. Nekem azonban a *banda* így sem tetszik, mert zavar a szó szótárbeli első jelentése (’bűncselekmény)eket együttesen elkövető csoport; hitvány, felelőtlen társaság; népellenes gyűlevész fegyveres csoport’) — vö. ÉKSz. 88–9. A korábban gyakran használt *cigány bandá*-nak csak sajátos helyzetben volt pejoratív árnyalata (’garázda, naplopó csoport’), inkább gúnyos árnyalatát ismerték. A következő idézet — a fenti pejoratív jelentésekre utalva — indokolja ellenérzésünket: „A közönség — hadd használjam az e témakörben közkeletű megnevezést — *bandát* választ, s a *banda* programja, hogy kifejezze a közönsége életérzését” — írja Maros Dénes abban a tárcában, amelyben a fiatalok neveléséért a társadalmi felelősség erősítését sürgeti (Népszabadság 1980. márc. 9.).

A *banda* jövőjéről sem tudhatunk semmi biztosat: magam prognózisra semmiképpen sem vállalkozom. A szinkrón helyzet ez: rétegnyelvi használatban ennél a szónál is jelentésváltozást figyelhetünk meg. Nem valószínű, hogy a köznyelvből az igényesebb *együttes*-t a *banda* kiszorítaná. Vagy ki tudja?

A három szó példája bizonyítja, hogy a fiatalok nyelve különböző hatások alatt, különböző divatoktól irányítva változik. A belső szóteremtés új példái láttán megerősödik bennünk, hogy nem baj, ha a fiatalok mind több területen „szóhoz jutnak”, jöllehet nyelvük vadhajításainak nyesegetésére figyelniük kell. A három példa tanulsága még az is, hogy nem helyes, ha a fiatalok nyelvének, beszédének minősítésekor csak a rossz példákat emlegetjük.

Zilahi Lajos

Anyanyelvünk védelmében

1. Folyóiratunkban Szepeszy Gyula nemrég A „tötö” nyelv járványa cím alatt kegyetlenül elverte a port a sokszor csak eredete szerint *-t, -tt* képzős melléknévi igenevnek ma is terjedő állítmányi használatán (Nyr. 104 [1980]: 16–28): „kritériumai . . . *vitatottak*” (19; ezt az ÉKsz. már „mn.”-nek mondja!); „*Elégedett* az eredménnyel” (24; ezt szintén!). A szerkesztőség, nyilván a dolog bonyolultságát s talán egy-két részlet tisztázatlanságát vagy ellentmondásait is látva, jegyzetben hozzáfűzte azonban: „Kérjük olvasóinkat és munkatársainkat, hogy mondják el véleményüket erről a kérdésről” (uo. 16). Ennek a felhívásnak szeretnék az alábbiakban eleget tenni, annyival is inkább, mert úgy látom, hogy századunk nyelvművelése kevés ősi kifejezőmódunk újabb alkalmazásait támadta igazságtalanabbul, némely jogos rosszalláson túl. — Rögtön megjegyzem, hogy Szepeszy ugyane tárgyról vallott, szerintem szakmailag még kevésbé helytálló nézeteit előzőleg rendkívül fölényesen és szenvedélyesen már a nagy nyilvánosság előtt is „népszerűsítette” az Édes Anyanyelvünkben: Hírlapírók: ne így! (2[1980]: 1. sz. 2) és a Magyar Nemzet vitafórumán A nyelvművelés hátbaütői címen (1980. márc. 23. 14).

A magyar melléknévi igenevek egyre gazdagabb és divatosabb alkalmazásaival majdnem harminc év óta foglalkozom. Külön e tárgyú szakmai közleményeim: 1953: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról: MNy. 49: 128–40 (alább röviden = T. 1953); 1956: A határozó igenevvel egyértékű, modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz: Pais-Eml. 248–57 (= T. 1956); 1958: Melléknévi igeneveink fokozhatósága: MNy. 54: 105–7 (= T. 1958); 1976 (valamelyest népszerűbben, de néhány további szempontot is figyelembe véve s jórészt szinkrón példaanyaggal): Mai nyelvtanunk felszín alatti mozgása: Anyanyelvi olvasókönyv c. munkámban 71–86 (= T. 1976¹), illetőleg „Mind ahhoz járó vagyunk . . .”: uo. 179–85 (=T. 1976²). — De további feladatommak éreztem ezután is a melléknévi igeneveink újabb alakulásáról tapasztaltak mai szempontú világos áttekintését; ha kell, a már közöltek, kivált a *-t, -tt* képzős állítmányra vonatkozó némi kiegészítésével és csiszolásával. Ezt igazában 1983-ra, azaz harminc évvel a T. 1953 utánra terveztem (ha élek akkor). Most az alkalom azt sugallja, hogy — biztos, ami biztos! — legalább vázlatosan fizessem meg rögtön ezt a tartozásomat is.

Így hát általánosabban és nem csupán Szepeszy Nyelvőr-beli cikkével kapcsolatban kívánok foglalkozni particípiumaink újabb kori életével. A legutóbbi évek egy-két nyelvművelő újságcikkével pedig akkor sem vitázom, ha valamilyen részletben eltér tőlük a felfogásom. Persze a nézetek világos szembeállításának hasznában nem kételkedem. Széchenyivel vallom: „Sokan az ellenvetéstül [= vitától] úgy félnek, mint a’ setétségtül, az pedig éppen olyan szükséges az igazság tökéletesb kifejlődésére, mint ez a’ nap sugárainak

szembetűnőbb [így!] tételére. Semmi se lehet az egész világi egyetemen nyomás és ellennyomás nélkül.” (Hitel 37; utána a szerző a tekintélyi érvek ellen szól.) Csak azért nem térek ki minden apró nézeteltérésre, mert ahol egy-egy régebbi elgondolás helytelenségét igyekszem alább bebizonyítani, ott egyúttal hallgatólag ezekre vonatkozólag is színt vallok.

Sajnos, az ilyen áttételes, „néma” cáfolással éppen ebben a kérdéskörben nagyon felsültem már. Az időszedő, betegessé váló, főként politikai okból mellőzött Simonyi Zsigmondnak három, 1917–1919-ben közzétett kis vitacikkét egykor csak mint bibliográfiai adatot említettem (T. 1953: 135). Inkább a szerintem is helytálló, előző nyelvművelői állásfoglalásait idéztem, illetőleg magát a jórészt mást igazoló nyelvi fejlődést iparkodtam híven bemutatni (pl. uo. 130 kk.)¹. Azóta mégis több szakíró felfogásán érzett Simonyi e nem éppen megbízható cikkekcskéinek hatása, sőt Szepesy szóban forgó munkáiban szinte csak ezek tanítása kapott újra élesebb hangot. (Bizonyítékokat szerintem aligha.)

A tárgykörnek Szepesytől nem vizsgált részleteiből alább viszont többet nem hagyhatok el, legalábbis nem teljesen. Ezért emlitem már itt, hogy a *-t, -tt* képzős igenév viselkedése sokban tanulságos párhuzamokat mutat az *-ó, -ő* képzősével. A kevésbé használt, *-andó, -endő* toldalékosnak a dolgát ellenben nem érintem itt (vö. T. 1953: 138–40; T. 1958: 107). — Tudnunk kell azt is, hogy ha a *fontoskodó (volt)*, *megértő (volt)*, illetőleg a *megbántott (volt)*, *elkötelezett (volt)* szerkezettypust rosszalljuk, akkor a szintaktikai és az értelmi viszonyok összhangjának védelmében helytelenítenünk kellene sok másfélét is. Mindenekelőtt a *fontoskodó* (nem akart) *lenni*, a *megértő* *lévén* s (az *ő*) *megbántott* *volta* fajtájú egységeket. Sőt el kellene vetnünk a melléknévi igenévi határozók egy részét is: a „predikatívusziakat” (*fontoskodónak, megbántottnak* íté, nevez, mond, tart stb.) és a „nunkupatívusziakat” (*megértőnek, elkötelezettnek* látszik, tetszik, mutatkozik, tűnik [fel]). S még egy sor eredményhatározóit is (*fontoskodóvá, megértővé* válik; *elkötelezetté* fejlődik, [arca] *ijedtre, zavartra* változik). — Többnyire erős fogalmi és lélektani, illetőleg szókinccsani kapocs fűzi egybe főleg a *-t, -tt* toldalékos melléknévi igeneveket *-ság, -ség* képzős, elvont főnévi származékaikkal: *mulandó-ság, érthető-ség; megbántottság, elkötelezett-ség*. Erről Simonyi is szólt, l. alább. — Azt is nehezen fogadhatja el tartósan a közösség nyelvérzéke, hogy a sokban melléknévi igenévi jellegű deverbális fosztóképzős melléknév lehet állítmány, de az antonim igenév eleve „helytelen” így: az „*En értetlen voltam*” jó, ám a „*Te megértő voltál*” „magyartalan”; a „*Klára romlatlan*” forma hibátlan, a „*Klára zuhlott volt*” azonban „hibás magyarságú”? — Még azt sem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk, hogy a melléknévi igenévi jelzőket (kivált az értelmezői szórendűeket) szintén erős beszéléslélektani kötelekek fűzik a szinkroniában is az azonos szófajú és jelentésű állítmányokhoz. Aki sokszor emlegeti a „*sértő magatartás*”-t, „*megbántott ember*”-féleket, annak a tudatában könnyen

¹ Simonyi Zsigmond iránti hálás tapintatatomat nemcsak korszakos jelentőségű munkásságának tisztelő elismerése magyarázza, hanem az is, hogy felsős gimnazista koromban az ő pompás kézikönyve, *A magyar nyelv*² keltette föl érdeklődésemet először a magyar filológia iránt. Más szóval: az érettségi után pályaválasztásomat is nem utolsósorban öneki köszönhettem. Ezért volt annyi örömöm később abban, hogy emlékéet egy magyar és egy francia szakcikkben, majd *A múlt magyar tudósai* sorozat egy kis kötetében ápolhattam. S ezért fájóbb most ez a vele való egyoldalú vitám. (Eljárásomat ezzel nem mentegetni, hanem csak magyarázni kívánom. A szakmai tévedések továbbélését sajnálom, de igazi, mély büntudat ma sem mar emiatt).

elvonódik egyrészt „(a magatartás) *sértő volta*”, „(az emberi) *megbántottság*” típusú, említett fogalmi és nyelvtani struktúra, másrészt a predikatív viszonyú „*Viselkedése sértő volt*”, „*Én is megbántott voltam*” stb. gondolat- és mondatfűzés. A generatív transzformációs nyelvtani szemlélet e két szerkezet összetartozását másként, új elvek alapján és modern műszókkal még jobban hangsúlyozza. (Erről már szóltam: T. 1953: 132–3; T. 1976²: 182–3.)

És még két „apróságot”!

a) A problémacsoport egyik sarkalatos kérdése az, hogy a többször vitatott helyességű *-ó, -ő*, illetőleg a *-t, -tt* képzős állítmányok még egyértelműen melléknévi igenevek, vagy átmeneti, esetleg kettős (igenévi és melléknévi), vagy talán már tisztán melléknévi szófajuk-e: „Ez a mozzanat még *elgondolkodtatóbb*”; „S olasz szív nem lehet emlékektől *gyötörtebb*” (Babits: Itália). Szándékosan vettem először általános használatú, fokozott igenévi példát, a másikban igéhez illő határozóval bővített, alkalmi használatú fokozott igenevet. Csak röviden jelzem, hogy az általános használatú szót én rendszeren még nem zárom ki a melléknévi igenevek köréből akkor se, ha melléknévies oldala annyira érezhető, hogy állítmányi szerepe és nem körülírt fokozhatósága egész természetes. Az igazoló példákat alább közlöm. (Vö. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 81; T. 1958: 106–7; T. 1976²: 180–1.) Minthogy azonban egy-egy melléknévi igenévnek ilyenre válása először kissé mindig újszerű, mondattanilag is merőben alkalmi használatú volt (még a ma már tisztán melléknévi *buzgó, méltó; nyugodt, csapzott* esetében is), a nyelv természetes mozgásának védelmében s az eddigi fejlődési tendencia ismeretében én most is bizonyosan nehezebben mondom ki mereven elítélő véleményt a még szokatlan kifejezésekről, mint némely, tőlem is tisztelt nyelvművelőnk tette, teszi. (L. alább.)

b) Főleg a század elején több súlyos nyelvművelői megrovás érte a Nyugat szerzőit s az újságírókat, amiért felelőtlenül terjesztik a főnti szófaji csoportban is a jelzőnek a szokásos jelzett főneve nélküli, azaz ráértétes, tapadásos, tömör használatát. Horváth János 1911-i példája (MNY. 7: 69): „Ez a nem programszerű és *nem akart* adta meg első regényének . . . tipikusságát”. Simonyi is, más is szólt valaha ilyen szellemben. Nos, gyerekkoromban én is így tanultam fogalmazni: a „*Rettentő* dolog, hogy . . .” s az „*Ők vidékről ideköltözött lakosok*” valamelyest választékosabb forma, mint a „*Rettentő*, hogy . . .”, „*Ők is vidékről ideköltözöttek*”. Az iménti *nem akart*-ot ma is mesterkéltnek érzem. Mégis úgy látom, hogy ez a sűrítés lassan egész természetes jelenség lett, az *-s* és az *-i* képzős szavak körében is hozzászoktunk. Esetenkénti helyességét elméletileg az dönti el, hogy a közlő és partnerja az adott szituációban fáradság nélkül érti-e az igenévhez esetleg hozzágondolható jelzettet is („Az előadás *színvonal alatti*”; tudniillik: 'mértékű'); illetőleg hogy a melléknévies minősítés megszokott-e az illető társadalmi körben (vívásban: „*Most M. Z. lett kedvezményezett*”). — A melléknévi igenévnek, kivált a *-t, -tt* képzősnek alkalmi, ráértétes főnévi használata viszont igen-igen sokszor egybefolyik a nem főnévivel. Állítmányi szerepben például a „*Fölmentett* vagyok” névszója emlékezetem szerint már az első világháború idején jelenthette a 'katonai szolgálat alól fölmentett (férfi)' fő- és melléknévi tartalmat; az iskolai életben azóta is a 'testnevelés alól fölmentett (tanuló)' értelmet. A kérdőívek személyi adataiban szokásos *elvált, férjezett, érettségizett, egyetemet végzett* stb. is ilyen kétlaki szó. S a nyelvtanban ugyancsak így önállósul néha az *alárendelő, kérdő, felkiáltó, alárendelt, fölérendelt, mellérendelt, összetett: a*

ráértett *mondat*; *összetétel*, szó esetén inkább főnévi, nélküle pedig inkább melléknévi igenévi állítmányként. S itt is csak azt mondhatom: ha az ilyen újabb meg újabb tömör szerkezeteket mint a hagyománytól nem igazoltakat nyomban kigyomlálnánk, akkor ez irányban megállna a társadalom és a nyelv együttes haladása. De a melléknévi igenevek főnevesülésének-melléknévesülésének ezzel kapcsolatos további vizsgálata nem tartozik ide.² — Csak egy 1980-i, szerintem kifogástalan példát említek a kommunikációs folyamat eleven voltának érzékeltetésére: „*Beszélt vagy írott legyen-e a megalkotandó ... nyelv?*” (Balázs János: M. deákság 89).

Szepesy mind e határkérdésekre sehol sem tér ki. Így aztán nem is meglepő, hogy Édes Anyanyelvünk-beli írásában magyarázat nélkül akad a hibásnak mondott melléknévi igenévi állítmányok közt egy állapotféle határozó szerkezet is: *érzi magát ... kiszolgáltatottnak*. Vajon honnan tudhatja az olvasó, hogy ez már nem egészen olyan mondat típus, mint az ott tárgyalt többi példában levő; s hogy a szerző nem csupán tévedésből vonta-e oda?! — A Nyelvőrben meg éppen jelzői szerepű -t, -tt képzős igeneveket kever a megbélyegzett állítmányiak közé (i.h. 23). Még arra sem kép észbe, hogy ezeket ő maga sem *van + -va, -ve* képzős szerkezettel vagy egyszerű igei állítmánnyal „helyesbíti”, mint többi példáját, hanem folyamatos cselekvésű melléknévi igenévi jelzővel. Mint írja: „Brezsnyev fogadta a ... Moszkvába érkezett Tito elnököt” ... — Az *érkezett* helyett magyarul ezt kellett volna írni: a Moszkvába *érkező* Tito elnököt. Más példák: „A medréből *kilépett* folyó sok kárt okozott” (helyesen: *kilépő*); „A magát személyi igazolvánnyal *igazolt* Kovács József aláírását hitelesítem” (helyesen: *igazoló*)”. E tévedéssorozata azt a látszatot kelti, hogy nemcsak nem idézi, de nem is tud Rácz Endrének az utóbbi jelenségről szóló tanulságos értekezéséről, mely 1975-ben Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata címmel ugyancsak folyóiratunkban (99: 3–11) jelent meg. — Az is jellemző, hogy ő láthatólag mint igenévi állítmányt ítéli meg a *vitatottak* (19) s a *hivatott* sőt (27), melyet az ÉKsz. már melléknévinek minősít. (Szerintem kettős szófaják.) Ugyanez a helyzet az *elégedett* (24, 27) példaszó esetében, sőt egy-két továbbiában is. — Dehát sajnos, a nem őt igazoló szakirodalom következetes, érdemi számon tartása és a példák finomabb szakmai megítélése amúgy sem erős oldala Szepesy cikkének; így nem folytatom ezt a sort.

2. Azzal, hogy az -ó, -ő képzős igenévi állítmányként idegenszerű újítás-e a magyarban, s általában rossz-e, talán könnyen végezhetünk. Simonyi Zsigmond igazában nem rosszalta; erre már többször (legutóbb T. 1976¹: 80) utaltam. 1911-ben Horváth János tekintélyes szava azonban az akkori konzervatív tudósoknak a Nyugat stílusforradalma elleni állásfoglalását is képviselte. A mi kérdésünkben elvileg mindegyik melléknévi igenevnek állítmányi használatát helytelenítette azzal a soká nem „finn-

² Ritkább jelenség az, hogy az állítmányi szerepű szó alakja miatt egyaránt lehetne melléknévi igenév is, ige is. Ilyen pl. Tompa Mihálynak 1850-ben írt, A gólyához című versében: „Ne menj a tóba, vértől áradott”. A közeli többi állítmány sem teszi bizonyossá, hogy a költő szerint igealak vagy igenév-e a végső szó. Emitt inkább igenév (vagy már melléknév?) a *szétterült* állítmány: „Nagyanya bólogatott, hümmögött, alacsony volt, szétterült, mint a házuk” (Palotai Erzs: ÉS. 1980. febr. 9. 14). Ez a néha zavaró homály végső soron az igenév s az igealak ősi egységének késői visszacsengése, l. alább.

ugrista” megokolással, hogy állítmánynak nem a melléknévi igenév, hanem „az ige született”. (Hosszabban idéztem már: T. 1953: 131.) Egyben azt a látszatot keltette, hogy a hibáztatott mondattani alkalmazás nem tartozik nyelvtanunk „magyaros” eszközei közé; bár a „magyartalanságok” közt tárgyalta, de pontosan idegenszerűnek azért nem mondta. Azon, hogy nyelv-művelőink ezután szintén vagy ellentmondásosan ítélték meg az említett -ó, -ő toldalékos szót, vagy éppen rosszalották, már másutt átfutottam (uo. 130 kk). S arra is rámutattam régebben, hogy Horváth János volt a legtekin-télyesebb nyelv-művelő, aki a -t, -tt képzőkre még a felszabadulás után, 1948-ban is ezt a szerintem túlzó tanácsot adta közre: „Múlt idejű melléknévi igenevet lehetőleg ne használjunk állítmánynak” (1. T. 1953: 136). Ezért is nem hagyhattam ki a nevét a kérdés újabb tárgyalásából, bármennyire tiszteltem őt egyéb munkáiért. Hiszen akkor már tudván tudhatta, hogy ez az állítmányi használat nyelvünk legősibb sajátosságai közül maradt ránk, s ma legfőlőbb csak egy sor mesterkélt kifejezésben lehet igazán bántó stílus-hangulatú, ha tetszik: „magyartalan”.

Gombocz Zoltán ugyanis egyetemi előadásaiban 1918 óta folyamatosan, 1920-i akadémiai székfoglalójában stb. a szakmai nyilvánosság előtt már kifejtette, majd németül is közzétette, hogy melléknévi igeneveink pusztá vagy toldalékos (illetőleg toldalékká vált névmási stb. elemmel bővült) alakjai funkciómegoszlással, csak utóbb illeszkedtek be igeragozási rendszerünkbe (vö. pl. MNy. 27[1931]: 142). Nagyjában ugyanezt tanította Horger Antal is (pl. A m. igeragozás története 63; l. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 81). — Mai kor-szakunkban Bárczi Géza szintén így írt: „a finnugor együttélés korában . . . igei állítmány helyett gyakran névszói jellegű, azaz igenévi állítmányt használtak . . . Ezekből az igenevekből azonban az igei állítmány térhódításával különféle igeragozási alakok lettek . . . Ez a fejlődési mód aztán megismét-lődött a magyar nyelv külön életében . . . Így a befejezett múlt idő töve . . . [eredete szerint] azonos a múlt idejű melléknévi igenévvvel. Ennek az igeidőnek a kialakulása . . . még az ősmagyar korban végbement” (1963: A m. nyelv életrajza 61). Azóta ugyan az uralisztikában erősödőben van az ige ősi-bb voltát valló felfogás, de a befejezettséget kifejező morféma igealakot és ige-nevet formáló erejét tudtommal senki sem vonta kétségbe. A funkcióhasadás pedig az igenév állítmányi használata nélkül elképzelhetetlen volna. — A mai -t, -tt képzős igenévi állítmány ősi voltát tehát Szepeszy 1980-i cikkeinek kivált jobban figyelembe kellett volna venniük, mint egy zárójeles közbe-vetés erejéig a Nyelvőrben teszi (18; újságcikkeiből egészen más, merőben téves szellem tűnt ki).

Ő tehát mégis Simonyinak 1917 és 1919 közti cikkei választja alapul. Diadalmasan idézi az „Új németesség” címűből (most kissé rövidítve): „Ezt [a -t, -tt toldalékos igenevet] . . . nyelvünk — nemcsak ma, hanem az egész történeti korban — rendszerint csak j e l z ő ü l használja: *írott törvény, vert had, . . . járt út, halott vitézek, kárvallott cigány*. Míg a melléknévet . . . gyak-ran használjuk á l l í t m á n y u l, az igenevet ebben a szerepben nem szoktuk alkalmazni. Nem mondjuk pl.: Isten törvénye írott . . . A had vert . . . Ez az út járt. A vitézek halottak. A cigány kárvallott. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. ez *járt út*; a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a -va, -ve képzős határozó igenevet: Isten törvénye *meg van írva*. A had *meg van verve* . . . A vitézek *meg vannak halva* v. *meghaltak* . . . Az igenevet csak akkor használjuk állítmányul, ha többé-kevésbé elfelejtjük igenév voltát, és

melléknévnek érezzük, pl. *fáradt vagyok* ... már egészen *fásult volt* ... Az emberek *romlottak*" (17, Nyr. 46: 229–30 nyomán).³ — Átvieszi Szepeszy Simonyinak azt a megállapítását is, amellyel az a rosszalit állítmányi szerkezetet mintegy a latin s a német minta hibás követésével magyarázta. Az ő átvételéből idézve Simonyi szavait, csak a példaszövegeket rövidítve: „A latin *illi mortui sunt*, a német *sie sind gestorben* [= ők halottak (vannak)] a magyarban kétféle jelenthet: '*ők meg vannak halva*' és '*ők meghaltak*'. [Bekezdés] Mármost azt vettem észre, hogy egy idő óta kezdik nálunk, a németet utánözva, az igenevet magát állítmányul szerepeltetni: »A szociális problémák ... értékelése ... naturalisztikus elemekkel *telített* ... Kjellén ... kitűnően *informált* a ... viszonyok felől is ... Ez a békejegyzék nem lehet örömmel *fogadott*»." (L. Szepeszy i.h.) Simonyi azonban itt is csak századforduló táji példákkal „bizonyít”: „Kulturája sem *biztosított* itt”; „nyelvezete ... élénkséggel *felruházott*"; (Gárdonyiból:) „*befejezett* a szolgálatom"; „Az ajtó *zárott*". S elhagyta Szepeszy ezt az óvatosan ortológus felfogású, Horváth Jánosra is (1. fönt) emlékeztető részt: „A tulajdonképeni igenév jelzett főnév nélkül egyáltalán csak kivételkép szerepel: *Vert* viszen veretlent ... A következő használat sem »szokott« [!]: S a finom úr ... kissé *zavart*, kissé *i j e d t*, kissé *e l e r n y e d t*" (Kozma Andorból). — Azt hiszem, Simonyinak e bizonyítékul vett cikke több részében nyilvánvalóan elvetette a súlykot, s főleg nem vette kellően figyelembe a valóságos nyelvi fejlődést; 1. alább.

Szepeszy bírálát helyett ezután Simonyinak következő évi cikkére tér át (Nyr. 47: 150–1), egy kis bevezetéssel: Simonyi „hamarosan rájött arra, hogy a *-t*, *-tt* igenévnek [így!] ez a magyartalan használata nemcsak sült németesség, hanem a *-va*, *-ve* igenévnek [így!] tudatos kerülésére szolgál". Simonyi idézetének számomra most fontos eleje röviden: „Végre még egy most terjedező fonák használatról szölok ... ez is hibás okoskodáson alapszik. Annyit emlegették az *írva lett* és az *el van utazva* hibás voltát ... hogy néhány év óta az iskolában is elterjedt az a valósággal balga hiedelem, hogy *írva van* is hibás ... De íme, egy-két év óta [!] egyes írók, leginkább hírlapírók, abban a szent meggyőződésben, hogy a *törvény meg van írva* rossz magyarság, elkövetik azt a csakugyan rossz magyarságot, hogy a *törvény megírott!* A már idéztem példákhoz járuljanak még a következők: Eddig *nem volt ismert*, hogy ... A ... szójegyzék *gondosan szerkesztett* ... a tárgy *közismert* ... irányváltozása se teljesen *kizárt* ... ez a pont ... *tisztázott* ... egészében tekinteni a jelen *hivatott* ... A ... nő ... szervezetileg ... *tönkretett* ..." (i. h. 17; a példák itt is leginkább 20. századiak). Szepeszy azt már nem érinti, hogy Simonyi e cikkben mint hasonlóképp merőben új, gyökértelen használatot tárgyalja a nem melléknévesült *-t*, *-tt* képzős szók *-an*, *-en* ragos, határozói alkalmazását: *nem olvasottan*, *meg nem értetten*, *megállapodottan*, *meglepetten*, *elképedten*, *sértődötten*. S azt sem, hogy Simonyi még mást is rosszal: „fiatalabb íróink az igenévből sokszor elvont jellegű főnevet képeznek". Példái: *megvédezttség*, *beállítotttság*, *kiszolgáltatottság*, *magárahagyottság*, *ki nem egyenlítődttség*, *letiportság*, *szakadozotttság*. „Eddig ilyeneket is csak melléknévekké vált igenevekből képeztünk, pl. *rekedtség*, *fásultság*,

³ Megjegyzem, Szepeszy a „nem mondjuk pl.” rész után szó nélkül kihagyta idézetéből Simonyi két egész nevetséges „bizonyítékát”. Az egyik: „A ruhám tépett”, a másik: „Tanult vagy” (Nyr. i. h.). S a *fásult* igenév ebben a jelentésben csak 18. századi. — Sőt még a *fáradt*, *fásult*, *romlott*-félék se vesztették el egészen igenévi jellegüket, hisz igei alapszavuk él. Állítmányként használva tehát ezek analógiás hatásával is számolhatunk.

önhittség [ez neologizmus, s alapszava már nem igenévi!], *elbizakodottság, érettség, tanultság* stb.; *tapasztaltság . . . , sértődöttség.*" Mindezek bírálatairól alább lesz szó.

Végül Simonyinak 1918-i írásából (Nyr. 48: 87–8) való idézetével Szepesy már csak nyomósítja az addigiakat; főleg e résszel: „az igenévnnek önálló, különösen állítmányi használata csak legújabbban terjedt el [!], és ezt alig magyarázhatni másképp, mint egyrészt német hatásból (mert a németben a *törött és el van törve* egyaránt *zerbrochen*); másrészt az *írva van* mondatformának szándékos, de nagy tévedésen alapuló kerüléséből” (i.h. 18). Azt, hogy Simonyi most egy kissé észbe kap, s legalább a megelőző századok költői kezdeményeire is utal, Szepesy megint csak mellőzi. Pedig Simonyi itteni szavai szerint a „*meg nem értetten*-féle használata alkalmasint külön fejlődött: előbb úgy látszik inkább a költők használták a melléknévi *fáradtan, unottan*-féle analógiájára, aztán átment a szépprózába s onnan még tovább terjedt”. S ez után megismétli ugyan, hogy „az igenévnnek önálló, különösen állítmányi használata csak legújabbban [!] terjedt el”, de legalább azt még itt is megemlíti, hogy „előfordult a *-tt*-féle igenévnnek ilyen használata azelőtt is, pl. Gyöngyösinél mint verselésbeli könnyítő eszköz” (i.h. 87). A századforduló táji „újabb” példái is igazában már akkor régebbiek s szerintem átmeneti (kettős?) szófajúak: *ismert* (Nyr. 1894: 118), *elismertek* (BpSzemle 1917.) stb.

3. Az alig lehet ezek után kétséges, hogy Szepesynek „mesterséges nyelvi kreáció”, „vadhajítás az úgynevezett »tötő« nyelv, amely körülbelül száz éve ütötte fel a fejét”-féle megbélyegzése csak Simonyi gyöngé, késői cikkeinek hangnemét fokozták. És szerintem ez a baj: józan, korszerű bírálat helyett tévedéseiben túllícitált mintáján. Igaz, mint az Aranyék *-va, -ve*-t is kedvelő írásait követő Simonyinak, neki is a valóban ízes, magyaros „*-va, -ve* + létige” szerkezet féltése a szívügye. Ezért önmagában pedig nem kellene vitába szállnom vele; cikkének erre vonatkozó anyagát tehát nem is részletezem.

Csak hogy egykor Simonyi és korunkban Szepesy érthetetlenül nem vetett számot azzal, hogy amint az *-ó, -ő* képzős melléknévi igenévi állítmány a Halotti Beszéd óta (mai alakban: „*ahhoz járó vagyunk*”) adatolt forma, úgy a *-t, -tt* képzős meg a Königsbergi Töredék Szalagjai óta igazolható. Mai átírásban: *áldott vagy*; később az Üdvözlégy imában is az *áldott vagy te* = benedicta tu és *áldott . . . Jézus* = benedictus . . . Iesus alanyi–állítmányi szerkezet állandósult. Nem ez: *áldva légy, áldva (van)*. (Igaz, így imádkozó nemzedékeink nem tudták, hogy csak „tötöznek”.) Szinte hihetetlen, hogy Simonyinak nem ötlött eszébe se ez, se a Jókai kódex hosszú sor ilyen mondata. Nem vette figyelembe a Bécsi kódex példái közül a (mai alakban) *valának . . . megfáradtak* = erant fatigati (37) szerkezetet sem; tehát azt sem, hogy akkorról is igazolható mind a tárgyias igetöbblő való passzív, mind a ’belső cselekvésű’ tárgyatlan igetöbblő képzett, tehát aktív jelentésű igenévi állítmány. S legalább mai követői előtt nem titok, hogy az effélék az ősmagyar előzményekből jól megérthetők, s örökségünknek nem kevésbé értékes részei, mint a „*-va, -ve* + létige” szerkezete. (L. az I. pontban.)⁴

⁴ A most készülő új magyar történeti mondatlan előzetes irataiból az is kitűnik, hogy latinból fordított kódexeinkben akár a latin igei állítmánynak is megfeleltethet a magyar melléknévi igenévi predikátum (és megfordítva). De ennek részleteit, pl. statisztikai arányait, stilisztikai finomságait majd a szerzők „hivatottak” közzétenni.

Az kétségtelen, hogy a *-t, -tt* képzős melléknévi igenévi állítmány „régí irodalmunkban ritkábban fordul elő”, mint az *-ó, -ő* képzős (T. 1953: 135). De az *agyafúrt, eszefordult, eszeveszett, gutaütött, inaszakadt, kezeégett* s a népi *bélebűzhödt* típusú régi vagy mintára alakult (mint *agyalágyult*) összetett szókból is alanyi előtag forrt össze melléknévi igenévi állítmányi utótaggal! S ez újra csak arra vall, hogy ez az ősi mondat szerkezet a régi beszélt nyelvben sem avult el teljesen.⁵

4. Minthogy T. 1953: 135–7 a kérdéses *-t, -tt* képzős állítmánynak csak 20. századi alkalmazására idéztem egypár példát, később a magam megnyugtatóra a Nyelvünk a reformkorban című kötetben már valamelyest kiegészítettem ezek hátterét a korai 19. századi divat igazolására (396–7).

Próza irodalmunk is világosan jelzi, hogy az 1917-ben Simonyitól és most Szepesytől ismét fölfedezett „új németesség” némi szórványos előzmény után a felvilágosodás elejétől folyamatosan szaporodott annyira, hogy a 19–20. századforduló táján már a belső analógiák erősebben hathattak a szerkezet továbbterjedésére, mint a „*-va, -ve + létige*” németességről szóló, sokszor említett téves tanítás.

Faludi Ferencnek Szent emberéből (1773): „mikor *el-hagyott, el-felejtett vagy*” (72).

Kisfaludy Károly Elbeszéléseinek (1831) I: 1–152. lapjáról nem volt példám (csak a 64. lapon egy alkalmi főnévi állítmányra: „ha én volnék a’ *megbántatott*”), noha az *-ó, -ő*-s állítmány elég gyakori, a *-t, -tt* utáni *-an, -en* rag szintén (pl. *elmerülten*), sőt a *-ság, -ség* képzős szó sem hiányzik (*tanultság*). S mindez egész természetesen fordul elő!

Széchenyi Hiteljének (1830) I–75. lapjáról a kritikai kiadás alapján vettem ezeket: „az erős egyedül akar *megelégedett lenni*” (22); „mi Magyarok mikor *voltunk* olly igen *érettek*” (31; konkrét jelentésében nyilván nem volna ilyen újszerű!); „hallom azon bölcsen *átgondoltnak látszó* themát” (32); „akkor *megelégedett* az ember” (53); „azt gondolják, hogy öntartásuk mennél feszesb, *csafartabb, piperésb . . .*, annál . . . *tetszőbb*” (55–6); „semmi nem *teheti* őket *nyomorultá* [így!]” (71; félig fő-, félig melléknéviessé lett szó); „készülünk . . . bátrak *lenni* a harczban, mint régi apáink valának, de *kiműveltebbek, tanultabbak*” (73). És persze itt is van sok *-ó, -ő* képzős particípiumi állítmány (főtebb is: *tetszőbb*) vagy azzal rokon határozó, fokozva is; van modern *-an, -en* ragos alak (pl. *megelégedten*), *-ság* képzős elvont főnév (*romlottság, elromlottság*). — Önismeretének (1875) I–32. lapjáról való a kétes bizonyító erejű, melléknévibb *talpra esettek* állítmány (5) és a *talpraesett voltát* (3) szerkezet; meg a tanulságosabb *túlcsigázott voltát* (24) és *felcsigázott volta* (28) alakulás.

Gazdagabb forrás volt Jókai Hétköznapija (1846); adataimat a kritikai kiadás szerinti 5–105. lapról vettem. Rövidítve a példákat, s elhagyva a nyilván erősen melléknévesült, *sápadt*-féleket: „a homok . . . *dült*” (11); „[A te-

⁵ Simonyi ezeket — az *agyafúrt* típust nem nézve — 1907-ben „javított” elmélete szerint birtokos jelzős szerkezetekből eredeztette, amelyekben az utótag jelöletlen birtokszói szerepű, főnévi értékben vett melléknévi igenév volt. (L. Nyr. 36: 197; idézte 1939-ben Szepes: MNyTK. 47. sz. 6.) A mai etimológiai közfelfogás azonban az, amit főtebb ismertettem; erre és szakirodalmára l. főleg Pais: NytudÉrt. 46. sz. 69–70, továbbá a TESz. *agyafúrt, agyalágyult, eszeveszett* stb. címszavát. Egyébként *-ó, -ő* képzős melléknévi igenévi állítmánnyal mint utótaggal szintén elég sok ilyen régi vagy népi alanyos összetételről tudunk, l. Pais: i. h. stb. Persze a határozói igeneves *szívszakadva* szintén ilyen viszonyú ősi alak típus. (Utólag teszem hozzá: a NyKk. I: 152 a TESz.-szel ellentétben igei utótagúnak mondja az *ügyefogyott* szót.)

mető] pusztá volt és elhagyatott" (13); „azokat . . . az ördögtől megszállottaknak állította" (38); „elhagyottak mind a ketten" (48); „a menete oly . . . kiszámított" (89). Számításba jöhet még (az elhanyagolt mivoltáról: 77 s) az elhagyott voltát (88) szerkezet. A Simonyi rosszalta mód- és állapothatározók itt igen kedveltek: *önelégtlen, bősztlen, szédltlen, olvadtan, feszltlen, ingerltlen, elkeserltteben* stb.; s olykor modern absztraktumok szintén akadnak: *ingerlttség, elhatározottság, elvonultság, emelkedettség*.

Vajda Jánosnak korai (1848–1851) szépprózáját a kritikai kiadás 4: 7–76 alapján figyeltem meg. Biztos idevágó állítmányféle nem sok akadt: „előtte minden megunt, gyűlt volt" (31); „igyekezett magát szórakoztató tétetni" (57); „ingerlő illatokkal terhelt a lég" (60); *elszántta tették* (73); s egy mesterkelt alkalmi főnév „e nő . . . egy elvetemült" (74). Ám az -an, -en s a -ság, -ség igen gyakori, és főleg korszerűen, elvont értelmű használatban divatos. Vö. egyrészt: *megelégedetten, elégtelben, elszigetelten, kétségbeesetten*, „a kétségbeesés elől menekült", „apjától megátkozottan"; „boldogságba merült"; „harcfinak öltözött"; másrészt: *megátalkodottság, ájultság, elégteltég* (többször), *életunottság*.

Kemény Zsigmond Gyulai Páljának (1847) 5: 3–124. lapján még újszerűbb példákat találtam: „e kérdések . . . bonyolodottak" (4); „a bajazzo . . . levert vala" (7); „modora kereset [így !], . . . de hideg lön" (10); „szórakoztató . . . lön" (11); „káult lön a feje" (24); „életét eljátszottak hitte" (30); „együtt leendünk elégedettek" (37); *elégült volt* (74); „azon párbeszéd . . . [nem] úr, és proletárius közt szövöttek mutatkozik" (87); „kopottá s elviseltté tevék" (87); „minden veszélytől környezettenk hívé férjét" (104); *válk szórakoztató* (113); „arczát . . . elnyűttek találta" (116). Az egyéb, Simonyitól későbbinek mondott formákat elhagyom már, egy kivétellel: „a szem elvontan [= elterelve, akadályozva] . . . lát" (69). — S végül a Rajongók (1859) 3. kötetéből modernnek látszó példák, még tömörebben: „poroszlót megjötteknek hitte" (33); „ki . . . nyugodt . . . és összeszedett volt" (51); „Öreg, rongált" (54); „A bútorzat . . . tartósságra készített volt" (57; nem igealak!); „a kifejezések lefátyolozottak voltak" (60); *tekintik kifejtettnek* (90); *leigézettnek mutatkozik* (101); „ingerültté . . . válni" (111); *megbabonázottnak tartja* (116); *elégült vala* (132); „meglepő hatásra számítottnak talált" (144). A meghajoltan s a gyakorlottság típusa persze itt is képviselve van.

Nem tekintélyi érvként idézek még Arany János epikus költeményeiből egypár példát. Csak azért, mert a szerkezet természetes és egyben divatos voltát mégiscsak nyomatékossáiban igazolják, hiszen ez a költő a -va, -ve védelmében szintén minta lett. Másrészt azért, hogy megmutassam, milyen kevésé emlékezett Arany gyakorlatára Simonyi s az őt visszhangzó sora, mikor „új németesség"-nek, későbbi újságnyelvi divatnak minősítette a tárgyalt állítmányi fajtát, vagy éppen „a magyar nyelv legpusztítóbb járványa"-nak, „tötözés"-nek gúnyolta a használatát. Íme, az *áldott, átkozott, bágyadt, edzett, (meg)fáradt, kopott, nyílt, nyugodt*-féleket mint akkor is bizonyosan köznyelvi jellegűeket elhagyva: „[A váltó az ő] kézirata mind; nem utánzott | (Ömaga ismeri, hogy nem utánzott) semmi betűje" (EA. VII.); „Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága | S nem megunt előtte Isten szép világa" (T. I.); „fejem zavart" (Kat.); „Pörölve . . . kimért" (uo.); „oly borult" (uo.); „[E név] mi terjedt fogna lenni" (BI.); „Hamupipőke lön és megvetett" (uo.); „Mint a túri vásár, midőn legtömöttebb" (NC. IV.); „Neki már a földön minden olyan fagyott" (TE. I.); „a pokolra termett" (uo. IV.); „mind . . . kissé pállott" (uo. V.); „Rothadt a

levegő” (EL.); „[Piroskának] Tüje, kapcsa, bokra, tört, szakadt vagy oldott” (DI. II.); „*vala* mostan *áradt*” (TSz. X.); „Szava *mérsékelt*” (uo. XI.). — S rögtön azt is jelzem, hogy a Simonyitól ugyancsak későbből említett *-t(t)an*, *-t(t)en* végű határozók szintén tucatszám fordulnak elő Arany verseiben, olykor ma is meglepő alakulatokban: *letisztázottan* (EA. II.), *háborodottan* (uo. IV.), *elgyűlten* (uo.), *terhelten* (MO. I.), *kifakadtan* (uo. és III.) stb.

Mindez azt is sejteti, hogy Arany fogalmazása jobban fokozhatta a vizsgált szerkezet divatát, mint amennyire Simonyi rosszállása gyöngítette.

Hangsúlyozom: valamennyi itt feldolgozott szövegben sokkalta gyakoribb a „*-va*, *-ve* + létigés” állítmány; s majdnem mindben van egy-két akkor szintén divatos, régies-irodalmias *összeszorítvá*k típusú is. Az egész kérdéskörben tanulságos volna még a jelzői szerepű melléknévi igenvek *s z e m a n t i k a i* korszerűsödését is számba venni, mert az új fogalmak gyakran jelentkeztek e szófajban; de erre nem is gondolhatok most.

Ha tehát szembesítjük az utóbbi tanulságokat Simonyi 1917–1919-i „fölfedezéseivel”, világosan látjuk, hogy a valóságos nyelvi fejlődés mást mutat; kivált ha régebbi cikkeim s a Nyelvünk a reformkorban kötet példanyagát (1938) is figyelembe vesszük. A felvilágosodás óta erősödő nyelvi pezség az *-ó*, *-ő* és valamelyest gyöngébben a *-t*, *-tt* képzős melléknévi igenév életében is már az 1860-as évek előtt szinte hihetetlen nagy változásokat okozott. Szepeszy Nyelvőr-cikkében mások nyomán 1860 tájától számítja annak az oktalannak, „kiagyalt” vádnak a jelentkezését, „hogy a *-va*, *-ve* [képzős] ige-neves szerkezet magyartalan” (25), tehát egyúttal azt, hogy ez a tévhit indította meg a *-t*, *-tt* képzős melléknévi igenévi állítmány gyors elterjedését, a „ragály”-t, a Simonyi leleplezte „új németesség” meghonosodását. Valójában ez a használat a finnugorságig visszamenő örökségként szűkebb keretek közt azelőtt is élt, s egészen sohasem tűnt el nyelvünkéből. Aztán úgy a felvilágosodás óta fokozatosan egyre terjedt, és Simonyiig senki sem szimatolt ebben német szagot. Faludi, a népnyelv pompás fölhasználója, 1773-ban így fogalmazott: „*el-hagyott, el-felejtett vagy*” (l. föntebb); s a „veranda antiquitas” rajongója, Révai Miklós a Jámor szándék (1788-i) győri kiadásának Elől járó Beszédjében habozás nélkül írta: „Írójától . . . *elhagyatottnak tapasztaltam lenni*” (idézte ItK. 1980: 139). Verses és prózai szövegeinkben mind gyakoribb lett ez a forma, többek közt annak jeléül, hogy ahol régebben talán *-va*, *-ve* képzős igenévi határozóval ragadta volna meg tudatunk a kérdéses valóságrészletet, ott most nemegyszer *-t*, *-tt* képzős igenévvél, tulajdonságként fogtuk fel ugyanazt az állapotot: „*kábult lőn a feje*” (Kemény, l. fönt), *el volt (lett) kábulva* helyett; „*a homok . . . dúlt*” (Jókai, l. fönt), *fel van dúlva* helyett. Hogy csakis a réGINEK látszó, ám az igenévi jelleget még némileg őrző *fáradt, érett, rekedt, áldott, átkozott*-félék analógiájára? Hogy a tömörség fokozására is? Az el nem koptatott formákkal való nyelvgazdagításra? Vagy hogy a *-t*, *-tt* elemmel harsányabban utalunk a befejezettségre? Hogy a fokjelet közvetlenül az igenévhez fűzhessük? Azt hiszem, mindez együttesen jöhet számításba. Sőt a némi latin vagy nemzetközi s német nyelvi hatással is számolnánk már ekkor: az *absztrakt, komplikált, informált, blazírt* stb. alakjával, állítmányi szerepével-jelentésével támogatott-népszerűsített sok magyarabb megfelelőt. De a Simonyitól és másoktól máig németesebbnek mondott, létige nélküli *kizárt, nem kizárt* állítmány szerintem mondattanilag éppen függetlenebb a német, de kopulás (es) *ist ausgeschlossen*, (es) *ist nicht ausgeschlossen*-tól, mint az állítólag magyarosabb, összetett, határozós állítmány, a *ki van zárva, nincs kizárva*. (A

kizárt-nak 'lehetetlen' értelme maga volt sült németesség!) A nyelvújítás hosszú időn át nyomban kész melléknévnek alkotta meg az *önhitt*, *öntelt*, a *közismert*, *közkedvelt*, a *napsütött*, *hőfödött*, a *világlátott*, a *szórakozott* stb. típusú szavakat. Ezek tehát azonnal lehettek minden nyelvújítónk szerint állítmányok, s így analógiás hatásukkal esetleg addig csak más mondatrészként szokásos igeneveket is magukkal sodortak az állítmányi alkalmazás felé. A Vörösmarty, Arany klasszikussá váló verses szövegeiben, a Fáy, Jósika, Jókai, Kemény prózájában levő minták (l. fönt) szintén követésre serkentettek másokat: jött a máig is erősödő nyelvi divat, illetőleg a megszokás.

Azáltal, hogy a melléknévi igenevek toldalékoló fokozása eközben csaknem korlátlanra vált, ismét csak kitűnt a *-va*, *-ve* képzős és létigés „szinonimák” hosszadalmassága, még akkor is, ha igei tövük bővítményét magukkal hurcolták: „a’ cselédség . . . engedelmességhez *szokottabb volt*” (Jósika, l. T. 1958: 106; nem: [az] engedelmességhez *jobbán hozzá volt szokva*). — Az *-ó*, *-ő* képzős participium még messzebb jutott ezen az úton. Bővítetlen állítmányként: „*Adakozób’ az Isten embernél*” (Faludi: Szent ember 23); bővítettel: „*jelleme . . . cselekvényre [= tettekre] hajlóbb volt*” (Kemény: Rajongók 3 : 17).

Ugyancsak ez időben vált gyakorivá az *-ó*, *-ő* s kisebb mértékben a *-t*, *-tt* képzős igenév mód- és állapothatározó ragos használata; erről hosszabban írtam már korábban (T. 1956 és T. 1976¹), de föntebb is esett szó róla. Csak annyit ismétel meg: azért, hogy a folyamatos és cselekvő, illetőleg a befejezett és szenvedő jelentést a *bánt-va*, *sért-ve* igenév nem különbözteti meg, a tranzitív igék körében a melléje főlzárkózó, idegenszerűséggel nem vádolható *bántó-(a)n* és *bántott-an*, *sértő-(e)n* és *sértett-en* alakpár általában egyértelműbbé tette közléseinket, s máig folyó gazdagodást hozott igenévi alakrendszerünkbe. Sokszor ugyan nincs nagyobb értelmi különbség a kevésbé jó hangzású *-ó(a)n*, *-ő(e)n* s a *-t(t)an*, *-t(t)en* meg a *-va*, *-ve* képzős alak közt, s ilyenkor az újítás csak a változatos pillanatnyi fogalmazást segíti, mint az *elhagyatottan* (Révai) és az *elhagyatra* (Vörösmarty; l. T. 1976¹: 75) esetében láttam. A „másodlagos” formákat már akkor is több híres szöveg hangulata védte, pl.: „*Jár számkiüzötten az árva fiú, | Dalt zengedez és dala olly szomorú*” (Vörösmarty: A magyar költő); „*Oda fészkel a visitó vércse, | Gyermekektől nem háborgatottan*” (Petőfi: Az alföld; Arany példait l. föntebb). De gyakran megérzik értelmükön is a morfémaszerkezet különbsége (*epedve* és *epedőn*); sőt olykor egészen elszakad egymástól a két alak jelentése (l. T. 1956 és 1976¹). Simonyiug nem is szidta senki ezt az alakgazdagodást. Divatossá elsősorban csakugyan költőink és íróink tették, de szerintem nem ilyen egymásutánban, hanem együttesen, egyszerre; s ez a változás is a belső fejlődés körébe tartozott. Az új divat színes, választékos voltát jogosan dicsérte nemrég Bárczi Géza is (i. m. 336).

Simonyi tehát az 1910-es évek végén későn ocsúdott rá a *-t*, *-tt* képzős igenévi állítmány divatra, mert a fejlődés akkor már amúgy is visszafordíthatatlan volt: a *hivatott*, az *ismert*, *közismert*-féle neologizmusok elleni utólagos vádemelésé kivált irreális volt. Sok példája azonban akkor is jól szemléltette a divat túlzásait: a *szerkesztett*, *tönkretett* helyett ma is ízeesebb a *hagyományos van (meg)szerkesztve, tönkre van téve* szinonima. De nem általában a *-t*, *-tt* képzős állítmány volt rossz, hanem csupán némelyiknek erőszakolt, túl merész alkalmazása. Hiszen az effajta nyelvtani változás rendszerint nem egyszerre megy végbe, sokszor nem is minden szóra (szócsoportha) terjed ki; minden szó a kategóriákat összekötő vonalnak még egyidőben is más-más pontján lehet.

5. A mai használatra vonatkozó általános értékelésben, következtetésekben, elvi kijelentésekben az eddigiek szerint kevésbé érthetők egyet Szepesyvel, mint elég sok, egyedi szószerkezetre vonatkozó helytelenítésében. Tudom, nem is az számít legtöbbet, amit a *-t*, *-tt* képzős melléknévi igenévi állítmány ősi gyökereiről mondtam. Széchenyi 1830-i megfogalmazásában: „a’ régi nem jó, mivel régi, hanem jó és rossz is lehet. Az új pedig nem rossz, mivel új, hanem jó és rossz is lehet” (Hitel 30). Azért védem, mert a melléknévi ige-nevek a felvilágosodás óta használatuknak többféle tágulásával segítették fogalomkészletünk korszerű nyelvi kifejezését. S ma is azt vallom, hogy az 1945 óta végbemenő információs robbanásnak a maga józan keretei közt ez is hasznos, szükséges „anyagi burka” lett.⁶

Szepesy ma hatványozottan pártolja Simonyinak hatvan évvel ezelőtti sem korszerű tételeit. Azt is állítja, hogy nyelvművelőink azóta semmit az égvilágon nem tettek a „tötö” nyelv „elburjánzása” ellen. „Még olyan nyelvészek is akadtak, akik hamis analógiákkal, csűrőssel-csavargatással igazolni próbálták ezt a magyartalanságot” stb. (25). Lehet, hogy nevem említése nélkül engem bíralt itt, bár előadásán nem látszik, hogy ismerte tanulmányaimat és adataimat.

A Grétsy László szerkesztette, gazdag tartalmú Mai magyar nyelvünk (1976) egyik társszerzője, Rácz Endre barátom, miután megismétli, hogy a vitatott állítmány „terjedőben van, mégpedig elsősorban egy nyelvi tévhit miatt” (l. fentebb), az állapotot jelző *-va*, *-ve* képzős igenév s a létige „íz-ig-vér-ig magyaros szerkezet”-ét védi. Mint mondja: „ilyen esetben éppen ez a helyes, nem pedig a helyette felkapott *-t*, *tt* képzős igenév. Hibásak ezek a mondatok: »Az öltözők zuhanyozóval felszereltek [h.: vannak felszerelve]«; »Sajnos, nem megoldott [h.: nincs megoldva] a szálláshelyek biztosítása sem«; »[a gyógyfürdő] beindítása a jövő évre tervezett [h. van tervbe véve]«”. — A példák rosszul-lásában, javításuk módjában tökéletesen egyetértek a szerzővel; a melléknévi igenévi állítmányt azonban a m a g a h e l y é n (= ha az állapotot a szaporodó analógiák hatására tulajdonságként ragadja meg a közösség tudata) szintén „nyelvünk szelleméből folyó, ízig-vér-ig magyaros szerkezet”-nek tartom, bár szakirodalmunk Simonyi óta általában veszett hírét költötte. Hiszen újabb terjedése már jóval az említett tévhit előtt indult meg. (A Szepesy-féle túlzó és gúnyolódó kifejezéseknek természetesen nyomuk sincs itt; s a MMNy. 243. lapján Rácz Endre is több engedményt tett a mai szokásnak.)

Kovalovszky Miklós barátomnak Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség című értékes, elvi alapokon fölépített összefoglalása (1977) szerint „az ilyen [*-t*, *-tt* képzős] ige-nevek [állítmányi] használatát főként akkor tartjuk helyesnek, ha igei (cselekvést, folyamatot kifejező) jelentéstartalmuk már erősen elpárolgott, és szinte tiszta tulajdonságot vagy állapotot jelölő melléknévnévként érezzük már őket . . . ruhája *kopott*, kedélye *fásult*, hangja *rekedt*, *sápadt* vagy, légy *nyugodt*!” (101.) Szerintem viszont e példaszók legalább egy évszázada már nem igazi ige-nevek, annyira messze jutottak a melléknévesülés útján, tehát itt nem bizonyítanak semmit. A mai fejlődési fokon én inkább azokat a példáit fogad-

⁶ Pusztán mint érdekességet említem, hogy a *-va*, *-ve* képzőben ugyanaz az ősi *-ó*, *-ő* jutott más funkcióhoz, amely folyamatos melléknévi ige-neveinkben szerepel (l. D. Bartha, TörtSzók. 107). — S hogy Zoltán József 1753/1783-i Fenelon-fordításában van *meg-fáradtak lévén* (399), de van *el-foglaltatva lévén* is (404). Nem lepett volna meg az sem, ha *meg-fáradva lévén* és már *el-foglaltatott lévén* került volna a szemem elé. De ez, ismétlem, a mai nyelvhelyességi vitában már nem érv.

nám el vagylagosan (azaz a „-va, -ve + létigés” szerkezettel egyformán) helyesnek, amelyek közül a szerző az archaikusabb megoldást ajánlja; kivált a tőlem most megcsillagozott esetekben: „a jegye már *kezelt* (= *kezelve van*), arca mindig frissen *borotvált** (= *van borotválva*), sebe még nem *gyógyult** (= *nincs begyógyulva*, még *nem gyógyult be*), nadrágja élesre *vasalt** (= *van vasalva*)”. Hiszen ezek fokozva és -an, -en ragosan is élnek: sebe most már *gyógyultabb*; frissen *borotváltan*, teljesen *gyógyultan* jött hozzánk; az ő nadrágja a *legvasaltabb* és a fehérenmút *vasaltan* kaptam vissza. További szavaival elvben egyetértek: „Bármennyire egyszerűbbnek és némelyek szerint magyarabbnak, helyesebbnek látszik is a melléknévi igeneves állítmány, használata szintén jó nyelvérzéket és megfontolást kíván. A nyelv ösztönös törekvése a funkciókülönbségek megtartása” (101–2). Csak ezt fűzöm hozzá: a) az újszerű eszközök keresése s a pillanatnyi társadalmi érvényű analógiák követése szintén jellemzi a jó fogalmazást; b) a társadalmi fejlődés mai fokán a ráértéssel rövidült igenevek egy része mind gyorsabban közhasználatú lesz. (Aztán esetleg újra feledésbe megy.)

En is bizonyos fokig stílustalannak, de nem „magyartalannak” ítélem tehát a Szepesytől megrótt *beágyazottak*, *beilleszkedettek*, *beépítettek*, *formált*, *megengedett* stb. igenévi állítmányt — nemzeti nyelvünk mai fokán. Túlásnak tartom viszont az *ismert*, *közismert*, *keresett*, *elégedett*, *hivatott*-félék hibáztatását; immár reménytelennek az *adott*, *tudott*, *köztudott* típus elleni keresztes hadjáratot, bármennyire nem kedvelem ezt magam sem.

A valóságban méltánytalanul vádolja Szepesy nyelvművelésünket a kérdéskör felelőtlen elhanyagolásával. Az a baj, hogy ő ismeri kevésbé a nyelv történeti változásait s a nyelvművelő tanulmányokat. Írott és beszélt nemzeti nyelvünk számtalan újabb -t, -tt képzős állítmányt befogadott Simonyi óta!

Szepesy „tötözés”-t lát például a *nyitott* állítmányban (22), holott ez szinte minden tudományszak mai nyelvében nélkülözhetetlen. Grétsy László írta: „Azt sem érzem károsnak, hogy a szellemileg fogékony, minden új hatás befogadására kész személyt újabban szívesen nevezzük *nyitott*-nak, az ilyen készséget *nyitottság*-nak” (Édes Anyanyelvünk 1979. 4. sz. 3). Van több írott adatom arra is, hogy társadalmi csoport, elmélet, újítás stb. szintén lehet *nyitott*. — Az orrferdülés egy szakcikk szerint lehet örökletes is, *szerzett* is. — A vizek biológiai vizsgálói *halott*-nak mondják az oxigénjét vesztett állóvizet. Egy horgász a rádióriporter kérdésére 1980. jún. 28-án, a 168 óra műsorában tagadta, hogy a keszthelyi öböl vize *döglött*, s ez okozta a halpusztulást. Idézem most minden szaknyelvből az effajta műszók tucatjait?!

Sokszor eleinte az ilyen igenévi állítmányra ráértünk egy megszokott jelzett főnevet. Ugyancsak Grétsy szavai: „Ami nem titkos, hanem a nyilvánosság előtt történik, az ... *nyílt*” (i. h.): ez is vonatkozhat eseményre, cselekvésre stb. — Az Élet és Irodalom egy cikkecskéje arról szólt, hogy egy lakó a vitatott lakásba megegyezés szerint „rég, *használt* bútoraival költözik”, „Am a [bevitt] sáml, korántsem *használt*” (1980. febr. 23. 9). Egy-egy, megelőzőleg jelzőként használt melléknévi igenév tehát szintén könnyen kap állítmányi funkciót. Miért volna ez „új németesség”?!

Volt is, lesz is még szó arról, hogy sok idegenből átvett vagy ezeket tükörszóval helyettesítő -t, -tt képzős igenév és egyben melléknév szinte azonnal bevált állítmányként, csakúgy, mint az átadó nyelvben is szokás: *affektált*; *illusztrált*; *komplikált* és *bonyolult* (ennek igei töve nem is él!); *izolált* és *elszigetelt*; *korlátolt*; *megokolt*, *indokolt*, *megalapozott*; *informált* és *tájékozott*; *foglalt*;

jogosult (ennek alapszava sem él); stb. (L. T. 1953: 136.) Ezek mellé ugyancsak állandóan újabbak zárkóznak föl. Kivált könnyen keletkeznek effélek századunkban is a testi-lelki vagy társadalmi jegyeket, átalakulást stb. kifejező ige- és névszavakból, korszerű fogalmak megnevezésére. De kétségtelen példákat mégis nehéz megadnom közülük, mert semmilyen adattárunk nem tünteti fel, hogy egy *-t, -tt* képzős igenév használatos-e állítmányként, s ha igen, mióta. Úgy hiszem, ilyenek ezek: *befogadott, betanított, betanult, elfogult, elfogódott, elfoglalt, elmaradott, elanyátlanodott, elmeredett, irigyelt, igénybe vett, karcsúsított, kirekesztett, kiszolgáltató, legyöngyült, lehangolt, leomlózott, megterhelt, ütődött, védett, veszélyeztetett, visszamaradt* és sok-sok társuk, köztük nemegy összetett szó (*közült, szaképzett, sugárkezel, atomfertőzt* stb.).

Folytathatnám (írná Pais Dezső). Szepesy e gazdagodást láthatólag szívbéli utálattal veszi tudomásul. Esztétikailag csúfnak mondja a bennük levő nyelvtörő *t* hangokat, s ebben igaza is van. De akkor miért nem szállunk síkra az elbeszélő múlt idő fölélesztésére: hiszen ma mindenki csak a „tötöző” (befejezett) múltat használja! S miért nem vette át ő Simonyinak a *rontottan, elátkozottan, meggyűlölt, megsemmisült*-félékre vonatkozó rosszallását is, a *rontottság* típusú elvont főnevekre vonatkozóval együtt? S a mássalhangzós végű személyragos szók tárgyrág nélküli tárgyként való használatát (*anyáknak [-at nélkül!] várom*) kortárs fróim közül leginkább Németh László és Illyés Gyula kellett mintaadásával prózáinkban: vajon Szepesy miért nem propagálja ezt is? S hol népszerűsíti a Simonyi idején még úgy-ahogy élő *kedvelék* jellegű állítmányokat?! — Bizony erős áramú és széles körű változások ellen keveset tehet a nyelvművelés, kivált demokratikus társadalmakban. S ez többnyire jó is.

Szepesy hangsúlyozza: nyelvész „valóban csak néhány” akad a „tötözők” közt (25). Ez ugyan viszonylagos szám, de szerintem eleve valószínűtlen, hogy a nem nyelvész filológusok, esztéták, filozófusok, történészek, lélektanok, politológusok, írók stb. közt oly elterjedt gondolat- és mondatforma épp a mi táborunkban volna szokatlan! A Nyelvőr 1980-i 1. számából való, szerintem nem különösebben meglepő adatok, bőkezűen mérve a „tötö”-t: „amelyek már eleve *„jelöltek”*” (31); „[ez] teszi oly *bonyolulttá*” (34); „új nevek *váltak ismertté*” (48); „A . . . ige általánosan *elfogadott*” (51); „[U.] a . . . képegyütteseket *összetettnek . . . nevezi*”; „[S. I.] *határozottabb*” (65); „nem lehetünk *elégedettek*” (68); „használat . . . *erőszakolt*” (74); *erőszakoltnak* érzem (75); „mondatai . . . *bonyolultabbak*” (75); „a mondat *be- és megszerkesztett voltából* adódó” (88); „a kifejezés . . . *ismert volt*” (101); „nem *tartom . . . kizártnak*” (103). — A Magyar Nyelv 1980-i példáiból: „szerepe . . . *légből kapott*” (130); „módszere nem egyszer s mindenkorra *adott*” (156); „*kedveltek* a . . . határozószók” (179); „lehetőségei . . . *korlátozottak*” (193); „*jól ismertek* . . . a nehézségek” (192); „*fordított* a helyzet”; „*inkább közvetetté teszik* azt, ami eleve *összetett*” (204); „[A regény] pontosan *szerkesztett, összefogott*” (205); „nem *légből kapott*, ha” (280); „a . . . különbségek . . . *elmosódottabbak*” (uo.); „ellentétek . . . *kiegyensúlyozottabbak*” (uo.). — Magamtól való, sebtiben összeírt néhány adat: „*menyinyben . . . elavult* [a nézet]” (MNY. 49: 128); „*legismertebbé* . . . [e] sorai *váltak*” (uo.); „fogalmazása . . . *mesterkél*” (30); „használat . . . *kedveltebb*” (138); *kedvelté lett* (RefNy. 377); „fogalmazásunkat . . . *árnyaltabbá tenni*” (AnyOlv. 73). — Mások újabb nyelvészeti szövegeiből: „[A vers] *ismert volt*” (Nyr. 103: 445); „minden helyesírási rendszer . . . nyelvhez *kötött*” (uo. 415); „formája . . . *leegyszerűsített*” (MNY. 72: 358); „Gombocz . . . *nyitott volt*” (uo. 73: 402); „[ez] nem is a *legelfogadottabb*” (uo. 70: 340). Egy-két hibátlan adatom van

Simonyi Zsigmond (!), Gombocz Zoltán, Zolnai Gyula, Zsirai Miklós, Bárczi Géza stb. szövegeiből; több saját szabályát is megszegő mondatom Horváth János késői írásaiból; de élő kiváló nyelvtudósaink nevével nem kívánok zsonglórkodni. Egyébként én alig 8–10, szerintem is igazán kínjában fogant példát ismerek szakmánk két említett folyóiratából, a többi megfelel a filológiában szokásos jó átlagnak. Egyéb nyelvészeti szövegekből való adataim közt persze jócskán van mesterkelt is.

Már csak egyet! Szepesyt azt is meri állítani, hogy íróink, költőink — egészen a legutóbbi időkig — sohasem használták a »tötö« nyelvet” (19). A fölvilágosodástól 1860-ig terjedő időből, azt hiszem, elég adattal igazoltam fentebb ennek az ellenkezőjét. Ady, Babits, Kaffka, Szabó Dezső, Tóth Árpád stb. néhány példáját pedig régebbi munkáimban idéztem már; akit érdekel, nézzon utána. Volna egypár adatom József Attilából, kivált sok Németh Lászlóból, de jó néhány Illyés Gyulából és más idősebb vagy ifjabb alkotónk műveiből is. — Most csak a Szepesytől e kérdésben külön megdicsért Móricz Zsigmondnak *Életem regénye* című önéletrajzából (1939) idézem az első száz lapról: „*mérsékeltnék . . . kell lennie*” (11); „*levegője . . . igen nyomott volt*” (14); „*édesapám halott volt*” (40); még eléggé melléknévi igenévi szerkezetben!); „*akkor vagyok olyan . . . ingerült*” (uo.; ez már melléknéviesebb); „*az egész falu előtt nyílt lett [a felfogása]*” (43); „*annyira felszabadult volt*” (44); „*jól fejlődöttek [a fiai is]*” (uo.); „*minden csak szép és jólfejlődött lehetett [ott]*” (uo.); „*könnyprálás volt a szeme s feszültek az erek . . . homlokán*” (62; szerintem ez aligha ige!); „*boldog volt és megelégedett*” (69); „*ez a két név túlkopatatott volt a falun*” (78). Vö. még: *kiegyensúlyozottá teszi* (65); „*a feleségét . . . nevezte kis rossz nyiszlettnék, mert nem volt az azért nyiszlett*” (67); „*hátraszorítottnak tekintí feleségét*” (79); *zárkozottság* (7); *jóllakottság, kielégültség, ingerültség* (65); *finomultság* (72). Íme: én egyik példát sem tartom „rossz”-nak, bár némelyik állítmány helyett itt is állhatna akár a „-va, -ve + létige” szerkezete. Az általános fejlődésnek, az új nyelvtani alakok mennyiségi felhalmozódásának, a kor átlagához való közeledésnek egyáltalán nem mond ellene Móricz prózája sem. („Isa, . . . mend »tötözö« vogymuk!”)

6. Megismétlem hát régi tanácsomat: „egyelőre se nagyobb szigorúság, se több elnézés nem ajánlatos. Csak a mai analógiáktól kevésbé tárogatott [melléknévi igenévi] állítmányi szerkezeteket rosszallhatjuk” (T. 1953: 137).

*

Folyóiratunk szerkesztőjének szíves engedelmével hozzátoldom immár megszerkesztett vitacikkemhez, amit a Nyelvművelő kézikönyv utóbb megismert 1. kötetéből a fentebb érintett szakirodalom tárgyilagossá kiegészítésére kötelességemnek tartok. A befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév szócikk szerzőjeként ugyanis K(ovalovszky) M(iklós) több fő vagy alpontban részletesen és a Simonyi óta öröklődő álláspont kritikái korszerűsítésével dolgozza fel a tőlem eddig vizsgált tárgykört. Nálam eleinte élesekben megkülönbözteti a -va, -ve képzős igenévvél kifejezendő mondanivalókat, s a -t, -tt képzős igenévi állítmány használatában több óvatosságot ajánl. De nyomban elismeri, hogy olykor a szemléletmód eltérése miatt a maga helyén mindkettő helyes lehet: *ajánlva* és *ajánlott* (820).

Az igei jelentéstartalom megfelelő elhomályosultával pedig, ha „szinte tulajdonságot vagy állapotot jelölő melléknévnek érezzük” a *-t*, *-tt* képzős ige-nevet, általában „helyesen alkalmazzuk” állítmányként, mondja (826). Ezért az előző lapon még „*-va*, *-ve* + létigés” szerkezettel helyesbített példák egy részét is „Bizonyos szempontból — bár nem teljesen! — már azok [= a melléknéviesek] közé” tartozónak ítélve sorolja el (*kezelt, érdekelt, borotvált, gyógyult*). Sőt „egészében ilyen” állítmányként fogadja el az efféléket is: „*arca sápadt*; ruhája *gyűrött, kopott*; szeme *gyulladt*; a virág *hervadt*; *fáradt* vagyok; légy *nyugodt*; *elpuhult* vagy; a kert *elvadult* volt; ő erre nem *hivatott*. Ez utóbbiaknak s a hozzájuk hasonlóan melléknévesült egyéb befejezett melléknévi igeveveknek az állítmányi használata kifogástalan.”

S tovább szintén ily szellemben ír: „Szokásos és elfogadott [!]” „sok, főként állapotváltozást, átalakulást jelentő igének” igeve is, ha halmozásban valódi melléknévvel együtt fordul elő. Stb. (826.) — Ugyancsak gondosan elemzi K. M. a helyesen használt *-t(t)an*, *-t(t)en* és a *-va*, *-ve* képzős határozók használatát, jelentésárnyalatait (290).

Mint látjuk, a gazdag és korszerű nézeteket összegezõ kézikönyv idevágó részeinek szerzője igen „árnyaltan”, olykor nálam részletesebben is értékeli a tőlem főntebb tárgyalt jelenségesoportot. Ahol az én felfogásomhoz képest kisebb eltérés vagy hangsúlybeli különbség van, ott a mai nyelvállapot alapján áll ő is, és nézetei általában szintén ellentétesek Szepesy három 1980-i cikkének főbb megállapításával.

Tompá József

Adalékok a „tötö” megítéléséhez

Az utóbbi időben a nyelvhasználatban egyre gyakrabban találkozunk a befejezett melléknévi igenévvel állítmányként. Szakirodalma is bővül. Többnyire — a létige és a határozói igenév kapcsolatának helyeslésével párhuzamosan — elítéli a nyelvművelés, például újabban Lőrincze Lajos: Meg vagyok én áldva! In: Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, Bp., 1980. 126–37; uő.: Bűnök, erények, gondok. Kritika, 1980/2: 22–3; továbbá Szepesy Gyula: Kinek a bűne? uo., 1980/5: 18–9; Bíró Ágnes: A *-va*, *-ve* is ki van tiltva? Népszabadság, 1980. február 24. 14; Szepesy Gyula: Hírlapírók: ne így! Édes Anyanyelvünk, 1980/1: 2; uő.: A „tötö” nyelv járványa. Nyr. 104: 16–28.

A jelenség megítéléséhez én is megpróbálok hozzájárulni néhány adalékkal, egyrészt az oktatómunka egy tapasztalatával, másrészt spontánul gyűjtött adataim vázlatos bemutatásával.

I. Mi a szombathelyi főiskolások véleménye a befejezett melléknévi igenév állítmányként való használatáról? 1979-ben és 1980-ban 155 hallgató válaszolt közvetett úton erre a kérdésemre. Olyan nyelvhasználati feladatlapokat töltöttek ki, amelyekben a nyelvi norma szerint jó és rossz nyelvi adatok egyaránt szerepeltek értéktételre várva.

Huszonkét másodéves magyar szakos hallgató többek között az alábbi feladatot kapta: „Minősítse nyelvhelyességi szempontból a következő mondatot! »A pályázat életkorhoz nem kötött«”. Válaszolni az idézet érintetlenül hagyásával vagy megváltoztatásával lehetett. A várt felelet: „A pályázat élet-

korhoz *nincs kötve*”. Két kivétellel mindenki módosította valamiképpen a példamondatot. Heten szavaztak a *nincs kötve* megoldás mellett; ketten — szintén jól — igésítettek („A pályázatot nem kötötték életkorhoz”), öten pedig egyéb, de még elfogadható módon szüntették meg a befejezett melléknévi igenév állítmányi helyzetét (pl. „A pályázat életkortól független”; „A pályázaton minden életkorba tartozó ember indulhat” stb.). Hatan a mondatnak nem a kérdéses, hanem más részét vélték hibásnak (pl. „A pályázat nem életkorhoz kötött”; „Nem kötött életkorhoz a pályázat” stb.). Következésképpen tizenégyen ellene, nyolcan mellette voltak a szóban forgó nyelvi jelenségnek.

Hasonló feladatot kellett megoldania 133 nem magyar szakos hallgatónak. Ők „A külvárosi utcák is *kivilágítottak*” mondatot kapták, bízva abban, hogy átírják „A külvárosi utcák is *ki vannak világítva*” formára. Közülük 68 első- és negyedéves tanár (ének, könyvtár, matematika, népművelés, testnevelés, történelem) szakos hallgatótól 73 megoldás érkezett. A létige és a határozói igenév kapcsolatát huszonkétszer szerepeltették. Az igei állítmányra cserélés huszonegyszer fordult elő (pl. „A külvárosi utcákat is *kivilágították*”; „A külvárosi utcákon is *világítanak*” stb.). Az egyéb változtatásra tíz szavazat jutott: „A külvárosi utcák is világosak”; „A külvárosi utcákban is megfelelő a világítás” stb. Három ízben a „tötö” helyett más módosult. Pl. „A külváros utcái is kivilágítottak (vagy világítottak)”. Tizenhét esetben teljesen megőrződött az eredeti alak. Eszerint a nem magyar, de tanár szakos főiskolások körében a befejezett melléknévi igenév állítmányként való elvetésének, illetve elfogadásának aránya: 53 : 20.

A 65 elsőéves tanító szakos hallgató 69 választ adott. Ebből a *ki vannak világítva* 24, az igésítés 22, a „tötö” egyéb módon való átalakítása 10, a más helyen való módosítás 1 és a teljes egészében változatlanul hagyás 12 szavazatot kapott. Vagyis itt a vitatott jelenség használatát elítélőknek száma 56, a megengedőké 13.

Összesítve: tehát 155 főiskolástól 164 adatot gyűjtöttem egybe. 123 válasz helyteleníti, 41 pedig helyesli a „tötö”-s alakot. A százalékos megoszlás a következő:

	%	magyar szakos	nem magyar szakos		összesen
			tanár	tanító	
A „tötö”-t	elveti	64	73	81	75
	elfogadja	36	27	19	25

Bár amiatt, hogy a három, szak szerint kialakult csoport nem egyenlő arányban képviselteti magát adatközlőkkel, a statisztikai mutatók messzemenő következtetéseket nem eredményezhetnek. A viszonylagos nagyságú korpusz némely tanulsága mellett azonban kár lenne szó nélkül elmenni.

Feltűnő, hogy a magyar szakosok, tehát azok, akik leginkább ismerik, vagy akiknek leginkább ismerniük kell a nyelvi szabályszerűségeket, a legnagyobb mértékben engedik meg a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben. Ugyanerre a tanárnak készülő nem magyar szakosok, köztük utolsóévesek, a magyarosoknál 9%-kal kevesebben szavaztak. A főiskolai pályájuk

elején levő tanítósok, az általános iskolában való anyanyelvi nevelésnek majdani alapozói tiltakoztak a „tötö”-s megnyilvánulás ellen a legnagyobb arányban: a tanár szakosoknál 8, a magyarosoknál 17%-kal többen. Vagy felsőbb éves korukban ők is másképpen fognak nyilatkozni?

Vagy talán — vetődik föl az alkalmi vizsgálat végén az újabb kérdés — a nyelvtanban jártasabb hallgatók nem ügyelnek annyira a múlt idejű melléknévi igenév használatára, mint akik ösztönösebben fogalmaznak? Az egész kérdés-kör részletesebb tanulmányozást igényelne. Mindenesetre tény, hogy a bemutatott korpusz 75%-a negatívan, 25%-a pozitívan értékeli a „tötö”-t.

Ez a teljesítmény főiskolás érdemjegyen — az adott szófaj állítmányként való mellőzését véve követelményül — erős közepesnek felel meg. Azaz elgondolkoztató adalékul bizonyulhat a „tötö”-vel kapcsolatos állásfoglalás kialakításához.

2. Másik érdekességgként a nyelvhasználatról a közelmúltban spontánul gyűjtött céduláimnak állítmányi szerepű, -t, -tt igenévképzős anyagát föl-osztottam az ÉKsz. megfelelő szócikkeinek szófaji minősítései szerint. Íme a csoportok:

a) *Melléknév*: „[A súlyemelő] a már eddig sokszor dicsért létesítményekkel *elégedettek*” (N.,¹ 1980. júl. 19. 12); „Pekingben nem teljesen *elégedettek*” (N., 1980. júl. 23. 2); „nem egészen vagyok *elégedett* — mondta Hegedűs Csaba” (N., 1980. júl. 25. 11); „Papp László *elégedett* versenyzőivel” (N., 1980. júl. 27. 23); „Mészöly *elégedett*” (N., 1980. aug. 6. 12); „Az eddigi tapasztalatokkal *elégedett* vagyok” (uo.); „Mészöly Kálmán . . . a tatai táborozáson a labdarúgókkal *elégedett* volt” (N., 1980. aug. 8. 12); „egyáltalán nem lehetünk *elégedettek*” (Nyr. 104: 68); „A szövetségi kapitány mégsem *elkeseredett*, mert úgy számítja, hogy a figyelmeztetés jókor jött” (N., 1980. máj. 9. 12); „A Szovjetunió *elkötelezett* az enyhülés mellett” (N., 1980. júl. 12. 1); „a Szovjetunió a kérdés politikai rendezésében *érdekelt*” (N., 1980. júl. 1. 3); „a dunajúvárosi Kovács Péter (talajon is) *érdekelt* [a döntőben]” (N., 1980. júl. 23. 11); „A magyarok is több sportágban *érdekeltek*” (V. m. N., 1980. júl. 31. 7); „[A selejtezőkön] ismét több magyar versenyző volt *érdekelt*” (V. m. N., 1980. aug. 1. 7); „A Vas megyeiek is *érdekeltek* [a győri Merkur üzletközpontban]” (V. N., 1980. aug. 2. 4); „Idegesek vagyunk, *fáradtak*, az időjárás változékony” (És, 1980. aug. 9. 9); „a nyelvhasználati kérdések megválaszolására ez a tudomány *hivatott*” (T. M., 1980/2: 33); „Teljesen *indokolt* volt ez a nagyszerű eredménye” (MTV, 1980. júl. 20., olimpiai közvetítés); „A változás *indokolt*” (V. N., 1980. júl. 23. 5); „Az érzékenység emberileg tehát *indokolt*” (V. m. N., 1980. aug. 7. 1); „A korai kezdés *indokolt*” (MTV, 1980. aug. 20., sportközvetítés); „*indokolt*-e, hogy általános iskolában heti 2 órát áldozunk [a történeti névtanra]” (Mt., 1980/2: 75); „*Indokolt* az emlékezés” (Ü. T., 1980/28: 25); „talán *indokolt* lehet őt . . . emlegetni” (uo., 1980/32: 23); „az afgán nők teljesen *jogfosztottak* voltak” (N., 1980. júl. 23. 3); „Így két helyen

¹ Az adatok utáni rövidítések az alábbi lelőhelyekre utalnak: És = Élet és Irodalom; É. T. = Élet és Tudomány; M. H. = Magyar Hírlap; M. I. = Magyar Ifjúság; M. N. = Magyar Nemzet; Mt. = Magyartanítás; MTV = Magyar Televízió; N. = Népszabadság; Ny. = Nyelvédesanyánk (vál. és szerk. Hernádi Sándor és Grétsy László). Móra K., Bp., 1980; Nyr. = Magyar Nyelvőr; Sz. Sz. = Szabolcs-Szatmári Szemle; T. M. = Tudományos Magazin; Ü. T. = Új Tükör; V. m. N. = [Veszprém megyei] Napló; V. N. = Vas Népe.

is *jogosult* érdemért küzdeni [Wichmann]” (V. m. N., 1980. aug. 1. 7); „[A hatósági személyek] intézkedésre *jogosultak*” (V. N., 1980. aug. 19. 3); „A továbbképzés különböző formái *kedveltek* a nevelők körében” (Mt., 1980/3: 96); „Az indoeurópai nyelvek, mint az *közismert*, több csoportra oszthatók” (Mt., 1980/3: 87); „A Darvak — hogy Békés Pál kitűnő kisregényének címét idézzem — *szárnyaszegettek*” (És, 1980. júl. 19. 4); „A módszertani megoldás *vitatott*, de a gyakorlatban a közvetlen egymásutániság is megengedhető” (Mt., 1980/2: 92).

b) *Melléknév ~ melléknévi igenév*: „a fejlesztés feltételei nem egyformán *adottak*” (MTV, 1980. júl. 11., tv-híradó); „Egyelőre csak a névsor *adott*” (M. N., 1980. júl. 13. 6); „minden lehetőség *adott*” (M. H., 1980. aug. 9. 12); „A gyakorlásra való alkalmak . . . egyrészt *adottak*, másrészt megteremthetők” (Mt., 1980/2: 86); „Ki nem intelligens itt? Aki nem *dörzsölt*” (És, 1980. júl. 19. 14); „Nem mindenki *dörzsölt*” (uo.); „Ez a régi házikó és környezete még nagyon *elhanyagolt*” (V. N., 1980. aug. 1. 4); „A KISZ-ben a sportfelelős tevékenységem *elismert*” (egy tanuló kérvényéből, 1978. okt. 19.); „puha a labda, vagy történetesen erősen *felfújtt*” (M. I., 1980/32: 47); „*Fertőzött* volt az ivóvíz” (V. N., 1980. aug. 15. 1); „[A lovak] majdnem mind *heréltek* voltak” (És, 1980. aug. 16. 14); „A szerző *ismert* volt Magyarországon is” (uo., 1980. júl. 5. 2); „Jól *ismert*, hogy . . .” (egy nyelvész előadásából, 1980. júl. 7.); „Az eredmény *ismert*” (V. N., 1980. júl. 20. 11); „A tény *ismert*, a folytatásban Antalovitsnak nem volt érvényes gyakorlata” (V. N., 1980. aug. 10. 11); „A folytatás *ismert*, az esküvő egyelőre késik” (uo.); „Az amerikai közvélemény előtt *ismert* . . .” (N., 1980. aug. 20. 2); „a pedagógusok többsége jól *képzett*” (N., 1980. júl. 27. 15); „[A sorozat] rendkívül *keresett*” (T. M., 1980/2: 20); „rendkívül *keresettek* az Akadémiai Kiadó különböző lexikonjai is (uo.); „*Legismertebb* . . . a genetikai csoportosítás” (Mt., 1980/3: 87); „Az emberek *leverték* lettek és félénkek” (Ny.: 286); „Továbbra is *megengedett*, hogy a nő pityeregjen a családon kívüli sérelmeiért” (N., 1980. jún. 29. 16); „Barabás . . . szerepeltetése *megengedett*” (V. N., 1980. aug. 15. 6); „A továbbképzések tematikája központilag *meghatározott*” (Mt., 1980/3: 96); „Nem automatikusan *nyitott* [a labdarúgó], csak ha nyitottá teszik” (M. N., 1980. júl. 13. 6); „Városba igyekeznének [a végzősök], a városok viszont mind *telítettebbek*” (N., 1980. júl. 18. 5); „ez a valóság . . . érzellemmel *telített*” (Sz. Sz., 1980/2: 55); „Ezek a részek igen erősen *töredezettek*” (V. N., 1980. júl. 19. 4); „Szóval, a színház nem lassú és *vontatott*” (És, 1980. aug. 9. 14).

c) *Melléknévi igenév*:² „A zárt orrhangzósság esetén az orr- vagy orrgaratüreg szabad átjárhatósága *akadályozott*” (É. T., 1980/29: 914); „ez a valóság erősen *átlényegített*” (Sz. Sz., 1980/2: 55); „táborok, perek, ítéletek szükségszerűek, *bizonyítottak*” (És, 1980. júl. 5. 14); „a cselekmény kellőképpen *bonyolított*” (Ny.: 171); „Hideg, meleg vízzel *ellátott* a szállodánk” (MTV, 1980. júl. 31., tv-híradó); „Eleve kudarcra *ítelt* . . . a nyugati javaslat” (N., 1980. júl. 1. 3); „A virágok, fák és állatok mellett bőségesen *képviselt* a földrajz, a történelem” (V. N., 1980. júl. 23. 5); „Devecser . . . közművelődési hálózata meglehetősen jól *kiépített*” (V. m. N., 1978. ápr. 15. 5); „a siker jegyei . . . csupán a kutató beállítódású szakorvosknál *kimunkáltak*” (T. M., 1980/2: 11); „Prózai nyelvünk még sohasem volt ilyen *kitágult*” (Ny.: 227);

² Az itt kiemelő adatok önálló szóciikként nem szerepelnek az ÉKsz.-ban. Tehát — a szótárnak a szófaj megjelölésére vonatkozó tájékoztatója (X—XI) alapján — ezek a szavak nem tartoznak az alapszókészlet melléknévi elemei közé, sőt nem is minősülnek melléknévnek.

„Az öt ujj szerepe igen jól *körülhatárolt*” (M. N., 1980. júl. 13. 1); „Az erőviszonyoknak megfelelően az NSzK győzelme *megérdemelt*” (N., 1980. jún. 26. 12); „a bevásárlóközpont szabályos, gyalogos megközelítése bizony nem *megoldott*” (V. N., 1979. márc. 15. 5); „A gyógyítás kérdése tehát *megoldott*” (Ú. T., 1979/20: 13); „A legtöbb megjelenő írás . . . vérrel *szennyezett*” (És, 1980. aug. 9. 4); „a járvány terjedési módja még nem *tisztázott*” (V. N., 1979. júl. 19. 8); „A sikeresség megítélése itt sokkal inkább belső igényességre . . . *utalt*” (T. M., 1980/2: 11).

A kiemelve bemutatott adatoknak lexikális eredetű csoportosítása és szöveggörnyezetben való közlése között helyenként ellentmondás támad. Ezt a szófaji jellegnek és a mondatbeli előfordulásnak egymástól függése magyarázza. A *b*) csoport tagjait egyértelműbben el lehetne különíteni melléknéviakra és melléknévi igenévikre az állítmányok jelentése, alakja, bővítettsége szerint: például a *legismertebb* formában a felső fok valószínűsíti a melléknévi jelleget, az „érzelemmel *telített*” szószerkezet viszont inkább igenévi alaptagú. Az efféle tagozódásnak — bár nem ilyen határozottan — még az *a*) csoportban is mutatkozhatnak jelei: míg a *fáradt* esetében melléknévről van szó, addig a „megválaszolásra . . . *hivatott*” kifejezésnek kiemelt eleméből kitűnhet az igenévi jelleg.

Az egyes szófaji csoportok között azonban — bizonyos mértékű elhatárolhatóságuk ellenére is — a nyelv működése okozta átmenetek jelentkezhetnek. A „Mészöly *elégedett*”, „A tény *ismert*” típusú mondatok elterjedése is mintha ezt a melléknévesülést támogatná. A nyelvi rendszerbeli mozgás lehetőségét valló fenti csoportosítás ugyan nem részletezi, de talán esetlegességében is képes jelezni, hogy a melléknévi igenév melléknévesülése vagy az igenévi jellegnek csupán háttérbe szorulása is megokolhatja több kérdéses szónak állítmányra alkalmazhatóságát. Ezenkívül természetesen egyéb, jelentéstani, stilisztikai stb. tényezők is beleszólhatnak abba, hogy az *a*) csoport példái nagyobb, a *b*)-éi kisebb mértékben fogadhatók el, a *c*)-éi pedig zömmel kifogásolhatók.

3. A nyelvi jelenségek helyességének vagy helytelenségének megállapításához — mint tudjuk — nem egy, nem is két szempontnak, hanem egész szempontrendszernek érvényesítésére van szükség. Mindenekelőtt figyelembe kell venni a nyelvtörténet tanúságát. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a szóban forgó alakulat mennyire él a nyelvet beszélő társadalom tagjai között. Írásom első megfigyelése ehhez kapcsolódott: leendő pedagógusoknak negyede nem, háromnegyede berzenkedik a „tötö” jelenlététől. Nagyon fontos vallomás a működő nyelvi rendszeré: közleményem másik megjegyzése arra utalt, hogy a nyelvallapotban bennecsírázhat az egyes szavaknak szófaji minőségét és nyelvhelyesség szerinti megítélését érintő változás. E tényezők alaposabb vizsgálata mellett további fogódzókat adhatna azon kérdések megválaszolása, hogy észlelhető-e külön funkciója a tárgyalt jelenségnek, önállósul-e jelentésben, van-e többletértéke, kifejező ereje stb.

Összegezve: szó sincs róla, hogy engedékeny lennék a „tötö” megítélésében. Magam is igyekszem kerülni, oktatómunkámban is megpróbálom a megfelelő helyre tenni. Csak amellettt vagyok, hogy megfontoltan mérlegeljük helyzetét.

Molnár Zoltán Miklós

Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvében*

„A filológia nem mást jelent, mint azt, hogy megtanuljuk az üzenetet azoknak a kódoknak alapján olvasni, melyek szerint az üzenetet kibocsátották.” (U. Eco: A nyitott mű. Budapest, 1976. 281)

A szókép, amelynek vizsgálatával e dolgozat foglalkozik, Füst Milán Egy hellenista arab költő búcsúverse című költeményéből való. (A versidézetek lapszámai a Füst Milán Összes versei, Magvető Könyvkiadó, 1969-i kiadásra vonatkoznak. A mondatmegszakításokat két pont jelöli.) A költemény így kezdődik:

Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lány légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti, *éjszaka örvényei* s fekete tüzei szívemnek,
S félelmek anyja, te hármas Hekaté, — —

Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzom . . (91)

A verset indító és egymás után sorjázó megszólítások stiláris hatása mellett (vö. Bebesi: Nyr. 52 [1923.]: 84–5; MStiIV. 261) szembeötlő a szóképek stilsztikuma. A metonimikus képek után (*völgyem, hegyem, kéz*) következő — a megszólítás révén megszemélyesített — *éjszaka örvényei* teljes alakú metafora egyrészt az általa elindított éjszaka képzet képi és mitologikus továbbépítésével hat, másfelől önmagával mint szóképpel. A képi továbbfűzéshez a *fekete* átvitt értelmű használata tartozik a *fekete tűz* szerkezetben (l. Büky: Nyr. 101 [1977.]: 58), a mitológiai eredetű szimbolikához viszont a varázslás és a kísértetek éjszaka járó istennője, *Hekaté*, akinek tartózkodási helyeül a temetőket (és a keresztutakat) tekintették: az éjszaka képzele mellett tehát a sír képzetét is előkészíti a költő. (Az utóbbi képzet egyébként majd megfogalmazódik a versben: „. . nincs gyermeki báj, amely kicsalna síromból . .”) — Az *éjszaka örvényei* metafora birtokos jelzős szerkezet, s ebben a birtokviszony önkényesnek látszó. Az *éjszaka* birtokoszó — a teljes metafora azonosítottja — ugyanis 'az estétől reggelig tartó napszak' jelentésű (ÉrtSz. 2: 78), mellette az *örvény* birtokoszó — a teljes metaforában az azonosító — eleve átvitt értelmű lehet. Ennek az átvitt értelmű jelentésnek a körüljárása előtt azonban érdemes

* Elhangzott a JATE Bölcsészettudományi Kara Magyar Szakcsoportja tudományos ülészekén, 1979. május 3-án.

betekinteni az *éjszaka* szó Füst Milán-i használatába. A szó többször fordul elő metaforaként:

- (1) Földnek fekete göröngye felszállottam
Mélységes *éjszakámból* sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá . . . (17)
- (2) . . . Ő gyönyörű élet,
Ki meggyötörtél s most a rideg sírba küldesz elviselhetetlen
Éjszakáim bús engeszteléséül. (49)
- (3) . . . majd völgyön és hegyen
A végső pirkadat köszönt reád
S a végtelenbe virrad *éjszakád*. (111)

Még növelhető a példák száma, de ennyiből is láthatni: ezek az egyszerű alakú metaforák a költői én életét, illetve metonimikusságuk folytán életének eseményeit jelentik. — A szintén 'az estétől reggelig tartó napszak' jelentésű *éj* szó is (ÉrtSz. 2: 76) gyakorta megtalálható a költő nyelvében, és a költői én létezésének, valamint a lírai világ létidejének képi ábrázolására szolgál:

- (4) S mi sötétben tenyészik, most pendülve feléled
S ezegyszer még elmélyül az *éj* is. (43)
- (5) Most delelőjén áll az *éj*. (64)

A Füst Milán-versek zömében a lírai világ lényeges eseményei és történései is az *éj* ~ *éjszaka*-hoz vannak kötve. Jól példázzák ezt a következők:

- (6) S az *éj* zenithjén, mikor minden tombol, [jól esik] hagynod, hogy
lehúzzon a nemlét
Órjas mágnes . . . (44)
- (7) De épp zenitjén állt az *éj* is s minden, ami benne hánytorog,
Ilyenkor, tudjuk, elpihen . . . (96)
- (8) Oh némely ember alszik zsákokon,
Befal, ledől s horkolván sose lát
Bozontos mellű *éjszakát*. (56)

A lírai világ és abban a költői én egészének léte tehát gyakran az *éj* ~ *éjszaka* metaforával van kifejezve, s a lírai világra meg a költői énre jellemző részek (így a cselekvések, történések) úgyszintén. Más részjelenségeket pedig az *éjjél*, *éjközép* metaforák képisége tartalmazza:

- (9) Most itt *éjszaka* van, dereng a dombok alatt, Istenem, sötét az
éjközép! (115)
- (10) Tátong az úr eléd s az óra már közel . . .
S ó mégse félj, — kitárt két karja fénylik:
Anyád az ott, ki végre átölel . . .
Mert maga ő az örök *éjjél* mélye,
Most tőle származik, mi van s mi nincs . . . (165)

A lelkek kórusa című versből származó legutolsó idézet azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a költő az *éj*, *éjszaka*, *éjféli*, *éjközép* metaforákat (az *éj zenithje*-félekkel együtt) a lírai világ létábrázolására nem önkényesen használja, hanem felfogásában a lét legtökéletesebb megvalósulása, igazi beteljesülése azonosul ezekkel. Ugyancsak ennek kifejezésére való a már mondott *éj zenithje* (6) és (7), az *éjközép* (9), az *éjféli* (10), illetve mindezek metaforás körülírása a (4)-ben: *elmélyül az éj*. Az is föltétlenül megjegyzendő, hogy ezek az *éj*-metaforák a nemlétet, a halált jelent(het)ik. E jelentés a (10)-ben levő metafora mellett különösen a (3), (4), (5) és (6) jelzetűekben tűnik ki, de könnyen találhatók Füst Milán más verseiben is, például ezekben: Egy egiptomi sírkövön, Levél az ifjúságról, A kalandor.

Visszatérve az *éjszaka örvényei* metaforához, az *éjszaka* birtokosszó jelentése a költői nyelvhasználat áttekintése után így körvonalazható:

Elsődleges jelentés: Az idézet száma, amelyben előfordul:
'az estétől reggelig tartó napszak' (8), (9)

Másodlagos jelentések:

'a költői én élete' (1), (2)
'a költői én életében történtek' (2)
'a lét' (10)

Az *éjszaka* (és szinonimái vagy konnotációs szinonimái) azonban, amint a bemutatott versrészletek érzékeltetik, nem különülnek el élesen egyik felhasználásukkor sem valamelyik jelentésben, hanem a másodlagos jelentések valamelyike mint átvitt jelentés bizonyos mértékben érvényesül(het). Ezt az érvényesülést a szövegkörnyezet befolyásolja, vagy éppen attól függ. Azonban sem a szűkebb, sem a tágabb szövegkörnyezet nem teremt olyan képi helyzetet, amelyikből az *örvény* metafora az *éjszaka*-val kapcsolatosan értelmezhető lenne. Első megközelítésben ezért kézenfekvő a metafora értelmezésére szótári jelentéseket alkalmazni. Az *örvény* jelentése (az ÉrtSz. 5: 509 alapján) lehet: 1. '〈Folyóban, tengerben〉 a víznek lefelé szívó hatása, gyors, forgó mozgása'. Ehhez a jelentéshez áll közel a szó a következő összetett képben:

(11) E földön én elfáradok
S nincs kedvem többé keresni a kulcsot,
Mit zúgva elmerít az örök *örvény*
S mit Isten tengerébe elhajított,
Hogy nyissam véle majd a titkok ajtaját ... (134)

Az *Isten tengere* metafora — a későbbiekből még kitűnik — az 'élet'-et jelenti, de éppen a kép összetett volta miatt van nem metaforikus jelentésének visszacsatolása az *örvény*-re. — A 2. jelentés: 'Az ilyen [ti. 1. jelentésű] mozgásban levő víz, ill. az a hely, ahol a folyóban v. a tengerben ilyen mozgás keletkezik'. Egy hasonlatban található meg az *örvény* a mondott jelentésben:

(12) [Átkozott Utókor,] Gondolj egy másodpercre rám, akár a mord
hajós,
Ki nagy viharban siklik át az *örvény* feketeségén .. (117)

Meg kell jegyezni, hogy a részben idézett hasonlatban az *örvény feketesége* genitivus subiectivus (vö. Simonyi: Jelz. 142; MMNyR. 2: 287) nemcsak reálisan nevezi meg az örvényen végbemenő folyamatot (ti. feketülését a mélyben), hanem képileg is éppen ezáltal vezet a 'menthetetlen pusztulást előidéző helyzet, állapot' jelentéshez a *feketeség* 'gonoszság, pusztulás' értelmű átvitele miatt (vö. ÉrtSz. 2: 587). — Az örvény szinonimáját, a *tölcsér*-t is használja Füst Milán:

- (13) . . A fagyott göröngy majd úgy repül, akár a vak madár,
Veri a szél, a forgó-szél veri, *tölcsérben* forog . . (17)

- (14) — Zsufolva fut emlékeivel
E kis világ. Oly terhes már. Egy végeláthatatlan *tölcsér*
Vár reá az utak végén. (46)

Az utóbbi összetett képben a *tölcsér* '⟨Földben⟩ lefelé fordított kúp alakú mélyedés' (ÉrtSz. 6: 758); ez az átvitt jelentés megmutatja, honnan vette a költő e metafora képzetét, és az olvasónak ezáltal lehet — mindezek után az *örvény*-re is vonatkoztatva — megértenie: a költő képi megfogalmazásában a pusztulás, a halál helyét és tényét fejezi ki. Ám még ez a képiség sem alkalmazható maradéktalanul az *éjszaka örvényei*-re. Értelmezéséhez a (13) ad támpontot, ez az idézet a föld apokaliptikus pusztulásának leírásából való, s a benne levő fagyott göröngy a vers (Tél) második részében új képben jelenik meg: „Földnek fekete *göröngye* felszállottam | Mélységes éjszakámból . .” — itt a 'költői én'-t jelentő *göröngy* a boldogság állapotához van közeledőben. Ez előtt az állapot előtt a *fagyott göröngy* — igaz: mint a *föld* szinekdochéja — forog *tölcsérben*. A forgás képze, ami a *tölcsér* 'örvény' mellett igével is kifejezett, másutt szintén megjelenik Füst Milán lírájában, mégpedig a lírai világ lényeges eseményeivel, dolgaival kapcsolatban. A (13)-ban idézetten kívül éppen az *éjszaka*-hoz kötődik két versében is:

- (15) S a hold is karikába gyűrűzve, őrzöngve *forog*
Mert érzi, hogy közeledik a hajnal. (43)

- (16) Vértő fogakkal álmodol, *forognak* súlyos álmaid . . (15)

Elhagyatottságát panaszolva a költő így remél megnyugvást:

- (17) Oh nincs a földön egy barátom . . .
S mi sistereg és csikorog,
Mi hempereg és úgy *forog*,
A keserű
Mennydörgetős ménküvel barátkozom. (76)

Ne felejtsük: a *ménkü* a pusztulás — Füst Milán-i szóhasználat: az elmúlás — jelképe! A pusztulást szimbolizáló *ménkü* mozgásának (és a közben keletkező hangjainak) ennyire érzékletes megragadására nyilván azért van szüksége a költőnek, hogy rádöbbsentse olvasóit, mennyire elhagyatott az, aki evvel a félelmetes jelenséggel barátkozik. Ebben az összetett képben maga a pusztulás forog, máskor viszont az elmúlásban levők, a halottak visszaemlékező gondolatai:

(18) . . . porhanyó házukban is a gyerekeik emléke *forog* még . . . (19)

A boldogságot idéző emlékképek forgása mellé kívánczik az a kép, amelyekben a boldog élet eseményeit rajzolja meg a költő a *forog* köznyelvi metaforájával:

(19) Hej, micsoda tánc *foroghat* ott

A gyepűs téreken

S micsoda élet pezsdlhet azért a téres partokon . . (72)

Mielőtt újból visszajut az elemzés az *örvény* metaforához, hasznosnak bizonyulhat a *forog* 'úgy mozog, hogy részei körben haladnak egy pont v. tengely körül; egymás után többször megfordul' (ÉrtSz. 2: 897) szinonimáinak áttekintése. A szinonimák „azok a szavak, amelyeknek jelentésmagvuk közös, de jelentésárnyalatokban különböznek egymástól” (Smelevtől idézi Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 89), s ennél fogva várható, hogy a *forog* szinonimái is megtalálhatók Füst Milán költői nyelvében a *forog*-hoz hasonló funkcióban. Ez a funkció a dolgok, jelenségek egyfajta mozgását van hivatva érzékelteni. A *forog* alapjelentése jól mutatja azokat a mozzanatokat, amelyeket szinonimák segítségével emel ki a költő. A körben való mozgás és a mozgó dolog, illetve részeinek viszonylagos helye — ez az a két szemantikai vonás, amelyik a szinonimák használatában jelesül megmutatkozik. E vonások láthatók voltak a *forognak álmaid* (15) és a *gyerekeik emléke forog* (18) metaforákban, a tudatban mozgó — föl villanó, eltűnő álom- és emlékképek — kifejezésére szolgáltak; a (15), (17) és (19) metaforái olyan mozgások képi ábrázolásai, amelyekhez több más 'forog' szinonima kötődik. A szinonimákban első sorban a 'forog' szemantikai jegy található meg. — A *karikázik* ige 'körben mozog; forog' jelentéssel (vö. ÉrtSz. 3: 761) érzékelteti azt a mozgást, amely az éji világban életet nyert dolgok sajátja:

(20) Sok holdi poronty

Ilyenkor nyeri létét . .

. . Zabolátlan veti bukfenceit, *karikáz*,

Gurúlva nevet és megegyszer fellobog élete. (43)

Ez az idézet a (15)-tel tartozik együvé, a versben az éj leírásában a *pörög* igével (ÉrtSz. 5: 823) van mintegy összefoglalva a jelenségek mozgása:

(21) Minden táncol s villódzva *pörög* . . (43)

A költemény eddig idézett részeiből is kitetszik: az éji világ perszonalizálódott dolgai életük utolsó fellobbanása előtt végzik mozgásaikat: a hold *forog*, a holdi porontyok egy része *karikáz*, s a szemlélő úgy látja, minden *pörög*. A halál előtti effajta mozgás a költő még egy verséből bemutatható. Ebben magának a halálnak van az előbbiekhöz hasonló mozgása, s éppen ennek alapján kerül hasonlatba:

(22) . . akár a ferge halál, oly gyorsan s kecsesen

Surrantak elő s *pörögtek* el az éjben [a banyák]? (88)

A gyorsan és kecsesen surranó banyák mozgásának megfelel a *pörög* 'gyorsan és könnyedén forog' értelme, ami szemantikailag a hasonlítás alapjához tartozik, amennyiben a halál mozgását is ilyennek tartja a költői én.

A *kereng* ige is a forog szinonimája. Bár Füst Milán elsődleges jelentésében — '〈Égitest〉 az általános tömegvonzástól meghatározott, rendszerint körhöz hasonló ellipszis alakú pályán halad' (ÉrtSz. 3: 877) — használja a következő némiképpen szabálytalan grammatikájú hasonlatban, mégis figyelemre érdemes.

- (23) . . S ahogy holdak és napok *kerengnek*,
Ne hidd, nem fáj az: közben ők merengnek,
S mosollyal múlnak el a századok . . . (133)

„Ne hidd, nem fáj az” — mondja a költő magáról a kerengésről, s ezzel rávilágít az eddig tárgyalt szinonimákkal kifejezett cselekvésekre, történésekre is: ámbár valamiképpen azok is az elmúlással, a halállal voltak kapcsolatban, a mintegy törvényszerű mozgás szépségét csak most és itt érzékelteti (megszemélyesítéssel): „. . . közben ők merengnek, | S mosollyal múlnak el a századok . . .” — Az efféle mozgással kifejezett kellemes állapot megrajzolásához tartozik a *kerengőz(ik)* határozói igeneve egy összetett képpen:

- (24) [Jó volt] lenni sajátmagam jégvirág,
S pattogva, *kerengőzve* kivirágzani egy sötét ablakon. (34)

A *kerengőzik* jelentése 'keringőt táncol' és 'hosszasan kering; forog' (vö. TESz. 2: 465; keringőzik: ÉrtSz. 3: 878), igenevének itt metaforikus szerepe abban van, hogy a jégvirág — ugyancsak metafora — rajzolatában megfigyelhető formákat mozgásállapottá változtatja. Ez a mozgás(állapot) a (23)-mal együtt a létezés örömeire utal. Igaz: ez a létezés a költői térben és időben csaknem egy a nemléttel.

A *forog* ige és az eddig áttekintett szinonimái a költői világ dolgainak és a költői énnak a 'körben halad' szemantikai jegy alapján összefűzhető mozgásait jelenítették meg (néhánykor képi szinten). A *forog* egyéb szinonimáinál a mondott szemantikai jegy mellé az 'ide-oda mozog' jegy kerül. Így lesz a hópelyhek mozgásához hasonló a messziről hallatszó kiáltás:

- (25) . . kiáltás fut erre mifelénk s olykor
Házunk ajtajánál olyképp *kavarog*, mint a hózivatar . . . (34)

A *pörög* igével együtt az éji világ mozgásait — vö. (21) — a *táncol* jeleníti meg:

- (26) Minden *táncol* s villódzva pörög . . . (43)

A '〈Tárgy, dolog〉 váltakozva erre-arra v. föl-le irányuló mozgást végez; hanyódik, ugrál' (ÉrtSz. 6: 476) jelentésű *táncol* másutt is megtalálható, s a vereségszövből ott is kitűnik: a képen egyedinek rajzolt munkavégzés a költői élménykör fontos része. „Az édesanyám vagy, — a másikat, a varrónőt, lásd, megtagadom . . .” — olvasható A holdhoz címzett versében, tehát a *táncol* következő előfordulása, ugyan exmetaforaként, a vizsgált mozgások körébe

tartozik:

(27) .. Szegény varrónők tűje az éjben néked *táncol* .. (27)

A varrónők tűje a verscímbe megnevezett holdnak táncol, aminek a *néked* személyragos határozószó a megszemélyesítője. A megszemélyesítés következtében a *táncol* '〈személy〉 táncot jár' jelentésével is kelt stiláris hatást; voltaképpen megújított metaforának tartható.

A *forog* és a *táncol* rokonértelmű megfelelői között (l. SzinSz. 140 és 385) van a *hánykolódik* ige, amelynek jelentése ugyancsak tartalmazza az 'ide-oda mozog' szemantikai jellemzőt (l. ÉrtSz. 3: 104; SzinSz. 161), aminek alapján a szinonimaláncba a *hentereg* szó is bekapcsolható (SzinSz. 167; ÉrtSz. 3: 222). Ezekre az igékre nem adódott példa Füst Milán költői nyelvében, megemléstüket az indokolja, hogy az utóbbihoz tartozó rokon értelmű szavakból némelyik megvan, s így a szinonimalánc bővül. A (17)-ben a *forog* mellett használja a költő a *hempereg* igét, és '〈Személy, főleg gyermek〉 henger módjára forogva ide-oda mozog v. halad' (ÉrtSz. 3: 220) jelentésével előkészíti a *ménküvel barát-kozom* állandó határozós szerkezettel megvalósított megszemélyesítést:

(28) .. Mi *hempereg* és úgy *forog* .. (76)

A ménkü mozgásai mintegy leképezik az ugyane vers (Motetta) bevezető részét: „Se hitem, se nyugalom, | Nem szeretek itt lenni | S magamba' forgok.” A *magamba' forgok* metafora és a „[ménkü,] Mi *hempereg* és úgy *forog*” metaforák képisége egymásnak megfelel, s az előreutalás és a visszacsatolás alapján érvényesül a költeményben. A *hempereg* szó a bizalmas, közvetlen hangú nyelvhasználatra jellemző (ÉKsz. 537), ugyanilyennek mondja az ÉKsz. a *hengergőzik* igét is (i. h. 538). Az előbbi ige használatában meg is mutatkozik eme közvetlenség, az utóbbi pedig kimondottan a fesztelen, boldog élet mozgás-jelenségeit jeleníti meg:

(29) .. S ha jó a tél, —

Hogy hó porában *hengergőzik* ember, állat . . .

Mifelénk azonban minden szomorú. (37)

Ugyancsak a boldog életet jeleníti meg a következő képben is (jóllehet azzal a költemény alanya azonosulni nem tud):

(30) .. sok ezer munkásod lágy alázata, egyszobás, tiszta lakások,

Vasárnapi orgonaszó a tiszta téren, — de mindenekfelett: önnön
szíved megtörhetetlen hidege, —

Kergetőznek vala, mint képek, sokszinű változatokban. (30)

Az *alázat*, a *lakások*, az *orgonaszó* és a **szív hidege* nyilván nem a *kergetőzik* '〈Több tárgy, jelenség〉 rendsz. a meg-megújuló szélről hajtva könnyed lebegéssel v. kavargással ide-oda szálldos v. száguld' (ÉrtSz. 3: 877) jelentésével, de nem is a 'játékosan kerget' jelentéssel fűződtek össze. A gondolkodás során felvillanó tudati képek — *Kergetőznek vala, mint képek*, azaz mozognak ide-oda, amint a lírai én a felsorolt dolgok belső kapcsolata miatt — amit a versegész tár föl — hol egyikükre, hol másukra gondol. Így saját tudata számára is

úgy tűnik: gyorsan, egymást váltva mozognak e képek és/vagy valóságselemek. Mindezt a *kergetőzik* igének bízást tulajdonítható metaforikus szerep, amellyel az olvasó számára is ugyanaz a hatás.

Az 'ide-oda mozog' szemantikai jegyet tartalmazó szinonimák utolsó képviselője Füst Milán költői nyelvében a *hánytorog* ige, jelentése 'fel alá dobálódik, hanykolódik'. Mivel a szótárak nem tartalmazzák, a NSz. cédulaanyaga alapján az Arany János-i előfordulását mutatom be jelentésének hitelesítésére: „Harc ottan az elsőik közt iszonyú támad, | S foly bele két részről mindig had után had, | Míg az egész síkság úgy hánytorog attól, | Mint a sötét árvíz rút iszapos habtól” (Arany: Összes művei. V. Budapest, 1953. 261). (A *hánytorog*-ból képzett *hánytorgat* ige az ÉrtSz.-ban is megvan — 3: 105 —, és szépirodalmi használatára szintén Arany János nyelvéből a — tárgyunktól nem is messze eső — példa: [. . .] *sebes örvény hánytorgasson engem.*) Arany János a síkságon egymásra támadó hadak mozgását látja hasonlónak az árvízéhez, ami *rút iszapos habtól* hánytorog. Nyilván a víz gyors mozgásakor keletkező habok, hullámok képe játszik közre ebben a hasonlatalakításban, aminthogy ennek áttételezése látszik a szó egyik Füst Milán-i versbe építésekor:

- (31) . . S akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél [egy vadász], hogy
beledermes a lélek,
Ugy megkongatja véle, ami tátong, hogy az *hánytorogva* felindul . . .
S a kopárság szélei habzanak . . . (35)

Ebben a képsorban az *ami tátong* tárgyi mellékmondat mint körülírás (a képsor egésze miatt) metaforának is felfogható, hiszen minden körülírásban van metaforikus elem: az a feszültség, ami a metaforás azonosításban a két nyelvi összetevő között keletkezik, ebben is megfigyelhető (vö. MStilV. 118 kk.). Az *ami tátong* körülíró metafora jelenthet 'sír'-t, és így metonimikusan 'halál'-t vagy 'túlvilág'-ot, de jelenthet — hegyi temetőről lévén szó — 'völgy'-et is, ahol a vers hőse lakik, erre a költeményben egyéb utalások mellett az idézett rész *odafenn* határozószava is utal. A *tátong* jelentése: '(<Üreg, szakadék, örvény> széles nyílásával, ill. mélységével félelmesen közel van, s jelenlétével veszedelmet sejtet' (ÉrtSz. 6: 538). Voltaképpen a **sír tátong* és a **völgy tátong* metaforák keveredéséből születik a körülíró metafora, amely a *tátong* lehetséges vonzatának kiírásával és a Füst Milán-i líra egészének képvilágát is idevonva **örvényként tátong a sír/völgy* alapmetaforából eredeztethető. Ezek után érthetővé válik, hogy ami tátong, az hánytorogva mozog („felindul”), és a 'sír'-nak vagy a költői én élete helyének, a 'völgy'-nek, tehát a metonimikusan megnevezett 'kopárság'-nak a szélei habzanak. — A *hánytorog* másik előfordulása jellemző Füst Milán-i lírai helyzetben olvasható — vö. (5), (6) és (7) —:

- (32) De épp zenitjén állt az éj is s minden, ami benne *hánytorog*,
Ilyenkor, tudjuk, elpihen . . . (96)

A bemutatott szinonimalánc, amely a *forog*-tól a *hánytorog*-ig vezetett, a Füst Milán-i költői nyelv igehasználatának és a költő gondolkodásmódjának egyik sajátosságát mutatta meg, miszerint a költő a mozgás bizonyos fajtáját látja a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás dolgaiban végbe menni. E mozgásból a 'körben halad' és az 'ide-oda mozog' szemantikai jegyek voltak kiemelhetők. Egyik versében Füst Milán megírta, hogyan is látja tulaj-

donképpen az élet mozgását: „Ó élet, örök tenger, mely szirtre csapod szenvedő cseppjeidet! . . . | Ó örök Mozgás te . . . amely körbe fut, helyben áll, semmire se mén . . . Átok!!” (Az elmúlás kórusa. Nyugat XIV [1921.]: 514.) Ez a hiábavaló mozgás azt az állandó Füst Milán-i szembenállást szemlélteti, amely a költő és világa között van, amely magánélete eseményeiben éppúgy megmutatkozik, mint lírájában. „Egyetlen és feltétlen tiltakozás minden ellen, ami van, mégpedig nem a fennálló rend jelenségeinek, hanem szerkezetének szintjén” — foglalta össze Somlyó György ezt a magatartásformát (Füst Milán: Válogatott versei. Budapest, 1979. 6). — Az élet *örök tenger* és *örök Mozgás* tehát a költő felfogásában és lírai ábrázolásában, mégpedig olyan mozgás, amelynek során a dolgok nagyjából körben haladnak, s ezt az irányt bizonyos hányattatás, hánykolódás állapotában képesek csak megtenni.

E mozgás hasonló a vízőrvény kavargó mozgásához vagy az örvénybe került dolgok mozgásához. Az *örvény* (és a *tölcsér*) mindama mozgásokat jelképezi Füst Milán költői nyelvében, amelyek során a mozgó dolgok végül is elpusztul(hat)nak. A költői nyelv egészébe ágyazódva az *éjszaka örvényei* metaforának megoldódik értelmezési problémája. Az *éjszaka* szó használatának vizsgálatából nyilvánvalóvá vált, hogy azt a létezés metaforájának kell értelmezni; következőképp az *éjszaka örvényei* a 'lét mozgása', ami végső soron pusztuláshoz vezet. — A költői képalkotás lélektanához tartozik annak a tekintetbe vétele, hogy a költő képrendszerében az *éjszaka*-hoz, pontosabban a hasonló szerepű *éj*-hez kapcsolódhatik olyan szókép, amelyiknek a részei — az *örvény*-hez hasonlóan — a víz mozgását alapjelentésükben érzékeltetik. Füst Naplójában írta le ezt a magányos verssort: „Fodrozza hajjait az éj . . .” (i. m. Budapest, 1976. 1: 213), amelyben az *éj* afféle metafora, mint amilyen az *éjszaka örvényei*-ből ismert. Az *éj* ~ *éjszaka* és a mozgó víz képzetek összekapcsolása tehát a költőnek alkotáslélektani jellemzője.

Végezetül megállapítható: Füst Milán költői nyelvében a szóképek nemcsak mint olyanok keltenek (közvetlenül) stílushatást, hanem — ha a költői nyelv egészét, a tágabb szöveggörnyezetet is ismerjük — közvetetten is. A közvetlenül a szövegből feltárható stílusértékeket szervesen egészíti ki a csak a tágabb szöveggörnyezetnek és az életmű egészének hatásából adódó. Az előbbi a stíluselemek helyi értékéből, az utóbbi pedig nemcsak ezek pusztá összegződéséből jön létre, hanem új minőséget is eredményez. Ezáltal a költő olyan gondolatait, érzéseit fejezheti ki, amelyeneket expressis verbis nem kell vagy nem lehet megfogalmaznia.

Büky László

Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről*

Az alábbiakban anyanyelv-oktatásunk egészéhez kapcsolódó néhány általánosabb kérdést szeretnék fölvetni. Ezek a kérdések részben ugyan permanensen kísérik anyanyelvi használatunk és benne nevelésünk ügyének elemzését, sőt felelőtetését néha már közhelyszerű tételek ismétléseként is hathat; mégis, mivel olyan tényezőkhez, körülményekhez kapcsolódnak, amelyek állandóan, sőt nemegyszer fokozódó mértékben vannak és hatnak, folytonosan szembe kell néznünk velük, jelenlétüket, befolyásukat bele kell kombinálnunk anyanyelvi nevelésünk menetébe, fürkészve a tanítás keretében való számbavételük mikéntjeit, az iskola velük kapcsolatos feladatait, a tanulók rájuk való felkészítésének útjait-módjait.

Az első, amit e kérdéskörben föl szeretnék vetni, az a közismert dolog, hogy az anyanyelvi oktatás, mint iskolai tantárgy, két egymással összefüggő vonatkozásban is meglehetősen nagy mértékben eltér az iskolában tanított egyéb tárgytól. Egyfelől abban, hogy e tantárgy közvetlen társadalmi tevékenységhez, a tanulók mindennapi gyakorlatához: az élőbeszédhez és az íráshoz kapcsolódik, életük állandó velejárójaként realizálódik. Másfelől abban, hogy a magyartanár nyelvi tanító munkája önmagában nem képes betölteni az anyanyelvi nevelés teljes feladatkörét, nem tudja átfogni annak minden aspektusát, hiszen az anyanyelv használata terén nemcsak a nyelvtanóra nevel, hanem a kapcsolódó tényezők, befolyások egész láncolatával kell számolni: már a magyarórán belül is az irodalomtanítás szoros nyelvi kapcsolataival; az iskola egészen belül is a többi tantárgy anyanyelvi gyakorlatával és színvonalával; az iskolán kívül pedig éppen a társadalom egészének nyelvi befolyásolásával, benne olyan nagyhatású tényezőkkel, mint a család meg a baráti kör nyelvi befolyása, a tömegkommunikációs intézmények nyelvi befolyása stb. Ez a kapcsolathalmaz ugyan egy jöttányit sem von le a magyartanár szorosabban vett anyanyelv-tanítási tevékenységének felelősségéből és az anyanyelvi használatot irányító szerepének központi jelentőségéből, de jelzi egyrészt azt, hogy ez irányú felelősség másokra is bőven hárul, másrészt azt, hogy ha e felelősséggel a közvetlen iskolai anyanyelvi nevelésen kívüli befolyásoló tényezők: intézmények és egyének nem jól sáfárkodnak, nyelvi közönyüknek vagy éppen negatív nyelvi hatásuknak az ellensúlyozása is az anyanyelvi nevelésre, illetőleg nevelőre vár. Reá vár még akkor is, ha küzdelve — mint erre még kitérek — csak minden tényező pozitív együttthatásával lehet igazán eredményes.

Mindebből az következik, hogy a magyartanárnak anyanyelvi nevelő munkája során folytonosan számolni kell azokkal a tényezőkkel, amelyek a

* Megnyitó előadásként elhangzott 1980. július 7-én Nyíregyházán, az anyanyelv-oktatási napokon.

tanulókra az anyanyelv ismerete és használata terén hatnak. Lényegében azokról a társadalmi-művelődési körülményekről van itt szó, amelyek közepette tanulóink élnek, illetőleg azokról a társadalmi magatartásokról, amelyek nyelvi magatartásba — a tanulók nyelvi magatartásába — is lecsapódnak. Ezek a társadalmi-művelődési körülmények igen gyakran a modern élet velejárói, s jórészt nem is csupán a mi életünk jellemzői, hanem világjelenségek. A társadalomra s annak legfogékonyabb rétegére: a tanulóifjúságra tett hatásukban lehetnek pozitívak, lehetnek semleges vonatkozásúak és lehetnek negatívak is. Sőt nem egy tényező, nem egy körülmény önmagán belül is magában hordja azt a lehetőséget, hogy pozitívan vagy negatívan hasson az anyanyelv használatára, attól függően, hogy a nyelvhasználók tudatos magatartása mit és hogyan vesz fel belőlük, hogy gondolkodásuk, nyelvszemléletük szűrője mit enged át és mit rekeszt ki belőlük. E válaszutak közepette az anyagi és szellemi életünk jelenségeire, különösen pedig új, erősödő jelenségeire annyira fogékony tanulóifjúság nyelvszemlélete irányításának, nyelvi magatartása befolyásolásának a magyartanár mindenképpen főszereplője, legfontosabb letétményese, még ha nem is egyedül döntő tényezője.

Hogy rohamosan változó világunk, a gyorsuló idő, az emberi életnek szinte minden vonatkozásban tapasztalható átalakulása milyen — kedvező és kedvezőtlen nyelvi hatásokat egybefonódva magában rejtő — jelenségeket produkálhat, arra hadd hozzak föl csupán néhány egyszerű példát.

Itt van mindjárt rohanó világunk egyik legjellemzőbbje, az időtényező. Hogy gondolataink nyelvi formába öntésére ezernyi más dolgunk közepette nincs elegendő időnk, annak nyelvhasználatunkra kedvező befolyása is lehetne. Hiszen rászoktathat bennünket a rövid, szabatos kifejezősmódra, a racionális nyelvi jelek, szimbólumok keresésére, az esztétikai igényességet nem sértő, ésszerű, gazdaságos rövidítések, betűszók, szóösszevonások stb. alkalmazására. Ugyanakkor azonban az időhiány csábít a nyelvi pongyolaságra, az élőszóban és írásban való gondatlan, hevenyészett előadásmódra, továbbá arra, ami a mai nyelvhasználat egyik legnagyobb vétkének számítható: az önálló gondolkodástól elvezető klisékkel, sablonokkal, közhelyszerű szólamokkal való élésre.

A tudományos-technikai forradalom a műszaki-természettudományi műveltség rohamos előretörésével jár, amely nemcsak az emberi élet jobbá tevője lehet, hanem a megjelenő új fogalmak visszaadására szolgáló megannyi új nyelvi elem keletkezését és így az anyanyelv szó- és kifejezőkészletének gyarapodását, változatossá tételét is eredményezheti. Ugyanakkor nyelvszemléleti és nyelvhasználati lecsapódása veszélyeket is rejt magában. Például a humán műveltségi elemek visszaszorulása e műveltségi rendszer egyik fontos felépítőjének, a nyelvnek az emberi értékrend periferiájára való szorulásával is járhat, amikor a nyelvi kifejezősmód igényessége lényegtelen tényezővé válik. Egészen más síkon elsősorban a műszaki-természettudományi, de gyakran a társadalomtudományi szaknyelv új elemekkel való óriási mértékű feltöltődése — amely önmagában természetes és szükséges folyamat — erős „nyomást” gyakorolhat a köznyelvre: a szaknyelvi elemeknek a mindennapi nyelvhasználatba való mértéktelen behozatala megemészthetetlen, felfoghatatlanná teszi a közlést, a közműveltség terjesztését sokkalta inkább gátolja, mint segíti.

A világ kitágulása, a nemzetközi érintkezés gyarapodása, az iskolai és iskolán kívüli idegennyelv-tanulás intenzívebbé válása, a turizmus stb. az idegen nyelvek anyanyelvünkre tett hatásának rendkívüli fölerősödését eredmé-

nyezi. Ebben a folyamatban az anyanyelv számára pozitív lehetőségek is rejlenek, hiszen más nyelvek tudása az anyanyelvi jelenségek tudatosulását, az anyanyelvben mélyebben rejlő variációs kifejezési lehetőségek felszínre kerülését, valamint a szókincs gazdagodását is eredményezheti. De jól ismertek az ide társuló veszélyek is: a nyelvi arisztokratizmusból, sznobizmusból, lustaságból stb. táplálkozó és nyelvi arisztokratizmusba torkolló mértéktelen idegen-szó-használat, a nyelvünk és helyesírásunk formarendszerébe nem illő idegen szavak, nevek áradatszerű jelentkezése stb.

A mai kor információáradatának ugyancsak kettős lehet a nyelvi lecsapódása. A tömegközlés eszközei, intézményei az anyanyelvi használat nagyon különböző szintjeit képviselik, s nyelvünk továbbfejlődése szempontjából éppen nem mindegy, hogy tömeghatásuk milyen szinteken bontakozik ki, hogy társadalmunk milyen jellegű nyelvi befolyásra válik érzékennyé és tanulékonyá. Mert talán mondani sem kell, hogy micsoda különbség adódik mindennapi nyelvhasználatunk alakulására például abból, ha szépirodalmunk múlt és jelen századi klasszikusainak magas esztétikai igényességű alkotásait tekintjük nyelvi eszményünknek, vagy ha slágerszövegek, reklámszövegek és hasonlóklapossága, sablonjai irányítják tanulóinknak nemcsak a nyelvi ízlését, hanem a folytonos sulykolódás révén ezek is ivódnak be mindennapi nyelvhasználatukba.

A kifejezések újdonságára, fölfrissülésére való törekvés jelenkorunkban és különösen a fiatalabb nemzedékek körében jól megfigyelhető törekvés. De egyáltalán nem mindegy, hogy mi fakad belőle. Mert fakadhatnak és fakadnak is hasznos, érdekes, szép újítások is, amelyek sem anyanyelvünk törvényeivel, sem a nyelvi ízléssel nem ütköznek, s így nyelvünk fejlődésének határozott nyereségei. De sajnálkozó tanúi lehetünk annak is, hogyan ferdül, sőt fajul el az efféle törekvés, s torkollik nemcsak a kifejezett nyelvi vétségeknek valamilye „progresszív újításként” való elfogadásába, hanem ami talán ennél is nagyobb baj, az alacsonyrendű gondolkodás és ízlés nyelvi kifejeződésébe, útszéli hangvételbe, trágárságba.

A mai élet felszínre hozta ilyesfajta, kedvező és kedvezőtlen nyelvi lecsapódásokat egyaránt magában rejtő tényezőkké természetesen még további sorolásra adnának bő lehetőséget. Eltekintve azonban a példák folytatásától, hadd térjek még vissza néhány szóval a humán műveltségnek a kérdésére, amelybe a nyelvi műveltség beleágyazódik. Mi, egyetemi oktatók hallgatóink, magyar szakos tanárjelöltjeink anyanyelvi felkészítésében nagyon érezzük azt, ami nyilván más, alsóbb fokú iskolatípusokban is jelentkezik, hogy tudniillik meglehetősen hiányzik diákjaink általános humán műveltsége. Olyan elemi társadalmi, történelmi, irodalmi, földrajzi, szociológiai, etikai stb. műveltségi hiányokról van itt szó, amelyekkel a nyelvi műveltség korszerű tudásanyaga megannyi szállal érintkezik, s amelyeknek a hiányában korszerű nyelvi műveltséget felépíteni bajosan lehet. E tekintetben az egyetemes emberi műveltséggel kapcsolatos ismeretekről éppúgy szó van, mint a nemzeti műveltség elemeiről. Az utóbbiak hiánya csupán azért súlyosabb, mert anyanyelvi kultúránk első sorban hozzájuk kapcsolódik.

Nem kétséges, hogy tanulókink általános műveltségi szintjének emelése mindenekelőtt az iskola egészének, főként a humán tantárgyak együttesének feladata. Sőt az iskolán kívül az egész társadalom műveltségi szintjének is függvénye. Mindebből nyilvánvaló, hogy egyfelől az iskola egésze, a nem magyartanárok oktatói tevékenysége, másfelől a társadalom egésze, a közműve-

lődés emelésére hivatott tényezők, intézmények összessége nemcsak közvetlenül, nyelvhasználatának minőségére ügyelve segítheti az anyanyelvi nevelés dolgát, hanem közvetve is, azzal, hogy olyan minőségű és mennyiségű műveltségi ismeretanyaggal, valamint műveltségi szemlélettel látja el, fogja mintegy körül a tanulóifjúságot, amelyre az anyanyelvi műveltség lényeges elemei épülnek. Ez a körülmény is oda mutat tehát, hogy az iskolai anyanyelvtanítás nem elszigetelt, önmagában is biztos sikerre vezető tevékenység, hanem egy olyan szélesebb társadalmi-művelődési keretbe tartozik, amelyben a magyartanár nyelvi oktatása, annak tartalma, szintje, korszerű szemlélete ugyan központi, meghatározó tényező, de amely az iskola egészén belül is érvényesülő, sőt az iskolán kívül, társadalmi méretekben is jelen levő művelődési összhatás igényét is magában foglalja.

A jelzett összefüggések: az iskolai anyanyelvi nevelés kapcsolatai iskolán belüli és iskolán kívüli társadalmi-művelődési tényezőkkel természetesen azt is jelzik, hogy az anyanyelvi nevelés tartalmát, ismeretanyagát szélesebben kell értelmeznünk, mint pusztá, egzakt nyelvi-nyelvészeti problematikát. Mert bármennyire ideális volna is az anyanyelv-oktatás számára egy olyan állapot, amelyben az iskola egésze és a tanulókat körülvevő társadalmi összhatás minden olyan műveltségi, szemléleti anyagot biztosítana, amely az anyanyelvi oktatás alapjául, altalajául szolgálhatna, amelyben tehát a magyartanárnak csak kifejezetten nyelvi dolgokkal, a grammatikában kiteljesülő problematikával kellene foglalkoznia, — a valóságban ilyen ideális helyzet nem realizálódhat. Sőt, ha e tekintetben megbízhatóbb, szilárdabb alapokról indulhatnánk is, a nyelvhasználattal összefüggő, azt befolyásoló, meghatározó társadalmi-művelődési problematika kifejtése, az anyanyelvi nevelés számára való szintézisbe hozása alól a magyartanár akkor sem térhetne ki. Következésképpen az iskolai anyanyelvi nevelés ismeretanyagába az anyanyelvi tudatot formáló és készséget megalapozó társadalmi-művelődési érdekű, szempontú tematika egész rendszerét, széles körét kell beépíteni. Olyan ismeretanyagot, amely jelentékenyen túlmegy a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtanon, amely részben alátámasztja, részben kiegészíti és fölé is emelkedik a klasszikus nyelvtanoktatásnak. Félreértés ne essék, semmiképpen nem arról beszélek, hogy a nyelvtanoktatást az iskolában vissza kell szorítani. Erről szó sincsen, a klasszikus értelemben vett nyelvtanoktatást nem akarom szembeállítani azzal az ismeretanyaggal, ami emellé: ez alá és e fölé rétegződik. Ez mindjárt ki is fog derülni.

Mik annak az ismeretanyagnak a legfontosabb elemei, amelyeket oda kell építeni a nyelvtanoktatás mellé? Nagyon lényeges tananyagrészek vannak itt, de nyilvánvaló, hogy a téma fontossága ellenére megint csak néhány tételnek a felvillantásával tudok a kérdéskörbe belemenni, részletes taglálásról nem lehet szó, hiszen mindegyikük külön előadást is megérdemelne.

Az anyanyelv-oktatási tananyagban helyet kell foglalnia — tételszerűen is: megfelelő elméleti alapon és gyakorlati példákkal is fűszerezve — például annak a kérdéskörnek, hogy az anyanyelv ismerete és használata az emberi tevékenységnek egyik legfontosabb, legmagasabbrendű megnyilvánulása. Az anyanyelvi tevékenység tehát nézetem szerint — most hazabeszélek egy kicsit — az ember szellemi tevékenységének, gondolati, szellemi habitusának a csúcsain áll. Tehát nem egy a sok közül az ember életvitelének egész rendszerében, hanem olyan magas rendű tevékenység, amely sok mindent, szinte mindent szolgál az ember életében. Amelynek a társadalmi jelentőségét a társadalom-

tudományok talán még nem is mérték föl a neki megfelelő súllyal. Az anyanyelvnek ezt a társadalmi szerepét tudatosítani kell a diákokban, mert a hozzáállásnak, a nyelvi tevékenységhez való hozzáállásnak ez az egyik alapkérdése, kiinduló pontja.

A tananyagban föltétlenül helyet kell foglalnia továbbá annak a kérdéskörnek, amely azt világítja meg, hogy a nyelv változó valami, hogy a társadalomnak, a társadalom életkörülményeinek átalakulásával együttjáróan változó eszköz. Meg kell láttatni a nyelv mozgásának, fejlődésének a problematikáját nagyobb távlatokban, a nemzeti múltra vonatkozóan is, meg — hogy úgy mondjam — kisebb távlatokban, a jelenre utalóan is. A jelennek a gyors nyelvi változásait ugyanis a tanulók nem érthetik meg történeti látásmód nélkül. Ennek a történeti látásmódnak a hiánya — sok egyéb szemléleti zavar okozása mellett — alapvetően veti vissza a társadalom egészének és benne az iskolai tanulóknak a nyelvvel kapcsolatos tudati felfogását is, és súlyosan üt vissza a jelenleg működő nyelvi erőknek, nyelvi változásoknak a helyes megítélésében. E kérdéskörnek a teljes nem-ismerete negatívan hat a tanulók nyelvszemléletében, mert nem tudják megérteni a különböző nyelvi változásoknak a lényegét, amelyek nap mint nap szemük előtt bontakoznak ki a gyorsuló időben, és nem tudnak ezekhez saját nyelvhasználatuk irányításában és a másoké mérlegelésében helyesen viszonyulni. A történeti látásmódnak a kialakítása tehát azért is alapvető fontosságú az anyanyelvi oktatásban, mert a nyelvművelés egész kérdésköre tulajdonképpen erre épül fel.

Az iskolai anyanyelvi anyagban nagy súllyal kell helyet foglalnia véleményem szerint annak a témakörnek, amelyet úgy jellemezhetnénk, hogy a nyelv társadalmilag is változatos eszköz. Változatos eszköz, mert hiszen társadalmi, műveltségi, foglalkozási, területi stb. rétegei állandóan jelen vannak a beszélők tevékenységében. Ez a viszonylag nagyon élesen észlelhető nyelvi rétegződés természetes következménye annak, hogy átalakulásban, mozgásban vannak maguk azok a társadalmi rétegek is, amelyek e belső nyelvi típusokat hordozzák, használják. Nyelvünk belső rétegződésének problematikájában — sorozatos iskolai vonatkozásai miatt — külön is figyelmet érdemel az argónak, valamint a diáknyelvnek az ügye. De e kérdéskör tematikája ezen kívül is rendkívül széles keretű, hiszen a helyes vagy hamis nyelvi ideálok követésétől a különféle nyelvi típusoknak alkalmi szituációk szerinti használatán át a vidéki tanulóknak a saját nyelvjárási-regionális köznyelvi gyakorlatukhoz való helyes viszonyulásáig sokmindent felölel. A belső nyelvi rétegeknek a helyzete, egymáshoz való viszonya, a társadalom egészének vagy egyes csoportjainak hozzájuk való viszonyulása, a megfelelő helyzetben való megfelelő alkalmazásuk olyan fontos oktatási témakört alkot, amelyet nem győzők kellő nyomatékkal kiemelni.

Az anyanyelv iskolai oktatásában jelentős helyet kell elfoglalnia annak a kérdéskomplexumnak, hogy a nyelv esztétikum is. Nem minden szinten egyformán esztétikai jelenség természetesen, bizonyos magasabb rendű szinteken jobban, más szinteken kevésbé. De bizonyos esztétikai problematikája még a viszonylag alacsony közlési szinteknek is van. A nyelv tehát nemcsak pusztán közlés. Ezt azért szeretném erősen hangsúlyozni, mert nagyon sok megfogalmazásban lehet azt látni, olvasni, hallani, hogy a nyelv egyszerűen csak a közlés, illetőleg a megértetés eszköze. Úgynevezett „kommunikáció.” Ha a közlésbe és megértésbe, a kommunikációba beleértjük, belefoglaljuk azt, hogy a nyelv érzelmi hatásoknak is előidézője, bizonyos szinteken a gyönyörködte-

tésnek is az eszköze, magas szintű esztétikum, akkor rendben van, illetőleg rendben volna a dolog. De általában nem szokták ezt beleértetni, hanem a nyelvvel kapcsolatban egyszerűen csak a puszta közlés tényéről és funkciójáról szokott szó esni, legfőljebb a közlés pontosságának, szabatosságának a kívánalma csatlakozik még ehhez. A közlésnek a pontossága természetesen alapvető követelmény, de nem merítheti ki az anyanyelv funkciójának teljességét. A társadalom, közelebbről pedig az iskolai tanulók nyelvi tudatában nem elegendő tehát annak a fölismertetése, hogy a nyelvvel pontosan lehet közölni valami gondolati tartalmat. A nyelv ennél sokkal több. E vonatkozásban utalhatnánk a nyelvnek az irodalommal, közelebbről a szépirodalommal való kapcsolatára. Ezt az alapvetően fontos kérdéskört azonban most azért sem taglálom, mert máskor megítem ide vonatkozó észrevételeimet, s ezek több helyütt megfelelő publicitást is kaptak.

Nagyon lényegesnek tartom az anyanyelv iskolai anyagában annak a témakörnek a szerepeltetését, annak a tézisnek tanulmányi anyagként való kibontását, hogy a nyelvnek van etikai, etológiai problematikája is. És az idevágó nyelvi problematika a legszorosabban összefügg az ember társadalmi magatartásával. A nyelvi magatartás és a társadalmi magatartás nem választható el egymástól, nagyon sok vonatkozásban összefonódik. Aki a nyelvi közlésben pongyola, nemtörődöm, felületes, az valószínűleg nemcsak a nyelvi közlésben ilyen. Aki a nyelvi közlésben durva, trágár, útszélien alacsony szintű, az — megint csak igen valószínűen — nemcsak a nyelvi magatartásban ilyen. Úgyhogy a nyelvi közlés e tekintetben vett jellege bizonyos mértékben tükrös is egyúttal annak, hogy milyen a kérdéses közlést megtevő ember lelki-etikai habitusa általában. Ezt az összefüggést a tananyagban nagyon fontos tételesen és kellő példaanyaggal kibontani és tudatosítani, mert napjainknak egyik alapvető nyelvi kérdése és hozzá kapcsolódóan társadalmi kérdése kerül így a figyelem előterébe.

Az anyanyelv iskolai tananyagában arra is szükséges tekintettel lenni, hogy az anyanyelvhez érzelmi közünk is van. Nemcsak egyszerűen használjuk, hanem ehhez az eszközhöz bensőséges szálak is fűznek bennünket, minden más közlési rendszernél közelebbi közünk is van hozzá. Az anyanyelv összeköt bennünket korábbi nemzedékekkel, összeköt múltunkkal, összeköt a nemzeti történelemmel, a nemzeti művelődéssel, a nemzeti irodalommal. Őseink szellemi produktuma, tudásanyaga halmozódik föl benne és hagyományozódik ránk. Ezt tudni kell, mert az anyanyelvhez való érzelmi kötődésnek a nemzeti múlt nyelvünkben való tükröződésében, nyelvünk múltunkból való hagyományozódásában van egyik legjelentékenyebb forrása. De nemcsak nemzeti múltról van itt szó, hanem természetesen nemzeti jelenről és jövőről is. Arról is, hogy az anyanyelv szolgálja jelenünket, eszköze társadalmi céljaink megvalósításának, és a használatával elsajátított tudásanyag révén formálja jövőnket is. Ez is olyan kérdéskör, amelyet az iskolai oktatásban tételesen ki kell bontani, mert az anyanyelv társadalmi szerepének ilyen érzelmi problematikával is együttjáró ismerete — sajnos — szinte teljesen hiányzik még a tanárok tekintélyes hányadának a tudatából is, de méginkább hiányzik a tanulók tudatából. Nem ismerik eléggé vagy éppen egyáltalán nem ismerik, hogy mi a jelentősége a nyelvnek a nemzeti tudat, a nemzeti lét szempontjából, múlt, jelenre és jövőre vonatkoztatva egyaránt.

Mindezek a kérdések oda utalnak, hogy az anyanyelvet nem lehet az iskolában csak mint szabályrendszer összességét bemutatni, hanem elengedhe-

tetlen fontosságú azokat a kapcsolatait, vonatkozásait is tudatosítani, amelyeket én most csak felillantásszerűen adtam elő, s amelyeknek az a lényege, hogy a tanár és rajta keresztül a tanuló tudatosan viszonyuljon anyanyelve használatához, ismerje azt a társadalmi-történeti-művelődési problematikát, amelytől az anyanyelv kérdésköre elválaszthatatlan. Az ilyesféle kérdések tudatosítását, tételes iskolai tananyagként való tekintését és realizálását lényegesen fontosabbnak tartom, mint például az anyanyelv egzakt grammatikai szabályainak az unalomig való sulykolását, a kisebb-nagyobb grammatikai vétségek ostromozását stb. Ezekhez a témakörökhöz kapcsolódnak ugyanis — véleményem szerint — a sokkal nagyobb nyelvi vétségek, illetőleg nyelvi kerülendőségek. Sokkal többet vét anyanyelve ellen az a tanuló, aki — mondjuk — szóban és írásban pongyolán, nemtörődömül fejezi ki magát, aki minduntalan klisékkel, sablonokkal él, aki az útszéli hangvételt szinte sportszerűen alkalmazza stb. stb., mint az, aki — *horribile dictu* — kissé lazábban képezi a spiránsokat, egyszer-egyszer elvéti az ikes ragozás használatát, „szabálytalan” szórendiséggel használja az *is-t* stb. stb.

Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a nyelvtani szabályoknak a tévesztése bocsánatos bűn. Nem az. De az anyanyelvvel való visszaélések elbírálásában is mindent fontossági, nagyságrendi helyére kell tenni, az iskolai anyanyelvi oktatásban a felmerülő problémák súlyára is tekintettel kell lenni.

Summa summarum: A tőlem itt dióhéjban fölvetett kérdéseknek az iskolai anyanyelvi oktatásba való tételes, anyagszerű belevitele, ezeknek a problémaköröknek a hatékony, mély megismertetése elengedhetetlen. Elengedhetetlen, de persze a nyelvtani problematikával együtt, abba beleágyazva, a mellett és a fölött.

Úgy érzem, hogy maga a magyar nyelvtudomány sem fordított ezekre a jórészt társadalmilag-művelődésileg meghatározott nyelvhasználati kérdésekre eddig elegendő gondot. Ezt kritikusan és önkritikusan egyaránt mondhatom. Tehát amikor arról beszélünk, hogy az iskolának, a közoktatásnak ilyen típusú anyanyelvi kérdéskörökre a tanulókat tételesen, anyagszerűen fel kell vértéznie, akkor a tudomány adósságáról is beszélek. A tudomány adósságáról, amelyet mindenképpen pótolni kell, következőképpen a nyelvtudomány jelen és jövő feladatai e tekintetben igen nagyok.

Íde kapcsolódóan szólnom kell az anyanyelvi tanárképzés felelősségéről, a főiskolák és egyetemek felelősségéről. A főiskolákéról talán azért kevésbé, mert abban nem vagyok annyira illetékes, az egyetemek felelősségében már inkább. Meg kell mondani világosan és egyértelműen, hogy az egyetemi magyar nyelvészeti képzési anyag — nagyon különböző okok együttthataaként — az itt vázolt anyanyelvi problematikának nem felelt meg eddig mindenben. E vonatkozásban már a jelenre nézve is próbálunk valamit, nem is keveset előre lendíteni, új tantervi koncepció kidolgozásán fáradozva. Ugyanakkor igyekszünk a kutatás vonalán is előre lépni, már a jövőt is építve.

Az eddigi képzési helyzetből is következő mondanivalómmal remélem, nem bántok meg senkit, legkevésbé a jelenlevőket, hiszen ilyen szempontból a jelenlevők — már ittlétük is bizonyosság lehet erre — valószínűleg jelentékeny mértékben kivételek. De szilárd meggyőződéseim, részben tapasztalatom, hogy a magyartanárak egésze, tömege országos viszonylatban nincs fölkészülve új típusú, az anyanyelvi problematika mélyebb, tágabb régióiba hatoló tananyagoknak az iskolai oktatásba való bevitelére. Nincsenek tanáraink fölkészülve

erre nemcsak azért, mert a régi felsőoktatási, tanárképzési tananyagokban ezeket a témaköröket nem kapták meg olyan jelleggel, ahogy meg kellett volna kapniuk, hanem azért sem, mert nincs még elegendő ismeretanyag, kézikönyvekben, útmutatókban lefektetett anyag a kezükben arra vonatkozóan, hogy öntevékenyen is képezzék magukat. Ám, ha nagyobb mennyiségben és jobban hozzáférhetően volnának is ilyenek, sajnos, nem vagyok benne biztos, hogy önképzésük, saját akaratukból való ismeretanyag-bővítésük útjából ezzel minden akadály elhárulna. Különböző okokból kifolyólag vélem ezt, amiket azonban most ne részletezzünk. A lényeges az, hogy a magyartanárok jelentékeny tömegei legalábbis részben elavult anyanyelvi ismeretanyagokat hurcolnak és terjesztenek, illetőleg hogy a korszerű anyanyelvi szemlélet számos ismeretével nincsenek megfelelően felvértezve. A tanári továbbképzésnek a jelenleginél jobb, intézményesebb, átfogóbb kiépítése tehát egyik alapja minden előrelépésnek most érintett témánkban. Nagyon jól átgondolt és megszervezett, általánossá, kötelezővé tett anyanyelvi továbbképzés nélkül magyartanáraink nem tudják, nem fogják tudni azt a felvértezettséget megkapni, amely anyanyelvi képzési feladataiknak a ma igényeinek megfelelő teljesítését lehetővé tenné. A tanári továbbképzésnek az eddiginél szélesebb alapokra helyezése természetesen nem nyelvészeti, illetőleg nyelvoktatási ügy kizárólag, hanem sokkal tágabb oktatáspolitikai kérdés, melynek a részleteibe most beleártani nem akarom magamat, csupán jelzem az anyanyelvi oktatás terén is felmerülő alapvető szükségességét. Enélkül tudniillik beszélhetünk itt is, másutt is reggeltől estig meg holnap és holnapután is anyanyelvi közoktatásunk továbbfejlesztésének útjairól-módjairól, nagyon sok minden mégsem fog megtörténni a gyakorlatban, a valóságban, amit kívánunk.

Ide kapcsolódóan szólnom kellene még a közvélemény anyanyelvi tematikájú tájékoztatásának, a nyelvi közismeretek terjesztésének a szükségességéről, valamint a nyelv művelés magasabb szintre emeléséről, hatékonyságának a fokozásáról, de ez már nem iskolai közoktatási kérdés, legfőképpen annyiban kapcsolódik a témakörhöz, amennyiben mondanivalóm első szakaszában utaltam az iskolát körülvevő társadalmi közeg anyanyelv-használati helyzetére. E tekintetben csak ismételhetem, hogy nem lehet magas szintű iskolai anyanyelvi képzést teremteni úgy, hogy az a kör, milió, amiben élünk, nyelvileg, anyanyelvileg műveletlen vagy legalábbis alacsony szintű. Ez a kontraszt csak akkor oldható föl, ha egyszerre, minden fronton próbálunk a nehézségeinken túljutni. A mi kötelességünk persze az, hogy azon a ponton lendítsünk, tegyünk meg mindent, ami a mi közelebbi tevékenységünk színtere: az egyetemi oktatásban, a főiskolai oktatásban, ami a felsőfokú oktatók munkájának megjobbítását, kiszélesítését illeti; és a közoktatásban, ami a gimnáziumokban, szakközépiskolákban, általános iskolákban működő tanárok képzettségi színvonalát illeti.

Benkő Loránd

A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben

1. Napjaink középiskolájának jelentős része ma már szakközépiskola. Ez az oktatási forma lényegesen különbözik a gimnáziumtól. A szakközépiskola ugyanakkora tanulmányi idő alatt dolgozza fel az általános műveltséget

nyújtó tantárgyak anyagát, mint a gimnázium, ám ezen felül bizonyos szakmák gyakorlati és elméleti képzését is magára vállalja. Míg a gimnáziumi tananyag inkább az elméleti fejtegetésekre épül, addig a szakközépiskola gyakorlatiasabb ismeretek elsajátítását is eléri.

Bár mindkét középiskola-típus a felsőfokú oktatási intézményekbe is irányítja diákjait, a szakközépiskola a társadalmi-gazdasági életnek is ad szakmunkásokat. Az egészségügyi, közlekedési, közgazdasági, villamossági, kereskedelmi stb. szakközépiskolák tanulói iskolai tanulmányaik során szoros kapcsolatba kerülnek az üzemek, a laboratóriumok, a hivatalok, az egészségügyi intézmények, az üzletek stb. dolgozóival, a munkafolyamatokkal, a munkaeszközökkel, s ezáltal az iskolai nyelvi kommunikáción kívül a munkahelyi nyelvi érintkezések résztvevőivé válnak.

Az elmondottakból egyértelműen az következik, amit egyébként az oktatási irányító szervek is felismertek ma már, hogy tudniillik a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésnek más-nak kell lennie, mint a gimnáziuménak; más tantervet, más tankönyveket igényel. A szakközépiskolai végzettséggel rendelkező autószerelőknek, ápolónőknek, műszerészeknek stb. elsősorban nem arra van szükségük, hogy például kifogástalanul ismerjék a szintagmák típusait, a szófajok felosztását, hanem főleg arra, hogy világosan, szabatosan írják meg jelentéseiket, tudjanak tárgyalni a vevőkkel, az ügyfelekkel, a megrendelőkkel, ne kerüljenek nyelvi hátrányba a vezetőkkel, a magasabb képzettségű ügyfelekkel.

A gimnazisták homogén beszédhelyzeteivel szemben (tanár—diák, diák—diák, diák—család) a szakközépiskolások változatosabb kommunikációs helyzetekbe kerülnek (diák—üzemi dolgozó, diák—munkahelyi vezető, majd a későbbiekben: szakmunkás—szakmunkás, szakmunkás—vevő, ügyfél). Nyilvánvaló, hogy a szakközépiskolai anyanyelvi nevelés a vázolt nyelvhasználatbeli követelményeknek pusztán a szakszókincs bővebb tárgyalásával nem tehet eleget.

2. Rendszeres, monografikus nyelvreírásaink szinte kizárólag szókészlet-tani alapon mutatták be a szaknyelveket. Jóllehet a szakmák nyelvében nem láttak külön nyelvet, benne csupán terminológiai eltérést, sajátos szóhasználatot ismertek fel.

A szociolingvisztikai felmérések azonban egyértelművé tették a nyelvi rétegek eltérő keverési arányú mondatтанát, alaktanát. Az írás- és beszédhelyzetek megváltozása tehát nemcsak szóhasználati, hanem grammatikai, szerkesztéstanai változással jár együtt. Ha valaki a beszédpartnerével személyes, családi témákról társalog, majd utána üzletkötési tárgyalásba kezd, nemcsak más nyelvrétegbeli szavakat, kifejezéseket használ fel, mondatainak típusa, keverési aránya is megváltozik.

Az angol szociolingvisztika (Berstein, Lawton) tanításai nyomán Magyarországon is végeztek kísérleteket a tekintetben, hogy a műveltségbeli hátrányos helyzet milyen nyelvhasználatban testesül meg. A tartalmilag, grammatikailag pontos közlést kidolgozott kódoknak, a hiányos információt adó, tökéletlen nyelvtani szerelésű közlemény szabályrendszerét korlátozott kódoknak nevezi a társadalmi nyelvészet (szociolingvisztika). Pap Mária, Pléh Csaba, Réger Zita és mások úttörő kutatásai rávilágítottak a magyarországi nyelvi hátrány jellegzetes vonásaira. Témánkkal szorosabb kapcsolatban Asztagos Klára vizsgálódásaira kell felfigyelnünk (A nyelvi hát-

rány kísérleti vizsgálata. Szakdolgozat. Kézirat. Bp., 1978.). Gimnazisták és szakmunkásképző intézetek diákjainak fogalmazványait, spontán beszélgetéseit elemezve, azokat összehasonlítva arra a megállapításra jutott a szerző, hogy bizonyos szófajok (igenevek, módosítószók, határozószók) megléte, illetőleg gyakorisági mértéke választóvonal a két tanulótábor nyelvi készsége között. A nyelvi hátrány, mint nyelvi betegség kórképéhez tartozik a szinonimitás kihasználásának alacsony foka, az ok-okozat viszonyt kifejező mondattípusok (magyarázó, következtető, következményes, okhatározói) elenyésző megjelenése, a gyenge kohézió a szövegmondatok, a szövegegységek között, bizonyos bonyolultabb szószerkezetcsoportok hiánya vagy igen ritka előfordulása és természetesen a grammatikai hibák gyakori elkövetése. A nyelvhelyességi vétségek sűrű előfordulásán kívül a bonyolultabb nyelvtani szerkezetek hiánya vagy alacsony gyakorisága nem csupán szövegsajátossága, stílusvonása az e réteghez tartozó fiataloknak, hanem egyúttal műveltségi (és benne nyelvi) kiszolgáltatottságának mutatója is. Aki ügyszólván csak kapcsolatos és ellentétes mondatokat képes létrehozni (aktív nyelvhasználat), az nehezen érti meg a többszörösen alárendelt mondatokat, a többszörös birtokos szerkezeteket, a közbeékelte mellékmondatokat (passzív nyelvhasználat).

A kriminalisztikai nyelvészet által vizsgált bűnjelszövegek készítői között leggyakrabban iskolázatlan, műveletlen embereket találunk. Fogalmazványaikban leginkább a következő kötőszók kapcsolják egymáshoz a szövegmondatokat: *és, de, hogy, ha*. Alig találunk példát a kötőszók rokonértelműségének kiaknázására (a *de* helyett *pedig, azonban, ellenben* stb.), „bonyolultabb” jelentést, logikai viszonyt hordozó mondatkapcsolás kifejező eszközeire (*jól-lehet, habár, tudniillik, tehát* stb.). Szabálysértési, bírósági, rendőrségi jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy a nyelvi képzetlenség és igénytelenség tálaján álló emberek milyen nehezen fejezik ki gondolataikat, mekkora gondot okoz számukra a végzések, az idézések, a jegyzőkönyvek hibátlan szövegének megértése.

Egy kórházi osztály ápolónőinek jelentéseit elemezve érdekes nyelvi tapasztalatokra tettünk szert. Az általános iskolai végzettségű ápolónők sztereotip mondatokkal fejezték ki az ügyeletükre bízott betegek állapotát, közérzetét (*Kovács Jánosné jól van. Kiss Ferencné jól aludt. Kass Istvánné rosszul aludt.*) A középiskolát kijárt ápolónők fogalmazókészsége általában magasabb szintű kommunikációs képességről tanúskodott (pl. *Harlai József állapota kielégítő. Kiss Ferencné panaszmentes, kedélye javult.*), ámbár némelyikük belebonnyolódott a szenvedő szerkezetek gyártásába.

A hivatalos fogalmazványok tartalmának, üzenetének megértését — nem lehet eléggé hangsúlyozni — nemcsak a szakszavak, az idegen szavak jelentésének ismerete, hanem a strukturális viszonyok helyes értelmezése teszi lehetővé. Íme egy példa! A község szabálysértési előadója — lévén verselgető ember — cikornyás, nyakatekert mondatokkal adta tudtára egyik ügyfelének a helyszíni szemle elrendelését. Az értesítés tartalmát valójában alig lehetett kihámozni a mondatömbök szövevényéből. A címzett számára homályos maradt az értesítés tartalma, s ezt az illetékes előadóval egyszerű, hétköznapi nyelven közölte, mire a hivatal embere ironikus hangnemben jegyzőkönyvileg rögzítette az ügyfél hiányos anyanyelvi tudását.

Mindannyian tudnánk példákat említeni olyan kínos esetekről, amikor az ügyfél leforrázva távozott a hivatalos helyiségből, mert a hosszas vitatkozás után sem értette meg ügyes-bajos dolgának hivatali állását.

A kommunikációs lánc másik végén levő személy (a végzés készítője, a szolgáltatás munkafelvévője stb.) is gondokkal küszködhet, hiszen az ügyféllel nem sikerült tökéletesen megértetnie magát.

A hétköznapi szövegek textológiai elemzése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a hozzá olykor közelálló szaknyelvi közlések fogyatékosait megállapíthassuk. A magyarországi nyelvművelés egyik „irányzata” nem annyira a grammatikai, helyesírási, stilisztikai hibákat ostromozza, mint inkább a pontos, árnyalt, kifejező nyelvhasználatot, a nyelvi eszményt állítja példaképül (nyelvi tervezés). A „pozitív” nyelvművelés azonban nem teszi feleslegessé a hibás nyelvhasználat bemutatását. (Franciaországban Henri Frei nevéhez fűződik a „hibák nyelvtanának” összeállítása). Még alaposabb munkával kell elkészítenünk a nyelvi zavarok, betegségek láttelejét, hogy a nyelvi gyógyításunk sikeres legyen.

A szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben tehát a nyelvi ismeretek megtanításán kívül el kell érünk azt, hogy a fiatal nemzedék szabatosan, magyarsan, kifejezően használja és értse a szakma gyakorlásával kapcsolatos nyelvet.

3. A gimnáziumok természettudományi tagozatainak 1962. évi tanterve szinte figyelemre se méltatta a szaknyelvi kommunikációt. Az I. osztályban legfeljebb 2–3 óra jutott a szóképzéltani rétegek tárgyalására. A társadalmi tagozatú gimnáziumi osztályokban valamivel több órát fordíthattak a magyartanárok a csoport- és rétegnyelvek lexikológiai és stilisztikai feldolgozására.

A szakközépiskolák 1978. évi tanterve — a gimnáziuméhoz hasonlóan — alapvető szemléletváltozást hozott, amikor nyelvhasználat központú, szöveg-tani elvű tananyagot tett kötelezővé. Az új tankönyvek nem ismétlik meg az általános iskolai nyelvtani anyagot; magasabb szinten tárgyalják a grammatikai, stilisztikai eszközök közlésbeli felhasználhatóságát. Tekintettel arra, hogy a nyelvkönyvek egymástól nagyon eltérő szakmák leendő művelőihez szólnak, a tankönyvírók (Gráf Rezső, Szende Aladár, illetőleg Hangay Zoltán, Viskovits Erzsébet) több szakma (vagy inkább: tudomány) szövegét választják példanyagul. Többek között orvosi, biológiai, fizikai, matematikai, kereskedelmi szavak, kifejezések, fogalmazványrészletek szerepelnek a feladatok, gyakorlatok között. A szerzők arra is ügyeltek, hogy a tanulókat érintő szakmák nyelvhasználatára feltétlenül bekerüljön a tananyagba. Pl. „egy szakmai tankönyv fejezetének erre alkalmas részletéből gyűjtsük ki a szakszavakat!” (I, 48), vagy „Keressünk valamelyik szakmai tantárgy tankönyvében szakszerű leírást, és alakítsuk át a szöveget úgy, hogy azt a szakmában tájékozatlan is megértse!” (I, 59).

Az új szakközépiskolai tankönyvek szerzői olykor-olykor megfélemedeznek arról, hogy leendő szakmunkásoknak, középkádereknek készítenek tankönyvet. Nagyon sok gyakorlatban, feladatban az általános iskolából is ismert köznyelvi szavak, kifejezések, mondatok térnek vissza, több szakmai jellegű feladat kérdése pedig eléggé általános megfogalmazásban jut kifejezésre, s az arra alkalmas útmutató híján kizárólag tanári irányítással lehet sikeres a tanuló feladatmegoldása. Pl. „Írjunk szöveget egy matematikai levezetés megmagyarázásához! Vizsgáljuk meg a szöveg mondathasználatát a közlés és a mondatfajta közötti összefüggés szempontjából!” (II, 5.), „Egy 1976-ban megjelent műszaki könyvnek ez a címe: *Homogén reakciók kinetikája*. Magyarázzuk meg,

miről olvashatunk benne . . . !” (I, 82.), továbbá „Megtaláljuk-e a *díszít* szót valamely szakmai szótárban?” (III, 6.).

A szakközépiskola III. és IV. osztálya számára készült nyelvtankönyv (Szende Aladár munkája) szövegszemlélete jelzi, hogy milyen irányban kell haladnunk. Néhány feladata a szakmák sajátos szövegigényét tárgyalja, ilyen rendeltetésű például a közúti balesetek hivatalos helyzetelemzéséről (III, 29.), a hivatalos stílus mondattípusairól (III, 36 kk.), de főleg a szakszövegek sajátosságairól (III, 55 kk.) szóló feladat, illetőleg fejezet. A két tankönyv szerzője úttörő munkát végzett, és igazán sajnálhatjuk, hogy a szövegtani anyag kiválasztásában és elrendezésében csak résztanulmányokra támaszkodhatott.

Természetesen nem tankönyvbírálatunk a célunk, s hogy az úttörő szerepet betöltő szakközépiskolai tankönyvek gyakorlatával itt-ott vitatkozunk, annak az a magyarázata, hogy a szaknyelvi nevelés módszereire, tudományos hátterének hézagaira, kidolgozatlanságára kívántuk terelni a figyelmet.

4. A szakközépiskolai anyanyelvi nevelés elsősorban a magyar nyelvtanórákon kap teret céljai megvalósításához. Fel kell mérnünk, hogy a 4 osztály tankönyvei életszerű példákat, gyakorlatokat állítanak-e a tanulók elé. A megjelent és érvényben levő két tankönyv több szakmai szöveget, szövegelemzést, szövegalkotási útmutatót (receptet) közölhetett volna.

Részletesebb vizsgálódást igényelne a szakmai nyelvhasználat szövegtípusainak (élő és írott nyelvi műfajainak) leltározása (például termelési értekezet, a vevővel való tárgyalás, jelentés készítése). A szövegfajták stilisztikai normáinak felállítására egyben nemes nyelvművelő feladat is lenne. A szaknyelvi kommunikációs helyzetek tipizálása biztos tudományos alapot adna a jövő szakközépiskolai tankönyvek íróinak arra, hogy e szövegtípusok fontosságuknak megfelelő helyet kapjanak a tananyagban.

A magyarórán kívüli anyanyelvi nevelés el nem hanyagolható területe a többi tantárgy keretében zajló oktatás. Akkor érhetünk el jobb eredményt, ha az iskolai nevelés egészét áthatja a tudatos, célszerű nyelvi nevelés. A hatékonyabb anyanyelvi tervezés érdekében folytatni kellene a tankönyvek nyelvhasználatának kritikai elemzését. Sokféle szempont vezérelhetné efféle vizsgálódásainkat, például összegyűjthetnénk 20–30 szakmai tankönyv tipikus nyelvtani, szóhasználati, stilisztikai botlásait okulás végett. Adatokat gyűjthetnénk a tekintetben, hogy egy-egy órán átlagosan hány új fogalommal kell megismerkedniük a tanulóknak, s az új ismeretek közlése egyenletes-e. Tanulmányos lehet annak tisztázása, hogy az új ismeretek (tudományos fogalom, gép, szerszám, munkaművelet stb.) átadása a tanulók elvárható nyelvismereti szintjén történik-e, vagyis a tankönyv definíciói, leírásai, rajzai, képei önmagukban, tanári magyarázat nélkül érthetőek-e. Az órán történő tanári előadások, magyarázatok ugyanis nem enyhíthetik a tankönyvek ismeretközléseinek hibáit. Különös figyelmet érdemelnek az elburjánzó szakszavak, az áthatolhatatlanná váló mondat szerkezetek (pl. az alany és az állítmány messze kerülése egymástól, terpeszkedő kifejezések, hibás szórend). A nyelvtudomány nemes missziót teljesítene, ha a szakmai tankönyvek zsargonjának megszüntetésében továbbra is szerepet vállalna, ha e könyvek szövegszerkesztésében hasznos tanácsokkal tudna szolgálni. A hivatalos nyelvről, a szaknyelvről több nyelvészeti munka is megjelent, ennél fogva a felmérő tanulmány készítője biztos tudományos előzményekkel foghatna hozzá az értékelő, bíráló, tanácsokat adó elemzéséhez.

Témánk szorosan kapcsolódik a nyelvi rétegek (szociolingvisztika), a stilisztika és a szövegtan iskolai oktatásával foglalkozó tanulmányokhoz, de azért különbözik is tőlük, hiszen a réteg- és csoportnyelvek egyikének, a szaknyelvnek sajátos oktatását választotta tárgyául.

Fejtegetéseink végső tanulsága a következő: a jövő szakközépiskolájának az anyanyelvi nevelést illetően is az életre kell nevelnie, szakítania kell azzal a hagyománnyal, hogy a remekművek stílusának megismerése, az irodalmi eszménnyel való példálózás önmagában felkészíti a tanulókat a munkahelyi és hétköznapi kommunikációban való aktív és sikeres részvételre. A közéletiség demokratizmusa gyakorlatiasabb tennivalókat vár el a középiskolától és a mögöttes tudományos világtól is.

Nagy Ferenc

Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél

Egy mű születésének körülményeit akkor érdekes feltárni, ha az alkotó egyéniségén túl jellemezni tudják az alkotói atmoszférát, s elvezetnek más alkotókhoz: a mű létrejöttének inspirálóihoz vagy legalább szemlélőihez. Kiss Géza életművét kutató tanulmányaim¹ juttattak el Móricz, Kodolányi, Järventaust, Illyés, Bajesy-Zsilinszky mélyebb megismeréséhez, hiszen életük lényeges pontjain tudtak Kiss Gézával kölcsönösen adni egymásnak: témát, szemléletet, a folytatáshoz vagy újrakezdéshez erőt, bátorítást.

Kevésbé látványos egy-egy tudósi életmű; ritkán vállalkozunk arra, hogy tudósi mivoltukon túl emberileg is megközelítsük nyelvészeinket, pedig cselekvésünk lehetőségeit kutatva a bátorító példát köztük is megtalálhatjuk. Bárczi Géza Csűry Bálintra emlékezve írja: „Az ideális tudós egész ember, nemcsak mint céltudatos, cselekvő szellemiség, hanem mint etikai lény is.”²

Kiss Géza Ormányság című, 1937-i, akkor széles körű érdeklődést fölkeltő néprajzi monográfiája Baranya megye Tanácsa VB Művelődésügyi Osztályának kiadásában 1980 elején újra kezünkbe kerülhetett. Kiss Géza életművét vázlatosan bemutató bevezetőm s kiadásra váró nagyobb tanulmányom máris újabb kérdéseket támasztott a korra vonatkozólag. S többek között azt az igényt is, hogy a tanulmányaimban említett, a tudósi-emberi arcvonásokat markánsan láttató leveleket (Csűry Bálintéit, Mészöly Gedeonét) adjuk át a nyilvánosságnak.

A megszabott keretek miatt teljes terjedelmükben nem közölhetem őket. De legjellemzőbb és legterjedelmesebb részleteik úgyis a nyelvészeti munkára vonatkoznak, s míg jól jellemzik szerzőjüket, az Ormánysági Szótár születését is érzékeltetik. Csűrynek négy levelét és öt lapját (egyet rongált állapotban), Mészölynek egy levelét őrzöm. A témának igen jó kiegészítője Kiss Gézának Beke Ödönhöz írt 11 levelezőlapja és egy levele, ezek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatók. Magam csak a legszükségesebbeket igyekszem hozzáfűzni a dokumentumokhoz.

Bár közülük Mészölyé a legkésőbbi, a fejlődéstörténet a három tudós közül Mészölyt teszi első helyre. Ő tanára volt Kiss Gézának a kunszentmiklósi gimnáziumban. Későbbi kapcsolatuknak csak Mészöly tudományos cikkeinek utalásai a dokumentumai. Mészölyt ugyanaz a nyelvi probléma éveken, néha évtizedeken át foglalkoztatta, mindig újabb nyelvi adatokkal egészítette ki a kérdéskört. Így már 1929-ben Magyar orr ~ vogul ur címen kis cikke jelent meg (MNy. 25 [1929.]: 328–331). Nyelvtörténeti adatokkal s finnugor megfelelők felsorakoztatásával foglalkozik az 'acies montis'; 'monticulus' jelentésű *orozat*, *orom*, *or* szavakkal. Ennek mintegy folytatásában — Az Ormányság szó finnugor eredete (MNy. 27 [1931.]: 276) — Kiss Géza 1927-es néprajzi tanulmányára is hivatkozik (Protestáns Szemle 1927. 432 és 483), sőt egy ormánysági szócsoportot is csatol a

¹ Jelenkor 5: 224; 20: 1050; Magyar Nyelvőr 101: 457; Irodalomtörténet 60: 362; Kiss Géza: Ormányság, a 2. kiadás bevezetője.

² Bárczi Géza: Csűry Bálint emlékezete. Különlenyomat a M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1941–42. tanévi Évkönyvéből. Debrecen, 1943.

tanulmányhoz, melyet cikke „megírta után” kapott Kiss Gézától. A téma tehát már ekkor levelezésük tárgya volt.

Tudományos kapcsolatuk legfontosabb eredménye, hogy Mészöly 1934-ben megjelenteti Kiss Géza tájsozógyűjteményét (Szegedi Füzetek 1: 98; 176; 275). E gyűjtemény hatása nemcsak Kodolányinak A vas fiai című regényében érzékelhető, hanem — természetesen — a tudományos világ is felfigyel rá: éppen Csűry és Beke is.

Kiss Géza nyelvi-néprajzi gyűjtőmunkája folyamatos. 1936-ban Ormányság című néprajzi monográfiáját fejezi be. Munkálatai közben kér segítséget a szaktekintély Csűrytől, szakmai levelezésükből mély barátság fejlődik ki. Mind a Csűry halála évében (1941.) született, az éppen elment tudós emberi közelétől ihletett megemlékezések,³ mind a Csűry-levelek hangja megértetik ezt a barátságot: a nagy tudós és a tudományos munkáját a falu szinte kilátástalan világában végző református lelkész szakmai és emberi szempontból is saját törekvéseik tükörképét látják egymásban. Hadd idézzek mindkét vonatkozásra Bakó Elemértől egy-egy gondolatot. Szakmailag: „Csűry felfogása szerint a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha a fogalmakat kifejező szavak jelentéstani, nyelvesztetikai stb. megvilágítása mellől hiányoznának a néprajzi háttér . . .” (Bakó i. m. 20). Ez az alapelv jellemzi Kiss Gézát is évekkel ismeretségük előtt. Emberileg: „Mennél nagyobb volt a külső nyomás, annál szívósabban, annál lobogóbb hittel dolgozott . . .” (Bakó i. m. 5). Jellemzte „ . . . a népi élet egészének ismerete, a népi lélek összes megnyilvánulásai iránt való érdeklődés s bizonyos magával ragadó, lelkes tárgyszeretet . . .” (Bakó i. m. 6). A Kiss Gézára emlékezőket is elsősorban ez a — fizikai gyöngeségeket is legyőző — emberi tartás fogta meg.

Csűry munkásságának csak témánkkal kapcsolatos legfőbb állomásait említem. A Magyar Nyelvtudományi Társaság „Gombocz Zoltán buzgólkodására határozta el . . . a népnyelvkutatásban mindmáig legeredményesebbnek bizonyult módszernek: az egyes nyelvjárások monografikus szótári feldolgozásának alkalmazását” (Bakó i. m. 8). Csűry kolozsvári középiskolai tanárként kapja a megbízatást a Társaságtól anyanyelvjárása szótárának megírására 1914-ben, húsz évig dolgozik rajta. Nyelvjáráskutató munkája elvezeti a nyelvtudomány sok lényeges területére (I. Csűry Bálint irodalmi munkássága, MNy. 37 [1941.]: 74), s a magyar népnyelv legkiválóbb kutatójaként tartják számon, amikor 1927-ben akadémiai levelező tagsággal tisztelik meg, 1930-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen lesz a magyar népnyelv magántanára, s 1932-ben meghívják a debreceni egyetem finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszékére. Szamos-háti Szótára 1935–36-ban lát napvilágot, s 1936-ban A népnyelvi bűvővarlat módszere címmel⁴ ad ki tanítványai gyűjtéséhez elvi segítséget. „Népnyelvünk rendszeres bűvővarlatának megszervezésére ültött a tizenkettedik óra, és félt, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik” — írja benne (Csűry i. m. 20).

Kiss Géza ismeretlen lapjára (a Csűry-hagyaték a háborúban elpusztult, ezért is lényeges a meglévő kevés dokumentumot átadni az utókornak) válasz Csűrynek Debrecenben, 1936. március 13-án kelt első levele:

Kedves Tiszteletes Úr!

Hozzám intézett kedves lapját azzal kezdi, hogy „ismereitlenül” fordul hozzám kérésével. Ha személy szerint így van is a dolog, de egyéniségéből, a lelkéből sokat láttatnak azok a dolgozatai, melyeket szerencsém van ismerni különösen a Református Életről meg a Szegedi

³ Bakó Elemér: Csűry Bálint élete és munkássága. Debrecen, 1941. Különnyomat a Magyar Népnyelv III. kötetéből. Magyar Népnyelvkutató Intézet kiadása. — Bárcki i. m.

⁴ A Turul-szövetség népkutatói füzetek 1. sz. A Turul-szövetség kiadása, Bp. 1936.

Füzetekből. Adjon Isten nekünk, saját magunktól is elhagyatott, szegény magyarságnak sok ilyen lelket!

Az Ormányságról készülő dolgozatát nagy örömmel és lelkesedéssel várom. Ilyen munkákra égető szükségünk van. Ha bárminő kis segítséggel lehetek e munkában, a legnagyobb örömmel teszem.

Hogy a Székelység és Ormányság nyelvi kapcsolataival külön foglalkozott volna valaki, arról nem tudok. Azok a dolgozatok, amelyek a telepedéstörténeti kérdéssel nyelvi szempontból foglalkoznak, általánosságban mozognak s az egész Székelységet s az egész Dunántúlt (sőt a palócságot is) felölelik s közben ki-kitérnek egy-egy adat erejéig az Ormányságra is. Az ide vonatkozó irodalmat a következőkben ismertetem[...]

Itt szakszerű bibliográfiát ad. Majd:

Legfőbb nehézség az, hogy nyelvjárásainkat csak vázlatosan, vagy úgy sem ismerjük s így összehasonlításunk nem lehet alapos. Erdélyi és mások az egész Dunántúlon s az egész Székelyföldön keresnek analógiákat, holott a Székelység nem egységes, nem egy nyelvjárásból áll, a Dunántúlon is több nyelvjárás van. Nézetem szerint olyan analógiákra lenne szükség, vagy olyanokra is szükség lenne, melyek sehol másutt nincsenek meg csak a Székelységben és pl. csak az Ormányságban. A székelységnek ilyen jellemzője pl. a székely párbeszédes hanglegjtés, meg pl. a kicsinyítő képzők nagyarányú alkalmazása. E két speciális sajáttság tudásom szerint csak a Székelységben és a moldvai csángóságban van meg. Igen örülök, hogy olyan összehasonlító vizsgálatok készülnek kedves Tiszteletes Úr részéről, melyek csak az Ormányságra vonatkoznak s már előre is kíváncsi vagyok a nyelvi és néprajzi analógiákra.

Mély tisztelettel és együttérzéssel üdvözlí, munkájára Isten áldását kívánja igaz

tiszteletje

Csúry Bálint

Debr. 1936. márc. 13.

Csúry elküldi Kiss Géának A népnyelvi bűvárlat módszerét is. Sajnos, a következő megmaradt levél csak 1937 decemberéből való, de hangja mutatja, hogy közben meleg személyes kapcsolat alakult ki közöttük.

Kiss Géának nagyon feszült időszakot okoznak az Ormányság megjelenése körüli huzavona s a vele kapcsolatos anyagi nehézségek. De a könyv lezárása közben és után is folytatja nyelvi gyűjtését. Erről Beke Ödönhöz írt lapjai tájékoztatnak. Beke Ödön kezdi a kapcsolatot: a Szegedi Füzetekből ismeri Kiss Géza munkáját, s 1937 elején a növénynevek kérdése viszi Kiss Géához. Kiss Géza 1937. március 12-én válaszol Bekének, köszönve „kedves és meg nem érdemelt sorait”. Ez s a következő lapok is érdekesen tájékoztatnak a monográfia megjelenéséről s a falusi kutató nehézségeiről. Itt a szótárral kapcsolatos gondolatokat közlöm. A március 12-i lapról:

A növényneveknél, tudom, hogy sok a hiánya a könyvemnek s csakugyan meg kellene próbálnom ebben az évben a rendszeres növény- és névgyűjtést. Én végeztem eddig is, de monográfiát írni oly óriási munkamezőt jelent, hogy annak minden pontján tökéleteset adni egy emberből s egy életből aligha telik ki. 25 szakember nincs egy emberben se... A tavalyi gyűjtésemet Dr. Horváth Adolf pécsi kegyesrendi tanár nézte át, állapította meg a tudományos neveket s vitt föl örömmel belőlük jó néhányat a botanikusok múltévi közgyűlésére, mint olyan népi neveket, amik eddig a szakemberek előtt ismeretlenek voltak.”

Március 22-i lapján fölhatalmazza Beke Ödönt, hogy átnézze és fölhasználja munkájához a kiadónál levő monográfia nyelvi anyagát. Majd:

Sajnos, van néhány növénynév nagyon értékes, aminek a gyűjtésével tavaly megkértem, vagy mások ígérték, hogy hoznak belőle s nem tartották meg ígéretüket. Pl. érnýtogató-fű (ezt tudom, hogy melyik virág), szőmigéző-fű (ebből nem hozott, aki ígérte) stb. Ebben az évben pótolom majd, amit csak lehet s a legnagyobb készséggel bocsátom Doktor Úr rendelkezésére majd, amit csak tudok. Meglepődve olvastam, amit Finnországról méltóztatott írni. Hol vagyunk, mi, törökök, attól? Itt semmi ilyenről álmodni se lehet. Szomorúan írom. Az egész monográfiám anyagát pl. parasztjaimon túl minden segítség nélkül voltam kénytelen összeállítani. Legtöbbször még leveleimre se kaptam választ.

1937. április 19-i lapja egy jugoszláviai gyűjtéshez ad tájékoztatást Bekének s szófejtéshez nyelvi anyagot.

Az 1937. május 25-i, május 27-i lapok elsősorban a könyv kiadásával kapcsolatos problémákról beszélnek. 1937. október 6-án négy növénynévről számol be Bekének.

Ezen az őszön jelenik meg Kiss Géza néprajzi monográfiája,⁵ a karácsonyi ajándékkul küldött példányra válasz Csúry 1937. december 29-i levele:

Kedves Géza!

Nagyon szépen köszönöm, hogy a várva várt Ormányságot megküldted, mint nagyon kedves ajándékot és emléket. Adja Isten, hogy mielőbb megérjük azt a jótékony hatást, amit mindnyájan várnak ettől a szíveddel írt könyvtől.

Az a benyomásom, hogy a könyvből maradtak ki olyan részek, melyek kéziratodban megvoltak (pl. halottsiratók). Szeretném, ha gyűjtésednek minden sora napvilágot láthatna valahol, pl. tervezett néprajzkutató évkönyvben. Arra kérek, ha időd lesz, értesíts róla, hogy mik maradtak kéziratban.

Már a Sylvestertől is megkaptam a példányokat s az árukat is elküldtem. Igyekezni fogok körömben tovább terjeszteni és népszerűsíteni a könyvedet.

Boldog újévet mindnyájatoknak!

Szeretettel ölel
Csúry Bálint

Debrecen, 1937. dec. 29.

Csúry következő, keltezés nélküli levele 1938. január végéről való, ahogy tartalmából meg lehet állapítani. (A Református Élet említett „új száma” 1938. január 22-i.) Máshol részletesen foglalkoztam Móricz kákicsi útjával. E levél legfontosabb részletei Móricz és Kiss Géza Pesti Napló-beli levélváltására vonatkoznak (Pesti Napló 1938. január 9., január 19.), de közben éreztetik Csúry szándékát: kiemelni az elkeseredettségéből Kiss Gézát, meggyőzni tudományos munkálkodása szükségességéről:

Kedves Géza!

Nagy sajnálattal olvasom kedves lapodból, hogy Móricz Zsigmond cikke mennyire felkavarta nyugalmadat. A Móricz jan. 9-iki cikkét nem olvastam, csupán a Te feleletedet s vele kapcsolatban Móricz megjegyzését. Teljesen egyetértek Veled, hogy ezt a kérdést a legnagyobb tapintattal és a legnagyobb szeretettel kell kezelni és tárgyalni, nehogy balul sikerüljön. A hatósági, törvényhozási intézkedéseknek viszont érélyeseknek kellene lenni.

⁵ Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1937. Sylvester R. T. kiadása, 425 oldal.

⁶ Nyr. 101: 457; Irodalomtörténet 60: 362.

Kétségtelen azonban, hogy Neked semmi okod nincs rá, hogy emészd magad és nyugalmadat elveszítsed. A tudománynak felbecsülhetetlen haszna van a könyvedből és meg vagyok róla győződve, hogy végre történni is fog már valami a te néped ügyében és ez a te könyvednek lesz köszönhető.

Úgy látom, könyved terjesztésének ügyét a kultuszminiszter is pártfogásába vette. Ma onnan is kaptunk egy példányt az egyetemi javadalom terhére.

Egyik régebbi levelemben arra kértelek, hogy írd össze irodalmi munkásságod jegyzékét. Most ezt megismétlem s arra is kérlek, írd meg rövid életrajzodat is és küldd el nekem.

Mint látom, a „Református Élet” új száma is ír Móricz kákicsi kirándulásáról. Csodálatos egy felületes műfaj az a „riport”! Mint Pesti Napló-beli leveledből látom, Móricz még könyvedet sem olvasta végig. Nem csudálom, hogy sokat bosszankodtál miatta. Mindazáltal, ha az ő cikkei nyomán is kelne a társadalomban s a vezetőkben valami indítás, nem volna haszontalan az ő riport sorozata sem.

A levél utolsó negyede újra bőszéges bibliográfia a finn nyelvvel, finnugor rokonsággal kapcsolatos irodalomról.

1938. február elejéről is származik egy keltezés nélküli levél. Első fele a finn és magyar nyelv rokonságának bizonyítékaiból hoz gazdag anyagot. Majd áttér Järventaus magyarországi útjára, jellemzi mint embert és író. Csűrynek Kiss Géza iránti barátságát mutatják a következő sorok:

Most egy nagy magyar művészi útirajzon dolgozik Järventaus s e célból a Dunántúlra is ellátogat. Rólad sokat beszélünk neki, megmutattam neki a könyvedet. Nagyon szeretne Veled megismerkedni s e célból Pécsről, ahová e hó 15-ike körül utazik, Kákicsra is ellátogatna. Hozzád.

A baráti biztatásra igen nagy szüksége volt Kiss Gézának, hiszen — ahogy Csűry is húsz éves munka eredményének tekinthette a Szamosháti Szótárt — a több mint húsz éves figyelés-kutatás-gyűjtés eredményét összegző monográfiát a falu ellenségesen fogadta, s a légkört Móricz sötét hangú kákicsi riportja még komorabbá tette.

De még Järventaus kákicsi látogatása (1938. február 19–21.) előtt Beke Ödöntől is bátorító s Beke szófejtéseihez segítséget kérő sorok jöttek. Kiss Géza 1938. február 17-i válaszából:

Kedves Tanár Úr! — Köszönöm k. sorait. Nagyon kérem, küldesse el nekem azokat a számokat, amikben szómagyarázatok vannak vagy lesznek az én tájszótárammal kapcsolatban. Van egy-két olyan szó, aminek a titkához én is szólni tudnék esetleg. Tanulok most finniül is s szeretnék a vogul-osztják közelebbi rokonnyelvekkel is megismerkedni, ha kitelik még az életemből, azért is, hogy a különleges ormánysági szóanyag finn-ugor vonatkozásait átnézhessem. Máris rábukkantam néhány nagyon érdekes találkozásra. Most felelek a kérdésekre[...]

A válaszok Beke szófejtéseihez (pl. *szivárvány*) adnak helyi adatokat. Majd így folytatja:

Ugy-e, szép a Krisztusfürdő-fé neve? Bizony ezt is most kell még majd meghatározatni. Természetes, hogy utánanézek, aminek csak tudok. Nagyon szeretném én is, ha összeülhetnénk beszélgetni a szótáramról. Néhány érdekeset a könyv megjelenése óta is lejegyeztem . . .

A tudósok személyes bátorításán túl erőt adhatott Kiss Gézának, s továbbvihette az Ormánysági Szótár ügyét az is, hogy ugyancsak Csűry Bálint fáradhatatlanságának

eredményeképpen 1938-ban a debreceni egyetemen Magyar Népnyelvkutató Intézet létesült. Az intézet három fontos feladatköréből első helyen áll a „ . . . magyar nyelvjárások kutatása, szókincsanyagának összegyűjtése, hangtani, alaktani, mondattani, jelentés-tani stb. tanulmányok keretében az illető nyelvjárások különböző sajátosságainak pontos felderítése. Ezekből a munkálatokból idáig kibontakozott egy-egy *békési*, *sárréti*, *hajdusági*, *rétközi*, *palóc*, továbbá Csúry életének szinte utolsó hónapjaiban egy *szigetközi* és *ormánysági* szótár terve” (Bakó i. m. 30).

Az intézet alapot teremtett a magyar népnyelvkutatás országos megszervezése számára, s 1939-ben a Magyar Népnyelv is megindult. Bakó szerint Csúry „ . . . minden betegségen, testi gyöngeségen erőt véve a maga szerény módján állandóan tárgyalt, kért levelezett, vitázott és küzdött . . . Számos népszerű előadásban, hivatalos felterjesztésben, magánlevélben ismételte meg makacsul felhívásait. Nem kímélt semmi fáradságot, hogy a magyar népnyelvkutatás ügye iránt megnyilvánuló közönyt és merevséget feloldja” (Bakó i. m. 32–3).

Csúry veszi rá a címekre nem adó Kiss Gézát, hogy bölcsészetdoktori vizsgát tegyen a debreceni egyetemen 1938 tavaszán. Nemcsak Kiss Gézában tartja a hitet, hogy van értelme munkájának, hanem a tudományos világgal is el akarja fogadtatni a falusi magányban élő Kiss Gézát.

Még egy egyszerű finnországi üdvözlőlapjának is ez a témája:

Saarijärvi, 938. VIII. 4.

Kedves Géza!

Szeretettel üdvözöllek erről a szép messze tújról a finn testvérek köréből. Pesten Zsiraival, Paizsszal sokat beszélgettünk Rólad, a könyvedről. A Magyar Nyelvben részletesen fogok róla írni. Nem volna-e kedved rendes tagnak belépni a M. Nyelvtud. Társaságba? Ez esetben ajánlandlak a titkárnál. Szeretnének ott választmányi tagsággal megtisztelni[. . .]

Sajnos, több mint egy év levelei hiányoznak. Kiss Géza Bekének írt válaszai tájékoztatnak a munka akadályairól, de haladásáról is.

1939. január 11-i levelezőlapja beszél a nehéz körülményekről, sokszor reménytelen egészségi állapotról és túlterhelésről, a munka pszichés akadályairól: Móricz látogatásának hatásáról s Kodolányinak Kiss Géza monográfiájáról írt, Mészölyt is érintő kritikájáról, a kritikára adott válaszában sorsáról. Ezt a választ kérhette — újabb szóhasználati tájékoztatásokkal együtt — Beke Ödön. Kiss Géza levelezőlapjának a gyűjtés folytatásáról szóló részlete:

Gyűjtésről, amíg változás nem lesz életemben, szó se lehet. Elvéve jegyzek csak föl egy és mást, ami megüti a fületem: egy-egy tömör fordulat, érdekes szófűzés, ősinek tetsző stereotíp szólás, valami, aminek a nyelv lelkéhez van köze s néha egy-egy szó is, amit nem ismertem. Elég szép anyag kezd így is összejönni. Mihelyt szabadulok, két helyen jegyeztettem még föl s jegyeztek is föl Kelet-Ormányságból jó csomó szavat, amit ottani öreg bácsik-nénik ajakáról is meg akarok hallani. Egész bizonyosan lesz hát még gyűjtés. Sajnos, a föltett kérdésekről most újat nem tudok mondani. A denevérről szóló vers benne van könyvemben a Gyermekjátékok között. A Hetevény szó is a szótáromban. A habos selyem, szalag stb. szó annyira közhasználatú ma már a modern divatba öltözött falusi lányok között, hogy itt már kibogozni az ősit nem tudom. Gyermekkoromban csak pántlikát mondtak még. Ellenben nagyon érdekes gyűjtésem van újabban túl a szótári anyagomon az ősi ruha részeiről, varrás-

módjairól, nem egy olyan ősi szép szó, aminek a birtokában nem kellene erőlködni Pintéréknek, hogyan magyarosítsák meg a női ruha sok francia—sváb szavát. A Vasi Szemlét megkaptam. Köszönöm az ismertetést[. . .]

Az 1939. január 17-i lap újra az életkörülményekre utal, majd Beke nyelvészeti kérdéseire válaszol:

Nem hallottam, hogy a Tejútnak vagy Göncölszekérnek valami más nevet adott volna népünk. Van itt egy egészen vén bácsi Ormányság legbelsejéből, majd egyszer kikérdezem, ha hozzájutok. Habos pántlikát sohse hallottam, se fát, bútort. A habos fára, bútorra itt azt mondják: rózsás. Pl. a simára gyalult csomoros-nyárfa rózsái. Ugy-e, erről volna szó? Kaszára, acélra sohse hallottam se így, se úgy. Észben tartom s majd utánakérdezek. A Kodolányinak írt válaszomat elküldtem Csűry Bálintnak s kértem, hogy elolvasás után dobja papírkosárba. Még egyszer időm sincs megírni. Az Ormányság szó eredetét egyesegyedül az dönti el, megvan-e, vagy megvolt-e a magyar szóhasználatban az ormágy, ormány szó mocsárból kiálló domb, dombhát jelentésben? Ha bebizonyítható, hogy megvolt vagy megvan, semmiféle nyelvészeti okoskodásnak nincs helye többet. Újra megtaláltam Győrffy István A szilaj pásztorok c. könyve 20-ik lapján. Mészöly tévedhetett akármiben, de — ha ez a szó megvolt az élő nyelvhaználtában — ez olyan súlyos és egyetlen argumentum, hogy ezen csak fölbukni lehet, de megkerülni, hallatlanná tenni nem lehet annak, aki minden argumentum súlyát méri le előbb. Ha Mészöly fényes okfejtése elmarad, akkor is áll, mint a sziklafal: — a tény. Ha Tanár úr eselleg más felfogást vall, nagyon szeretném, ha egyszer valahol írásba foglalná s megküldetné nekem is. Ezt a kérdést végre szakembereknek kell megtárgyalni és végérvényesen tisztázni. Teljesen Mészöly felfogását vallja X egyetemi professzor úr is, akinek nevét most nem közlöm. A legkiválóbb néhány magyar nyelvészprofesszoraink közül való. Kérem, írja meg válaszáat Mészölynek s tisztázzák végre ezt a kérdést[. . .]

Ezt a részletet a most nyilvánosságnak szánt Mészöly-levél kedvéért is idéztem. Csűrytól még négy lapot őrzök. A következőt kihagyás nélkül közlöm:

Kedves Géza!

Debrecen, 1939. XI. 1.

Nagyon köszönöm kedves lapodat. Egészségem elég türhető, de októberben 3 hétig a klinikán voltam. Feleségem is gyöngécske. A jó baj az volt, hogy évtizedek óta nem pihentem a nyári szünidőkben sem. Megkaptad-e a múlt nyáron megjelent Magyar Népnyelv I. című évkönyvünket? Ormányságod-ból intézetünk most készül egy betűrendes szómutatót készíteni, mert tájsozójegyzékben nincs meg ám minden szó, ami könyvedben másutt előfordul (pl. a néprajzi fejezetekben, népdalgyűjtésben). Nagy örömmel olvasom, hogy tovább gyűjtesz. Gyűjtésél prózát is (párbeszéd, mesék, anekdóták stb.) Jó volna egy szép kötet tájsoztár az Ormányságból, aztán meg mesék, mondák, anekdóták stb. egy kötetben. Szegény Järventauss halála előtt megküldte utolsó szép művét: Itkevien pajujen maa. Rólad, családdórol és Kákicsról egy egész fejezetet írt benne; nagyon szép. Több fényképet is közöl Kákicsról, a templomról, a parochiáról, a népről. Egyik fénykép Téged ábrázol Järventauss társaságában. — A finn-német szótárak között legjobb: Katara, Finnisch-deutsches Wbuch. Színnyei nagy finn-magyar szótára ugyanis inkább a népköltési gyűjteményekhez, a Kalevalához készült. — Csikesz S. most elég jól van. Folyóiratában megemlékeztem Järventausról. — A finnekért sokat aggodom. Kedves gyermekeidet csókolom. Kedves feleséged kezét csókolom. Szeretettel ölel

Bálint

Az 1938. november 9-i lap sérült. Első oldalán Järventaus magyarországi úti könyvéről ír. A lap másik oldala:

A kákcisi gyűjtést [hiányzik] folytatd, hogy létrejöhessen a kákcisi népnyelvi szótár. A Szamosháti Szótár II. kötetét annak idején elvittem Hozzád ajándékkul. Azt vedd mintául. Gyűjtsél minél többet s a főneveknek írd fel az acc.-át, tb. számát, birt. szr. alakját, pl. fészök (föszköt, föszke) eszik (eszek, ettem, ennék egyem)

Ölel: Bálint

Az 1939. december 9-i lap még mindig Järventaus könyvéről s a finnekről beszél. Majd:

Egészségem most elég türethető, de a régi munkabírásom nekem sincs meg. Sajnálom, hogy Te sem vagy rendes jó egészségben. Örülök, hogy az ormánysági szókincset tovább gyűjtöd. Meg kell teremtenünk a nagy ormánysági szótárt már csak a szlavóniaiért is! [. . .]

Utolsó megmaradt lapja 1940. január 27-i keltezésű:

Kedves Géza!

Dr. Bakó Elemérnek átadtam köszönetedet a küldött disszertációért. Itt mindnyájan nagyon örülnénk, ha Veled kapcsolatban lehetnénk, s ha évkönyvünket valamivel gazdagítanád. Nagyon örülök, hogy folytatod a gyűjtést. Ormányságod-nak már eddig is rengeteg hasznát veszi a tudomány. Lépten-nyomon hivatkoznak rá a nyelvészek. Bartha Katalin dr. tanítványa igen sok hasznát veszi a szlavóniai magyarok nyelvének feldolgozása közben. A múlt héten tartott Bartha Katalin nagyon szép előadást a rádióban a szlavóniai magyarokról[. . .]

Még néhány meleg érdeklődő szó, tájékoztatás a közös barát: Csikesz Sándor állapota-ról s a búcsú: „[. . .]mindnyájatokat ölel Bálint.”

Egy év múlva, 1941. február 13-án Csűry Bálint eltávozott az élők sorából. Hivatástudatát, munkaszeretetét, az „ügy” iránti kifogyhatatlan lelkesedését leveleiből is látva mi is fájdalmasan átéljük a halálos ágyon mondott szavainak igazát: „Nagyon hirtelen jött . . . nagyon korán jött . . .” (Bakó i. m. 3). És igaznak látjuk Bárczi Géza emlékbeszédének értékelését: „Ennek a férfiúnak, aki az intézményes népnyelvkutatást Magyarországon megújította, sőt mai formájában, bátran állíthatjuk, megindította, neve örökre össze van fűzve a nyelvtudomány e téren elért és elérendő eredményeivel” (Bárczi i. m. 6). Az Ormánysági Szótár születésével mindenképpen össze van fűzve a neve. Kiss Gézától, aki ekkor már szintén nagyon közeledett a korai halálhoz, s fogyó fizikai ereje nem volt összhangban a végzett munka nagyságával, nem egyszer hallottam: „A halott barátoknak tett ígéret kötelez.” Az ügy szeretetén kívül talán ez az erkölcsi elkötelezettség is ott volt utolsó erőgyűjtésében, amikor már halálos ágyáról diktálta feleségének a szótár bevezetőjét.

Csűry halála után Kiss Géza még 6 évet kapott az élettől. Csűryhez kötődését Bekével való levelezése is bizonyítja. 1941-ben valószínűleg újra Beke Ödön indított levelezést Kiss Gézával. Kiss Géza válaszlapja 1941. május 9-én:

Kedves Tanár Úr!

Nem tudom, kitől méltóztatott értesülni munkámról, mert boldogult Csűry halálával csak egy ember tudott még róla. Valóban dolgozom, de ma már inkább a nyelv lelke érdekel, bár nagyon érdekes ősi szavak tömegét is sikerült közben találnom s persze — nagyon boldog

vagyok. Van egy vak koldusom, aki könyvből sohse tanult magyar nyelvet, csak az öregjeitől s öregektől. Valami 5 füzetet telejegyeztem a beszélgetéseiből s dolgoztam bele a munkámba. Mennyivel más, tömörebb, hajlékonyabb, szebb hangzású ez az igazi magyar nyelv, mint a mi magyar nyelvünk, amiről csak hisszük, hogy magyar nyelv.

Itt Beke szakmai kérdéseire válaszol, aztán:

Egészség dolgában egészen jól talán sohse leszek már, sokat voltam a múlt hónapokban is bérgyegős, vajányos, de éppen azért dolgozom, mert lappog a gyertya s egyszer ki talál gyapponni. Amít a magyar nyelv lelkéből megláttam, próbáltam azt is egy összefoglalóban megírni, de még nem készült el egészen. Munka közben újabb meg újabb meglátás. Az ilyen munkának talán soha sincs vége[. . .]

1941. szeptember 2-i levelének néhány szubjektív részletét kihagyva jellemző sorokat közlök Csűryhez, Mészölyhöz fűződő barátságáról, szótárkészítési elveiről:

[. . .] Dolgoztam egész nyáron s hiszem, hogy sok értéket sikerült összeszednem. Bár sokszor a kishitúság is elfog: hátha az egész életem munkája nem ér egy lyukas fabatkát, amiből az utolsó csöpp is kifolyik, mire számig ér? Nagyon sok keserű csalódás ért már egy életen át. Amíg a munkám el nem készült, mindig azt mondták barátaim: ott a helyed! Amióta elkészült, lassan azt se igen veszik tudomásul, vagyok-e még, vagy se. Csűry volt az utolsó, meleg szívű, igaz barátom, aki törődött még velem. Közben elszalad az élet fölöttem s itt kell elpusztulnom. Mészöly Gedeon írt a tavasszal, hogy szeretne maga mellé talán a Magyarságkutató Intézethez Kolozsvárra, hogy vele kapcsolatban végezzem be a munkámat[. . .] Próbálom hasznosítani a száműzetés éveit-hónapjait[. . .]

Kb. 3500 címlapom van eddig benne a népem egész világa kívül-belül. Halott szavaknál többre igyekeztem. Nem szótári teljességre törekszem, aminek Csűry szótára után már semmi értéke: valamire, ami lelke a magyar nyelvnek. Mennyi rejtett ősi finn-ugor szavunk van ebben a részben már el is temetett népi nyelvkincsben! S mennyire nem is tudhat magyarul az, aki a népnyelven keresztül nem dolgozta bele magát a magyar nyelvbe. Sok szónak eredetét és világos értelmét csak azóta látom, mióta a nép tanított meg rá. S az az érzésem, hogy az ormánysági tájnyelv a leggazdagabb tájnyelveink közé tartozik. A szamoshatínnál sokkal-sokkal gazdagabb. Most szeretném újra átnézni a könyvemben felsorolt régi ormánysági szójegyzékeket ennek a tájnyelvnek sokkal alaposabb ismeretében, amiket munkám legelején böngésztem még át valamikor[. . .]

Utolsó megőrzött lapja 1942. március 4-i. Beke szóelemzéseket küldött neki, s nyilván bírálatot kért Kiss Gézától. Kiss Géza futó, nagyon tömör megjegyzéseket fűz több szóhoz a szójelentés, szóhasználat szempontjából. A szótárkészítés nehezülő körülményeit is érzékelteti a lap néhány mondata:

Nagyon-nagyon hálásan köszönöm a kedves figyelmet. Sajnos, nem tudtam alaposan átvenni, csak nyargalva, a füzetet. Azt hiszem, nagyon sokat fogok belőle tanulni. Egyelőre semmire se érek rá hivatalos kötelességeim miatt. Egyik gyűlekezetemben még tanító sincs most, a másikon nőtanító. Sehol semmi segítségem. Így is két nyeret üldök, a nyelvészet már a harmadik lenne. Minden három-négy hétben ha egy órácskára le tudok ülni mellé. Ha így megy, előbb meghalok, mint óriási anyagomat csak rendezni is tudnám. Hát még mennyit kellett volna tanulnom hozzá, amiről álmodni se merek most már[. . .]

Még öt évig dolgozhatott — egyre romló körülmények között — a szótáron, pontosan öt év múlva, 1947. március 1-én írta alá bevezetőjét. (Április 28-án halt meg.) Míg Csűryvel való kapcsolatában inkább Csűry volt az „adományozó”, tőle indult újabb

és újabb biztatás, tudományos és emberi segítség, Beke Ödön fordítva járult hozzá az Ormánysági Szótár születéséhez: azzal, hogy sorozatosan adatokat, segítséget kért Kiss Gézától, a munka szükségességéről és értelméről győzte meg nehéz időszakaiban. Kapcsolatuk megszakadása (vagy a kapcsolat dokumentumainak eltűnése) nem rajtuk múlt, hiszen Kiss Géza utolsó lapjának hangja is a legnagyobb tiszteletről és megbecsülésről tanúskodik, s Beke is többször hivatkozik tudományos műveiben Kiss Gézára.⁷

Az időrend követelményei miatt most kell visszatérnem Mészöly szerepéhez. Mészölynek az Ormányság szóról adott 1931-i elemzését 1937-i monográfiájában Kiss Géza továbbfejleszti, adatokkal egészíti ki (az *ormány* két jelentésével: a régi *talpas*-ház homlokára előreugró zsupptetőrész s a szán orra). (Kiss Géza: Ormányság 11.) „Talán lappang valahol még abban a jelentésben is, ami az *ormányság* szó eredetének eldöntéséhez szükséges volna itt, de én eddig nem találtam” — írja az *ormány* szóról.

1938-ban, a monográfia terjedelmes ismertetésében és bírálatában Kodolányi János kifogásolja mindkettőjük elemzését (Magyar Élet 1938. február 12.), majd a Nyelvőrben is foglalkozik a kérdéssel (Nyr. 1938. szept.—okt.). Mészöly Gedeon 1941-ben, a Nép és Nyelv első évfolyamának 8. számában bírálja Kodolányi történelmi regényeinek népies archaizálását, s válaszol a Magyar Élet újabb vitacikkeire (Magyar Élet 1941. ápr.; máj.; júl.). A szeptemberi számban (Nép és Nyelv 1 : 257—62.) visszatér az *Ormányság* szó eredetére is. (Itt már Ormányság!) S míg 1931-ben még csak feltételezi, hogy az *ormagy* szó mellett lehetett *ormán*, *ormány* szó is, itt a feltételezés helyét adat foglalja el: az Okány határában talált Pásztor-Ormány földrajzi név.

Mészöly tudósi becsületességét jellemzi, hogy még újabb adatok megszerzésér törekedett. Úgy látszik, mielőtt argumentumként fölhasználta volna az *ormány* 'szánkó

orra' szót, látni, szinte tapintani szerette volna magát a tárgyat. 1944. január 16-i levele is dokumentuma ennek, s egyúttal az Ormánysági Szótár születésének folyamatába is belevilágít. Mivel Mészöly egyéniségét is híven tükrözi, a teljes levelet közlöm:

Bp. I. Naphegy u. 21.

1944. jan. 16.

Édes Gézám!

Bizony, szomorúan olvasok bajaidról. Adja Isten, hogy minél előbb újra egészségben legyetek, Te is, kedves családod is.

Én szerdán mentem le Kolozsvárra, szombaton tértem haza. Most — vasárnap délután — megint ágyban fekszem, hogy kipihenjem magam. (Hatvannegyedikben járok!)

Valóban „nagybecsű” leveled köszönettel megkaptam. De bocsáss meg, részletezett leírását, nem tömör meghatározását kérem az *ormány*-nak. Majdnem azt a tanácsot adnám, hogy ne *szótárstylusban* írd a szótáradat!

Nem értem *ormány*-leírásodban azt, hogy: „olyan — fát, ami egyenes vonalból — fölfelé — hajlott.” Ez a kifejezés ezt jelenti:

[rajz]? Vagy talán *fa* helyett *ágról* van szó? És hogy tud a *fa* egyszerre fölfelé is, oldalt is hajlani?

[rajz] Így?

„Két ellenkező oldalra hajló fából úgy faragnak két talpat —”

[rajz]

Nem értem.

⁷ Pl. Szókincs és néphagyomány. Értekezések a nyelv- és néptudományi osztály köréből. Felolvasta az 1945. dec. 3-i osztályülésen. MTA kiad. Bp., 1948.

Kedves Geza!

Nagyon ripen kívánom, hogy a vá-
ra várt Örményeséget megküldted, mint
nagyon kedves ajándékot és emléket. Adj
Isten, hogy mielőbb megérjük azt a
jókedvű hatást, amit mindnyájan
várunk ettől a híveddől és könyv-
től.

Csűry Bálint 1937. december 29-én kelt levelének első sorai

Kétségtelen azonban, hogy Neked
semmi okod nincs rá, hogy eméld magad
és nyugalmadat elveszítsd. A tudomány-
nak felbecsülhetetlen haszna van a könyved-
ből és meg vagyok róla győződve, hogy
rövidre történni is fog már valami a te né-
ped ügyében és ez a te könyvednek lesz
következő.

Csűry Bálint 1938. januárjában kelt leveléből

Kedves Géza!

Debrecen, 1940. jan. 27.

Dr. Baka Elenének átadtam köszönetet a küldött díszleveleért. Itt mindnyájan nagyon örülünk, ha Veled kapcsolatban lehetünk, s ha évkönyvünket valamilyen garagítással. Nagyon örülök, hogy folytatod a gyűjtést. Önnyságodnak már eddig is rengeteg hasznát vesi a tudomány. Lepten-megomon hívatkozunk rá a nyelvészek. Bartha Katalin dr. Tantervén igen sok hasznát vesi a értavóniai magyarok nyelvénél földolgozása körben. A múlt héten tartott Bartha Katalin nagyon népszerű előadás

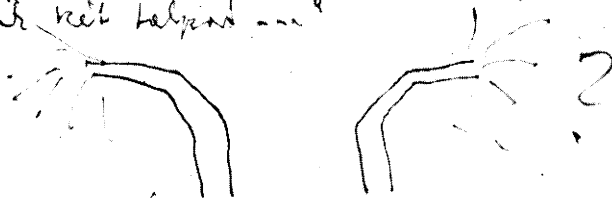
Csúry Bálint Kiss Gézának írt, 1940. január 27-én kelt sorai

De az étem örvény-kevered barakt,
hogy: "olyan... fát, ami egyes völgéből
... ~~szőlő~~ földelét - szőlő." És a kifejezés
ért jelent:?

...? Vagy talán fe helyett
öröklés is? És hogy tud a fe egyes föld-
felé is, völgé is helyezni?

Vagy?

"Két ellentétes oldalán hajló fűtő" és
 "kétféle kétféle" -

az összeállal.

Ami kétféle, két oldalán, fűtő
 és az oldalán, fűtő, és

Két részlet Mészöly Gedeon 1944. január 16-án kelt leveléből

Természetesen összeér az orruk, „mert összeállalják.” Ez utóbbi szónak nagyon megörültem, mert eddig is azt tanítottam, hogy a szánkó ugor neve áll volt — az osztálykban ma is. De nem értem, mi az az összeállal.

Arra kérlek, légy szíves újra, bővebben írni erről az ormányos szánkóról, úgy, hogy az is megértse, aki nem ért hozzá, mint én. S kísérd magyarázatod rajzzal, csak efféle tökéletlennel, aminővel én kísértem itt kérdéseimet.

Sok az aratni-való ott az ormánysági nyelvjárásban. Isten tartsa sokáig az aratóját! Sokat tudnék tanulni Tőled, ha melletted lehetnék. Nem Te énmellettem, hanem én Temelleted!

11-én tartottam a Nytud. Társ.-ban azt az előadásomat, melyben a Te köszönettel vett adatidat fölhasználtam. Irni még nem írtam le előadásomat. Én mindig olvasatlan olvasok föl. Élőszóval, fejből.

Szív-adataid is nagyon alkalmasak! Arról már kész a cikkem, hogy a szék ~ szílk szó a szív < szí szó -k diminutív származéka. Szó és jelentései finnugor korbéliek. Jelentései: 'Herz', 'Inneres', 'szív' és 'belseje', 'legmélye vminek'. Nem 'mocsdár', mint Szabó T. Attila véli.

Meg vagyok arról győződve, hogy szép kis bokrétát tudnál összeszedni csak abból is, ha megfigyelnéd, hogy mik a testrészneveknek és alaktani származékainak (pl. állalni) jelentései.

Sok esztendővel ezelőtt azt a tanácsot adtam, hogy kövesd Csűry szótárát. Most már azt mondom — müld fölül! Több szempontot vigy művedbe! Az eddigi is jó már, de azt még jobbá, gazdagabbá tehetni!

Tudnál-e hirtelenében valami balladaszerű, tömör, drámai előadást, elbeszélést küldeni? Mint az őz-lövést.

Van-e annak emlékezete, hogy használtak szánkót sárban is? Tocsogókban is? Pl. fű-vontatásra?

Erőt, egészséget és ami nekem sincs, szebb írást kíván s ölel szerető bátyád

Gedeon

A „súcásba” szavad után zárójelben van betoldva egy szó. Jól olvasom így, hogy: »hëgyzökbë«? Ez az alakja ennek a szónak? S mik a jelentései — valamennyi?

24-ig Pesten maradok.

Mi a neve (keresztneve), teljes címe (egyet. mtanár?), lakóhelye Filep collegádnak? Mondattani cikk a NNyv. számára?

Mészöly később többször hivatkozik még Kiss Gézára. (Pl. a Halotti Beszéd magyarázatában a *fa*lu, *ham*va, *lev*n—*léün*, *lén* szavakkal kapcsolatban.⁸) Anonymus (P. Mester) krónikájából elemezve részletet, az *orom*, *orr*, Ormánáság ~ Ormányság sorozatban teljes összefoglalását adja az öt évtizedeken át foglalkoztató kérdésnek. Itt már megtaláljuk a Kiss Géza Ormányságából ismert s a levélben pontos leírásával követelt szót: „Volt, aki azért védelmezte az Ormányság nevének török eredetét, mert az ormány szót a múlt századelei nyelvújítás mesterséges és a magyar szótan legelemibb törvényé”-vel ellenkező csinálmányának tartotta. Ez azonban tévedés, mert hiszen éppen az ormánysági népnyelvben mondják a szán orrát a szánkó *ormány*-ának és ott rakták az *ormányos* házakat (Mészöly i. m. 102).

Melléktémaként fontosnak tartottam erre az elemzéssorozatra is kitérni, hiszen ez a vitakérdés is befolyásolta Kiss Géza tájshókatutását, s visszatérő témája volt kapcsos-

⁸ Mészöly: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp. 1956.

latuknak. (A Földrajzi nevek etimológiai szótára szerint „talán nagyobb valószínűséggel” a mészölyi elemzésnek van igaza.⁹)

Érdekesek a levélnek a szótárkészítésre vonatkozó részletei. Az „őz-lövés” elbeszélése (Kiss: Ormányság 72) Móriczot is nagyon megfogta, ahogy e folyóiratban igyekeztem ezt bizonyítani (Nyr. 101 : 457).

Sajnos, ez a levél az utolsó dokumentumom arról, hogy az Ormánysági Szótár születésénél ott voltak nagy magyar tudósaink. Amikor három év múlva Kiss Géza — az életől is búcsúzva — leírja bevezetője utolsó sorait, többször említi ezt a segítséget. Hangjelölését a „Csűry Bálinttal történt megbeszélés” értelmében végezte. A tudományosnál is hangsúlyosabb szerepet kap az emberi szerep: „Talán hozzá sem fogtam volna, ha első könyvem megjelenése után Csűry Bálint rá nem kényszerít megírására s Mészöly Gedeon állandó, meleg szeretete nincs mögöttem. Amikor néha-néha elcsüggedtem vagy belefáradtam, mindig megszólalt bennem egy hang: a halott barátunk tett ígéret kötelező. S írtam tovább.” (Ormánysági Szótár: XLII.) (Ezt — fültanúként — előbb is említettem.)

Hogy a végső formát — Kiss Géza halála után — miként kapta meg a szótár, arról Keresztes Kálmán előszava alaposan beszél. Ő nemcsak a Kiss Géza iránti tisztelet jegyében végezte munkáját, hanem — ahogy Kiss Géza is áthárítja az érdem egy részét Csűryre, Mészölyre — hangsúlyozza a szerkesztésben segítséget nyújtó tudósok — Beke Ödön, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos — szerepét. Hadd emeljem ki: e m b e r i szerepét is, hiszen Bárczi „a szótár készülése közben is állandó” segítséget jelentett, Lőrincze Lajos „mindvégig fáradhatatlanul gondozta a szótár ügyeit” (Ormánysági Szótár XXIV). S ahogy már cikkem elején említettem, fontos volna, hogy néha ellentmondjunk a „tudósi szemérem”-nek, s ne féljünk attól, hogy a szigorúan tudományos tényezőkön kívül az emberekre is odafigyeljünk. Hiszen sokszor létkérdés — nemcsak az alkotó, hanem az alkotás létkérdése is — a barátoktól, odafigyelő társaktól emberibbé tett tudományos atmoszféra. Mindenesetre az Ormánysági Szótár létrejötte ezt bizonyítja.

Még egyet: Keresztes előszava szerint a szótári hagyaték ügye most sincs egészen lezárva. Kiss Géza bizonyos nyelvtörténeti adatait, finnugor összevetéseit, nyelvesztetikai méltatásait, szószármaztatásait Keresztes kihagyta „azzal az elgondolással, hogy az ilyen anyagnak bizonyos részeit később összegyűjtve más módot keresünk azoknak a közlésére” (Ormánysági Szótár: XVII). Talán az Ormánysági Szótár születését elősegítő tudósi együttesbe egy újabb tudós fog belépni, s érdemesnek tartja ennek a munkának elvégzését.

Achs Károlyné

⁹ Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 486.

Nosztalgia

1. Ezt a jó hangzású, előkelő hangulatú idegen szót tudósítók, nyilatkozók, tereferélők és tanácskozók szájából naponta, olykor már unásig hallhatjuk. Újságcikkekben, riportokban, szépirodalmi és ismeretterjesztő írásokban is fel-felbukkan, és Nosztalgia címmel is olvashatjuk közírók gondolatait. A nosztalgia vonzza az embereket az ócskapiacra. A nosztalgia támasztja fel a régi idők divatját. Sopron és Ebenfurt között nosztalgiavonat közlekedik. Budapesten a Topáz étteremben Nosztalgia Diszkó várja a nosztalgikusokat.

Azok az idősebbek, akik diákéveikben nemcsak tanultak, hanem meg is tanulták a görögöt, és máig sem felejtették el az Odüsszeia bevezető sorait, minden különösebb magyarázat nélkül értik a *nosztalgia* jelentését. Minthogy azonban ők vannak kevesebben, talán nem lesz haszontalan megvizsgálni e szó eredetét és értelmének alakulását.

2. A svájci férfiak a XVI–XVIII. sz. folyamán nagy számban szolgáltak európai uralkodók, főként pedig a francia királyok hadseregében. Körükben figyelte meg és írta le Harder János* Jakab bázeli orvos az általa nosztalgiának nevezett betegséget.

(Harder 1656. novemberében Bázelen született. 1621-ben már magiszter, 1676-ban pedig doktor. 1678-ban a retorika, 1686-ban a fizika, 1687-ben a botanika professzora Bázeli egyetemén. 1687-ben az Academia Naturae Curiosorum tagjává választja. Tudományos érdemeiért és gyógyító munkájáért Lipót császár comes palatinusszá nevezi ki. Számos egyházi és világi fejedelem udvari orvosa. Jelentősebb művei: Prodrum physiologicum . . . , Apiarium . . . Tárgyunk szempontjából Dissertatio de nostalgia Basilea 22. juni. 1678. c. műve érdekes, mely az OSZK-ban Med.g.123. jelzettel megtalálható. 1711. márciusában halt meg. (Jöcher: Gelehrten Lexicon Leipzig 1750. II. 1358.)

Midőn arról elmélkedett, írja Dissertációjában, hogy a sokféle és eddig még magyarázatlan betegségek közül melyiket válassza értekezése tárgyául, eszébe jutott azoknak a helvéciai fiataloknak a kóresete, akik „nisi in patriam reverti essent, sive febris, sive tabe consumpti supremum in exteris oris diem obivissent” (ha nem vitettek volna vissza hazájukba, vagy láztól, vagy sorvadástól elemészttve utolsó napjukat idegen földeken érték volna meg).

Mielőtt azonban e betegség ismertetéséhez kezdett volna, nevet kellett neki adni. Abból indult ki, hogy a helvétiusok édes hazájuk elvesztésén érzett fájdalmukat „vernacula lingua” (népi nyelvükön) *Heimweh*-nek mondják. Legtöbbjüket Galliában támadta meg ez a baj, s ott a la *Maladie du Pays* elnevezést érdemelte (appellare meruit).

Eddig ennek a nyavalyának nem volt neve a medicinában, „quod a nullo medico hactenus vel probe observatus, vel studiose expositus sit” mert eddig egyetlen orvos sem figyelte meg körültekintően, sem le nem írta tudományosan.

* Harder Jánosra, a nosztalgia szó alkotójára dr. Kiss Lajos kandidátus, tud. kutató hívta fel figyelmemet.

Az elnevezést fontolgatva úgy tetszett neki, hogy nincs „convenientius . . . remque explicandam praecisius designans, quam Nostalgia vocabulum, origine Graecum, et quidem duabus ex vocibus compositum, quorum alterum nosztosz (νόστος), reditum in patriam, alterum algosz (ἄλγος) dolorem aut tristitiam significat: ut adeo ex vi vocis Nostalgia (Νοσταλγία) designare possit tristem animum ex reditus in patriam ardenti desiderio oriundum” (illőbb, és a kifejtendő dolgot pontosabban jelölő nevezet, mint a görög eredetű *nosztalgia* szó, amely két elemből van összetéve. Egyike a *nosztosz* ’visszatérés a hazába’, másika az *algosz* ’fájdalom, szomorúság’: így e szó erejével teljesen jellemezni lehet azt a szomorú lelki állapotot, amely a hazáért való égő vágyakozásból ered. Ha azonban valakinek jobban tetszik a *nosztománia* [νοστομανία] vagy a *filopatridománia* [φιλοπατριδομανία], használhatja, mert mind a kettő kifejezi azt a lelki zavart, amely a hazába való visszatérés akadályoztatása miatt keletkezik.) A két utóbbi elnevezést nem fogadta el a gyakorlat.

Hosszú fejezeteken át foglalkozik Harder e betegség eseteivel, részletesen szól róluk, nem feledkeztetve meg a gyógyítás módjairól sem. Ez már szorosan véve nem tárgya ismertetésünknek. Kivonatossan mégis megemlítem, hogy tudjuk, mi is volt hát eredetileg a nosztalgia. Szólni kell róla azért is, mert Dissertatiója közvetlen vagy közvetett forrása a nagy lexikonok Nosztalgia c. szócikkének.

3. A baj úgy kezdődik, hogy a nosztalgikus (a beteg) nyugtalanná válik, búskomor lesz, keresi a magányt, hogy zavartalanul átadhassa magát a hazára, az otthonra való emlékezéseinek. Majd értelmi képességei tompulnak, ingerlékenyvé válik. Étvágya is romlik, soványodik, testileg is gyengül. Fejfájás kínozza, lélegzete, pulzusa egyenetlen lesz. Alvása nyugtalan, álmatlanság is gyötri, olykor hallucinációi vannak. Végül is a tünetek súlyosbodnak, láz lép fel, a nosztalgikus teljesen elgyengül és meghal.

Balzac olyan melankóliának nevezi ezt a kórt, amelyet a hazába való visszatérés vágya kelt. A francia király szolgálatában álló svájciak bele is haltak. Hasonlóképpen szól róla George Sand is.

Bernardino Ramazzini (1633–1714.), a híres olasz orvostudós jegyezte fel, hogy ez a kór egy táborban több mint száz bretont támadott meg (P. Larousse: Grand dictionnaire universel du XIX-e siècle).

E betegség esetenként és csoportosan, járványszerűen is jelentkezik. Férfiaknál és nőknél egyaránt előfordul. Serdülőknél, fiataloknál gyakoribb, mint a meglelt korúaknál. Inkább az egyszerű, egyhangú életet élő, elzárt környezetben lakó népekre jellemző. A bretonoknál, skótoknál, szavojaiaknál és leggyakrabban a svájciaknál, közöttük is főként a berni republika polgárainál figyelték meg.

Franciaországban — így beszéltek ’so erzählt man’ — egészen a XVIII. sz. derekáig halállal büntették azt, aki a svájci katonák előtt pásztordalt, *Kuhreigen*-t énekelt vagy füttyölt. Ezt hallván a svájciak tömegesen estek nosztalgiába, s emiatt egyesek dezertáltak, mások pedig ebbe bele is haltak (Meyers Grosses Konversations-Lexicon Leipzig-Wien 1909.).

Az Encyclopedia Americana (1953.) írja, az amerikai katonák — az önkéntesek is — az I. és II. világháború idején az otthonról való kényszerű távollét miatt a nosztalgiától mint depressziós nyugtalanságtól igen sokan szenvedtek. Tünetei szinte ugyanazok, mint amelyeket Harder 150–200 évvel korábban leírt: álmatlanság, étvágytalanság, fogyás és velük együtt más betegségek is.

A szabadságharc kezdetén a magyar kormány proklamációkkal hívta a veszélyben levő haza segedelmére a külföldön állomásozó magyar huszárezredeket. „Egy ilyen proklamáció a legregényesebb utakon jutott el az illetők kezébe, a küldött majd öltönye

gombjaiba rejtve, majd csizmája talpába vitte be azokat, elment a csapházakba, ahová a huszárok jártak, egy-egy szivar takarójában átadta nekik, azután eltűnt.

A huszárok közül sokan nem tudtak olvasni, a vett iratot elvitték őrmesterüknek, az felolvasta nekik. És azután mindig összejártak az őrmester szobájába, nagy figyelmesen hallgatva, ismét és ismét elolvastatták maguknak az iratot, megtanulták könyv nélkül. Senki sem tudott róla semmit.

És azután elkezdtek betegeskedni, senki sem tudta, mi bajuk? Sokan lefeküdtek, szívfájásról panaszkodott valamennyi, sok el is halt bele.

A haldokló csak azt mondta még akkor is: »haza, haza, eresszenek haza« — s ha akkor megígérték neki, hogy elbocsátják, másnap már felkelt, semmi baja sem volt.

A kapitány kérdé a tábori orvostól, hogy mi lelte katonáit.

»Sie haben Heimweh« (honvágyuk van) — felelé szárazon.

A kapitány kinevette.” (Jókai Mór: Emléksorok, Napló 1848—49-ből. Magvető 1980. 60—1. Tények és Tanúk.)

Ugyanaz a Heimweh ez, amelyet Harder *nosztalgia*-nak nevezett.

Harder részletesen szól a „methodus curandi”-ról ’a gyógyítás módjáról’. Beletartozott ebbe a megnyugtató beszéd, a különféle hashajtók és hánytatók, a beöntés, az érvágás, a nyugtató, altató, fájdalom- és lázcsillapító mixturák, pilulák és emulziók.

A katonaoorvosok a gyógyszeres kezelést a mai kor tudományos színvonalán szintén alkalmazzák. Gondot fordítanak a megelőzésre. A nosztalgiától való megóvást is szolgálják a hadseregben; a táborokban, laktanyákban, kórházakban, hajókon az olyan elfoglaltságok, amelyek kedvet, vidámságot, jó közérzetet ébresztenei és fenntartani képesek. A henyélés, a tétlenség elkerülésére végeznek a katonák megerőltető gyakorlatokat, sportolnak, zenélnek, s mindezekon kívül hasznos oktatásban is részesülnek. Ezt a célt szolgálja a játék és ugratás is. Ebben a megvilágításban a „kitolásnak” tetsző foglalkozások is értelmet kaphatnak. Szélsőséges esetekben ez a kór csak leszereléssel, a hazába, a családi otthonba való visszatéréssel gyógyítható.

4. A nosztalgia — mint fentebb láttuk — a Heimweh görög elemekből alkotott és latinositott tükörszava.

Harder a *nosztosz* (νόστος) szót Homérosztól vette. A Odüsszeia 1/5. sorában ezt olvassuk: „arnümenosz hén te pszüchén kai nosztón hetairón” (ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων) ’menteni vágyva saját lelkét s társak hazatértét’ (Devecseri G. ford.). *Nosztói* (Νόστοι) ’hazatérések’: így nevezték azokat a régi, elveszett epikus dalokat, amelyek az egyes görög hősök: Menelaosz, Agamemnón, Nesztór, Neoptolémosz (Achilleusz fia) Trójából való hazatértét tárgyalják. Valójában nosztosz ’hazatérés’ az Odüsszeia is. Odüsszeusz tíz éven át küzdött e vágytól hajtva, amely ugyan Kirké és Kalüpszó ölen el-elesztült, végül mégis erősebbnek bizonyult Kalüpszó bájainál. Az Odüsszeiából kölcsönzött költői képpel ábrázolja Kőlcsey is a hont, „Mely nevével hév szerelmet gyújt; S messze képét bujdosó magzatja, Még Kalypso keblén is siratja, S kert feléje búsan vágyva nyújt?” (Zrínyi dala, Szobránc, 1830.)

A hazájától, szeretett városától, kedveseitől erőszakkal elválasztott költő fájdalma a latin poézisban is hangot kapott, s ez Harder előtt sem lehetett ismeretlen. Rómából Tomiba, a Pontus mellé száműzött Ovidius így sóvárog a Város (Róma) után:

O quater, o quoties non est numerare beatum

Non interdicta, cui licet urbe frui. (Ov. Trist. III. 12. 25.)

’Óh négyezerte, óh, nem lehet megszámolni hányiszorta boldog az, aki szabadon élvezheti a nem tiltott Várost’.

Nescio qua natale solum dulcedine captos

Ducit et immemores non sinit esse sui. (Ov. Ep. ex Ponto I. 3. 35.)

'Nem tudom, minő édesség az, amellyel a szülőföld rabul ejti fiait, és nem engedi, hogy elfelejtsék.'

Minosz, krétai király fogságában szenvedő Daedalus is *tactus lici natalis amore* (Ov. Met. VIII. 183 kk.) 'a szülőföld szerelmétől érintve' készített szárnyakat magának és fiának, Icarusnak, hogy így szabadulván hazájukba visszatérhessenek.

A Heimweh eredetileg a svájci nyelvjárás tájszava (nur der schweizer Mundart angehörig). Csak a XIX. sz. elején hatol be a német irodalmi nyelvbe (in die hochdeutsche Schriftsprache). Még sem Schiller, sem Goethe nem használta. Grimm Jakab göttingai székfoglalóját 1830. nov. 13-án *De desiderio patriae* címmel tartotta. Nem ismervén a Harder-féle szóalkotást, latinul nevezte meg a fogalmat. (Meyers Lex.)

A *nosztalgia* név mint orvosi terminus technicus került át az európai nyelvekbe.

Mozin's vollständiges Wörterbuch der deutschen und französischen Sprache Stuttgart—Tübingen (1846.) már szótározza: *Nostalgie* f. *Med.* (Heimweh) id. f. malm. du pays. Hasonlóképpen Flügel: Vollständiges Englisch—Deutsches und Deutsch—Englisches Wörterbuch Leipzig 1847: *Nostalgia* (lat. *nostalgia*, franz. *Mal du pays*) *Med.* die unwiderrstehliche Sehnsucht nach der Heimat, das Heimweh. 'Ellenállhatatlan vágyakozás a haza után, honvágy'. Ekkor még kevésbé ismert neologizmus lehetett, mert a Meissner Vollständiges Deutsch—Englisch Wörterbuch 1847. nem említi.

E. Littre Dictionnaire de la Langue Francaise (1866.): *Nostalgie* s. f. Terme de medicine. *Mal du pays*, deperissement cause par un desir violent de retourner dans sa patrie 'honvágy, amelyet a hazába való visszatérés heves vágya okoz'.

New-english Dictionary on historical principles Oxford (1903.): *Nostalgia*. Path. A form of melancholia caused by prolonged absence from one's home country; severe home sickness. 'A melankólia egy formája, amelyet az otthonnak vagy a hazának tartós hiánya okoz; erős honvágy'.

Kőrösi: OIMSz 1910: *nostalgia* (*Med.*) honvágy, hazasóvárgás.

A *nosztalgia* a nyugat-európai nyelvekben egészen századunk elejéig orvosi-pathológiai szakszó.

És mit mutatnak újabb szótáraink?

Sauvageot FrMSz (1932.): *Nostalgie* honvágy, átvitt értelemben sóvárgás. Halász Előd NÉMSz (1952.): e *Nostalgie* honvágy, *nosztalgia*. Országh László AngMSz (1976.): *nostalgia* 1. honvágy, 2. érzelgős visszavágyódás. Herczegh Gyula OIMSz (1952.): *nostalgia* 1. honvágy, 2. vágyakozás vmi után. (A *nostalgico* a mai olaszban olyan személyt jelent, aki a fasizmust visszakívánja.)

A *nosztalgia* a XIX. sz. második felében az orvosi szaknyelvből áttért a köznyelvbe, s mint ilyen, nemzetközi szóvá lesz: ném. e *Nostalgie*, fr. *nostalgie*, ang. *nostalgia*, *nostalg*, ol., sp., port., rum.: *nostalgia*, or. ностальгія.

A mai szótárakból és lexikonokból elmarad mellőle az orvosi szakszó: *med.*, *path.* jelzete. Kizárólag közszóként értelmezik: 1. vágyódás visszatérni távoli, elhagyott otthonunkba, szülőföldünkre, hazánkba: honvágy. 2. vágyódás valami távoli vagy régmúlt dolog, vagy korábbi boldog állapot iránt. (Le petit Robert Paris 1967.; The Advanced Learner's Dictionary of Current English 'A mai angol szótára haladó tanuló számára' A. S. Hornly, E. V. Gatefield, H. Wakefield London—Oxford 1963.; Webster's New World Dictionary of the American Language 'Az amerikai nyelv Webster-féle Új Világ szótára 1972.) Ожегов: Словарь русского языка 'Az orosz nyelv szótára'¹² 1978. a ностальгія szót книжное irodalmi jelzővel, a БСЭ viszont minden minősítés nélkül értelmezi: тоска по родине 'honvágy'.

5. Mielőtt a *nosztalgia* magyar nyelvi pályafutását vizsgálnánk, nézzünk szét a *hon*, a *vágy*, és a *honvágy* körül!

A *hon* 'domus, patria' jelentésben a régi magyar nyelvben megvolt. Messze földé el budostanak ő honnukból. Honnyábul költ az fecske (NytSz.). A *hon* fn. azonban kiveszett nyelvünkől. Mint ilyen a PPB-ban már nincs benne. A nyelvújítás életre keltette. Szokatlan lehetett, ezért tette indexre a Mondolat (NyÚSz.).

A *vágy* szavunkat szintén a nyelvújítók alkották elvonással a *vágyik* igéből. Verseghy 1805. (Tiszt. Magy. R. 1.). Kazinczy is magáénak vallja (Pandekt 5 : 14). A Mondolat rosszalotta, hogy főnévvé tették (NyÚSz.).

Helmeczy a *honvágy* összetételt Sándor Istvánnak tulajdonította, jöllehet a SI-ben nincs benne. (Berzsenyi versei. 1846 : XI.) [NyÚSz.).

A szót hamarosan befogadta nyelvünk. Kisfaludy Károly 820-ban írja *Honvágy* c. költeményét. Volt tehát már szavunk a *nostalgia* értelmezésére. Maga a *nostalgia* szó azonban csak később kap helyet a magyar szókincsben, jöllehet latinos-görögös műveltségű értelmiségünk körében nem is hangozhatott idegenül.

A hazai szótárirodalomban először mint francia szó fordul elő, Babos Kálmán Új francia—magyar és magyar—francia szótárában 1865-ben. A MFr részben: *nostalgie* f. 'honvágy, honvágykór' (271), a FrM részben: *honvágy* fn mal du pays, *nostalgie*, *nostomanie*.

A *nostalgia* mint a magyar szókincs tagjára a Pallas Lexikonban (1905.) találtam a legkorábbi adatot: „*Honvágy* (nostalgia), visszakívánczolás a szülőföldre, mely oly heves alakot ölthet, hogy valóságos lelki bajjá (melankólia) fajul, a testet is megtámadja, s egyes esetekben halállal is végződik

A *nostalgia*-ról sokáig nem vesznek tudomást idegen szavakat magyarázó és magyartó szótáraink. Sem Tolnai Vilmos Magy. szót. (1900.), sem Kelemen Béla IdSz. (1910.) nem említi. Kelemen Béla Magyar és német nagy kéziszótárából (1929.) — bizonyára a szerző purista nézetei miatt — is kimaradt.) Simonyi Zs. Helyes magyarsága (1914.) sem veszi be szójegyzékébe. A Magy. szót.²-ben (1928.) már megtaláljuk: *nostalgia* 1. *honvágy*, 2. nagy sóvárgó érzés, esengés. Tolnai V. már tágabb értelmében is magyarázza a szót, viszont Pintér Jenő Nyelvvédő könyvének IV. kiadásban (a harmincas években) csak egyetlen jelentése van: *honvágy*. Bakos Ferenc: IdSzKéz¹ (1958.) a Magy. szót.²-nél pontosabban magyarázza. *Nostalgia* : 1. *honvágy*, 2. sóvárgás, vágyakozás (távo-li, elveszett, elmúlt dolgok iránt).

A *nostalgia* jelentése nálunk is ugyanúgy bővült, mint más európai nyelvekben. Az orvosi szakszóból közszo, választékos, előkelő hangulatú irodalmi szó lett. „Beteges” jellegét és hangulatát elvesztvén a haza, a szülőföld, az otthon után való természetes vágyakozáson túl mindenféle sóvárgó vágyakozást jelent, illetve jelentett még az ötvenes-hatvanas években is.

És mit mond róla az ÉrtSz. (1961.)? „*Nostalgia* : 1. Erős, szinte fájó, sóvárgó vágy(akozás), áhítozás vmi után, rendszerint olyasmi után, amit már ismerünk, amit már átéltünk. S míg elfog a derű *nostalgia*ja, Zizegni hallod halk eső dalát. (Juhász Gy.) 2. Honvágy. *Nostalgia*ját érezte egyszerű otthonának, a szenvedések nászútja volt ez. Babits M.)”

Tolnai V. és Bakos F. még a szó eredeti jelentését teszik első helyre, és második helyen magyarázzák tágabb, általánosabb értelmét. Pintér Jenő pedig, mintha ez utóbbról nem is tudna, csak etimologikus jelentését közli.

Az ÉrtSz. viszont az élő nyelvhasználatból indul ki. Minthogy ma már mellékjelentése vált fő jelentéssé, ezt teszi első helyre, alapjelentését pedig, mert ma már *honvágy* értelemben alig-alig emlegetik, második helyen értelmezi.

Az ÉrtSz. megjelenése óta annyiban változott a *nostalgia* főnév „curriculum vitae”-ja, hogy divatos szó lett belőle. Megszaporodtak a *nostalgia*ik, és ennek megfelelően *nostalgia*znak a *nostalgikusok*. Lássuk, mit mutatnak a mai élőbeszédből és a sajtóból idézett példák!

Egyik részükben a *nosztalgia* még őrzi érzelmi gazdagságát, valóban fájó, sóvárgó vágyakozás, áhítozás vmi után.

„A Kner család nyomdaművészetének eleganciája és tisztasága, Lukács Klára címkéinek és dobozainak ékszerfinomsága a minőség *nosztalgiáját* ébreszti” (Nsz. 1980. I. 27.); „Nagy híru gyógyszergyárunk igazgatója hosszú időn át *nosztalgiát* érzett a kutatás iránt. Többször is megkísértette a kutatás iránt való *nosztalgia*” (Nsz. 1980. II. 3.); „Az angol közhangulat az infláció okozta rémületében *nosztalgiával* gondol azokra az időkre, amikor még a penny a font nagy értékét tükrözte” (Mo. 1980. 6/18.). „Ezzel a *nosztalgiával* gondolnak a magukra maradt öregek a régi karácsonyokra, amikor még együtt volt a család. Ezzel a *nosztalgiával* gondol a nyugdíjba menő a pályakezdés éveire.”

A pusztá emlékezés, a lelkesedés, a gyönyörködés a kedv vmihez is, mind kezd *nosztalgiává* finomodni. Aki gyönyörködik a szecesszió művészetében, annak szecessziós *nosztalgiája* van, aki nem lelkesedik az operettért, annak nincs operett iránti *nosztalgiája*. A veterán emlékezéseiből a tudósító megérzi a magános harcos *nosztalgiáját*. Amikor egykori olimpiai bajnokunk hosszú szünet után ismét pástra lépett, a tudósító ezt a *nosztalgiának* tulajdonította, bár a bajnok csak kedvet érzett hozzá. A gyengécske osztrák – magyar válogatott mérkőzés vége felé Knézy Jenő *nosztalgiával* gondolt az első 15 percre, amikor még elfogadhatóan rúgta a labdát csapatunk.

Mainapság már oly mértékben zúdulnak ránk a különféle *nosztalgiák*, hogy joggal beszélhetnénk *nosztalgia-járványról*, amelyet elegánsan *nosztalgiahullám*-má korszerűsítettek. A tévé tudósítónője s a nyilatkozó fodrászkiasszony nem alaptalanul állapította meg: a *nosztalgiahullám* hozzánk is elérkezett, és felidézi nagyanyáink divatját. Egy pesti családban a szegények egykori vacsorája, a hajában sült krumpli valóságos *nosztalgiahullámot* idézett fel (Nsz. 1980. I. 25.). A régi filmek műsorra tűzése csak részben fogható fel a *nosztalgiahullám* kiszolgálásának (RTV-Újság 1980. 2/4).

Amit a Ludas Matyi 1980. II. 21-i számában láttunk és olvastunk, az már nem is hullám, hanem áradat. A Zárai–Vámosi táncdalénekes házaspár azt kérdezi a humoristáktól, káros-e vagy hasznos a *nosztalgiahullám*. A válaszokból kitűnik, milyen hálás téma a *nosztalgia* és hulláma a humoristáknak is. Ontják a szellemes, viccelődő, tréfálkozó válaszokat a *nosztalgiadivat* nem nagyobb dicsőségére. Novobáczky szerint hasznos, mert felveheti a régi lódenkabátot. Sajdik úgy látja, káros a tábornokoknak, hasznos a táncdalnak. Mikes nem tudja, hasznos-e vagy káros, mert még nincs hivatalos állásfoglalás. Stb, stb.

A *nosztalgiahullám* a Karády-lemez megjelenésével tetőzött. Ennek kapcsán jegyezte meg egyik megyei lapunk glosszaírója, hogy ez a fajta *nosztalgia* szentimentális mázzal vonja be a múlt nehéz, embertelen világát, s nem fulladhatunk bele a múltba néző *nosztalgiák* mocsarába. A Karády-lemez keltette hatásról elmélkedve nem minden malícia nélkül jegyzi meg a Nsz. jeles munkatársa: még messzebb mehetünk a *nosztalgia* csónakján a századelő csöndes folyójára, s kiadhatjuk: „Bözsike, drága, feledjen el...”

Hálás témája a *nosztalgia* a karikatúra művészeinek is. Megjelentek a *Nosztalgia* nevet viselő tréfás-gúnyos rajzok is. Az egyik a drága benzin miatt lóról ábrándozik az autós, a másikon a MÁV *nosztalgiajáratnak* hagyja meg a kivénhedt gőzöst, a harmadikon a lábát áztató hölgy egy latorra való könnyet ont „Ez lett a veszünk, mind a kettőnk veszte”... hallatán.

A Parabola c. tévéműsor szerkesztője is lépést tart a korrall. Egyik adását a *nosztalgiának* és hullámának szentelte mondván: „A *nosztalgia* elől futni úgy se tudsz.” E *nosztalgikus* műsorból többek között azt is megtudhattuk, minő *nosztalgiával* gondol az angol polgár arra a régi időre, amikor a kalózból lett admirális, Francis Drake legyőzte a spanyol armadát, s arra a nem régi időre, amikor Thatcher asszony az apja boltjában

mérte a liztet. Még a melltartó is tárgya volt a nosztalgiák eme parabolájának, amelynek végeztével a szerkesztő, Árkus József nosztalgikusan búcsúzott.

A Nsz. június 13-i számában P. Szűcs Julianna Nosztalgia-odaát c. írásában számol be az Egyesült Államok mai festőművészetét bemutató budapesti kiállításról. Ebből az ismertetésből tudtam meg, hogy korunk többek között a „nosztalgizmus” kora (ebben a cikkben találkoztam először a *nosztalgizmus* szóval, s tudtam meg hogy *nosztalgizálni* Európából könnyebb . . .).

6. Hát így lennének ma a nosztalgiával. Változik jelentése, változik hangulata. Ugyan ki gondol ma a *nosztalgia* hallatán honvágyra? Az utóbbi esztendő töménytelen példája között egyetlen egyet sem tudtam olyat megfigyelni, amely a haza, az otthon után való fájdalmas vágyakozást jelentette volna. Választékos, emelkedett hangulata még sok-sok példában fellelhető. Azt is tanúsítja azonban számos megnyilatkozás, hogy a nosztalgia fogalmába a fájó, sóvárgó vágyakozáson túl már sok minden egyéb is belefér. A túlzott használat miatt kezdi elveszíteni amelioratív hangulatát. Humoristák, tréfacsinálók, karikaturisták is szívesen veszik toll-, illetve ceruzahegyre. Nemcsak arra jó, hogy feltámassza a régi idők divatját, de arra is, hogy nevetségessé tegye őket, sőt még arra is, hogy tisztára mossa a régi idők szennyését.

É. Kiss Sándor

A *deákné vásznáról*. Nemrég Ő se jobb a Deákné vásznánál címmel egy szólás-magyarázatot közöltem (Nyr. 104: 100–6). Ebben rámutattam, hogy ez a kifejezésünk egy ismeretlen szerzőtől származó és Varjas Béla által újra kiadott XVI. századi versre mehet vissza, annak néhány kezdő sorából szakadt ki. A költemény egy Máté nevű deákról és lusta feleségéről szól. Az asszony nem tudott fonni, szőni, s amikor a férje végül halott-nak tette magát, hogy a felesége legalább egy szemfedőt szőjön, Ilkó asszony akkor is csak ügyetlenkedett: lánykorából maradt kis orsó fonalát a férje testére tekergette. „Ritka fogaiban fonalt matolála, | Lába ujjaira a fogára hálolá.” Máté deáknak aztán elfogyott a türelme, „Ilkó asszony hátát megdobogató”, de a fonásra mégsem tudta megtanítani. Cikkemben a versezet népköltészeti kapcsolataira szintén kitértem, megemlítettem, hogy egyes népballadákban és siratóparódiákban is előfordulnak hasonló motívumok. Később jöttem rá azonban arra, hogy a költemény a lusta feleségről szóló népmesékkel, azoknak különösen az Aarne—Thompson-féle rendszerezés (l. FFC. 184. sz.) szerinti 1370 B* számú típusával tart szoros rokonságot, illetve oda be is sorolható (de vö. még pl. AaTh 902). A Motif-index of Folk-literature (ed. by Stith Thompson, Copenhagen, 1957.) ezeket a történeteket meg a W. 111.3.5. szám alatt tartja nyilván. A meséket az illető kézikönyvek így jellemzik: „Asszony, aki lusta arra, hogy fonjon. A halottnak vélt férj életre kel, és megveri a feleségét, mert még a halotti inget sem készítette el”. A szakirodalom ennek a típusnak eddig csak újabb följegyzésű szerb-horvát, litván és orosz változatait ismerte. A készülöben levő magyar népmesekatalógus anyagában egy román kapcsolatokra is utaló nemrég megjelent erdélyi magyar variánst szintén találtam (A lusta asszony. In: Vőd Gabriella: Többet ésszel, mint erővel. Mesék, tréfák, anekdoták a romániai magyar népköltészetből. Bukarest, 1969. 233). És például a Dégh Linda kiadta Kakasdi népmesékben (I. köt. Bp., 1955. 360–3) is vannak hasonló motívumok: a lusta menyecskének a hozományból, ugyanúgy mint a deáknénak, már csak egy inge marad, a férj ruhátlan feleségét zsupba takarva viszi vissza az anyósához stb. A fentiek tudatában még könnyebben érthető, hogyan keletkezhetett a verzezből közhasználatú szólás. Mivel a költemény a kelet-európai folklórban eléggé elterjedt motívumokat variál, a történet pedig népmeseként élt és él, mindez azt jelenti, hogy a vers, annak

motívumai, az abban elöadott történet meglehetösen ismert lehetett A hajdani szélesebb körű ismertség pedig nyilván segítette a szólaş születését és megmaradását. Megjegyzem, hogy a költemény — bár némileg nyilván alakítva és verses formában — az egyik legelső magyar népmesefeljegyzés is.

A mesék, a vers, valamint a szólaş kapcsolatáról a Hajdú-Bihari Napló 1980. augusztus 19-i számában röviden szintén írtam. E témáról Kovács Ágnes, aki a mesekatalógus anyagát segítökészen szíves volt rendelkezésemre bocsátani — hivatkozással a Nyr.-beli cikkemre is —, a Kis Magyar Néprajz sorozatba egy rövid rádióelőadást készített, amelynek az akkor már beolvasott, de a rádióban még el nem hangzott szövegét elküldte nekem (levele 1980. aug. 28-ról). Azt írja, hogy az előadás aligha fog nyomtatásban megjelenni, és bármikor fölhasználhatom. Kovács Ágnes a mesekatalógusban a középkori költeményhez egy közel álló, 1958-ban Gégényben följegyzett népmesét ugyancsak talált. Ezenkívül van még egy olyan megjegyzése, amellyel az én szólaşmagyarázatomat ki lehet egészíteni. Annak idején azt írtam, hogy mint a korabeli énekből kiderül, a deáknak tulajdonképpen nem volt vászna. A szólaşban végbement jelentésfejlödés, és „már a versben meglevö jelentéskapcsolódás tehát azon az alapon képzelhetö el, hogy a rossz, hitvány személy ugyanolyan 'jó' vagy nem jobb, mint a deákné meg sem szöött vászna, ugyanannyi haszon van belöle, mint amennyi Máté deáknak a felesége 'szánt' és 'gondolt' vásznából volt” (i. h. 103). Ez a magyarázat — amely a szólaş kialakulásának csak egy mozzanatát érinti — bizonyára lehetséges, a kifejezés születése így szintén végbemehetett, vagy ez az asszociáció is nyilván segítette. Feltétlenül figyelemre méltó és talán találób az azonban Kovács Ágnesnek az a meglátása, hogy a deákné vásznán eredetileg azt a kenderfonalat értették, amellyel a lusta asszony a halottnak hitt férje testét tekeri be.

Végül magam még annyit teszek hozzá korábbi cikkemhez, hogy mivel a MA² fölhasználta Decsi Adagiáját (I. pl. O. Nagy, NyttudÉrt. 95. sz. 18), szótárába a szólaşt Szenci Molnár nyilván Decsitöl vette át. Decsi idejében azonban a szólaş már legalábbis meglehetösen közzismert lehetett, különben tanítványainak és olvasóinak nem magyaráztotta, magyaráztta volna ezzel a meglelöl latin kifejezéseket. Az általam idézett példák-ból az szintén megállapítható, hogy a deákné 'latinos műveltségű személy felesége; tanítóné' jelentése a szólaşban (is) a XIX. század végére homályosulhatott el teljesen, Ady — Petöfivel ellentétben — a *Deákné*-t nagybetűvel írja, határozottan személynevet ért rajta.

A középkori magyar vers és az említett népmesék igen tanulságos kapcsolatáról és az MTA reneszánszktutató osztályán egy e tárgyról tartott előadás kapcsán fölmerült kérdésekröl részletesebben majd néprajzi vagy irodalmi folyóiratban kívánok beszámolni. Mivel azonban annak idején a Nyr.-ben teljességre törekvően igyekeztem írni a szólaşról és — Pais Dezsö szavaival — arról, ami körülötte lehetett és van, azt hiszem nem haszontalan ez az utólagos kiegészítés.

A. Molnár Ferenc

Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés. Budapest, 1980. Magvető Kiadó, 251 oldal

1. Lőrincze Lajos legújabb kötete egymással szorosan összefüggő cikkeinek, tanulmányainak gyűjteménye. Ha a lehető legszigorúbb logikai szempont szerint vizsgáljuk is, fűzerbe kötésük sikeres és eredményes: önálló közleménynek, külön „üzenetnek” tekintethető. És erre legfőbb érünk az, hogy megvan benne a cél, tárgy és módszer egysége, hogy az elmélet és a gyakorlat egymást föltételező kölcsönössége, kiegészítése a kívánt összhangot biztosítja.

A kötet belső, logikai szerkezete mellett külső, történeti összefüggései szintén egyseget alkotnak. Arra gondolunk, hogy a szerző korábbi kötetei (egyben egész nyelvművelő tevékenysége) végső fokon ugyanannak a szemléletnek, felfogásnak a megnyilatkozása. Persze „végső fokon”, hisz amikor azt állítjuk, hogy a logikai mellett megvan a történeti összefüggés is, a változás, a továbbfejlesztés ténye nemcsak hogy nem hagyható figyelmen kívül, hanem ellenkezőleg: ismertetésemet ennek számbavételével akarom kezdeni.

2. Ha Lőrincze könyvének elvi, szemléletbeli sajátosságát, újdonságát akarjuk megragadni, akkor nyilván régebbi köteteivel kell egybevetnünk, és ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az új kiadvány szemlélete korábbi elgondolásainak továbbfejlesztése: finomabb árnyalása, időszerezítése, új nyelvelméleti megvilágítása.

A szerzőnek az első — és akkor döntő fordulatot jelző — megfogalmazása szerint „a nyelvművelés . . . nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért”, azaz a nyelv ápolásának fő célja az, hogy „minél megfelelőbb eszköze legyen az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek, minél használhatóbb fegyvere a társadalom harcának, minél alkalmasabb hordozója és terjesztője a nemzeti műveltségnek” (Nyelv és élet 1953. 156). A korábbi elsődlegesen vagy kizárólagosan hibavadászó eljárásokkal szemben joggal nevezhette az így értelmezett tevékenységet „pozitív nyelvművelésnek” (uo. 15). Ezzel az addigi nyelvközpontú (a nyelvre korlátozódó) nyelvművelésről a hangsúly áttevődött a társadalmi igényre és érdekre, hasznosságra, a beszélők nyelvi kultúrájának emelésére, a Németh G. Béla szerinti „nyelvi népművelésre” (14).

Mindez Lőrincze legújabb kötetében is így van, pontosabban: alapjában véve ugyanígy van, de az alapelvek kifejtése sokkal árnyaltabb, a szerző érvelései szempontokban gazdagabbak, szemlélete elméletileg, az új kommunikációelmélet megvilágításában megalapozottabb. Kiindulópontja most is a nyelv alapvető funkciója, amelynek mint az emberek között való kapcsolatteremtésnek, gondolatközlésnek a kommunikációelmélet idevágó elvei szerint több tényezője van, közülük Lőrincze hármát emel ki: a beszélőt (író), a hallgatót (olvasót) és a nyelvet (mint állományt, rendszert).

Ebből következően a szerző szerint „a nyelvművelés feladata az, hogy elősegítse, biztosítsa a kapcsolatteremtés, a kommunikáció zavartalanságát, pontosságát, felfedje a zavar okát, s gondoskodjék a hiba kiküszöböléséről, megszüntetéséről” (8). A hiba egyaránt lehet a nyelvben és a nyelvet használó emberben (a beszélőben és hallgatóban). Tehát „a nyelvművelő tevékenység is kétarcú, egyrészt magára a nyelvre, másrészt az emberre irányul” (8).

A nyelvművelésnek ezt a felfogását, ezt a nyelvművelő szemléletet nevezi Lőrincze „emberközpontúnak”, hisz legfőbb érve szerint „a nyelvi jelenségeket a nyelvet beszélő

ember, a társadalom érdeke, célja szempontjából nézzük" (13). Továbbá: „a nyelvművelés tárgya nemcsak, sőt manapság főként nem a nyelv, hanem az ember”. És ehhez mint nyilvánvaló kíváncsiságot hozzászól: „Legalábbis így kellene lenni” (13).

3. Ebből a felfogásból következik valamennyi elfe, amelyek közül néhányat mint fontosabbat, mint sajátosabbat emelünk ki.

Kezdjük talán azzal, hogy nyelvművelő szemléletére, magatartására higgadság, mértékletesség jellemző. Nincs nála semmilyen bántó vagy zavaró, a nyelvművelés ügyének ártó végtelenség: túlzó liberalizmus, engedékenység vagy „vaskalapos” szigor, szűklátókörűség. Számol a nyelvhasználat, a nyelvi jelenségek változásával, a nyelvhasználati szabályok megváltoztathatóságával, a kifejezőmód sokszínűségével, a stilisztikai szemponttal.

Ezért tiltakozik (a *tudnók, néznők* vitájában) „a régi forma erőszakos megkövetelése és általános, kötelező használatának visszaállítása” ellen (24). Ezért száll szembe azokkal, akik a nyelvi változásokat romlásnak tartják, és véleményük cáfolataként állítja, hogy „a változásokat a nyelvet használó ember szempontjából” kell megítélni (23). És érthető, hogy lényegesnek tartja a stilisztikai szempontot: a szövegösszefüggést, a célszerűséget, az ízlést és a kifejezőmód szépségét, hatását, ahogy tömören megfogalmazza: „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van, s ez utóbbi a nyelvhasználat kérdésében igen lényeges” (21).

Így ez is azt igazolja, hogy a régebbi nyelvművelés egyoldalúságától (pl. attól, hogy a nyelvtani szabályszerűség az egyedüli érv) eltérően Lőrincze nyelvművelő felfogására a szempontokban való gazdagság a jellemző, ami szemléletének „emberközpontságával” függ össze, hisz a nyelvet használó ember kifejezésbeli igényeinek széles skáláját tartja szem előtt, mert — mint állítja — „a nyelv van az emberért, nem megfordítva” (84).

4. Minderre jó példa az idegen szavak és kifejezések, elsősorban a germanizmusok megítélése. Kiindulópontjával mindenféleképpen egyetérthetünk: „nem szabad az idegen szavak használatát a nyelvművelés alapkérdésévé, egyetlen gondjává tenni, hisz nemcsak ezekkel van baj mai nyelvhasználatunkban” (20). Fontos eligazító szempont az is, hogy különbséget kell tennünk az idegen szók szükséges és fölösleges használata között (20), meg kell vizsgálnunk, hogy „szükségünk van-e rá, hoz-e valami újat, többletet az eddigiekhez” (138).

A nyelvművelés múltja és — sajnos — olykor a jelene is azt igazolja, hogy egy-egy szó, kifejezés sorsa a germanizmus ráolvasásával megpecsételődik. Pedig sok esetben a vitatott szó téves eredeztetése, nemritkán csak véletlen egyezése miatt került a kiirtandók listájára. És ami ennél is fontosabb, jó néhány német tükörszó és kifejezés — ugyanúgy, mint bármelyik szükséges kölcsönzó — hiánypótló átvétel.

Sőt ezen túlmenően — és ezt mint nyelvtörténeti tényt, eseményt az eddigi agyonhallgatás után népszerűsíteni, tudatosítani kellene — Kazinczyék nemcsak azzal gazdagították a nyelvet, hogy több ezer mesterséges szót alkottak, hanem azzal is, hogy száz meg száz német kifejezést lefordítottak, és ezek egy része el is terjedt (pl. Kazinczy nyelvében ilyenek fordulnak elő: *katalmában áll, árnyékot vet, félőrányira fekszik, jól néz ki, szalonképes* stb.)¹ Közülük az elterjedtek, meghonosodottak helytelenítése éppolyan hiba és

¹ Újabb számbavételük és első tüzetes szemantikai és stilisztikai leírásuk Eva Martinsnak Magyarországon alig ismert könyvében olvasható: *Studien zur Frage der linguistischen Interferenz — Lehnprägungen in der Sprache von Franz Kazinczy* (1759 — 1831). Almqvist and Wiksells. Uppsala, 1970. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Hungarica Stockholmiensia.

túlzás volna, mint a nyelvújítás széles körökben használt mesterséges szavainak (pl. *könyvtár, szobor*) kiirtására buzdító felszólítás, a századvégi új ortológia támadása. S hogy az említett kifejezések megítélésében mi lehet a szempont, azt jól megokoltan és részletesen is kifejtve Lőrincze kötetében az *úgy tűnik* jelentését tárgyaló fejezetben olvashatjuk.

5. Persze a szerző elveinek helyességét nemcsak könyve konkrét, nyelvhelyességi kérdéseket vitató fejezeteivel (különben jól megválasztott példáival) igazolhatjuk, hanem azzal is, hogy a jövőre, a távlatra utalva más, az eddigiektől eltérő jellegű témák vizsgálata is alkalmasnak tartjuk.

Ugyanilyen elvek alapján írni lehetne a magyar nyelvművelés sok kérdéséről, többek között néhány mostohagyerekéről (pl. ritkábban tárgyalt ejtési hibákról: a hosszú magánhangzók rövid ejtéséről, a pesti fülsértő éneklő hanglejtésről vagy a feleségnevek merész, az „emberközpontú” szemléletnek megfelelő módosításáról, korszerűsítéséről) és még valamiről, ami eredete szerint tulajdonképpen nem is magyar, hanem német nyelvhelyességi kérdés: magyar beszédben a német tulajdonnevek bántó, tájnyelvi ejtése (pl. Einstein: ajnstájn h. ejnstejn), ami már magyar szónak számító földrajzi nevekben (pl. Svájc: svájc h. svejc), sőt angol eredetű szavakban (pl. nájlón h. nejlon) is elterjedt. Hogy Lőrincze elvei mennyire jók és eredményesek, azt a fentebb említett és az azokhoz hasonló jelenségek megítélésében is bizonyítani lehetne.

6. A kötet a szerző eddigi tevékenységének, a magyar nyelvművelés fejlődésének fontos állomása. Világosan állnak előttünk az eddigi eredmények, és biztató a távlat. És jól látszanak a nehézségek, a megoldásra váró feladatok, annak az igényei, hogy a nyelvművelés hatóköre még jobban szélesedjen, hogy bizonyos rétegek számára a nyelvművelés ne legyen szélmalomharc.

Lőrincze könyvének e nyilvánvaló eredményei mellett kiemelném még azt is — amire a szakirodalomban ritkábban utalnak —, hogy nagy érdemei vannak az irodalmi nyelv eddig elhanyagolt normáinak a kikristályosításában, a hozzájuk társuló bizonytalanság megszüntetésében és — ami ezzel szorosan összefügg — jó néhány álszabály, nyelvhelyességi babona felszámolásában.

Az eddigiek során könyvének szaktudományi jelentőségét méltattuk. Óhatatlanul szót kell ejtenünk azonban arról is, hogy gyakorlati nyelvművelő, tudománynpszerűsítő szerepe szintén jelentős, hisz egy viszonylag nagy olvasóközönség számára szintén elérhető és könnyen meg is érthető, ennél fogva sokan tanulhatnak belőle és gondolkodásra, érzelmi állásfoglalásra késztető hatása várhatóan szintén nagy lesz. És ehhez a tartalmi vonatkozásokon kívül még valami hozzájárul. Az ami Lőrincze rádióelőadásában az élőszós megnyilatkozás hangnemében rokonszenves és vonzó, abból a kötet tárgyalási és kifejezési módjában, a közönséghez, az emberekhez szólás stílusában sok mindennek megvan az ugyancsak pozitív értékű megfelelője.

Szabó Zoltán

Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. Bp., 1979. 146 lap. (Nyelvtudományi Értekezések 100. sz.)

Aki rádión vagy televízión hallgatta Kádár Jánosnak a legutóbbi pártkongresszuson mondott záróbeszédét, megfigyelhette, hogy a szabadon, rögtönözve beszélő előadó két ízben is ilyen alakot használt: *fűzetni, fűzetés* ('fizetni', 'fizetés'). A szülőföld nyelve, íme, az élete javát a fővárosban és a legmagasabb közeleti tisztségekben töltő személyiség ösztöneiben is milyen makacsul és milyen hosszú időn át megőrzi jellegzetességeit. Föl-

tételezem, hogy ez az ejtés mód nem tudatos Kádár Jánosban; amikor ugyanezeket a szavakat leírja, nyilván köznyelvi, irodalmi nyelvi változatukat veti papírra.

A köznyelvben megőrzött tájnyelvi jelenségekkel, erősségük fokával, gyöngülésük, fogyásuk törvényszerűségeivel foglalkozik nyelvtudományunk új, alig évtizedes ága, a regionális köznyelviség kutatása. A nyelvjáráskutatásból, elsősorban a nyelvatlaszmunkálatokból sarjadt ki; különösen a korábbi anyaggyűjtésnek (1950–1964.) a helyszíni ellenőrzése (1961–1964.) irányította rá a figyelmet a közben bekövetkezett változásokra. Deme László 1967-ben tett javaslatot kutatásukra; 1968-ban a nyelvészeti és néprajzi gyűjtőmozgalom pályázatát is hirdetett rá „Városunk köznyelvi kiejtése” címmel, és készült is pályamunka Debrecen, Eger, Gyöngyös, Kalocsa, Kaposvár, Kisvárd, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Pápa, Sátoraljaújhely, Szeged, Székesfehérvár nyelvéről (MNy. 66: 151, 69: 262). Az akadémiai Nyelvtudományi Intézet 1972-ben új témaként fölvette tervébe az ez irányú kutatásokat. A pesti egyetemen 1973 ősze óta diákköri kutatócsoport végez gyűjtőmunkát. Bekapcsolódott a kutatásba a szegedi egyetem és a szombathelyi tanárképző főiskola nyelvészeti tanszéke is. Ezeknek a kutatásoknak első eredményeit gyűjtötte össze a szerkesztő a nagy múltú sorozat jubileumi, századik füzetében.

Hat dolgozat hatféleképpen közelíti meg a kérdést. G. Varga Györgyi (A regionális köznyelvek kutatásáról) inkább az általános, elméleti és módszertani kérdéseket boncolgatja, közli a ceglédi és hatvani kutatásaikban használt kérdőívet, leszűri az eddigi tapasztalatokat. De mindegyik szerző szükségét érzi, hogy valamiképpen foglalkozzék a kérdés elméleti és módszerbeli vonatkozásaival, és ezekben a részekben szükségképpen sok az ismétlődés, az azonosan fölhasznált korábbi tanulmányokra (elsősorban a szerkesztő Imre Samu, továbbá Deme László és Szathmári István alapvető dolgozataira) való hivatkozás, a belőlük való idézés. Ezeket az átfedéseket talán a szerkesztői ceruza eltüntethette volna. Mindenesetre valamennyi szerző egyetért abban, hogy a kutatásnak a nyelvjáráskutatás tapasztalataiból kell kiindulnia, de több ponton másként kell eljárnia. A szembetűnő mindjárt az, hogy míg a nyelvjáráskutatás, így a nyelvatlasz anyaggyűjtése messze elkerülte a városokat, és kutatópontjait csak falukban jelölte ki, a mostani gyűjtés egyenesen a városok nyelvének vizsgálatát tűzi ki célul. Míg a nyelvjárásgyűjtő egy-egy falu lényegében egynemű nyelv szokását figyelte meg és jegyezte le, e dolgozatok szerzői a kiszemelt városoknak bizonyos szempontok szerint kiválasztott egyedeit vizsgálják.

Szerénytelenül eszembe jut a harminckét évvel ezelőtt ezeken a lapokon Népi beszéd kutatás címmel írt, kissé elméletieskedő cikkem. Ebben a langue és a parole megkülönböztetéséből meg az Ortutay-féle egyéniségvizsgálat elméletéből kiindulva ilyeneket írtam: „két korszerű főadata is lesz a modern nyelvjáráskutatásnak: egyik a társadalmi és művelődési fölszabadulással együtemű köznyelvi hatásnak: a nemzedéki változásnak szemmel kísérése, a másik az egyéniség kutatás” (Nyr. 72: 63). Azután még így folytattam: „Mindkettőnél nélkülözhetetlen a történeti, szociológiai, földrajzi, néprajzi és lélektani háttér megrajzolása: egy-egy népi közösség vagy egyéniség sorsán át láthatjuk meg azokat a tényezőket, amelyek a népnyelv jelen állapotára és jövő sorsára döntenek hatnak.”

Ebben a tanulmánykötetben többen is hangoztatják, hogy a „változásvizsgálat” módszere, „a megfigyelés tárgya ezért csak az egyéni nyelvhasználat lehet” (79); a köznyelvnek a nyelvjárásra tett hatása „nagyon is az egyénre jellemző” (145). Így az egyetlen nem városi nyelvet vizsgáló dolgozat szerzője, Szabó József is kiemelt Nagykovácsi népből egyetlen adatközlőt, a 72 éves Berki Istvánt, és őt mint sajátos — nem az átlagot, hanem az ebből olvasottságával, közéleti szerepével kiemelkedő — típust vizsgálja. De valamennyi szerző egyéni nyelvhasználatok mozaikjából próbálja

összeállítani, összegezni a város nyelvállapotát. Szombathelyet húsz, Pápát tizenhét, Győrt nyolc, Orosházát mindössze hat adatközlő képviseli.

A nyelvjárásgyűjtő hagyományosan parasztokat, pásztorokat, minél kevésbé iskolázott és minél idősebb adatközlőket keresett. A regionális köznyelv kutatója minél több nemzedékből, de zömmel a közbülső évszázadokból (20 és 50 közt) és a közép-, sőt fölsőfokú végzettségűek közül választja ki adatszolgáltatóját. Még Demének azt az intelmét, hogy se pedagógust, se színészt ne válasszanak (74), még ezt sem fogadták meg, hiszen nem egy tanár, tanító, sőt a színészettel élete folyamán kapcsolatba kerülő is szerepel e kötet lapjain. Ez sem baj persze, mert ebből is vonhatók le tanulságok (47, 69).

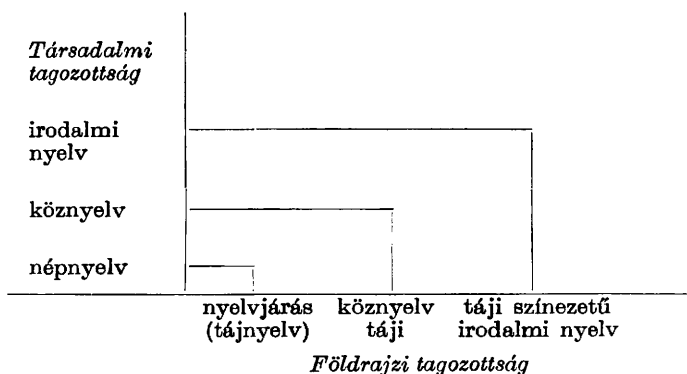
A nyelvjárásgyűjtő adatközlője többnyire ösztönösen közölte nyelvi anyagát: nem tudott másként beszélni, mint ahogyan a szó kikíváncozott belőle. Az itteni adatközlők ebben is különböznek a régiektől. Igaz, van néhány jelenség, amelyet a beszélők „nem éreznek tájnyelvinek” (40), tehát ösztönösen használják őket (pl. az *é-zés*, a *í, ú, ű* rövid ejtése, az *-ít* képző rövid *i*-je és megkettőződő *t*-je). Sokan bizonyára még görcsös figyelemmel is nehezen tudnák a szavakat nyílt *e*-vel, hosszú *í*-vel, *ú*-val, *ű*-vel, rövid *t*-vel ejteni, de általában már a legtöbb adatközlő „kétnyelvű”: a környezettől (a helytől, a hallgatóságtól) függően tud köznyelven is beszélni: „megvan az a képessége, hogy másodlagos beszédformát válasszon” (16). Ezt a sajátos beszédhelyzetet Szabó József így határozza meg: „az iskolázottság, az olvasottság, a foglalkozás, a beosztás, a nyelvi-nyelvjárási tudat fejlettségi foka stb. egyénenként határozzák meg a nyelv minden részlegében (kiejtésben, szóhasználatban, mondatszerkesztésben stb.) a köznyelvhez való közeledés mértékét” (145). G. Varga Györgyi H. J. Schädlichet idézi; szerinte három tényező határozza meg, hogy valaki milyen nyelvet használ: a földrajzi tényező, a beszélő szociális helyzete és a szituáció (15). Ezzel nagyjában egyet lehet érteni, bár a beszélő szociális helyzete helyett én inkább *műveltségi helyzetet* mondanék (iskolázottság, olvasottság, foglalkozás, beosztás — Szabó József részletezése szerint), hiszen azonos szociális helyzetűek között eltérő műveltségűek is lehetnek. A műveltségi szintben ugyanakkor hat természetesen a szociális helyzet ereje is.

A szituáció („mikroszituáció”) meghatározása egy-egy nyelvi jelenség értékelésekor nagyon fontos. A magam gyakorlatából is pontosan tudom, mikor használom az *ő*-zést, mikor nem. Itthon, munkahelyemen, baráti körben ösztönösen *ő*-zők, de ha — akár három egyetemi hallgatónak — előadok, nyilván nem, vagy csak az irodalmi nyelv engedte határokon belül (*föl, pör, söpör* stb.). Éppen ezért kétlem, hogy azt kell-e regionális köznyelvnek tekintenünk, „ahogy beszélnek az ügyféllel a hivatalban, ahogy a tanár órát tart a diákoknak, ahogy felszólalnak egy-egy értekezleten stb.” (36). Főként a középső beszédhelyzetet (a tanítási órát) tartom kevésbé ideillőnek. De érdemes lesz majd olyan összehasonlító vizsgálatot végezni, hogyan beszél a tanár négy szemközti és a katedrán; a pap a gyűjtővel és a szószéken!

Ámde éppen a kétnyelvűség képessége miatt a nyelvjárásgyűjtéshez képest is fontosabb követelmény a regionális köznyelv *hiteles* lerögzítéséhez, hogy az anyaggyűjtés csak észrevétlen megfigyeléssel történhet (13). Ebben a tanulmánygyűjteményben sajnos ez többnyire nincs így, és ez — a gyűjtők számos megjegyzése is tanúsítja — befolyásolja, eltorzítja a végeredményt. „Az adatközlők többsége a felvétel folyamán már kevésbé természetesen és kevésbé regionálisan beszélt” (66). Egyáltalán: a gyűjtőnek és az adatközlőnek a *beszélgetése* (39, 96), *párbeszéde* (54) már megmásmítja az adatközlő nyelvét, hiszen egy föltett kérdésben szereplő szó formája szinte *kihívja* a felelő azonos alakú válaszát. De maga a tudat, hogy a beszélgetésnek az a célja, hogy az *ő* kiejtését lessék meg, minősíték, változtat a beszéden. Ezért olvassuk sokszor a gyűjtő megjegyzését: „A beszélgetés elején még nagyon »vigyázott«” (83). Az adatközlők egy része — erről is tudósítanak a gyűjtők — *ségyellte* nyelv-

járásiasságát. Ám fordítva is lehet: a szombathelyi tanár („a helyi regionális köznyelv egyik tipikus képviselője”) vagy pap („tudatosan vállalt lokálpatriotizmus”); pápai népművelési felügyelő („már stilisztikai okokból használ nyelvjárási alakokat”) a gyűjtőnek szinte kérkedve mutogathatta — tehát eltűzhatta — beszédének tájnyelvi fordulatait (47, 49, 72).

Majd minden szerző visszhangozza Imre Samunak azt a megállapítását, hogy a regionális köznyelvet „átmeneti jelleg” jellemzi (3, 8, 66, 79, 127). Imre Samu másutt azt mondja — és ezt is sokan ismétlik itt —, hogy a regionális köznyelvek a nyelvjárások és a köznyelv között elhelyezkedő átmeneti alakulatok (MNY. 69: 257). Nem akarok a kötet némely szerzőjének mintájára elemi egyszerűségű dolgokból fontoskodó elméletieskedést csinálni, mégis megjegyzem, hogy voltaképpen minden nyelv minden pillanatban átmenet, hiszen ez a nyelvfejlődésből, a nyelvtörténetből magától következik. Magam nem értek egyet azzal sem, hogy a tárgyalt jelenséget regionális köznyelvnek keresztelték el az egyszerűbb és közérthetőbb táji köznyelv helyett.

Szerintem a nyelv kétféleképpen tagozódik: társadalmi és földrajzi alapon. Társadalmi alapon van népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv; földrajzi alapon nyelvjárás (tájnyelv), táji köznyelv és táji színezetű irodalmi nyelv. Ez utóbbi nem szorul bővebb magyarázatra, ha Móricz, Tamási és Tömörkény nevét idéírom. A népnyelv voltaképpen a tájnyelvek, nyelvjárások összessége. Vannak ugyanis nyelvi jelenségek, amelyek nem földrajzi tagozottság eredményei, hanem valamennyi nyelvjárásban megvannak, tehát általában jellemzik a népnyelvet. Szabó József talán öntudatlanul is ilyenre gondolhatott, amikor „általában a népnyelvet” jellemző mondattani jelenségekre utalt (126), sőt így fogalmazta meg: „nemcsak egy helyi nyelvjárást jellemeznek, hanem bizonyos vonatkozásban a népnyelvnek és általában a beszélt nyelvnek is jellemzői” (127). Ugyanazon a lapon „népnyelvi mondattant” emleget, majd idézi Demét: nyelvjárásaink mondattani tekintetben földrajzilag nem eléggé tagoltak (130). Az inessivusi értelemben használt *-ba*, *-be*; a szóvégi *t*, *r* elhagyása (*mér?*, *má*); a szótagzáró *l* kiesése és a vele járó pótlónyújtás pl. nem nyelvjárási, hanem népnyelvi jelenség. Ha változataik vannak (pl. *-ba* helyett *-bo*; a szótagzáró *l* kiesése ellenére a pótlónyújtás elmaradása s hasonló), akkor azok már nyelvjárási jelenségek.

Balogh Lajos Szombathely, Posgay Ildikó Pápa, Zilahy Lajos Orosháza, Horváthné Bernáth Rózsa Győr nyelvét vizsgálja; Szabó József — mint már említettem — kicsit

eltérően a többitől a nagykovácsi nyelvjárásnak a köznyelv felé fejlődését jellemzi. Nem annyira mondattaniak a szempontjai: inkább a mondatnál nagyobb szerkezetekre, a másik új nyelvészeti ágazat, a *szövegta*n vizsgálati módszereivel végzett elemzések ezek. Számszerű mutatókkal jellemzi a mondatösszetételben, a mondatok szinteződésében (alárendelésében), a mondattejedelemben megmutatkozó változások törvényszerűségeit. A nyelvjárás ugyan elsősorban a hangtanban tükröződik, kevésbé az alaktanban, legkevésbé a mondattanban (39, 79, 126, 129), a szövegelemzés azonban kiegészíti a maga mutatóival a köznyelv felé mutató fejlődés képét.

A szombathelyi adatközlőket a szerző nevük említése nélkül jellemzi, majd a nyelvi jelenségeket (a *fel* igekötőt és a határozóragokat) azonos sorrendben tárgyalja, a köznyelvet szintén adatközlőként ismerjük meg, de nem ilyen tüzetesen, jelenségenként, hanem csak beszédük leíró jellemzésével. Az orosháziakat már nevük betűjegyeivel azonosíthatjuk, és egyenként, majd kiválasztott fontosabb nyelvi jelenségenként ismerhetjük meg beszélt nyelvüket. Megjegyzem, hogy a 6.A.b. pont alatt tárgyalt jelenség (az *í* rövid ejtése az *-ít* képzőben) lényegében azonos a 8.A. pontban tárgyalttal (az *-ít* képzőben a *t* megkettőzésével); ez ugyanannak a jelenségnek két oldala (86, 87).

Végül a nyolc győri adatközlőt egy kivétellel név szerint is megismerhetjük; nyelvük jellemzése pedig nem egyenként, hanem összefoglalóan szerepel, olykor-olykor utalással egy-egy adatközlőre. A különféle módszerű tárgyalásmód nem zavaró, annál kevésbé, mert minden szerző ad összefoglalást, és ez kiegyenlíti a különbségeket. Mégis azt hiszem, hogy Balogh Lajos és Zilahi Lajos módszere az áttekinthetőbb, részletesebb, hasznosabb.

A dolgozatok fő tanulsága talán nem meglepő, hiszen csupán mindennapi tapasztalatunkat erősíti meg: a dunántúli városok értelmiségében nyelvjárásuk legfőbb jellegzetességei (az *é*, a magánhangzók általános rövidsége) föltűnő erősséggel él ma is. Ami meglepő: az orosházi nyelvsziget táji köznyelve. Kétszáz év után is élnek a békési nyelvjárások közé zárt dunántúli sajátosságok. Többek közt pl. a *fűzetni* is (85; vö. még 66, 114).

A televízióban a spanyol–magyar válogatott labdarúgó mérkőzést közvetítő Vitray Tamás azt mondta: „Ez már nagyon *köllött* elöl . . .” Divat lett néhány szóban a pesti köznyelvben is *ö-t* mondani (*köll, öleg, böcsület* s talán nincs is több; vö. 61).

Ahogy az elméleti ismétléseket ki lehetett volna hagyni, a szerkesztő egyesíthette volna a dolgozatok külön-külön irodalomjegyzékét is, hiszen ezek jórészt ugyanazt a tucatnyi tanulmányt ismételtek meg. Szigorúbb nyelvhelyességi szerkesztés is elkelt volna. A nyelvtudomány munkásainak példát kellene mutatniuk a szép és helyes értekezés nyelv alkalmazásában. A tanulmánygyűjtemény hemzseg a fölösleges idegen szavaktól (*konkrét, direkt, konfrontáció, koncepció, szituáció, téma, bázis* stb.). Járványként terjed a *kötődés* (4, 13, 41, 83) a megszokottól (*évdik valaki valakivel*) eltérő, divatos jelentéssel: Ma már minden *kötődik* valamihez, nem *kapcsolódik, társul, tapad, tartozik* hozzá. Ugyanilyen divatszó a *jelentkezik* (39, 71, 74 [kétszer], 122), sőt a *jelentkezik nála* (67, 73 [háromszor!], 74). A *nála* (ahelyett, hogy *nyelvében, beszédében, kiejtésében* stb.) külön is gyakori (69, 71 [kétszer], 72, 73). A *-nál* rag kiszorít helyénvalóbbakat: *kiválasztásánál* (73; *kiválasztásakor, kiválasztásában*); *adatközlőknél* (75, 122), *akiknél* (76): *adatközlők nyelvében; beszédjükben*.

Ilyen mondatokat nyelvészeti szakmunkában nem szívesen olvasunk: „Szombathely mégis vándorlási nyereséget realizált” (35). (Szombathely mégis bevándoroltakkal gyarapodott.) „Vita tárgyat képezi” (67). Vita tárgya. „A *fel* igekötő fonetikai realizációja” (80); egyszerűen csak: kiejtése, képzése. „A hangtan területén” (49); „a nyelvtudomány területén” (79); „mondattani téren” (130, 146); a névutóvá tett határozó helyett a *-ban* szebb is, jobb is. Nélkülözhetők a kötőhangzók: *jellemzőek* (76, 146), *megfigyelhetők, érzékelhetők, fölismerhetők* (egyetlen lapon: 145), *előzőek* (146). Horváth

Jánossal érték egyet, amikor helytelenítem az 1973-as típusú alakokat az 1973-i vagy 1973. évi helyett (105).

„Beszédüket magnetofonszalagra rögzítettem, amit a feldolgozás során többször újrahallgattam” (82). Nem világos, hogy az *amit* (helyesebben: *amelyet*) a beszédre vagy a szalagra vonatkozik-e, ezért jobb lett volna helyette az *és* kötőszót használni.

Több esetben a *volna* helyett *lenne* áll (34, 38, 129).

E szeplők ellenére a tanulmánygyűjtemény nyeresége a nyelvtudománynak, és bizonyára termékenyítő kiindulópontja lesz a táji köznyelv további kutatásának.

Péter László

Lakó György: Budenz József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 229 oldal

„Azért mondom, hogy a históriát mindennap tanulni s tanítani kell, hogy a késő nemzedékek a régiek sorsán okuljanak és kikerüljék a próbálgatás veszedelmeit” — e szavakat a nagy fejedelem, Bethlen Gábor intézi udvari történetírójához Móricz Zsigmond regényében, az Erdélyben. Gondolatai a történelemre vonatkoznak, de minden történeti jellegű tudomány magáévá teheti őket, így a tudománytörténet is. A múlt ismerete a jelen munkásságát támogatja, ezért kell törekednünk értékeink megbecsülésére és arra, hogy ezeket az értékeket minél többen megismerjék. Ezt a célt szolgálja „A múlt magyar tudósai” c. sorozat.

Lakó György mint egyetemi tanár mindig kötelességének tartotta a hagyományok ápolását, az utóbbi évtizedben pedig érdeklődése a tudománytörténet felé fordult, számos dolgozata született ezen a területen. „A múlt magyar tudósai” sorozatban már megjelent egy kötete Sajnovics Jánosról, a finnugrisztika egyik úttörőjéről. Most ismertetendő művében pedig Budenz József munkásságát méltatja; arról a tudósról ír, aki tudományos alapokra helyezte a finnugrisztikát, és ezáltal elévülhetetlen érdemeket szerzett mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos életben.

Budenz József — mint ismeretes — német származású volt, egyetemistaként tanult meg magyarul; 22 éves korában, 1858-ban érkezett hazánkba. Ez a dátum a mi számunkra közömbös, de a kortársak másképp éreztek. Ezt bizonyítják Gyulai Pál ünnepi szavai, melyeket Budenz tudományos munkásságának 25 éves jubileumán mondott 1885-ben: „Ő akkor szerette meg nyelvünket, mikor azt üldözték, akkor csatlakozott hozzánk, mikor ellenségeink, de még egyes honfitársaink sem igen hittek jövőnkben. Magyar hazafi lett, élő bizonyossága annak, hogy nem a közös eredet, nem a faj teszi a nemzetet, hanem a nyelv, az eszmék, érzések és törekvések közössége!” (144—5).

Budenz nagy művei, a Magyar—Ugor Összehasonlító Szótár (MUSz.) és az Ugor-Alaktan (UA.) tudományos pályájának csúcsát jelentik. Lakó György nyomon követi azt az utat, melyet Budenz a török rokonság elfogadásától annak tagadásáig megtett. Állásfoglalása ugyanis fokozatosan alakult ki turkológiai és finnugrisztikai előtanulmányai során, Reguly csuvas, cseremisiz és mordvin anyagának közzététele közben. „Úgy látom — írja Lakó György —: a cseremisiz meg a votják nyelv csuvas és tatár elemeinek a vizsgálata döntően befolyásolta Budenz állásfoglalásának alakulását a magyar nyelv rokonai kapcsolatainak kérdését illetően” (38—9). Budenz valószínűleg arra gondolhatott, hogy a magyar szókészlet török (csuvasos) elemei is magyarázhatók olyan alapon, mint a cseremisiz nyelv jövevényszavai, tehát nem kell ősi magyar—török nyelvrokonságot feltételezni. Ily módon érdeklődése a török vonatkozások vizsgálatától a finnugor rokonság

kérdései felé fordult. Megírta a „Magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyeztetések” c. művét, melyet szótárának előtanulmányaként tartunk számon, majd pedig a nevezetes „Török–ugor háború” vitáiban véglegesen a maga oldalára állította a tudományos közvéleményt a magyar nyelv finnugor rokonságát illetően. Lakó György könyvének külön fejezetei foglalkoznak a MUSz. és az UA. értékelésével, valamint Budenznek a finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyáról és távolabbi kapcsolatairól alkotott nézeteivel, majd nyelv-tudományi munkásságának céljával és módszerével.

Budenz finnugrisztikai munkásságát ismerjük, de kevésbé tartjuk őt számon magyar nyelvészként, pedig mint ilyen is maradandót alkotott. Közvetlenül Magyarországra érkezése után a székelyföldön gyűjtött nyelvi anyagot. „Adalékok a székely beszéd ismertetéséhez” c. művében meghirdette a rendszeres népnyelvkutatás fontosságát. Mivel szakterülete a történeti-összehasonlító nyelvészet volt, érdekelte a magyar szótörténet, török és szláv jövevényszavaink problematikája, a magyar történeti hangtan és ige-kötőrendszerünk kialakulása. Számos tanulmányt tett közzé, de történeti jelentéstani és alaktani eredményei főleg az említett két nagy művében, a MUSz.-ban és az UA.-ban találhatók meg.

A Nyelvőr olvasói részéről különös figyelmet érdemel Budenznek a korabeli köz- és irodalmi nyelv iránti érdeklődése: „Bármily meglepő, mégis tény, hogy a német származású Budenzet érdekelték a magyar nyelv művelés kérdései, s velük kapcsolatban a nyelvújítás is. Hunfalvy Pállal és Gyulai Pállal együtt vetette fel az Akadémián egy nyelv művelő folyóirat megindításának a gondolatát. Az eredmény a Magyar Nyelvőr megszületése lett” (134). „Nem épen általa indult meg a Magyar Nyelvőr, de bizonyos, hogy ő tőle s tanításából merített fontos alapvető, vezérlő eszméket, amelyek irányát s tartalmát megszabták . . .” — idézi a szerző Szilasi Móríc értékelését (136).

Még meglepőbb — tudományunk mai célkitűzéseire gondolva — az a tény, hogy Budenz figyelme az iskolai nyelvtanokra, sőt: az alsó tagozatos nyelvtanokra is kiterjedt! „Szó-taglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról” (NyK. 1967.) c. dolgozatában ezt írja: „úgy hiszem, a m[agyar] akadémiai akár osztály, akár bizottság . . . bírálólág öröködhetnék a magyar nyelvtanítás felett, hogy az ne szentesítsen olyan hibákat és ferdeségeket, amelyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogon” (137). Elsősorban a zűrzavaros terminológia és az önkényes „szó-taglalás”, azaz morfé-mákra bontás ellen emeli fel szavát. Budenz bírálata nyomán kitűnő iskolai nyelvtanok születtek Halász Ignác, Simonyi Zsigmond, Szinnyi József tollából, és ezáltal korabeli nyelvészeink — Lakó György megállapítása szerint — nemcsak a tudományos elméletet, hanem a gyakorlati életet is szolgálták. Véleményéhez még azt is hozzátehetjük, hogy ezek a kitűnő nyelvtanok hatottak az alsó tagozatos nyelvtanokra, ezáltal emelve azok színvonalát.

Budenz maga is foglalkozott finnugor nyelvek leírásával, s hallgatói számára össze-állított finn nyelvtana hosszú ideig jelentős szerepet játszott az egyetemi oktatásban. Ezen a területen nem volt újtó, de a nyelvtanírás alapelveit, a szinkronia és a diakronia szétválasztását, valamint a funkció megvilágításának jelentőségét jól látta: „. . . a leíró grammatikától azt kívánjuk, hogy megkülönböztetve mutassa föl a nyelv szókincsében a mozgó és nyugalomra jutott elemeket” — idézi a szerző „A magyar szóképzés tárgyalásához” c. tanulmányt, melyben Budenz arról is értekezik, hogy a képzőket funkciójukkal együtt kell tárgyalni (151–5).

Lakó György könyvének külön fejezete szól Budenz tudományszervezői tevékenységéről, amely évtizedekre meghatározta tudományos életünk arculatát. Egyetemi előadásai népszerűek voltak. „Feljegyzéseiből az derül ki, hogy olyan nem kötelező előadásain, mint pl. A magyar nyelv viszonya a törökhöz, Az altaji nyelvcsoport jellemzése,

20–30 hallgató vett részt” (183). A magyar szakos hallgatók képzésébe ő iktatta be a finnugrisztikát. 1879-től ő szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, az ő nevéhez fűződik a folyóirat tematikájának szűkebbre vonása, finnugrisztikai jellegének megteremtése. És ő hozta létre — eredetileg az orosz nyelv gyakorlása céljára — a Kruzzsokot, nyelvészeti életünknek ezt a nem hivatalos, de annál nagyobb jelentőségű „központját”.

A szerző a következőképp összegezi Budenz jelentőségét: „Ő volt az, aki Magyar–Ugor Összehasonlító Szótára és Ugor Alaktana révén a magyarnak a többi finnugor nyelvvel való összetartozását elsőnek bizonyította be részletesen, ő adott példát a finnugor nyelvek korszerű leírására, ő honosította meg nálunk az etimológiai kutatások tudományos módszerét” (201). Ehhez a képhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy Lakó György könyvéből Budenz Józsefet jóval sokoldalúbb és korszerűbb nyelvészként látjuk magunk előtt, mint amilyennek őt eddig láttuk.

A. Jászó Anna

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1971–1972)

Az elmúlt években megjelent sajtószemlék (vö.: Nyr. 79., 80., 81., 85., 87., 91., 93., 96., 99., 100.) az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákkörének a gyűjtőmunkája révén újabb két évfolyam anyagával bővülnek. Az anyagot Fábián Pál közreműködésével Novotny Júlia dolgozta fel.

A gyűjtés során 31 újság, hetilap, folyóirat, szaklap 1971. és 1972. évi számait vizsgáltuk meg, és a következőkben találtunk nyelvészeti témájú írásokat (a cím után álló számmal a cikkek számát jelöltük):

1971.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (25), Népszabadság (26), Magyar Nemzet (54), Magyar Hírlap (20), Népszava (6); vidékiek: Északmagyarország (5), Hajdú-Bihari Napló (12), Kisalföld (17), Somogyi Néplap (12), Vas Népe (20), Délmagyarország (3), Pest Megyei Hírlap (22). Hetilapok: Élet és Irodalom (9), Élet és Tudomány (52), Rádió- és Televízióújság (7), Magyarország (25), Hétfői Hírek (6). Folyóiratok: Valóság (1), Napjaink (1), Kritika (4), Alföld (1), Magyar Tudomány (3). Szaklapok: Köznevelés (5), Magyar Grafika (3), Könyvtáros (1), Népművelés (14), Gyorsírók és Gépírók Lapja (1), Typographia (7), Magyar Pedagógia (3), Pedagógiai Szemle (2). — 1971-ben összesen 368 közlemény.

1972.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (32), Népszabadság (27), Magyar Nemzet (63), Magyar Hírlap (12), Népszava (5); vidékiek: Északmagyarország (13), Hajdú-Bihari Napló (14), Kisalföld (20), Somogyi Néplap (13), Vas Népe (7), Délmagyarország (2). Hetilapok: Élet és Irodalom (6), Élet és Tudomány (52), Rádió- és Televízióújság (5), Magyarország (30), Hétfői Hírek (3). Folyóiratok: Valóság (1), Napjaink (1), Kritika (1), Tiszatáj (4), Alföld (3), Magyar Tudomány (7). Szaklapok: Köznevelés (6), Magyar Grafika (3), Könyvtáros (2), Népművelés (13), Typographia (7), Magyar Pedagógia (7), Pedagógiai Szemle (7). — 1972-ben összesen 341 közlemény.

A diákkör tagjai által megvizsgált lapok 1971–1972. évfolyamában összesen 709 nyelvészeti témájú cikk jelent meg. Ha ezt a számot összevetjük az 1969–1970-es sajtószemle eredményével (225), örömmel nyugtázhatjuk, hogy a nyelvvel foglalkozó cikkek száma több mint háromszorosára nőtt. A nyelvművelő munka egyik jelentős eredményének tekinthetjük ezt a mennyiségi növekedést. A lapok közül leginkább a Magyar Nemzet,

a Kisalföld, a Somogyi Néplap, az Élet és Tudomány, a Magyarország és a Népművelés vállalja magára a nyelvművelő tevékenységet. Sajnálattal tapasztaltuk, hogy az Új Írás és a Kortárs nem közölt nyelvművelő cikket.

I. A nyelvművelésről általában

1971-ben a következő híradások és méltatások köszöntötték a magyar nyelv hetének eseményeit: Előadások, viták tíz napon át (Népszabadság, ápr. 15. 8), Országos figyelem és taps közepette (Népszabadság, ápr. 18. 8). Megnyitották a magyar nyelv ünnepi hetét (Népszabadság, ápr. 20. 7), A magyar nyelv hete Győrött és Budapesten (Magyar Nemzet, ápr. 8. 7), A magyar nyelv hete (Ruffy Péter, Magyar Nemzet, ápr. 11. 11, ápr. 18. 1), A magyar nyelv hete (Magyar Nemzet, ápr. 23. 4), A magyar nyelv hete (Esti Hírlap, ápr. 7. 8), Édes anyanyelvünk (Esti Hírlap, ápr. 22. 2), A magyar nyelv hete (Kisalföld, ápr. 14. 3, ápr. 15. 1, ápr. 20. 1, ápr. 22. 7, ápr. 23. 7), Szép magyar beszéd (Kisalföld, ápr. 24. 2), Anyanyelvünk Amerikában (Kisalföld, ápr. 24. 6), Halászi beszélgetés (Kisalföld, ápr. 24. 6), A magyar nyelv hete (Pest Megyei Hírlap, ápr. 14. 4, ápr. 20. 5). — Végül pedig az Élet és Irodalom (máj. 1. 3) közli Aczél György felszólalását, amely a magyar nyelv hete alkalmából rendezett vitán hangzott el.

1972-ben is sok cikk hívta fel a figyelmet a magyar nyelv hete alkalmából megtartott előadásokra, rendezvényekre: A magyar nyelv hete április 24. — április 30. (Magyar Nemzet, ápr. 19. 4), Nyelvművelés magyar módra (Vajk Vera, Népszava, ápr. 23. 8), A magyar nyelv hete (Esti Hírlap, ápr. 12. 2), Nyelv és észjárás (Esti Hírlap, ápr. 18. 2), Minden tudásunk tanúja (Bernáth László, Esti Hírlap, ápr. 24. 2), Édes anyanyelvünk (Esti Hírlap, ápr. 29. 12), A magyar nyelv hete (Északmagyarország, ápr. 22. 4, ápr. 23. 4, ápr. 25. 4, ápr. 29. 4), A magyar nyelv hete a megyében (Kisalföld, ápr. 23. 7), A nyelv, akár a levegő (Kisalföld, ápr. 26. 1), Nyelvünk és népünk (Kovalovszky Miklós, Kisalföld, ápr. 30. 6), Anyanyelv (Hajdú-Bihari Napló, máj. 3. 5), Tisztán, magyarul (Gyenes Zoltán, Somogyi Néplap, ápr. 26. 5), Nyegle nyelvújítás (Élet és Irodalom, ápr. 22. 9). — Bárczi Géza a nyelvfejlődés útjai címmel a nyelvművelő feladatait foglalja össze (Népszabadság, 1972. ápr. 23. 5). — Lőrincze Lajos a nyelvművelés eredményeiről és további teendőiről számol be (Nyelvművelés — demokrácia. Népszabadság, 1972. ápr. 29. 7).

A százéves Magyar Nyelvőrt több lapunk is köszönti, így a Kisalföld (1972. jan. 15. 8), a Typographia (1972. 2. sz. 8), a Magyar Grafika (1972. 2. sz. 10) és a Könyvtáros (1972. 3. sz. 167). — Illyés Gyula A Magyar Nyelvőr ünnepére címmel méltatja a folyóirat tevékenységét és a nyelvvédelem jövőbeni feladatait vázolja (Népszabadság, 1972. jan. 16. 5). — Fábíán Pál a Magyar Nyelvőr centenáriuma alkalmából megalakításának céljáról, eddigi munkájáról ad áttekintést (Magyar Tudomány, 1972. 407). — Bély Pál ismerteti a folyóirat tevékenységét, az első szerkesztő, Szarvas Gábor munkásságát (Magyar Hírlap, 1972. jan. 15. 6). — Ruffy Péter két írásában is megemlékezik a Magyar Nyelvőr eddigi eredményeiről (Magyar Nemzet, 1971. dec. 19. 9, 1972. jan. 16. 10).

Bárczi Géza Nyelvművelésünk címmel a magyarországi nyelvművelés problémáival és lehetőségeivel foglalkozik, és kijelöli a tennivalókat (Magyar Tudomány, 1971. 607). — Bárczi Géza tanulmányára hívja fel a figyelmet Sz-y az Élet és Irodalomban (Időszerű nyelvművelés. 1971. nov. 6. 7) és Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (Nyelvi eszményt! 1972. jan. 1. 9). — A Magyar Nemzet vitafórumán többen is kifejtik véleményüket Ruffy Péter cikke nyomán (1972. jan. 25. 8, Ferenczy Géza: Anyanyelvi eszmélkedés. 1972. márc. 21. 8, Deme László: A nyelvművelő munka rétegei. 1972. ápr. 9. 14, Nagy Tibor: A nem nyelvészek felelőssége a nyelvművelés ügyében. 1972. ápr. 25. 8). —

Lőrincze Lajos Nyelvművelésünk a viták tükrében címmel Bárczi Géza írásának néhány gondolatával száll vitába (Magyar Tudomány, 1972. 622). — A nyelvművelés társadalmi feladatait veszi számba Deme László. Nem Bárczi és Lőrincze vitájába szól bele, hanem a kérdésfölvetést akarja kiszélesíteni (Magyar Tudomány, 1972. 735).

Lőrincze Lajos előadásáról ad hírt a Magyar Nemzet (Nyelvművelés és emberművelés. 1971. máj. 12. 4). — Ugyancsak Lőrincze ír a történelmi korokkal változó nyelvművelés feladatairól (Népszabadság, 1971. máj. 30. 5). — A Vas Népe olvasóinak arra a kérdésre válaszol Lőrincze Lajos, hogy miért „édes” anyanyelvünk (1972. jan. 30. 5). — Grétsy László nyelvünk fejlődési irányait vázolja fel a Magyar Hírlapban (1971. ápr. 4. 8). — Ugyanő a nyelvművelést mint tudományt, eszköztárát és lehetőségeit mutatja be (Magyar Hírlap, 1972. jan. 7. 6). — Kovalovszky Miklós Nyelvvédelem, nyelvművelés, nyelvtervezés címmel történeti áttekintést nyújt és több ésszerű szabályozást javasol (Magyar Hírlap, 1971. ápr. 4. 8).

Bor Ambrus a fölöslegesen akadémikuskodókról ír (Nyelvapolók, nyelvfegyőrök. Magyar Nemzet, 1971. jan. 1. 11). — A mindennapos nyelvhelyességi hibákról szól Lovászi Márton (Magyar Nemzet, 1971. ápr. 30. 4). — A fellengzős kifejezési divatok is okai a nyelvrontásnak Pintér István szerint (Népszabadság, 1972. márc. 16. 7). — Csűrös Zoltán figyelmeztet, hogy nemcsak a hivatásos nyelvművelők feladata a magyar nyelv védelme, hanem az egész társadalom ügye (Magyar Hírlap, 1972. ápr. 8. 6). — Kiss Dénes anyanyelvünk gazdagságát szemlélteti számos példával (Tiszatáj, 1972. 5. sz. 20). — A nyelvi rendszertől számonkért matematikai, logikai következetesség alaptalan elvárás, mert a nyelv „következetlensége” éppen sokrétűségére, bőségére utal — írja Benkő László a Tiszatájban (1972. 5. sz. 22).

II. Kejtés

A magyar kiejtés elméleti kérdéseivel foglalkozik Deme László a Köznevelésben (1971. 1. sz. 15). — Szépe György folytatja az 1970-ben megkezdett cikksorozatát A beszédhangok tudománya címmel (Somogyi Néplap, 1971. febr. 28. 8, jún. 27. 8). — Anyanyelvünk muzsikájáról olvashatunk a Wacha Imrével készült riportban (Hétfői Hírek, 1972. ápr. 24. 3). — Szende Tamás a magán- és mássalhangzók, a hosszú és rövid mássalhangzók arányát, az *e* fonéma megterheltségét vizsgálja (Anyanyelvünk hangzása. Somogyi Néplap, 1971. dec. 5. 11). — A lakosság egyharmada nem érzi a nyílt *e* és a zárt *e* közti különbséget, írja Kunszery Gyula (Élet és Tudomány, 1971. 2197). — Fischer Sándor Beszédkultúránk címmel felhívja a figyelmet arra, hogy soha ennyi ember nem beszélt nyilvánosan, mint napjainkban. Teljes oktatási rendszerünkbe bele kell építenünk a beszédtanítást! (Népszabadság, 1972. ápr. 27. 7). — A Győri Tanítóképző Intézetben két éve bevezették a beszédművelés elnevezésű tantárgyat, adja hírl a Kisalföld (1972. ápr. 28. 8). — Komlós János a helyes hangsúlyozásról ír (Népszabadság, 1971. jan. 10. 8). — Fegyelmezetlenek vagyunk beszéd közben, állapítja meg a Hajdú-Bihari Naplóban (1972. máj. 18. 4) Magyar Vilmos. — A magyarban az első szótag hangsúlyos, figyelmeztet Kulcsár István a Magyar Nemzetben (1971. máj. 19. 8).

A beszédtanításról, a szép beszédre nevelésről többen is írtak: Gergely Károlyné A gyermek és a beszéd (Kisalföld, 1971. ápr. 4. 6), Pap Mária és Pléh Csaba A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén (Valóság, 1972. 2. sz. 52), „Sziszegjünk szépen!” (Vas Népe, 1971. febr. 4. 3), Nagy János A beszédtanítás — embernevelés (Alföld, 1971. 12. sz. 75), Szegedi Gyula A diáknyelv (Hajdú-Bihari Napló, 1972. dec. 8. 5), Fehér Klára Tanuljunk-e magyarul? (Magyar Nemzet, 1972. febr. 20. 14) és Pápa Miklós Tanuljunk-e szónokolni? (Magyar Nemzet, 1972. márc. 21. 8). — Bakos

József a tanári beszédet mint kapcsolatteremtő, kommunikációs, információs eszközt elemzi részletesen (Köznevelés, 1971. 11. sz. 17). — Szende Aladár a készülő és az eddiginél hatásosabb nyelvtan-tantervről nyilatkozik. Az új módszer célja az árnyalt, szabatos beszéd elsajátítása (Esti Hírlap, 1972. dec. 27. 3).

A „szép magyar beszédért” versenyt 1971-ben Győrben rendezték. Erről tudósít a Magyar Nemzet (febr. 3. 4, ápr. 24. 4) és a Kisalföld (márc. 19. 8). — A szép magyar beszéd versenyeiről ad hírt az Északmagyarország (1971. febr. 19. 8, márc. 19. 4), a Népszabadság (1971. ápr. 24. 7, ápr. 25. 8) és a Pest Megyei Hírlap (1971. márc. 20. 8, ápr. 11. 4, ápr. 24. 8). — Az 1972-es szép magyar beszéd versenyéről a Kisalföld számol be (márc. 5. 7, ápr. 22. 1, ápr. 25. 1).

Szegeden „Beszédszimpozion” kezdődött, ahol húsz országból 250-en (orvosok, mérnökök, fizikusok, nyelvészek, logopédusok, fonetikusok) ismertették tapasztalataikat (Esti Hírlap, 1971. aug. 26. 3, Magyar Hírlap, 1971. aug. 27. 6).

A rádió és a televízió műsoraiban elhangzó kiejtési és hangsúlyozási hibákra sokan figyelmeztetnek. A bemondók helytelen hangsúlyzására (Északmagyarország, 1971. máj. 27. 8), a tulajdonnevek kiejtésére (Rádió- és Televízióújság, 1971. 16. sz. 6, 38. sz. 6, 1972. 23. sz. 5, Népszabadság, 1971. jan. 10. 8, Magyar Hírlap, 1971. okt. 28. 6, Esti Hírlap, 1972. jan. 20. 8). — Országh László a *komputer* ejtéséről írt cikkének végső megállapítása, hogy legjobb lenne, ha *számítógép*-et mondanánk (Élet és Tudomány, 1971. 977). — A *grape fruit* kiejtési nehézségeit a *citrancs* szó használatával kerüljük el, ajánlja Szilágyi Ferenc (Élet és Tudomány, 1971. 1358). — Kálmán Béla Nagyon tudunk angolul címmel az előkelősködő, „angolos” kiejtésről ír (Élet és Tudomány, 1972. 459). — Az *aerodinamikus* szó kiejtéséről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1971. márc. 9. 5). — Benkő László a mondat helytelen hangsúlyozásából eredő félreértésekre figyelmeztet (Élet és Tudomány, 1972. 230). — Az idegen szavak kiejtéséről élénk vita folyt a Magyarországi levelezési rovatában (1971. dec. 12. 31, 1972. jan. 9. 31, jan. 16. 31, febr. 13. 31, febr. 27. 31, márc. 5. 31, márc. 12. 31).

Szilágyi Ferenc Új nép a parton címmel és A vidékiesség és a köznyelv alcímmel három részből álló tanulmányt közöl a kiejtésbeli eltérésekről (Somogyi Néplap, 1971. máj. 30. 8, júl. 25. 8, aug. 29. 8). — Hogyan beszél a kapuvári ember? címmel Balogh János tartott előadást, melyet a Kisalföld (1972. ápr. 28. 8) ismertet.

Pásztor Emil a klasszikus verssorok hangsúlyozásáról ír Arany János Fülemile című versét elemezve (Magyar Hírlap, 1971. ápr. 15. 6). — Szende Tamás a beszédhangok működéséről és a megértés folyamatáról ismerteti felfogását (Somogyi Néplap, 1972. július 30. 8). — Sebestyén Árpád Móríc Zsigmond Rózsa Sándor című regényének tévéváltoztatát elemzi nyelvi szempontból, azaz a nyelvjárási kiejtés jogosságát vagy szükségtelenségét vizsgálja (Alföld, 1972. 1. sz. 53).

Hajdú Gyula alapítványáról, melyet a szónokképzés céljára, a szép magyar beszéd védelmében tett, több újságunk is tudósít (Vas Népe, 1971. jan. 20. 5, Magyar Nemzet, 1971. jan. 20. 4, Kisalföld, 1971. jan. 22. 5, Pest Megyei Hírlap, 1971. jan. 22. 4). — Egy szónoklástani előadássorozatot népszerűsít a Kisalföld (1971. márc. 18. 3). — A beszédhibákról ír Mészáros János Nem hiúsági kérdés címmel (Magyarország, 1972. nov. 5. 22). — A szép beszéd tanítása a családban és az óvodában kezdődik. A sok gondra és teendőre hívja fel a figyelmet a Somogyi Néplap cikkírója (1972. ápr. 29. 5).

III. Szókincs

1. Sz a k n y e l v e k. Pálos Miklós a kereskedelem nyelvéről, az áruk elnevezéséről írt. A nyelvészek és a szakemberek együttműködése nagyon kívánatos volna (Magyarország, 1972. márc. 19. 32). — A tudományoskodó gazdaságpolitikai kifejezések nagyon

elcsúfítják a köznyelvet, figyelmeztet a Népszabadság (1971. szept. 22. 10) cikkírója. — Bajomi Lázár Endre a műszaki fejlődés következményeként szaporodó idegen szavak ellen emel szót (Rádió- és Televízióújság, 1971. 43. sz. 5). — Grétsy László Életünk és a szakszavak címmel kifejti, hogy a szaknyelv nálunk magára hagyva fejlődik, és ezen mielőbb változtatni kell (Népszabadság, 1972. ápr. 28. 7). — A Magyarország egyik olvasója a Grétsy László ajánlotta *kielezett forgótárcsa* helyett, a *kielesített forgótárcsa* kifejezést ajánlja (1972. ápr. 16. 47).

2. **I d e g e n s z a v a k.** Ferenczy Géza megállapítja, hogy a két világháború közötti „túlbugzóság” ellenhatásaként napjainkban kissé elhanyagoljuk az idegen szavak fölösleges használata elleni harcot (Magyar Hírlap, 1971. ápr. 4. 6). — Az idegen szavak nem válogatás nélkül irtandók köznyelvünkéből, hiszen a jövevényszavak ellen ma már senki sem tiltakozik; a magyar szóval nem helyettesíthető, szükséges idegen szók ellen sem szólhatunk; a fölösleges, nagyizolás szülte idegen szavak ellen viszont fel kell lépni, írja Soltész Katalin (Élet és Irodalom, 1971. febr. 13. 7). — Az idegenforgalomra hivatkozva túl sok az idegen nyelvű felirat (Népszabadság, 1971. aug. 10. 3). — Paralel párhuzam címmel Mizser Lajos a szükséges idegen szavak helyes használatáról ír (Élet és Tudomány, 1972. 1831). — Hernádi Sándor az *adminisztráció* jelentéséről ír annak kapcsán, hogy a sajtónyelvben sokszor ’kormány, kormányzat’ értelemben használják (Élet és Tudomány, 1972. 2407). — Az idegen szavak elburjánzásáról olvashatunk az Esti Hírlap (1971. jan. 25. 3) és a Vas Népe (1972. jún. 1. 3) cikkében. — Országh László a *disc jockey* értelmezését adja az Élet és Tudományban (1971. 1623). — A *design* angol szó helyett keressünk magyar megfelelőt! (Élet és Irodalom, 1972. dec. 16. 9). — *Play art* helyett használjuk a *játékművészet*-et, ajánlja a Hajdú-Bihari Napló (1972. jan. 27. 5). — A vállalatok, intézmények idegen hangzású neveit bírálja Priska Tibor az Északmagyarországban (1972. jún. 10. 8). — A tévé Szójátéklklubjában született *helyzetszínész* kitűnően helyettesítheti az idegen dublőrt (Esti Hírlap, 1972. júl. 19. 2). — A Magyar Nemzet vitafórumán Bokor László az idegen szavak kérdésével foglalkozik, és leszögezi, hogy a nyelvtisztaság nem azonos a nacionalizmussal (1972. júl. 26. 8). — Vass Előd a turkológiát bemutató írásában foglalkozik török jövevényszavainkkal is (Magyarország, 1971. márc. 21. 22). — Több olvasó is felveti, hogy a Magyarország lapjain is túl sok az idegen szó (Magyarország, 1972. jan. 16. 31, ápr. 2. 31).

3. **R ö v i d í t é s e k.** A szükséges és helyes mozaikszavakról olvashatunk Ladó János írásában (Élet és Tudomány, 1971. 1806). — A nevetséges és erőltetett mozaikszavakról ír a Pesti Megyei Hírlap (1971. jan. 10. 10).

4. **N e v e k.** Ladó János a látszólag virágnév eredetű női nevekkal foglalkozik (Élet és Tudomány, 1971. 224). — A manapság divatos idegen keresztnevekről olvashatunk az Északmagyarországban (1971. jún. 25. 3). — A ritka keresztnevekről ír Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1971. máj. 30. 11).

A családnevek kialakulásáról írva Ladó János a keresztnévből alakultakat és a *Benedek* név történetét mutatja be (Élet és Tudomány, 1972. 285. 1455). — Ugyancsak Ladó János tollából való az a cikk is, amelyben példákkal bizonyítja, hogy sok személynév az apa nevéhez járuló ’fiú’ jelentésű szóelem összetételével született (Élet és Tudomány, 1972. 1555. 2287). — *Marx* nevének jelentését Kálmán Béla adja meg (Élet és Tudomány, 1971. 1279). — A *Latabár* névre kapunk magyarázatot a Kisalföldben (1971. júl. 21. 5). — É. Kiss Sándor A francia művelődéstörténet nyelvi emlékei címmel a fogalomról vált személynevekből mutat be néhányat (Hajdú-Bihari Napló, 1971. dec. 5. 2). — Ladó János a lány- és asszonynévviselési szokásokról számol be (Lány- és asszonynevek a nagyvilágban. Élet és Tudomány, 1972. 291).

A Magyar Nemzet vitafórumában többen is megírták véleményüket *Budapest* nevének kialakulásáról, hangzásáról, írásmódjáról és a mai alak első megjelenéséről

(1972. okt. 4. 8, okt. 10. 8, okt. 27. 8, dec. 24. 28). — Puruczky Béla több budapesti helynév eredetét és jelentését világítja meg az *Élet és Tudományban* (*Diogenészfalva*. 1972. 32, *Huszonnégyökrös-hegy*. 1972. 306, *Ferihegy*. 1972. 957, *Békásmegyer*. 1972. 971). — Pásztor Emil Eger új városrészének, *Csebokszári*-nak értelmezéséről, írásmódjáról ír (*Élet és Tudomány*, 1972. 1459). — A soroksári Duna-ág új neve: *Ráckevei* (*Sokroksári*)-*Duna*. A névváltás okairól a Pest Megyei Hírlapban (1971. ápr. 1. 12) olvashatunk. — A soroksári Duna-ág elnevezéséről, eredetéről mondja el véleményét a Magyar Nemzet egyik olvasója (1971. ápr. 19. 14). — *Badacsonyládihegy* a helyes elnevezés, figyelmeztet Zákonyi Ferenc a Magyar Nemzetben (1972. márc. 15. 8). — *Adásztevel* nagyközség nevének eredetével több cikk is foglalkozik a Magyar Nemzetben (1971. febr. 7. 14, febr. 17. 8, febr. 24. 8). — *Hajdú* összetételű helyneveinkről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1972. febr. 27. 10). — Kálmán Béla a *Körös* folyónév és a *Körös* városnév eredetét mutatja be (*Élet és Tudomány*, 1971. 128). — A Vas Népében (1971. jan. 7. 3) községnevek kialakulásáról, eredetéről értesülhetünk. — *Göcsej* XVII. századi nevére nyújt adatokat a tanulmány (*Életünk*, 1971. 5. sz. 431). — A *Lövé*r szó eredetéről ismerünk meg adatokat az Esti Hírlapból (1972. jún. 23. 6).

Az utcák elnevezéséről heves vita dúlt a Magyar Nemzet hasábjain (1972. máj. 10. 8, máj. 31. 8, jún. 14. 8, júl. 12. 8, júl. 14. 8, szept. 6. 8). — A fővárosi utcák elnevezésének problémáival foglalkozik Ráthonyi János (Magyarország, 1971. nov. 14. 32). — *Vízoly* község nevének történetéről számol be Juhász Dezső (Napjaink, 1972. 6. sz. 5). — A *venéz*, illetve *venezuelai* elnevezés támogatói között érdekes vita folyt a Magyarország levelezési rovatában (1971. szept. 19. 2, okt. 3. 31, okt. 10. 31, dec. 10. 55, dec. 26. 31). — Pálos Miklós a névtudomány eredményeit és feladatait tárja a Magyarország olvasói elé (1971. márc. 14. 32).

5. Sz ó a l k o t á s m ó d o k. *Tárválasztás* vagy *távtárcsázás*? Egyik sem jó, bár a Magyar Nemzet vitájában (1972. jan. 7. 8, jan. 14. 8, jan. 19. 8, febr. 6. 14) voltak, akik helyeselték. — Természetes logikátlanságok címmel Kovalovszky Miklós azokról a szóösszetételekről ír, melyek a szaktudományok szemszögéből hibásak ugyan, de nyelvileg kifogástalanok (*Élet és Tudomány*, 1971. 924). — Ugyancsak Kovalovszky Miklós tollából jelent meg a *Bece* és *vasmarokideg* című cikk, melyben a több jelentésárnyalatot sűrítő szóösszetételeknek beszédünket frissítő voltára hívja fel a figyelmet (*Élet és Tudomány*, 1971. 1901). — Ladó János az U-szeget és társait mutatja be, mint nagyon szemléletes és kifejező szóösszetételt (*Élet és Tudomány*, 1971. 2358). — A gyermeknyelvi sajátos szavakra sorol fel példákat Hernádi Sándor írása (*Élet és Tudomány*, 1972. 895). — Gyakran felesleges az *-anyag* utótag használata, máskor félreérthető, és hangulatilag, érzelmileg sem mindig megfelelő; figyelmeztet Hernádi Sándor (*Élet és Tudomány*, 1972. 1795). — A szóalkotásnak arról a módjáról, hogy mondatok válnak szavakká, Mizser Lajos ír (*Élet és Tudomány*, 1972. 2143). — *Vétség-e a szélhámia*? — teszi fel a kérdést Kovalovszky Miklós. A látszat ellenére helyes a szó, hiszen nyelvünk tréfásan is élhet a latin eredetű főnévképzővel (Magyar Hírlap, 1971. máj. 20. 6). — A barátságtalan *idegenforgalom* helyett a *vendégforgalom* összetételt ajánlja Szilágyi Ferenc (*Élet és Tudomány*, 1971. 1066).

IV. Szavak jelentése és használata

1. Sz ó t ö r t é n e t, sz ó f e j t é s. Grétsy László a *csaj* szó történetével ismeret meg (*Élet és Tudomány*, 1971. 690). — A *dunnalúd* magyarázatát adja meg P. Balázs János (*Élet és Tudomány*, 1971. 1170). — Népetimológiai jelenségekről ír Kovalovszky Miklós az *Élet és Tudományban* (1971. 85) és a Hajdú-Bihari Naplóban (1972. dec. 23).

4). — É.K.S. a *bojkott*, a *huligán*, a *lincsel*, a *morze* illetve az *akadémia* szó eredetét mutatja be (Hajdú-Bihari Napló, 1971. júl. 18. 2, okt. 31. 2). — Bíró Friderika a falusi házról és lakásról írt tanulmánya elsősorban néprajzi jellegű, de számos, az életmóddal kapcsolatos szó és kifejezés etimológiáját megadja (Életünk, 1971. 417).

2. Szólás magyarázatok. Az Élet és Tudomány Nyelv és élet rovata 1972-ben több ízben is helyt adott szólásokat magyarázó cikkeknek. Balogh Éva Rózsa: *két malomban örölnék* (495), Mizser Lajos: *egy jöttányit sem enged* (1534), Rakovszky József: *híre-hamva sincs* (1137) szólást értelmezi. — Bálám ürügyén címmel figyelmeztet Molnár József, hogy ha nem ismerjük a szólás jelentését, akkor ne használjuk (Vas Népe, 1971. máj. 9. 4). — Az *ágrólszakadt ember, érti a csiziót*, illetve *benne van a csávában, sok van a rovásán* szólásmondások eredetére nyújt felvilágosítást a Délmagyarország (1971. szept. 5. 6, 1972. ápr. 15. 6). — Mizser Lajos olyan szólásokat mutat be, melyekben előfordul az *orr* (Orr-monológ. Élet és Tudomány, 1971. 2350).

3. Jelentés magyarázatok. Többben arra figyelmeztetnek, hogy hajlamosak vagyunk összetéveszteni hasonló hangzású vagy nagyjából azonos szavakat. Ferenczy Géza a *teleológia*—*teológia* (Élet és Tudomány, 1971. 189), É. Kiss Sándor a *notárius*—*notórius* (Élet és Tudomány, 1972. 2071), egy hallgató az *íthton*—*otthon* (Rádió- és Televízióújság, 1971. 18. sz. 5), Szabó Ernő a *különböző*—*különféle*, illetve a *helység*—*helyiség* (Népművelés, 1972. 10. sz. 25, 11. sz. 31), Márton László a *hidfő*—*hidpiller* (Magyarország, 1971. jún. 27. 31), egy olvasó a *hadászat*—*harcászat* (Magyarország, 1972. jan. 16. 31), (b.) a *címszó*—*cím* (Rádió- és Televízióújság, 45. sz. 5), Nagy Zsuzsa a *mélet*—*mérték* (Hajdú-Bihari Napló, 1972. jan. 5. 3) és Szilágyi Ferenc az *íjjú*—*íjjobb* (Élet és Tudomány, 1972. 1280) különbségére világít rá.

A *teszt* szó magyarázatát olvashatjuk a Magyar Grafikában (1971. 2. sz. 21). — A *szandl* eredeti jelentését ismerteti egy cikk (Élet és Irodalom, 1971. febr. 27. 9). — Az *alternatíva* jelentésmódosulásáról ír Grétsy László (Élet és Tudomány, 1972. 87). — Az *amatőr* jelentéséből elmaradt a rosszalló árnyalat Z. Fodor József szerint (Népművelés, 1972. 2. sz. 23). — A *nirvána* szó jelentését vizsgálja a Jó-e a „Nirvána” név egy mulató-nak? című írás (Magyar Nemzet, 1971. jan. 22. 8). — A *tróger* szó jelentését ismerhetjük meg a Magyar Nemzetből (1971. máj. 9. 14). — Bakos József a *laborál* szót értelmezi, és azt ajánlja, hogy inkább használjuk a magyar megfelelőt (Élet és Tudomány, 1971. 1581). — Kálmán Béla elismeri, hogy a *szervizelés* alaktanilag helyes, mégsem ajánlja komikus asszociációkat idéző hangzása miatt (Élet és Tudomány, 1971. 1697). — Ferenczy Géza a *tót* jelentéseit mutatja be (Élet és Tudomány, 1971. 1139). — Cseh Zoltán a *kor-somadíner* és a *szedria* értelmezését adja (Élet és Tudomány, 1971. 510). — Ladó János bemutatja, hogy mely szavakban bukkan fel a *leo* 'oroszlán' szó (Élet és Tudomány, 1971. 765). — Pásztor Emil a Családi kör néhány olyan szavával foglalkozik, amely napjainkban már mást jelent, mint Arany János idejében (Magyar Hírlap, 1971. aug. 26. 6). — Az *ötödfele száz* régies számjelzős kifejezőmódot magyarázza Ladó János az Élet és Tudományban (1971. 1438) és a Magyarország levelezési rovatában két olvasó (1971. 47. sz. 31, 49. sz. 31). — A *napraforgó* tájnyelvi változatait vizsgálja Balogh Lajos (Élet és Tudomány, 1971. 2055). — A *román* szó jelentéseiről olvashatunk Ladó János tollából (Élet és Tudomány, 1972. 1883). — A *számtalan* több, mint a *számos*; aki *ráhibázik* valamire voltaképpen nem *hibázik* — írja Hernádi Miklós az Élet és Tudományban (1972. 2399). — Mizser Lajos az *idő* szavunkkal alkotott kifejezések jelentését vizsgálja (Élet és Tudomány, 1972. 2482). — A *hajadon*—*elvált*—*egyedülélő*—*egyedülálló* jelentésével két ízben is foglalkozik a Magyar Nemzet (1972. dec. 10. 5, 1972. dec. 17. 14). — A *gondola* szónak több jelentése is van, és ez néha gondokat okozhat (Szilágyi Ferenc: Gondolatok a gondoláról. Élet és Tudomány, 1972. 679). — A *szafári* jelentésén vitáznak az olvasók a Magyarországbán (1971. aug. 22. 31, szept. 5. 31).

4. Szóhasználat. A divatszavakról folyt nagyrészt egyetértő vita a Magyar Nemzet hasábjain 1972-ben (Radó György: Rosszindulatú divatszavak. jan. 7. 8, Timár György: Nyelvi vadhajtasok meg egy javaslat. febr. 27. 14, Borsai Ferenc: „Nyelvi vadhajtasok”. márc. 14. 8, Timár György: Szelidíthető-e a vadhajtas? márc. 17. 8, Telegdi Polgár István: Mit művelünk a nyelvvel? ápr. 12. 8, Radó György: Válasz és vita. ápr. 18. 8, Szatmári Antalné: Nyelvi vadhajtasok. máj. 10. 8). — Pálmai Kálmán szerint a divatszavak használata önmagában nem lenne baj, de tartalmuk elhomályosulása ellen küzdeni kell (Köznevelés, 1971. 24. sz. 15). — A *születik* gyakori használatáról Hernádi Sándor (Magyar Hírlap, 1972. okt. 26. 6), a *csaj*-ról Bor Ambrus (Magyar Nemzet, 1971. máj. 5. 1), az *elvárás*-ról Szabó Ernő (Népművelés, 1971. 9. sz. 34), az *import*-ról és a *lázadás*-ról Kálmán Béla (Élet és Tudomány, 1971. 669), a *terület*-ről Szombathy Viktor (Élet és Tudomány, 1971. 327), a *szuper*-ről — L — (Vas Népe, 1972. aug. 12. 3), a *téma*-ról egy olvasó (Vas Népe, 1971. nov. 28. 3), végül az *ugyanakkor* határozószó elszaporodásáról Ferenczy Géza ír (Élet és Tudomány, 1972. 2194). — A *gyerek* alak egyre jobban visszaszorítja a választékosabb *gyermek*-et. Használjuk ez utóbbit is, kéri Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1972. 1014).

P. Balázs János figyelmeztet, hogy elszaporodtak nyelvünkben a fölösleges, gyakran értelmetlen szóvirágok (Somogyi Néplap, 1971. ápr. 25. 8). — Az *eszméletlen* jelző ellen kel ki a glossza írója (Élet és Irodalom, 1971. szept. 11. 9). — A *valamennyi* 'csekély' értelemben alanyi ragozást vonz, 'mindegyik' jelentésben pedig tárgyas ragozást, fejti ki Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1971. 1315). — A *rendhagyó* túlzott elterjedését kifogásolja Rozslyai György (Élet és Tudomány, 1972. 1159). — A *köszönhető* szó méltató, helytelen, ha korholó értelemben használjuk, írja Molnár Jenő Antal (Élet és Tudomány, 1972. 1630). — O. Nagy Gábor az *ürügyén* hibás értelmezésére hívja fel a figyelmet (Élet és Tudomány, 1971. 2007). — Ha a tagmondatok között ok-okozati viszony áll fenn, akkor ne a *miután* kötőszót használjuk, hanem a *mert*, *mivel*, *minthogy* kötőszókat — kéri Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1971. febr. 18. 6). A Magyar Nemzet cikkírója is a *miután* kötőszóval foglalkozik (1972. dec. 19. 8). — Szilágyi Ferenc *Barátné, rizza, aztat* és egyebek címmel példák segítségével a helyes nyelvhasználatra buzdít (Magyar Hírlap, 1972. márc. 16. 6). — A Népművelés cikkírója szerint veszedelmes nyelvtani eszköz a felsőfok, mert túlzás, elfogultság, önkény bújhat meg mögötte (1972. 11. sz. 17). — A *komplex* melléknév használati köréről ír Z. Fodor József (Népművelés, 1971. 2. sz. 23). — A *látványos* szót olykor helytelenül 'csúfos, szégyenteljes' értelemben is használják (Rácz Endre: A látványos góloktól — a „látványos” elszürkülésig. Magyar Hírlap, 1971. ápr. 4. 8). — Komlóssy György azt vizsgálja, hogy melyik jelző helyesebb: *mérges*, *mérgező* vagy *mérgezett gomba*. A mérgezettet elveti, a legkifejezőbbnek a mérgezőt tartja (Élet és Tudomány, 1972. 2312). — Kussinszky Ede az *egy illető* kifejezést hibáztatja (Élet és Tudomány, 1972. 2219). — Gyakori jelenség, hogy régóta ismert tárgyak anyaga, minősége megváltozik, nevük azonban változatlan marad. Erre mutat példákat Szilágyi Ferenc Fekete fehérnemű és egyéb furcsaságok címmel (Somogyi Néplap, 1971. márc. 28. 8). — Pásztor Emil szerint mind az *agyongázol*, mind a *halálra gázol* kifejezés helyes (Élet és Tudomány, 1971. 250). — Az *Amerika* szó használatának kérdéseit taglalja a Magyarország szerkesztőségi rovata (192. nov. 19. 2). — A sajtónyelvi szóhasználati hibák ellen szól Hernádi Sándor (Megdöntött vezetők? Élet és Tudomány, 1972. 1401). — Grétsy László megvilágítja, hogy mikor használjuk a *mennyi*, és mikor a *hány* kérdőnévmást (Élet és Tudomány, 1972. 1747). — Az Esti Hírlap hívja fel a figyelmet, hogy sokszor tévesen, rossz értelmezéssel használjuk az *ehhez képest* kifejezést (1972. szept. 5. 2). — A *-viszony* utótagú összetett szavak, melynek legtöbbje a társadalomtudományi szakszókincsben született, átkerült a köznyelvbe és sokszor nagyon zavaró (É. K. S. Azok a bizonyos viszonyok. Hajdú-Bihari Napló, 1972. nov. 19. 11). — *Átjöttem a víz-*

gán? kérdi Rakovszky József, majd rávilágít a kifejezés helytelenségére (Élet és Tudomány, 1972. 1303). — Pásztor Emil több példával is illusztrálja a címben jelzett problémát, azaz Helytelen szóhasználat — elrontott mondatok (Élet és Tudomány, 1971. 1854). — Kemény Gábor „A labda az oldalvonalon túl hagyta el a játékeret” mondatot elemzi (Élet és Tudomány, 1972. 399). — A hivataloskodó kifejezések használata ellen szólalt fel Pálmai Kálmán a Köznevelésben (*Munkaviszonyítás* és egyéb kifejezések. 1971. 12. sz. 7) és Hernádi Sándor az Élet és Tudományban (Nem hivatalosan. 1971. 354). — Az idegen szavak helytelen használatáról ír a Magyarország egyik olvasója (1972. nov. 26. 31). — Az Esti Hírlap szóvá teszi, hogy hiányzik a magyar felirat a külföldi háztartási cikkek dobozairól (1971. nov. 16. 3). — Almár Iván megmagyarázza, hogy mikor helyes a *kozmo-*, illetve az *asztro-* előtag használata (Élet és Tudomány, 1971. 1054). — Az *ante* – *anti* előtagok különböző jelentéseit világítja meg Szombathy Viktor (Élet és Tudomány, 1972. 727). — Kunszeri Gyula a vadászatból a köznyelvbe került kifejezésekre és szólásokra hoz példákat (Élet és Tudomány, 1971. 1741). — Grétsy László az *őszintén* szóval használatának problémáival foglalkozik (Élet és Tudomány, 1971. 1936). — Déry Tibor a Népszabadság két számát elemzi nyelvhelyességi szempontból, kiemelve a hibás és csúnya szóhasználatot (Népszabadság, 1971. szept. 26. 5). Ferenczy Géza a nyelvész ismeretével egészíti ki az író észrevételeit (Népszabadság, 1971. okt. 9. 7). — Szende Tamás a költők egyéniségére jellemző szóhasználati kérdésekkel foglalkozik (Somogyi Néplap, 1972. szept. 24. 8). — A költő szóhasználatának jelentőségéről és felelősségteljes voltáról ír Héra Zoltán (Népszabadság, 1971. febr. 13. 7).

A *megél* igét sokszor az *átél* helyett, az *odafigyel*-t pedig a *figyel* helyett használják, ami igencsak helytelen, figyelmeztet Hernádi Miklós (Élet és Tudomány, 1972. 1996). — Pásztor Emil arra hívja fela figyelmet, hogy a *bonyolódik* igét nem lehet *lebonyolódik* értelemben használni (Magyar Hírlap, 1971. jún. 10. 6). — Szabó Ernő az igekötők helyes használatáról cikksorozatát közöl (*Bonyolítunk?! 1971. 11. sz. 31, Nyílik a közgyűlés? 1971. 12. sz. 23, Leközl és kiterponál. 1972. 1. sz. 23, Beindul — de hová? 1972. 2. sz. 23*).

V. Szóalaktan

Az igék helyes szótári alakját vizsgálja Bán Ervin a Köznevelésben (1971. 8. sz. 19). — A felszólító mód túlságosan elterjedt a beszélt nyelvben, figyelmeztet Kovalovszky Miklós (Élet és Tudomány, 1971. 2417). — A személyraggal ellátott főnévi igenév használatában gyakran hibázunk. Ennek okaira világít rá Tompa József Amit nekik is *tudnia* illenék? címmel (Somogyi Néplap, 1971. szept. 26. 8). — Lőrincze Lajos nem helyesli az *-andó*, *-endő* képzős melléknévi igenevek kerülését (Somogyi Néplap, 1972. nov. 26. 8).

Irányítási szám? Irányítószám! javasolja Grétsy László (Élet és Tudomány, 1971. 594). — Mászt jelent a *gondatlan* és mászt a *gondtalan*. Rozsly György a fosztóképző használatát elemzi több példa alapján (Élet és Tudomány, 1972. 546). — Ferenczy Géza hibáztatja az *anyag* többes számú alakját, ha a szellemi termékek együttese jelentésben használjuk (Élet és Tudomány, 1972. 833). — A helységnevek helyes ragozásáról ír Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1972. 1211). — Ugyanó a birtokos személyrag gyakori elhagyását helyteleníti (Élet és Tudomány, 1972. 1671). — *Kolozsvárott* és *Soroksárott*? Az utóbbi helytelen, s ennek okait fejti ki Kovalovszky Miklós (Élet és Tudomány, 1725). — Rakovszky József arra ad magyarázatot, hogy mikor kell a *Velencéből* és mikor a *Velencéről* ragozott alakot használni (Élet és Tudomány, 1972. 1950). — A *bennünket* — *minket* személyragos határozószókat elemzi Lőrincze Lajos (Somogyi Néplap, 1972. jan. 30. 8). — A *férfival* alak helyességét bizonyítja Kunszeri Gyula (Élet és Tudomány,

1971. 861). — Néha már *-ba* helyett is *-ban* helyragot használnak túlbuzgóságból (Hajdú-Bihari Napló, 1971. febr. 28. 2). — Szarka Géza szerint csak a *nőm, vőm, szám* helyes. Hibás okfejtése kétszer is teret kapott a Magyar Nemzet hasábjain (1972. máj. 10. 8, jún. 28. 8). — *Ügy vagy ügyi?* címmel a Magyar Nemzet hírt ad a Nyelvtudományi Intézet javaslatáról, mely szerint az *Igazságügyi Minisztérium* a megfelelőbb (1971. febr. 17. 6). — A Vas Népe (1971. febr. 13. 3) is közli a javaslatot. — Visszatérő gond, hogy egyes országok nevéből képzett jelzők igen bonyolultak, pl. *tunéziai, algériai* stb. A szerkesztőségi cikk javaslatokat kér az egyszerűsítésre (Magyarország, 1971. szept. 12. 2).

VI. Mondattan

Az elsikkasztott névelőről Pásztor Emil az Élet és Tudományban (1971. 2086), Ferenczy Géza a Rádió- és Televízióújságban (1971. 51. sz. 5) és Szilágyi Ferenc a Magyar Hírlapban (1972. aug. 1. 6) írt. — A Rádió- és Televízióújságban érdekes vita zajlott a határozatlan névelő elhagyásáról, illetve szükségességéről. Ferenczy Géza szerint hibás Kodály művének címe úgy, hogy „Változatok magyar népdalra” (1972. 15. sz. 3). Zsoldos Péter ezzel szemben a szerző 1941-es partitúrájára hivatkozva azt állítja, hogy névelő nélkül helyes a cím (1972. 16. sz. 3). Ferenczy Géza válaszában megvédi álláspontját (1972. 17. sz. 3).

Különbféle mondatrészek helyes használatát vizsgálja Szabó Ernő cikksorozata a Népművelésben. Ennek keretében foglalkozik a birtokos jelző és az értelmező kapcsolattal (1971. 5. sz. 17), az állandó határozóval (1971. 6. sz. 23), a mutatónévmással (1972. 3. sz. 23), a birtokos szerkezettel (1972. 5. sz. 23, 6. sz. 23), az alany és az állítmány egyeztetésével (1972. 7. sz. 25, 8. sz. 23, 12. sz. 23) és a mennyiségjelzővel (9. sz. 23). — Az igék mellől elmaradó állandó határozót hiányolja a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (1971. febr. 7. 3).

A szórendi problémákra is több nyelvművelőnk hívja fel a figyelmet. Kálmán Béla a jelző és a határozó mondatbeli helyét vizsgálja (Élet és Tudomány, 1971. 902), Pásztor Emil a helytelen szórendből eredő érthetatlenségre mutat be példákat (Élet és Tudomány, 1972. 977, Magyar Hírlap, 1972. ápr. 15. 6). — A szórendi és az érthetőség közötti összefüggéssel foglalkozik a Magyar Hírlapban két cikk (1971. márc. 18. 6, 1972. jún. 1. 6). — A hiányos mondatok, a túlzó tömörítések akadályozzák a megértést, olvashatjuk Pintér István cikkében (Vas Népe, 1971. jún. 22. 3).

VII. Fogalmazás, stílus

A hivatalos stílus nyelvhelyességi hibáiról, a túlságosan hosszú mondatokról ír Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1971. szept. 23. 6, 1972. jan. 5. 6, Köznevelés, 1972. 18. sz. 9). — A postai értesítés szövegének érthetatlenségét kifogásolja az Északmagyarország cikkírója (1972. jún. 5. 5). — Meggyőző példákkal illusztrálja a hivatalos stílus fonáságait a Vas Népe (1972. ápr. 28. 3), a Kisalföld (1971. febr. 19. 8, 1972. jún. 16. 8), a Pest Megyei Hírlap (1971. jún. 26. 6), a Népművelés (1971. 10. sz. 25), a Napjaink (1971. 11. sz. 8), a Délmagyarország (1971. máj. 28. 4, 1972. máj. 6. 4) és a Magyarország (1972. nov. 5. 2). — Szenes Imre Szónokok és felszólalók című cikkében a szónokképzés kiterjesztését, az egyéni stílus előtérbe kerülését sürgeti (Magyarország, 1971. jún. 13. 24). — A közélet nyelve legyen világos és könnyen érthető, követeli Darvasi István a Magyar Hírlapban (1972. ápr. 8. 6). — A hivatalos stílus nem fejlődik, állapítja meg

a Népszabadságban (1971. nov. 27. 7) Szenes Sándor. — Ruffy Péter is a hivatali nyelv néhol káros voltára figyelmeztet (Magyar Nemzet, 1972. okt. 22. 12). — A fiatalok nyelvére is beszivárgott több, a hivatalos stílust idéző fordulat, megfogalmazás (Kisalföld, 1971. ápr. 27. 5).

A tudományos ismeretterjesztés nyelvének közérthetősége nem csökkent a tudományos értéket, hanem a széles körű megértést segíti (Rádió- és Televízióújság, 1971. 29. sz. 4). — A szaknyelvi szóismétlés szükségességéről vagy elkerülhetőségéről olvashatunk Szabó Ernőtől (Népművelés, 1971. 4. sz. 25). — A Magyarország szerkesztőségi rovata a címek szerepével, feladataival és rendszerével foglalkozik (1972. jún. 18. 2). — A szó- és tövismétlés, ugyanazon rag, jel, képző sűrű ismétlése stílushiba, írja Szabó Ernő a Népművelésben (Amikor a változás változásokat vált ki... 1971. 3. sz. 13).

A társalgási nyelv modorosságaira számos példát mutat be Éder Zoltán a Somogyi Néplapban (1972. márc. 26. 7, máj. 7. 8). — A művelt társalgás nyelvének megteremtését a televíziótól várja az Esti Hírlap cikkírója (1972. aug. 12. 2). — A szószaporítás és a bőbeszédűség fonákjaival többször is foglalkoztak, így a Népművelésben (1971. 7. sz. 28, 8. sz. 28), a Vas Népében (1971. júl. 25. 3) és a Népszabadságban (1971. febr. 7. 2). — A szóvirágokkal, képzavarokkal teli dagályos stílust helyteleníti Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1971. máj. 6. 6, aug. 5. 6). — A nyelvi torzulás ellen szólt a tévé Hét című műsora, írja örvendezve a Hajdú-Bihari Napló kritikusa (1972. nov. 3. 5).

A trágárság terjedése ellen emel szót a Vas Népe (1971. jún. 8. 3), a Hajdú-Bihari Napló (1972. okt. 13. 4) és a Kisalföld (1972. ápr. 19. 12) cikkírója. — Az obszcén tartalmú beszéd divat vagy fertőző betegség? kérdezi Újváry Ferenc tanár a Népszabadságban (1972. júl. 19. 6). Tamás István szerint az iskola feladata ez ellen a jelenség ellen küzdeni (Népszabadság, 1972. júl. 26. 6). Pál László pedig arra buzdít, hogy a pedagógusok és a szülők fogjanak össze a helyes és szép beszédre nevelésben (Népszabadság, 1972. aug. 9. 6).

A reklámok nyelvezetéről, stílusáról szól Eröss László írása Magyarországon (1971. szept. 12. 24). — A hirdetések tartalmát és megfogalmazását vizsgálja a Magyarország két cikke (1971. dec. 12. 17, 1972. dec. 31. 29). — Rímes(rémes) reklám címmel a hirdetések stílushibáiról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1971. jan. 10. 2). Az értelmetlen, képzavaros reklámokról ír Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1972. márc. 19. 9), majd ezt egészíti ki Dér Ferenc a Magyar Nemzet vitafórumában (1972. máj. 10. 8). — A Vas Népe többször is foglalkozott a reklámok helytelen megfogalmazásával („Mi öltöztet?”, 1971. márc. 4. 5, Úti olvasmányok, 1972. jan. 11. 3, Mit „biztosítsunk”? 1972. febr. 16. 3). — A mozik hirdetőműsorát kifogásolja az Északmagyarország cikke (1971. jún. 23. 4). — Problémák műanyagból címmel egy a sajtóban megjelent reklámmondat fogalmazási hibáira világít rá a Napjaink munkatársa (1971. 12. sz. 2).

Arany János szövegjavításai a „Családi kör”-ben címmel Pásztor Emil sorra elemzi az eredeti fogalmazvány és a végleges alak eltéréseit (Somogyi Néplap, 1972. okt. 29. 8). — A nyelvi és művészi információkat visszaadhatja-e a fordítás? kérdezi Martinkó András (Kritika, 1971. 10. sz. 22). — A kortárs irodalomban túlságosan nagy teret hódít a vaskos stílus, figyelmeztet Komlós János (Népszabadság, 1971. ápr. 25. 8). — Pásztor Emil Sütő András Anyám könnyű álmot ígér című könyvét mutatja be (Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110). — Az értekező próza és a kritika stilisztikájáról mondja el véleményét Héra Zoltán (Népszabadság, 1972. febr. 6. 6). — A költői nyelv szabadságáról írja le gondolatait Illés Endre Méhraj — műhelygondok — a magyar nyelvről címmel (Népszabadság, 1971. máj. 9. 7).

Kriminálisztika a nyelvtudományban címmel Tompa József számol be arról, hogyan hamisítottak „rég” szövegeket (Somogyi Néplap, 1972. aug. 27. 8). — A változó falusi nyelvvél foglalkozik Héra Zoltán (Népszabadság, 1971. okt. 10. 5).

VIII. Helyesírás

Múlt—jelen—jövő helyesírásunkban címmel Fábián Pál bemutatja helyesírásunk történetét, beszél az 1954-es szabályozás szükségességéről és arról, hogyan lehet lépést tartani az új igényekkel (Népszabadság, 1972. ápr. 26. 6). — A helyesírás egyszerűsítéséről és ésszerűsítéséről olvashatunk a Szemere Gyulával készült riportban (Magyar Hírlap, 1972. jan. 13. 6). — Helyesírásunk szembetűnő vonása, hogy nemcsak a hangalakot követi, hanem függ a kifejezett értelemről és a nyelvtani helyzettől is, állapítja meg Pásztor Emil (Somogyi Néplap, 1971. nov. 28. 8). — Székely Artúr azt javasolja, hogy legyen egy olyan helyesírási könyvünk, ahol a szabályzat és a szótár együtt van (Magyar Grafika, 1971. 2. st. 5). — A nemzetközi alfabetizálási programról kapunk tájékoztatást a Népművelésben (1971. 2. sz. 26).

Keresztneveink helyesírásáról ír Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1971. dec. 16. 6). — Az 1972-es naptár keresztneveinek leírásában történt változásokat ismerteti Ladó János (Élet és Tudomány, 1971. 2229). — Pásztor Emil a Lövei Klára, illetve a Judit név helyesírását magyarázza (Magyar Hírlap, 1971. jún. 17. 6, Élet és Tudomány, 1972. 132). — A következetes írásmódot emel szót az Aiszküloosz és Sophoklés című írás (Élet és Irodalom, 1971. aug. 14. 9). — Hippolit és más görög nevek helyesírását elemzi Újfalussy József (Élet és Tudomány, 1972. 1366). — Puruczki Béla a Radda Barnen utcanév helyesírását és jelentését vizsgálja (Élet és Tudomány, 1972. 2032). — Az utcanévtáblák helyesírási hibáiról írt a Magyarország egyik olvasója (1971. dec. 5. 31). — Tulajdonnév vagy köznévi, nagybetű vagy kisbetű kérdésével foglalkozik Szabó Ernő (Népművelés, 1971. 1. sz. 28). — Ladó János a tulajdonnévi mozaikszavakat vizsgálja (Élet és Tudomány, 1972. 1063). — Az intézménynevek helyesírását fejtegeti Somogyi Dezső a Typographiában (1971. 1. sz. 6) és Szabó Ernő a Népművelésben (1971. 2. sz. 23). — A földrajzi nevek helyesírási problémáit ismerteti E. Kovács Kálmán (Északmagyarország, 1972. aug. 6. 6).

Grétsy László az *új év*, Pásztor Emil a *mégis csak*, Mizser Lajos a *svéd asztal* külön- és egybeírását elemzi (Élet és Tudomány, 1971. 37, 574, 1972. 343). — A *Falu vége*, *faluvégi*; *falu végi*, *faluvégi* szópárok helyesírását indokolja meg Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1971. jan. 2. 6). — A különírás—egybeírás problémáinak okait ugyancsak Pásztor Emil elemzi (Somogyi Néplap, 1971. okt. 31. 8). — A kötőjel használatáról Pásztor Emil, Grétsy László és Ferenczy Géza cikkét közölte az Élet és Tudomány (1971. 813, 2277, 2482). — Elekfi László arra a kérdésre válaszol, hogy hogyan ismerhetjük fel, hogy szókapcsolatról vagy összetételről van-e szó (Gyorsírók és Gépírók Lapja, 1971. 206). — A Könyvvilág folyóirat címlapján esztétikai érvekre hivatkozva elhagyták a kötőjelet a cím elválasztásakor. Bezúr Géza helyteleníthető javaslata, hogy a grafikusok és tipográfusok kapjanak szabad kezet az esztétikai hatás érdekében (Typographia, 1972. 2. sz. 7).

Pórtelek és *ohat* nevek írását elemzi Pásztor Emil (Élet és Tudomány, 1971. 1534). — Fecske Pál XVIII. századi írásokra hivatkozva bizonyítja, hogy *Portelek* helynevet rövid *o*-val kell írni (Élet és Tudomány, 1971. 2141). — *A mindig*, a *szinesztézia*, a *vidám* rövid *i*-vel írandó, figyelmeztet Pásztor Emil (1971. júl. 15. 6). — A feliratok helyesírási, ékezési hibáira hívja fel a figyelmet Varga Katalin (Élet és Tudomány, 1972. 165). — A plakátszövegek és folyóiratcímek grafikai megoldásait alá kell rendelni a magyar írásrendszernek, írja Elekfi László (Magyar Grafika, 1972. 2. sz. 8). — A helyesírási hibák súlyosságát értékeli Zolnai József (Van-e kishiba? Köznevelés, 1972. 6. sz. 12).

Termékeny vita folyt a Magyar Nemzet hasábjain Szövegűség és helyesírás címmel arról, hogy meddig kell a mai helyesírási normához igazítani a régebbi szövegeket (1971. okt. 17. 14, nov. 28. 14). — Egy olvasólevél indít vitát arról, hogy mennyiben modorosság és mennyiben helyes modern költőink versében az írásjelek elhagyása (Köl-

tészet és helyesírás. Magyar Nemzet, 1971. ápr. 25. 14, máj. 18. 8). — Mikor kell és mikor nem kell pontot tenni a tőszámnév után? Ezzel a problémával foglalkozik Zsoldos Jenő és Rácz Endre az Élet és Tudományban (1971. 1669, 2512). — Arany János és a „nyelvész urak” közötti — a kettőspont használatára vonatkozó — nézeteltérést ismerteti Pásztor Emil (Élet és Tudomány, 1972. 657).

Grétsy László a *dízelesztés* szó elterjesztését javasolja (Élet és Tudomány, 1971. 1221). — *Ésszerű, hússzor, szekrénnyi* címmel Pásztor Emil a toldalékos szavak helyesírását vizsgálja (Somogyi Néplap, 1972. júl. 2. 8). — A *toreádor* helyes írásmódjára figyelemztet egy olvasólevél a Magyarországon (1971. dec. 5. 31). — A televízió műsorcímeinek helyesírásáról szól Pásztor Emil a Somogyi Néplapban (1972. febr. 27. 8). — (rév-bíró) azt javasolja az Élet és Irodalomban (1972. jún. 10. 9), hogy *NDK-s, NDK-sok* helyett a *keletnémet*-et használjuk. — Puruczki Béla helyteleníti a *jamok* felíratot, jobb lenne a *dzsemek*, a legjobb egy magyar szó lenne az idegen helyettesítésére (Élet és Tudomány, 1972. 790). — A *metró* helyesírását hibáztatja B. J. a Magyar Nemzetben (1972. dec. 6. 8). — A *dz* és *dzs* betűk helyesírásával foglalkozik E. Kovács Kálmán (Észak-Magyarország, 1972. márc. 5. 6). — Ugyanő azt javasolja, hogy az *ly*-t a *cz*-hez hasonlóan el kellene hagyni nyelvünkben. Érvelése nem meggyőző (Északmagyarország, 1972. ápr. 9. 6). — A helytelen elválasztásokra egy olvasólevél hívja fel a figyelmet (Magyarország, 1971. nov. 28. 31). — Székely Artúr a Magyar Nyelvőrben megjelent A nyomdai elválasztás automatizálása című íráshoz szól hozzá (Magyar Grafika, 1972. 2. sz. 9). — Helyesírásunk problémáit vázolja a Vas Népe cikkírója (Nyelvünk ásztatása, 1971. júl. 6. 3). — Miért hiányzik az írógépekről a hosszú *ú, ű, í*? kérdezi Pásztor Emil. Cikkére többen tollat ragadnak és különféle megoldásokat javasolnak, azonban semmi sem változik (Magyar Nemzet, Kétféle helyesírás, 1972. aug. 1. 7, Nemcsak az írógép hibás; „Bölcsész helyesírás”; A hosszú magánhangzók kérdéséhez, aug. 9. 8, Gépesített nyelvrontás, aug. 30. 7, Meddig tart a „gépesített nyelvrontás”? szept. 17. 14).

IX. Nyelvészeti munkák

A magyar értelmező kéziszótár megjelenéséről több újság is tudósított, némelyik részletesen ismertette (Esti Hírlap, 1972. jan. 25. 2, febr. 22. 2, dec. 5. 2, Kelemen János: A magyar nyelv ünnepe. Élet és Irodalom, 1972. dec. 30. 11, Pintér István: A szavakon is múlik. Népszabadság, 1972. okt. 22. 9, Timár György: A „vadhajtások” és az Értelmező Szótár. Magyar Nemzet, 1972. máj. 26. 8, László Miklós: Hetvenezer címszó. Magyarország, 1972. júl. 2. 27, dec. 17. 2, Typographia, 1972. 8. sz. 7). — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának második kötetéről olvashatunk a Népszabadságban (1971. jan. 21. 7) és a Magyar Nemzetben (1971. jan. 31. 11, nov. 14. 14, nov. 21. 14). — A Magyar utónévkönyv megjelenéséről számol be az Esti Hírlap (1971. nov. 2. 3, júl. 6. 2), a Népszava (1971. szept. 16. 2), a Magyar Nemzet (1972. márc. 5. 9, aug. 12. 4), a Typographia (1972. 4. sz. 8) és a Magyar Tudomány (1972. 5. sz. 328). — A Katonai értelmező szótárt ismerteti a Kisalföld (1972. aug. 8. 8), a Hajdú-Bihari Napló (1972. aug. 19. 5) és a Vas Népe (1972. aug. 22. 5). — Bánhidi Zoltán A magyar sportnyelv története c. könyvének megjelenéséről ad hírt az Esti Hírlap (1972. febr. 12. 2, 15. 6) és a Magyar Tudomány (1972. 795). — A Helyesírási és tipográfiai tanácsadót méltatja a Typographia (1971. 2. sz. 7, 1972. 4. sz. 5) és a Magyar Grafika (1971. 2. sz. 10). — A Petőfi-szótár munkálatairól ír a Hétfői Hírek (1971. jan. 3. 2) és a Népszabadság (1972. febr. 10. 6). — Az Idegen nevek kiejtési szótárának előkészületeiről tudósít Pálos Miklós (Magyarország, 1971. nov. 7. 32). — A gyakorisági szótár előkészítéséről számol be Kelemen József a Hétfői Hírekben (1972. jan. 17. 3). — A magyar beszédhangok

atlaszát ismerteti Cserhalmi Imre a Népszabadságban (1971. jan. 21. 7) és Szépe György a Magyar Tudományban (1971. 134). — A mai magyar nyelv kézikönyvéről, a Kriterion kiadványáról ad rövid hírt a Typographia (1972. 1. sz. 8). — A szótárírás kérdéseivel foglalkozik Hadrovics László (Magyar Tudomány, 1972. 718), Elek István (Magyarország, 1972. dec. 3. 22) és az Esti Hírlap tudósításai (1971. jan. 27. 2, dec. 16. 2, 1972. szept. 27. 2).

Hutterer Miklós ismerteti Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszere c. könyvét (Magyar Tudomány, 1972. 663). — A földrajzi nevek gyűjtéséről számol be a Magyar Nemzet (1971. jan. 29. 4, dec. 2. 4), az Esti Hírlap (1971. dec. 29. 2), a Kisalföld (1971. dec. 2. 1) és az Élet és Tudomány (1972. 2384). — A göcseji és hetési tájegység személyneveinek gyűjtéséről ad hírt a Hétfői Hírek (1971. máj. 31. 2). — Észak-Bácska névadási szokásairól tanulmány jelent meg, tudósít az Esti Hírlap (1972. márc. 12. 2). — A kolozsvári nyelvészek nyelvjáráskutatásairól olvashatunk a Magyarországon (1971. okt. 24. 23).

A magyar nyelv szóvégmutato szótárát mutatja be Rácz Endre (Magyar Tudomány, 1971. 56). — Balázs János ismerteti Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata c. könyvét (Magyar Tudomány, 1972. 598). — Szabó Zoltán Kis magyar stílustörténetéről ír Martinkó András (Kritika, 1971. máj. 5. 1). — Péchy Blanka készülő könyvéről tudósít az Esti Hírlap (Kéziratba került a beszéd. 1971. aug. 5. 2). — Pásztor Emil a Ferenczy Géza szerkesztette Anyanyelvi Örjáratot ismerteti (Könyvtáros, 1971. 495). — Az írás története c. könyvről ír Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1971. okt. 3. 11).

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok Nyelv és társadalom c. új kötetét és Roman Jacobson Hang-jel-vers c. könyvét mutatja be az Esti Hírlap (1972. jan. 4. 2, máj. 26. 2). — Basil Bernstein munkásságát ismerteti Kronstein Gábor (Pedagógiai Szemle, 1972. 518). — Hankiss Elemér Strukturális c. művéről olvashatunk az Alföldben (1972. 2. sz. 82).

Kunszery Gyula Kosztolányi tévedései címmel a Nyelv és lélek tanulmányaiban, esszéiben felbukkanó hibákra világít rá (Kritika, 1972. 9. sz. 26). — A magyar nyelvért, kultúráért címmel új periodika jelent meg (Hajdú-Bihari Napló, 1971. márc. 3. 5). — Új formában adták ki a TIT irodalmi-nyelvi választmányának tájékoztatóját (1971. dec. 31. 2).

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai két kötetét üdvözli a Typographia (1972. 10. z. 78). — A zsványiszótár előkészületeiről tudósít a Hétfői Hírek (1971. júl. 19. 2). — Vass Tibor elkészítette az ózdi acélgyártás során használt szakmai jövevényszavak gyűjteményét (Hétfői Hírek, 1971. nov. 29. 2). — Megjelent a magyar és a szerbhorvát nyelv összehasonlító nyelvtanának első kötete (Esti Hírlap, 1972. márc. 21. 2). — A szocialista brigádoknak A magyar helyesírás szabályait ajánlja a Pesti Magyar Hírlap (1971. jan. 25. 6).

X. Egyéb

1. Tudósítás, riport. A magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusáról kapunk hírt a Népszabadságból (1972. aug. 15. 7) és a Magyar Nemzetből (1972. aug. 24. 4). — Tudósítást olvashatunk az anyanyelvi konferencia védnökségének és előkészítő bizottságának üléséről (Népszabadság, 1972. aug. 20. 5). — A Magyar Nyelvtudományi Társaság háromnapos vándorgyűléséről számol be az Esti Hírlap (1972. ápr. 6. 8). — A Magyar Nyelv Baráti Köre előkészítő bizottságának tájékoztatójáról ír az Esti Hírlap (1971. febr. 11. 2). — Vita a nyelvművelés útjairól címmel az Akadémián lezajló eszmecseréről értesülhetünk az Élet és Irodalomból (1971. máj. 15. 7). — A Magyar Nemzetben (1972. dec. 12. 4) beszámoló jelent meg az Akadémia anyanyelvi bizottságának üléséről. — Nemzetközi nyelvészeti konferencia kezdődött Pécsen (Magyar Nemzet, 1971. okt. 15.

7). — A nyelvészet gépesítésével foglalkozik az *Élet és Irodalom* (1971. okt. 9. 3) és a *Hajdú-Bihari Napló* (1971. szept. 4. 8). — A szikszói Szepsi Csombor Márton Gimnáziumban megrendezett anyanyelvi versenyt értékeli az *Északmagyarország* (1972. ápr. 1. 4). — A magyar rovásírás legrégibb emlékének megfektetéséről tudósít a *Magyar Nemzet* (1971. máj. 20. 4). — Középkori magyar nyelvemléket fedeztek fel egyik ősnymotatványunk kötetáblájára mögött, írja Ruffy Péter (*Magyar Nemzet*, 1971. júl. 4. 11).

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkájáról többször is olvashatunk: Vajk Vera: Népszerű, szépszavú tudomány (*Népszava*, 1971. okt. 24. 9), Szekrényessy Júlia: A Nyelvtudományi Intézetben (*Élet és Irodalom*, 1972. jan. 1. 7), Milyen lesz az új nyelvészet, beszélgetés Tamás Lajossal (*Magyar Nemzet*, 1972. ápr. 30. 8). — Szende Aladárt és Szépe Györgyöt kérdezi Ruffy Péter az anyanyelvi oktatásról (*Magyar Nemzet*, 1972. jún. 25. 11). — Riportot közöl a *Magyar Hírlap* (1972. febr. 19. 6) Imre Samuval a magyar kultúra külföldi ápolásáról. — Lőrincze Lajossal. beszélgetett az újságíró az utca nyelvéről és az irodalmi nyelvről (*Magyar Nemzet*, 1972. okt. 1. 11). — Húszéves az Édes címmel az *Esti Hírlap* (1972. okt. 22. 2) feleleveníti Lőrincze Lajos Édes anyanyelvünk című rádióműsorának történetét. — Köpeczi Béla *Nyelv, struktúra, eszme* az irodalomban címmel előadást tartott (*Esti Hírlap*, 1972. febr. 14. 2, *Magyar Nemzet*, 1972. febr. 15. 5). — Karinthy Ferencsel beszélget Fencsik Flóra arról, hogy hol van Epepe (*Esti Hírlap*, 1971. jan. 6. 2). — Akadémiai nívódíjat kapott Hadrovics László Funkcionális mondattan című munkája (*Esti Hírlap*, 1971. jan. 5. 2). — Névtudományi munkája elismeréséül doktorrá avatták Pelle Bélánét (*Hétfői Hírek*, 1971. nov. 1. 3). — László Gyula a nyelvtudomány és a régészet kapcsolatáról ír (*Népszava*, 1972. szept. 30. 5).

2. Nyelvrokonaink. A nyelvrokonság kutatásának módszereit vázolja el Papp László a Magyarországon (Déliabós nyelvészkedés. 1971. febr. 14. 39).

3. Az anyanyelvi oktatás ügye. Bencédy József az anyanyelvi nevelés feladatait fogalmazza meg a Népszabadságban megjelent írásában (1972. ápr. 25. 6). — Vargha Balázs Anyanyelvi nevelésünk bajai címmel példákat idézve mutatja be a gondokat (*Köznevelés*, 1972. 19. sz. 26, 20. sz. 21). — Takács Etel a nyelvtani munkafüzet tartalmát és felhasználásának lehetőségeit ismerteti (*Magyar Pedagógia*, 1972. 414). — Pásztor Emil több cikkben is foglalkozik az anyanyelvi nevelés problémáival (*Szeretett anyanyelv — száraz nyelvoktatás. Köznevelés*, 1972. 4. sz. 14, *A magyar nyelv általános és középiskolai tanításának hatékonysága. Magyar Pedagógia*, 1971. 265, *Anyanyelvünk az iskolában és a nyelvi műveltség. Pedagógiai Szemle*, 1972. 1124). — A magyar nyelvtan tanításának elményt adó és hatékony megoldásairól számol be Márkus Béla (*Hajdú-Bihari Napló*, 1971. júl. 17. 5). — A korszerű anyanyelvoktatást hiányolja Nagy Tibor (*Magyar Nemzet*, 1972. márc. 17. 8). — A nyelvtan tanításának gondjairól ír Tront Tibor (*Somogyi Néplap*, 1972. ápr. 28. 5). — Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének lehetőségeivel foglalkozik Varga Zsuzsa a *Népszavában* (1972. dec. 17. 6). — Az anyanyelvi nevelés reformját helyesli Sarkadi László a *Népszabadságban* (1972. dec. 13. 8). — A kémiatanítás nyelvi problémáit vizsgálja Victor András (*Pedagógiai Szemle*, 1972. 922). — Ferenczy Géza helyteleníti, hogy az utóbbi időben magunk ijesztjük el a nyelvünkkel ismerkedőket (*Somogyi Néplap*, 1971. jan. 31. 8). — A *Magyar Nemzet* egyik olvasója hiányolja a felnőttek számára készült egyszerű és rövid nyelvtankönyvet (1971. szept. 22. 8). — Szabálytalan nyelvtanóra címmel Grétsy László készített tévéműsort. A Vas Népe (1971. márc. 2. 4) és a *Magyar Nemzet* (1971. márc. 3. 4) közöl kritikát az új és hasznos vállalkozásról. — A magyar nyelv ismerete és az idegen nyelv tanulása közti összefüggést vizsgálja Bán Ervin (*Köznevelés*, 1972. 3. sz. 32). — A külföldi magyar nyelvi oktatás eredményeit és gondjait ismerteti Mészöly Gábor (*Magyar-*

ország, 1972. aug. 6. 27). — Székely György Nyelvészet és nyelvoktatás című előadásáról tudósít az Északmagyarország (1972. máj. 21. 12). — A nyári egyetem magyar nyelvi vizsgáiról ír a Hajdú-Bihari Napló (1971. júl. 20. 5). — A sárospataki nyári kollégiumról számol be Berecz József az Északmagyarországban (1972. aug. 8. 4). — Szántó Miklós az I. Anyanyelvi Konferencia óta eltelt két év tapasztalatait összegezõ ülésrõl ad számot (Élet és Irodalom, 1972. aug. 26. 4). — A Népszabadság sajtótájékoztatót közöl a nemzetiiségek anyanyelvi oktatásáról (1971. jan. 19. 6).

4. *Megemlékezések.* Pais Dezsõt köszönti 85. születésnapja alkalmából a Népszabadság (1971. márc. 20. 7) és a Magyar Nemzet (1971. márc. 21. 11). — A hetvenéves Papp Istvánt köszönti a Hajdú-Bihari Napló (1971. szept. 12. 5). Halálakor életéről, munkájáról, érdemeirõl emlékezik meg a Hajdú-Bihari Napló (1972. ápr. 14. 4). — Zsirai Miklósról emlékezik Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (1971. márc. 7. 9). Zsirai tanítványa, Szepes Gyula egészíti ki Ruffy írását (Magyar Nemzet, 1971. márc. 17. 8). — A Pest Megyei Hírlap rövid megemlékezést közöl Kazinczy Ferencrõl (1971. szept. 28. 4), Pápay Józsefrõl (1971. jún. 10. 5) és Honti Rezsõrõl (1971. márc. 20. 5). — Gyurits Antal 1855-ben kiadja A magyar helyesírás szabályait. Tevékenységét, mûveit méltatja az Esti Hírlap cikke (1972. márc. 1. 6). — A Kisalföld megemlékezik Verseghy Ferencrõl (1972. ápr. 2. 12), Laziczius Gyuláról (1972. aug. 4. 8), Simon Antalról, az elsõ magyar nyelvû fonetika megalkotójáról (1972. dec. 1. 5) és Zolnay Gyuláról (1972. dec. 3. 12). — Oláh Gáborról, a debreceni nyelvjárás kutatójáról olvashatunk az Alföldben (1972. 8. sz. 46). — Illés Endre Kosztolányi Dezsõ nyelvmûvelõ munkásságát méltatja (Népszabadság, 1971. máj. 1. 13).

5. *Nyelvi játékok* A televízióban Szójátéklklub címmel Grétsy László szerkesztésében és vezetésével új mûsor indul, adja hírül a Hétfõi Hírek (1972. febr. 7. 2). Az Esti Hírlap (1972. febr. 26. 2), a Hajdú-Bihari Napló (1972. márc. 1. 5) és az Északmagyarország (1972. júl. 23. 4) üdvözli az új és hasznos játéklehetõséget. A Szójátéklklub búcsúzásokor az Esti Hírlap összefoglalja a játéksorozat eredményeit (1972. okt. 25. 2). — Kiss Dénes nyelvi játékait mutatja be az Esti Hírlap (1972. jan. 17. 2).

6. *Anyanyelvünk a világban.* Az anyanyelvi konferencia munkájával több újság is foglalkozik. Az elsõ ülésrõl Dávid Zoltán ír a Magyarországon (1971. máj. 23. 53, máj. 30. 21), Imre Samu nyilatkozik a Magyar Hírlapban (1971. aug. 19. 6) és Ruffy Péter közli beszélgetését Simor Dénessel a Magyar Nemzetben (1971. okt. 17. 10). A második anyanyelvi konferenciát elõkészítõ ülésrõl ad hírt a Magyar Nemzet (1971. dec. 19. 9) és a Magyar Hírlap (1971. dec. 19. 6). Újra összeült a második anyanyelvi konferencia elõkészítõ bizottsága, írja a Magyar Nemzet (1972. aug. 20) és ugyanott jelent meg Ruffy Péter írása a konferenciáról (1972. aug. 27. 9). — Gárdos Miklós Magyarok Amerikában címû cikksorozatának egyik részében a magyarságtudatról, a kinti magyar nyelvû lapokról és a magyar nyelv oktatásáról ír (Magyarország, 1971. aug. 1. 9). — Az Amerikába szakadt magyarok nyelvi kultúrájáról szóló Kálmán Béla tanulmányt, mely a Nyelvõrben jelent meg, ismerteti az Élet és Irodalom cikkírója (1971. márc. 13. 7). — Utazás anyanyelvünk körül Amerikában címmel Lõrincze Lajos elõadást tartott Gyõrött (Hétfõi Hírek, 1971. ápr. 19. 2). — Ruffy Péter az amerikai magyarok kétnyelvûségének gondjairól ír (Magyar Nemzet, 1972. dec. 3. 11). — A jugoszláviai Szarvas Gábor nyelvmûvelõ napokról számol be Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1972. okt. 17. 4). Vorák József szól hozzá A magyar nyelv „gyökeresítése” címmel (Magyar Nemzet, 1972. nov. 12. 14). — Az anyanyelv mint nemzetiségi nyelv kérdésérõl ír Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1972. febr. 1. 5). — A külföldi magyartanítás gondjait összegezi Czigány Lóránt a Tiszatájban (1972. 5. sz. 18).

Beszámoló a XXII. Nemzetközi Pszichológus Kongresszusról*

1980 nyarán Lipcsében rendezték meg a pszichológusok öt évenként megrendezésre kerülő nemzetközi kongresszusát (júl. 6–12. között), s úgy gondolom, hogy olvasóink talán örömmel tájékozódnak — egy kis beszámoló lencséjén keresztül — egy olyan kongresszus napirendjéről és témáiról, ami a nyelvészettel több pontban érintkező tudomány, a pszichológia területén zajlott.

A kongresszus igen nagyszabású volt (mintegy 6000 résztvevőt, köztük valamivel több mint 100 magyart számlált) és ennek megfelelően ennek áttekinthetősége is nehézségekkel járt. A kiváló szervezés azonban sokban megkönnyítette az eligazodást, amiben nagy része volt a jól összeállított programnak, e program pontos betartásának és az elhangzó-előadások kivonatát tartalmazó, szakszerűen szerkesztett kétkötetes kiadványnak.

A kongresszus csak néhány plenáris üléssel (megnyitó stb.) dicsekedhetett, a kongresszusi munka valójában eltérő számú hallgatósággal bíró munkacsoportokban, és ún. hosszú szümpozicionokban zajlott, amit egyéni előadások is kiegészítettek — de korántsem a plenáris ülés jellegével.

Egyazon szekció (14 szekció volt) a kongresszusi hét során több napon át visszatérően jelentkezett, így helytelen lenne — legalábbis egy „szomszédos” tudomány, a nyelvészet képviselői számára — az eseményeket napról napra követni; helyesebbnek vélem az események bizonyos témakörök szerinti ismertetését: persze mindamellett csak nyelvészeti érdekességgel bíró témakörökre gondolok.

A következő témákat ragadtam ki — bevallom kissé talán önkényesen — a kongresszus gazdag anyagából: 1. W. Wundt öröksége; 2. A nyelvi kommunikáció általános elvei és modelljei; 3. Az anyanyelvfejlődés jelenségei; 4. Az értelmi fejlődésben elmaradt, ill. hátrányos helyzetű gyermekek anyanyelvi fejlődése; 5. A pszichésen beteg egyének beszéde, a beszédzavarok jelenségei; 6. A második nyelv tanulásának pszichológiája, a bilingvizmus; 7. A nyelvi és a nem nyelvi közlés; 8. A nyelvi megnyilvánulás mint nem nyelvi pszichológiai jelenségek kísérleti nyersanyaga.

1. A kongresszus W. Wundt szellemének, a kísérleti pszichológia megalapítójának örökségét ápolta tudománytörténetileg. Erre az adott jogalapot, hogy W. Wundt a lipcsei egyetem tanára volt, és éppen 100 éve ezen az egyetemen állította fel a világ első kísérleti pszichológiai laboratóriumát. Nálunk Gombocz Zoltánra és Szeremlei Császár Lórándra hatott elsősorban Wundt, de Gombocz művei révén hatása később is továbbgyűrűzött. Érdekes egy-két előadást megemlíteni Wundt hatásával kapcsolatosan, J. W. B e r r y előadása azért volt érdekes, mivel az egész emberi viselkedés keretébe ágyazottan vizsgálta azt, hogy Wundt milyen fogalmakkal járult hozzá az emberi viselkedés általános modelljének megértéséhez. Ilyen fogalom Wundtnál pl. a „kreatív szintézis”, a „pszichikai aktualitás”, a „motívumok mutációja”. Wundt nem maradt meg azonban

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén (1980. okt. 21-én) elhangzott előadás.

egy-egy adott kísérleti személy lelkivilágának kísérleti vizsgálatánál, megállapításait általánosítani, egy adott népre, ill. etnikumra általánosságban is alkalmazni kívánta. Ezt a törekvését indokolta az általa kezdeményezett „célok, törekvések heterogenitása” elnevezésű fogalommal.

2. A kommunikáció általános elveinek és modelljeinek témaköréhez kapcsolódóan alig találtunk olyan előadást, ami a transzformációs grammatika nyelvi modelljét kívánta volna pszichológiailag igazolni. Ezzel szemben elég sokszor merült fel a *p r a g m a t i k a* mint általános magyarázó elv, nyelvi vonatkozásban is. Példaként itt is csak egyetlen előadásra utalok, M. Smoczyńska lengyel kutató előadására. Ő a „deklaratív közlések”, a „kéresek”, a „parancsok”, a „óhaj-kinyilatkoztatások” típusait különböztette meg gyermekek nyelvében. Őt gyermek nyelvi fejlődését kísérte nyomon; ezek lengyelül tanultak. Megállapította, hogy a „deklaratív közlések” nyelvi formái 6 hónapi nyelvtanulás alatt sokat változtak. A „kéresek” szintaktikai megoldásainak tanulása lassúbb volt. A kérés-szövegek (patternek) több egyéni variációt mutattak, mint a deklaratív beszédsmák. Az „óhaj-kinyilatkoztatások” ritkábbak voltak ugyan, mint a „parancsok”, de egyéni eltérések mégis inkább az előbbieken voltak megfigyelhetők. Szólások, lengyelizmusok gyakrabban fordultak elő a spontán kérésekben, mint a deklaratív formájúvá átalakított kérés-közlésekben. — Ha mindezeket és a hasonló előadásokat elmélyültebben tanulmányozzuk, azt mondhatjuk, hogy — annakidején — N. Chomsky nevezetes ismertetésével talán nem is semmisítette meg olyan végérvényesen B. F. Skinner elméletét a Word hasábjain, mint ezt Chomsky hívei hirdették. A szemlélet tovább virul, a beszédtevékenység egységeinek törekvések szerinti bontásában mint pszichológiailag hasznosítható gyakorlatban.

3. Az anyanyelvfejlődés jelenségeivel foglalkozott — immár áttérve a soron következő témakörre — a magyar *R e ö k G y ö r g y*, aki egyébként a Nyelvtudományi Társaságban is tartott már hasonló tárgyú előadást. Ő az anyai beszéd és a csecsemő „vokalizációja” közötti kapcsolatot mutatta be hosszú időn át folyamatosan végzett vizsgálat tükrében: néhány hónapos csecsemőnek anyja — csecsemő együttlét idején, játékos szituációban kibocsátott vokalizációt vette fel hangszalagra havonta háromszor. Vokalizáció alatt bármiféle hangos megnyilvánulást értett. Mozgóképi felvételeket is készített a hangfelvétel mellett. A társas anyja — csecsemő együttlét előnyös hatása a későbbi verbális készségek kialakulására, tehát az anyanyelvfejlődésre azáltal volt bizonyítható, hogy a kísérlet a maga longitudinális jellegénél fogva az első szóbeli megnyilatkozások idejébe is belenyúlt. — Reök témájához kissé hasonló volt *Sugárné Kádár Júlia* előadása. Ő is abból a feltevésből indul ki, hogy az anyanyelvfejlődés az anyja — csecsemő együttlétének kommunikációs mozzanataitól kap alaplöket. A csecsemő 10 hetes életkorától 10 hónapos életkoráig folytak a longitudinális vizsgálatok. A hangadásokat eleinte 10, majd 30 naponként rögzítette magnetofonnal. Az eredmények kiértékelésénél figyelte azt a szempontot, hogy milyen jellegű, milyen célirányos a felnőttek a gyermekkel való vokális, ill. manuális kapcsolata. Figyelemmel volt arra, hogy milyen eltérés mutatkozik az anyja — csecsemő, ill. az apa — csecsemő viszony között a kommunikatív hatás szempontjából. (Bizonyos célzatú, továbbá az emfatikus közlések elsősorban az anyja részéről érték a csecsemőt.) A csecsemő felismerte a szülők közlésének alapvető váltásait, sőt a csecsemő egy-egy befejezett szülői közléssor után újabb ilyen ki tud provokálni a maga kommunikatív megnyilvánulásaival.

Immár idősebb, 3–6 éves gyermekkel foglalkozott *Pléh Csaba* „Az agyféltekék aszimmetriája” c. szimpozionba iktatott előadásában. A mondatmegértés és a dichotikus-aszimmetria összefüggését vizsgálta kísérletekkel az említett korú 169 magyar

gyermeknél. Thomas G. Bever feltevését kívánta ellenőrizni magyar nyelvi mintán, azt ti., hogy a hallásnak e korban bizonyos dichotikus (valamely fűlnél jobb hallást adó) eltolódása van, s hogy a jelzett korú gyerekek a szövegmegértés során a mondat első főnevét, ha az alany, jelentésileg túláltalánosítják. Bever angol kisgyermekекnél figyelte meg ezt a jelenséget, Pléh — kisebb mértékben ugyan — megtalálta a jelenség érvényességét magyar kisgyermekекnél is.

4. Az értelmileg visszamaradt, ill. hátrányos helyzetű gyermekek nyelvi fejlődésének témakörét közvetlenül képviselte a „Fejlődés, diagnózis és terápia az értelmileg visszamaradt gyerekeknél” c. szümpozion. Érdekesnek mutatkozott B. Meyer-Probst és H. Teichmann közös előadása „az intelligencia fejlődésének biológiai és pszichológiai feltételei” címmel. Az előadás — a címből ki nem tűnően — behatóan foglalkozott az értelmi elmaradás előidéző körülményeivel. A szerzők előadásuk illusztrálásaként (s ez a nyomtatott rövid kivonatban is megtalálható) bemutattak két grafikont, amelyek képi formában érzékeltetik az általuk hangoztatott tényt: negatív, visszatartó hatást a kisgyermekre biológiai és pszichoszociális (környezeti) tényezők jelenthetnek; s két tényezőszáv görbéje kétéves korban még párhuzamosan halad, hatéves korban azonban a biológiai veszély görbéje az enyhe hatás irányába fordul el, a pszichoszociális veszélyeztetés azonban továbbra is súlyos marad.

5. Kétségtelen, hogy a pszichés természetű megbetegedések és a beszéd jellege között összefüggés van. M. Hodoroba és C. Hodoroba (Románia) pubertáskorú debiliek beszédzavarairól adott elő. A két szerző arra a kérdésre keresett választ, hogy a pubertás — a maga pszichoszociális következményeivel — milyen hatással van a jelzett páciensek nyelvi zavaraira, másrészt arra, hogy e fennálló nyelvi zavarok milyen kommunikációs végterméket eredményeznek, mind a nyelvi, mind pedig a szocioaffektív kapcsolatok szintjén. Megállapításuk mindamellett eléggé nyilvánvalóságként hangzik: a debiliek számára — életvitelük szűk kereteinek szinten tartása vagy valamelyest javítása szempontjából — különösen a pubertáskorban a rendszeres beszédgyakorlás, beszédfejlesztés fokozott jelentőségű.

G. Niebergall beszédzavarban szenvedő gyermekek anyanyelvi tudásának egy nem tipikus fejlődési jelenségéről tájékoztatott, azért „nem tipikus”, mivel a megfigyelt jelenséget a nem beszédzavarosoknál is tapasztalta. Fejhallgatón keresztül, részben biaurálisan, részben monoaurálisan fülhöz vezetett szövegeket kellett megérteniök és megjegyezniök a kísérleti sze ± élyeknek. A beszédzavarban szenvedő gyermekekénél (A) szignifikáns jobb fül-effektust figyelt meg, de ugyanezt tapasztalta a kontroll csoport tagjainál, a normális beszédű gyermekekénél (B) is. Ekkor a felnőtteknél is ellenőrizte a jelenséget, ezeknél (C) azonban a jelzett effektus nyomát nem találta, azt azonban megfigyelte, hogy a 9 : 4 éves gyermekek már a felnőttekéhez hasonló képet mutattak. Ugyanígy az aszimmetrikus érzékelést tapasztalt a vizuális érzéklek felfogása szintjén is. Mindezek pedagógiailag is kihatással bíró felismerések.

6. A második nyelvnek a tanulása és az anyanyelv fejlődése közötti összefüggés mindannyiunkat érdeklő nyelvpszichológiai kérdéskör, hiszen ez az idegen nyelv tanulásának, valamint a bilingvizmusnak a határait egyaránt érinti. A Magyarországon működő A. Jarovinskij „Kétnyelvű gyermekek által adott szóbeli tematikus képleírások óvodáskorban” címmel 18 gyermeket vizsgált olyan családból, ahol az anya orosz, az apa magyar. A nyelvi „dominancia” szempontjából mind objektív, mind pedig szobjektív okokra visszavezethető befolyásoló hatást tapasztalt. Minthogy e kétnyelvű gyermekek magyar társadalmi környezetben élnek a 4 : 2 éves és a 6 : 1 éves gyermekcsoportoknál

egyaránt a magyar nyelv volt magasabb fejlettségű, beidegzettebb. Több „type” és „token” fordult elő a magyar nyelvű szövegben, mint az oroszban. A magyar mondat szerkesztés interferált az orosz mondat szerkesztéssel akkor is, ha a tematikus képekről szóló, ezeket értelmező gyermeki beszéd orosz nyelvű volt.

E témakörhöz kapcsolódik L. H. Ekstrand „Optimális életkor, kritikus időszak, káros hatások. Mi is a helyzet a korai kétnyelvűség dolgában?” c. előadása. A szerző erélyesen elveti — legalábbis első lépésként — azokat az elméleteket, amelyek szerint második nyelv tanulását csak korai időszakban lehet kezdeni eredményesen. Kísérletekre hivatkozva leszögezi bizonyításként, hogy a beszéd produktivitása, a beszéd megértés, az írott szöveg megértése, a diktálás utáni megértés, az idegen nyelvű szöveg olvasása szintjén sehol sem lehetett olyan egyértelműen biztos adatot találni annak bizonyítására, hogy ezek a képességek a korral, a korosodással együtt gyengülneek. De előadása második felében kezdeti, „harcos” állásfoglalását maga kezdi megkontrázni. Átmenetet képez az a kérdésfelvetése e kontrázáshoz, hogy a rendkívül korán kezdett második nyelv tanulása jár-e valamilyen veszéllyel (pl. csökkenti az anyanyelv használatának biztonságát stb.). E kérdésre negatív választ ad, sőt arra utal, hogy a második nyelv tanulásának beindítása kedvezően hathat az anyanyelv beidegződésére, bevésozására is. (Talán azért, mert ez a nyelvvel való foglalkozás napi óraszámát megnöveli?)

A fenti második állításból aztán azt a következtetést vonja le, hogy — ha a második nyelv esetében is az anyanyelvi beszédminőség a cél — a minél fiatalabb korban kezdett nyelvtanulás a leghatékonyabb.

Az idegen nyelv tanulása mellett érintette Ekstrand természetesen a kétnyelvűség kérdését is. A Németországból Svédországba áttelepültek beszédképességét vizsgálta longitudinálisan (17 éven keresztül), többek között egy-egy szó elolvasásának reakcióidejét tizedmásodpercekben, az egy szóra eső átlagos megértési (felfogási) időt pedig másodpercekben mérve. A vizsgálati idő kezdetekor a német nyelvi teljesítmény volt kiemelkedően jó, ez azután kontaminált a svédvel, de 17 év után sem érte el a csak svédül beszélő kontrollcsoport beszédsebességi teljesítményszintjét.

7. A nyelvi és a nem nyelvi közlés közötti kapcsolat témakörét illetően elsőként G. W. Shugar varsói pszichológus kisgyermekek kétpartneres szituációban elhangzott beszédészöveg-elemzéseit említtem meg. Kiinduló lépésként meghatározta azt a társas együtttest (gyermek — felnőtt kapcsolat, kisgyermek — idősebb gyermek kapcsolat stb.), melynek keretébe kell helyezni a vizsgálandó szöveget. A beszédaktusokat két szempontból: a szövegalkotás és a proxemikai jelzés szempontjából vizsgálta; megállapította, hogy a proxemikai szempontnak éppen a tárgyalt korai években fokozott jelentősége van. Társalgási kapcsolat csak megfelelő, illetve meghatározott szituációban indulhat el; sajátos helye van a társalgási kapcsolatok vizsgálatában annak az esetnek — gyermekek között is —, amikor olyan indításról van szó, ahol egymást korábban nem ismerő partnerek között jön létre a megszólítási és beszélgetési kapcsolat.

F. Poyatos spanyol származású kanadai kutató (Univ. of New Brunswick) előadása a nyelvi és a nem nyelvi közléskapcsolatokat érintő előadásoknak kiemelkedően jó példája volt. Bemutatta — gazdag illusztrálás kíséretében — az emberi közlés (human communication) lehetséges csatornáin közötti kölcsönhatások rendszerét. De nem pusztán ezt, amivel arra is figyelemmel kellett lennie, hogy a jelzett kölcsönhatás az adó, ill. a vevő, tehát a jelküldő és a jelfelvevő személy oldaláról mutatkozik-e. A jelküldő részéről a következő (jelnyomot biztosító) közegek segítségével valósulhat meg a jelezés: izommozgatás, hangkibocsátás, vegyi hatás, hőhatás, nyomási — érintési ingerületek. A jelfelvevő személy részéről ugyanakkor a következő érzékelések léphetnek működésbe a jelfelvevő céljából: látás, hallás, szagérzékelés, ízérzékelés, tapintási érzékelés, kinezetízis

visszajelzés. A szerző nem magnetofonszalagról vagy film segítségével közölt a hallgatósággal példákat a bemutatott modell igazolására, hanem saját maga produkálta ezeket; az előadás e vonatkozása nem hamisította meg ugyan a képet, de kissé szubjektívnak tűnt a bizonyítási eljárás. E sorok írója hozzászólásában kérte a jelzett összefüggések szubjektív vonatkozásainak verifikálását. Az angol „verification” helyett, minthogy nagy teremről volt szó, az előadó e szubjektív vonatkozások „elimination”-jének kiküszöbölésének szükségességét értette; a félreértett szó — a maga félreértett formájában — szerencsére még jobban képviselte az előadással szemben támasztott igényt.

8. Jónéhány előadás csak annyiban volt nyelvi vonatkozású, hogy a nyelvet, ill. a beszédszöveget használta nyersanyagként nem nyelvi pszichológiai jelenségek vizsgálatahoz. Itt említhetjük meg például O. R y o j i és K. K a z u o japán kutatók „Kognitív folyamatok és szemmozgások” c. előadását. A nevezett kutatók arra kerestek választ, hogy a látás koncentrálását mint célirányos teljesítményt milyen mértékben zavarják bizonyos magasabbrendű lelki teljesítmények: rejtvényfejtés, gondolkodási feladatként bizonyos elemek numerikus, nyelvi és térbeli elrendezése. Megállapítást nyert, hogy e magasrendű szellemi teljesítmények végzése alatt a szem figyelmi koncentrálását akaratlan szemmozgások (tremorok, pillantások és driftek) zavarták meg.

Egy magyar szerző is e témakör keretében helyezve említhető meg. K i r á l y n é D é v a i M a r g i t „A megismerés szerepe az érzelem és a motiváció fejlődésében” címmel tartott előadást. Az 1979–1980-ban lefolytatott vizsgálatában ún. tartalomelemzést alkalmazott (általános iskolai felső tagozatos tanulók) ideális „én”-jét jellemző „én”-aspirációk feltárására. A kísérlet abból állt első lépésként, hogy a szerző dolgozatot íratott a tanulókkal „Mi szeretnék lenni?” címmel. Az „én”-aspirációk közti összefüggéseket (azaz az ideális én-struktúra típusokat) egy bizonyos elemző eljárással (cluster analízis) próbálta meghatározni. Az ideális „én”-struktúra hétféle típusát tudta azonosítani. E típusok közötti negatív korrelációk (pozitív nem volt) alapján következtetni tudott arra, hogy milyen akadályai lehetnek a személyiségfejlődés pozitív tendenciáinak. Mint látjuk, érdekes célkitűzést rendkívül nagy mértékben nyelvi (dolgozatszöveg) elemzés, valamint a nyert adatok matematikai értékelése alapján érte el. Az ilyenfajta megközelítés nem újdonság: már a 20-as évek folyamán Busemann dolgozatok mondatainak típusok szerinti és jelentéstani elemzésével keresett választ a szellemi fejlődés — szerinte — hullámmozgással kifejezhető menetére.

Büky Béla

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>É. Kiss Sándor</i> : Nosztalgia	219
<i>A. Molnár Ferenc</i> : A deákné vásznáról	225

Szemle

Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelv művelés (Ismereti <i>Szabó Zoltán</i>)	227
Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből (Ismereti: <i>Péter László</i>)	229
Lakó György: Budenz József (Ismereti: <i>A. Jászó Anna</i>)	234
Nyelv művelő cikkek sajtószemléje	236

A Nyelvőr hírei

<i>Büky Béla</i> : Beszámoló a XXII. Nemzetközi Pszichológus Kongresszusról	252
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedéyenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKH1 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13 Ft

Évi előfizetés: 52 Ft

INDEX: 25 550

ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezeteként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstättén für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvújítások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Inre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die allen Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).* Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

J. Soltész Katalin: A népnevek jelentésviszonyairól
Deme László: Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői

Ágoston Mihály: Gondolatok és észrevételek Fábíán Pálnak A különírás és egybeírás c. tanulmányáról

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről

Mészáros István: Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben

†*Merényi Oszkár:* Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához

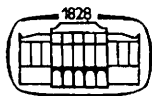
Boros Mária: Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg

Sebestyén Árpád: „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről

Ruzsiczky Éva: A Magyar Szinonimaszótár az iskolai nevelés szolgálatában

Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások grammatikai tulajdonságai

Bratinka József: Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>J. Soltész Katalin</i> : A népnevek jelentésviszonyairól	257
<i>Deme László</i> : Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői	267
<i>Ágoston Mihály</i> : Gondolatok és észrevételek Fábián Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról	278
<i>Jakab István</i> : Gondolatok az összetett mondatrészekről	286
<i>Mészáros István</i> : Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben	292

Íróink nyelve

† <i>Merényi Oszkár</i> : Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához	303
<i>Boros Mária</i> : Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg	309

Nyelv és iskola

<i>Sebestyén Árpád</i> : „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről	319
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában	328

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : A szólások grammatikai tulajdonságai	339
<i>Bratinka József</i> : Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai	348

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Szilágysági helységnevek	354
<i>Takács Lajos</i> : Kenyeres verem	361
<i>K. Palló Margit</i> : Írmag	363
<i>Légrádi Imre</i> : * Mon	364

MAGYAR NYELVŐR

105. ÉVFOLYAM * 1981. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A népnevek jelentésviszonyairól

1. A népnevek — más fogalomkörü, szemasziológiai szócsoporthoz hasonlóan — azonos jelentésszerkezetűek, értelmezésük tehát tipizálható. Az ÉrtSz.-ban a népnevek szócikkeinek sémája a következő:

q [népnév] I. fn

1. A q-k: tömegében X-ben [földrajzi név] élő, y [nyelvcsalád vagy nyelvtípus megnevezése] nyelven beszélő nép. || a. E néphez tartozó személy, főleg férfi.

2. E nép nyelve.

II. mn

1. A q-k közé tartozó <személy>, q-kból álló <csoport>.

2. A q-kra jellemző, hozzájuk tartozó, velük kapcsolatos, náluk szokásos <dolog>.

3. A q-k történeti élete folyamán létrehozott.

4. A q-k által lakott földön levő, onnan származó, ill. arról elnevezett.

5. A q-k nyelvvel kapcsolatos.

6. ~ul: q nyelven.

Az ÉKSz. megfogalmazása jóval rövidebb, tömörebb, és ami feltűnő különbség, a melléknévi használatot teszi előre, így:

q I. mn Tömegében X-ben élő, y nyelvet beszélő <nép>, ill. e néphez tartozó, vele kapcsolatos. | ~ul: q nyelven.

II. fn 1. Q személy, főleg férfi. | A q-k: a q nép. 2. E nép nyelve.

A kétféle megoldás azt tükrözi, hogy nincs tisztázva: a népnevek elsősorban főnevek vagy melléknévek-e. Ez a kérdés néhány népnévvel kapcsolatban élesebben vetődik fel, erre később visszatérek. Most először azokat a népneveket vegyük szemügyre, amelyeknek szócikkében, tehát jelentésparadigmájában többlet vagy hiány tűnik fel.

1.1. Az ÉrtSz. típus-szócikkének II. 4. jelentésében ('onnan származó, arról elnevezett') olyan jelzős kapcsolatok is be vannak sorolva, amelyek további magyarázatot igényelnek, ugyanis a lényeges jelentésmozzanat bennük nem a megnevezett népre való utalás, hanem valami tárgyi meghatározottság, pl. az *angol bífstek* vagy a *török kávé* esetében a speciális elkészítési mód, a *lengyel bunda*, a *búr kalap* esetében a sajátos fazon, a *francia*, illetőleg *magyar* vagy *svájci kártya* esetében a lapok jelrendszere stb. Érdekes művelődéstörténeti tanulságokkal járó lexikológiai feladat lenne az ilyen típusú kifejezések minél teljesebb összegyűjtése és feldolgozása, hiszen szótárainkban csak egy töredékük kaphatott helyet.

Egy lépéssel tovább a jelzős kapcsolat összetétellé, önálló szótári címszóvá válik (pl. *angolkürt*, *bolgárkertész*, *franciakulcs*, *görögdinnye*, *perzsa-*

bunda, spanyolfal, svábbogár, szerbtövis, törökméz); hogy hol van az a jelentés-tani küszöb, amelyet ilyenkor átlépünk, a legnehezebben eldönthető kérdések egyike. Jellemző, hogy az ÉKSz. ilyen címszavai közül az *angolkert, angol-szalonna, csehüveg, franciasaláta, japánkert, olaszkáposzta, olaszrizling, svájci-sapka, svédacél, svédcsavar, svéd torna és törökülés* az ÉrtSz.-ban még a népnév szócikkében különírt szókapcsolatként szerepelt.

Az effajta jelzős kapcsolatok vagy összetételek tapadásos rövidüléséből a népnevek főnévi használatában keletkezik jelentéstani többlet, új jelentés a szócikk főnévi részében, pl. *bolgár* 'bolgárkertész', *cigány* 'cigányzenész', *perzsa* 'perzsabunda' és 'perzsaszőnyeg', *spanyol* 'spanyolnátha', *sváb* 'svábbogár', *ukrán* 'ukrán betegség'.

1.2. Más népnevek jelentésparadigmájából viszont hiányzik egy vagy több lényeges mozzanat, szócikkükből egy vagy több pont. Ilyen elsősorban a nyelvre való vonatkozás, a *q nyelv, q szó, q-ul* kifejezések, az 'e nép nyelve' értelmezéssel ellátott főnévi 2. jelentés. Pl. az *argentínok*¹ spanyolul, az *auszt-rálok* angolul, a *brazílok* portugálul, a *palesztínok* arabul, a *svájciak* németül vagy franciául vagy olaszul beszélnek; *q* nép tehát egy más népekkel közös, nemzetközileg elterjedt *p* nyelven. Egyéb esetekben a nép és a nyelv neve különbözik ugyan, de *q* nép és *r* nyelv az ekvivalencia viszonyában van: *római nép* ~ *latin nyelv* (érdekes, hogy *római szám*-ot és *latin betű*-t használunk), *zsidó nép* ~ *héber nyelv*, ill. (más történelmi viszonyok között) *jiddis nyelv*. (Régebben megvolt a *zsidó nyelv, zsidóul* kifejezés is. Sylvester János ismert disztichonjában a bibliai héberen kívül beleérthető az Ószövetség másik nyelve, az *arám* is.) Távolabbra — de a politikai hírek jóvoltából korántsem ismeretlen vidékekre — tekintve, az *etiópok* nyelve az *amhara*, a *búrok*-é az *afrikaans*,² az *afgánok*-é az 1978-ban megjelent „Képes politikai és gazdasági világtalasz”³ szerint *pastu*.

1.3. Egy további jelentésfunkció hiányzik a *csehszlovák*-ból és a *jugoszláv*-ból: az 'e néphez tartozó személy, főleg férfi'. E jelentésnek ugyanis 'cseh vagy szlovák', 'szerb vagy horvát vagy szlovén stb.' felel meg; a *csehszlovák* és a *jugoszláv* nem nemzeti, hanem állami hovatartozást fejez ki, amint ez a szótári értelmezésekben és példákban is tükröződik: „Csehszlovákiához tartozó”, „jugoszláv követség, útlevele, zászló”. A Magyarországon élő szerbek és horvátok nem jugoszlávok, hanem *délszlávok*. Anyanyelvük *szerb-horvát*, de adott esetben vagy *szerbül* vagy *horvátul* beszélnek, írnak. A hivataloskodó *szerb-horvátul* kifejezést nem lehet helyeselni. A *belga* állampolgár nemzetiségét tekintve vagy *flamand* vagy *vallon*; sajtóságos, hogy a Nagyvilág című világirodalmi folyóiratban említett *belga* költők, írók, folyóiratok mind francia nyelvűek (vö. 1978. 3: 460, 9: 1419, 10: 1581, 1584); velük szemben áll a „belgiumi *flamand* író” (1980. 1: 144), ami szerintem pleonazmus.

Állampolgári hovatartozást fejez ki a *szovjet* melléknév, amely tudvalevőleg a *Szovjetunió, szovjetrendszer, szovjetállam* típusú összetételeknek tulajdonképpen főnévi előtagjából önállósult az orosz *советский* mintájára; többes számú főnévi használata: a *szovjetek* 'szovjet állampolgárok összessége vagy

¹ Az országnévből elvont népnevek közül az újabbak az ÉrtSz.-ban nincsenek meg, csak az ÉKSz.-ba kerültek be; az országnevekből újabban képzettek közül az ÉKSz.-ból is sok hiányzik (pl. *koreai, pakisztáni*).

² Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István „A világ nyelvei” című könyve (Gondolat kiadó, 1970; a továbbiakban: VNY.) *afrikansz* alakban írja.

³ A továbbiakban: Világtalasz 1978.

valamely csoportja' nem emelkedett túl a bizalmas-pongyola stíluszinten. Az egyes számú főnévi alak pedig megtartotta eredeti 'tanács, néphatalmi szerv' jelentését, úgyhogy voltaképpen homonímia fejlődött ki a *szovjet* főnév és a *szovjet* melléknév között. Csak a melléknév tekinthető népnévyszerű állampolgársági névnek, olyasfélének, mint a *jugoszláv* és a *csehszlovák*, e viszonylag újkeletű államokkal kapcsolatos elnevezések.⁴ De van arra is példa, hogy új országnévből elvont állampolgársági név rövid idő alatt igazi, teljes jelentésparadigmával bíró népnévvé fejlődött: *Indonézia*-ról a második világháború után hallottunk először (bár a név már a Pallas-lexikonban megvan, inkább *Holland-India*, *Hátsó-indiai szigetvilág* vagy *Szunda-szigetek* néven ismertük); 1948-ban már volt egy indonéz diáktársunk, „Safi, az indonéz”, akitől még *indonéz nyelvű* dalokat is tanultunk.

1.4. Más tekintetben rendhagyó népnevünk a *cigány* (mint ahogy rendhagyó sorsú maga a nép is). Értelmező szótárainknak ugyan sikerült a *cigány* szócikket a többi népnév mintájára megoldani, ám feltűnő, hogy olyan szókapcsolatokat, amelyekben más népnevek jelzőként szerepelnek, *cigány* előtaggal egybeírunk: *cigányasszony* ~ *magyar asszony*, *cigánygyerek* ~ *német gyerek*, *cigányleány* ~ *francia leány*, *cigányvajda* ~ *szerb vajda*, *cigánydal* ~ *olasz dal* stb. Nyilvánvaló, hogy ez nem pusztán helyesírási önkény; nyelvi magyarázata, hogy a *cigány* ezekben a kapcsolatokban főnév, a többi népnév pedig melléknév. De vajon ennek a nyelvi különbségnek mi az oka? Véleményem szerint helyesen ítéli meg — figyelmen kívül hagyva felháborodott hangját — a Kritika című folyóirat 1980. 1. számában megjelent glossza szerzője: „[A *cigány* szó összetételei egybeírandók,] nagyjából olyan módon, ahogy a *munkás* vagy a *paraszt*, a *koldus* szó esetében, azaz éppenséggel másképp, mint a népnevek esetében. Szótárainkban a *cigány*-címszavak⁵ környékét a diszkrimináció orrcsiklandozó szaga lengi körül. Cigánynak lenni helyesírási szabályzatunk alkotói szerint (s miért ne éppen ők lennének e tudományos és politikai kérdésben a döntőbírák?) **n e m n a c i o n á l i s**, **h a n e m s z o c i á l i s** meghatározottságot jelent” (Cs. Zs.: Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban. A kiemelések tőlem). Valóban így van, s ezt bizonyos mértékig elmondhatjuk a *zsidó*-ról (vö. *zsidónő*, *zsidófiú*, *zsidógyerek*), sőt a *néger*-ről is (vö. *négergyerek*; egyéb kapcsolatokban melléknévi jelző). A *cigánykérdés*, a *zsidókérdés* és a *négerkérdés* nem nemzeti, hanem társadalmi probléma, amelynek lényege — végtelenen leegyszerűsítve — az egyenjogúság; ellenben a *baszk*, a *bretton* vagy a *kurd kérdés* lényege — ugyancsak leegyszerűsítve — a nemzeti önrendelkezés. Alig szükséges mondani, hogy ez a különbségtevés nem a helyesírási szabályzat alkotóinak találmánya, hanem a társadalmi tudat műve, amelyet a nyelv tükröz és a helyesírás regisztrál.

2. Ideális nyelvvel szemben támasztott ideális követelmény, hogy egy hangalaknak egy jelentés feleljen meg és viszont. Gyakorlatilag a természetes

⁴ A *jugoszláv*-ra a TESz. már 1876-ból közöl adatot, de megjegyzi, hogy a szó szélesebb körben Jugoszlávia megalakulása után terjedt el. A *csehszlovák* összetett szó is lehet (mint a *szerb-horvát*). A MNy.-ben 1922-ben írja B. Z.: „Csehszlovákiát az első nemzetközi szerződések vagy *la Tchéco-Slovaquie*-nak vagy *la République tchéco-slovaquie*-nek nevezik. (...) Nemrégiben a cseh kormány levelet intézett az egyes kormányokhoz és a Nemzetek Szövetségéhez, hogy nevét ezentúl egy szóba írva használják (*Tchécoslovaquie*, *tchécoslovaque*)” (18: 182).

⁵ A kötőjel sorvégre esik.

nyelvekben ez elég kivételes jelenség; nem meglepő hát, hogy a népnevek között is vannak több alakúak és több jelentésűek, pontosabban: különböző hangalakú szavak, amelyek ugyanazt a népet jelölik és azonos hangalakú szavak, amelyek különböző népeket jelölnek (több denotáció). Vértés Edit érdekes tanulmánya a Nyr. 1979. 3. számában felsorol néhány ilyen jelenséget (103: 276); fejtegetéseit érdemes egy kissé kiszélesíteni.

2.1. Több alakú népnevek pl. *arab* ~ *arabs* ~ *arabus*, *bolgár* ~ *bulgár*, *holland* ~ *hollandi* ~ *hollandus*, *japán* ~ *japáni*, *maláj* ~ *maláji*, *macedón* ~ *makedón*, *sumér* ~ *sumer* ~ *sumír* ~ *szumír*, *türkmén* ~ *turkmen* ~ *turkomán*, *üzbég* ~ *özbeg*; nyelvek nevei közül pl. *arám* ~ *arámi* ~ *arameus*, *provanszál* ~ *provenszál* ~ *provánszi*. A felsorolt alakváltozatok körött legfőljebb árnyalatnyi hangulati vagy stílusértékbeli különbség van, illetve különböző szókapcsolatokban rögződtek. Az *arabs* pl. egy lófajta megjelölésére specializálódott (vö. a bevezetőben közölt szócikkséma melléknévi 4. jelentésével), az *arabus* úgyszólván csak ebben a közmondásban él: „Aki nem tud *arabusul*, ne beszéljen *arabusul*”. A lófajtát ma már *arab*-nak is nevezik, de a közmondásban nem helyettesítheti a közkeletű *arab* alak az *arabus*-t. A latinos *-us* végűek általában régiesek, több ilyen már ki is veszett alakpárja mellől (pl. *anglus*, *dánus* stb.). Az *-i* képzősek a *kínai*, *svájci* típusú országnévi származékok sorába illeszkednek; egy szívós nyelvhelyességi babona a *japáni*-val szemben helytelenítette a képzőtlen *japán*-t. Zolnai Gyula már több mint fél évszázaddal ezelőtt védelmébe vette az országnévvel azonos alakú népneveket (Nyr. 53: 50–51), de nem szorult ki teljesen a *japáni* sem, hiszen nem is kifogásolható. Tulajdonnévszerű kapcsolatban — műalkotás címében — rögződött „A bolygó *hollandi*” éppúgy, mint „A haldokló *gallus*”. A *türkmén* és *üzbég* mellett a más hanghelyettesítést mutató *turkmen* és *özbé*⁶ ma már ritka, kivesző; a *bolgár* mellett azonban a *bulgár* köznyelvi, s talán kíváncsatos volna támogatni, hogy a két alakváltozat közül az maradjon felül, amelyik a *Bulgária* országnévvel harmonizál. A *sumér* alakváltozatainak garmadájaiban Komoróccy Géza igyekszik rendet teremteni „Sumer és magyar?” című könyvében („Gyorsuló idő” sorozat, Magvető 1976. 7–8); leghelyesebbnek a *sumer*-t tartja.

2.2. Alakváltozat és szinonimia között gyakran elmosódik a határ: a Magyar Szinonimaszótár szócikkeiben is szerepelnek (tágabb értelemben vett) alakváltozatok a szinonimák között, így az *angol* címszó alatt „nép tréf” stílusminősítéssel *ánghius*, *szerb* alatt „kiv[esző]” minősítéssel *szervidán*. Szűkebb értelemben az etimológiai összefüggés nélkül azonos denotátumot jelölő szavakat tekintjük szinonimáknak. A népnévi szinonimia legjellegzetesebb típusa az úgynevezett külső és belső elnevezések megfelelése, amilyen a *lengyel* ~ *polyák* és a *tót* ~ *szlovák*. Az ilyenfajta szinonimák között általában határozott stílusértékbeli különbség van; sajátos módon az alacsonyabb szintű, bizalmas, népies vagy éppenséggel lebecsülő stílusszínezet hol a külső (*tót*, *rác*, *oláh*), hol a belső (*polyák*, *ruszki*, *talián*) elnevezéshez fűződik. Vértés Edit is rámutat idézett tanulmányában erre az ellentmondásos jelenségre, amikor azt bizonyítja, hogy a *vogul*, *osztják*, *zürjén*, *votják*, *cseremis*

⁶ Így még az 1948. évi állapotokat tükröző „Bibliotheca Világatlasz”-ban (szerk. dr. Kéz Andor és dr. Takács József).

mellett fölösleges volt a *manysi*, *chanti*,⁷ *komí*, *udmurt*, *mari* bevezetése. Állásfoglalásával egyetértek (még azt is hozzátenném, hogy a magyarban megszokott *vogul*—*osztják* sorrendhez képest az oroszból átvett *chanti*—*manysi* sorrend fordított, s ez további zavarokat okozhat az azonosításban), de nem tagadható, hogy az utóbbi évtizedekben számos újonnan átvett népnév kiszorította a régebben használatos elnevezést. Ki emlékszik már rá, hogy a *grúzok*-at valaha *georgiaiak*-nak, a *vietnamiak*-at pedig *annamiták*-nak nevezték? A *belorusz* azért is fölébe kerekedhetett a tükörfordítással keletkezett *fehérorosz*-nak, mert ebbe zavarólag belejátszott a „vörösök”-kel szembenálló, ellenforradalmi „fehérek” képzete.⁸

2.2.1. Az utóbbi példák azt mutatják, hogy a szinonim népnevek szinonim országnévvel vannak kapcsolatban, amelyek közül az egyik már nem hivatalos, elavult (*Georgia*, *Fehéroroszország*, *Annam*). Még nem merült felédésbe *Etiópia* mellett *Abesszinia*, *Irán* mellett *Perzsia*, *Thaiföld* mellett *Sziám*; az *etióp* ~ *abesszin* élő, egyenértékű szinonimapárként szerepel a SzinSz.-ban. A sajtó azonban mindig az *etióp* szót használja; úgy látszik, az *abesszin*, amelyre az első adatot 1936-ból idézi a TESz., Mussoliniék szóhasználatára nyomán terjedhetett el az 1856 óta adatolt *etióp* helyett, s ma is az „abesszin háború”-t asszociálja. 1979 eleje óta úgyszólván mindennap olvastunk és hallottunk híreket az *iráni* eseményekről, de nem emlékszem, hogy egyszer is találkoztam volna a *perzsia* szóval, pedig kár lenne kiveszni hagyni ezt a régi (1526-ban már ismert) népnevünket, különösen mivel az *iráni* a nyelvészetben szélesebb értelmű, a *perzsia* nyelven kívül más nyelveket is magában foglal. Thaiföld, korábban Sziám népe és nyelve a Világatlasz 1978. szerint *thai*; a VNy. ezt az elnevezést egy nyelvcsaládra vonatkoztatja, amelynek egyik tagja a Thaiföldön beszélt *sziámi* (225). A köznyelvben a *sziámi* szó inkább a *sziámi ikek* és a *sziámi macska* szókapcsolatot idézi fel; az elsőben a népnévi jelentés teljesen elhomályosult ('összenőtt ikek'), a második besorolható a szócikkséma melléknévi 4. jelentésébe. Érdekes, hogy van *perzsia* és *abesszin macska* is, nem *iráni*, illetve *etióp*, ellenben a *khmer macska* nem *kambodzsai*, ahogy a népet nevezzük. (A macskafajták elnevezésére vö. Anghi Csaba: Macskák, cicák. Mezőgazdasági Kiadó 1969. 74–92). Egy bizományi áruházban láttam az „*iráni szőnyegek*” kiírást; föltehetőleg meg akarták különböztetni a valódi, Iránból származó szőnyeget az eltömegesedett *perzsia-szőnyeg*-től.

A hivatalos országnév megváltozásának következményeképpen terjedt el a hiányos jelentésparadigmája ellenére — a *szovjet* népnév, már-már annyira kiszorítva az *orosz*-t, hogy ez úgyszólván csak a nyelvre és a nyelvvel kapcsolatos dolgokra vonatkoztatva használatos, mint a *latin* a *római* mellett (sőt az iskolákban — pongyolaságból vagy nyegleségből — „szovjet nyelv”, „szovjet óra” kifejezések is hallhatók). A *Szovjetunió* elnevezés éppen azt van hivatva kifejezni, hogy az oroszokon kívül más nemzetek is beletartoznak, s ezt tükrözi a *szovjet* jelző is, ám mivel a Szovjetunió lakosságának 54%-a

⁷ Újabbban megjelent a kevésbé idegenszerű *hanti* írásváltozat; ez a címszó alakja az ÉKSz.-ban. Feltüntetni a SzinSz. is, amely különben a szóban forgó népneveket — helyesen — „szaknyelvi”-nek minősíti.

⁸ De a *fehérorosz* szót használja Sipos István Karel Horálek „Bevezetés a szláv nyelvtudományba” című művének egyetemi segédkönyvként használt fordításában (Tan-
könyvkiadó 1967. 290, 308, 388).

orosz, s az orosz nemzet gazdasági, politikai, kulturális súlya ennél is nagyobb, elég nagy a valószínűsége, hogy a hírközlő szervektől emlegetett szovjet atomfizikus, balettművész, lemezlakatos vagy bálnavadász orosz. Annál is inkább, mert ha nem orosz emberről van szó, annak a nemzetiségét meg szokták nevezni. A Nagyvilág 1979. évfolyama *grúz, lett, észt, ukrán* írókat, költőket mutat be, az orosz író, költő megjelölése azonban *szovjet-orosz* (így pl. 1: 158, 2: 302, 3: 462, 5: 782, 8: 1263, 10: 1583), de olvashatunk *szovjet* irodalomkutatóról, irodalomtörténészről (10: 1581, 11: 1743), *szovjet* elbeszélésekről, prózáról (12: 1886–7), *szovjet* lapokról, amelyeknek a címe is elárulja, hogy oroszok: Lityerturnaja Gazeta és Novij Mir (11: 1728). 1980. jan. 10-én sportközvetítést hallottam a rádióban; a riporter az egyik játékost „grúz”, majd helyesbítve „szovjet-grúz fiú”-nak mondta, a másikat — Boriszov nevűt — „szovjet versenyző”-nek. A korrelációk tehát: *grúz: szovjet-orosz* (a *grúz*-t itt általánosítva ’nem orosz nemzetiségű’ helyett használom) vagy *szovjet-grúz: szovjet*, sőt *grúz: szovjet*. Következetesebb a Világirodalmi Lexikon és a Világirodalmi Kisenciklopédia eljárása, amelyben minden szovjet állampolgár író nemzetisége megkapja a *szovjet* előtagot, *szovjet-orosz* tehát a (nem szovjet) orosz-szal, *szovjet-grúz* a (nem szovjet) *grúz*-zal áll szemben. Kortársakról szólva véleményem szerint ma már fölösleges a szovjet állampolgárság hangsúlyozása, hiszen aki nem szovjet-orosz vagy szovjet-grúz, az emigráns vagy disszidens, s ezt a tényt rendszerint külön meg szoktuk említeni. Kivétel csak az *azerbajdzsán* (vagy *azerbajdzsáni*, vö. *japán ~ japáni*) nép, amely szinte azonos lélekszámú tömegben él a Szovjetunióban és Iránban, tehát jogosult a *szovjet-azerbajdzsán: azerbajdzsán* megkülönböztetés.

2.2.2. Ismeretes, hogyan kaptak bántó mellékszót egyes népnevek a nemzeti gyűlölködés és a fajüldözés következtében. A fasizmus bukása óta sokan kerülik a *zsidó* szót, helyette — a Hitler—Horthy-korszakra vonatkoztatva — olyan körülírásokat alkalmaznak, mint „üldözött”, „faji megkülönböztetés áldozata” stb. (A zsidó vallásra már régebben is voltak eufemisztikus szinonimák: „izraelita vallás”, „judaizmus”, „Mózes-hit”). Izrael lakosságát a sajtó nem zsidónak nevezi (legfőjebb az arabokkal szembeállítva, ellenkező előjelű pejorációval), hanem *izraeli*-nek; költői *héber* költők (vö. Nagyvilág 1979. 10: 1575). A Nobel-díjas I. B. Singert a Nagyvilág 1979. 10. száma az 1558. lapon *jiddis* írónak, az 1583. lapon *amerikai* írónak nevezi.

A *néger* elnevezést eddig semlegesnek, objektívnak tudtuk a régiesenpiés, ma már szinte mesebeli hangulatú *szerecsen*-hez és az amerikai szóhasználatból sértőnek ismert, eredeti magyar performanciában talán elő sem forduló *nigger*-hez képest. Újabban azonban a sajtó nyelve a *néger*-t is úgy kerüli, mint a lebecsülőnek ítélt népneveket. Helyettesítői az *afrikai*, ill. *afro-amerikai* és a *fekete*. Az angolban a *Black*, főként az amerikai négekre vonatkoztatva, már valóságos népnévként funkcionál: a többi népnévhez hasonlóan nagy kezdőbetűvel írják (de a vele szemben álló *white*-ot nem; íme egy idézet: „Black leaders [...] believe that their society should not be segregated from white society”, az „Issues in Sociolinguistics” című kötetből, szerk. O. Uribe-Villegas, Mouton 1977. 129). Nevetséges lenne beleszólni, hogy az amerikai négekre hogyan nevezzék magukat angolul, de a magyar szóhasználat szempontjából nem tartom kíváncsnak, hogy a *néger*-t ki szorítsa a *fekete*, amely nemcsak erősen meg van terhelve szemantikailag, hanem ráadásul gyakran előnytelen képzeteket idéz (gyász, pizok, gonoszság, fene).

2.2.3. Némely népnév mellett választékos szinonimaként él az illető nép ókori elődjének neve: *angol* ~ *brit*, *francia* ~ *gall*, *görög* ~ *hellén*, *német* ~ *germán* vagy *teuton*, *svájci* ~ *helvét*. A TESz. idézi Kultsár Hazai Tudósításai-ból, 1807-ből: „Talán Angliát is jobb volna *Brit* országnak, az Anglusokat *Brittoknak* nevezni”. A *brit* — bár nem mély hangrenddel — valóban elterjedt, s ebben bizonyára szerepe volt az angol szóhasználat hatásának. Egyrészt állampolgársági név, másrészt szélesebb körű az *angolnál*: magába foglalja a skótot, a walesit és az írt is (a Világatlasz 1978. így részletezi Kanada brit lakosságának származását). A *gall* és a *germán* szűkebb használatú: olyan szókapcsolatokban él, amelyek a francia, illetőleg a német nép jellegzetesnek vélt tulajdonságait (pl. *gall szellem*, *germán alaposság*) vagy szimbolikus megjelenítéseit (*gall kakas*, *germán tölgy*) fejezik ki. A „gall szellem” nekünk finom, csípős, ironikus szellemességet jelent, noha maguk a franciák a vaskos, szabadszájú tréfalkozást illetik a *gaulois* jelzővel. A *teuton* többnyire a német harciassághoz kapcsolódik pejoratív hangulattal (*teuton kardcsörtetés*), a *helvét* pedig a kálvinizmushoz (*helvét hitvallás*).

Itt említhetők a *magyar* népnév romantikus-nacionalista, századunkban már jobbra ironikus vagy önironikus színezettel használt szinonimái, a *hun* és a *szittyá* (vö. „Hódították ez országot Derék, lelkes, úri *szittyák*”, Ady: Történelmi lecke fiúknak, „*Hunok* Párisban”, Illyés Gyula). Elterjedésükben az Árpád-kori gestaírók ludasak. Anonymusnál Álmos vezér így szól vitézeihez: „*Szittyák*, bajtársaim, nagyvitéz férfiak!” (Pais Dezső fordítása, l. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Gondolat 1975. 141), Árpád is így: „*Szittyák*, kik [...] a *hungarus* nevet kaptátok” (i.m. 164). A Gesta Ungarorumban olvasható „a *magyarok*, vagyis *hunok*” (i.m. 129), Kézainál „a *hunok*, vagyis *magyarok*” (i.m. 183) azonosítás. Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarokat a külföldi kortársak is különféle neveken ismerték; egy bizánci krónika három egymást követő mondatban *ungrok*-at, *hunok*-at és *türkök*-et említ (i.m. 105), s elég sűrűn előfordulnak (nemegyszer fejtörést okoznak vagy messzemenő következtetésekre vezetnek) az ilyen fordulatok: „az *avarok*, akiket *magyaroknak* neveznek” (Fuldai évkönyvek, i. m. 211–3), „az *avarok*, akiket most *magyaroknak* hívunk” (Widukind, i. m. 246), „abban az időben nem *türköknek* mondták őket, hanem valamilyen okból *sabartoi asphaloi*-nak nevezték” (Bíborbanszületett Konstantin, i. m. 118). Nem csupán a magyarok megnevezésében volt ilyen ingadozó a kortársak szóhasználata; ugyanebben a szöveggyűjteményben olvasható: „A *bese-nyők*, akiket korábban *kangarnak* neveztek” (Konstantin, i. h.), „a *szkitáktól*, mégpedig a *kazároktól* jöttek, akiket *bolgároknak* neveznek” (Nesztor-krónika, i. m. 126), „a *poljánok*, akiket ma *oroszoknak* hívnak” (i. h.), „a *rúszok*, akiket más néven *normannoknak* hívnak” (Liudprand, i. m. 224).

3. Természetesen nemigen tulajdoníthatunk az ezer évvel ezelőtti szerzőknek olyan pontos ismereteket az idegen népekre vonatkozóan, hogy ezeket az azonosításokat szó szerint lehessen venni; ugyanaz az elnevezés különböző népeket is fedhet. Ilyen több denotációjú népneveink ma is vannak. *Tatár* nemcsak egy kelet-európai, török nyelvű nép neve, hanem a XIII. századi mongol hódítóké is, akár azért, mert a „tatárjárás”-ban török népek is harcoltak mongol vezetés alatt, akár a hasonló arctípus miatt; mindenesetre nem egyértelmű, hogy a tatárokat emlegető frazeológiai egységeink, szólásaink, szállóigéink („nem hajt a tatár”, „mi a tatár?”, „kutyafejű tatár”, „török és

tatár”, „*szegény tatár*” stb.) a tatárjárásra utalnak-e vagy a krími tatárokra, akikkel a török hódoltság idején a nemzeti emlékezetben ugyancsak mély nyomot hagyó kellemetlen ismeretségünk volt. (A *török*–*tatár* sorrend az utóbbi mellett szól.) A *mór* szó hallatán hol a jellegzetes építészeti és díszítő-művészeti stílust létrehozó spanyolországi arabokra gondolunk, hol a sötét bőrű, „szerecsen” Othellóra — *szerecsen* szavunk is így keletkezett a *szaracén*-ből, de itt végbement az alak- és jelentésmegoszlás, amelyre alább a 4.1. pontban fogok kitérni. A magyar őstörténetben szereplő *avar* népek valószínűleg semmi köze nincs a mai, kaukázusi *avarok*-hoz.

Közelebbi rokonok, de nem azonosak a *vend*-nek nevezett népcsoportok: a nyugat-magyarországi szlovének és a lausitzi szorbok. *Szász*-nak legalább öt különböző népcsoportot nevezünk: 1. egy ókori germán népet az Északi-tenger közelében, a ma Alsó-Szászországnak (Niedersachsen) nevezett területen, 2. a hun mondából és Arany János műveiből „*Detre szász*” néven ismert veronai *Detre*=*Dietrich von Bern*=Nagy Teoderik népét, vagyis a gótot, 3. annak az egykori német államnak jellegzetes nyelvjárású népét, amelynek Drezda volt a fővárosa, 4. az erdélyi németeket, akiknek ősei a XII. században főként a Rajna vidékéről települtek be, 5. a szepességi németeket, más néven *cipszerek*-et. A *sváb* szó két német népcsoportot jelöl, a németországi Svábföld (Schwaben) lakosságát és a XVII. század után Magyarországra telepített, főleg bajor eredetű németeket; de gyakran használták pejoratív általánosításra, érvényét kiterjesztve a németek (illetve a Habsburg-korszakban az osztrákok) összességére. Ennek ellenére hazai németjeink nem érzik sértőnek a *sváb* elnevezést; minden farsangon lelkesen meghirdetik a „Sváb bál”-t.

3.1. Némely esetben a több nyelvrokon népre egyaránt vagy közösen használt elnevezés az idők folyamán leszűkült, specializálódott. Ismeretes, hogy az eredetileg általános 'szláv' jelentésű *tót* mindazokra a népekre vonatkozott, amelyek *slověne*-nek nevezték magukat, tehát a szlavóniai kaj-horvátokra, a szlovénekre és a szlovákokra, és csak a XIX. században korlátozódott a szlovákok megjelölésére (vö. TESz.). *Kistótfalu*, *Nagyítótfalu*, *Rábatótfalu*, *Tótszentmárton*, *Tótvázsony* és *Lengyeltóti* neve horvát vagy szlovén lakossággal van kapcsolatban (vö. FNESz.). Az általában nyugati újlatin népet jelölő *olasz* a *Bodrogolaszi*, *Olasz*, *Olaszfalu* és *Olaszliszka* helynevekben minden valószínűség szerint vallonokra vonatkozik (FNESz.); a 'talián' jelentés a Jókai-kódex óta mutatható ki (TESz.). A FNESz. *Vámosoroszi* szócikke „keleti szláv”, *Nagyoroszi* szócikke „galíciai” telepésekre utal. „*Oroszok*” címszó alatt még a Révai-lexikon 1916-ban megjelent XV. kötete is együtt tárgyalja a keleti szláv népeket, felsorolva a szinonim elnevezéseket: „1. *orosz*=*nagyorosz*=*moszka*=*moszkovita*=*kacap*; 2. *rutén*=*kisorosz*=*ukrajnai*=*ukrán*=*ruszin*=*chochol*, 3. *fehérorosz*.”

3.2. Jelentésváltozásra olyan értelemben, hogy egy kizárólagos denotációjú népnevet átviszünk egy másik népre, alig van példa. Vértés Edit említ néhányat (Nyr. 103: 276), de a *jász* 'iráni néptörzs tagja' > 'magyar néprajzi csoport tagja' jelentésváltozás nem névátvitel, hanem a denotátum megváltozásának eredménye: a jászok, akárcsak a török kunok és besenyők, beolvadtak a magyarságba. A *bolgár*, az *ír* és a *porosz* esetében is a denotátum változott meg, a nép nyelvet cserélt; a *normann* többszörösen is átalakult: az északi germán nép egy csoportja oroszra lett, egy másik franciává, majd francia hódítóként angollá. Inkább nevezhetjük névátvitelnek az *angolszászok* esetét: Anglia kora középkori, a normannok által leigázott népének nevét a XX.

században az angol nyelvű országok népére kezdtük alkalmazni: különösen a második világháború idején volt használatos összefoglaló elnevezésként az angolokra, amerikaiakra, kanadaikra, ausztrálokra stb.

4. Amikor a hangalak és a jelentés nem egyértelmű viszonya nehézséget okoz a megértésben, gyakran működésbe lép a nyelv rendező mechanizmusa: az alak- és jelentésmegoszlás. Több denotációjú népnevek, amint ezt a *tót*, az *olasz* és az *orosz* esetében láttuk, újabban megismert népnevek (*horvát, francia, rutén* stb.) forgalomba kerülése révén egyértelművé váltak. Azok a népnevek, amelyeket az összehasonlító nyelvészet tágabb értelemben nyelvcsaládok megnevezésére is használ (pl. *mongol, török*), a szaknyelvben a lehetséges félreértés kiküszöbölése végett megkülönböztető elemet kapnak, így a *mongol* nyelvek egyike a *halha-mongol* (a köznyelvben *mongol*), a *török* nyelvek egyike az *oszmán-török* (a köznyelvben *török*, régebbi irodalmi nyelvünkben *oszmán ~ ozmán ~ ottomán* is). A magyarban egybeesik a *román* nyelv és a *román* nyelvcsalád neve is; a kettősség feloldására több lehetőség van: vagy a román nyelvet nevezzük francia-német kölcsönszóval *rumén*-nak, vagy a nyelvcsaládot *újlatin*-nak, esetleg *neolatin*-nak vagy egyszerűen *latin*-nak.

4.1. Etimológiailag összefüggő névpárok, mint az *olasz ~ oláh, szerezsen ~ szaracén, szittya ~ szkíta, török ~ türök* többszörös átvétellel, tágabb értelemben vett szóhasadással különültek el. A *szláv ~ szlavón ~ szlovén ~ szlovák*, a *szerb ~ szorb*, a *brit ~ breton* alak- és jelentésmegoszlást készen vettük át. Érdekesen rendeződtek az *India* tulajdonnévvel kapcsolatos elnevezések. Sokáig a *hindu* szó volt használatos India népének jelölésére, pontatlanul, mert ez a szó nem népre, hanem vallási közösségre vonatkozik. Az *ind*, kissé régiesen *indus* sem kielégítő, hiszen a lakosság tekintélyes hányada nem indoeurópai nyelvű. Az *ind* nyelvészeti műszóként kristályosodott ki az indoeurópai nyelvcsalád Indiában élő ágának jelölésére, mégpedig főként történeti vonatkozásban (vö. *óind, középind, újind*). Az *újind* nyelvek nevei közül az *India* szócsaládjához tartozók *hindi* és *hindusztáni* alakban rögzödtek. (A VNy. szerint a *hindi* — akár a *török* és a *mongol* — nyelvcsaládra és nyelvre is vonatkozik: a *hindi* csoport egyik ága a *hindusztáni*, ennek pedig egyik változata a szűkebb értelemben vett *hindi*, vö. i. m. 32.) India lakosainak olyan megnevezésére, amelybe a nem ind nyelvűek és a nem hindu vallásúak roppant tömegei is beleférnek, úgy látszik, csak a nem nagyon jó hangzású *indiaiak* alkalmas. Így írja a napisajtó, így olvashatjuk a Nagyvilágban (1979. 12: 1747–8) egy tamil nemzetiségű íróval kapcsolatban. Az *indiai*-tól viszont szerencsésen elkülönítettük az *indián* (kissé régiesen *indiánus*) elnevezést, a megöröködött kolumbuszi tévedést; mint a TESz. adatai mutatják, a XVII–XVIII. században még az *indiánus* is jelenthetett indiait, az *indus* is indiánt, s az angol *Indian*, a francia *Indien* ma is kettős denotációjú.

4.2. Szinonim népnevek kapcsolatos előfordulása, mint a Vértes Edit által idézett „Muszka, *polyák, lengyel*” (Nyr. 103: 273) vagy „*Rácok és Szerbú-sok*” (1801. Dugonics: Magyar. Uradalm. 112. NSz.) arra vall, hogy ezek nem mindig azonos jelentésűek. 1800 táján több adat van a *rác*-nak 'trák' jelentésére: Simai Kristóf a VSzót.-ban *Thrux, Rascianus* latin megfelelőjét adja; „Lycurgusról a' *Trázok*' vagy *Rátzok*' régi Királyáról” ír Mátyus István (1792. Ó és új Diaet. V. 417), ugyanó Orpheus nagyapját (i. m. 157), Sándor István pedig Phaedrúst minősíti *Rátz*-nak (1799. Sokféle VI. 29. NSz.). A fenti Dugonics-idézet azonban „Nagy-Szervia lakosi”-ra vonatkozik, tehát aligha az

ókorban eltűnt trákokra, inkább valamely déli szláv népcsoportra (bosnyák, macedón?); hasonlóképpen értelmezhető ez a felsorolás Kazinczy levelezéséből: „Csehekre, Tótokra, Sclavonierekre, *Ráczokra, Serbusokra*” (1812. X. 296. Kenderessy M. NSz.). Mai szótáraink szerint főként a magyarországi szerbeket nevezték rácoknak; ez tűnik ki 1848–49 szóhasználatából: „Ellenünk lázították a’ horvátot, a’ szerbet, *rácztot*, a’ morvát, az oláhot, a’ szászót” (1848. Életképek II. 483. NSz.), „Szerbiában a *rác* lázadás tápláléka székhelyén” (Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. Szerk. Tóth Gyula. Szépirodalmi 1978. 1: 48).

A *szerb ~ rác* viszonyához hasonlóan az *ukrán* (elavult szinonimával *kisorosz*) népnek azt a csoportját, amely a történelmi Magyarország területén, az Északkeleti-Kárpátok vidékén, az úgynevezett Kárpátalján vagy Ruszinszékben élt, *rusznyák*-nak vagy *rutén*-nek nevezték. 1848-ban ezt írta Popovics Bazil munkácsi püspök: „a magyarhoni orosz nem *rusznyák*, hanem *ruszin*-nak nevezi magát anya-nyelvén, következésképpen őt orosz-*rusznyáknak* írni annyit tesz, mint például német helyett illyképpen fejezni ki magát: német deutscher” (Kossuth Hirlapja 275. NSz.). A kissé sántító analógiából kitűnik, hogy legalább négyféle elnevezés járta, és hogy a *ruszin* mint belső elnevezés szorította ki szinonimáit, akárcsak a *szerb* a *rác*-ot, a *szlovák* a *tót*-ot — de csak átmenetileg, mert amióta a terület Ukrajnához tartozik, a népcsoport neve *kárpátukrán*. Másutt is élnek ukránok: a Nagyvilágban olvastam „csehszlovákiai lengyel és *ukrán* szerzők”-ről (1979. 4: 619), a Népszabadság 1980. jan. 3-i számában pedig „a vajdasági tudományos és művészeti akadémia” megalakulásáról, amelynek a híradás szerint egyenrangú nyelvei a szerb, horvát, magyar, szlovák, román és — meglepetésemre — *ruszin*.

4.3. A *macedón* szó, amelynek *makedón* alakváltozata is van, két különböző népet jelöl: Nagy Sándor ókori népét és Jugoszlávia egyik tagállamának szláv népét. Meggondolandó, hogy nem lehetne-e mesterségesen alak- és jelentéskülönítést létrehozni, „szóhasítást” végezni: *makedón*-nak nevezni az egyik népet és *macedón*-nak a másikat (hogy melyiket minek, az megegyezés kérdése). A VNy. az ókorit *makedóniai*-nak nevezi, és hangsúlyozza, hogy nem szabad összetéveszteni a délszláv *makedón*-nal (i. m. 47).

5. Nem mindig sikerül az alak- és jelentésmegoszlást egyértelműen végbeinni. A szakirodalomban elég sok ellentmondást fedezhetünk fel; talán érdemes egy-két, nálunk kevésbé ismert európai nép és nyelv példáját megemlíteni. A dél-svájci és észak-olaszországi Alpok vidékén beszélt újlatin nyelv a VNy. szerint (55) *rétoromán* vagy *ladin*; a *rétoromán* elnevezést inkább német, a *ladin*-t inkább olasz nyelvterületen használják (vö. Gerhard Rohlfs: *Rätoromanisch. Die Sonderstellung des Rätoromanischen* . . . München 1975. 3). Világirodalmi Lexikonunk *ladin irodalom* címszó alatt a *friuli* (vagy *friauli* vagy *furlán*) irodalmat tárgyalja, a szerző tehát a *ladin*-t a rétorománnak Olaszországban beszélt változatával azonosítja. Alwin Kuhn „Die romanischen Sprachen” című könyve (Bern 1951. 241–259) a rétorománt „*friaulisch*”, „*ladinisch*” és „*bündnerromanisch*” csoportokra tagolja. Az utóbbi, a svájci Graubünden kantonban beszélt változat Svájc negyedik hivatalos nyelve, a VNy. szerint *romans* vagy *rumans* (55); az 1948. évi Bibliotheca Világatlasz szerint Svájc lakosságának bizonyos hányada „*romontsch* (*rätoromán, ladin*) anyanyelvű”. A *ladin* tehát nemcsak az egyik rétoromán csoport neve, hanem

szinonimája lehet a másik két csoport nevének, a *friuli*-nak és a *romans*-nak, valamint az összefoglaló *rétoromán*-nak is.

A *provanszál* ~ *provenszál* ~ *provánszi* mellett újabban megjelent az *occitan* elnevezés. A montpellier-i egyetem „Centre d’Etudes Occitanes”, saját nyelvén „Centre d’Estudis Occitans” nevű intézményének „Obradors” című kiadványsorozata mindig ezt a kifejezést használja. Az *occitan*-t átfogóbbnak tartják a *provençal*-nál, amely eredeti értelmében csak a Rhône-tól keletre fekvő *Provence* nyelvjárásaira vonatkozik (vö. Alwin Kuhn: i. m. 341). Bármennyire rokonszenvezem is az egykori „langue d’oc”-nak, a trubadúrok és félibrige-ek nyelvének rehabilitálásával, ezt az okfejtést nem tartom elegendőnek arra, hogy esetleg befogadjuk az „okcítán” (netán „okszitán”?) elnevezést, hiszen a *latin* is egy kicsiny terület, *Latium* nyelvjárása volt eredetileg.

Végül a *gael*-ről (vagy *gael-ről*?) csak annyit, hogy ez a VNy. szerint a szigeti kelta nyelvek egyik csoportja, egyszersmind a csoport egyik tagja, a Skóciában beszélt nyelv (56–57); ezzel szemben a Nagyvilág, miután megállapítja, hogy „a modern ír költészet angol nyelven szól”, Yeats-et, a nagy ír költőt idézi: „A nemzetem nyelve *gael*, de ez nem az anyanyelvem” (1979. 5: 773).

5.1. A jelentésviszonyok rendeződésének legradikálisabb, de nem feltétlenül legörvendetesebb módja, ha a fölöslegessé vált népnév feledésbe merül. A nemzeti egységesülés fontos történelmi-politikai folyamatával gyakran jár együtt az egyes néprészek, etnikai csoportok nevének kikopása legalábbis az aktív nyelvhasználatból. Erre a sorsra jutottak honfoglaláskori törzsneveink már az államalapítás idejére (csak helynevekben éltek tovább), s ennek néznek elébe az olyan elnevezések is, mint *barkó*, *csángó*, *hajdú*; talán Móra Ferenc volt az utolsó, aki — mintegy fél századdal ezelőtt — azzal büszkélkedett, hogy „Nagyon *kiskun* ember vagyok én ahhoz [ti. az önreklámozáshoz]. Ugyan az apám révén *jászkun* is”, és hozzáfűzte a szólásmondást: „*Nagykun* fényes, *kiskun* kényes, *jász* elmehet” (l. Daru utcától a Móra Ferenc utcáig, Szépirodalmi 1979. 306). A *matyó* is jobbra csak egy népművészeti stílus elnevezéseként él. Hát még a közöttünk és körülöttünk lakó idegen népcsoportok nevei, amelyeknek kiküszöbölésében a nemzeti érzékenységnak is része volt: *bosnyák*, *bunyevác*, *hanák*, *hienc*, *hucul*, *mánta*, *móc*, *morva*, *sokác*, *tírpák* és a többi! Ha nem használjuk is ezeket aktuális vonatkozásban, ne töröljük ki szókincsünkől népeink történetének, a kárpát-medencei együttélésnek ezeket a színes emlékeit. Még a *poncihter*-ért és a *braunhaxler*-ért is kár lenne.

J. Soltész Katalin

Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői

Közigazgatási fogalmazásunk mennyiségi mutatóinak vizsgálata (Nyr. 105: 145–55) azt jelezte: van mit szemrevételezni a minőségi oldalon is. Az irat — eredeti rendeltetését tekintve — emberhez embertől érkező közlemény volna, tehát benne személynek kellene személyhez szólania. Valójában azonban e szándéknak és jellegnek kevés nyomát leljük: a hivatali irat sokkal inkább önkifejezésnek hat, szinte tekintet nélkül a címzettre (akár postai, akár kommunikációelméleti értelemben véve). — Nem kevesebb a probléma akkor sem, ha a hivatalos iratokat szövegműként vizsgáljuk, így később erre az oldalukra is rá kell tekinteni.

I. Szóhasználati problémák

Hivatalos iratainkra általánosságban is jellemző, hogy szóhasználatuk eltér a mindennapitól. Ez némileg indokolt: a közigazgatásnak részben sajátos a fogalomvilága, részben meghaladja a köznapit a nyelvi igény szintje; s így hol szakkifejezések használatára kényszerül, hol pedig válogatásra a rokon értelmű, csak stílushatásukban eltérő nyelvi eszközök között. Az természetes, hogy a szakigazgatási szerv vezetője — mondjuk — egy birtokvitás ügyben más szavakat-kifejezéseket (is) használ, mint két vitatkozó szomszéd a két telek megszgyén. Nem természetes viszont a hivatalos fogalmazásnak az a leküzdhetetlennek tűnő jellemzője, hogy szóhasználatában nem akkor tér el a mindennapitól, amikor az *kényszerű*, hanem amikor csak *lehetőséges*. Berögződött szokás, hogy ha van egy gyakoribb és egy ritkább, egy rövidebb és egy testesebb, egy egyszavas és egy szerkezetes, egy egyszerűbb és egy bonyolultabb megoldásforma ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére, a hivatali írásbeliségben — de már a közéleti szóbeliségben is — föltétlenül a ritkább, a testesebb, a szerkezetes, a bonyolultabb kifejezés jelenik meg.

Listázzuk a leggyakoribbakat!

a) Pontoskodó és fontoskodó szóalakok

Ilyesfélére gondoljunk: „Özv. Tóth Jánosné kérelmét... hatáskör hiányában... *mellékelten* áttesszem” (a *mellékelten* el is hagyható); „A szülőket felhívom, hogy *nevezett* gyermeküket haladéktalanul... szállítsák be a *jelzett* intézetbe” (mindkét kiemelt szó fölösleges: a gyermek és az intézet — az előzmények után — úgyis csak a „nevezett” gyermek meg a „jelzett” intézet lehet). Lássuk ezt: „Megállapítom, hogy a kiskorúak az állami gondozás megszűnésével *fent nevezett* szülők szülői felügyelete alá kerülnek”. (Nos: akkor miért nem a *fent nevezett* kiskorúak? — s ha a szülőkre utalnánk pusztán, kétséges volna-e, hogy azok a korábban megnevezettekkel azonosak?!). — A pontoskodó és fontoskodó elemek itt hiányérzet nélkül elmaradhatnának.

Sokat egyszerűsíthetnénk az ilyen mondatokon is: „Az ügy áttételéről az ügyfelet *egyidejűleg* értesítettem” (elég: „az ügyfelet *is* értesítettem”); „Az eljáró vb-titkár tájékoztatja az ügyfeleket, *miszerint* ez az egyezség határozatnak minősül” (egyszerűbb: „tájékoztatja... *hogy* ez az egyezség”); „Rózsa Józsefnek az az állítása, *mely szerint* Balogh Józsefné állatai rendszeresen a kertjében legelnek...” (jó így: „az az állítása, *hogy*... állatai”); „*Amennyiben* a műszaki osztály az épületre fennmaradási engedélyt ad, a Cseh Gábor és Rab László közötti vita *az esetben* sem birtokvita” (azaz: „*Ha*... engedélyt ad, a... közötti vita *akkor* sem birtokvita”); „... a tanú kijelenti: vallomást tesz *abban az esetben*, ha ígéretet kap arra, hogy a vallomásáról Balogh József nem szerez tudomást” (röviden: „... vallomást tesz, *ha* ígéretet kap, *hogy*...”; pregnánsabban is elég így: „... csak *akkor* tesz vallomást, *ha*...”); „... a kérelmet *az esetben* sem bírálhatja el a balatonalmádi szakigazgatási szerv, ha *ily módon* nagyobb összegű segély *megállapítása lenne lehetséges*” (ugyanazt jelenti „*akkor* sem bírálhatja el... ha *így*... volna megállapítható”).

Bonyolultabb szerkezetek helyett névutós kapcsolatok, s névutós kapcsolatok helyett ragos alakok is megtennék sokszor. Mint itt: „A tanú, személyazonosságának igazolását *követően*... kijelenti, hogy...” (jobb: „... igazolása *után*...”); „... szíveskedjék helyszíni szemlét tartani annak megállapítása *végett*, hogy...” (azaz: „... annak megállapítására...”); „A tárgyban

nevezettek ügyében keletkezett gyámügyi iratokat — *fenti számú megkeresésének megfelelően* — mellékelten megküldöm” (elég ez: „Megkeresésére megküldöm...”)

Zavarhatják az átlagembert az ilyen hivatalos(kodó) kifejezések is: „*Jelen levelem egy példányát ... megküldöm*” (szokásosabb: „*E levelem ...*”; vagy egyszerűen: „*Levelem ...*”); „*Ács János ezen védekezését nem vehettem figyelembe ...*” (természetesebb: „*Ács Jánosnak ezt a védekezését ...*”); „*Ídeiglenes intézkedésként megengedem, hogy Szekeres József Rózsa u. 1. szám alatti lakos az ugyanezen cím alatti, tulajdonát képező házingatlanának lebontását ... megkezdjé*” (azaz: ... a *jelzett címen* tulajdonában levő ...); „*A becsatolt hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazolta, hogy ...*”, „*A becsatolt kereseti kimutatások alapján megállapítottam, hogy ...*” (elég: „*A csatolt ...*”; esetleg: „*A csatoltan benyújtott ...*”; vagy akár: „*A mellékelte ...*”)

Nyilván szakszerű, de az átlagpolgár számára ijesztő az efféle hivatalos kifejezés: „... *amennyiben* rendelkezésemnek nem tesz eleget, a határozatban foglaltakat pénzbírság kiszabásával fogom *kikényszeríteni*” (azaz: „... *ha ...* nem tesz eleget, határozatomnak pénzbírság kiszabásával fogok *érvényt szerezni*”); „... *ellenkező esetben* 1000 Ft-ig terjedő pénzbírság kiszabásával fogom a teljesítést *kikényszeríteni*” (itt is „... *különben* a határozatban foglaltaknak ... kiszabásával *szerezek érvényt*”). Egyszerű polgárhoz szólva fölöslegesen szakszerűsködő ez is: „... felhívom, hogy elszámolását — e felhívás kézhez vételétől számított három napon belül — *terjessze elő. Ellenkező esetben ... pénzbírsággal sújtható*” (jobb: „... elszámolását — *adja be. Különben ... kell sújtanom*”). Ugyanúgy ez is: „*A jogorvoslati utat megnyitottam, mert arra a hivatkozott HM sz. rendelet 20. §. (2) bek. lehetőséget biztosított*” (alighanem így: „*A fellebbezési lehetőséget megadtam, az idézett MH-rendelet 20. §-ának (2) bekezdése értelmében*”, vagy: „... *alapján*”).

b) Fölösleges — sőt pontatlanságra vezető — körülírások

Rokon jelenség az előbbivel: „Az apa megfelelő lakással és jövedelemmel *rendelkezik ...*” (elég: „Az apának megfelelő lakása és jövedelme *van ...*”); „Nemesvámos község *nem rendelkezik elegendő költségvetési kerettel ...*” (minthogy szociális segélyről van szó: „N. községnek *szűk* — vagy: *csekély* — a költségvetési kerete ...”). Hasonlóan: „... a Bogár Béla birtokát *képező és a Répás dűlőben fekvő 365/2 hrsz. alatti ingatlan ...*” (azaz: „a ... birtokában levő, a Répás ...”) — Több hasonlót sűrítő példa: „Kovács Mária kiskorú állami gondozásba vételére az anya kérelme, *valamint* az apa hozzájárulása alapján *került sor*” (tartalmilag ugyanaz: „... gondozásba vétele az anya kérelme és ... hozzájárulása alapján *történt*”); ugyanígy: „Ilyen intézkedésre tudomásunk szerint már korábbi lakóhelyén is *sor került*” (vagyis: „Ilyen intézkedés ... is *történt*”).

E legutóbbi példánk átvezet az úgynevezett „duplafenekű”, azaz a fölöslegesen körülíró kifejezések körébe. Hivatalos fogalmazásunk bővelkedik az ilyenekben: „... megváltozott körülményei a költségmentességet nem *teszik indokolttá*” (egyszerűbben: „nem *indokolják*”); „... a határozat ellen április 2-án *fellebbezéssel élt*” (vagyis: „*fellebbezett*”); „... a kezdésről írásos *bejelentést* kell *tennie* a II. ker. hivatal pénzügyi osztályához” („... kezdését írásban *be kell jelentenie* a ... osztályának”); „... igazolta, hogy ... a házasságkötés sem a kiskorúra, sem utódaira káros hatással *nem jár*” (tehát: „... a házasságkötés *nincs* káros hatással sem ...”). Még a *nyer* utótagúakból: „A tényállás

tisztázása során *bizonyítást nyert*, hogy . . .” (személytelenségét meghagyva is elég így: „. . . *bebizonyosodott*, hogy . . .”); „A bizonyítási eljárás során *megállapítást nyert* . . .” (azaz: „A bizonyítási eljárás *megállapította* . . .”): Kétszerezve: „Vizsgálataim során *megállapítást nyert*, hogy mindkét szülő rendesen dolgozik, az apa fizetését terhelő letiltás *kifizetését nyert* . . .” (az első személyesíthető, hiszen a „vizsgálataim” ezt indokolja; a második más módon fogalmazható személytelenül: „Vizsgálataim során *megállapíthattam*, hogy . . . letiltás *kifizetése megtörtént*”).

Az, hogy egyetlen mondaton belül kétszer is előfordul ilyen „duplafenekű” kifejezés, elég gyakori: „Az anyának ez az állítása nem *nyert bizonyítást*, de ennek *bizonyítottága* egymagában nem *szolgált* volna *alapul* arra, hogy az apa részére a láthatást *ne biztosítsam*” (tehát: „Az anyának ez az állítása *bebizonyítatlan*; de egymagában akkor sem *volna ok* a láthatás *megtagadására*, ha *bebizonyosodnék*”); „Határozatom nem- vagy nem teljes mértékben való végrehajtása *esetén személyével szemben* 1000.— Ft-ig terjedhető pénzbírság *kiszabásával élék*” (talán: „Ha határozatomat nem hajtja — vagy nem teljesen hajtja — végre, 1000.— Ft-ig terjedő pénzbírságot *szabok ki*”; — ha pedig a törvénynek objektív jellegét kívánja hangsúlyozni: „. . . pénzbírságot kell kiszabnom”).

Nem ritka az ennél töményebb „hivataloskodás” sem: „Védekezésük nem fogadható el, mert az építési hatóság engedélye nélkül semmilyen körülmény *fennforgása* sem engedi az engedélyezés *alá tartozó* létesítmény *kivitelezését*” (mondjuk: „. . . semmiféle körülmény *nem indokolja* engedélyhez kötött épület *létesítését*”, vagy: „. . . *felépítését*”); „Helyszíni szemle során megállapítást *nyert*, hogy Bagi István tulajdonát *képező* telken egy szép . . . hétvégi ház áll, *mely után* eddig sem bevallás, sem adózás *nem történt*” (azaz: „. . . megállapítottuk, hogy a . . . tulajdonában *levő* telken egy szép . . . hétvégi ház áll, *de az az* eddigi bevalláson *nem szerepel*, és *adót sem fizettek* utána”). És tovább: „Ügvésségünk általános törvényességi felügyeleti vizsgálatot *tartott* a járás területén a bírságügyek intézésének törvényessége *tárgyában*” (vagyis: „. . . vizsgálatat *ellenőrizte* . . . intézésének törvényességét”); „. . . tudomásul veszi, hogy ideiglenes intézkedésem *a felülbírálással* válik első fokú érdemi döntéssé, *amennyiben azt a felülbíráló szerv fenntartja*” (alighanem: „. . . intézkedésem csak *akkor* válik első fokú érdemi döntéssé, *ha a felülbíráló szerv jóváhagyja*”).

c) Egyéb fölösleges eltérések a mindennapitól

Egy-egy fölösleges — és fölöslegesen bonyolító — mozzanat van az ilyenekben: „Erre *való* hivatkozással kéri . . .”, „Erre hivatkozással *kérte* . . .”) elég: „Erre hivatkozva . . .”); ráadásul kettőzve: „A szülőket *a hivatkozott* jogszabály 68. §. (1) bekezdésének b) pontjára hivatkozással . . . részesítettem figyelemztetésben” (inkább: „. . . az *idézett* — vagy: *említett* — jogszabály . . . pontjára hivatkozva . . .” vagy: „. . . pontjának *alapján*, esetleg: *értelmében* . . .”); „. . . előadta, hogy az *igazolni* kért tényt ideiglenes lakóhelyén könnyebben tudná bizonyítani” (jobb megoldások: „. . . az *említett* tényt . . .” vagy: a *kérdéses* tényt . . .”; ha ez fontos: „. . . az *igazolandó* tényt . . .”; ha a kérés is fontos, akkor körülírva: „. . . a tényt, *amelynek igazolását kérte* . . .”). Zavaró még az ilyen cifrázás is: „. . . nyugdíját 1971. aug. 1. napjától kezdődően a kirendelt ideiglenes gondnok kezeihez folyósítsa” (vagy: „. . . aug. 1-jétől, vagy legfölbjebb: . . . aug. 1-től kezdve . . .”).

Már csak ebben a stílusnemben jelenik meg a ragozott alakoknak — i képzővel ellátott formája, az eddig ismertetett szószaporításnak épp az ellen-

tettje. Hatásában azonos értékű vele: a mindennapitól való eltérést érezteti, főlegesen. Íme: „Az anya az apa részére biztosított láthatás újbóli szabályozását kérte” (= „... láthatásnak újból való...”); „tanúként meghallgatás” (= „tanúként való meghallgatás”); „unokáját szereti, *annak* látogatáskori ellátására alkalmas” (= „... szereti, és alkalmas arra, hogy látogatásakor ellássa”); „A kiskorú állami gondozásával kapcsolatos költségek *részbeni* megtérítéseként” (= „... *részleges* megtérítéseként...”); „Nevezettek *feljelentési* cselekményükkel a... Korm. sz. rendelet 133. §-ában *meghatározott* szabálysértést követtek el...” (= „... a feljelentésben *leírt* cselekményük a... rendelet 133. §-a értelmében szabálysértésnek minősül...”).

d) A szakzsargon az iratokban

A hivatali nyelvhasználatnak — az eddigi taglalt pontoskodással épp ellentétben — van egy sajátos, pontatlan vonása is. A mindennapos (már ti. ügyintézési szinten mindennapos) kifejezésekből ugyanis gyakran kimarad egy-egy ütem, egy-egy olyan láncszem, amelynek hiánya előszóban talán megbocsátható, de írásban zavaró. Ennek a beszédbeli zsargonnak figyelmetlen rögzítésére utalnak a következő példák: „*Jogerő után* egy példány az irattárba helyezendő” (azaz: „*Jogerőre emelkedés után...*”); „a csatolt három irat elegendőnek bizonyult az *iparkiadáshoz*” (ti. „az *iparendély* kiadásához”).

Különösen az iratok tárgymegjelölésében gyakoriak ezek a szakzsargon jellegű „becemegnevezések”. „Tárgy: Takács Béla... *anyakönyvi ügye*” (az iratból kiderült: „... anyakönyvi *kivonatának ügye*”); „Tárgy: Nagy János *iparkérélmé*” (pontosabban: „... *iparendély iránti kérelme*”); „Tárgy: Iparfolytatás” (azaz: „(kis)ipari *tevékenység* folytatása”).

Néhány ige mellől szinte következetesen elmarad már az a szó, amelyikre közvetlenül vonatkozik, s amely így az átkötő láncszem volna a továbbiakhoz. Megszoktuk már: „*Megkeresen* a Csongrád megyei Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Intézet Igazgatóját, *hogy* ... a kiskorúak kiadásáról gondoskodjék”; vagy: „*Megkeresem* a Szegedi Konzervgyár Bérosztályát, *hogy* ... levonását ... szüntesse be” (a *megkeresen* helyén van, de az nem jelent egyben kérést is; tehát: „*Megkeresem ... igazgatóját, kérve, hogy ...*”). — Hasonló csúszások: „*Felhívja* a fellebbezőt, hogy a bírság összegét ... 8 napon belül *köteles* befizetni ...” (a két ige nem illik össze; vagy: „*Felhívom, hogy ... fizesse be ...*”; vagy: „*Figyelmeztetem, hogy ... köteles* befizetni ...”). — „Az eredeti *birtokállapotnak* hatósági úton történő *végrehajtása* az 1957. évi IV. tv. 74. §-a (2) bek. alapul” (nyilván: „Az eredeti birtokállapotnak ... úton való *helyreállítása ...*”; vagy: „Az eredeti birtokállapot *helyreállításának* ... való végrehajtása”; — ami nem mindegy, de a szövegből még kevésbé világos, hogy melyikről van szó). — „A fenti hatásköri vita eldöntéséről ... szakigazgatási szerv vezetőjét leíratom egy másolatával *egyidejűleg* értesítem” (világosabb: „... Vezetőjét is értesítem, *e* leíratom egy másolatának *megküldésével*”).

2. A fogalmazás személytelensége

Az ügyintéző természetesen a hivatalát képviseli. De ő képviseli a hivatalát. S az ügyfél, akivel érintkezésbe kerül a maga tevékenysége közben, természetesen valamilyen ügynek szereplője. Ám attól még *ön maga* marad, nem pedig tartozéka vagy épp melléklete az ügydarabnak. — Mindebből az

következik: bármennyire is ügyintéző szól ügyfélhez (vagy beszél ügyfélről), valójában ember szól emberhez; sőt partner partnerhoz, ha a kommunikációs kapcsolat felől nézzük.

Ennek mégis gyakran az ellenkezőjét tapasztaljuk; hol szóhasználatban, hol fogalmazásmódban.

a) Az ügyfelet személytelenítő kifejezések

Általános személytelenítő elemmel: „Papp Anna a tanúvallomást megtagadta, ezért őt . . . pénzbírság megfizetésére kötelezte. *Nevezett* . . . fellebbezéssel élt . . . A bírság összegének mérséklésétől eltekintettem, mert *nevezett* anyagi helyzete nem teszi indokolttá . . .” (mindkétszer szerepelhetne a „nevezett” neve, azaz: *Papp Anna*). — „Kovács Jánost a tárgyan megjelölt ügyben ismételtlen megidéztam. Mivel *nevezett* az ismételt idézésre sem jelent meg . . .” (itt a személytelen személyesítés egyszerűen törölhető volna: „Mivel az ismételt idézésre sem jelent meg . . .”; nyilvánvaló a szövegből, holgy „nevezett”-ről, azaz Kovács Jánosról van szó).

Nem javít a személytelenségen — sőt majdhogynem sértő — a címzettnek vagy szóba hozottnak „konkrétabb”, az eljárás természete és az abban betöltött szerepe szerinti „megnevezése”. Például szabálysértési ügyben: „Ha az *elkövető* a kötelezettségének nem tesz eleget . . .”) róla szólva a nevét használhatjuk: „Ha *Kovács Pál* . . . nem tesz eleget . . .”; neki címzett iratban, azaz hozzá beszélve név nélkül: „Ha kötelezettségének . . .”). Egy másik ügyben: „. . . köteleztem Tar Imre nemesvárosi lakost, hogy . . . Mivel *kötelezett* e határozatomban foglaltaknak nem tett eleget . . .” (róla szólván a nevével: „Mivel *Tar Imre* nem tett eleget a határozat előírásainak . . .”). — Kérvény elbírálásakor: „A családi segélyt csak 1972. május 31-ig állapítottam meg, mert *kérelmező* júniusban már . . . rendes havi fizetésben részesül . . .” (itt is jobb a név); hasonlóan: „Elrendelem az együttesen kezelt adóbevételek terhére *kérelmező* 467/1971. sz. számlalapján nyilvántartott . . . túlfizetés átutalását Békés Községi Tanács V. B. Szakigazgatási Szervének . . . sz. egyenesadó-beszedési számlájára, *kérelmező* számlalapjára . . .”

b) Egyéb, ügyfelet vagy hivatalt személytelenítő formulák

A leggyakoribb eszköz erre az -ás/és képzős igei származék: „alulírott kérem a terhemre kimutatott 1460 Ft adóhátraléknak méltányosság címén történő törlését” (minthogy a „törlés” nem magától „történik”: „. . . kérem: szíveskedjék a . . . hátralékot . . . címén *törölni*”); „Kérem a felsorolt okmányok beküldését, mert enélkül a határozat nem *hozható* meg” (mindkét oldalon személyesítve: „Kérem, küldje be a felsorolt okmányokat, mert enélkül nem *hozhatom* meg a határozatot”). — Személyesíthető még az ilyen — általánosabb — rendelkezés is: „Az idézésre *történő* megjelenés állampolgári kötelesség, amelynek elmulasztása vagy a helyszíni szemle más módon *történő* akadályozása törvényben meghatározott következményekkel járhat” (azaz: „Felhívom a figyelmét arra, hogy az idézésre állampolgári kötelessége megjelenni. Aki ezt elmulasztja, vagy a helyszíni szemle megtartását más módon akadályozza, arra a törvényben meghatározott következmények hárulnak”).

Személyesítést kívánnak gyakran egyéb formulák is. Megszoktuk már ezt: „*Válasz esetén kérjük* erre a számra hivatkozni” (pedig címzettnek szól, tehát írhatnánk így: „Ha választ *küld*, *szíveskedjék* erre a . . .”) — Sablonszerűen ismétlődik ez is: „. . . 600 Ft gyámügyi segélyt folyósítottam Önnek, 15 napon belül *történő* elszámolási kötelezettség *mellett*” (a címzetthez szólva:

„... folyósítottam Önnek azzal, hogy az összeg felhasználásáról 15 napon belül el kell számolnia”).

De nem kell föltétlenül a személytelenség mögé húzódnuk a hivataloknak sem. „Figyelmeztetem, hogy ... ha ennek az ismételt idézésnek sem tenne eleget, 500 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal sújtható, és elővezetése is elrendelhető”, (személyesebben: „... sújthatom és ... elrendelhetem”; akár így is: „... és *jogom van* elővezetését is elrendelni”). S persze személyesebb lehet a másik hivatal is. Például ha neki írunk: „Elrendelem ... elővezetését. *Megkeresem* a ... rendőrkapitányságot az elővezetés foganatosítására” (azaz: „*Kérem* a ... rendőrkapitányságot, hogy az elővezetést *hajtsa végre*”). Ha meg róla szólunk: „... ha okmányait nem adja be időben, iratait hiányosan terjesztem fel a járási hivatal szakigazgatási szervéhez, *aminek* következménye kérelmének elutasítása vagy ügyének elhúzódása lehet” (természetesebben: „... szervéhez. *Emiatt* azonban kérelmét elutasíthatják, illetőleg ügyének intézése elhúzódhat”). A küldő és a címzett hivatal egyaránt személyesítendő itt: „*Kérem* a tolmács kirendelésénél figyelembe venni, hogy az ügyben november 15. és 17. között tárgyalást kell tartani *annak érdekében, hogy* az törvényes határidőn belül érdemben elintézhető legyen” (ember emberhez szólva: „A tolmács kirendelések *szíveskedjék* figyelembe venni, hogy ... tárgyalást kell tartanunk, *ha* a törvényes határidőn belül érdemben el *akarjuk* intézni”).

Érintkezik a személyesség kérdésével az „aktívabb” megfogalmazás. Ezt szolgálta jó néhány javaslat az eddigiek közül is (pl. „15 napon belül *történő* elszámolási kötelezettség mellett” = „... *azzal*, hogy 15 napon belül *el kell számolnia*”). Máskor az „azzal” oldandó fel igével: „... az ügyben keletkezett iratokat ... megküldöm a ... vezetőjének *azzal*, hogy eljárási kötelezettségének tegyen eleget” (aktívabb megfogalmazásban: „... megküldöm a ... vezetőjének, *és kérem*, hogy ...”; vagy: „... *és felhívom*, hogy ...”). Olykor ennél is kisebb változtatással: „Határozatomról értesül: ...” (a túlzott passzivitást feloldva: „Határozatomról értesítést kap: ...”)

3. Mondatszerkesztési problémák

Mint a szóhasználatban, ugyanúgy a mondatok megszerkesztésében is kialakult egy sajátos, a hivatalos iratokat jellemző módor. Ez már akkor is megfontolandó volna, ha nem jelentene többet, csak grammatikai eltérést a mindennapitól. Ám legtöbbször mást is jelent — indítékában, de legalábbis hatásában —: érezhető elidegenedést a címzettől. Azt, hogy az irat megfogalmazása nem az olvasó számára történt, hanem — szándékosan vagy szándéktalanul — rá való tekintet nélkül.

a) A figyelmeztető előrejelzések hiánya

Nem grammatikai hiba, csak figyelmetlenség az olvasóval szemben, ha a birtokos jelzős szerkezetnek testesre növekedett jelzett szava előtt nem tesszük ki a birtokosra a *-nak-nek* ragot, s így az az első olvasásra alanynak érezhető: „Férjem 1973. október 20-án bekövetkezett halála óta egyedül élek ...” (világosabb: „Férjemnek ... halála óta ...”); „... áttette a balatonalmádi szakigazgatási szervhez özv. Nagy Józsefné nemesvámosi lakos rendszeres szociális segély megállapítása iránti kérelmét ...” (nem ő tette át, tehát: „... nemesvárosi lakosnak ... kérelmét ...”); „... szükségessé vált Kovács István ...

alatti lakos tanúkénti meghallgatása” (azaz: „... lakosnak tanúként való meghallgatása”).

b) Fölösleges előrevetések és alárendelések

Olykor fontos egy-egy alárendelt résznek az előre vetése: „Épp amikor hazaértem, megcsendült a telefon”; „Ha felszárad a kert, kapálhatunk”. Hivatali fogalmazásunkban azonban a szükségesnél jóval gyakrabban jelenik ez meg. — Sokszor a sorrend egyszerűen visszafordítható: „Értesítem, hogy ... helyszíni szemlét tartok. Amennyiben azt — jogainak érvényesítése végett — szükségesnek tartja, a helyszíni szemlén személyesen vagy képviselője útján részt vehet” (természetesebb súlyrendben: „... tartok. A helyszíni szemlén *joga van* személyesen vagy képviselője útján részt venni, ha ezt jogainak érvényesítése érdekében szükségesnek tartja”).

Még gyakoribb az, hogy nem is kellene alárendelni a közlemény első részét a másodiknak, mivel önálló és egyenlő rangú mindkettő. Tehát a sorrendet itt meg sem kell fordítani, csak a kapcsolást — az alárendelést — felbontani. Például: „*Minekutána* az ügyfél nálam is megjelent ... , kérem, hogy ... ” (önállósítva az elsőt; „Az ügyfél nálam is megjelent ... *Ezért* kérem, hogy ...); „*Bár* a lakóépület lebontásának engedélyezése a ... hatáskörbe tartozik, *de* ... ideiglenes intézkedésként a bontást engedélyeztem” (megfelelően súlypontosozva: „Lakóépületek lebontásának engedélyezése a ... hatáskörébe tartozik. Ideiglenes intézkedésként *mégis* engedélyt adtam a bontás megkezdésére”; „*Minthogy* tudomásunk szerint ilyen intézkedésre korábbi lakóhelyükön már sor került, kérem, szíveskedjék az ügyükben keletkezett iratokat címünkre megküldeni” (tagolva, s egy szükséges visszautalást is beiktatva: „Tudomásunk szerint ilyen intézkedés már ... is történt. *Ezért* kérem: *szíveskedjék* címünkre megküldeni az ügyükben *akkor* keletkezett iratokat”).

A fölösleges alárendelés nemcsak előrevetésként jelentkezik, hanem visszautalásként is: „Darvas Gáborné birtokvitás ügyének intézésére Kovács László főelőadót, ... jelölöm ki, *akit* erről leiratom másolatával *egyidejűleg* értesítek” (jobb kapcsolással, s más hibáját is javítva: „... jelölöm ki, *s erről* e leiratom egy másolatának *megküldésével* *őt is* értesítem”). — A személyre utaló vonatkozó névmás megtévesztő is lehet az időrendiség dolgában: „Minthogy a kiskorú az állami gondozásba vétel előtt az anyánál volt elhelyezve, meghallgattam az anyát, ... *aki* nem járult hozzá a kiskorúnak az apa részére történő kiadásához” (kérdéses: korábban nem járult hozzá, vagy a mostani megkérdezésekor; egyértelműbb is így: „... az anyát ... , *s ő* — vagy: *de ő* — nem járult hozzá ahhoz, hogy a gyermeket az apának kiadják”).

Gyakran fölösleges az *amely* vagy *mely* névmásos kapcsolás: „... kérelmet nyújtott be ... , *melyben* annak igazolását kérte, hogy ... ” (érdeme szerint önállósítva a két részközleményt: „... kérelmet nyújtott be ... *Ebben* ...); „... Bagi István tulajdonát képező telken egy ... hétvégi ház áll, *mely után* eddig sem bevallás, sem adózás nem történt” (más bajait is javítva: „... a Bagi István tulajdonában levő telken egy ... hétvégi ház áll, *de az* az eddig bevallás nem szerepel, s adót sem fizettek utána”). — Jelzőként is előtűnik a *mely*, de nemkevésbé helytelenül: „... engedély nélkül ... garázst építettek fel, *mely épületben* kísérleti sertéshizlalást szándékoztak folytatni” (azaz: „... építettek fel, *s ebben* ... ” vagy: „... *s ebben az épületben* ... ”).

A *mely* vagy *amely* névmás dologra, tárgyra utal vissza. Olykor azonban az előző mondatban jelzett cselekvésre, történésre vonatkoztatják, s ez értelmileg is zavaró, mert az olvasó „dolgot” keres mögötte. „Takács Béla ...

kérelmét . . . áteszem, *melyről* az ügyfelet egyidejűleg értesítem” (a *mely* itt a „kérelemre” utalna, az „áttevés” cselekvésére nem; azt így jelezhetnénk: „. . . áteszem, *s erről* az ügyfelet is értesítem”). „Az idézésre történő megjelenés állampolgári kötelesség, *amelynek* első ízben történő elmulasztása 200 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal járhat” (az *amelynek* a „kötelességre” utalhatna, holott itt a „megjelenés” cselekvésének elmulasztása bírságolandó; azaz — egyéb hibáin is segítve —: „. . . az idézésre állampolgári kötelessége megjelenni. *Aki ezt* elmulasztja, első ízben . . . pénzbírsággal sújtható”).

Egyenest megtévesztő az *amely* ebben a helyzetben: „Nagy Pál parkettázó kisiparos 1970. nov. 10-től 1971. május 1-ig bezárólag kívánta szüneteltetni az ipargyakorlatát, *amelyről* a 2174/1970. Ip. sz. határozat tesz említést” (nem tudni: az ipargyakorlatra vagy a szüneteltetésre kíván-e utalni az *amely*:; az ipargyakorlatra vonatkoztatva egyértelmű, de a szüneteltetést ez jelölné: „. . . az ipargyakorlatát. *Erről* . . .”). — Hasonló ez is: „. . . hivatalos tudomásom van arról, hogy jelentős ingatlan vagyonnal (családi ház, nyaraló) rendelkezik, *amely* — az egyébként is csekély összegű — eljárási költség viselése alóli mentesítését nem teszi indokolttá” (az *amely* egyértelműen a „vagyonra” utal, nem annak birtoklására; azt ez fejezné ki: „. . . ingatlan vagyona . . . van, *s ez* . . . nem teszi indokolttá”; de világosabb persze így: „. . . ingatlan vagyona van . . . *Így* indokolatlan volna mentesíteni az eljárásnak — egyébként is csekély — költségét alól”).

Az *ami* általánosabban utal vissza, mint az *amely*, tehát nemcsak tárgyra, dologra vonatkozhat, hanem cselekvésre, sőt az egész előző mondat tartalmára is: „félt, hogy kinevetik a többiek, *ami* nemegyszer megtörtént már vele”. De — mint vonatkozó névmás — alárendelést vezet be, s előidejűséget sejtet (ezt példánkban a *már* jelzi is). Ezért fölösleges kapcsolóelem az egyenrangú tagmondatok között, az ilyenekben: „Kérelmét azzal indokolta, hogy a kérdéses időpontban . . . orvosi vizsgálaton kellett részt vennie, *amit azonban* okmányokkal igazolni nem tud” (mivel az ellentét egyenrangú: „. . . részt vennie, *de ezt* . . . vagy: *ezt azonban* . . .”); s ugyanígy: „. . . felhívtam figyelmét eljárásának törvénytörő voltára, *ami azonban* nem vezetett eredményre” (egyéb szükséges igazítással együtt: „. . . felhívtam a figyelmét, hogy eljárása törvénytörő, *de ez* — vagy: *ez azonban* — nem vezetett eredményre”; egyszerűbben: „. . . figyelmeztettem, hogy . . .” „*de* eredménytelenül”).

Kísért még a csak hivatali iratokban továbbélő, bürokratikus *mikor is, miért is* kötőszós alárendelő — illetőleg ál-alárendelő — kapcsolás is: „. . . szabálysértést követtek el, *miért is* őket . . . pénzbírság megfizetésére kötelezem” (mivel tett és következmény itt egyenlő rangú: „. . . követtek el, *s ezért* őket . . .”).

S persze az ilyen kapcsolásformák halmozódhatnak egy-egy mondaton belül is: „. . . a gyermek apja a múlt évben meghalt, *aki után* havi 980 Ft özvegyi nyugdíjat kap, *amelyből* csak igen szűkösen tudnak megélni” (felszabadítva a részeket egymás nyomása alól: „. . . a gyermek apja a múlt évben meghalt. Az anya . . . kap *utána*; *ebből azonban* . . .”) — „Megállapítottam, hogy a Nagy Lajosné kertjében levő szőlőtőkékről mintegy 100 kg éretlen szőlő lehullott, *melynek* beérés utáni értéke 800 Ft. A kár felét azonban nem Péter Géza tehene okozta, hanem a jégesővel párosult zivatar, *amit* a szomszédos kertek hasonló állapota is bizonyít” „(. . . lehullott; *ennek* . . . értéke . . . hanem . . . zivatar. *Ezt* a . . . bizonyítja”).

c) A súlyponti rész elhelyezési hibái

Igen jellemző hivatali fogalmazásunkra a főhangsúlyos állítmánynak a mondat végére helyezése. Olyan bürokratikus örökség ez, amely alighanem a hajdani latin, majd német mintában gyökerezik. Legtöbbször mellékmondatban fordul elő, de indokolatlanul, hiszen a magyarban a főmondat súlyponti része legalább az utolsó előtti helyre törekszik, a mellékmondaté általában még előbbre. — Mégis: „Kérem a községi tanács vb-titkárát, hogy ügyemben a szükséges intézkedést *tegye meg*” (nyomatékosabb: „... hogy *tegye meg* ügyemben ...”); „Felhívom a figyelmét, hogy a helyszíni szemlére az épület kulcsait is *hozza magával*” (ez az elrendezés még „az épület kulcsait is” részt is súlytalanítja; kettős a nyomaték így: „... hogy a helyszíni szemlére *hozza magával* az épület kulcsait is”). — Különösen zavaró ez, ha ráadásul adatok zsúfolódnak a leghátulra került állítmány elé: „Kérem, hogy Frankovics Imre (született: Eisenstadt, 1961. március 5-én; anyja neve: Lukács Anna) születési anyakönyvi másolatát — hivatalos használatra — egy példányban címünkre *megküldeni szíveskedjék*” (átrendezve, s az adatokat el is különítve: „Kérem: *szíveskedjék* címünkre — hivatalos használatra — egy példányban megküldeni Frankovics Imre születési anyakönyvi másolatát. Adatai: született Eisenstadtban, 1961. március 5-én; anyja neve ...”)

Gyakori persze, hogy a mondatnak nem az állítmány a legnyomatékosabb része, hanem valamelyik másik elem. De az állítmány ilyenkor is központi helyzetű, mert közvetlenül a főhangsúlyos rész után áll, s vele együtt a mondat közepe felé törekszik. Tehát: „1969. július 1-jén Horváth Kálmán helybeli (Hegyi út 15) lakossal *tartási szerződést kötöttem*. Eltartóm azonban ...” (előbbre hozva: „1969. július 1-jén *tartási szerződést kötöttem* Horváth Kálmán helybeli lakossal. Címe: Hegyi utca 15”). — Ugyanígy: „Bogár Béla (Arany János u. 16) és Kiss Géza (Petőfi u. 10) balatonalmádi lakosok birtokvitás ügyében *szakértőként kirendelem*” (jobb így: „*Szakértőként kirendelem* Önt ...”; vagy: „*Kirendelem* Önt *szakértőül* ...”)

Ilyenkor is fontos, hogy a közlemény súlypontja az adatok elé kerüljön. Azaz: „262/1973. sz. megkeresésének megfelelően Kovács István Balatonalmádi, Mikes Kelemen u. 17. sz. alatti lakost — Novák Péter és Farkas Lajos nemesvámosi lakosok tartási szerződése ügyében — *tanúként kihallgattam*” (áttéve a súlypontot: „... sz. megkeresésének megfelelően *tanúként kihallgattam* Kovács Istvánt — *lakik*: ... — Novák ... ügyében”). — Még inkább indokolt a súlypont előre vetése ott, ahol a főmondatot egyébként közbevetett mellékmondat vágná ketté: „A 820/1973. számú, szeptember 11-én kelt határozatomat, melyben Csorba Péter balatonalmádi (Dűlő sor 10.) lakost 200 Ft pénzbírsággal sújtottam, *hatályon kívül helyezem*” (az ügyfelet nyilván az érdeklő legjobban: „*Hatályon kívül helyezem* azt a határozatomat — száma: ... , kelt: ... —, melyben ... sújtottam”). — Ugyanígy mellékmondatban is: „Ideiglenes intézkedésként megengedem, hogy Szekeres József Rózsa u. 1. szám alatti lakos az ugyanezen cím alatti, tulajdonát képező házingatlanának lebontását ... *azonnal megkezdje*” (más bajain is segítve: „... megengedem, hogy Szekeres ... lakos *azonnal megkezdje* a jelzett címen tulajdonában lévő házingatlan lebontását”).

Átalakítást kívánnak tehát az ilyen sablonos szövegek: „Felkérem, hogy Nagy János helybeli (Kiss János u. 5) lakos birtokvitás ügyében 1973. augusztus hó 12-én 13 órakor a községi tanácsháza 2. sz. szobájában *tanúként megjelenni szíveskedjék*” (jobb így kezdeni: „Felkérem: *szíveskedjék tanúként meg-*

jelenni Nagy János ... ügyében a ...”) — Hasonlóan: „1973. december 4-én 12 órára a községi tanácsházára Kovács Lajos előadóhoz történt szóbeli idézést tudomásul vettem” (a lényegével kezdve: „Tudomásul vettem azt a szóbeli idézést, hogy ... órákor meg kell jelennem a ... tanácsházán ... előadónál”).

d) Egyéb elrendezési kérdések

Olykor két olyan részlet is van a mondatban, amely — ha a másik nem volna ott — súlyponti rész lehetne. Ha összezsúfoljuk a kettőt, föltétlenül hatástalanítják egymást. Legjobb tehát szétkülöníteni őket: a fontosabbikat előre vetni, a másikat leghátulra, de külön kiemeléssel.

Nézzük ezt az iratot:

„Kiskorú Horváth Mária állami gondozásának megszüntetése ügyében, az apa (Horváth Márton, Balatonalmádi, Szekfű u. 6) kérelmére indult államigazgatási eljárást a gyermek elhelyezésének megváltoztatása iránt folyó per jogerős ítélettel történő befejezéséig felfüggesztem”.

Az érdemi kijelentés a legvégére szorult; egy kevésbé fontos mozzanat (ti. hogy „az apa kérelmére”) elnyomja a tulajdonképpeni tárgyat (az „államigazgatási eljárást”), és jelentéktelenné zsugorítja a felfüggesztés okát (azaz: „a ... per ... befejezéséig”). Ezt az egyetlen „egyszerű mondatot” (mert-hogy nyelvtanilag az, csak szerkezetileg nem éppen egyszerű) így kellene feloldani:

„Felfüggesztem a kiskorú Horváth Mária állami gondozásának megszüntetése ügyében indult államigazgatási eljárást arra az időre, amíg a gyermek elhelyezésének megváltoztatása ügyében folyó per jogerős ítélettel be nem fejeződik. (A megszüntetési eljárás az apa, Horváth Márton kérelmére indult; lakása: Balatonalmádi, Szekfű u. 6.).”

Önállósítást kíván az eredetiben odaszorított fontos mozzanat itt is:

„Szabó Imréné (Somos Ida) Nemesvámos, Hunyadi u. 11. szám alatti lakos részére, házassága felbontásának ügyében a veszprémi járásbírósnál történő felhasználásra igazolom, hogy ... — Ezt a bizonyítványt két tanú jegyzőkönyvbe foglalt vallomása alapján adtam ki.”

Átcsoportosítva:

„Szabó Imréné ... lakos részére igazolom, hogy ... — Ezt a bizonyítványt két tanú jegyzőkönyvbe foglalt vallomása alapján adtam ki, abból a célból, hogy Szabó Imréné házasságuk felbontása ügyében felhasználhassa a veszprémi járásbírósnál.”

S érdemes átgondolni az olyan iratokat — s főleg: űrlapokat —, amelyeken kétféle adatcsoport van, egy előző (amely már érvényét veszttette, csak tájékoztatásul szolgál), s egy érvényben levő. Íme, az egyik:

„Idézés. — Az 1972. május 8-ára szóló, Kovács Dezső birtokháborítási ügyében kiküldött idézésre nem jelent meg, ezért ismételtlen kérem Tóth István Nemesvámos, Takács u. 22. szám alatti lakost, hogy a fenti ügyben Nemesvámoson a tanácsháza fsz. 2. sz. helyiségében Balogh Béla előadónál 1972. május 17-én déli 12 órákor tanúként ügyfélként szíveskedjék megjelenni.”

Aki rápillant, először azt állapítja meg, hogy az elsőként feltüntetett időpont már elmúlt, s a név sem az övé. Így adminisztratív tévedésre gondol.

Ha tovább olvassa, akkor meg az „ismételten kérem” kitétel súlyát nem érzi eléggé. Célszerűbb ez az elrendezés:

„Idézés. — Ismételten kérem *Tóth István* nemesvámosi (Takács u. 22. sz. alatti) lakost, hogy jelenjék meg ügyfélként Nemesvámoson, a tanácsháza fsz. 2. sz. helyiségében Balogh Béla előadónál 1972. május 17-én déli 12 órakor, *Kovács Dezső* birtokháborítási ügyében. — E megismétlés azért vált szükségessé, mert a fenti ügyben kiküldött, 1972. május 8-ára szóló idézésemre nem jelent meg.”

Deme László

Gondolatok és észrevételek

Fábián Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról

(Megjelent a Magyar Nyelvőr 1980. április—júniusi számában)

A helyesírással kapcsolatban kétféle „rendszer”-re kell gondolnunk. „Írásrendszer”-en egy nyelv ortográfiáját értjük, az írásmód szabályosságainak összességét. A szabályzat „rendszer”-én az elrendezett szabályszöveg összefüggéseit, tagolódását és sorrendjét. — A 11. kiadásban (az eddigi jelek szerint) viszonylag új elrendezésben és megfogalmazásban jelennek meg a szabályok, de csak kevéssé fog változni a szabályok tartalma: az írásmód rendszere.

A címben jelzett tanulmány szerzőjének fő törekvése, hogy új grammatikai megvilágításban fűzze rendszerbe a jelenségeket: a több szóból létrejött alakulat utótagjának szófajából kiinduló korábbi szempont helyett most aszerint szedi sorba a típusokat, hogy a szorosabban összetartozó szavak milyen mondati viszonyban állnak egymással. De a korábbi rendszerezéshez hasonlóan párhuzamosan vizsgálja mindenütt, hogy az alakulat vett-e föl újabb jelentést is a két összetartozó szó jelentésének összege mellé, továbbá, hogy az alakulatban jelölt-e vagy jelöletlen a viszony. Az új elrendezés alapszempontja tehát az alárendelő viszonyú alakulatok (szókapcsolatok és összetételek) jeletéstani-alaktani vizsgálata.

Nyilvánvaló, hogy a szerzőt elsősorban fő törekvésének értéke érdekli: jó lesz-e az új típusú szabályzatrésze? Ezért az egyes javasolt szabályokra vonatkozó észrevételeimet csak a különírási-egybeírási szabálycsoport egészét érintő, elvinek ítélt gondolataim előrebocsátása után teszem meg.

Mondanivalómat helyenként kissé skeptikus hangnem sarkítja azzal a céllal, hogy újabb mérlegelésre ösztönözzek, kiemelve egy-egy eltérő nézetet. Amit írtam, általában nem a föltétlen változtatás igényével írtam, csak ajánlom a szerző és más érdeklődők szíves figyelmébe.

I.

A) Jó-e, sőt az előzőnél jobb-e az új elrendezés, az új megközelítés módszere? Erről a szempontból, a szerző fő törekvéséről röviden, de nem mellékesen nyilatkozom.

Egészében véve világos, jó elképzelés; érdemes volt megpróbálni ezt a módszert attól függetlenül, hogy a régít sem tartom alkalmatlannak. Ez így

többet ígér: a jelenségeket, úgy látszik, logikusabban fűzi össze, a szabálytartalom logikus összefüggése pedig nyilvánvalóan elősegíti majd a keresett szabály pontos fölismerését. A szerző önállóan és határozottan, de ugyanakkor körültekintően és óvatosan is alkotta meg az egybeírás új koncepcióját és rendszerét. Lényegre törekvő írását a szerény tömörség és a világos, rutinos kategorizálás jellemzi. — A rendszerezésre vonatkozó csekély észrevételeimet és fenntartásaimat a többi megjegyzéssel együtt adom elő majd abban a sorrendben, ahogyan a tanulmány olvasása közben jelentkeztek.

B) Az elrendezett anyag grammatikai sorrendje, tagolódásának mennyiségi arányai alkalmasak-e arra, hogy majd a szabályzat megfogalmazója egymás közötti összefüggéseiben is követhető, de semmiképpen sem zsúfolt szabályegységekre bonthassa az anyagot?

Jó lesz, ha majd az új kiadásban egyszerűbb rendszerrel sikerül ismertetni a szókapcsolatok és összetételek írásmódját. Az azonban csak látszólagos könnyítés, hogyha több egyszerű (és könnyen értelmezhető és alkalmazható) szabály helyébe kevesebb, de zsúfolt, bonyolult (nehezen föllelhető) szabályt teszünk. S az is, sőt az még inkább, ha idetartozó kérdéseket megkerülünk, sehol sem tárgyalunk.

Célszerű lenne ellenőrizni, mi maradt ki a tizedik kiadás és a későbbi szabályozások anyagából, esetleg akaratlanul. A hiányokat majd sokan észreveszik, ezért ezt az ellenőrzést most kellene elvégezni.

Ahogy hirtelenében megállapítottam, a tervezetből hiányzik a következő szabályok anyaga: 150., 170., 171., 173., 178., 179., 185., 186., 188—204., 208., 214—216., vagyis a vizsgált tanulmány a szabályzat idevonatkozó részéből nem tartalmaz mintegy harminc szabályt. Úgy sejtem, azért, mert, egy részük elévült, mások nem szabályzatba valók (részletkérdésekre vonatkoznak), többet pedig bizonyára máshová szánt a szerző. De lehet a hiányzók között néhány olyan is, melynek fölvétele szükséges lenne.

Ellenőrizni kellene, hogy az összevonással nem vált-e a jelenség helyenként rejtetté, analógiára elégtelenné. — Általában megfontolandó, hogy vajon mindig könnyítés és egyszerűsítés-e az, ha az aránylag rövid (és világos), tehát egy- vagy két-három szakaszos szabályok helyébe jóval kevesebb szabályt teszünk, de ezek között némelyek 10—14 szakaszra tagolódnak (lásd: A javasolt szabályok 10—12. pontja). Persze, az kétségtelen, hogy éppen a rokon jelenségek együttléte szemlélteti az összefüggéseket, melyekből logikusan következnek az egyedi szabályok.

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása c. fejezet tizenöt szabálykomplexumból áll. Így kissé zsúfoltnak hat, talán áttekinthetőbb lenne a nagyközönség számára, ha alcímeket iktatnánk be.

C) Az írásmód megváltoztatását célzó újító elemek megfelelnek-e nyelvünk jelenlegi alkatának, indokoltak-e az újítások, hol nem indokolt a mai szabálytartalom megtartása?

Ennek a szempontnak a mérlegelése számomra a leglényegesebb. Ugyanis bármilyen megközelítéssel vesszük is sorra a jelenségeket, a végcél a konkrét írásmód. Nos, e tekintetben a bölcs megfontolás jellemzi a tanulmányt. Kisebb mértékben tartalmaz újítást is, másrészt fölveti a vitás elképzeléseket is, sőt nemegyszer az olvasó bekapcsolódását kéri. Megítélésem szerint a szerző helyesen nyúlt a lényeges kérdéshez ebben is. A hangsúlyt arra helyezte, hogy

helyesírásunk rendszere, tehát majd az új megfogalmazású szabályzat tartalma is, lehetőleg ne sokat változzon. De nem kívánta elszalasztani az alkalmat, hogy az időszerűnek és szükségesnek látszó írásmódbeli újításoknak helyet adjon a szabályzatrészlegben. Úgy látom, egy-két részlet kivételével a tanulmány írásmódbeli rendelkezései jók, helyesírásunkat jobbra teszik.

D) A megfogalmazás megfelel-e annak a célnak, hogy a szabályzat minden mondata szigorúan egyértelmű, világos és analógiára alkalmas legyen?

Jó, közérthető szöveg végleges kialakításához, úgy gondolom, nem sok igazításra lenne szükség. Adva van a szerző világos és tömör fogalmazása. A kategóriák általában határozott megnevezéssel különülnek el egymástól, s ezek a megnevezések megfelelnek a mai nyelvtani terminológiának. Központi kérdés azonban egy kifejezésnek a hiánya, mely miatt a „szókapcsolat” hol valóban szókapcsolat, azaz különírt, de összetartozó szavakat jelent (nem ’szószerkezet’-et, ugyanis nem minden szókapcsolat szintagma, így pl. nem az: *láttam volna; ebéd után; ágról ágra*), hol meg csak azt jelöli, hogy két vagy több szó szorosabban összetartozik, s ezeket vagy egybeírjuk, vagy külön. (Az ilyen összetartozás eredményét nevezhetnénk „többszavas alakulat”-nak, röviden pedig csak *alakulat*-nak.) Ebből a hiányból azután fogalmazásbeli zavarok, ellentmondások származnak.

E) A szemléltető példa a anyag tartalmában és differenciáltságban szigorú összhangban áll-e a szabályszóveggel?

Ez a szempont igen fontos: a megfelelő példa megvilágítja, a differenciált példa pedig elmélyíti a szabályt. Persze, ha csak egy példa is hamis, vagy differenciáltsága nem ered a szabályszóvegből, zavar keletkezik.

F) A szabályozás szintje az-e, amit a közönség vár (sőt elvár) az akadémiai szabályzattól? Nincs-e benne több vagy kevesebb a kelle-ténél?

A szintezéssel kapcsolatban fontos szem előtt tartanunk, hogy az is k o l a i m i n i m u m nem adhat más tanácsot, mint az a k a d é m i a i t e l j e s e b b k i a d á s, valamint a nyomdászok és szerkesztők számára készítendő t ü z e t e s k é z i k ö n y v. Ez alapfeladat és vitathatalan. Az alacsonyabb szinten tehát csak elhallgathatunk valamit, s legfeljebb (hacsak lehet!) példával jelezzük a tárgyalt kategória elágazásait.

Mivel kétségtelen, hogy a közölt tervezet nem a legmagasabb (nyomdá-szati) szinten fog szerepelni, kérdés, hogy mi és milyen lesz az, amivel a maga-sabb szint bővülni fog. Nyilván majd a Helyesírási Bizottság gondja és feladata lesz ügyelni arra, hogy a szintek között ne keletkezzen egy szikrányi ellentmondás se. Tartalomban se, szellemben se.

G) A szerkesztés jellegénél fogva az ilyen szabálykönyv megfelel-e m a j d g y a k o r l a t i r e n d e l t e t é s é n e k? A szabályzat használatától nem várunk-e el túl sok nyelvtani előismeretet?

Logikus, hogy a helyesírás elsajátításának egyik lényeges előfeltétele a főbb nyelvtani kategóriák ismerete. A szabályzatot azonban minden írástudó-nak szánjuk, tehát célszerű minél könnyebbé tenni az eligazodást. Ezt szolgálja az elrendezés világossága, a szabályok rövidsége, a példatár bősége, vál-

tozatossága, az ismétlések elkerülése, minél több tájékoztató alcím beiktatása, a szabályt bevezető szöveg egyértelműsége, a terminológia határozottsága stb. Mindezek terén igen szép eredmények, de észrevehető hiányok is tapasztalhatók a szövegben. Az már nyilvánvaló, hogy magyar helyesírási szabályzat még nem volt ennyire tankönyvszerű: a logikus összefüggéseket jól szemlélteti. De arra is kell gondolnunk, hogy a szabályzatot majd a legtöbb ember kézikönyvszerűen „használni” kívánja, nem pedig tanulni belőle.

II.

1. Az előterjesztés szerzőjének nyilvánvaló célja olyan szabályoknak a megállapítása és megfogalmazása az egyes idetartozó nyelvi jelenségek írásmódjára, amelyek a lehető legjobban megközelítik a nyelvi (nyelvtani) tényeket. — Alapállásunk tehát a következő legyen: a grammatikailag összetélt képező alakulatokat írassuk egybe vagy (ha lazább összetételű) kötőjelesen, s a grammatikailag összetélt nem képező alakulatokat írassuk külön (akár alkalmi, akár állandó a szókapcsolat, sőt akár élő, akár degradált a szó szerkezet). Minél inkább eltávolodunk ettől a nyelvtani kritériumtól, annál nehezebb lesz a szabályt alkalmazni, elsajátítani, annál gyöngébb lesz analógias értéke és érvénye.

2. Elég egyszer (vagy egy szersem) kimondanunk, hogy az összetett szavakat egybeírjuk vagy kötőjelezzük, a szókapcsolatokat pedig különírjuk. Központi s egyúttal kizárólagos kérdés az, hogy az összetartozó szavak közül melyiket tekintsük összetételnek. Más szóval: az a kérdés, hogy a szomszédos szavak összetartozása nyelvtanilag (nyelvileg) mennyire szoros, tehát szókapcsolatnak írjuk-e vagy lazább, ill. összeferrottabb összetételnek. Erre kell választ adnia az egybeírás fejezetének.

3. A szerző helyesen látja fontosságát annak, hogy kerülje a szükségtelen újításokat. És helyeselhetjük azt a fölismerését, hogy a javaslat 10.B)b) és 12.B)c) pontjában említett esetek írásmódjára alkalmasabb lenne a különírás. Hogy ez aztán valóban megvalósíthatatlan-e, azon még gondolkodni kellene. Vagyis azon, hogy így (egybeírva) vagy úgy (különírva) adnánk kevesebb okot az ingadozásra.

4. A többszörös összetételek kötőjeles tagolásának egyszerűsítése célszerűnek ígérkezik, de ezt a változtatást majd ki kell mutatni a szabály példanyagában. Ilyenekre gondolok: *pénzügyőrlaktanya*, *készruháruhá* — melyeket eddig kötőjelesen írtunk. S ilyen még: *tűzoltószertárkulcs*. Ezeket (vagy hasonlókat) a javaslat 21. pontjában is szerepeltetni kellene, mivel annak a szabálynak a második szakasza nemcsak a három szóból alakultakra vonatkozik.

5. Az anyagnévi alakulatok írásmódjának egyszerűsítését szintén örömmel üdvözölhetjük, tudniillik az egy és több szótagú anyagnevek eltérő írásmódjának nem lenne semmi nyelvtani alapja. Persze, az egyszerűsítést el lehetne képzelni fordított szabállyal is: hogy az egy szótagúakat is írjuk külön (*fa tál*, *arany gyűrű*, *alumínium edény*). Lehet, hogy ez utóbbi megoldás valóban keresztülvihetetlen, de én nem látom annak.

6. Igen helyes az az általános szabály, hogy „két egymás mellett álló szó leírásának a különírás a természetes formája”.

7. 1. Ha a jelentésváltozást az összetétellé válás egyik legtipikusabb okának tekintjük, akkor nem látszik indokoltnak a *dugába dől*, *lépre csal* állandó

szókapcsolatok különírása, illetve miért lenne indokoltabb egybeírunk: *tíz-
órai, tűzről pattant*?

8. 5.b) Az „egymásnak mellérendelt tagok” közé nem valók: *annyi-
amennyi, annyira-amennyire*. Sajátos, de tiszta alárendelésről van szó: az
alárendelt összetett mondatban az utalószóval kezdődő főmondatba ékelődött
mellékmondatból tömörítéssel csak a kötőszót tartjuk meg. Ilyenek még:
úgy-ahogy, olyan-amilyen, addig-ameddig.

9. 11.D) A szabályból nem következik világosan, hogy a *-t, -tt* képzős
előtagú alakulatot mikor tekintjük összetételnek. A különírt példák között
ugyanis vannak olyanok, melyek jelentése több a két szó összegénél (vö. 11.C)
második bekezdés: *költőpénz, tolózár, kiképzőtiszt* stb.): *dőlt betű, fedett uszoda*.

10. 11.E) A minőségjelzős kapcsolatok melléknévképzőit végig föl kellett
volna sorolni a *stb.* helyett vagy pusztán elhagyni a *stb.-t*.

11. 11.E) Hasznos lenne feleletet kapni arra, hogyan alkalmazzuk azt a
szabályt, melynek ilyen a megfogalmazása: „Csak néhány rövidebb kapcsola-
tot írunk hagyományosan egybe: *mérőműszer, mozgókórház* stb.” — Kérdések:
Minél r ö v i d e b b kapcsolatról van szó? Melyik az a n é h á n y, ill. mit
jelent a két példa után tett *stb.*? Ilyen fogalmazással többször találkozunk.

12. 11.G) Ehhez a szakaszhoz először is három apró megjegyzést fűzök.
1: Egyszerű tőszámnevek melléknévi utótaggal alkotott alakulatát jelzi a
bevezető mondat, de példái között kettő nem egyszerű tőszámnévi előtagú:
sokmillió, többgyermekes. Ezek a határozatlan számnévi előtagúak azonban
igen jó, sőt fontos példák, csak majd úgy kellene változtatni a fogalmazáson,
hogy idetartozhassanak. 2: A *kétfejű* kifogástalan példa, de mivel *-ű* képzős
már van, célszerű lenne helyébe *-jú* v. *-jű* képzőset tenni. 3: Az egybeírt *har-
mincnapi, húsfőnyi* példák után nyomban jön a számjegyekkel, de különírt
alak is: *30 napi, 20 főnyi*, holott a különírástól példák csak ez után következ-
nek (*egy szótagos* stb.). Ezt a nem kevéssé ellentmondásos megoldást „de”
figyelmeztetővel kellene föltüntetni (*harmincnapi, de: 30 napi*), vagy még
jobb lenne megszüntetni az ellentmondást.

Az egyszerű, tőszámnévi előtagú melléknévi alakulatok különírása, amit
Károly Sándor is javasolt, érdemes gondolat, foglalkozni kellene még vele.
Igaz ugyan, hogy eléggé elterjedt a *tízméteres, egysíkú, ötölnyi* írásmód, de köz-
vetve a jelenlegi szabályok is a különírást sugallják (és terjesztik!). Egyre
jobban terjed ugyanis a számjegyes írásmód, az pedig ma is a különíráson
alapul: *10 méteres, 5 ölnyi, 7 fejű*.

Ha a nem összetett tőszámnévi előtagot is különírnánk a melléknévkép-
zős utótagtól (*két évi, három ágyú*), alkalmunk nyílna egybeírással jelezni az
alakulat megváltozott jelentését: *két színű* (ruhaanyag), *ezer lakosú* (falu), de:
kétszínű (ember), *ezerarcú* (város).

13. 12.A) A bevezető mondat „általában” határozója helyett célszerű
lenne konkrétabban fogalmazni: „állandó szókapcsolat és jelentésváltozás
esetén is”. A példákból ez következik (*eleget tesz, kezét fog . . .*), s akkor jobb
is úgy fogalmazni, hogy a szabály egyértelműbb, alkalmazhatóbb legyen.

14. 12.B) Arra a központi kérdésre, hogy a vizsgált alakulatot tekinthet-
jük-e összetételnek, nem kapunk hamarabb és könnyebben választ, ha azt
ismételgetjük az egyes szabályok elején, hogy „az összetételeket egybeírjuk”.
Ez magától értetődő, illetve elég egyszer kimondanunk.

„Egybeírjuk viszont a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős összetett
szavakat.” Az ilyen bevezető fölösleges, sőt megtévesztő. Ugyanis nemcsak

ezeket írjuk egybe, hanem minden összetett szót. E helyett tehát csak így kellett volna fogalmazni: „Tárgyas, határozós és birtokos jelzős összetételek három okból keletkezhetnek: a) Ha a jelölt viszonyú két alkotó tag együttesének jelentése több vagy más, mint külön-külön jelentésük összege . . . b) Ha a szóviszony lehetséges ragja elmaradt . . . c) Ha a jelölt viszonyú alakulatot gyakran használjuk, és nem hosszabb 4–6 szótagosnál . . .”

15. 12.B)a) A tárgyas és határozós összetételek után nem ártana nyomban figyelmeztető ellenpéldákat is adni, vagyis olyan szókapcsolatokat, melyekben „a két alkotó tag együttesének jelentése több vagy más, mint külön-külön jelentésük összege”, s a különírást mégis(?) megtartjuk. Ilyenek: *eleget tesz, kezét fog, szemet szúr, kezét emel, állást foglal; észbe kap, lépre csal, férjhez megy*.

16. 12.B)c) Itt valami nem világos, sőt, azt hiszem, nem helytálló. A példák többsége ugyanis nem ide való, mert nem a gyakori használat, sem a rövidség miatt írjuk őket egybe. Ezek: *vizbefúlás partraszállás, számonkérés, férjhezmenetel, kézhezvétel*. Ezekben a szerkezet továbbképzéséről van szó. Ti. az alapforma nem kevésbé gyakori, sőt rövidebb is, mégis különírjuk: *partra száll, vízbe fúl, számon kér, férjhez megy, kézhez vesz*. Az említett egybeírásos példák a 13.A) szakasz végére valók, a *figyelembevétel* ellenpélda mellé.

17. 16.c) A *kölcsön akartam venni* határozószós, nem pedig igekötős kapcsolat, tehát éppúgy nem ide való, mint az ilyenek: *rendre kellene utasítani, kétségbe fog esni*. Egyébként a *kölcsön* szavunk igekötői értékét az ÉrtSz. sem jelzi, s itt sem szerepel a fölsorolt igekötők között.

18. 16.a—d) Igekötője főnévnek is lehet, nemcsak igének és igenévnek, s a főnév igekötője is válhat külön: *le-föl sétálás, be nem avatkozás*. Ezért az a), c), d) pontokban úgy kellene fogalmazni, hogy az igekötős főnevet ki ne zárjuk.

19. 16.e) Itt kellene megemlíteni (fogódzoul), hogy a személyragos előtagot sohasem írjuk egybe az alakulat utótagjával: *rám néz, hozzád szólok, alájuk trom, mellétek áll* stb.

20. 21. (A lapalji jegyzet második szakaszához.) Az összetételi kötőjel szempontjából „nem összetett”-nek minősített összetett idegen közsavak között olyanok is vannak, amelyeknek a szétbonthatatlanságát még egyszer meg kellene vizsgálni. Ezeknek a magyarban más utótagú összetételük is közismert: *infra-* (-hang, -struktúra, -sugárzó, -szárító stb.), *elektro-* (-akusztika, -analízis, -dinamika, -kardiogram, -kémia stb.), *elektron-* (-agy, -cső, -nyaláb, -optika, -sugár stb.), *sztereo* (-fényképezés, -grafikus, -kémia, -méter stb.). Igaz, hogy ezek (ebben a jelentésükben) nem szerepelnek önállóan is, de az összetettnek nyilvánítás gondolata nem lenne egészen új, hiszen a *Jugoszlávia* szónak sem él egyik összetevője sem önállóan a nyelvünkben, mégis összetételként választjuk el.

21. 21. (A lapalji jegyzet 3. szakaszához.) „Helyes-e kimondani egyáltalán a hat szótagos határt . . .?” A helyesírás nyelvi jellegű rendszer, de nem tisztán nyelvi, hanem tudatos megállapodásbeli is. Tehát nem lehet pusztán a nyelvérzékre bízni a megoldásokat a gyakorlatban. Igen különböző nyelvérzékű (nyelvkultúrájú) emberek fognak tollat vagy olvasnak (értelmeznek) szöveget. — Az más kérdés, hogy az igekötőket lehetne szótagszámuktól függetlenül összetevőnek tekinteni. Ez valóban könnyítés lenne, mégpedig logikus, mert a szótagszámlálás nem nyelvi szempont.

22. 22.b) Mindig és mindenütt törekedjünk az egyszerű írásmódra — hogyha ezt megtehetjük a közlő erő gyengítése nélkül, vagyis ha nem tesszük

az egyértelműség rovására. De itt a második szakaszban, úgy látom, a javasolt egyszerűsítés bizonyos fokú tartalmi eltérés árán történt: a *népi táncruha* ugyanis értelmileg nem azonos a *népítánc-ruha* jelentésével. Az előbbi: bármilyen tánchoz való népi ruha; az utóbbi: csak népi tánchoz való gyári vagy népi ruha. Ugyanúgy más a *szocialistabrigád-mozgalom*, mint a *szocialista brigádmozgalom*. Természetesen, körülírással bármikor elkerülhetjük a nem kívánt összetételt, pl. *népi tánchoz való ruha*, *szocialista brigádok mozgalma*.

23. 23.a) A példák között a *Julianus barát szobor* kissé nehezen képzelhető el minőségjelzős szerkezetnek, földrajzinévnek (vö. *Kászim pasa bástya*) pedig sehogyan sem. Az viszont tény, hogy meg kellene különböztetni az alkotás-címet az alkotótulajdontól; csak hogy itt nem erről van szó, mert akkor az *Ady-szobor* (23.b) is helyesen *Ady szobor* lenne, ugyanis ott sem az alkotótulajdont jelöltük. (Vö. *Balassi-vers*, azaz Balassi verse, de: *Balassi strófa*, azaz Balassi versszakairól elnevezett strófatípus.) — A 23. pont a) és b) szakasza egyaránt problematikus, ezért ezt közelebbről meg kell vizsgálnunk.

A *Mariska néni*, *Kovács mérnök*, *Nagy család*, *Zsiguli gépkocsi* írásmódja rendben van, egyetlen ortográfiai kategóriának elfogadható. A *Kászim pasa bástya* egészen másik kategória, de írásmódja szintén rendben van. Viszont a *Julianus barát szobor* ugyanaz, mint az *Ady Endre szobor* lenne, az pedig azonos (nyelvileg) az *Ady-szobor* kategóriájával. Nos, ugyanannak kétféle jelölismódja igen célszerűtlen lenne. Így most már nem az a főkérdés, hogy külön vagy kötőjellel írjuk-e, hanem hogy *e g y f o r m á n í r j u k - e u g y a n a z t*. Hogyan is nézne ez ki a gyakorlatban?

Ady-szobor, de: *Ady Endre szobor*

Kossuth-díj és: *József Attila-díj*

Kazinczy-verseny (és: *Arany János verseny*

vagy: *Arany János-verseny*?)

(*Babits-vers* és: *Apáczai Csere János-émlékünnepély*)

Tamási-szerű és: *Tamási Áron-szerű*

Az első három példapár (mindkét szárnya) elképzelhető különírva is (vö. *Tátrai-vonósnégyes*, de: *Kodály vonósnégyes*), sőt éppen így lenne jó látnunk — de az a lényeges, hogy azonos módon írjuk az egy- és többemű előtagú alakulatot.

Miután a *szobor* és *-szobor* kettősséggel (s nemcsak ezzel) a 23. szabálykomplexum kissé megzavarta logikánkat, egyéb tekintetben is bizonytalanságot érzünk. Így pl. a *Mária-arcú* ilyen variálásában (*Stuart Mária-arcú* v. *Stuart Mária arcú*?) vajon a *Kossuth-díj* és: *József Attila-díj* analógiáját követjük-e majd vagy az *Ady-szobor* de: *Julianus barát szobor* példakét?

Végül is a 23. szabály példatárát az alábbi rendszerben lenne jó szemlélünk.

- I. 1. *Mariska néni* és: *Mézes Roza néni*
Fazekas elvtárs és: *Kovács János elvtárs*
a Nagy család és: *a Szöllősi Vágó család*
a Kalmár lányok és: *a Tóth Bagi lányok*
2. *Zsiguli gépkocsi* és: *Polski Fiat gépkocsi*
Mond mosópor és: *Fax Helizim mosópor*
Fabulon arckrém és: *Fekete Macska kölnivíz*
3. *Rákóczi út* és: *Bartók Béla út*
4. *Ady szobor* és: *Ady Endre szobor*, *Julianus barát szobor*
Hímfy versszak, *Balassa strófa*, *Zrínyi sor*

Kazinczy verseny és: József Attila verseny

Kossuth díj és: József Attila díj vagy: Kossuth Díj és: József Attila Díj
(vö: *Állami Díj*)

II. 5. *Babits-vers és: Arany János-vers*

6. *Móricz-jubileum és: Apáczai Csere János-émlékünnepély*

7. *Mária-arcú és: Stuart Mária-arcú*

III. 8. *Mátyás-templom és: Szent Péter-templom*

vagy: *Mátyás templom és: Szent Péter templom*

De a II. 6. és 7. típus különírása is logikusnak látszik (vö. *Kazinczy verseny és: József Attila verseny*).

24. 4. Igen helyesen tette a szerző, hogy összevonta a szóismétlések írásának szabályait. Tulajdonképpen a gazdag és főleg változatos példatár a lényeges. Az összevonás nem hat szűkszavúan. Másrészt a földolgozott anyag (a szabályozott jelenség) mégis több, mint a régi szabályzatban volt.

25. Az egybeírás fejezetéből, úgy sejtem, a kimaradt szabályok nem mind hiányoznak indokoltan. Az alábbiakban megemlítek néhány idekíváncsózó szabálytémát.

A sorszámnévi jelzőt nem írjuk egybe a melléknévi utótaggal sem: *harmadik évi, negyedik osztályos, ötödik minőségű* (AkH. 1954. 185.).

26. 11.G) Hiányzik az ilyen jelenségek írásmódjának szabályozása: *két-hetenként, öthavonként, négyévenként*.

27. Föl lehetett volna venni a ház utótagú alakulatok írásmódjának szabályát. Pl. így: 1. 'épülettulajdon' jelentésben kötőjellel kapcsoljuk a (volt) tulajdonos nevéhez, pl. *Petőfi-ház, Móricz-ház, Kemény Zsigmond-ház* (és: *Széchenyi-kastély* stb.); 2. 'dinasztia', 'család', 'nemzetiség' jelentésben különírjuk a családnévtől, pl. *Árpád ház, Habsburg ház, Móricz ház, Buddenbrook ház*. (Lásd még HÍD, 1979. december 1493. lap.)

28. A számnévfélék nagyon is az egybeírási fejezetbe valók. Ilyeneket lehetett volna fölvenni: *másfél ezer* (ember), *ötödfél száz* (ének); *félszáz, félezer, félmillió; sok száz, sok ezer, néhány száz; negyedszáz, negyedmillió*; stb.

29. Az ilyen típusok írásmódjára is érdemes lett volna tanácsot adni: *át- meg átvizsgálja, oda- és visszautazgat; egybe- vagy kötőjellel írjuk* (vö. *közép- és általános iskolák*) stb.

30. Az egybe- és különírást célszerű lett volna minél többször szemléltetni azonos hangsorú példákon (az új jelentés kiemelése végett): *sikraszáll, előljáró és: sikra száll, elől járó*.

31. Itt valahol kellett volna szólni erről is: *kilencvenedmagával, de: tizenhatod magával* (AkH. 1954. 196.). Legalább a példát beiktathatnánk valahová. — Az új szabályzat azzal nem lesz jobb, ha megkerüli a problémákat, s azzal tömörebb sem, ha a jelenségek egyrészét máshova utalja át. Nem elég, ha a szabályzat könnyű vagy rövid, mert nem a szabályzatot kell elsajátítani, hanem a helyes írásmódot, az egységeset. Ahhoz pedig nagyon is kellenek a tanácsok (szabályok).

32. Az egybe- és különírást többnyire a példák pusztá szembeállításával is megmagyarázza. Pl. *nagy szeretetre méltó gyerek, de: nagyon szeretetreméltó gyerek; a háromnál több jegyű számok, de: az egy- és többjegyű számok; Duna-híd, Tisza-híd, de: Petőfi híd, Tito marsall híd*.

33. Az összetételek sajátosan eltérő írásmódját szemléltetik az alábbi példák is: *tbc-szakorvos, tv-szerelő, tsz-elnök, abc-áruház (!)* — de: *tébécészakorvos, tévészerelő, téeszelnök, ábécéáruház*.

34. A szóösszetétel (=egybeírás) szabályának rugalmasságát szemléltetnénk a következő példatípusokkal: *félévi, háromévi, negyvenévi, százévi* — de: *másfél évi, ötödfél éves; néhány évi; három és fél évi; tizenegy évi; három-három évi; három-négy évi, három—öt évi; stb.*

35. Mivel a legigényesebb kiadványainkban is (különösen verseskönyvekben) előfordulnak, néha hemzsegnék a kötőjeles kapcsolású (valójában egybeírandó), két közszóból származó, alárendelő közszoói összetételek (többnyire minőségjelzősek): elvárhatjuk, hogy az új szabályzat majd, éppen ebben a fejezetben, erre is reagálni fog.

A külön- és egybeírás kérdése nem ok nélkül bizonyult bonyolultnak a közelmúltban (lásd: HTT. 210—224., 105—198. lap stb.): a magyar nyelv természetéből eredően sok közlésbeli lehetőséget kínál az írásmód. A sajátosan és magától értetődően sokrétű témát röviden és egyszerűen tárgyalni aligha lehetne.

Az Akadémia Helyesírási Bizottságának abban a hitben, sőt abban a tudatban ajánlom föl észrevételeim újabb csoportját is, hogy ezek a gondolatok, javaslatok, megjegyzések igen különbözőek a téma méreteiben is, az álláspont kiforrottságában is, de mindegyiket azzal a szándékkal írtam le, hogy írásrendszerünk majd minél jobban megfeleljen mai írásszükségleteinknek.

Ágoston Mihály

Gondolatok az összetett mondatrészekről

1. Többen vizsgálták már az összetett (névszoói-igei) állítmány mibenlétét (s viszonyát az alanyhoz). Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit általában hasznosították is a mai magyar nyelvtanok, alapjául szolgálnak a jelenlegi felfogásnak. Nem tartom tehát szükségesnek, hogy ismertessem őket, csupán azokra hivatkozom vagy utalok majd, amelyek kapcsolatba kerülnek mondanivalómmal.

De bármennyire ismerik a szakemberek e mondatrészfajta szakirodalmát, azt kevesen mernék állítani: jól ismerik magát e mondatrészfajta is. Igen, mert a vizsgálatok általában kevés újat hoztak. Azzal, hogy a névszoói részt ma már nem kiegészítőnek fogjuk fel, hanem az egységes mondatrész névszoói tagjának, talán messzebb kerültünk e mondatrészfajta mibenlétének megismerésétől, mintsem közelebb hozzá. A névszoói tagot is főként jelentéstani és logikai szempontból vizsgálták alaposabban, grammatikai szempontból kevésbé. Természetesen a jelenlegi szófajtani felfogáshoz kötődő mondattani és morfológiai vizsgálat nem is hozhatott új eredményeket.

Mi is a problémánk az összetett mondatrészekkel: nemcsak a névszoói-igei állítmánnyal, hanem az összetett alánnyal és az összetett tárggyal is?

Az, hogy nem mindig viselkednek egységes mondatrészként, tehát néha nem illenek be ebbe a „skatulyába”, amelybe belekényszerítettük őket. Például a névszoói tag külön bővítményt vehet fel. Ebben a mondatban: „Jancsi és Jóska jó barátok voltak” — a *jó* jelző csak a *barátok* taghoz kapcsolódik mint determináns; vagy ezekben a mondatokban: „Tessék nagyon kedves lenni”; „Szeretnék igen szorgalmas lenni” — a *nagyon* és az *igen* fokhatározó

szintén csak a *kedves*, illetve *szorgalmas* névszói tagok determinánsának minősíthető, nem pedig az egész összetett alanyénak (*kedves lenni*), illetve összetett tárgyénak (*szorgalmas lenni*). Az összetett állítmány névszói tagja néha még az alany és az állítmány egyeztetésekor is függetleníti magát a szabálytól: nem egyeztethető (számban) az alannyal („A gepidák gyalognép voltak”). Az sem elhanyagolható érv továbbá, hogy noha az igei állítmányt nem fejezhetjük ki mellékmondatlaltal, az összetett állítmány névszói részét és magát a névszói állítmányt igen (sőt az alanyt is). És sorolhatnánk tovább a példákat, amelyek kétségesse teszik ezeknek az alakulásoknak az egységes mondatrészi jellegét.

Hogy mindezek ellenére miért tekinti őket a nyelvtan egységes mondatrészeknek, az is világos: kényszerből. Vagyis azért, mert nem tudjuk őket másnak minősíteni. Ebben ugyanis a jelenlegi szófajtani felfogásunk akadályoz bennünket. Ha a névszói tagban nem csupán főnevet vagy alkalmi főnévi szerepű szót látunk, hanem melléknevet (melléknévi igenevet, melléknévi névmást) és számnévet is, akkor csak két megoldás van: az egyik — a rosszabb — az, hogy — mint a nyelvtant mechanikusan ismerők nagy része — a melléknévi és a számnévi tagokat minőség-, illetve mennyiségjelzőnek minősítsük, a főnévi tagokat alanynak (ez nem is olyan rossz). Csakhogy az igeének vagy a főnévi igenévnek — márpedig ezekkel állnak a névszói tagok — nem lehet jelzőjük. A másik megoldás, a kevésbé rossz, de — mint látjuk — nem kifo-gástalan: a jelenlegi, az, hogy vegyük őket összetett mondatrész számba.

Egyesek a *lesz*, *marad* igékkel együtt álló névszói tagot hajlamosak ragtalan állapot- vagy eredményhatározónak minősíteni („Az idő borús lesz”), de tudjuk, hogy ezzel nem oldjuk meg a problémát, hiszen pl. a *volt* igealakokkal összekerülő névszó már nem tekinthető határozónak („Az idő borús volt”).

2. Mint utaltunk is már rá, a mondattani problémát szófajtani felfogásunk szüli. A névszói tag — a mai felfogás szerint — az összetett állítmányban lehet főnév (főnévi névmás), melléknév (melléknévi névmás, melléknévi igenév) és számnév; az összetett alanyban általában melléknév (melléknévi névmás, néha főnév); az összetett tárgyban rendszerint főnév és melléknév. Az „igei” tag csak az állítmány esetében ige (a létige különböző alakjai és a *marad*, *múlik*); az alany és a tárgy esetében főnévi igenév.

Az eredeti főnévi tagok szófajiságának kérdését nem vitatjuk, a melléknévinek és számnévinek minősített tagokét ellenben igen. Természetesen nem lexikológiai szempontból, hanem a mondatban betöltött szerepük szempontjából. Ágoston Mihály „Az -n toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása” című tanulmányában részletesen vizsgálja a melléknév viselkedését különböző mondattani helyzetekben, így állítmányi helyzetben is, és az ilyen melléknevet is jelzős főnévi szerkezetre visszaállíthatónak (rekonstruálhatónak) tartja: Ez a könyv unalmas (< unalmas könyv) — (I. Tanulmányok. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. Újvidék, 1971. 39).

E sorok írója meg a magyar nyelvészek nyíregyházi nemzetközi kongresszusán „A jelzős szerkezetek redukciós törvényének alkalmazása nyelvtani rendszerünkben” címmel elemezte, milyen mondattani helyzetekben vonhatók össze (redukálhatók) jelzős szerkezetek, s megkísérelte bizonyítani, hogy nemcsak az eddigi számon tartott esetekben jelenik meg egy-egy volt minőség-, mennyiség- vagy birtokos jelző az alaptag szerepében és az annak megfelelő

szófaji (tehát alkalmi főnévi) értékben, hanem értelmezői (csizmát, piros csizmát > csizmát, pirosat; almát, három almát > almát, hármat; a kést, Jóska kését > a kést, a Jóskaét) és állítmányi (Péter szorgalmas fiú > Péter szorgalmas; A létszám negyven fő > A létszám negyven; Ez az Erzsi asztala > Ez az Erzsié) helyzetben is.

A jelzős szerkezeteknek az eddig számon tartott helyzetekben való összevonására (l. Nyr. 96: 1, 38–50), sem pedig az értelmezői helyzetekben végbe-menő redukciójára (l. Nyr. 101: 1, 9–19) nem térek itt ki részletesebben, az állítmányi helyzetekben való összevonásáról mondottakból azonban hadd idézzek néhány gondolatot, mivel a kongresszusi előadások és felszólalások gyűjteménye e cikk írásakor még nem hagyta el a nyomdát.

Bár a birtokos jelzős szerkezet redukciója nem példája a szófajváltásnak, hiszen ennek a szerkezetnek mindkét tagja főnév, ezzel bizonyítjuk be legmeggyőzőbben, hogy a redukció állítmányi helyzetben is végbemegethet. Ezt a közlést: „Ez a János könyve” — így is megformálhatjuk, ha a hallgató tudja vagy látja, hogy könyvről van szó: „Ez a Jánosé”. Vagyis: az utóbbi mondatban az előbbiben még birtokos jelzői szerepet betöltő tagot találjuk állítmányi funkcióban. Még inkább érthető, sőt egyenesen indokolt a redukció, ha a *könyv* szó alanyként is szerepel a közlésben, mint pl. ebben a mondatban: „Ez a könyv a János könyve.” Ezt — hacsak nincs az alanynak a tekintethatározó-éra emlékeztető szerepe, értelme is (‘Ami a könyvet illeti, az a János könyve’) — rendszerint így mondjuk: „A könyv a Jánosé.” Ha pedig a birtokos jelzős szerkezet redukálódhat állítmányi helyzetben, miért ne redukálódhatna a minőség- és mennyiségjelzős szerkezet is? Vajon ki vonja kétségbe, hogy — bútorról lévén szó — ebben a mondatban: „Ez a szép” — az *a szép* állítmány az *a szép bútor* jelzős szerkezetből redukálódott, s alkalmi főnévi szófajú, hiszen névelő csak főnévi szerepű szó előtt állhat. De nemcsak névelős jelzős szerkezetek vonhatók össze, hanem névelő nélküliek is, bármilyen mondatnyi helyzetben és szerepben állnak. Ebből a mondatból: „Ez szép bútor” — odaértés esetén szintén elhagyható a *bútor* szó, a jelzős szerkezet alaptagja, s átveheti szerepét az alárendelt tag, a *szép*: „Ez szép.” Következésképpen a *szép* ebben a mondatban sem melléknév már, hanem alkalmi főnévi szerepű szó, s magába sűríti a *szép bútor* jelzős szerkezet jelentését. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ebben az esetben nem érezzük annyira a *szép* főnévi jelentésmozzanatát, mint pl. „A szép tetszik nekem”; „Csak szépnek teszi a szépet” stb. mondatokban, nyilván azért, mert a főnévi fogalom — jóllehet csak egy mutató névmással kifejezve — külön is ott található a mondatban; az utóbbiakban ellenben nincs jelen. Ezt a feltevésünket bizonyítja az is, hogy ha a mutató névmás helyére a főnévi fogalmat teljesen kifejező *bútor* szót tesszük, és a redukciót — mivel nagyon is indokolt — végrehajtjuk: „A bútor szép bútor” > „A bútor szép” — a *szép* állítmányi szónak még erősebben érvényesül a melléknévi, s még kevésbé a főnévi jelentése, mint az előbb. Az állításban nekünk tartalmi szempontból a minősítő szó a fontosabb, nem a főnévi fogalmat megnevező vagy erre utaló, hiszen ezért is hagyhattuk el az utóbbit belőle. (Egyébként az értelmezők esetében is tapasztalhatunk hasonló jelentéstünetet. Sőt ebben a mondatban is: „Búzából sok termett.” De itt még a hagyományos felfogást vallók sem vonják kétségbe a *sok* alanyi szerepét és alkalmi főnévi jellegét.) Azt azonban, hogy a *szép*-nek ebben a helyzetében nincs főnévi szerepe, nem merném állítani. Különösen akkor nem, ha többes számú az alany, és az állítmány is többesbe kerül: „Ezek szép bútorok” > „Ezek szépek”, illetve

„A bútorok szép bútorok” > „A bútorok szépek.” A többes szám jele az erős melléknévi jelentés mellett már asszociálja a főnévit is. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy a magyarban a tulajdonságot, ha az közvetlenül vonatkozik a viselőjére, egyes számmal szoktuk kifejezni (gondoljunk a minőségjelzőre, amely csak egyes számmal állhat a jelzett szó előtt), vajon indokolt-e az a hagyományos feltevés, hogy itt a *szépek* állítmányt az *ezek*, illetve a *bútorok* alannyal egyeztetettük? Vajon nem az odaértés folytán elhagyott *bútorok* állítmányi tag többségjele van-e a redukció során helyébe lépett *szép*-en, természetesen a többes számú alanynak megfelelően? A névszói-igei állítmány vizsgálata még inkább megerősíti bennünk ezt a feltevést: „Ezek szép bútorok voltak” > „Ezek szépek voltak”; „A bútorok szép bútorok voltak” > „A bútorok szépek voltak”. Állhat-e tulajdonságot — vagy ide vonva a számneveket is: mennyiséget — megnevező szó mellett, ha ennek semmi főnévi jellege vagy értéke nincs, létige, még akkor is, ha ezek az igék csak a mód-, idő- és személyjelentést adják az állításhoz? . . . De nézzük meg az úgynevezett számnévi állítmányt is! „Az osztály létszáma harminc”; vagy: „Az osztály létszáma harminc volt.” Ezekben a mondatokban nem az alanyként szereplő *létszáma* szó lehetett az állítmányi tag, hanem esetleg a *fő* vagy a *tanuló* főnév, de itt már talán nem is vonjuk kétségbe, hogy kellett lennie egy főnévi tagnak, mégpedig egy itt nem szereplő szónak. A *létszáma* alanyuk ugyanis mennyiségjelzője nem lehet a *harminc*, hogyan lehetne hát állítmánya mint pusztán számnévi jelentésű szó? Nincs *harminc létszám*, de van *harminc fő*, így a *létszáma* alanyról csak azt állíthatjuk, hogy az harminc fő, magának a *harminc*-nak is ezt kell kifejeznie. Itt egyébként számba sem jöhetnek a többes számú állítmányok, de talán nem azért, mert maga az alany nem lehet többes számú, hanem éppen azért, mert a mennyiségjelző — a minőségjelzőtől eltérően — csak egyes számú főnévi szó előtt állhat. Az egyes számú alany is ennek lehet már a következménye. Használhatunk többes számú alanyt is, ha személyekből álló alanyok számát akarjuk megnevezni, csak hogy akkor már a névszói, illetve a névszói-igei állítmány nem alkalmazható, hanem a létigei állítmány mellé számállapot-határozó kerül: „A fiúk négyen vannak.” . . . A kettős alakú melléknév és számnév, vagyis a *kis*—*kicsi*, illetve a *két*—*kettő* állítmányi szerepben ugyanúgy viselkedik, mint az értelmezőiben: csak a főnévként használatos alakuk lehet állítmány („A lány kicsi még”; „A fiúk száma kettő lesz”).

Sajnos, ezeknek az állítmányoknak a vizsgálatában úgyszólván csak a mondattani szempontokra vagyunk utalva, a morfológiai szempontok csak a többes számú (*-k* jeles alak) vizsgálatára korlátozódhatnak (viszonyragot nem kaphat az állítmány). De ha birtokos személyragot kap, már jelentéstani szempontból is erős a főnévi jellege, s talán senki előtt sem vitás az alkalmi főnévi szerepe: „Ezek az én szürkéim” (< szürke lovaim).

A névszói állítmány (vagy állítmányi névszó) főnévi jellegét tulajdonképpen már az emberi gondolkodásnak és nyelvnek a fejlődése is bizonyítja. Klemm Antal „A mondattan elmélete” című munkájában ezeket írja: „A tulajdonság- és állapotfogalmak csak tárgyfogalmakkal együtt gondolhatók el, képzeltetők el (a fejlődésnek egy kezdetlegesebb fókán — J. I.), s csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban keletkezhetnek, a tárgyi valóságban ugyanis és a neki megfelelő szemléletben a tárgyak és ezeknek tulajdonságai, állapotai, soha sincsenek elválasztva egymástól, ezeknek mai fejlettebb gondolkodásunk idején való szétválasztása csak fogalmi természetű aktusa tudatunknak” (i. m.

69–70). Tehát pl. ha valamire rámutatva azt mondták: „Zöld” — azon ezt lehetett érteni: (Ez) zöld (valami). A tulajdonság nem volt absztrakt, tárgytól elvont. De később — s itt idézzük megint Klemmet — „a tulajdonság és az állapot mozzanata mindinkább előtérbe lépett, s a tárgyfogalom többi jegyei mindinkább háttérbe szorultak, úgyhogy tulajdonság- és állapotfogalom lett belőle, amely így a . . . tárgyfogalommal került viszonyba. Ettől fogva az ember kezdte a tulajdonság, állapot közképzetét vagy fogalmát figyelme segítségével gondolatban tárgytól, amelytől a valóságban és a neki megfelelő szemléletben tulajdonképpen nem választható el, elválasztani, elvonni, önállósítani, a tárgyfogalmat alkotó, s a valóságban a tárggyal összefüggő mozzanatoktól elszakítva elgondolni. Ez az elvonás különösen a *s z ó* segítségével volt lehetséges. Minthogy azonban a tárgyi világban a neki megfelelő szemléletben tulajdonság és állapot önmagában nem létezik, hanem csak valamely tulajdonságú vagy valamely állapottal bíró tárgy, azért az ember a tulajdonságnak, állapotnak így aktív apperceptióval kiemelt s az önállóan felfogott közképzetét, illetőleg fogalmát, mint accidenst, okozatot tárgyával, hordozójával, alapjával (substantia), okával, amelyhez tartozik, újra összekapcsolta, rávonatkoztatta. Ily módon tehát az ember tudata elérkezett arra a fejlődési fokra, amelyen a tárgyfogalomtól el tudott gondolatban választani, absztrahálni tulajdonság- és állapotfogalmat s azt az illető tárgyfogalomra, amelytől elvonta, vonatkoztatni, pl. A fű zöld. A víz meleg. A kutya szalad. Ily mondatokban még az *a l a n y* mondattani kategóriája is megvolt, továbbá az általános névszói kategóriából fejlődött *m e l l é k n é v* és *i g e* szófaji kategóriája a tulajdonság- és állapotfogalmaknak megfelelőleg” (i. m. 71–2).

Nem a primitív gondolkodásmódhoz való visszatérést szeretném ajánlani, csak kétségbe szeretnék vonni valamit: ha a tulajdonság — s nyilván a mennyiség sem kivétel — a tárgyi világban önmagában nem létezik, hanem csak megjelenési formájával (anyagával) együtt, vajon valóban teljes mértékű-e az a bizonyos elvonatkoztatás? Vagy csak egyszerűen arról van szó, hogy ha a tulajdonságot, mennyiséget hordozó tárgy más vonatkozásban (például alanyi szerepben) jelenik meg, akkor — éppen gondolkodásunk fejlettségénél fogva — nem ismételjük meg a nevét az állítmányban a tulajdonság, mennyiség megnevezése után is, de az akcidenális jelentéstartalom szubsztanciális jelleget is kap. Nem vagyok biztos abban, hogy a szubsztanciális jelleg tagadása éppen a „fejlettebb gondolkodás” ismérve, nem pedig egyszerűen a hagyományos szófajtani felfogás „eredménye”. A komplex nyelvtani — tehát nem csupán a legszubjektívebb eredményeket ígérő jelentéstani — vizsgálatok a névszói állítmány és az összetett mondatrészek névszói tagjának főnévi vagy alkalmi főnévi jellegét bizonyítják.

3. Most már rátérhetünk a kérdés mondattani vonatkozására: mi tehát a névszói tag az eddig összetett mondatrészeknek felfogott alakulásokban, szókapcsolatokban? Milyen viszony van az „igei természetű” szó (ige, főnévi ige-név) és a szóban forgó névszó között?

A l á r e n d e l ő a l a n y o s (s u b i e c t a l i s) szó szerkezeti viszony.

Könnyen meggyőződhetünk erről, ha az eredeti főnévi tagos kapcsolatokat vizsgáljuk meg, de a fentebb vázolt szófaji felfogás birtokában, vagyis ha az eddig melléknévnek, számnévnek tartott tagokat alkalmi főnévi szerepűnek fogadjuk el, az sem okoz problémát, ha az utóbbi tagok fordulnak elő az ígés vagy ige neves kapcsolatokban.

Ezekben a mondatokban: „A barátom katona volt”; „Szeretnék katona lenni” — tulajdonképpen olyan m o n d a t t a n i viszony van a *katona* és a *volt*, illetve a *katona* és *lenni* tagok között, mint a „Bika rugaszkodván, kötél szakadt vala”; „Az árvíz okozta kár igen nagy” mondatok alárendelő alanyai (*bika, árvíz*) és alaptagjaik (*rugaszkodván, okozta*) között. Szófaji tekintetben az alaptagok megegyeznek abban, hogy „igei természetűek”. Az alárendelt tagok főnevek. Jelentéstani szempontból az előbbieken az alárendelt alany kategóriát, csoportot nevez meg, az alaptag meg azt, hogy a mondat alanya (a predikatív szószerkezet alanya) ebbe (valamilyen módon, időben vagy csak egyszerűen) beletartozik. Az utóbbiakban meg az „igei természetű szóban” kifejezett cselekvés hordozóját, végzőjét nevezi meg az alárendelt alany. (Kisebbség-nagyobb jelentésbeli eltérések az alanyi és állítmányi tag viszonyában még a predikatív szószerkezetek között is találhatók.)

Hasonlóképpen minősíthetjük az előző pontban tárgyaltak alapján ezeket a mondatokat is: „Azok hamisak voltak”; „A létszám negyven volt”; „Tessék szíves lenni”; „Szeretett volna gazdag lenni” — vagyis a *hamisak* (hamis kutyák) a *voltak*-nak, a *negyven* (negyven tanuló) a *volt*-nak, a *szíves* (szíves ember), továbbá a *gazdag* (gazdag ember) a *lenni* főnévi igenévnek az alárendelt alanya.

4. S mi legyen a névszói állítmánnyal? — adódik szinte magától a kérdés.

„Finnugor sajátosság”; „Még az összetett állítmánynak is fontosabb a névszói, mint az igei tagja; ez utóbbi csak copula” — halljuk a régi érveket. A finnugor sajátosság tényével nem vitatkozunk, de ez még önmagában nem sokat vet a latba a m a i m a g y a r n y e l v vizsgálatában. Az azonban, hogy az összetett állítmánynak melyik a fontosabb tagja, dialektikusabb megértést kíván. A névszói tag j e l e n t é s s z e m p o n j á b ó l tartalmasabb, az igei tag viszont s z ó s z e r k e z e t i s z e m p o n t b ó l fontosabb.

Ezzel a jelenséggel gyakran találkozhatunk más felépítésű szerkezetekben is. Pl. ebben a mondatban: „A víz hőmérséklete 37 fok” — a 37 mennyiségjelző az állítás legfontosabb része tartalmi szempontból. Szószerkezeti szempontból azonban a *fok* főnévi állítmányi tag a fontosabb, mert ehhez kapcsolódik a jelző. Csak akkor beszélhetünk mennyiségről ez esetben, ha a meghatározott tag (*fok*) ismert.

Ma már terjed az a felfogás, hogy a „névszói állítmány úgy is felfogható, mint olyan névszói-igei állítmány, amelyben az igei rész zéró fokon szerepel, s így pontosan megfelel a kijelentő mód jelen idejében (és alanyi ragozásban) levő 3. személyű igei állítmány zéró morfémajának, azaz: (*A diák*) *szorgalmas* + $\emptyset \sim \text{tanul} + \emptyset$ ” (MMNy. 240).

Visszatérve a kérdésünkhöz: mi legyen a névszói állítmánnyal? — két mód is kínálkozik a mondatnani besorolásra. Egyik alapján ez a névszó egy h i á n y o s m o n d a t (amelyből az igei állítmány hiányzik) alárendelő alanya lehetne. (Alaptagja a hiányzó állítmány.) A másik szerint ez az alárendelő alany átvehetné a hiányzó igei állítmány szerepét, s á l l í t m á n y n a k minősülhetne. Vagyis pontosan a között a két felfogás között választhatna ki ki tetszése szerint, mint most az ún. főnévi igenévi állítmányok esetében. A következő mondat is: „Megismerni a kanászt fürge járásáról” — kétféleképpen elemezhető a predikatív szerkezet szempontjából. Egyik felfogás szerint hiányos mondat, amelyből kihagytuk a *lehet* igei állítmányt, s a *megismerni* ige-

név alanyi szerepű. A másik felfogás szerint a *megismerni* igenév állítmányi szerepű, amely általános alanyra utal. Tehát az előbbi esetben is mindenki maga döntene el, melyik minősítési mód felel meg legjobban nyelvészeti felfogásának.

Jakab István

Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológia-tankönyvben

1. Vajon milyen szerepe volt a magyar nyelvnek XVIII. századi „közép-szintű” iskoláinkban? Erre a kérdésre még nem adtak részletes választ a neveléstörténészek. Általában úgy vélik, hogy — mivel ekkor mind a katolikus, mind pedig a protestáns iskolákban a latin volt a tanítás nyelve, latin a tankönyv, a tananyag, latin a tanár magyarázata, a diák felelete, az anyanyelv használatát pedig tiltották — a magyar nyelv alig jutott szóhoz ebben az időben a hazai iskolák falai között.

Az alapos kutatás azonban alighanem más képet eredményezne. Erre lehet következtetni annak a frazeológiai tankönyvnek az egyszerű, futó áttanulmányozásából is, amely 1750-ben jelent meg Nagyszombatban. A kötetre már Kármán Mór (Egy érdekes tankönyv. ItK. 1891. 51—7) és Szily Kálmán (Egy feledésbe ment régi szótárunkról. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Bp., 326—37) felhívta a figyelmet.

2. A korabeli jezsuita gimnázium első négy évében — ugyanígy történt a piarista gimnáziumokban is — főként a latin nyelvtannal foglalkoztak a tanulók, ez után következtek az egy-egy esztendőös poétikai és retorikai tanulmányok. E két osztály legfőbb tananyagát a klasszikus latin költők és prózaírók művei alkották. Ezek széles körű elemzésével a tanárok azt akarták elérni, hogy a növendékek választékos, tiszta és hajlékony, árnyalt latin nyelven tudják magukat kifejezni szóban és írásban, a klasszikusok mintájára.

E befejező két osztály számára, e cél szolgálatára készült az említett frazeológiai tankönyv, felkínálva az anyanyelv segítségét is. Alapjául a jeles jezsuita tankönyvíró, Franz Wagner (1675—1738) frazeológia-tankönyve szolgált, amely 1718-ban jelent meg Bécsben latinul, német értelmezésekkel. E művet dolgozták át a nagyszombati jezsuita gimnázium tanárai, a latin szöveget a helyi igényeknek megfelelően bőséges magyar értelmező szöveggel látva el, de hozzáillesztették a német és a „szláv” értelmezéseket is, hogy a könyvet a hazai iskolák különböző anyanyelvű diákjai számára használhatóbbá tegyék.

Az első kiadás 1750-ben került ki a nagyszombati egyetemi nyomda sajtója alól, a címe: „Universae Phraseologiae Latinae Corpus, congestum a P. Francisco Wagner Societatis Jesu sacerdote, secundis curis a quopiam ejusdem societatis Sallustiana, Caesareana, Liviana, Cornelianana etc. Phraseologiis, demum apud nos linguis Hungarica et Slavica locupletatum”. A hatalmas terjedelmű, 1272 lapos kötetet később, 1775-ben újra megjelentették Nagyszombatban, de 1822-ben megérte Pesten — átdolgozott formában — a harmadik kiadást is.

3. A kötet — amely tehát nem mai értelemben vett latin—magyar szótár — a teljes latin szókincset ábécérendben tartalmazza, s terjedelmes szócik-

keiben egy-egy magyar szó alapjelentésein kívül annak különféle jelentésváltozatait, értelmezési lehetőségeit is közli. E példák között számtalan magyar nyelvű szólás, közmondás is található, nyilván azért, hogy a diákok egyrészt jobban megértsék a latin szavak jelentéstartalmát; másrészt hogy ezeket is alkalmazzák a latin klasszikusok műveinek szóbeli magyarra fordítása során; végül pedig hogy maguk is felhasználják ezeket magyar nyelvű írásbeli feladataik elkészítésekor. Kétségtelen, hogy közben magyar anyanyelvük is gazdagodott, színesedett. E nyelvfejlesztő hatás térbeli kiterjedési lehetőségét az a tény jelzi, hogy a 18. század közepén minden jelesebb hazai városban és mezővárosban volt jezsuita vagy piarista gimnázium.

4. Közlésünkben felsoroljuk e nagyszombati frazeológia-tankönyvben található összes magyar szólást és közmondást. Mindegyik után közöljük a könyvben található latin megfelelőjét; megemlítjük az esetleges további magyar értelmező szövegrészeket is.

Az eredeti szöveg helyesírásától a következő esetekben tértünk el: a hosszú *l* helyett mindig *s*-t, a *ß* helyett *ss*-t írtunk; elhagytuk az *a'* névelő és '*s*' kötőszó vesszőjét; a *zs*-t jelölő *z'* és '*s*' helyett egyöntetűen *zs*-t írtunk; mai központozást használtunk. Megjegyezzük, hogy a szövegben nem egységes a *cs* hang betűjele: legtöbbször *ts*, de gyakori a *cs* is; ugyancsak következetlen a kötőjelek alkalmazása is.

*

Más szája izére főz — Nullo negotio se suaque fingit ad aliorum voluntas: más kedve után jár (10)

Hitván kereset az árulkodás — Accusationem facticare, profiteri: vádolással kereskedni (21)

A mit az elme, szív, fő főzött, a kéz-ki tálallya — Pravitas animi in actum erumpit (26)

Meg szorítani a kapczát — Adduco, redigere: nagy bajba ejteni (29)

Nagy fát mozgat — Rem aggreditur arduam: nehéz dolgot kezd; nagy dologra veti fejét (60)

Darás fészket köll piszkálnom — Agendum est mihi cum homine importuno: nyughatatlan emberrel van dolgom (61)

Meg bomlott a kereke — Hic homo in amentiam incidit: esztét vesztette, meg bolondult (74)

Ag-nő regét dudolsz — Quae tu narras, antiqua sunt: régi dolgokat beszélsz (94)

Farba-rugta a barát kóntóst — Defecit a sacri Ordinis instituto: el-szókótt a szerzetől, ki bujt a csuklyából, mint Luter Márton (98)

A félig el-nyelt malacot ki okáttattam véle — Aquam frigidam suffundere: a nagy reménységet el-metszettem (104)

Forr a méreg benne; tsak nem guta úti mérgében; tépi a haját haragjában — Ira et dolore ardet: fellelte haragszik (107)

Mintha a tied volna a dió-fáig; fől hágtál az ugorka-fára; főlso póltzra vágyol; hányod-veted magadat — Arrogas tibi plus, quam licet: többet állítasz magad felől, mint sem igaz (112)

Fül-hegygyel se halljad a hizelkedést — Cave, ne assentatoribus aurem patefacias: a hizelkedőkre ne figyelmezz (119)

Nem hiszek az alá néző matskának — Astuti mihi displicent: nem tűrhetem a ravasz embert; nem szeretem az alattomban való vagy sűgő-bugó embert (124)

- Fül-mellett el ne botsássátok — Attendite* (126)
- Nagy tőkébe vágod a fejszét — Multum audes: sokra vagyon merészséged* (131)
- Fel-szedem a sátorfát — Abeo: el megyek, el hordom magamat* (134)
- Magától olajt a tűzre; piszkálja a ganéjt — Ipse sibi invidiam auget: maga neveli, gyúlasztja az irigységet; maga berzenti-fől, élesíti, indítja fel az irigyek agyarkodását* (134)
- Meg érdemli a hizsemet — Authoritatem habet magnam: nagy tekintete vagyon* (140)
- A kinek tsak most pólyhózik a bajusza — Barbatulus: kis szakállú* (144)
- Fától szakatt — Bardus: ostoba, goromba, buta elméjű* (144)
- Valaki szemére hánni, vetni a véle tett jót — Beneficia praestita objectare* (151)
- Kinek-kinek hizelkedik; csapja a lentsét — Solet omnibus blandiri* (154)
- Illetlen dolog valaki kedvét hizelkedéssel keresni; mézes madzaggal valakit magához kőtni, szorítani — Turpe est blanditiis gratiam aucupari* (154)
- Fel-tenni az Orbán süvegét — Bonam diem sibi facere: jó napot szerezni magának* (156)
- Sokan ott hatták a fogokat¹ — Caedes multorum facta est: sokan meg ölettek* (160)
- Egy-követ fúni; titkon főzni valamit — Capita conferre, offensare: tanátskozni* (171)
- Ez veleje a dolognak; ez a bökkenője; ettől függ az egész dolog — In eo cardo rei vertitur* (172)
- Pita az idén a kenyérnek neve — Caritas annonae est: szók az údó, drága esztendő* (172)
- Ökór alatt-is borjút keresni — Aliorum mores carpunt: másokat meg-feddeni, egyebek szemében lévő szálkát piszkálni* (173)
- A mint a szél fű, úgy köll fordítani a palástot — Cedendum est temporis: engedni köll a gonosz időeknek* (181).
- El rántották a gyéként alóla — E vita cessit: meg-hóltt, ki múlt e világból* (181)
- Pénz emberség, ruha tisztesség — Aliquem spectare ex censu, aestimare: valakit jövedelméről bősültni* (183)
- Tetszik a maga farka, mint a rókának — Sibi placere: magának igen tetszeni, magát negédesen szemlélni, mint a páva* (195)
- Tzigány-jövedelemmel élek — Clepo: lopok, orozok* (201)
- Főz, nem tudom, mit, de majd ki tálollya — Nescio, quid facinoris cogitat: nem tudom, minémű szörnyűséget, vakmerőséget, veszedelmes dolgot forgat-elméjében* (207)
- Tzuláját rakni, butyorát készíteni — Vasa colligere: egymással, holvalóját, partékáját, díb-dábját öszve-rakni, el-készültni, elmenni pereputyostul* (213)
- Szünetlen lakodalmat tartok — Commessor: vendégeskedem, dobzódok, eszem-iszom* (218).
- Könnyebb egy hazugot, hogy sem-egy sánta ebet el-érni — Opinionum commenta delet dies: hamis vélekedéseknek, költeményeknek-hamar nyakok szakad* (222)
- Búcsút vészek a kapufától — Commigro: el-költözöm, más helyre megyek lakni* (222)
- Az ő keze-ujjai-is tsak bé hajulnak; tsak a maga fazeka mellé szíttya a tüzet — Suum tantum commodum querit: tsak a maga javát, hasznát keresi, vadász-sza* (225)
- Jó ágyat vetett magának — Ea res magna illi comoda comparavit: nagy hasznára válik-ez* (225)

- Hátrább állította az agarakkal; meg ütötte az eb órrát; letörte a szarvát — *Audaciam eius compescuit; vakmerőségét, dagállját, déltztségét meg zabolázta; negédét el nyomta* (232)
- Meg hült benne a reménység — *Animo concidit: meg tsókkent a szíve: félelem ötlött a szívébe: kétségbe esett* (239)
- Késő immár a vásár — *Conclamatum est de salute tua: meg lőtt, késő már; oda vagy immáron* (242)
- Meg edgyez a szája a kezével — *Dicta factaque ejus mire consentiunt ac concordant* (244)
- A mint ő dúdol, ez úgy tántzol — *Conformare se ad ejus voluntatem studet: az ő akarattyához szabja a magáét* (254)
- Nem hójag ez, hogy felfűjják — *Consilii magni res est: eszes tanátskozás kóll ehhez* (272)
- Légy magadnak bátyja — *Dignitati tuae consule: vigyázz méltóságodra* (281)
- Nem esett a kósségnek szája izire — *Hac mutatione plebs non contenta fuit: nem tetszett a kőznépnek ez a változás* (286)
- Egyik szavadat a másikkal artzúl csapod, meg tzáfolod — *Tibi ipsi contradicis: a te szavaid magokkal ellenkeznek* (290)
- Egy pénz árra emberséget sem hagyott rajtam — *Convitium pati: szidalmaztatni, gyalázatot szenvedni* (299)
- A gond meg sem emészti, ősz-hajat nem nevel a fején — *Nihil sibi cordi sumit: semmivel sem gondol: semmihez sintsen kedve* (302)
- Nem leszz az ebből szalonna; híjában hinteszsz borsót a falra, mert reá nem ragad — *Vix jam corrigi potest: senki már ötet meg-nem jobbíthattya; nem fog-rajta semmi dorgálás* (305)
- A mit a vámon nyertt-vala, a harmintzadon el-vesztette — *Bellicam laudem avaritia corruptit: vitézségével nagy ditsóséget szerzett ugyan magának, de a fősvénység minden fényét meg-homályosította* (306)
- Arany-írt kenni a bíró kezére; hájazni a kereket, hogy jobban tsusszon a szekér; arany horoggal halászní — *Corruptelam judicii moliri* (307)
- Fel-töltött igen a garatra — *Crapulam habet: ittas, boros, részeg ez az ember; eszt veszttette a bor; meg-itta magát* (308)
- Kőtvő hidgy komádnak — *Ne temere cuius credas: vaktában ne hidgy mindennek* (309)
- Hoszsú pórázra nem botsátani — *Cupiditatem comprimere: kívánságát meg zabolázni, mértékelní* (320)
- Minden tálban kalán — *Curiosus: felette szorgalmatos, igen gondos* (320)
- Póruł jártam — *Magnum damnum passus sum: nagy kárt szenvedtem: kudartzot vallottam; kárvallásba vetett a mostoha s balszerencse* (327)
- Fei ellenem az agyarát — *Damnum mihi minatur: meg akar károsítani* (328)
- A vőrs-gyurkó ütött le téged az inadról — *Intemperantia debilem te fecit: mérték-telenség-miatt tsünt, tsókkent, erőtlenedett meg a te tested; a bor-ital emész-tette meg a te erődet* (330)
- Le rójjuk a rovásról — *Debita solvemus: meg fizettyúk a mi adósságunkat* (331)
- Meg-fortyanni, el patkolni, meg gebedni — *Morior: meghalni, meg dőrmődni* (332)
- Nem illik disznó orrába arany peretz; számár hátára bársony nyereg — *Dedecet: nem illik illetlen, dísztelen* (338)
- Szép vagy, mint a régi Markalf — *Valde deformis es: éktelen, rut ortzád vagy; szintelen, tsunya a te ábrázatod* (346)

- Meszsze esett ez az alma a fájától; a sas-keselyő holló-fiat nemzett — Filius a paternis moribus degeneravit: el fajult az atya erköltsitől* (347)
- Jobb-ízű a bőltesség a káposztás kontznál; de magas a bolondnak — Multa est in litteris delectatio: a tudomány igen gyönyörködteti az ember elméjét* (349)
- Hú bele Balás! lovat ad Isten — Deliberandum est diu de vitae genere deligendo: jól meg köll előbb fontolnunk, minemű állapotot, miféle életnek-nemét kellyen választanunk, s nem csak vaktában* (351)
- Bolondnak kováts se tudna észt koholni — Demens: esztelen, bohó* (353)
- Fogas ebnek való a csont-rágás — Dentatus: fogas, agyaras, jó fogu; marós, rágalmazó* (357)
- Az én órróm alá-is tormát akart törni — Suae invidiae aliquid in me deonerare et trajicere voluit: én reám akarta vétkét rakni, a maga szennyét reám akarta kenni* (357)
- Le ütette a szarvát; forró vízzel le öntötte az ebet — Satis hominem depressit: jó formán le tseppülte s meg alázza ezt az embert* (361)
- Szemérmes koldúsnak üres a táskája — Quid ita te deprimis? Miért vonod így hátra magadat?* (361)
- A maga malmára folytattya a vizet; a maga fazeka mellé szitt idegenből-is; más rétébe vágja a kaszát — Laudis partem in se derivare: más dicséretit magára fordította* (362)
- Más vállát terhelni a maga táskájával — Crimen, culpamque in alium derivare: másra adni a vétket* (362)
- Meg ünta az iskola-port — Dudum a litterarum studiis destitit: régülta el hagyá a tanulást* (367)
- Jóllehet szegény legény vagyok, de azért kétségbe nem esem, búmban magamat föl nem akasztom, vízben nem ölöm, kőfalba nem verem a fejemet, ki nem tépem a hajamat — Tametsi pauperrimus sim, non tamen desperabo* (368)
- Füstbe ment minden-bizodalmam — Spes mihi nulla despondetur: nints reménységem hozzá* (369)
- Hannibal tüzzel-vassal rontotta olasz-országot — Hannibal Italiam foede destruxit* (370)
- Nem akarásnak nyögés a vége — Detrectatio: meg vetés, nem akarás* (373)
- Nagy fába vágtad a fejszét — Rem difficilem tentas: nehéz dologhoz kezdtél* (385)
- Darabos, komor-kedvű ember, mint verembe esett farkas — Asper* (386)
- Porba ejteni a kontzát — Dignitatem amittere: ki esni méltóságából* (390)
- Tolni a szekerét — Alienae dignitati suffragari, favere: valakit méltóságára segíteni* (390)
- El ne vettse a notáját — Cavenda est nimia digressio in oratione: vigyázni köll az ékessen-szóllónak, hogy beszédnek fel tett czélljától meszsze el ne térjen* (391)
- Tarka-barka, mint az Isten madara — Discolor: tarka, külömb-külobb színű* (400)
- Ugy vannak, mint az ebek s a kutyák — Discordant inter se cives: nem alkusznak-meg, háborognak a város-béliek vagy polgárok* (401)
- A kinek a kása meg égette a száját, máskor ne felejtse fújni a tarlóját* (407)
- Az Attyára ütött, nem meszsze esett az alma a fájától — Non multum dissimilis est parenti: hasonlított az Attyához* (408)
- El akartam nyelni a bosszúságot — Cupiebam dissimulare dolorem animi mei: kívántam titokban tartani fájdalomomat; palástoltam szívem sérelmét, a mennyire lehetett* (409)
- Nem mutatta, hol szorította a lába béli: csak alattomban tapogatta a bibéjét — Dissimulavit ille injuriae sensum* (409)

Nem mindgyárt barátod, ha reád mosolyodik; meg hal a gyermek, s oda léssen a komaság — *Amicitia recens facile dissolvitur*: nem állandó az új, éretlen újonnan szőtt barátság (410)

Ha nem csurog-is, de csepeg — *Distillo*: le tsepegek (411)

Csórget a szarka, vendéget hirdet — *Diversor*: meg-szálló vendég (414)

Csak a kúszóbról tekintett az iskolába — *Homo non admodum doctus*: gyenge, kevés, lengeteg az ő tudománnya (420)

Mostohájul bántt vele a természet — *Dona nature perexigua fortitus est* (425)

Gyakorta fel-töltt a garatra; úgy iszik, mint a Perényi Törökők — *Ebriosus est*: éjjel-nappal részeg; egész hetedszakán meg-nem-józanodik (433)

A parányi csupor igen hamar fel-forr — *Ebullio*: ki buzgok, kiforrok (434)

Mindent ki kottyant a szája az alfele hire nélkül — *Effutio*: csácsogok, ki fetseget, ki kottyantom, pótyegek (441)

Reá tartja magát mint a kompódi nemes aszszony — *Elatus*: kevély, fel fuvalkodott, fen-hejazó, negédes, gőgös, dőlfős, puposkodó, búszke, nyalka (443)

Téjjel-mézzel folyó, himesgetett beszédet tartott — *Elegantar dixit* (444)

Eb-rudon kivetem — *Elimino*: ki vetem az ajtón, kiadok rajta, kiűzöm (445)

Ugy vagyunk már, mint a tőbbe esett egér — *Eg res venit, ut prope desperandum sit*: annyira jutott a dolog, hogy már csak nem oda vagyunk (453)

Bojtorjános farkú tsikóból-is jó paripa válik — *Equulus*: csikó (456)

Köz lónak turós a háta — *Equus*: ló, paripa (456)

A lónak négy a lába, még-is meg-botlik — *Errare cujusvis hominis est* (458)

Némellyek a farkában török <törlek?> a kést, te pedig a fülében — *In portu impingis*: el sem indultál s már-is el tévelyedtél; mindjárt a kúszóbban meg útkóztél (458)

Megcsikózott a lóva — *Ex equo praecipitatus est*: le vetette a ló (456)

Vakot vezet világtalan — *Errori alterius calculum adjicere*: más vétékét jóvá hagyni (459)

Sok a tudakos, de kevés a tudós a föld-hátán mostani időben — *Eruditus*: tudós, jól tanultt, bölts (459)

A melly lentsét főztek eddig a pártosok, azt lassanként fel-tálallyák — *Erumpet tandem hoc malum ad perniciem civitatis* (459)

Hogyan lábolok-ki ebből a motsárból? Benn-süllyedek én ebben a morotrában, kitsoda szabadított-ki engem ebből a veszedelemből? Ki hárttya-el fejemről ezt a fuvatagot? — *Qui tandem ex hoc periculo evadam?* (461)

Nyertes voltam, mint Bertók a csikban — *Id consilium male evenit*: rosszszul jártam; nem történt kedvem-szerént a dolog; pórul jártam (463)

Rosz seprő el nem vész az háztól — *Everriculum*: háló, varsa, seprő (463)

Ki tetszik ott szavából, ha téhén-e vagy fülemüle — *Examinare sub finem anni studiosos*: a Deákok tanúságát meg vizsgálni, fontba-vetni, meg próbálni végen az esztendőnek; szorgos kérdésekkel meg-rostálni (468)

Gyakor ésszel kitsiny tepp-is tyikat ver a kemény kővön — *Excavo*: kivájom (469)

Úgy meg-szidta, hogy ugyan füstölgött; egy pénz-árta emberséget sem hagyott rajta — *Male verbis excepit hominem*: rútul meg pirongatta (471)

Ezt a csorbát nem kúszórúlód ki egy-könnyen — *Res non facile excusari potest*: nehéz ezt a dolgot meg-menteni (476)

Forgó a szerentse, nints állandó kéntse — *Multa exempla extant inconstantis fortunae*: sok példáját olvastuk, tapasztaltuk a tűndér szerentsének (478)

A ki sokat farag, fok forgátsa vagyon — *Demosthenes se exercendo clarus Orator evasit* (480)

- Kotzkán forog betsületem — *In discrimem existimationis venire* (486)
 Hátán háza, kebelében szobája — *Extorris: számkivetett, bújdosó* (502)
 Kórműnkre ég-va a gyertya — *Res ad extremum venit: utolsó szükségre jutotunk* (503)
 Vitézséggel jár a nyereség — *Exuviae: préda, zsákmány, martalék* (505)
 Király fia kis miklós beszéde — *Fabula: mese, szófia beszéd, ag-nő-rege* (506)
 Szeme-fénnyre, jobb keze ez az urának — *Ille est fac totum: igen kedves, mindentehető, hatalmas ember ez az uránál* (510)
 Nehéz ag-rókat törbe ejteni — *Fallo: törbe-keritem, tört vetek néki* (512)
 Tsak fél lába vagyon a hazugságnak — *Falsitas: hamisság, tsalárdság* (513)
 Ehetném, mint a farkas — *Fames me vexat: iker! éhezem, kínoz az éhség* (515)
 Együtt élünk-halunk mi ketten; egy a szoba nálunk a kementzével; reá talált a zsák a folyóra: egy gyékényen árulunk; egy húron pendülünk — *Familiaris mihi est: meg-hitt, hiedelmes, hív, jó barátom rég-ülta* (516)
 Valahol temploma van az Istennek, az őrdög-is kápolnádt épít magának — *Fanum: templom, kápolna* (518)
 Fáradt lónak a farka-is nehéz — *Fatigatus oppido miles est: elfáradt a katona-ság az utazásban, elbádjt, el lankadt* (520)
 Az őrdög sem olyan rút, a mint írják; az irigy-nyelv bika-alá is borjút tehet — *Ferus: vad, fene, kemény, paraszt, vadtermészetű* (528)
 A hol malatztot ígérnek, zsákok legyen hozzá, hogy el ne szalaszd; mert nem mindenkor pap-sajtya — *Festinandum est: sietséggel köll hozzá látni; nem köll mulatni vagy sokat darvadozni; nem immel-dímmal köll hozzá nyulni* (528)
 Ki tetszik a szeg a zsákból; ki mutattya a majom meny aszszonyságát — *Ficti homines non diu placent: a kép-mutató, ál-ortzás emberek nem tetszenek sokáig* (530)
 Ember fogad fogadást, ag-eb a ki megállya; a mit lovon fogad, gyalog meg nem állya — *Qui fidem publicam violat, humanam societatem convellit: a ki a közönségesen másnak adott hitet megszegi* (531)
 A szerentse kerekén okossan üll — *Fortunae ne nimium fidas: ne higgy a mosolygó szerentsének; el ne bízd magadat szerentsés állapotodban* (533)
 A maga malmára teregni a vizet — *Omnia utilitate finire: mindent a maga hasznára, javára, használattyára intézni* (535)
 Meszsze veti a nyárfa sulykot azaz hazud jó darabot — *Fistuca: le-verő kos, sulyok* (537)
 Meg taníttják a lompost szegény házban fűtyólni — *Fistula: sip, furuglya, tárogató sip: tsű, tsév* (538)
 Reá húzatta bezzeg a deresre: az ebek harmintzadjára — *Flagellis hominem atrociter caedi jussit: kegyetlenül meg korbátsoltatta* (538)
 Ha hazudsz, ha el véted az ugrást, ha füllenteszsz, meg-izelíti a hátod a bika-tséket, a tatár-kantsukát — *Si falsa dixeris flagella senties* (538)
 Ne piszkáld a ganéjt, ha a búzát nem tűrheted — *Fodico: vájkálom* (543)
 A ki másnak árkot ás, maga esik bele — *Fossa facere* (552)
 Szaladgy farkas, inadban az igazság — *Fugio: futok, szaladok* (560)
 Pénz nélkül szokott kereskedni — *Fur est: lopással tartya életét* (564)
 Mindenkor edesebb a lopott víz — *Furtivus* (566)
 A páltzával jó formán meg abrakolták — *Fustibus vapulavit: hátára mérték a botot, meg igyengették a hátát* (567)
 A melly tyuk sokat kodátsol, keveset tojik — *Gallina: tik, tyuk* (567)
 Minden kakas a maga szemetén hatalmas — *Gallus: kakas* (568)

- Meg örült neki mint a koldús az új garasnak — *Gaudio efferri: mód-nélkül örülni* (569)
- Tudgyuk, mitsoda tehén alatt szopott — *Genere humili et obscuro natus est: nemtelen, alaton nemből származott* (573)
- Könnýű csendes időben kormányt tartani — *Gubernaculum: kormány* (587)
- Egy fetske tavaszt nem szerez — *Hirundo: fetske* (598)
- Addig viszik a kantsót a kutra míg el nem törik; a tsóbórból vödörbe hágni — *Hyria: veder, viz-korsó, kantsó, kánna* (611)
- Nem tsuda, ha megbotlik a vak ló — *Non est mirum errare eum, cujus tanta est ignorantia: nem tsuda, hogy gyakorta hibáz, vétkezik, akinek illy nagy a tudatlansága* (618)
- Botskor-bór az ortzája — *Homo est plane impudens: ortzátlan ember* (637)
- Meg betsüllötte a szakállját — *Nihil inconueniens egit: semmi illetlen dolgot el nem követett* (649)
- Fel keverte a gyomromat-is — *Indignationem ex ea re concepi: nagyon bosszankodtam rajta; meg haragított.*
- Az iskolákat a kúszóbrúl-is alig kőszöntötte — *Valde indoctus est: igen keveset tud, felette tudatlan* (655)
- Szereti a fiát, mint a majom; kést ad a gyermek kezébe — *Nimium indulget filio: kényessen tartja, kényezteti a fiát* (657)
- A mint főztél, ugy egyél — *Intero: belé töröm, aprítom* (698)
- A ki nem túr, nem uralkodik — *Intolerans: nem túró, nem szenyvedő* (702)
- Jó a tréfa, de nem mind holtig — *Jocatio: tréfálódás, nyájaskodás* (710)
- A bagoly-is bíró házában — *Judex: bíró* (718)
- Iffiu ember vagy te még, a bajúszad sem pelhőzik — *Adhuc intre juventutis annos tua versatur aetas* (725)
- Egy kéz a másikat mossa — *Alter alterum iuvat: egyik a másikat segíti* (725)
- Epen a nyelvem hegyin van a neve — *Versatur mihi in primoribus labris* (729)
- Fehér mint a tej — *Lacteus: tejes* (731)
- Szabad a patak, de nem a palatzk — *Lagena* (733)
- Az öreg ketske-is nyallya a sót — *Lambo: nyalom, nyalom-falom* (733)
- Szabad a gazda a maga házánál, ha mindjárt a gazba búvik is — *Lateo: lappangok, el búvom, bujkálok, rejtekezem* (737)
- Bolond, a ki egy zab-szemért a lóba búvik — *Latibulum: rejtek-hely, lyuk* (737)
- Eb-ugatás nem hallik meny-országba — *Latratus: ugatás* (738)
- A dítsérést igen kívánni, fel-tátott szájjal várni — *Laudi inhiare* (740)
- Meg-mondottam az igazát, nem sokat hímezttem-hámoztam a beszédet — *Libere locutus sum: szabadon szólottam* (749)
- Halgat, mint a fa — *Lignum: fa* (753)
- Óltsó húsnak hig a leve — *Liquidus: olvadt, folyó, hig, lágy* (755)
- Csátságó, mint a szajkó — *Loquax: nyelves, tsevegő, fetsegő, tsatska, sok szavú, szó-szaporító, bő-beszédű, sokat petyegő* (761)
- Hejában papolunk mi — *Frustra loquimur de hac re: héjában-való minden beszédünk* (762)
- Farkasnak mutatsz erdőt; farkast emlegetnek, s a kert alatt kullog — *Lupus* (767)
- Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál — *Lurco: dobzódó, nagy ehető, tékozló, korhely, pajkos, galád, pazárló* (767)
- Róka vagyon a melyében — *Machinatur dolum: valami fortélyra jár az esze* (770)
- Ebül van dolgunk — *Male res nostrae habent: szerentse, ha pórul nem járunk, ha porba nem esik a kontzunk* (775)

- Három napi dinom-dánom, holtig-való szánom-bánom — *Matrimonium* (785)
 Szárába szállatt az esze — *Mente motus est: meg bódult, megbolondult* (793)
 Nem mind bors, a mit a kalmár ebe hullat — *Mercator: kereskedő* (794)
 Nem tsúsz a szekér, ha nem hájazod — *Nihil agit sine mercede: semmit ingyen nem tselekszik* (795)
 Ötet-is a maga kaptájához mérte — *Metiebatur hominem ex se* (797)
 Másuvá hordta a fészket — *Ex urbe migrat: partékástul ki mentt a városból* (799)
 Arany-írral örömet megkeneti a tenyerét — *Muneribus corrumpi se sinít* (827)
 Az ókór tsak ókór, ha Bétsbe hajtyák-is — *Locum mutavit, non ingenium: helyét változtatta, nem szokását* (830)
 A némának az annya sem érti a szavát — *Mutus: néma, szótalán* (831)
 Azon regét dudollya; azon bakot nyuzza — *Rem eandem saepissime narrat: ugyan azon dolgot sokszor beszéli* (832)
 Nints a viznek rakontzája — *Naufragium passus est: hajótörést szenvedett* (836)
 Hitván madár, melly a maga fészket meg-rutította — *Nidus: fészek* (845)
 Egy mom sem maradt utánna — *Nihil penitus reliquit* (845)
 Éjjel-járó, mint a bagoly — *Noctuabundus: éjjel bolygó, éjjel korittyoló* (848)
 Addig hántsd a hárs-fút, még meg-hámlik — *Occasionem ne negligas: el nem köll műlatnod az alkalmatosságot* (872)
 Sús-d-ki, ha porod van — *Utere occasione oblata: élly az alkalmatossággal* (873)
 El válik, hány zsákkal telik — *Ex occasione rei: a mint az údó magával hozza* (873)
 Fel döntöttem a szerdékes fazekat — *Non parum offendí apud illum: ki estem kedvéből* (879)
 Nem vitéz, a ki bolondul vész; a ki nem szerentsélteti magát, nem vitéz — *Offero, expono: szerentsére vetni fejét, életét* (880)
 Ha nem borja, nem nyullya — *Nobis plane non parcitur: nekünk semmit sem kedveznek* (903)
 Eb-szija kóttott erszényed vagy on néked — *Parcus est nimium* (903)
 Terhes, kóvér az erszénnye — *Multum habet pecuniae: sok pénze vagy on* (917)
 Én is úgy, mint komám uram — *Pedarius: tanátsbéli, a ki tsak más szavát javallja; úgy van ember* (918)
 El múltt esőnek nem köll kőpenyeg — *Penula: kőpőnyeg, téli palást* (921)
 Nem őrzője a kementzének — *Libenter peregrinatur: örömet jár idegen országokban* (925)
 Tsinálok én nyelet ebbe a fejszébe — *Perficio: elvégezem, véghez, végbe viszem, be tellyesítem* (926)
 Mindent ki kottyant a szája a segge hire-nélkül — *Plenus est rimarum, hac illac perfluit: nem tud halgatni* (927)
 Farkas kaszára vetettem a nyakamat — *In magnum periculum incidi: nagy veszedelembé kerültem* (930)
 Olly világos, mint a fényes verő-fény dél-szinben — *Perspicuus: világos, nyilvánvaló* (939)
 Kérkedékeny ember szurvát nagyobbra nevelni — *Hominem perustum gloria magis magisque incidere* (944)
 Nem volna jobb madár a disznónál, ha szárnya volna — *Porcus: disznó* (961)
 A szájából ki venni a kontzot — *Praecерpo: elől-szedem, az orra elől-elszedem* (969)
 Tzifrán fel vólt öltözve, mint a kompódi nemes aszszony: mintha Csicsóba készölne — *Pretioso ornata induta est* (988)
 Ritka madár az — *Rarum est* (1038)

- Bé falatta véle a sipot — *Erroris magistrum refutavit egregie* (1051)
 Nem kerestem tölgyet a szarvak között — *Ostendam sapienter a me factum: meg mutatom, hogy okosan cselekedtem* (1090)
 Jó a tréfa, jó, de nem mind éltig — *Sed jocorum satis est* (1093)
 A kőrmőtlen matskának nehéz fára hágni — *Scando: hágok, fel hágok* (1094)
 Meg ettem már a kenyermek javát: már fél lábom a koporsóban; azt se tudom, melly nap rántják-el a gyéként alólam — *Senex admodum sum et de crepitus: le görbedtt vén ember vagyok már* (1109)
 Lussan járj, tovább érsz — *Sensim* (1109)
 Az öreg szolgának és az ag-kutyának egy a fizetése — *Servus* (1117)
 Eb ebnek baráttya; reá találtt a zsák a foltyára — *Similis simili gaudet* (1121)
 Zsákban matskát nem árulni — *Veritatem simpliciter proloqui: egyenesen meg mondani az igazat* (1123)
 Együtt élünk-halunk; egy bordában szótték őket mi vélünk — *Socii nostri sunt: barátságban vagynak vélünk* (1128)
 A matska-is egérrel szokott álmodozni — *Somnio* (1133)
 Ki hol bizik, ott hizik — *Spero* (1138)
 Nem arra való, hogy posztóba varják a fejét — *Stolidus: bolond ostoba éretlen, eszelős, kába, tsába, balgatag, esztelen, goromba, maszlagos, balyókás* (1149)
 Alig harapott az első, a Deáki, a kisebb tudományokba, már-is a természet-vizsgáló tudományt el akarja nyelni; tsak a kűszóbtól tekéttett az alsó iskolákba, már-is a felsőbe ugrik — *Vix studia humaniora leviter percurrit, jam Philosophica transit* (1135)
 Mitsoda Kábaság ez te tőled? Nyilván az orbántz el-fogtu az eszedet — *Quae haec tua stultitia est* (1154)
 Bolond, a ki egy zab-szemért ló-seggibe bujik — *Stultus* (1154)
 Bolondnak fa-pénz-is jó, ha elveszti sem kár — *Os alicui sublinere: valaki száján mézes madzagot el vonni, megtsalni, fa-pénzt adni* (1158)
 Nem nézi, tők-é vagy turós éték — *Temere credit: minden agnó regét el hiszen* (1183)
 Rajta kapták az ebet a szalonán — *Deprehendo: rajta-kapom* (1189)
 Ugy néz rám, mintha apját, annyát meg öltem volna — *Torvus: komor, mord* (1201)
 Két éves tőr nem fér egy hüvelybe — *Vagina* (1219)
 Sokat szekér sem bir — *Assidua litterarum tractatio valetudinem laedit: a szüntelen tanulás meg nem rontya az egészséget* (1221)
 A tők-is estve virágzik — *Vesperae* (1237)
 Az ajtó előtt van már a háborúság — *Bellum vicinum est* (1241)
 Borban lakik az igazság; jó a ser, de mégis a bor az annya — *Vinum* (1247)
 Ott-is terem gazember, a hol nem vetik — *Vitiosi multis partibus plures sunt, quam probi et integri* (1253)
 Jó pap holtig tanul — *Dum vivam, litteris studebo* (1255)
 Ugy jár, ugy pörög a nyelve, mint a szélmalom — *Magna in eo est linguae volubilitas: gyors és szapora beszédű* (1261)
 Nem mind barát, a ki reád mosolyodik; nem mind arany, a mi fénylik — *Vultus ab animo dissentit: megtsal az ábrázattya* (1271)
 Ki tetszik a szeg a zsákból: meg esmérük az ebet a szórin; meglátszik a melly téjből túró lészen — *Ex vultu agnosco, quam alieno a me sit animo* (1271)
 Kontyot fel tévő férjfi: simon biró; Anda Pál hadába való — *Uxorius: feleségnek felettébb engedő, feleségtől félő* (1272)

XVIII. századi diákjaink tehát e szólásokkal és közmondásokkal fűszerezhatték leckéiket, a klasszikus szerzők szövegeiből készített fordításaikat. Íme, néhány példa könyvünkéből: „Defecerunt a Romanis multi populi: sok nemzet elpártolt a Romaiaktól, a *nyakáról levetette az igát, ki útította a járom szeget*” (343); „Assentationibus et blanditiis se in Caesaris consuetudinem immersit: *hizelkedéssel furta bé magát a Császár kedvébe, csapta a csikot a len-csével, csóválta a farkát a Császár mellett*” (119); „Crassus Romanorum avarissimus putatur: Crassust leg-fősvényebbnek tartják a Romaiak között, *ébszíjjal kötött erszénnyre vagyon Crassusnak*” (129); „Homo omnium rerum imperitus Rempulicam audet attingere? Hogy mér ez az otromba ember, a ki semmi se látott, se hallott, az ország dolgához nyulni? *Annyit tud a törvényhez, mint a bagoly az ave-mariához, mint a tyúk a regéhez*” (631).

Ma már furcsának tűnik ez a fordítási módszer (akárcsak barokk freskón a koraközépkori magyar királyok 18. századi magyar díszruhája), de az kétségtelen, hogy a tanulók magyar nyelvi fogékonyságát jelentős mértékben növelte, gazdagította.

5. Frazeológia-tankönyvünk magyar szövegeinek összeállításában valószínűleg szerepe volt a kor jeles jezsuita költőjének, Faludi Ferencnek is, aki 1748–1750 között a nagyszombati egyetemi nyomda vezetője volt. Talán ő irányította azt a tanári munkaközösséget, amely Wagner tankönyvéhez összegyűjtötte a magyar példaanyagot, majd megszerkesztette és sajtó alá rendezte a teljes kötetet. Szily Kálmán szerint egy másik jezsuita tanárnak is vezető szerepe volt ebben: Vargyas Imrének. S ez a munkaközösség — joggal állapította meg Kármán Mór — mintha elsősorban nem is a latin frazeológia feldolgozására törekedett volna, hanem „inkább a magyar szókincset gyűjtötte egybe stilisztikai s általában irodalmi célokra”.

A kötetnek mind szóanyaga, mind idézett szólásai és közmondásai, mind pedig aktualizált példamondatai azt bizonyítják, hogy azokban az iskolákban, ahol ezt a tankönyvet forgatták, ott nemcsak jelen volt a magyar nyelv, hanem mint tanulmányi anyag szerepelt és hatott a diákok (és a tanárok) magyar nyelvére.

Mészáros István

Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához

Döbrentei Gábor nyelvi torzításairól

Nem célunk itt, hogy ezekről a torzításokról teljes terjedelmükben szövegezzünk. Csupán néhány lényeges sajátosságot emelünk ki, ami a költő megértését, sőt méltánylását is befolyásolta az irodalmi, irodalomtörténeti köztudatban. Lényegében az újabb kutatások eredményét foglaljuk össze egy rövid cikkben.

Torzítások Berzsenyi költői szövegeiben. A legfájdalmasabb itt Berzsenyi utolsó versének nyelvi szövegtörténete. Döbrentei (Berzsenyi Dániel' Összes Művei, 1842. I. 185) A' Poezisz hajdanta címmel közli a költeményt. Ezzel egy időbeli dimenzióra szűkíti össze a költemény mondanivalóit — önkényesen. Ezt észrevette már Toldy Ferenc is, és kiadásában (Berzsenyi Dániel Munkái 1864. I. 146) így változtatja meg a címet, ugyancsak önkényesen: A Poesis hajdan és most. Vagyis valamit javított a helyzeten, de csupán azt vette észre, ill. érzékeltette, hogy a versnek nemcsak egy időbeli dimenziója van, nemcsak az antik „poesisről”, hanem a költő korának (mesterkelt) költészetéről is szó van. Majdnem száz évig kellett várni, amíg (1960-ban benyújtott disszertációmban) felvetődött a költeménynek oly értelmezése, hogy az jóslat, mert a „lekötött kalóz” Proteust, az antik jóstistent jelenti, tehát feltárult a vers harmadik időbeli dimenziója: a jövőnek szóló jóslat jelleg is. Éspedig úgy, hogy ez az isteni szózat végigvonul az egész költeményen, s ennek alapján értelmezendő helyesen. (L. az akadémiai kritikai kiadás I. 868—9.) Ez az értelmezés megváltoztatta a költemény értékelését is: nem a kétségbeesés és lemondás verse, hanem a jövőbe mutató költői látomás, a költő klasszicizmusának poétai összefoglalása. — Tehát egy ilyen nyelvészkedési önkény egy nagy vers irodalomtörténeti „sorsát” is súlyosan befolyásolta! — Ugyanez mondható Döbrentei egy másik nyelvészeti szörnyesülöttéről, a „Költér' üldeté”-ről is, amely idézett kiadásának 188. lapján jelent meg nyomtatásban. A vers első változatának címe Barátimhoz volt, de a második (és végleges) szöveg valószínűleg cím nélkül maradt Berzsenyi kéziratában (akárcsak A' poezisz hajdanta is). A Döbrentei nyelvi torzításai miatt értelmetlenné vált költemény szintén csak újabban nyerte el méltó helyét mint a költő sorsáról szóló tragikus vallomás sztoikus változata. (I. krit. kiad. 800—3.)

Nyelvi torzítások a prózai művekben. Ma már — hála az újabb kutatásoknak — Berzsenyi prózai szövegeinek hiteles, betűhív kiadása készül. A legtöbb nyelvi változtatás a Kritikai Levelek Döbrentei-féle kiadásában található. (I. kiad. II. 104—71.) Eddig csak sejtettük Döbrentei

nyelvi önkényeskedését, de most előkerült Döbrentei pozsonyi hagyatékából a Kritikai Levelek eredeti fogalmazásának hiteles másolata, s így — kivéve a későbbben keletkezett Kazinczy-arcképet — „tetten érhetjük” Döbrentei torzításait, és rekonstruálhatjuk Berzsenyi eredeti nyelvszövegezését. A „nyelvrontó” torzításai különösen a klasszikus szókincs magyarításában érnek tetőpontot. Ilyenek: frequentativum h. *gyakorozó*, individualitás h. *egymiség*, analogia h. *hasonság*, poetaság h. *költér egyetem*, poesis h. *költelelem*, poeta h. *költér*, legfőbb Grátzia h. legfőbb *kecses* stb. Kb. kétszáz ilyen változtatás számolható össze a Kritikai Levelek Döbrentei-féle kiadásában. A „magyar” torzítások közül számtalan esetben szerepel *tehát* h. a Döbrentei-féle *tahát*, aminek Jegyzeteiben (uo. 416—22) bő lére eresztett magyarázatot ad, ez azonban elfogadhatatlan ugyanúgy, mint a Berzsenyi-féle *onnét*-nak *onnat*-tá vagy a *bajnok*-nak *bajár*-rá való önkényes megváltoztatása. Szövegeinek tartalmi változtatásaira jellemző, hogy e kiadásban Berzsenyi „szájába adja” saját véleményét, és elhagy önkényesen Berzsenyi-szövegeket, ha ezek nem tetszenek neki, de ez már túlmutat a nyelvészeti problémákon.

Ugyancsak súlyos nyelvi torzítások jellemzők a Poetai Harmonistika szövegközlésére is. Itt csak a főbbeket említjük. Berzsenyi eredeti szövege elveszett Döbrenteinél, aki először közölte e nagy fontosságú értekezés A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvében (1833. I. 247—97) mint Berzsenyi akadémiai székfoglalóját. De ebben is már feltűnnek a nyelvi torzítások. Leginkább a *középlet* (Berzsenyinél a *középel* 'koncentrál' értelemben használt igéből kedvenc -at, -et képzőjével képzett főnév) Döbrentei kiadásában, az Évkönyvben *középlét*-ként fordul elő mindenütt; Döbrentei önkényes nyelvi változtatása. Világossá tették ezt a költő eredeti, eddig betűhíven kiadatlan fogalmazványai a Poetai Harmonistika előmunkálataihoz, ahol *középlét* sehol sem fordul elő. A költő a *középlet*-et 'középszer' értelemben használja. — Kiadásában (i. kiad. II. 238—329) Döbrentei még fokozza nyelvi önkényeskedését. A Kritikai Levelekből ismert változtatásait itt is tovább folytatja. Ezek azonban világossá válnak azáltal is, hogy a pozsonyi Döbrentei-hagyatékban fennmaradt másolatban (amely a költő eredeti szövege után készült) láthatók a sajtó alá rendező Döbrentei piros tintás javításai — a nyomdának adott utasításokkal együtt. Nyelvi és tartalmi önkényeskedésére szükségesnek tartjuk a következő példa megemlítését. Itt jellemző Döbrenteire Berzsenyi szövegének (saját szája íze szerint való) ily megváltoztatása: „Igen ohajtanám, hogy a helytelen *költő* és *költés* helyett a *költér* és *költélyzet* jőne divatba...” Berzsenyi szövege *költész*-t és *költészet*-et ajánl! — A pozsonyi hagyaték fennmaradása szerencsére világot vet Döbrentei összes változtatásaira, amiről majd a kritikai kiadás részletesen szól.

Végül még két megjegyzést. Sajnos, a Kritikai Levelek végleges szövege egészében csak Döbrentei kiadásában olvasható. De itt is kinyomozható Döbrentei nyelvi önkényeskedése. Így pl. feltűnik a Kazinczy-arcképben a *leben-gósdí* szó. (I. kiad. 130.) Semmi esetre sem származhatik Berzsenyitől. Értelmét Döbrenteinél (i. kiad. I. XLVIII) találhatjuk meg a következő mondatban: „Kazinczynak ezen majd ide majd oda *leben-gése* is . . . hűtötte el Berzsenyit.” Tehát nyilván a *leben-gósdí* eredetije olyasmi lehetett, mint: „állhatatlan.” — Majd ugyanott, a Kritikai Levelek kiadásában található Döbrentei egyik jellegzetes nyelvi változtatása a Berzsenyi-szövegeken. Ez a feltételes mód többes első személyének -*nók*, -*nők*-kel való tárgyas ragozása — szerinte — a „grammaticusi” pontosság miatt. (*Adnánk* h. *adnók*, *néznénk* h. *néznők* stb.)

Irtotta Berzsenyi régies igealakjait is. Mégis melléfogott kiadásának (II. 133) egyik helyén a régies elbeszélő múlt többes szám első személyű értelmezésével többes szám harmadik helyett. Az *alkalom* szó származtatásáról van szó. Az eredetiben (pozsonyi kézirat) ez áll: „hihetőbb, hogy ennek *adák* az újabb értelmet.” Döbrentei *adók*-ot ír. Holott a szövegből kiderül, hogy a költő ezzel nem volt egy értelemben, mert ő másképp származtatta a szót.

A helyesírási és egyéb eltérésekre most nem terjeszkedem ki, mert ezek már nem szorosan vett nyelvészeti problémák. Így is csupán ízelítőt adhattam Döbrentei nyelvrontásairól, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert egy nagy költő „márványba faragható” szövegeiről van szó.

Berzsenyi szószármaztatási elméletéről

A költő szószármaztatási próbálkozásai a kéziratok tanúságai alapján a Kölcsyvel folytatott vita idején keletkezhetnek, részben kapcsolódva Kölcsynek ahhoz a kijelentéséhez is, hogy a magyarban később ébredt a költői tehetség, hogy a magyar nemzetet „Európában a legíztelenebb népnek szidalmazza.” (Az első Antirecensio kéziratában.) Ez érzékenyen érintette a költő „gyengeségig magyar” lelkületét. A fennmaradt töredékek és változatok azt mutatják, hogy Berzsenyi rendkívül nagy lelkesedéssel, fáradságot és szellemi erőfeszítést nem kímélve dolgozott a magyar nyelv eredetiségének, ősi voltának bizonyításán, párhuzamosan kortársai hasonló jellegű törekvéseivel.

Forrásai közül két nevet említ: Szabó Józsefét és Tomka-Szászky Jánosét. Az előbbinek értékezéseit a Tudományos Gyűjtemény 1825-i évfolyamában is olvasta. (IV. füzet 35–61 és X. füzet 65–98.) Szabó nevét említi is (1968-i kiad. 568), de az eredeti töredékek között közöl is részleteket Szabó munkáiból. Pl. „*Zeus—scytice Farja Papatos égető, Urania aphrodite [így!] scytice Ojtozitosz erojtos(?)* stb. Am Berzsenyi és Szabó József fantasztikus szószármaztatásai között egyébként nagy különbség van. Németh Sámuel, aki egyedül érdemesítette ismertetésre Szabó József nézeteit (borgátai Szabó József Sopron 1941.) idézi ennek az álmodozó szószármaztatónak következő kijelentéseit: „Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy mi vagyunk a Medusok és Perzsák, mint Hom, Hám, vagy mint Anonymus mondja, Japhet ivadékainak valóságos maradékai.” (I. m. 3.) Ilyesféle kijelentésektől a költő távol tartja magát. Ahogy Szabót idézi az *ember* szószármaztatásával kapcsolatban, mutatja, hogy követésében tisztán nyelvészeti síkon mozog.

Németh Sámuel idézett munkájában Szabó „etimológiáját” több típusra bontja. Az első — (*Ganges = Gyöngyös*) — a jelentés szempontjából azonnal nem érthető rokon hangú szavak összevetése. A második (*Paphlagonia = Paplak*) tulajdonnevek rokonítása, amikor is az idegen szónak nem is egy magyar szó felel meg, hanem szinte minden egyes szótagra jut egy magyar „rokon”. (Az előbbi példában: *Paph = pap, la = lak, gon = hon.*) Nemcsak hangzásban, de jelentésben is rokonnak tűnő szavak: *heros = erős. Az Indus = Önötös* típusban a magyar szónak külön, Szabó-féle magyarázatát kísérli meg az „etimologus”. Végül egész mondatokat fordít perzsáról magyarra, mert szerinte minden perzsa, szankszrit szónak magyar hangzása és értelme van. Sem szótárra, sem nyelvtanra nincs szükség. (I. m. 5. skk.) Mint látni fogjuk, Berzsenyi távol áll ezektől a túlzásoktól, elhatárolja magát a „nemzetgeneológiai” fantasztikumoktól.

Csupán egy példa van arra, hogy ilyesmire céloz. Éspedig, mikor Tomka-Szászky János egyik munkájára hivatkozik szószármaztatás közben: „Még a tudós Szászki is így ír a tatár királyról Principibus de gente Kyral, s látja, hogy annyi mint király = király.” (1968-i kiad. 563.) De Tomka-Szászky hatását nem ebben a töredékes és mellékes célzásban láthatjuk, hanem e szerző műveiben található „Magna Hungaria” koncepciójában, amely szerint e Nagy-Magyarország határai — a hunnok, avarok, szkíták, mongolok rokon népei nek számbavételével — Belgiumtól a kínai falig terjedtek. (Introductio in Geographicam antiquae Hungariae et Medii aevi. Posonii, 1781.) — Az ódaíró képzeletét elragadhatta ez a nagy történelmi-földrajzi távlat, s ezt terjesztette ki — mint korának fia — nyelvészeti-fantasztikus ábrándjaira. Ezzel — úgy látszott — új oldalról vette birtokba, „sajátította el” az imádott magyar nyelvet.

De vizsgálódásainak legmélyebb alapjait K. G. Anton munkájában vélte feltalálni, amely könyvtárában is megvolt.

Karl Gottlieb Anton munkája: Über die Sprache in Rücksicht auf die Geschichte der Menschheit (Görlitz, 1799.). Megérdemli figyelmünket. Annál is inkább, mert három „fantasztika” etimológusunkat is „ihlette”. Horváth István is tanulmányozta, hiszen az OSZK-ban lévő könyvpéldány Horváth István könyvtárából származott. Szabó József — akire Berzsenyi hivatkozik — említi is értekezésében mint forrást. (Tud. Gyűjt. 1825. IV. 35.) Berzsenyi könyvtárában, mint említettük, megvolt. (1944-ben elveszett többi könyveivel együtt.)

De míg Anton „nyelvfilozófiája” a nemzetek fölött „lebeg”, s főleg egy ősnyelv rekonstruálására összpontosul, addig Horvát, Szabó József és Berzsenyi egy fantasztikus „nacionalizmus” kiinduló pontjává, forrásává változtatták át Anton módszerét.

Ezért is érdemes ún. elméletének lényegére rámutatnunk.

Az ősnyelv eredetét — s ebben Szabó egyetért vele — tíz ősi hang keletkezésében látja, ebből 3 magánhangzó, 7 mássalhangzó volt. Ezek az ősi magánhangzók: *a, e, u*. A fejlődés folyamán az *e* *i*-vé, az *a* *o*-vá, az *u* szintén *o*-vá és egy sor más fokozatú hanggá változott. (I. m. 33.) Később keletkeztek a kettős magánhangzók. A 7 „ősmássalhangzó”: *w* (amely *f, b, p* változatokat mutat), *h* (amelynek változatai: *ch, g, k*), *d* (amelynek változatai: *t, th, s, sch, ts*); a többi négy: *l, r, m, n*. A változatokat a hasonulás hangtani törvényéből származtatja. (Uo. 35.)

Anton a hangokat a mozgás és az érzés ősi megnyilvánulásaiival hozza kapcsolatba. A három magánhangzó az erő (nagyság), a gyengeség (kicsiny-ség) és a fájdalom (a rosszaság) érzésével függ össze: *a, e, u*. — A mássalhangzók a mozgásra, tevékenységre vonatkozó képzetekhez kapcsolódnak: a *w* a halk, lassú mozgással, az *r* a gyors, erőt sugárzó, a *h* a terjedő (fel és le irányuló), a *d* az egyesítő (így szétválasztóan is ható), az *l* a szabad, önálló, az *m* a megtartó (de pusztítóan is ható), az *n* a láthatatlan szellemi mozgást fejezi ki. (Uo. 39.)

Szerinte három dolog szükséges a beszédhez: *t á r g y*, a *l é l e k k é p e* és a *g o n d o l a t* érzékelhető kifejezése, a *n y e l v*: tehát mássalhangzó, magánhangzó és szótag. Mozgásból és érzésből keletkeznek a fogalmak jelei, amelyeket az ember összegyűjtött magának. (Uo. 41.) Az első hangok csupán természeti kiáltások vagy hangok voltak. Úgy keletkezett a szótag, hogy egy megfelelő mássalhangzóhoz egy megfelelő magánhangzó járult. A magán-

hangzó csak akkor alkothatott szótagot, amikor a tárgy képe már megjelent az ember lelkében, s ezt a szótagot ezzel a képpel kötötte össze.

Minden magánhangzóhoz hétféle mássalhangzó járulhatott, s így hét-féle gyökszó származhatott belőle. Eredetileg 42 gyökszó támadt, mert a mássalhangzó a magánhangzó előtt és után is állhatott. Anton szerint a kemény és lágy mássalhangzó egymásba való átváltozása a nyelvfejlődés egyik fontos tényezője. Tagadja, hogy két betűnél többől álló szótag lehet gyökszó, mert nagyon sok olyan szó van, amelynek első két betűje azonos, a harmadik azonban más és más. (*La, lach, lad, laf, lag, lam, lan* stb.) — Így keletkeztek az összetételek is az eredeti gyökszavak számtalan kombinációja által a tárgyak hasonlósága, ellentéte vagy más összefüggése alapján, az emberi értelem hajnalán. (Uo. 43.) A könnyebb kiejtés végett összevonások történtek, aminek nyomait a mai nyelvben is látja az író. (*Angst Angest* helyett, *liebst liebest* helyett.) — Hogy egy harmadik jelet alkossanak, két már meglevőt összekötöttek. (Pl. *le, li* kellemes, *b*-vel összetéve 'értékes', ebből *lieben* olyan mozgás, amely a kellemesnek, értékesnek elismerttel való egyesülését célozza. (Uu. 64.) A gyökszó két betűből, az ősi származékszó csak három betűből állhat. A származás szempontjából döntő a mássalhangzó. Ez az uralkodó hang. A rokon nyelvek szavainak egymásból való származtatásánál szabály a rokon fogalmakat kifejező szavak egyeztetése, a gyökszó mássalhangzója alapján.

Az egyes nyelvek közötti összefüggéseket Anton a következőképpen látja: A rokon hangok a rokon nyelveknél átváltoznak; így lesz *Vater Feder, Gamal Kamel* stb. A *h* *s*-sé és *c*-vé változhat. (*Cer Herz, serdze*). A hehezet gyakran elmarad, ezt tekintetbe kell venni: *ire gehen, gij*. Gyakran hiányzik a szó elejéről valamely hang: *otez, wotez*. Gyakori a betűcsere stb. A gyökszó mássalhangzójának megváltoztatása nyelvromlás (*filius hicho, fidelis hidalgo*). Amely betű kiejtése egyik népnek nehéz, megváltoztathatja, mint pl. a *Joannes* névnél.

A továbbiakban mellőzzük a névszó- és igeragozás kialakulására vonatkozó elméletét, melynek számunkra különösebb jelentősége nincs, mert Berzsenyi figyelmét elsősorban az „ősgyökök” és változataik kötik le — a magyar nyelv szempontjából. (Még megjegyezzük azonban, hogy Anton különben — fantasztikus elméletének megalapozásához — széles körű nyugati és keleti nyelvismerettel rendelkezett.)

Lássunk végül néhány példát szóelemzéseire:

Schmerz felbontása: *mer*- keserű, *sch*- éles, *z*- gyors. *Schmerz* tehát gyors, éles keserűség, kellemetlenség.

Schweben: *we*- szelíd mozgás, *sch*- vibráló, *b*- alig elérhető. Tehát *schweben* — szelíd, felfelé irányuló mozgás.

Schlaf: *le, li* — kellemes, *sch*- elkülönítő, *b*- alig észrevehető. Vagyis a szó kellemes, elkülönítő állapotot jelent, amely alig észrevehető mozgással jár.

Tragen: *t*- ható tárgy, *r*- gyors mozgás, *g*- látható. A szó tehát azt jelenti, hogy valamit magunkra veszünk és láthatóan tovább mozgatjuk.

Mindebben, mint látjuk, a képzeteknek szinte korlátlan szerepe van. Nem tudomány. De fantáziás költőnek tág lehetőséget nyit a szellemi munkára, megmunkálásra. Berzsenyi — nemzeti érzésétől fűtve, s Kölcseynek is mindeképpen ellentmondani akarón —, úgy látszik, nagyon komolyan vette ezt az elmejátékot, úgyhogy rendkívül sok időt fordított rá. A meglévő kéziraton kívül még egy csomó feljegyzés el is vezett ezzel kapcsolatban, mint a fenn-

maradt „nyiredékek” mutatják, de ma már kibetűzhetetlenül, mert a soroknak csak elejéből és végéből maradt fenn valami töredék. (PIM i. sz.)

Valóságos „megszállottsággal” dolgozott e hiábavaló bűvárkodásokon. Nem törte a fejét a „gyökszavak” filozófiai magyarázatán: a magyar nyelv eredetiségének, ősi voltának bebizonyítására koncentrált. — Még egy körülményre hivatkozhatunk Antonnal kapcsolatban. Minden fantazmagóriája ellenére ez az elmélet a nyelv keletkezésének világi magyarázata volt. Ennyiben érintkezik a felvilágosodás szellemével, amely Berzsenyi számára oly rokonszenves volt.

Nem lehet célunk Berzsenyi elméletének részletes fejtegetése. De az megállapítható — az előbbieik alapján — hogy a Szabó-féle második típus: a szótagokra bontó elemzés módszere az uralkodó nála, amit Szabó Antontól vett át. Úgyszólván ez az egyetlen, de nagyon sűrűn előforduló, módszerbeli érintkezési pont közöttük.

Ha megfigyeljük Berzsenyi módszerét, sokban hasonlít az Antonéhoz. Szabó Józseffel az említett típuson kívül néhány szóban vagy konkrét névben lehet a kapcsolatot megtalálni (nem a Zend Avestába vesző távlatokban): *ér*: *erős, es, is; tűz*, am: *nemzet; bar*: *fi, ember*; képzeletét merészebbé tehettek az olyan tipikus Szabó-féle szószármaztatások, mint *Badarschan*: *Balaton, Kyros*: *Kőrös, Schlavur*: *Sárvár* stb.

E szószármaztatások valósággal szenvedéllyé váltak kötőinknél is, innen magyarázhatók tévedései is.

1. Berzsenyi nyelvelmélete szerint szintén a mássalhangzók a fontosabbak a magánhangzókénál a szószármaztatás szempontjából. A nyelv ősgyökökből áll, amelyeknek lényege mindig a mássalhangzó, de úgy, hogy ezek a mássalhangzók is a különböző nyelvekben különböző keményedéseknek, lágyulásoknak vagy egyéb változásoknak vannak kitéve. Így Berzsenyi a következő mássalhangzókat a származtatásnál egyféleképpen veszi:

v f b n p
k g j gy ch
l r j
s sz ts

A magánhangzókénál még tágabb lehetősége van a változatoknak. A mássalhangzók bármely magánhangzóval társulhatnak. Pl. lehet *te, tu, ti, tő* vagy *rá, ri, ré, vagy le, li, lu, lő*.

Ezenkívül a hangok sorrendje is tetszés szerint változhat, mint *ad, da, te, et* stb.

2. Jellemzi Berzsenyi gyökszármaztatását, hogy felismerte a magyar nyelv idegenkedését a mássalhangzótorlódástól, s ezért minden ilyen torlódást felmutató szót apróbb, főleg egytagú, valamely mássalhangzóból és magánhangzóból álló kis szavakra, gyökszavakra bont, s így véli bizonyíthatónak a magyar nyelvből való eredetüket. Ilyen egytagú gyökszavak Berzsenyinél: *ot, ut, it, te, to, ta* — 'föld', de 'szép' és 'nagy' is, mert a földet szépnek, nagyknak látták az emberek; hivatkozik a *tető* vagy *tér, tár* szóra (latin *terra*); *or, ur, ar, er, ir* 'helyet' jelentenek pl. *kör, űr*; a *kör ki-ör* vagyis *szép ör, erem, öröm*, ami később elvont értelmet kapott;

el, ul, ol, il annyi mint *er, ur, or, ir* (*l* és *r* egymásba változnak át); szerte a *kerek ki er*ből, vagyis 'szép helyből' származik, ami később változott *kerek-ké*, s a benne levő *er, ör* fordul elő az *örvény*-ben, *örjöngés*-ben, ami a *kerengés*-sel rokon;

hé hév annyi, mint 'meleg', eredetileg *tűz*, ezért később lett ebből az elvont értelmű: *nagy*;

om, on lakhely, mint pl. *orom*, ez van meg a *hamu*-ban is, amely *hó emu*, 'szép magas';

ok ak szintén lakhely, pl. *ak-ol*, lágy alakja *gy*, pl. *ágy*;

szi 'tűz', de a tűz minden szép és jó tulajdonsága is;

fe, fo, fő 'földet' jelent, azután 'szépet', mint *vé* is *villa-vi-el* 'szép lak-hely';

ed, ad, od 'lakhely', pl. *Ar-ad, Ón-od, Vár-ad*;

ob, op, of, ov 'lakhely', pl. *szoba, szi-oba, szép oba*;

ka annyi mint *kő*, pl. *kavics*;

es meglágyított *et, etsz, esz* 'hely';

am an 'anya';

at 'atya', *ar* is;

is 'bizony' stb.

Lényegében ezekből és más ilyenféle kis építőkövekből rakja össze a költő fantasztikus játékait, amelyekben eleinte — mint nagy munkája mutatja — a megszállott lelkesedésével hitt. Feleslegesnek tartjuk a fentiek gyakorlati példáit bemutatni, mert e munkáját a kritikai kiadás teljes egészében közli, előmunkálatával együtt. Az egész értekezés egy nagy szellemi tévedés tanúbizonysága, amiben a költő kortársaival együtt osztozott. De hozzátartozik lelki életének történetéhez, a kor szellemi izgalmainak tükrözéséhez s a legmélyén a nemzetét az imádásig szerető és féltő költő álmódozásáról szóló vallomástétel is, amelynek megértéséhez és értelmezéséhez igyekeztünk e néhány adattal hozzájárulni.

†Merényi Oszkár

Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg

1. A huszonhatodik év című — időrendben utolsó, 1957-ben keletkezett — Szabó Lőrinc-művet a következő dedikációval látta el költője: „K. E. emlékére, született 1902. június 25-én, Keszthelyen, meghalt 1950. február 12-én, Budapesten.” Ez a mű — nevezzük egyelőre szonettciklusnak, de a műfaji kérdésre később majd visszatérek — egy huszonöt évig tartó szerelem után elvesztett kedves halálára íródott. K. E. (Korzáty Erzsébet), a költő kedvese öngyilkos lett, s ez tette még elviselhetetlenebbé Szabó Lőrinc fájdalmát. Szemben, mint Illyés Gyula szavaival szerintem nem jellemezhetnénk A huszonhatodik évet: „A huszonhatodik év szonettssorozat. Ez a százhusz egyritmusú, egy indulású, egy célba ütő vers az ésszel föl nem foghatót akarja ábrázolni, az ész eszközeivel. Itt ez a konokság, ez a tárgyszerűség válik költői erővé . . . Az elvesztett édent sirató szívós panaszok a mi számunkra létre keltik a megsemmisült kedves, megdöbbenő erővel, mert még most is megdöbbenő részletességgel. Soha megrázóbb testiséget, mint amit ez a sírból földézett áraszt, soha fájdalmasabb igazolását annak, hogy csak ez a földi világ a világ, hogy csak az anyagban élünk.” (Szabó Lőrinc — vagy boncoljuk-e magunkat elevenen? Alföld, 1956/2.)

2. Irodalomtörténészek között vitára ad alkalmat A huszonhatodik év műfaja. Egyesek szerint canzoniere — ahogy Petrarca óta a daloskönyveket nevezik —, mely a szerelmi érzés útját füzérszerűen összefüggő versekben beszéli el. Legáltalánosabb vélemény, hogy a mű — a Szabó Lőrinc által az alcímbe is jelzett — lírai rekviem. Többben azonban kétségbe vonják, hogy a mű gyászének, s inkább lírai önéletrajznak tartják, melyben a gyász csak lehetőséget ad Szabó Lőrincnek arra, hogy magáról, érzelmi alakulásáról beszéljen. Bár el kel ismernünk, hogy a leghitelesebben saját magát eleveníti meg, s a ciklusnak vannak olyan darabjai, melyekben csak az érzelmek áradnak, melyeket szentimentális, szenvelgő hang jellemez, de ezek a mű tehertételét jelentik, s nem jelzik igazi lényegét. Úgy érzem, hogy a lírai rekviem megjelölés a legjogosultabb.

A ciklus alapegysége — ez vitán felül áll — a szonett. Szabó Lőrinc szonettépítése eltér amúfaj klasszikus, a reneszánsz kezdetén kialakult hagyományaitól. Számára ez a versforma mást jelent, mint a nagy Nyugatonmzedék (pl. Babits) számára, ahol a versmondatok pontos, ölelkező rímű strófákban zártak le (pl. Babits: A lírikus epilógja). Szellemi rokona inkább Shakespeare, akinek szonettciklusát ő fordította le magyarra, s aki ugyancsak egyetlen verslélegzetnek fogta fel a szonettet, szinte átlépve ezzel megszabott korlátait. A szonett ugyanis eredetileg olyan vers, amelyben a kifejezett gondolatnak felmenő és lemenő ága van: az első két négysoros strófa felemelkedését a következő két háromsoros szakasz „lekerekíti”, s így az indulatot harmóniává oldja. Szabó Lőrincnél a szonett nem oszlik felmenő és ereszkedő periódusra, mint pl. Petrarcanál, hanem inkább a shakespeare-i fokozó építkezéshez áll közel. A huszonhatodik év szonettjeinek jelentős részében (a 120-ból 47-ben) a nyolcadik sor után nincs gondolati cezúra, ellentétben a klasszikus szonettel. Enjambement íveli át ezt a klasszikus szonettben meglevő határvonalat. (Az enjambement egyébként nemcsak a szonettekben kedvelt eszköze Szabó Lőrincnek, a kor költői közül ő alkalmazta legszívesebben.) A többi (73) szonettben megvan ugyan a nyolcadik sor utáni cezúra, általában itt zárul az első mondat, ám utána nem lecsillapodás következik, a feszültség nem csökken, sőt inkább még fokozódik. Bár Szabó Lőrinc szonettjei nyomdailag nem tagolódnak 4 + 4 + 3 + 3 sorra (ebben is hasonlít a shakespeare-i szonetthez), a versek belső tagolódása, rímei, formai és gondolati ritmusa az előbb említett eltérésekkel együtt is egyértelműen a szonettformát mutatja. Ezekre a vonásokra majd a részletes elemzésben térek ki bővebben.

3. A huszonhatodik év három nagyobb egységből áll. Az első rész négy szonettje még a kedves életében keletkezett, de hangulata miatt beleillik a műbe; a második rész versei a gyászárványban íródtak, 1950 elejétől 1951 elejéig, a még közeleli tragédia hangulatában, míg a harmadik rész, amelyben az általam elemzésre kiválasztott vers is található, 1951 és 1956 között keletkezett. Ezeket a szonetteket a már csillapuló fájdalom és az emlékezés hangulata hatja át.

Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg

Dolgoknak kezdel lenni rokona,
halkulva, lassan, halkuló agyamban,
amelyekben már szétválaszthatatlan
a fogyó egykor s a nőző soha;
s lelkeknek, mikről csak a rege s a

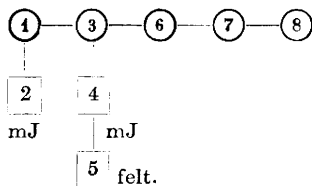
vágy tud, ha tud még; álmontúli dallam,
 semmibe tűnt víz az üres patakban,
 tűnt vizeknek még tűntebb moraja.
 Így semmisűlsz meg. — Mohák, csillagok,
 foszlik minden, oldódik, párolog
 (s be villámgyorsan ha rád gondolok !):
 ércfogú eszmék közt hús-szenvedések
 zokognak, s amit elhalva mesélnek,
 rábeszél, hogy terólad se beszéljek.

(A huszonhatodik év, 117.)

4. A verset négy alapegységre tudom felbontani. Ezeket az egységeket a gondolati és formai ritmus együttesen alakította ki. Az első rész a szonett első nyolc sora, az első mondat. A második rész a címként is kiemelt rövid mondat, a harmadik rész a 11. sor végéig tart, s a negyedik a vers végére utolsó három sora. A címet nem veszem itt külön egységnek, hiszen a költő a versből emelte ki, s majd ott térek ki rá. Ezek az egységek természetesen tovább bonthatók, s az elemzésben erre majd sort is kerítek.

Az előbb már említettem, s azt hiszem, nyilvánvaló is, hogy a nyolcadik sor után gondolati cezúra van, mégpedig a versben a legerősebb. Itt végződik a szonett első két négysoros szakasza, a cezúra tehát itt műfaji követelmény is. Az első nyolc sor egy — egy lélegzettel kimondott, sokrétű, de mégis, épp a felépítéséből, sajátosságaiból eredően logikus, áttekinthető szerkezetű, jól értelmezhető — mondat.

¹Dolgoknak kezdel lenni rokona,
 halkulva, lassan, halkuló agyamban, |
²amelyekben már szétválaszthatatlan
 a fogyó egykor s a növvő soha; |
³s lelkeknek, | ⁴mikről csak a rege s a
 vágy tud, | ⁵ha tud még; | ⁶álmontúli dallam, |
⁷semmibe tűnt víz az üres patakban, |
⁸tűnt vizeknek még tűntebb moraja. |

E mondaton belül is jól érzékelhető cezúra van a 4. sor, az első tagmondat (az 1. főmondat — a 2. ennek alárendelt mellékmondat) után. Ezt a pontosvessző jelzi. A látszatra bonyolult mondatot a párhuzamos szerkesztés teszi áttekinthetővé: két minőségjelzői alárendelt mondat van egymásnak mellérendelve, s ehhez kapcsolódik még további három mellérendelt tagmondat. Ez azonban nem bonyolítja túl a mondat szerkezetet. A három utolsó tagmondatot csak azért nem tekinthetjük halmozott mondatrészeknek, mert különböző bővítményeik vannak, de lényegében halmozásról van szó. A három meta-

forikus főnevet (*dallam, víz, moraja*) értelmezhetjük egy-egy összetett állítvány névszói részének, az igei rész nincs kitéve: „álmontúli *dallam*” (vagy), „semmibe tűnt *víz*” (vagy), „... *moraja*” (vagy).

A hiányos predikatív viszonyként való elemzés mellett e három tagmondatot tagolatlan mondatnak (megszólításnak) is értelmezhetjük. (Te,) álmontúli *dallam*, semmibe tűnt *víz* . . . , . . . *moraja*. Vagyis ún. kihagyásos értelmező: a metaforikus értelmezők, értelmezői metaforák előtt az értelmezett szó nincs kitéve. Ebben az esetben a személyes névmási értelmezett maradt el. Ez különösen gyakori a megszólításban.

Nem térek ki rá részletesen, de — összevetve a ciklus korábbi, a gyászévben keletkezett darabjaival, s főleg a gyász első hónapjaiban keletkezett szonettekkel — azt látjuk, hogy a mondatszerkesztés lényegesen összefogottabb, a kép sokkal inkább egésszé áll össze. Ennek bemutatására, összehasonlításként érdemes megnézni pl. a 11. szonettet:

„Nem”

Hogy: *Nem!* — mindig ebbe ütközni! — *Nem!*
és *Nem!* — és forrva, fagyva, égve várni!
Miért: *Nem?* — a jajra csak egy túlvilági
Mert: *Nem!* — válaszát kapni szüntelen!
Nem! Nem! — Nincs Talán, nincs többé Igen.
Nem! — Nincs alku, s ez a Nincs óriási.
Nem! — lázadhatnak kín s düh harsonái:
Nem! — győz a Föld s a süketnéma Menny.
Nem! — Baromibb őr, érthetlenebb —
Nem! — nincs királyibb, sérthetlenebb!
Nem vagy! — Csak ez van, a hiány, a seb!
Nem! — Nem?! Nem? Nem. Tudom. De nem hiszem.
Nem vagy! — Nem vagy?! Nem hiszem el sosem:
fájsz, kedves, fájsz, fájsz, rettenetesen!

Bár az ebben az időben keletkezett versek között sem kizárólagos a zaklatott vagy a későbbieknél zaklatottabb szövegszerkesztés, de a szonettek az idő haladtával, a tragédiától való időbeli eltávolodással párhuzamosan egyre nyugodtabb szerkesztésűek lesznek. Szabó Lőrinc stílusára az egész életművét tekintve a bonyolult felépítésű, de hibátlan lendületű, logikus szerkezetű mondatok jellemzők, de a költőben felgyülemlett feszültség — különösen A huszonhatodik évben gyakori ez — széttördelheti a tökéletes mondatokat.

A szonett első nyolc sorát azonkívül, hogy egy egylélegzetű mondat alkotja, egységbe foglalja a rímelése is, mely a klasszikus szonettnek megfelelő. Érdekes, hogy bár a klasszikus szonett rímelését megtartja a költő, ritmusában eltért attól. A klasszikus szonettben 11 szótagos, hatodfeles jambikus sorok vannak, Szabó Lőrinc azonban itt, s A huszonhatodik év mindegyik szonettjében úgy váltogatja a szótagszámokat, hogy ezek kiadnak egy, az ölelkező rím elhelyezkedéséhez hasonló formulát: $5 + 5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} + 5$; $5 + 5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} + 5$. (A ciklus más szonettjeiben előfordul az $5 \frac{1}{2} + 5 + 5 + 5 \frac{1}{2}$ forma is, de ez is ugyanezen az elven alapul.) Az ebben megmutakozó következetesség is arról a szigorú művészi fegyelemről tanúskodik, ami Szabó Lőrinc költészetét jellemzi.

Egy valaha élő embernek teljes megsemmisülését, semmibe veszésének folyamatát írja le a költő. A felejtés különböző fázisain vezet át bennünket, tartalmi és formai fokozásokkal, ellentétes képek segítségével. A mondat mellérendelő felépítése is ezt szolgálja, hiszen az egyes — egymással kapcsolatos mellérendelt viszonyban álló — tagmondatok egymásutániséget sugallnak.

Az első fázisa ennek a folyamatnak, hogy a kedves már nem önmagában, hanem dolgokban él, emlékét az őt körülvevő dolgok hordozzák, de már egyre kevésbé emlékeztetik ezek a dolgok a költőt a kedvesére. A felejtés folyamatát a *halkulva*, ez a magában színesztéziát rejtő, a változást határozói igenév voltával is érzékeltető szó fejezi ki. Azért nevezem ezt színesztéziának, mert itt, úgy érzem, egy kép, egy emlékkép halkulásáról (tehát tulajdonképpen halványodásáról) van szó, nem pedig valamilyen hanghatás gyengüléséről. S az ugyanebben a sorban levő „*halkuló agyamban*” kifejezés sem valamiféle hanghatásbeli gyengülést takar, hanem az agy tompulását, érzéketlenné válását. S az a tény, hogy az *agy* jelzője melléknévi igenév, szintén változást, a jelenségnek folyamat voltát érzékelteti, de egyben a folyamat lassúságára is utal. A *dolgok* két értelemben is szerepelhetnek itt: egyrészt mint élettelen valamik, tárgyak, ebben az értelemben nem szókép. De abban az értelemben, hogy „a dolgok mint a kedves tárgyai, az őt körülvevő dolgok:” színekdoché, ugyanis az egész dologi világ megnevezésével valójában csak bizonyos, meghatározott dolgokat akar jelölni. Az a véleményem, hogy itt mindenképpen e két értelem egybeolvasztásáról van szó, együtt fejezik ki azt, amivé az egykor élő kedves vált, de az utóbb említett színekdochés értelmezés a hangsúlyosabb. Ezt jól alátámasztják a 95., Egyéb nem című szonett sorai:

Minthogy belőle egyéb nem maradt,
szeretemi, ami körülötte volt,
a kis párnát, melyre feje hajolt,
karperecét, elárvult tárgyakat,
a kulcsot, mely hozzá vitt, távolabb erdőket, városokat, úti
karperecét, elárvult tárgyakat,
a kulcsot, mely hozzá vitt, távolabb
erdőket, városokat, úti port,
amit együtt vertünk fel, a mosolyt,
mely szívéből a szemébe szaladt,
mikor festették: — nem pótolja, de
az egész világ tele van vele, (. . .)

Ezekben a dolgokban szinte megkövesedett az idő. Az időt jelölő határozószóknak (*egykor*, *soha*) alkalmi szófajváltással főnévként való használata is erre utal. Ugyanakkor a melléknévi igenévi jelzők a lassú változás gondolatát szövik bele a képbe. Ám azzal, hogy ellentétes, széttartó mozgást, változást fejeznek ki (*fogyó*—*növő*), a kedvesnek az élettől való eltávolodását, a dologi világba tartó mozgását, emlékképének egyre távolabbra való tolódását érzékeltetik. A folyamat olyan lassú, hogy — bár ez paradoxonnak látszik — szinte statikus. E rendkívül vontatott, lassú és lényegét tekintve elvont mozgást — s ez a vers további részére is jellemző lesz — nominális stílusú szövegrészletek idézik fel. A névszói jelleg mindig a lassúság, a lelassulás, a gyászosság érzetét kelti. Mozgalmasságot az igék, igenevek, határozószók vihetnének

a szövegbe, de itt ezek is csak tudati szintű mozgást ábrázolnak, illetve főnévvé válásuk miatt inkább a statikusság kifejezői. Ezt a lassúságot egyébként a verselés is sugallja. Aránylag sok spondeus lassítja a jambikus lejtésű sorokat. A vers egészében több a spondeus, mint a jambus (31 : 23).

A vers indításában az alaphangulatot, a sejtlemességet, a távoliséget a furcsa, kissé archaikus ízű mondat szerkesztés adja meg: „Dolgoknak kezdel lenni rokona”. A felejtés első fázisa tehát a dologgá válás volt, a következő pedig a lélekké válás lesz. A *lelkeknek* szó hangalakjában is, jelentésében is sejtlemességet áraszt. A lélek már sokkal kevésbé megfogható, mint a dolog, ez már kívül került az élet közegén. Ezt a „hajdan volt”-ságot, múlt idejűséget árasztja a *rege* szó is, mely régies voltával azt az időbeli és talán térbeli távoliséget érzékelteti, amilyen messze a kedves képe elkerült a költőtől. A *vágy* főnévhez is az elérhetetlenség képzeete asszociálódik. A feltételes mellékmondat még a tudatbeli létezését is megkérdőjelezi ennek az emlékképnek. A feltételes mellékmondat itt, érdekes módon, fokozó funkciót kap, a felejtés egy újabb szintjét képviseli.

A következő rövid, egymásnak mellérendelt tagmondatok is egy-egy fázist jelölnek, metaforikus szerkezetekkel, mégpedig egyszerű metaforákkal:

... álmontúli *dallam*,
 semmibe tűnt *víz* az üres patakban,
 tűnt vizeknek még tűntebb *moraja*.

Az „álmontúli dallam”, a „semmibe tűnt víz”, a „tűnt vizek moraja” — ez mind az elvesztett kedves. Ezzé vált a valaha élő nő. Érdekes, hogy bár a második sorban a halkulás nem hanghatás-gyengülést jelentett, így utólag azonban a szinesztéziás értelmezés mellé talán nyer némi ilyen töltést is, azáltal, hogy a költő dallammal azonosítja kedvesét. A dallam „álmontúliséga” az emlékképet már abszolút megfoghatatlanná teszi, hiszen ébrenlétében már nem is hallja a költő a hangokat, sőt már álmába is kívülről szűrődnek be. A 7–8. sor összetettségében, sokrétűségében szemléletes képet ad a megsemmisülés következő fázisairól. A „semmibe tűnés” már a teljes megsemmisülést, a teljes megfoghatatlanságot jelenti, olyan fokú megfoghatatlanságot, hogy az eltűnésnek már az iránya is érzékelhetetlen. Az itt alkalmi szófajváltással főnévvé vált *semmi* névmás, — jelentése révén — emberileg megközelíthetlenné teszi az eltűnő kedves képét. A víz-metaforát továbbfejlesztő, kibontakoztató kifejezés a szeretett lény hiányát, a még meglevő, de már üres helyét jelöli: a pusztulás, a halál képe. A patak vize az életet, eltűnése a pusztulást jelképezi.

Ha a megsemmisülésnek ezt a mértékét még lehet fokozni, akkor a következő sor ezt teszi. Ismét hangot hallunk (*moraj*). Ez tovább erősíti az olvasónak azt a benyomását, hogy a második sor *halkulva* módhatározója egyszerre jelenti a kép- és a hanghatás gyengülését. Ebben a két sorban a *tűnt* jelző háromszori ismétlésével, s ezek közt is egy szokatlan formával, a befejezett melléknévi igenév fokozott alakjával is ezt az eltűnést teszi végleg visszavonhatatlanná, érzékeltetve azonban a folyamat jellegét is. Azért szokatlan ez a fokozott befejezett melléknévi igenév, mert a nyelvünkben használatos kis számú ilyen alak szinte kizárólag konkrét cselekvést jelentő igéből származik, pl. *olvasottabb, látogatottabb, érdekeltbb* stb., itt viszont történést fejez ki az alapige: *tűntebb*.

5. „Így semmisülsz meg” — ez ennek a nyolc sornak a summája. Nem véletlen tehát, hogy Szabó Lőrinc ezt a sort emelte ki címnek, hiszen ez az egyik leglényegesebb tartalmi eleme a versnek. Megjegyzem, hogy a versből kiemelt cím nem tipikusan Szabó Lőrinc-i vonás, gyakran élnek a lényegkiemelésnek ezzel az eszközével más költők is. A maga tömörségével, rövideségével, tárgyilagos voltával arra utal ez a mondat — s így a cím is —, hogy a költő már némileg kívülről tudja szemlélni ezt a folyamatot, nem most éli át, ez már korábban lejátszódott benne, most csak újra felidézi magában.

A vers első részében tehát tanúi voltunk egy folyamatnak, a felejtésnek. Egy egykor élő ember teljes semmibe tűnésének rajzát kaptuk. Úgy érzem, hogy ez lélektanilag is tökéletesen felépített kép. Az „Így semmisülsz meg” mint csomópont utáni részben, a vers harmadik részben ennek a folyamatnak egy más oldalról történő megközelítését találjuk: a költő a szétesés folyamatát ábrázolja. A *mohák* a földhöz (a Földhöz) való legszorosabb tartozást, a mikrovilágot képviselik, metonimikusan (szinekdochével, mely a metonimia egyik legjelentősebb fajtája — a részt jelöli az egész helyett), a csillagok ennek ellentétét, szintén szinekdochével. A kozmikus magassággal az óriási méretekkel az elérhetetlenség képzetét keltik. A kézzel fogható és az ember teljes hatalma alatt álló, időzőjeles „moha-lét” és az ember akaratán, hatókörén kívül eső kozmosz fantasztikus méretű ellentéte az emlékkép teljes darabokra hullását, részeinek egymástól való végletes eltávolodását szimbolizálja. Minden benne van abban a két szóban (*mohák*, *csillagok*), illetve az egymásmellettségükben. Az első rész jól szerkesztett, logikus felépítésű, egyívű mondata után itt a szinte csak odadobott szavak is a kép teljes szétesését sugallják.

Csodálatos, hogy ugyanezt a folyamatot hányféleképpen lehet bemutatni. A vers következő (10.) sora egy teljesen új aspektusát villantja fel a fizikai létből a teljes eltűnésbe való átmenetnek, illetve fokozatainak: „foszlik minden, oldódik, párolog”. „Foszlik minden” — tehát valamilyen kézzel fogható dolog darabjaira esik szét, de darabjaiban külön-külön még érzékelhető marad. A *minden* itt szinekdoché, hiszen ténylegesen nem mindenről, nem az anyagi világ egészéről van itt szó (bár azt is jelenthetné), hanem csak a kedves emlékképéről. Itt tulajdonképpen halmazállapotváltzási sort ír le a költő, amely sorban a következő fázis az oldódás, tehát a „folyadéklét”, mely a maga metaforikus jellegével az emlékkép egyes darabjainak összemosódását, más képekkel való elegyedését, fokozatos elhomályosulását fejezi ki. De még léteznek ezek a képek, képdarabok, s ha nehezen is, de felismerhetők. A következő fokozat — a párolgás — lényegében véve a víz semmibe tűnésének képe, a patakmeder kiszáradására utal vissza. A pára ugyan nem nevezhető „semminek”, de az ember számára már teljességgel megfoghatatlan a párává vált emlékkép, a párává vált élet. Ez az utóbbi két szó (*oldódik*, *párolog*) a fizikai szaknyelv szavai, a maguk pontosan körülhatárolt jelentésével ismét annak a tárgyilagosságnak az érzetét keltik, amelyet az „Így semmisülsz meg” mondat is sugallt.

Itt tartom fontosnak megjegyezni — mert ezzel a jelenséggel a vers további részében már nem találkozunk —, hogy a versben több helyen történik visszautalás a szöveg korábbi pontjaira (ha nem is direkt módon, pl. utalószóval vagy kötőszóval). Az ilyen visszautalásokkal is a szöveg kohézióját erősíti a költő. Ugyancsak a stílári kohéziót fokozza a vers integráló erejű mondata, az „Így semmisülsz meg.” Ez a mondat képezi a mű fókuszát,

magába sűríti a vers lényegét. Ezekből is láthatjuk, hogy egy összefüggő egységes gondolatrendszerről van szó.

A vers következő (11.) sorával látom bizonyítotttnak azt, hogy a költő egy benne már lejátszódott folyamatot mond el nekünk. Ebben a zárójeles mondatban: (s be villámgyorsan, ha rád gondolok !), a vers korábbi menetéhez képest felgyorsul a tempó. A *villám* szó hangalakjában és jelentésében egyaránt sugallja a felvillanást, a gyorsaságot, érzékelteti a rádöbbenés pillanatát, mégpedig azt a pillanatot, illetve azt a felgyorsított folyamatot, amikor eszébe jut a kedvese, még mint élő jelenik meg előtte, de szinte a másodperc tört része alatt rádöbben arra, hogy valójában már semmivé vált. Ezt a zaklatott szerkesztésű, utóbb elemzett három sort, de a vers befejező három sorát is — tehát a szonett két utolsó versszakát — logikáján, tartalmi összefüggésein kívül rímelve és verselve is egységbe fogja. Mindkét hármas egységben bokorímeket, illetve egységenként azonos hosszúságú sorokat találunk: $5 + 5 + + 5 - c c c$, illetve $5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} - d d d$.

6. A szonett utolsó három sora:

ércfogú eszmék közt hús-szenvedések
zokognak, s amit elhalva mesélnek,
rábeszél, hogy terólad se beszéljek.

(12—14.)

lényegében kitekint a versből, de mégis szerves része annak, sőt a feszültség csúcspontja is ide esik. (Említettem már, hogy a vers fokozó felépítésű.) A költőben lezajló belső harcot, vívódást ábrázolnak ezek a sorok. Úgy érzem, hogy az utolsó három sor a vers legnehezebben értelmezhető része, többféle, egyaránt jogosult értelmezés is elképzelhető. A legjogosultabbnak azt az értelmezést tekinthetjük, hogy az *ércfogú eszmék* örök törvényeket jelentenek, mely szerint az ember halandó lény, örök és megmásíthatatlan korlátai vannak (tehát a halál képe ez a metafora). A *hús-szenvedések* ezzel szemben az emberi élet, a gyötrelmes, szenvedésekkel teli emberi élet képét sugallják, amely élethez ragaszkodunk, amelyhez a költő is ragaszkodik. A „hús-szenvedések zokogása”, azon kívül, hogy metafora, a gyász, a fájdalom képe, egyéb érdekességeket is tartogat az elemző számára. Ugyanis a zokogás nem a „hús-szenvedések” metafora jelentéséhez kapcsolódik közvetlenül, hiszen itt a költő zokogásáról van szó, mégis mint kép megszemélyesítésnek tekinthető, mert nyelvtanilag a „hús-szenvedések” cselekvése a zokogás. Másrészt metonímiát is rejt magában ez a kép, mégpedig ok-okozati típusút, hiszen a költő a szenvedései, a gyásza miatt zokog. A „hús-szenvedések” meséltetése is megszemélyesítés, s ebben a vonatkozásban a „hús-szenvedések” a költő józanebbik, szenvedélytelenebb ÉN-jét jelenthetik. E két metaforikus kifejezés mögött nemcsak az élet-halál ellentét feszül, hanem mögötte érezzük azt is, hogy az érc a maga anyagi valóságában erősebb, mint a hús, az ércfog belemar a húsba, az örök törvény végül diadalmaskodni fog az ember felett. Ezt most azzal odázhathatja el a költő, ha hallgat, ha nem foglalkozik a halállal, mert csak így győzheti le az emlékképnek a halál vonzáskörébe taszító erejét.

Elképzelhetőnek tartok esetleg egy ettől teljesen eltérő, ezzel ellentétes értelmezést is. Ebben a képek szerkezete és a sorok végkicsengése nem változik meg, csak a két alapmetafora jelentése cserélődik fel. Eszerint az *ércfogú eszmék* — ez a kép az élethez való ragaszkodás metaforikus kifejezésének te-

kinthető — küzdenek a költő gyászával, fájdalmával, *hús-szenvedéseivel*. Tehát az előző értelmezéstől eltérően az *ércfogú eszmék* az élet, a *hús-szenvedések* a halál, a gyász metaforikus képe. A kép ebben az értelmezésben is egészzé áll össze, de az első értelmezés jogosultabbnak tartható. A két alapképről mindezekon kívül azt is elmondhatjuk, hogy hapax legomenon jellegű, egyedi-egyszeri leleményei a költőnek, igazi Szabó Lőrinc-képek.

7. A versben tehát két ellentétes folyamat leírása követi egymást. Az első nyolc sor egy természetszerű, általános érvényű, lassú folyamatnak a leírása. Ide tartozik még (lényegében az utolsó három sor kivételével) a vers többi sora is. Az utolsó három sor egy kínzó lelki konfliktust vázol fel. A feszültség összehasonlíthatatlanul nagyobb itt, mint az előzőekben. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon melyik a költő pillanatnyi, a vers írása közbeni lelki állapota e kettő közül.

A magyar nyelv a zenei hangzású nyelvek közé tartozik: a magánhangzó-mássalhangzó arány 57 : 43 a magánhangzók javára. Érdekesnek és figyelemreméltónak tartom azt a tényt, hogy ebben a versben (kerekítve) 41:59 az arány a mássalhangzók javára. Tehát a vers lényegesen kevésbé zenei hangzású, mint a magyar nyelv általában. Ez is amellett szól, hogy a vers megírása közben a költőben már az utóbbi hangulat az uralkodó. Ezt tükrözi a hangzás is, amely sokkal inkább nevezhető keménynek, mintsem nyugodtnak vagy éppen zeneinek. Versértelmezésemet természetesen nemcsak erre a hangtani megfigyelésre alapozom. Nem ez a döntő szempont, ez csak adalék korábbi megállapításaim igazolásához.

8. Annak tudatában, hogy Szabó Lőrinc ezen kívül még összesen három szonettet írt A huszonhatodik évbe, hihetjük, a költő afelé hajlik, hogy ne beszéljen; talán belátja, hogy életben maradásának feltétele a hallgatás, illetve a nem emlékezés. Három szonett van még hátra a ciklusból, tehát úgy tűnik, hogy a költő hallgat a belső parancsra. De ezeket a verseket olvasva azt kell éreznünk, Szabó Lőrinc belátta, hogy ezt az emléket nem tudja kivetni magából. Sőt a 119. szonettben lényegében fel is lázad e hallgatási parancs ellen, újból életre kelti kedvesét, felidézi emlékét:

Hat éve nem vagy. De légy ! Akarom !
Te se halsz meg egészen ! Kétezer
évig mindig lesz, aki rád figyel:
férfi sóváran, asszony irígyen —
örök vágy őriz . . . Ámen. Úgy legyen !
(119. Úgy legyen)

Felismeri azt is, hogy éppen ezekkel a versekkel tette örök életűvé a kedvesét mind a maga, mind pedig az utókor számára, bár ez a fizikai halál, a megsemmisülés tényén semmit sem változtat.

. . . Neki azonban . . . minden . . . egyremegy.
(120. „Ércnél maradandóbb”)

9. Szabó Lőrinc stílusát tárgyasnak, intellektuálisnak nevezi a szakirodalom (pl. Steinert Ágota: Küzdelem a harmóniáért. Bp., 1972. 173–6;

P. Dombi Erzsébet: Az intellektuális stílus néhány eszköze Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. versciklusában. NyÍrTudk. XII. 67–76; A magyar irodalom története VI. Bp., 1966. 460; Rózsa Olga: T. S. Eliot fogadtatása Magyarországon Bp. 1977. 76.). E stílus sajátosságai, melyeket ebben a költeményben is megfigyelhetünk, a következők: bonyolult felépítésű, de hibátlan lendületű mondatok; halmozások; tényszerű, de ugyanakkor képszerű megfogalmazás, racionális, logikus szerkezetek; szigorú művészi fegyelem, mely egységes formát kíván és teremti. Sokszor közel áll az élőbeszédhez, de képes arra is, hogy szinte személytelen tárgyilagossággal szemlélődjék. A belső feszültség szüntelenül ostromolja a vers külső burkát, s nemegyszer át is tör rajta a lávaömlés hevességével. Maga Szabó Lőrinc így ír stíluseszmenyéről: „Az igazi költészet . . . célja, az élő, új szépség, ami az egyensúly észrevehetetlen, édes fegyelmét, a kompozíció könnyed és megingathatatlan szilárd-ságát kívánja meg, és harmóniát követel meg a diszharmonia ábrázolásában is. Az újnak és szépnek biológiaiilag történő megteremtése, a művészi alkotásnak egyetlen igazi módja, a tartalom és a forma egyszerre születését jelenti” (Szabó Lőrinc: *Divatok az irodalom körül. A költészet dicsérete* c. kötet. Bp., 1967. 432). „A költőnek nem ésszel, szakismerettel, filozófiával, hanem elsősorban formatudással kell rendelkeznie. Ha pedig ért a formához (. . .) és ért az érzéki megjelenítéshez, akkor nem árt neki az intellektualizmus sem, sőt csak növeli számára a feldolgozásra szánt nyersanyagot” (Intellektualizmus a költészetben. I.m. 416).

10. Bár kockázatos vállalkozás egy szonettet kiszakítani ebből a lírai rekviemből, mégis ezt tettem, mert úgy érzem, hogy ez a szonett különösen jól mutatja be azt, ami lényegében a ciklus valamennyi darabjának a témája: a halállal szembekerült ember védekezését, emlékezésének különös, ellentmondásos mechanizmusát.

Boros Mária

„A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről*

Ha e témakörnek — vagy inkább témaköröknek — korábbi, jelenlegi és leendő tanterveinkben elfoglalt helyét kívánjuk vizsgálni, két dologról nem szabad megfeledkeznünk.

Az egyik az, hogy a szaktudomány különböző részterületeinek fejlettsége szinte kötelezően megszabja az oktatás fokozataiba beépítendő tananyag mennyiségét és minőségét. Egy tudományterület rohamos fejlődése tehát arra indítja a tantervszerkesztőket, hogy az új, megbízható, a kritika által időtállóan ítélt eredményeket iktassák be akár a korábbi, meghaladott nézetek helyett, akár az addigi, továbbra is érvényes megállapítások mellett. A tudományos fejlődés így a tananyag egyik vezérlő tényezőjévé válik.

A másik szempont viszont az, hogy az iskolai tananyag mennyisége bizonyos határokon túl nem követheti a tudomány expanzióját. — „Tantervi reformok idején nemcsak a hagyományos tantárgyak követelnek több napot maguknak. Új ismeretágak is jelentkeznek, gyakran a külön tantárggyá szerveződés igényével . . . Minden ilyen igényt nem lehet kielégíteni — ennek így nincs realitása. A tételesen megtanítandó ismeretek körét az iskolában már nemigen bővíthetjük. Új dolgok beiktatásának csak valamilyen anyag-rész elhagyása lehet az ára” — írta Gosztonyi János államtitkár a tantervi reform körül zajló vitákra utalva, és nyomatékosan aláhúzta az 1972. évi oktatáspolitikai határozatoknak ezt a gondolatát: „Az iskoláknak nem úgy kell válaszolnia a tudomány gyors fejlődésére, hogy a változó ismeretek mind nagyobb tömegét tanítja, állandóan bővítve anyagát. A tudományos-technikai fejlődés mai szakaszában iskoláink csak úgy felelhetnek meg a társadalmi követelményeknek, ha az alapvető ismeretek tanítására törekсенek, ha a tanulók gondolkodását fejlesztve kialakítják a továbbtanulás igényét, és képessé teszik őket a folyamatos önművelődésre . . .” (Népszab. 1977. XII. 21.)

A tantervelméleti szakirodalom is veszélyesnek tartja a tananyag zsúfolását, túlsűrítését: „A tananyag mennyiségi növekedése . . . fordítottan

* A címbe írt idézőjel arra utal, hogy tanterveink és tankönyveink általában ilyen vagy hasonló címek alatt szokták összefoglalni az ide tartozó kérdéseket. Szándékosan nem használunk olyan ma divatosabbá vált szakkifejezéseket, mint a *szociolingvisztika* vagy a *nyelvszociológia*. Ezek értelmezése jelentős eltéréseket mutat még az európai országok konkrét nyelvtudományaiban is, időbeli jelentésváltozásaikról nem beszélve. Más kérdés, hogy az e téren mutatkozó eredmények tantervi felhasználását szintén meg kell vizsgálni. Elképzelhetőnek tartanánk, hogy a kérdéskör címét egyszerűbben fogalmazva „A nyelv társadalmi tagolódásáról” beszéljünk, hiszen világos, hogy területileg sem a nyelv, hanem a nyelvet beszélő társadalom tagolódik. A tagolódás kifejezés azért lenne alkalmasabb a rétegződés-nél, mert ez utóbbi a társadalom vonatkozásában elsősorban osztályfogalmi tartalmakat sugall.

arányos feldolgozhatóságának szintjével és képességfejlesztő hatékonyságával; csak a megfelelő mennyiségű információegységet tartalmazó tananyagot lehet valóban feldolgozni az oktatási folyamat határai között” (Nagy Sándor: A tananyag és az oktatási folyamat tervezésének időszerű kérdései. Bp., 1979. 19). Alapvető álláspontunk tehát csak ez lehet: „Feleslegesen nem részletezett, tehát alapvető anyagot kell aktív szervezeti formákkal, módszerekkel feldolgozni — ez a korszerű iskola feladata” (uo. 114).

Az anyanyelvi nevelés kiemelt szerepének felismerése és az ezzel együtt jelentkező minimális térnyerése arra kötelez bennünket, hogy alaposan felülvizsgálva eddigi tananyagunkat, a tudomány társadalmilag legértékesebb új eredményeivel bővítsük ki és frissítsük fel az eddigieket.

A belső nyelvtípusok az 1961-es és 1978-as tantervekben

Ha a nyelv területi tagozódására és társadalmi rétegződésére, a dialektusokra és szociolektusokra, vagy Benkő Loránd terminológiájával szólva a belső nyelvtípusokra vonatkozó tantervi utalásokat áttekintjük az 1961-es és az 1978-as, most bevezetésre kerülő tantervekben, kétségtelenül jelentős fejlődést tapasztalunk. A korábbi általános iskolai tanterv szinte semmiféle információt nem iktat be e kérdéskörből a tananyagba: ha a nyelvjárás fogalmáról szó esik, az is csak annyiban, hogy a helyesírás követelményrendszeréből ki kell rekeszteni a nyelvjárási ejtésből eredő sajátságok ismeretét és hibáztatását. A nyelvhelyességi ismeretanyag közt előbukkan a „suk-sük” helytelen használata, de arra való utalás nélkül, hogy e jelenség tájnyelvi bázisú. Pedig e tanterv rendkívül aprólékos fogalmazású, pontosan leltározza az ismeretanyagot és a követelményrendszert is, nomenklatúrája szinte teljes.

Az 1961-es gimnáziumi tanterv az anyanyelvi képzés feladatait így fogalmazza meg: „fejlessze a tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőképességét művelt köznyelvi szintre...” Ebből már önmagában is látható, hogy a terminológiájában bizonytalanság van. Mindenesetre fontos, hogy az első osztály év eleji, 6 órás bevezető anyagában az általános kérdések közé felvesz egy ilyen mondatot: „Köznyelv, irodalmi nyelv, nyelvjárás”. Később, a „Szókészlet és jelentéstan” című, 12 órára szabott fejezetben szerepel ez a megfogalmazás: „A szókészlet állománya és rétegei”, illetőleg: „A szókészleti rétegek szerepe a kifejezésben”. E bevezető fejezetek egyformára méretezve találhatók a gimnáziumi tanterv természettudományi és társadalomtudományi tagozatának anyagában is, noha ez utóbbinak az első osztályban nem egy, hanem két óra a heti óraszám. A két tagozat különbsége csak később, a negyedik osztályban lesz jelentőssé, ahol a társadalomtudományi tagozat stílustani fejezetében implicite előkerül a témakör a stílust befolyásoló tényezők sorában: „a beszélő és az író egyéni alkata és szociális körülményei; a megnyilatkozás alkalmi és közönsége”. Ugyanitt a stílusfajták között is mód kínálkozik a szociolektusok és dialektusok érintésére: „stílusárnyalatok a felhasznált nyelvi változat, a nyelvi igényesség mértéke... és az irodalmi műfaj követelményei szerint”.

Sajnos, azt kell mondanunk, hogy az 1961-es gimnáziumi tantervek témakörünket periferikusan kezelik, sem mennyiségében, sem mélységében nem elégséges módon szerepeltetik. Az első osztály központi tananyagát képező hangtani fejezetben teljesen megfelelnek a tájnyelvi sajátságokról. A nyelv-

helyességi, helyesírási kérdések rendszeresen visszatérő problémái kapcsán sincsenek tekintettel a normatív nyelvváltozatokkal ütköző jelenségek rétegnyelvi—csoportnyelvi hátterére, a „hibák” hátterének megrajzolására, a változatok értékrendjének szinkrón vagy diakrón magyarázatára. Ezzel a nyelvszemléletet silányítják, egysíkúvá teszik, nem engedik meg a honnan? miért? és hogyan? kérdések megszületését, végső soron inkább leszoktatnak a gondolkodásról, mintsem rákapatnának.¹

Az 1978-as általános iskolai tanterv jelentős vívmánya, hogy már az ötödik osztály hangtani anyagában helyet kap a beszédművelés keretében „A köznyelvi és a tájnyelvi ejtés eltéréseinek megfigyeltetése”, illetőleg „A tanulók esetleges kiejtési hibáinak megfigyelése, korrigálása”. E kérdések kapcsán sor kerülhet az alapfogalmak kiépítésének első munkamenetére is. A szófajttannal foglalkozó hatodik osztályos tantervi fejezet bevezető része egész sor körünkbe vágó jelenséget tartalmaz: „A magyar nyelv szóállománya; a szókincs rétegei (köznyelvi, tájnyelvi, szaknyelvi szók; régies és idegen szavak)”, illetőleg: „A szókincs nem köznyelvi rétegeibe tartozó szavak jelentésének értelmezése a szövegkörnyezet összefüggései alapján”. Nagy kár, hogy a tanterv felfogása szerint ez az egész bevezető anyag rész nem tartozik a törzsanyagba, csak kiegészítő jellegű ismeretanyag, így a követelményrendszerben nem is szerepel. Legközelebb már csak a nyolcadik osztály összegező, betetőző tantervi anyagában találkozhatunk egy rövid utalással témakörünkre: „A mai magyar nyelv rétegei — Köznyelv, tájnyelv, szaknyelv, csoportnyelv”.

A gimnáziumi oktatás 1978-as reformtanterve még öröndetesebb figyelmet fordít tárgykörünkre. Az első osztály 25 órás „Ember és nyelv” fejezete már a legelején módot kínál „A nyelv és társadalom kapcsolata” keretében néhány alapkérdés felvetésére. Teljesen elégedettek lehetünk itt a témakör későbbi körülhatárolásával is: „A nyelv rétegződése területi és társadalmi szempontból (nyelvjárások és csoportnyelvek). A köznyelv mint az állandó változások (differenciálódás és integrálódás) kiegyenlítője és mint közös norma a nyelvváltozatok fölött”. — Sajnos, itt is úgy tűnik, az irodalmi nyelv fogalmát beleértik a köznyelvbe, ami pedig nem szerencsés.

Az is öröndetes, hogy e tanterv a későbbiekben is olyan feladatokat tartalmaz, amelyeknek során a tanulók szövegalkotó tevékenység közben folytonosan tekintettel vannak a szituációnak, tehát a társadalmi és nyelvi helyzetnek megfelelő fordulatokra. Jól érvényesül ez a szemléletmód a stílusról szóló tantervi fejezetben, az írott és a beszélt stílusrétegek felvázolásában.

¹ Kívül esik itteni feladatunkon, hogy a korábbi tantervek idevágó részleteit értékeljük. Csak utalunk rá, hogy a korábbi gimnáziumi tankönyv — nyilvánvalóan a tantervi előírások értelmében — nemcsak a hangtani fejezetben tért ki a tájnyelvi hangokra, hanem önálló fejezeteket tartalmazott „Mai nyelvjárásaink”, illetőleg „A mai nyelv rétegződése” címmel (Benkő Loránd — Kálmán Béla, Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára Bp., é. n. 35—6, 258—64). Még bővebb teret szentelt tárgykörünknek Nagy J. Béla tankönyve, amely „A nyelv tagozódása” című összefoglaló fejezetén belül külön alfejezetben tárgyalta „A népnyelv, a nyelvjárások”, „A csoportnyelvek” (ezen belül a biblia nyelve, a hivatalos nyelv, a diáknyelv, a tolvajnyelv, a gyermeknyelv), valamint „A köznyelv és az irodalmi nyelv” kérdéseit (Magyar nyelvkönyv a tanterv és az utasítások alapján a gimnázium és a leánygimnázium VII. és VIII. osztályának. Bp., 1941., 3—24).

Kár, hogy itt „Az ifjúság nyelve” című téma a kiegészítő anyagba került: azt hiszem, jó okunk lenne rá, hogy az ide tartozó jelenségekkel kötelezőképpen foglalkozzunk az iskolában.

Hiányolom a gimnáziumi reformtanterv hangtani fejezetéből a tájnyelvi hangjelenségek megemlítését. Egyébként is az a véleményem, hogy a Beszédhangjaink című fejezetre tervezett összesen 8 tanóra teljességgel elégtelen a rendszer és a hangsajátságok felvázolásához és az általános iskolai ismeretek kiegészítő újrendezéséhez. Ha ez így marad, tovább romlik a már ma is szomorú helyzet a hangzás értékelése terén. A szójelentéstani fejezetben is szükség lenne a csoportnyelvi és a tájszók, meg esetleg az idegen szók, terminus technicusok kérdésének érintésére is.

Megoldhatatlannak látom azt a feladatot, amit a negyedik osztályos tananyag a Nyelvünk élete című fejezetben kitűz. Képtelenségnek tűnik, hogy az ott jelzett 15 tanórában a felsorolt tárgyköröknek akár csak felét is kellő mélységben meg lehessen tárgyalni. Így aligha valósul meg az itt jelzett „Irodalmi és köznyelvünk kialakulása” téma feldolgozása is, noha nagyon jó lenne feldolgoztatni. Talán ha a tanterv teljes hosszában elhúzódó szövegalkotási feladatokból valamit lecsípnénk, sikerülne ez is.

A belső nyelvtípusok kutatásának helyzete és várható alakulása

A helyzet nyilvánvaló voltára tekintettel és helykímélés végett itt csak utalásokra szorítkozunk. Úgy érezzük, az elmúlt évtizedekben mind a nyelvjáráskutatás, mind az irodalmi normanyelv és köznyelv, mind pedig a nyelv és társadalom kapcsolatainak kutatása az átlagosnál sokkal nagyobb lépésekkel haladt, és nagyszerű eredményeket mutatott fel. Ezeknek egy része feltehetően helyet követel magának az iskolai tananyagban.

A nyelv belső rétegződéséről, a rétegek egymáshoz való viszonyáról magáról is több, figyelemre méltó tanulmány látott napvilágot (Bárcki Géza, Deme László, Papp László, Benkő Loránd és mások tollából). Az összehangolás, illetőleg a megmutatkozó terminológiai eltérések kiegyenlítése, nyelvtudományunkon belüli egységesítése külön tanulmányt igényelne, hogy a közoktatás tananyagába már a leszűrt eredmények szerepeljenek a távlati tervekben.²

² Anélkül, hogy az e téren szükséges szaktudományi kutatásoknak elébe akarnánk vágni, didaktikai célok szem előtt tartásával elképzelhetőnek tartanánk az alábbi tagolási rendszert:

A belső nyelvvázlatok összessége: a nemzeti nyelv. Tagolódása:

A) Normatív nyelvváltozatok:

- a) irodalmi nyelv (főleg írott, nagyközösségi célú): szépirodalmi nyelv, esszényelv, értekező próza, sajtónyelv stb.
- b) köznyelv (főleg beszélt, közösségi célú): színpadi nyelv, pódiumnyelv (szónoki), katedranyelv (tanári beszéd), regionális köznyelv, utcai nyelv stb.

B) Területi nyelvváltozatok (népnyelv; főleg szóbeli):

- a) nyelvjárástípusok
- b) helyi nyelvjárások

A magyar nyelvjárástan az elmúlt években történetének csúcsteljesítményét nyújtotta. A Magyar Nyelvjárások Atlasza és a köréje csoportosuló kötetek, illetőleg az atlasz gyűjtéseinek felhasználásával készült új szintézis (Imre Samu munkája) e tudományágban korszakos jelentőségűek. Az a helyenként felbukkanó nézet, hogy a nyelvjárási színek elhalványulása rohamos tempójú, és záros határidőn belül teljesen kiegyenlíti a nyelvhasználatot, megszünteti a tájnyelvi színeket, aligha fogadható el. A nyelvjárások létezése még sokáig realitás lesz, talán még az ezredforduló után is, korai lenne tehát az ide tartozó új eredményeket félretenni, s a tantervekből kihagyni. Inkább arra kellene törekednünk, hogy a nyelvjárások teljességét éreztetve területileg is, jobban tudatosítsuk a szomszéd államokban élő magyarság létezését, nyelvi közösségünket, társadalmi híd-szerepük révén a szocialista hazafiság és nemzetköziség kérdéseit is bevigyük a nyelvi nevelés folyamatába.

A nyelvjárások kutatásával párhuzamosan folyó köznyelvi fejlődéstendenciák feltárása, a normatív beszélt nyelvváltozat kialakulása, fejlődése és mai helyzete (G. Varga Györgyi) szintén tantervbe kívánkozó eredmény. Még inkább azzá válik, ha a regionális köznyelvi kutatások manapság kiterjedő befolyású voltát figyelembe vesszük: várható, hogy ez a kutatás a jövőben új eredmények sorát hozza majd nyelvtudományunkba.³

Az irodalmi normanyelv kialakulása, fejlődéstörténete: lényegében az elmúlt évtizedek magyar nyelvtudományának nagy eredménye. Pais Dezső 1952-es szegedi előadása óta könyvek és tanulmányok sorozata jelent meg e témakörben (Papp László, Deme László, Molnár József, Benkő Loránd és mások munkái).

Az egyéb nyelvrétegek kutatásán belül elsősorban az ifjúság nyelve kapott — okkal, joggal — nagy figyelmet az utóbbi évek nyelvhelyesség

C) Társadalmi nyelvváltozatok (csoportnyelvek):

- a) s z a k n y e l v e k (főleg foglalkozások szerinti, írott és beszélt változatok): szak tudományos és műhelynyelvek, kismesterségek, munkálatok nyelve, hivatali, mozgalmi nyelv stb.
- b) h o b b i n y e l v e k (szabadidőben űzött foglalatosságok, szórakozások nyelve): sportágak nyelve, játékok nyelve stb.
- c) é l e t k ö r i n y e l v v á l t o z a t o k (az egyéni szocializációs folyamat szakaszaiban): gyermeknyelv (dajkanyelv), diáknnyelv, ifjúsági nyelv, katonai nyelv stb.
- d) a r g ó (tolvajnyelv, jassznyelv).

³ Bár talán nem állunk egyedül azzal a felfogásunkkal, hogy mai nyelvtudományunk mintha kissé túlhajtana a regionális köznyelvek körüli kutatásokat. Úgy véljük, nem lenne szerencsés dolog, ha ezeket a nyelvjárás és köznyelv közötti átmeneteket valóban norma rangra emelnénk, normatívának tekintenénk és ilyenként esetleg az iskolákban tanítanánk, ahogyan a szakkifejezés „köznyelv” utótagja sugallja. (Jó lenne ezt a kifejezést meghagyni a legalább virtualitásában országosan egységes beszélt normatív nyelvváltozat nevéül.) Esményi beszédnormából elég a köznyelv. A hozzá való igazodás egyénenként és csoportonként rengeteg átmenetet hozhat létre. Nincs szükség ezek valamelyikének norma rangúvá emelésére: a t á r s a d a l m i f e j l ő d é s í l y e t n e m t e s z s z ű k s é g e s s é. A regionális köznyelvek túlzott bizonygatása vagy művi úton való létrehozása, kodifikálása esetleg odáig fajulhatna, hogy bizonyos „régión” nyelvének külön önálló normanyelvvé fejlődését is el kellene fogadnunk fejlődési tendenciaként. Ez társadalmilag szükségtelen és nyelvileg veszélyes lenne. Ilyen megfontolások alapján soroltuk a regionális köznyelvet fentebb a köznyelv nem tiszta típusai közé, az egyéb, országosan egységesebb árnyalatok sora után, elmosva egyszersmind normatív jellegének önállósodási lehetőségét.

kutatásaiban, mint néha veszélyesnek látszó aberrációk színtere. Nem kevésbé fontos terület volt azonban a szakmák és szaktudományok nyelvi fejlődésének kutatása is, szoros kapcsolatban a műszaki-technikai forradalom folyamatával. A kihaló — vagy néha feltámadni látszó — kismesterségeknek, a népi földművelés nyelvének adatmentő tanulmányozása napjaink egyik fontos nyelvtudományi feladata, éppen úgy, mint a nagyarányú iparosodás során ma még meglehetősen ellenőrzés nélkül fejlődő, burjánzó termelési szakági nyelvezeteké is. A szakmák nyelvének a közoktatásban feltétlenül nagyobb helyet kell kapnia az eddigieknél, hiszen a középiskolai oktatás ötven százalékban szakmunkásképző intézetekben zajlik, a közismereti tárgyak sokszor származásos színvonalával. Nem sokkal jobb a helyzet a szintén jelentős szak-
középiskolai hálózatban sem.

A nyelvhasználat szociális kérdéseivel nyelvtudományunk az eddigiekben nem foglalkozott kellő alapossággal. Igaz, az ÁNYT. egyik kötete szociolingvisztikai témájú, de úgy érezzük, az 1978-as tantervek szemlélete ezen a téren mintha megelőzné a tudomány adatfeltáró és rendszerező teljesítményét. A szocialista társadalomszemléletből, meg a nagy energiával, robbanásszerűen kibontakozó szociológiai kutatásokból eredően várható, hogy a szociolingvisztikai kutatások is nagyobb fejlődés előtt állnak. Jó lenne ezt a folyamatot úgy irányítani, hogy a közoktatásban már benn szereplő szemléletmódot konkrét nyelvészeti eredményekkel segítsük.

Összegezve: az ezredforduló emberének nem lesz elég, ha a közoktatás, köznevelés folyamatában csak arról kap képet, hogy a nyelv társadalmi jelenség. E kérdés filozófiai vonatkozásán túl a szociológiaiakat is ki kell munkálni: a belső nyelvtípusoknak a társadalom tagolódásával való kapcsolatát, kialakulásuk és fejlődésük történetét, a nyelvhasználat mindenkor társadalmi helyzetéhez kötődését is.

A belső nyelvtípusok tárgyalásának helye

Az oktatás egészére nézve elsősorban szemléletmódot és -formálást kell vállalnunk. A társadalmi jelenségek különböző válfajainak a társadalomhoz való közvetlen kapcsolatát a közoktatás gyakran elsematizálja, világnézetifilozófiai egysíkúsággal kezeli. A nyelv társadalmi rétegződésének körültekintő tárgyalása rámutathat arra, hogy bonyolultabb, árnyaltabb, színe-
sebb az összefüggés: a társadalom belső tagolódása a kapcsolódó jelenségek tagolódásával jár együtt. Hasonlót kell felismernünk az irodalom társadalmi-történeti kapcsolatainak nyomon követésekor is. Manapság a társadalmi jelenségek valóban társadalmi meghatározottságát inkább csak a történelem folyamataiban szokta megragadni az oktatási rendszer. Arra kell törekedni, hogy az ilyen szemléletmódot kitágítsuk, szilárdítsuk, és ezzel a világnézeti nevelésnek segítséget nyújtsunk.

Az anyanyelvi nevelésben a belső nyelvtípusok nem tárgyalhatók egyetlen fejezet keretében. A leíró jellegű kérdések között elő kell kerülnie egyes részleteinek a hangtan, a helyesírás, a szókincs, szójelentés, valamint a stílus problematikája kapcsán is. Történetileg a régi nyelv nyelvjárásossága, a társadalom tagolódásának fejlődése kapcsán pedig a szakmák, szaktudományok szókincsbeli vonatkozásai, az irodalom stílustörténeti folyamatának kísérője-

ként pedig ennek társadalmi meghatározottsága kívánczik megtárgyalásra. A nyelvi normaváltozatok mint történeti kategóriák szélesednek a nyelv-helyesség, -művelés felé.⁴

Az ismeretanyag főbb tételei

A tételek mélységének tagolása eltérő lehet, az egyes fogalmak szinte tetszés szerint tovább részletezhetők. Itt ezekbe a részletekbe nem kívánunk belemenni, pontosabb körülhatárolásukat és lebontásukat a majd elkészítendő résztanulmányok alapján lehet elvégezni.

A témák:

A nyelvi egység mint a nyelv működésének feltétele.

Az egység viszonylagossága; egyedi és csoportos eltérések; az eltérések értékrendje; a norma és a normán kívüli jelenségek; szélső értékek: abszolút norma, teljes aberráció; normakarbantartás a nyelvtudományi munka terén.

A tipikus csoportos eltérések: belső nyelvtípusok. Felosztásuk lehetséges kritériumai: területi; társadalmi osztály, réteg; iskolázottsági szint; foglalkozás, életvitel; stb.

A nyelvjárások. Keletkezésük, fejlődéstörténetük a társadalmi fejlődés függvényében: nemzetiségi, törzsi nyelvjárások; területhez kötődésük a feudalizmus korában, alakulásuk a normanyelv keletkezésével párhuzamosan; szerepük a normanyelv mellett; várható sorsuk a jövőben. Önállóságuk a hangrendszer, szókészlet és nyelvtani rendszer tekintetében; szóbeliségük és változékonyságuk összefüggése. Szerepük a szépirodalomban; stílushatásuk értékelése. Nyelvhelyességi megítélésük.

Az írott normanyelv. A fogalom értelmezései. Keletkezése mint társadalmi szükséglet kielégítése. Alakulástípusainak európai eltérései. A sajátos magyar megoldás történetének főbb mozzanatai társadalmi fejlődésünk függvényében. Fejlődésének főbb fázisai szövegelemzések tükrében. Mai helyzete és szerepe; fejlődésének kilátásai.

A beszélt normanyelv. Kialakulásának főbb jellemzői. Viszonya a nyelvjárásokhoz, az irodalmi nyelvhez, a helyesíráshoz; kiegyenlített jellege. A hangkészlet normái, a hangkapcsolódások szabályai, a beszédművelés fontossága, fő területei. A regionális köznyelvek helye a beszélt nyelvtípusok közt. A hangzó nyelv stilisztikája és esztétikája az előadóművészetben.

A társadalmi osztályok és rétegek sajátos nyelvi színei. A régi korok latin nyelvű közléte: a lingua paterna. A felső társadalmi rétegek idegen nyelv használata (német, francia). Az arisztokratikus elkülönülés nyelvi jellemzői és ennek maradványai. A nyelv és műveltség kapcsolata a régi és a

⁴ Az aligha vitatható, hogy a belső nyelvtípusok kérdésköre alapvető fontosságú, hiszen benne a nyelv létezési formája, társadalomhoz kötöttségének árnyalatai ragadhatók meg. Ez ismeretelméletileg és világnézetileg is nagyon fontos kérdéskör. Arra is alkalmas, hogy a nyelv mivoltának, jelrendszerként való tárgyalásának kérdésével összekapcsolva a megfelelő életkorban — a 14. életév táján — az anyanyelvi nevelés folyamatában a tanterv szervező erőként szerepeljen. Szerves folytatása lehetne a mai tantervekben szereplő „Az ember és a nyelv” fejezetnek, és utána következhetne „A szövegalkotás alapjai” fejezet, hiszen a tanulóknak látniuk kell, hogy minden szöveg egyben valamilyen belső nyelvtípushoz kötődő jellegzetességeket is mutat.

szocialista társadalomban. A nyelv mint az egyéni képességek kibontakoztatásának eszköze és feltétele.

A szakmák, foglalkozások és életvitel alapján kialakuló nyelvtípusok. A társadalom történeti fejlődésének szerepe: az állattenyésztés, mezőgazdaság, kismesterségek; az ipari fejlődés nyelvi következményei. A városok nyelvi fejlődését befolyásoló tényezők. A modern mezőgazdaság és ipari szakmák nyelve — különös tekintettel a szakmunkásképzés és szakközépiskolai nevelés adott területeire.

Egyéb nyelvtípusok. Gyermeeknyelv — dajkanyelv. Az ifjúság sajátos nyelvhasználata. Az argó kialakulása, mai helyzete, hatása más nyelvi rétegekre.

A nem normatív belső nyelvtípusok megítélése a nyelvhelyesség, nyelv-művelés szempontjából. Szerepük a szituációhoz igazodó nyelvhasználatban és a szépirodalomban. Stb.

Didaktikai, pedagógiai problémák

Az itt címül írt feladat számomra rendkívül nehéz. Tudjuk ugyan, hogy a tantervelmélet első nagy fejezete — a tananyag-kiválasztás — után a második fejezet a tananyag elrendezése. Az egyetemi oktató azonban nem tantervelméleti szakember. Ehhez a pedagógiai gyakorlat teljes hosszsmetszeti belső ismerete lenne szükséges. Teljes mértékben igazat adnék Nagy Sándornak, aki e kérdésről így nyilatkozik: „magának a tanterveknek a tudományos kimunkálása s abban a tanítási-tanulási folyamat megtervezése — mindenképpen az arra hivatott pedagógiai specialisták feladata (akik többnyire maguk is gyakorló pedagógusok)” (i. m. 88).

Arra szorítkozom tehát csupán, hogy a fenti témakörhöz egy-két laikus jellegű gondolatot felvessek.

El lehetne gondolkozni azon, hogy már az iskolázási korszak első percétől kezdve lépten-nyomon használják pedagógusaink a „helyesírás”, a „helyes és szép beszéd” fogalmát. De szinte azonnal fel lehetne tenni a kérdést ezzel kapcsolatban: miért helyes az egyik nyelvi forma és miért „szabálytalan” a másik? Azaz: a norma mivolta nemcsak az iskolai oktatás első percétől kísért, hanem talán még korábbról, attól kezdve, hogy a családban a szülő kijavítja a gyermek beszédét. Ő ugyan nem a helyeset kéri számon, hanem a „szépet”: *mondjad szépen*, akárcsak mikor a balkéz használatáról elterelni akarván gyermekét, a *szép* kezével veteti el a cukrot. A nyelvi norma tudatának kiépítésére talán már sokkal korábban gondolni kellene, mint mai tanterveink teszik. A norma és szabály fogalmának megértetése aligha kívánna nagyobb absztraháló képességet, mint a *j* hang kétféle jelölésének megtanulása, vagy — más területre utalva — a halmazelméleti alapismeretek elsajátítása.

A norma fogalmának korai kiépítése és folyamatos finomítása lenne az egyik feltétele annak, hogy az itteni ismeretanyagot könnyű legyen elsajátíttatni. A másik a társadalmi jelenségek társadalmi meghatározottságban való megismertetése. Ha valahol, akkor a nyelvi ismeretek során egy percre sem lehet eltekinteni attól, hogy mindezek viszonylagos értékek, szituációk függvényei. A mai reformtantervek már helyesen irányítják a figyelmet a nyelvhasználat helyzethez kötöttségére. Ha ezt nemcsak az egyén megszólalásának mikromezőjében, hanem a nyelvi kommunikáció makrotényezői közepette is

következetesen szem előtt tartjuk, nem jelenthet nehézséget a belső nyelvtípusok megtanításának feladata.

A fenti tételes nyelvi anyag kétségtelenül többnek látszik, mint amennyit eddigi tanterveink erről az ismeretkörről tartalmaztak. Talán túlságosan is soknak tűnik. De jelentős részben beilleszthető a tananyag más főfejezeteibe, mint azok járulékos vagy háttérismerete. A korábban fejtegetett tudományos fejlődés, amit ezen a területen megfigyelhetünk, feltétlenül többet kíván már ma is és a jövőben még inkább erről a szakterületről.

Nehezíti a didaktikai helyzetet, hogy a folyó reform meglehetősen kizárólagos formában követi az induktív módszer eljárásait, mint modern formákat. Csak hogy — mint Nagy Sándor egy másik tanulmányában írja: „A modern szervezeti formák és metodikai megoldások . . . időigényesebbek, mint a hagyományos eljárások. Közismert, hogy valamely erre alkalmas új ismeretet csoportmunkában feldolgozni általában legalább kétszer, esetenként háromszor annyi időbe kerül, mintha azt tanári demonstrációval és ehhez kapcsolt beszélgetéssel próbáljuk feldolgozni” (uo. 115).

Úgy gondolom, lehet, sőt kell is változtatni a módszereket, és a mi esetünkben különösen a jelenségek történeti oldalának megvilágítását esszéformák felhasználásával, olvasmányanyagként is fel lehet dolgozni, vagy akár tanári közlés gyanánt is. Joggal említi Nagy Sándor, hogy Piage véleménye szerint is „a receptivitás éppúgy a gyermek természetéhez tartozik, mint az aktivitás; a kutató tanulás és problémamegoldás éppúgy szükséges, mint — a maga helyén — a verbális tanulás, fogalmi tanulás, sőt, esetenként a memorizálás” (i. m. 89).⁵

A kérdéskör anyagának legnagyobb része természetesen a jelenlegi középiskola első osztályának tananyagába illeszthető be legkönnyebben: ennek általános nyelvészeti fejezetéhez kapcsolódhatna természetes folytatásképpen valamilyen efféle cím alatt: A mi nyelvünk és a mi társadalmunk.

Továbbra is szükséges lenne a megfelelő nyelvtani fejezetekben utalni e kérdéskör megfelelő részletére éppen a bevésés — vagy esetleg az előlegezés — szándékával. Ilyenek főleg a hangtan, a szókincs osztályozása és a stilisztika. A nyelvhelyesség és nyelvművelés, a szóbeli és írásos kifejezési gyakorlatok sohasem nélkülözhetik a belső nyelvtípusokról tanultakra való utalásokat. Általában úgy érezzük, hogy a nyelvrétegződés gondolatának jobban át kellene hatnia az egész tananyagot. Szinte minden fejezet kínál erre módot. A nyelvtörténeti fejezet tudatosíthatná a nyelvemlékek tájnyelvi jellegét. A nyelvi változásokról szólva érinteni kell az írott és a beszélt nyelvtípusok változékonyságának eltéréseit, az írás konzerváló hatását. A szintaxisban be lehet mutatni a nyelvrétegekhez kötött szerkesztési szinonimitást, a szövegalkotás tanításakor a tájnyelvi, szakmai, szaktudományos és más rétegnyelvi szövegtípusokat, figyelve nemcsak ezek közvetlen információtartalmát, hanem sajátos stilisztikai értékét, hangulatát is.

Úgy gondolom, hogy a fent részletezett ismeretanyagnak az oktatás hosszsmetszetében való évekre elosztása egy-egy ilyen szelet esetében nem old-

⁵ Tartozunk az igazságnak azzal, hogy a tantervet valóra váltó reformtankönyvek a vártnál jobban ötvözik a módszereket: az egyes leckék induktív anyagfeldolgozó szakaszához jól megfogalmazott és nyomdatechnikailag is célszerűen tagolt esszéjellegű összegezés csatlakozik, a szabályok kiemelésével, illetőleg hasznos összefoglaló táblázatokkal.

ható meg, hiszen ehhez már kész keretrendszernek kellene lennie, amelyből az is kiderülne, hogy egyáltalán lineáris vagy táguló koncentrikus formában kívánjuk-e majd felépíteni a tantervet. Tudomásom szerint pedagógiai szaktudósaink is vitatják e két módszer alkalmazásának kérdéseit.

Az iskolatípusok tekintetében is könnyebbnek ítélném, ha a gimnáziumi anyag teljes körű megszerkesztése után kerülne eldöntésre, milyen módosításokkal kell azt alkalmazni a szakközépiskolára, illetőleg a szakmunkásképző intézetekre — ha ugyan ez a rendszer még érvényben lesz akkor, amikor terveink felépülve és kikísérletezve valóra válhatnak. A történeti vonatkozások mindenképpen inkább a gimnáziumi anyagban szerepelhetnének, a csoportnyelv foglalkozáshoz köthetőbb vonatkozásait a szakmunkásképzőbe és szakközépiskolákban vihetnénk be főleg.

A témakörből a következő résztanulmányok írandók meg:

a) A nyelv belső rétegződésével kapcsolatos kutatások újabb eredményei — különös tekintettel a felosztás szempontjaira és a terminológia egyezésére.

b) A magyar nyelvjáráskutatás újabb eredményei a közoktatásban való felhasználás szempontjából.

c) A magyar normatív nyelvváltozatok kutatásának újabb eredményei a közoktatásban való felhasználás szempontjából.

d) Az ifjúság nyelvének fejlődési tendenciái és a beszédművelés feladatai.

e) Az argó helye és szerepe a mai magyar társadalomban.

Sebestyén Árpád

A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában*

1. A „magyartanítás” helyébe lépő „iskolai anyanyelvi nevelés”-nek az a legfőbb újdonsága, hogy a „nyelvtanközpontúság”-ot felváltja a „nyelvhasználat-központúság”. A funkcionális szemlélet előtérbe kerülésével nagyobb súly esik az egyéni nyelvi-stiláris készség kifejlesztésére, mégpedig annak érdekében, hogy a tanulók elkerülhessék „a sémákba merevített gondolkodásmód sablonos kifejezéseit, a közhelyeket, a színtelen, szürkítő zsargont”, és megtanulják a valóság bonyolult összefüggéseinek minél hívebb megragadását, mind gondolkodásukban, mind pedig gondolataik nyelvi formába öntése terén. E cél elérésében, a valóságot minél tökéletesebben tükröző, alkalomhoz, helyzet-hez simuló árnyalt fogalmazási készség kibontakoztatásában fontos szerep jut a szinonimáknak, illetőleg a szinonimákra vonatkozó ismereteknek (vö. Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés programja: Magyar Nyelv 72. [1976.]: 27—39). Éppen ezért célszerűnek látszik, hogy azok, akikre a vázolt feladatok megoldása hárul, a szinonimákkal, valamint a használatukra vonatkozó főbb szabályokkal, illetőleg a magyar szinonimák első gyűjteményével, a Magyar Szinonimaszótárral egy kissé közelebből is megismerkedjenek.

* A Fővárosi Pedagógiai Intézetben általános iskolai tanárok előtt elhangzott előadás.

2. Mint a ninivei könyvtárból előkerült leletek bizonyítják, már az asszír-babiloni írnokok és írnokiskolai tanulók használtak nyelvismereteik és fogalmazási készségük fejlesztésére olyan agyagtáblácskákat, amelyek szinonim (magyar szakkifejezéssel: rokon értelmű) szócsoportokat tartalmaztak. Európában elsőként a görög rétorok és filozófusok taglalták a szinonimákat; ezt az is bizonyítja, hogy a *szinonim*, illetőleg *szinonima* terminusok görög eredetűek. Mindazáltal: mai értelemben véve azóta foglalkoznak a szakemberek a szinonim szókészleti elemekkel, hogy Gabriel Girard műveként a mintegy 700 rokon értelmű szót elemző első francia szinonimagyűjtemény (*La Justesse de la langue française* címen) — 1718-ban — napvilágot látott. A francia példát csakhamar követték az angolok és a németek is. Azóta ezeken a nyelveken egész sor szinonimaszótár jelent meg, köztük olyanok is, amelyek az iskolai tanulók használatára készültek. A szinonimaszótárak népszerűségére jellemző, hogy pl. Johann August Eberhardnak „Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen [A német nyelv szinonimáinak kéziszótára mindazok használatára, akik ezen a nyelven helyesen akarják magukat kifejezni]” című műve, amely mintegy másfélezernyi szócikkben kb. 6000 szinonimát taglal, 1802-től 1910-ig nem kevesebb mint 17 kiadást ért meg.

Nálunk elsőként Finály Henrik vállalkozott a rokon értelmű szavakkal összefüggő fontosabb kérdések tisztázására (Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez című műve 1870-ben jelent meg). Másfél évtizeddel később pedig a rokon értelmű szavak, kifejezések gyűjtése is megindult. Ám a munka csupán különféle szinonim szócsoportok összeállítására irányult, nagyobb mennyiségű szinonim szóanyagot tartalmazó szótár szerkesztésére csak a közelmúltban került sor. (Megjegyzendő: Póra Ferencnek századunk elején, 1907-ben napvilágot látott úttörő műve — jóllehet, „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve” címet viseli — műfaját tekintve nem minősíthető szinonimaszótárnak, inkább fogalomkörük szempontjából egy csoportba foglalható szavak, kifejezések gyűjteménye: együtt, egy sorban szerepelnek benne az ilyen egymással szinonimának semmiképpen nem nevezhető szavak, mint a *vegyület* és az *elegy*, a *habarcs* és a *moslék*, a *ragaszt* és az *összeforraszt*, valamint a *pecsétel*, vagy: az *öltöny* és a *rokolya*, illetőleg a *suba*).

3. A szótárak, azaz a szavakat tartalmazó gyűjtemények vagy két, (illetőleg több) nyelvűek (pl. magyar—angol vagy angol—magyar), vagy egynyelvűek. Az egynyelvű szótáraknak ismét több fajtájuk van. Lehetnek pl.

1. olyanok, amelyekből a szavak és az állandósult szókapcsolatok jelentését/jelentéseit tudhatjuk meg (ilyen A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. kötet vagy a Magyar értelmező kéziszótár);

2. olyanok, amelyekből szavaink eredete és története felől tájékozódhatunk (l. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. kötet);

3. olyanok, amelyek a szókincs nagyon ősi, sőt legősibb elemeire vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást (l. A magyar szókészlet finnugor elemei I—III. kötet);

4. olyanok, amelyek a nyelvjárások szókincsét mutatják be (pl. A magyar tájszótár I—II. kötet vagy a négy kötetesre tervezett Új magyar tájszótár, amelynek a közelmúltban jelent meg az első kötete; aztán: a Szamosháti szótár vagy a Szegedi szótár);

5. olyanok, amelyek nevek magyarázatát tartalmazzák (pl. A földrajzi nevek etimológiai szótára);

6. olyanok, amelyek különféle statisztikai vagy más tudományos vizsgálatok céljára szolgálnak (mint A magyar nyelv szövegmutató szótára vagy a Nyelvtudományi Intézetben készülő gyakorisági szótár); stb.

A Magyar Szinonimaszótár — amint ezt a címe is jelzi — szinonimákat tartalmaz. A *szinonima* szó eredeti jelentése szerint a. m. 'azonos értelmű', sőt: 'ugyanolyan értékű szó'. Csakhogy: a 18. században a szinonimika művelői, azaz a szinonimákkal foglalkozó szakemberek fölfedezték, hogy ha alaposabban szemügyre veszik az addig azonos értelműnek/értékűnek (szinonimnak) tekintett szavakat, mindig — vagy csaknem mindig — lehet közöttük valami különbséget találni, stílári értékük, hangalakjukhoz kapcsolódó vagy attól független hangulati velejárójuk, használati körük, sőt esetleg még fogalmi tartalmuk, jelölő értékük szempontjából is. Ebből némelyek azt a következtetést vonták le, hogy szinonimák valójában nincsenek. Mások azt javasolták, hogy beszéljünk egyfelől tökéletes/valódi/igazi/teljes, másfelől ál-, illetőleg részleges szinonimákról, vagy hol szorosabb, hol tágabb értelemben vett szinonimákról. Ismét mások úgy vélekedtek, hogy ha a nyelvben csakugyan nincsenek teljesen azonos értelmű, sőt értékű kifejezőeszközök, akkor a *szinonima* műszó értelmét ki kell tágítani, más szóval: azonos és hasonló értelmű, sőt esetleg csak hasonló/rokon értelmű szót kell rajta érteni.

Ez a vita századunkban is folytatódott, s mindmáig nem ért véget. Ez onnan érthető, hogy a jelentéstani kutatások során kiderült: a szó jelentése nem azonos a jelölt fogalommal (denotatum), más járulékos (konnotatív) elemei is vannak, s ha a jelentést elemeire bontjuk, akkor ezek az elemek nem bizonyulnak azonos értékűeknek, s nem is mindig ugyanazon a szinten helyezkednek el (pl. a főlé- és alárendelt viszonyban levő fogalmakat jelölő szavak esetében). Mindazáltal: g y a k o r l a t i szempontból (így például szótárszerkesztés céljára vagy az anyanyelvi nevelés, illetőleg a szövegalkotás szempontjából) az a nézet tekinthető ma általánosan elfogadottnak, amely szerint azok a szóképzési elemek (más műszóval: lexémák, lexikai egységek) tekinthetők szinonimnak, amelyek jelentésbeli hasonlóságuk révén bizonyos esetekben beilleszthetők ugyanabba a szöveggörnyezetbe, anélkül, hogy a szöveggörnyezetül szolgáló mondatnak, illetőleg szószerkezetnek (szintagmának)

a) a hírértéke, illetőleg a fogalmi tartalma megragadható módon megváltozna, ha a stílusértéke esetleg módosul is;

b) a fogalmi tartalma oly mértékben megváltozna, hogy az a hírértéke rovására menne, tehát hogy adott helyzetben — a közlő szándékával is számolva — veszítene pontosságából, szabatoságából, ha a stílusértéke esetleg módosul is.

4. Az a) csoportba sorolhatók például:

a) azok a motiválatlan (értsd: jelentésük szempontjából képzeteket nem keltő, más nyelvi elemhez nem kötődő, általában nem színezett) szavak, amelyek közt fogalmi tartalmuk tekintetében, ha egyáltalán van, akkor oly elenyésző a különbség, hogy nehéz felismerni, szótárban hitelesen leírni, jól megragadni: *párna*—*vánkos*; *fut*—*szalad*, *kerget*—*űz* (állatot); *azóta*—*attól fogva*; *rögtön*—*azonnal*; stb.

β) az idegen (szak)szók és magyar megfelelőik: *biológia*—*élettan*, *botanika*—*növénytan*, *futuroológia*—*jövőkutatás*, *kémia*—*vegytan*; stb.; vagy *futball*—

labdarúgás, kombájn—arató—cséplő gép, pedikűr—lábápolás, regiszter—mutató; antipatikus—ellenszenves, nívós—színvonalas; landol—leszáll, renovál—tataroz; stb.

γ) az azonos funkciójú (szinonim) képzőkkel alkotott szinonim szavak egy része, mint: *butácska—butus; fázós—fázékony, félős—félénk; romlandó—ronlékony; eseng—esdekel, futkos—szaladgál; szálldogál—szállingózik, illetőleg szálldos—szállong* (pl. a hó); stb.

θ) az azonos funkciójú (szinonim) igekötővel álló szinonim igéknek (és ezek származékainak) egy része, mint: *abbahagy—félbehagy, áthatol—keresztülhatol, elver—összever, előhoz—kihoz* (valahonnan); *hozzátát—nekilát* stb.; *keresztülvihetetlen—kivihetetlen* stb.; vagy: az igekötős igék és a velük azonos értelmű határozós szerkezetek: *agyonkínoz—halálra kínoz; felránt—magára ránt* (pl. kabátot); stb.

ε) azok a szinonim lexikai egységek, amelyek közül az egyik teljesen vagy csaknem teljesen motiválatlan, a másik motivált (azaz: elemeinél fogva képzetkeltő): *menyecske—fiatalasszony, új asszony; pofon—arculütés, arculcsapás; szelíd—galamblelkű; meghal—a másvilágra költözik, a sírba száll; stb.*

e) a más-más szemléletet tükröző, a jelölt fogalmat más-más oldalról megragadó, azaz a más-más módon motivált szóképzési elemek, mint: *ágytakaró—ágyterítő; evőkanál—nagykanál; jeggyűzű—karikagyűzű; konyharuhátörökendő; levélszekrény—postaláda; csikorgó—fogvacogtató* (hideg); *pörköletlen—zöld* (kávé); *szabad út—zöld út; megszámlálhatatlan—annyi mint égen a csillag* vagy *a tenger fővénye*; stb.

A b) csoportba azok a szinonimák tartoznak, amelyek közül az egyiknek a jelentése fogalmi tartalma szempontjából egy (vagy esetleg két) elemmel (jeggyel) többől tevődik össze, mint a másiknak a jelentése, ebből következően

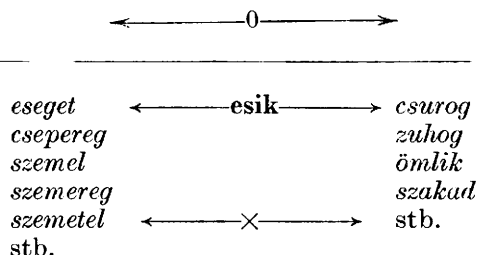
a) az egyik csak általában jelöl valamely fogalmat, a másik ellenben közelebbi felvilágosítást is nyújt vagy nyújthat ugyanarra a dologra, tulajdonságra, cselekvésre, történésre stb. vonatkozóan. Hogy példát is említsék: a *magas* melléknév ember termetére vonatkoztatva csak arra utal, hogy az illető nem alacsony, ellenkezőleg, eléggé megnőtt; a *nyurga* egyszersind a soványságot is érzékelteti, a *sudár* az egyenes testtartásra is utal, a *termetes* szó pedig azt fejezi ki, hogy akire jelzőként vonatkoztatjuk, az nemcsak magas, hanem ugyanakkor erős testalkatú is; ha igeikről van szó, az egyik szinonima — a másiktól eltérően, mintegy többletként — utalhat mondjuk a cselekvés lefolyása módjára, eszközére vagy tárgyára, mint *leszel—lekanyarít* (ívelő mozdulattal); *levág—lenyisszant* (hirtelen, gyors mozdulattal), *lemetél* (apró vágásokkal), *lenyír* (ollóval), *lenyisszál* (életlen késsel), *leszel* (húsból, kenyérből egy szeletet), *leborotvál* (szakállt borotvával) stb.; vagy: a hangadásra utaláson túl — a cselekvés alanyától függően — tudatunkba idézheti azt a hangot is, amely a cselekvés, történés során létrejön, hallhatóvá válik: *szól* (némely állat, valamely hangszer stb.) — *ciripel* (tücsök), *kukorékol* (kakas), *búg* (orgona), *pereg* (dob), *sír* (hegedű), *csörög* (ébresztőóra), *zúg* (harang, mélyen, ünnepélyesen), *kong* (harang, tompa, mély hangon); stb.

β) az egyik ugyanannak a dolognak kisebb, a másik nagyobb mértékét, fokát fejezi ki: *fájdalom—kín, gyötrelm; fáradt—kimerült; meleg—forró; nagy—óriási; sok—rengeteg; átír—átgyúr* (pl. előadás szövegét); *csodálkozik—álmélkodik; csik—zuhog; fut—rohan—száguld; megijeszt—megrémít—halálra rémít*; stb.

A fokozati különbséget olykor az alapszó és a belőle képzett származékszó érzékelteti: ház—házacska, szellő—szellőcske; buta—butus(ka), vékony—vékonyka; szép—szépséges, szörnyű—szörnyűséges; eszik—eszeget, megy—mendegél; stb. De kifejezheti a fokozati különbséget valamely melléknévnek vagy határozószónak az ikerített változata is: messze—messze-messze (= nagyon messze), sok—sok-sok (= nagyon sok); lassan—lassan-lassan stb. is. Aztán fontos eszközei (igék és származékaik esetében) a fokozati különbség érzékeltetésének az igekötők, illetőleg az igekötős igék és a határozós igék is: *elkeseredett—nekikeseredett* (ember); *eltör—összetör—pozdorjává tör*; *léég—porig ég* (ház), *csonkig ég* (gyertya); *megsóz—elsóz*; stb. Máskor hasonló értelmű összetételek szolgálnak a fokozati különbség érzékeltetésére: *fehér—hófehér*; *könnyű—pehelykönnyű*; *sima—tükörsima*; *vékony—hajszálvékony*; stb.

5. Az *a)* csoportba tartozó szavakkal kapcsolatban, amelyeknek a fogalmi tartalmuk (más műszóval: a jelöltjük, a denotátumuk) azonos, így — némi túlzással — azonos értelmű, sőt — ha a stílusértékük, hangulati velejárójuk, használati körük is egybevág — akár azonos jelentésű szavaknak is nevezhetők, meg kell jegyeznünk, hogy a közlés folyamatában ezek sem teljesen azonos értékűek, még akkor sem, ha stílusértékük, hangulati velejárójuk szempontjából jószerével semmi megragadható különbséget nem lehet köztük felfedezni, megállapítani. Több okból sem. Egyrészt azért, mert a hangalakjuk eltér egymástól, és például a költő szempontjából nem mindegy, hogy egy szónak a hangteste milyen hangokból tevődik össze (*ballag—battyog*), hogy egy szó rövid-e vagy hosszú (*pityang—gyermekláncfű*), magas hangú-e vagy mély (*elkeseredett—búbánatos*); stb. De azért sem, mert az egyikük szélesebb, a másikuk szűkebb körben él, az egyikük több, a másikuk kevesebb más szóval kapcsolható össze, szerepelhet együtt, egyazon szókapcsolatban stb. S az sem mindegy, hogy idegen szót használunk-e vagy magyart, hogy motiválatlan szóval élünk-e vagy motiválttal, s ha motivált kifejezést választunk, akkor a kifejezendő fogalmat milyen oldalról ragadjuk meg, tehát hogy milyen módon motivált az a szó vagy kifejezés, amelyet valamely — élőszóval előadott vagy leírt — szövegbe beiktatunk.

A *b)* csoportba sorolt s fokozati különbséget/különbségeket mutató szinonimákkal kapcsolatban azt érdemes kiemelni, hogy azok a lexikai egységek, amelyek valamely elképzelt tengelyen a nulla ponton álló szóhoz (pl. *eső*) képest bal és jobb felől állnak, amelyek tehát egyfelől kisebb, másfelől nagyobb intenzitást érzékeltetnek (*eszeget, csepereg, szemel, szemereg, szemetel, szital* stb. és *csurog, zuhog, ömlik, szakad* stb.), fenti meghatározásunk alapján egymással már nem tekinthetők szinonimnak:

Egy másik fontos tudnivaló a hasonló értelmű/fogalmi tartalmú szókészleti elemekkel kapcsolatban: ha a szinonimákat a vázolt módon értelmezzük, akkor az alá-, illetőleg fölérendelt viszonyban levő fogalmak neveit (a nemet és a fajt/fajtát jelölő kifejezőeszközöket) nem tekinthetjük szinonimnak, hiszen aligha lehet kétséges: ha valamely szövegben *kutya*, *ló*, *bárány* vagy *gólya*, *fecske*, *cinke* helyébe *állat* kerül, a szöveg veszít a hírértékéből, a szabatosságából, pontatlanná/pontatlanabbá válik. De ugyanígy csorbát szenvedhet — bár kevésbé szükségszerűen — a mondanivaló akkor is, ha egyszerűen a *kutya* vagy az *eb* áll ott, ahol az *agár* vagy a *vizsla* volna a megfelelő, a teljes értékű kifejezés (pl. szakkönyvben).

Azt alighanem szintén könnyű belátni, hogy azok a szókészleti elemek, amelyeknek a jelentése egymással ellentétes, egymást kizáró elemeket tartalmaz, szintén nem nevezhetők szinonimnak, akkor sem, ha egyébként jelentésük több fontos mozzanatban egyezik is. Néhány példa: *tó*, *tenger*, *állóvíz* és *folyó*, *folyóvíz*, *folyam*; *belép* és *kilép*; egyfelől *ül*, *üldögel* (folyamatos igék!), másfelől: *beül* (a vendéglőbe), *kiül* (az udvarra), *visszaül* (előbbi helyére); vagy: *eszik* (folyamatos ige) és *megeszik* (befejezett cselekvésű ige); *dobban* (egyszeri történésre utaló mozzanatos ige) — *dobog* (ismétlődő történésre utaló ige); *lenyisszant* (ollóval, egyetlen gyors mozdulattal) és *lenyisszál* (életlen kessel, azt ide-odahúzogatva, nagy nehezen); stb.

6. Mind az *a*), mind a *b*) csoporton belül lehetnek, illetőleg vannak olyan szinonimapárok, amelyek közt stíláriis szempontból, hangulati értéküket tekintve kisebb-nagyobb különbség mutatkozik. A *könnyűbúvár*-hoz képest a *békaember* bizalmas, familiáris hangulatú. Míg a *meggyógyul* semleges, addig a *felépül* választékos kifejezés. A *meghamisít*-hoz mérten a *megmásít* nem nevezi nevén a jelölt cselekvést, azaz szépítő jellegű. Az *azonnal*-al vagy a *rögtön*-nel szemben a *haladéktalanul* hivatalos színezetű, a *tüstént*, az *izibe* vagy az *üstöllést* népi hangulatú, a *legottan* pedig régies, irodalmi ízü. — Másfelől: az *eszik* és a *fal/za*bál nemcsak abban különbözik, hogy ez utóbbiak a mohóságot is érzékeltetik, hanem azért is, mert rosszálló, sőt durva kifejezőeszközök. Az *el-szenderedik* egyfelől amiatt tér el az *elalszik*-tól és a *meghal*-tól, hogy a 'rövid időre', illetőleg a 'csendesén' jelentésmozzanat is kifejeződik benne; másfelől viszont azért, mert nem semleges, hanem választékos, emelkedett hangulatú.

7. Ha az értelmező (vagy esetleg a kétnyelvű) szótárakat lapozgatjuk, szemünkbe ötlük, hogy a szavak némelyikének csak egy jelentése van (csak egy fogalmat jelöl), másoknak viszont két, három, sőt esetleg tíz vagy annál is több (így ennyi fogalmat képesek tudatunkba idézni, a helyzettől, illetőleg a szöveggörnyezettől függően). Ez utóbbiak a több jelentésű (vagy idegen műszóval a poliszém szavak). A több jelentésű szavakkal kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, hogy többnyire nem minden, hanem csak egyik vagy másik jelentésükben szinonimok valamely más egy vagy több jelentésű lexikai egységgel; ritkán fordul elő, hogy egy több vagy éppenséggel sok jelentésű szó minden jelentésében rokon értelmű egy másik poliszém szókészleti elemmel. Ebből két dolog is következik. Nevezetesen: ha egy szinonimapárnak a tagjai poliszémek, akkor általában nem minden egyes jelentésükben rokon értelmű lexikai egységekről van szó, hanem csak szinonim szójelentésekről beszélhetünk; azt mondhatjuk például, hogy a szinonimapár egyik tagjául szolgáló *x* szó,

amelynek hat jelentése van, csak egy vagy két, esetleg három jelentésben (az 1. vagy az 1. és a 3., esetleg az 1., a 3. és a 4. jelentésében) rokon értelmű a szinonimapár másik tagjával, a négy jelentésű *y* szóval. Ebből következően a több jelentésű szavak több szóval is alkothatnak szinonimapárt, illetőleg több szinonimasorba is beletartozhatnak, annyiba, ahány jelentésük van. Példát is említve: ha a *szakad* igének az *eső* az alánya, akkor a *zuhog*, *ömlik* stb. igékkel rokon értelmű; ha ruhafélékre vonatkoztatjuk, akkor a *nyúzódik*, *nyűvődik*, *rongyolódik* stb. igékkel tartozik egy szinonimasorba; amikor valami nagy baj, súlyos gond ér valakit, akkor a *zúdul*-al lehet szinonimnak tekinteni; ha viszont messze földre, más vidékre, idegenbe került emberről beszélünk, a *származik* (vagy esetleg a *vetődik*) minősíthető vele rokon értelműnek; stb. Abból, hogy a több jelentésű szavak több szinonimasorba is beletartozhatnak/beletartoznak, egyszersmind az is következik, hogy az a szóválaszték, amelyet a Magyar Szinonimaszótár nyújt, jóval nagyobb a benne foglalt szókészleti elemek számánál (l. alább), annak mintegy a két és fél-háromszorosa.

8. Az eddig elmondottak alapján — azt hiszem — bátran állítható: ahhoz, hogy két vagy több szót szinonimnak minősíthessünk, nagyon jól kell ismernünk szavaink jelentését/ jelentéseit, sőt azt is tudnunk kell, hogy ez/ezek milyen részekből, elemekből tevődnek össze (csak zárójelben: ehhez, ti. a szó-jelentések megismeréséhez, tudatosításához, sőt elemeire/ összetevőire bontásához az értelmező szótárak nyújtanak kitűnő segítséget). De ezen túlmenően azzal is tisztában kell lennünk, hogy a szinonimák különféle fajtáit hogyan lehet, hogyan kell felhasználnunk. Most csak egy-két szempontra utalok.

Az *a)* csoportba tartozó szinonimákat elsősorban a szóismétlés elkerülésére, a fogalmazás változatosabbá, színesebbé tételére használhatjuk fel. De ügyelnünk kell rá: a szóismétlés nem minősül mindig hibának. Ellenkezőleg: esetenként hatásos stílusesszköz is lehet, hangsúlyt adhat a mondanivalónak, fokozhatja a szöveg erejét, hangulati hatását. „*Keresi, keresi*, de nem leli sehol” — itt például a szóismétlés azt érzékelteti, hogy az illető nem sajnálja a fáradságot, a türelmet, így annak, hogy a keresés nem jár eredménnyel, más oka van, nem az igyekezet hiánya. A „*Hiába*, minden *hiába*” esetében pedig fokozó szerepe van a szóismétlésnek, ha tehát a második *hiába* helyébe mondjuk a kissé népies hangulatú *hasztalan* szót iktatnánk, a kifejezés nem hogy nyerne, inkább veszítene az erejéből. Az ilyenfajta szóismétlésre költőinknél is számos példát találunk:

Átizzadt szennyes ing hűl a vállukra
[értsd: a déli pihenőt tartó éhes munkásokéra].
Fal, fal egyre mind . . .
(József Attila)

Ám aki minduntalan csak a *nagy* melléknevet használja, amikor valaminek a méretét, mértékét vagy fokát akarja jellemezni, már vét a jó stílus követelményei ellen, egyhangúan, színtelenül fogalmaz. A *nagy* mellékneven kívül ugyanis egész sor más, színesebb szóval is élhetünk: a *nagy* darab kenyér helyett például mondhatjuk azt, hogy *jókora*; a *nagy* vagyon vagy összeg lehet *tetemes*, *szép*, *tekintélyes*, *csinos* vagy egy kissé népies szót használva: *takaros*; amikor a mező, a határ *nagy*, a *nagykiterjedésű* vagy a *kiterjedt*, illetőleg — né-

piesen, régiesen szólva — a *téres* szóval is jellemezhetjük; a *nagy* szavak más-
képpen *nagyhangú*-nak, *hangzatos*-nak, *tetszetős*-nek nevezhetők; amikor csend-
ről van szó, a *halotti*, a *halálos*, a *síri*, a *néma* jelzőt használhatjuk a *nagy*
helyett jelzőül; a *nagy* beteg nem egyszer, sajnos, *gyógyíthatatlan* vagy *ment-*
hetetlen, az a betegség viszont, amelyben szenved, *súlyos*, sőt *halálos*; ugyan-
akkor a *nagy* taps lehet — ha színesebben, hatásosabban akarunk fogalmazni —
dörgő, *dübörgő*, *tomboló*, *viharos*, *zúgó*, *fergeteges*, *orkánszerű*, *falrengető*, *falre-*
pesztő, *eget verő*; ez utóbbi kifejezést (*eget verő*) persze akkor is alkalmazhatjuk,
amikor valaki valami *nagy* badarságot mond, de lehet a *badarság*, a *zöldség* vagy
— durvábban — a *hülyeség*, a *marhaság* akár *éktelen* is; persze ez utóbbi főnevek
mellett még a *vaskos* is alkalmazható jelzőül, sőt a fiatalok szóhasználatában
— vagy ha úgy tetszik — az argóban még az *emeletes* is elég gyakran hallható
mellettük jelzőként; ha valamiért *nagy* árat fizetünk, akkor a *magas*, a *drága*,
a *borsos* vagy — némi túlzással — a *megfizethetetlen* jelzővel élhetünk a *nagy*
helyett; amikor valami bűnről, vétségről van szó, a *főbenjáró*, az *isten ellen*
való, a *halálos* vagy a *súlyos* léphet a *nagy* helyébe; a tévedés szintén lehet
súlyos, ha nem kívánjuk *nagy*-nak nevezni, de mondhatjuk *vaskos*-nak is; ha a
hideg *nagy*, akkor ezeket a kifejezéseket iktathatjuk jelzőül a *nagy* helyébe:
éktelen, *dermesztő*, *dideregtető*, *metsző*, *éles*, *csontig haló*, *csikorgó*, *farkasordító*
vagy — tájsszóval élve — *ebordító*; stb.

9. A b) csoportba tartozó szinonimák elsősorban a valóságot közelebbről
megragadó, pontos, szabatos fogalmazásnak az eszközei. „Anyám
könnyű álmot ígér” című művében Sütő András elégedetlenségének ad hangot,
amikor úgy nyilatkozik, hogy falujában „a helyzetek, a fordulatok, lelkiállá-
potok szöszegény elnagyolása” jellemezte a mesélők nyelvhasználatát: az eső
„sohasem *szemerkélt*, nem *zengett*, *zuhogott*, nem *dobolt*, nem *paskolt*, ... csak
esett” (21. l.). Ez érthető is, hiszen az *esik* ige semmi közelebbit nem árul el az
esőről, sem azt, hogy apró vagy nagy szemekben, sem azt, hogy nagyon vagy csak
lassan, csendesen *esik*-e. Így ha ritkásan és apró cseppekben *esik* az eső,
közelebb járunk a valósághoz, ha az *esik* ige helyett a *szemerkél*, *szemereg*, *sze-*
metel, *szemel*, *szemelget* igék közül választunk egyet; amikor nagyon apró csep-
pekben, de eléggé sűrűn *esik* az eső, a *szitál*, a *permetezik* vagy esetleg a népies
ízű *ködöl*-t választhatjuk alkalmas kifejezőeszközzül. Amikor tartósan, nagy
erővel, illetőleg sűrűn, nagy cseppekben *esik*, akkor a *csurog*, *zuhog*, *szakad*, *dől*,
ömlik záporozik és az (*úgy esik*) *mintha dézsából öntenék* szinonimasor tagjai
alkalmasak a valóság megragadására, az igazság megközelítésére. Ha a helyzet
megkívánja, hogy az ilyenkor hallható hangot is kiemeljük, akkor a *dobol* kínál-
kozik alkalmas kifejezőeszközzül, ennek jelentésében ugyanis a nagy eső,
zuhé idején hallható hang domborodik ki. A *ver*, *vág*, *verdes*, *csapkod*, *paskol*
viszont azt érzékelteti, hogy az eső rézsútosan, nagy erővel vagy rézsútosan, de
nem egyenletesen verődve *esik*. Ha tehát így *esik* az eső, közülük célszerű
választani, mert ha csak azt mondjuk vagy írjuk, hogy *esik*, nem fogalmazunk
elég szabatosan, elég pontosan. Mindazáltal érdemes megjegyezni: olykor az
általánosabb, a kevesebb fogalmi jegyet megragadó/érezkeltető kifejezőeszköz
is lehet — a közlő szándéka, illetőleg a közlés hírértéke szempontjából — teljes
értékű (idegen műszóval: adekvát, azaz az alkalomnak, helyzetnek megfelelő).
Ha például csak arra akarunk valakit figyelmeztetni, hogy ne felejtse el
esernyőt vinni, elég annyit mondani: már *esik* is (anélkül, hogy pontosítanánk:
szemereg vagy másfelől: *zuhog*).

10. A hangulati értékük szempontjából semleges szavak, kifejezések általában bármilyen stílusú szövegbe beiktathatók. A stílári szempontból sajátos színezetű kifejezésekkel azonban vigyáznunk kell: ezek fontos stílusesszközök, nagy szerepük van vagy lehet a stílusos fogalmazásban, a különféle stílusfajták kialakításában, de csak akkor, ha a nekik megfelelő stílusú szövegben alkalmazzuk őket. Így például szakszövegbe a *szikvíz* (vagy esetleg a stílári szempontból semleges *szódavíz*) illik, kisgyerektől viszont nem azt kérdezzük, iszol-e *szikvizet*, hanem azt, hogy kérsz-e *szűrös vizet* (vagy esetleg: *szódavizet*). — Az *azonnal* helyett bármikor élhetünk a *rögtön* határozószóval, de a *rögvest*, a *tüstént* vagy az *izibe* már csak népies stílusú szövegbe való. — Ha valaki választékos hangulatú szövegben a *befal* vagy a *megkajál* szót alkalmazná, stílusterést követne el, itt ugyanis csak az *elfogyaszt* vagy az *elkölt* használata a helyénvaló. Ugyanígy stílustalan volna, ha a *hölgy* elé a *colos* kerülne jelzőül vagy a *csaj* elé a *deli*, mert a *deli* csak a *hölgy*-gyel, a *colos* pedig csak a *csaj*-jal tartozik egy stílusrétegbe, azok választékos, irodalmi, ezek pedig argó ízű szókészleti elemek. Tehát ügyeljünk rá, hogy egymással ellentétes stílusértékű szinonimákat ne váltogassunk és ne keverjünk egymással, még a henyé szóismétlés, az egyhangú fogalmazás elkerülésére sem.

11. Nézzük most már, hogy a szinonimáknak — a közlés folyamatában, a szövegalkotás során is más-más szerepet betöltő — vázolt fajtáit hogyan találhatjuk meg a Magyar Szinonimaszótárban.

Először is tudnunk kell: a szinonimaszótáraknak két fő fajtájuk van. Némelyek egyszerűen csak felsorolják a szinonimnak tekintett szókészleti elemeket, anélkül, hogy a köztük levő különbségekre utalnának, mások — részletes vagy kevésbé részletes — magyarázatokat is adnak: megvilágítják, hogy a címszó és szinonimája/szinonimái miben egyeznek és miben különböznek egymástól, fogalni tartalmuk, használati körük, stílári értékük stb. szempontjából. A szinonimák egyszerű felsorakoztatására szorítkozó, „szókereső” jellegű szinonimaszótárak rendszerint nagyobb szóanyagot ölelnek fel (40–50 vagy annál is több ezernyi), a magyarázatok általában kevesebb (egy-két tízezer) szinonimát vesznek számba. Ez — a terjedelmi okokon túlmenően (a magyarázatok elég sok teret elfoglalnak!) — többnyire azzal is összefügg, hogy a „szókereső” jellegű szinonimaszótárak általában tágabban értelmezik a szinonimák fogalmát, a magyarázatos szinonimaszótárak viszont szűkebben, ezek ugyanis a gyakorlati célokra kívül rendszerint tudományos szempontokat is szem előtt tartanak, érvényesítenek (ebből következően ezekben a jelentésük szempontjából csak kismértékben, csupán egy-egy vagy egy-két mozzanatukban eltérő, tehát nagyon hasonló szókészleti elemek találhatók együtt, egy címszó alatt).

A Magyar Szinonimaszótár a szinonimaszótáraknak második típusába tartozik. Sajátossága, hogy — a gyors tájékozódás elősegítésére — nem bocsátokzik részletes fejtegetésekbe, hanem csak röviden utal a tizenkét és félezer címszó köré csoportosított harmincezer szinonim lexikai egységgel kapcsolatos fontosabb tudnivalókra. Közelebbről nézve: azok a szinonimák, amelyeknek fogalmi tartalma nem tér el a címszóétól számottevő módon, rögtön a vastagon szedett címszó után következnek, minden magyarázat nélkül (így találjuk a *festészet* mellett a *festőművészet*-et; a *postáláda* mellett a *levélszekrény*-t; a *megvalósíthatatlan* mellett a *keresztülvihetetlen*-t; a *példás* mellett a *példamutató*-t; a *düledszik* mellett a *roskadozik*-ot; az *öltözködik* mellett az

öltözik-et; az **azonnal** mellett a **rögtön**-t; a **fejenként** mellett a **személyenként**-et stb. Ha a szinonima fogalmi tartalma vagy használati köre szempontjából többé vagy kevésbé eltér a címszótól, akkor — csúcsos zárójelbe (< . . .) tett — útmutatást találunk a szinonima/szinonimák előtt, amelyek figyelmeztetnek: a most következő egy vagy több szinonima milyen megszorítással alkalmazható a címszó helyett, mi az az eltérés, ami közte és a címszó közt mutatkozik, amit figyelembe kell vennünk. A **cipő** címszó szinonimái közül a **cipellő** előtt ez áll: <könnyű, kecses>, a bizalmas hangulatú s tréfás kifejezőeszköznek minősülő **csuka** előtt, viszont azt olvassuk — csúcsos zárójelbe téve —, hogy <nagy, ormótlan>. Így nyilvánvaló: sem a **cipellő**-t, sem a **csuká**-t nem vonatkoztathatjuk bármilyen cipőre, ellenkezőleg, csak akkor használhatjuk a **cipő** helyett, ha arra a csúcsos zárójelben feltüntetett jelzők ráillenek. A **nyers** melléknév szócikkében — mint más melléznevek esetében is — ilyen „magyarázat” található csúcsos zárójelben: <ételről>, <kül. tejről>, <szemeskávéről>, <kukoráról>, <bőrről> stb. Ez azt jelenti, hogy a felsorolt szinonimák (**főtlen** v. **fővetlen**; **forralatlan**; **pörköletlen**, **zöld**; **finomítatlan**; **cserzelen**, **kikészítetlen**) közül melyiket mire vonatkoztathatjuk, mely főnév mellett alkalmazhatjuk jelzőül. S hogy igei példát is említsek: a **szól** címszó szócikkében egyebek közt ezt a tájékoztatást találjuk: <tücsök, kabóca>, <kakas>, <orgona> — ez azt jelenti, hogy a csúcsos zárójel után álló szinonima (**ciripel** v. **cirpel**, **kukorékol**, **búg**) csak akkor léphet a **szól** ige helyébe, ha a mondatban a csúcsos zárójelbe tett főnév szerepel alanyként. Vagy: a **vág** ige szócikkében többek közt ilyen részletekkel találkozunk: <ollóval: szörzetet> **nyír**, <egyetlen gyors mozdulattal> **nyisszant** — ez eddig úgy értendő, hogy a **nyír** is, a **nyisszant** is csak akkor használható a **vág** helyett, ha a cselekvésnek olló az eszköze, ha ollóval vágunk valamit (arra, hogy ez mindkét esetben feltétel, a kettőspont utal!); de még további feltétel egyfelől a tárgy is, ti. hogy szörzetet vágjunk, másfelől a cselekvés módja is, ti. hogy egyetlen gyors mozdulattal hajtsuk végre a cselekvést; <disznót, baromfit> **öl**; <fát, tüzelőnek> **hasogat**; <fát, az erdön (< foglalkozás-szerűen)> **dönt** — ebből az olvasható ki, hogy mire vonatkoztatva (disznóra, baromfira, illetőleg fára) alkalmazható a csúcsos zárójel után következő szinonima; csak hogy a tárgy magában ez esetben sem nyújt elegendő támpontot a szinonima felhasználási lehetőségeit illetően: ha pl. azt mondanánk, hogy valaki a konyhában fát **dönt**, ugyancsak furcsa volna, ott ugyanis csak tüzelőnek való fát lehet vágni, így a **hasogat** elé oda kíváncszott az is megszorításul, hogy < . . . tüzelőnek>; viszont az erdőben az erdész általában nem aprófát vág, hanem szálfát, emiatt szerepel a **dönt** szinonima előtt — a tárgyon (fát) kívül — további megszorításként: < . . . az erdön>; aztán: a zárójeles (foglalkozás-szerűen) arra figyelmeztet, hogy a **fát dönt** kifejezést általában erdészekkel kapcsolatban használjuk, de előfordulhat azért (erre utal a zárójel!), hogy valaki alkalomszerűen besegít a fadöntésbe/favágásba. Végül: a **megsóz** címszó és szinonimája, az **elsóz** között ez áll: <ételt, túlzottan>. Ez két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik: ha a **megsóz** ige szarvasmarhára vonatkozik (nyelvjárási szóhasználat!), akkor nem lehet helyette az **elsóz** igét használni. A másik: ételre vonatkoztatva is csak akkor helyettesíthető a **megsóz** az **elsóz**-zal, ha a 'nagyon, a kelleténél jobban' jelentésmozzanatot akarjuk kiemelni.

A csúcsos zárójelbe tett megjegyzések kölcsönösek. Tehát ha az egyik szócikkben a csúcsos zárójelbe tett tájékoztatás valami olyan többletre utal, amely a címszó jelentéséből a szinonima jelentéséhez képest hiányzik, akkor abban az esetben, ha az illető szinonima is címszó a szótárban, ez a többlet a

szinonima szócikkében hiányként jelenik meg. Például a **magas** melléknév szócikkében — egyebek közt — ez áll: <ha aránytalanul sovány, vékony is> *nyurga*; <ha egyenes növéssű, ill. tartású is> *sudár*; ugyanakkor a *nyurga* és a *sudár* szócikkében ezeket olvashatjuk: <a soványságra nem utalva> *magas*; <csupán testhosszát tekintve> *magas*. Ugyanígy: a **rohan** szócikkében azt az útbaigazítást találjuk csúcsos zárójelbe téve a *száguld* előtt, hogy <szemmel alig követhető sebességgel>, a *száguld* szócikkében viszont az áll a *rohan* előtt csúcsos zárójelben, hogy <kevésbé gyorsan>. Egy-egy jelentésmozzanat hiányát sokszor a 'tágabb értelemben véve' értelmű <t. é.> rövidítés érzékelteti. A fokozati különbségre gyakran a <nagyobb mért.> és viszont a <kisebb mért.> hívja fel a figyelmet.

A több jelentésű szavak esetében elsősorban arra utal a szótár csúcsos zárójelben, hogy az utána következő egy vagy több szinonima melyik jelentésében léphet adott esetben a címszó helyébe (azok a szinonimák, amelyek több/minden jelentésében átvehetik — ha egyéb okok megengedik — a címszó szerepét, mindjárt a címszó után következnek, minden magyarázat nélkül). A több jelentésű címszónak azokat a szinonimáit, amelyek más-más jelentésében tartoznak hozzá, álló vonal (úgynevezett virgula: |) is elkülöníti egymástól (példaként l. a szótárban a *lesüt*, a *nyílik* vagy az *összevág* ige szócikkét).

A dőlten szedett szinonimák stílusértékére különféle — álló betűkkel szedett — rövidítések hívják fel a figyelmet: irod (= irodalmi), vál (= választékos), nép (= népi, népies ízű), rég (= régies színezetű), biz (= bizalmas, familiáris hangulatú) stb.

Végül az egyik legfontosabb tudnivaló: ha valamelyik szinonima előtt nyíl (→) áll, akkor föltétlenül ki kell keresnünk a megnyilazott szót, mert ott további szinonimát/szinonimákat találunk. Így a címszóhoz — különféle jelentéseiben — több tucatnyi szinonimát is összegyűjthetünk (pl. a *nagy* melléknévből kiindulva, amelynek szócikkében húsz szinonima szerepel megnyilazva; vagy ha a *megy* ige szócikkében található megnyilazott igéket s az azok szócikkében nyíllal ellátott igéket sorra fellapozzuk).

12. Befejezésül hadd említsem meg: a TANÉRT Vállalatnál kaphatók különféle rokon értelmű szópárokat/szócsoportokat szemléltető színes táblák. Közülük az egyik — az *esik* (az eső) és szinonimái példáján — a szinonimák fokozati eltérést mutató fajtáit mutatja be. Egy másik a *műveletlen/kulturálatlan* szinonimáit ábrázolja, amelyek közül némelyek több, mások kevesebb fogalmi jegyre utalnak, közelebbről: valakinek vagy a viselkedésmódját és az ismereteit együtt, vagy csak az ismereteit jellemzik. Egy következő táblán (a *szakad* igét és szinonimáit bemutató táblán) azt láthatjuk, hogy a több jelentésű szavakhoz jelentésenként más-más szinonima/szinonimasor tartozik. Végül egy negyedik tábla az *azonnal* határozószó és a *megeszik* ige példájával a stílári különbségek bemutatására, szemléltetésére szolgál.

Ruzsiczky Éva

A szólások grammatikai tulajdonságai

1.1. A szólásokat a frazeológiai egységek közé soroljuk; igaz, azoknak csak egyik részét alkotják, de az állandó szókapcsolatok között a legfontosabb és legszínesebb csoportot. Meghatározásában a lexikai és szemantikai oldalukat emeli ki O. Nagy Gábor (Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. 7), de ő is és más szerzők is (Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei. Nyr. 95: 29; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. I. Bp., 1958. 124 stb.) fontosnak tartják a grammatikai vizsgálódást, a szólások nyelvtani alkotának alaposabb megismerését, jobb megértését. Mivel a szólások szavak állandó kapcsolatai, nagyságrendjüktől függetlenül összetartozásukat nyelvtani viszonyító elemek biztosítják. Az eddigi rendszerezésből viszont kitetszik, hogy a szólást ki alakja, ki jelentése, ki használati értéke felől közelíti meg elsősorban. Fábíán Pál „igés szerkezetek”-nek nevezi azokat a szólásokat, amelyek a mondatba ragozás útján beilleszkednek: „*ítatja az egereket* = 'sír'; *elveti a sulykot* = 'túloz'; *megüti a bokáját* = 'megjárja'” (Bencédy—Fábíán—Rácz—Velcsovné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 436). Ugyanezeket O. Nagy Gábor „egyszerű szólások”-nak tartja, melyek igét is tartalmaznak, és magukban véve is igei jelentéstartalmúak. Emellett — írja — van főnévi értékű, pl.: *telhetetlen papzsák*, *anyámasszony katonája*, *fából vaskarika*; melléknévi értékű: *burokban született*, *rongyon gyűlt*, *minden hájjal megkent*; és határozószói értékű: *suba alatt*, *saját szakállára*, *egy fiút alatt*; — szólás is, és mindez az egyszerűnek nevezett csoportba tartozik” (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 13). Zékány Imre ungvári nyelvész ezeket olyan frazeológiai szerkezeteknek tartja, amelyek felépítésük alapján „elkülönülő szókapcsolatok”, s a mondatrész funkcióját töltik be. „Nyílt szókapcsolatok, amelyek viszonylag állandó alakban beépülnek a mondat tartományába” — írja (Acta Fenno-Ugristica. Tartu, 1975. 307—12. Különnyomat). Sajnos kiderül, hogy nemcsak a szólásokat, hanem egyéb szókapcsolatot is vizsgálata körébe sorol, s így nem tűnik egyértelműnek a szólásokról alkotott véleménye.

Az idézett szerzők mindegyike külön kategóriát teremt a mondat alakú szólások számára, s ezt vagy tovább bontja egyszerű és összetett mondatra, s a beszélő szándéka szerint is besorolja (O. Nagy Gábor i.m.), vagy azt a tulajdonságát emeli ki a szerző, hogy kiegészítésre nem szoruló mondat (Fábíán Pál i.m.). Ilyenek pl.: *Kibújt a szög a zsák-ból*, *Pap se beszél kétszer*, *Zsindely van a háztetőn!* *Most ugrik a majom a vízbe!* stb.

1.2. A szólások minden nyelvnek sajátos alakulatai, s fontos jellemző tulajdonságuk a komplexitás, indokolt tehát a több szempontú vizsgálat, különösen jelentéstani alkotuk és nyelvtani felépítésük igényel behatóbb elemzést. Az előbbiről vázlatosan, az utóbbiról egy kicsit részletesebben szólunk.

„A szólások éppen abban különböznek minden más szókapcsolattól, hogy a jelentésváltozás már mint valamilyen szempontból egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe” — írja O. Nagy Gábor (Mi a szólás? i.m. 7). Ez a szólás jelentését eredményezi.

A *kibújt a szög a zsákból* grammatikailag mondat, jelentésének azonban három szintje lehet:

a) Az első szint — a mondatot alkotó szavak szó szerinti jelentése.

b) A második szint a szólás jelentése ('kiderült, kitudódott').

c) A harmadik szint a szövegbe illesztett, szövegkörnyezethez alkalmazkodó szólás alkalmi jelentése pl. „... ha játszotta azt, olyan jól játszotta, hogy igaznak kell lenni, mert ha a *szeg* nem *bújik ki a zsákból* soha, amíg a zsák tart, okvetlenül úgy kell venni, hogy nem volt benne *szeg*” (Mikszáth: Jókai Mór élete és kora Krk. 19.80).¹

Megfigyelhettük, hogy a jelentés első és második szintje az alkalmazott változatban, tehát az író által fogalmazott szövegben nem független egymástól. A második szint — tehát a szólás jelentése — dominál, de a konkrét jelentés is felidőződik, s ezzel ér el stilisztikai hatást az író. Mindebből kitűnik, hogy a jelentésvizsgálatnak is többértűnek kell lennie.

1.3. Megkönnyítené a további kutatómunkát, ha sikerülne rendet felismerni, találni a szólások grammatikai természetében is.

Kiindulási alap az lehet, hogy a szólások — bár változatokban élnek — szótározhatók. A szótározásban jelentkező lexikológiai egység neve „szótári forma” lehetne. Az irodalmi idézetekben és a köznyelvben előforduló változat pedig „használati forma”. (Ezek az elnevezések dolgozatomban váltakoznak az „állományi anyag” és „alkalmazott változat” elnevezéssel is, sőt más indítatású dolgozatban a „szótári formá”-ra a „szóláslexéma” elnevezést használtam. (R. Molnár Emma: Alapforma és váltázat kérdése a szólások vizsgálatában, 1977. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás. Kézirat.) E név a szólások eszmei alakját jelöli, hiszen a szólás — jelentését, rögzíthetőségét, felhasználási értékét tekintve — lexéma értékű, s csak grammatikai természetét, felépítését nézve glosszéma vagy szintagma vagy épp mondat nagyságú.

A vizsgált anyag alapján azt tapasztaltuk, hogy a szólások szótári formája:

Szólásglosszéma = egy mondatrésznyi nagyságú alakulat

Szólásszintagma = egy szerkezetes mondatrésznyi alakulat

Szólásmondat = legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat.

Vizsgáljuk meg behatóbban e szerkezeteket úgy, hogy az állományi anyagot mindig példázzuk az alkalmazott változattal is.

2.1. Szólás glosszéma. „A glosszéma a mondatba kerülésre alkalmas módon van megszerkesztve (illetőleg ilyen értéket hord), tehát fogalmi jelentésmagot és mondatbeli viszonyhelyzetet is kifejez” (Deme L. i.m. 389).² A szólás glosszéma definíciója ugyanez lehet, csak a „fogalmi jelentésmag” a fentiekben említett három jelentésszinten valósul meg. A szótárban közölt jelentés mindig a második szint.

Példák:

Egy füst alatt = 'együttal, ugyanazzal a fáradtsággal'

Suba alatt = 'titokban, suttyomban'

Szöszön, boron = 'olcsó áron, potom pénzért'

Ebestül, macskástul = 'minden pereputtyával v. mindenestül'

Nyakló nélkül = 'határt nem ismerve, mértéktelenül'

¹ A Mikszáth-idézeteket a továbbiakban is Raisz Rózsa: A szólások, szállóigék, közmondások gyűjt. szótárszerű feldolgozásában 1970. című doktori értekezéséből vettük, szíves beleegyezésével.

² A mondattani megjelölések itt is és a továbbiakban is a Deme László által használt jelentésükben szerepelnek. (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.)

Akár névutós — *füst alatt, suba alatt, nyakló nélkül* — akár raggal viszonyított nomen: *szőszön, boron; ebestül, macskástul* — típus is a szólásglosszéma, mint ilyen nagyságrendű szerkezet további viszonyítás csekély lehetőségével, többnyire változtatás nélkül kerülhet a szövegbe. Pl.: „Írj *egy füst alatt* arról is: hát a könyvtárakkal hogy szokott az író alkuba bocsátkozni?” (Arany János levelezése író-barátaival. Bp., 1888. I. 74.); „Tudod-e, hogy már elkezdte az oldalbarúgásokat amúgy *szűr alól*” (Arany J. i.m. I. 112); „Ha lapotok elbírja az áldozatot, tegyétek — vagy akarom mondani vegyétek meg... Oda adom *szőszön boron*, csak ne vesszen kárba, ha megcsináltam” (Arany J. i.m. I. 115).

A glosszéma alakulatú szólások száma kevés. Feltételezhetjük, hogy ezek is teljes mondatban születtek, állandósultak, majd rögzültek a jelenleg ismert nagyságrendben. Létformájuk most is a mondat, azaz valamilyen mondatrészként vagy szerkezettag formájában vesznek részt a mondat szerkezeti fölépítésében. Szófajuk legtöbbször nomen, melyet névutóval vagy raggal viszonyítunk. A szólásglosszéma megőrzi az öt alkotó szavak szófajtani és alaktani tulajdonságait, pl. birtokjelet kaphat a névszó: *szűröd alól; nyaklója nélkül*; de nem szakadhat el a hozzá kapcsolt viszonyító morfémától (névutótól, ragtól), mert csak azzal és csak abban a változatában vált szólássá.

2.2. Szólásszintagma. „A mondattanilag szerkesztett mondatfunkciós részt nevezzük szintagmának, amely glosszémákból szerkesztett részegység. A szintagma két glosszémának alárendelő kapcsolata, melyek közül legfőljebb az egyik állhat mondat-szinten” (Deme L. i.m. 389).

E grammatikai alakulat is fellelhető a szólások körében, így kínálkozott a *szólás-szintagma* elnevezés. Létrejöttét azzal magyarázhatjuk, hogy a mondatban valamelyik szerkezetes rész állandósult. Az összeforrottság olyan mértékű, hogy a nyelvhasználat egészében rögzítette a kérdéses szintagmát. A grammatikai szerkezeten kívül a jelentés — a második jelentésszint is — biztosítja az összetartozást.

Igen változatosak, sokszínűek az ide tartozó szólások: *Csáky szalmája; saját szakállára; fából vaskarika; az apostolok lován; eben guba; veszett fejsze nyele; ötödik kerék; Mátyás luszája; telhetetlen papzsák; anyámasszony katonája* stb.

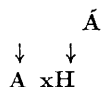
Grammatikailag két részre tagolódnak: alaptagra és determinánsra, pl. *Csáky szalmája* = birtokos jelzős szintagma. Alaptag: *szalmája*; determináns: *Csáky*. Vagy: *fából vaskarika* = határozós szintagma.

A vizsgált szólások tanúsága szerint a szólásszintagmák szerkezettagja legtöbbször jelző, de lehet határozó és tárgy is.

Nézzük meg, hogyan illeszkednek vissza a mondatba a szólásszintagmák, hogyan használhatók!

a) „Egyébként a kiadás *saját szakállamra* is megtörténhetnék, miután fel vagyok hatalmazva...” (Arany J. i.m. II. 387).

A szólásszintagma az első mondatrészegység része; nyelvtanilag az állítmányhoz kapcsolódó szerkezetes határozó. Tehát a mondatrész szintjén: *Á* (állítmány) = *megtörténhetnék*, *A* (alany) = *a kiadás*, *xH* (szerkezetes határozó) = *saját szakállamra*. Azaz:

A mondatelemzés síkja alatt, a szerkezeti elemzés szintjén:

A saját szakállára jelzős szintagma tehát úgy illeszkedett a mondatba, hogy a szakállamra alaptag az állítmányhoz viszonyítva determináns lett, de megőrizte „saját” determinánsát is. Egyébként a szakállamra (nevezzük relatív alaptagnak) a paradigma-sorból más számú és személyű végződést is fölvehetne — szakállára, szakállunkra stb. — a mondat tartalmának megfelelően. Az egyes szavak tehát ismét megőrizték szófajtani és alaktani tulajdonságukat, mint azt a szólásglosszémát vizsgálva már tapasztaltuk. Ami a jelentését illeti (második szintű): 'a kiadás az én felelősségemre is megtörténhet-nék'.

b) A második példa további bizonyíték a szólásszintagmák grammatikai hajlékonyságára.

Az *apostolok lován* = 'gyalog' jelentésben ismert szólás. „S ezzel megeresztette az *apostolok lovait*. Hopp, hopp! még ugrott is néha egyet, mint a kecskebak” (Mikszáth: Tavaszi rügyek, é.n. 83).

A *lován* azt feltételezteti, hogy szerkezetes határozója lesz a mondatnak, de nem így történik. Az utótag ragja nem kötött, hanem szabadon változtatható. Lehetne: *lovát, lován, lovával, lovának, lova* stb., s így a mondatban is más és más szerepet tölthetne be.

A fenti Mikszáth idézet így bontható mondatrészekre: \hat{A} = megeresztette, xT = az *apostolok lovait*, H = ezzel

Vagyis:

A szerkezetes tárgy (xT) szerkezettagja birtokos jelző:

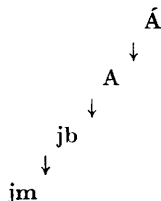
A szintagmák szerkezeti felépítéséből következik, hogy különböző szinten kapcsolódnak a mondatba. Jelen esetben a főrendelt *lovait* mondatszinten; az alárendelt *apostolok szerkezettagi szinten*. Ez azonban nem törvényszerű, mert ha így fogalmaznánk: „az *apostolok lovának* a kantárját”, akkor a részei mint szerkezettagok is más szinten állnának (az egész egy szinttel lejjebb).

c) Megtörténhet, hogy szerkezetes alany lesz a szólásszintagmából: „No, de, *veszett fejszének a nyele* megvan, 68 forint híján a többi részint már megkaptam, részint ezután megkapom” (Arany J. i.m. I. 313).

Szótári formája: *veszett fejsze nyele* = 'valamicske megtérül a kárból'.

\hat{A} = megvan xA = *veszett fejszének a nyele*.

Azaz:

Ez a szólásszintagma három szintű, egy tagja a mondat szintjén van (*a nyele*) kettő pedig a szerkezettag szintjén, méghozzá sz_1 és sz_2 szinten (tehát egyik a másik bővítményeként).

d) A magyarban nem ritka a nominális állítmány; megeshet, hogy a nomen egyúttal egy szólásszintagma utótagja. „Egy szívességre kérném, mert látom, hogy bennfentes itt a királyi cselédség között, nem ötödik kerék” (Mikszáth: A szelistyei asszonyok KrK. 12. 160).

Az utolsó mondategység szerkezeti felépítése $x\bar{A} = \text{nem ötödik kerék}$, $A =$ egyes szám 3. személyű (az előző mondategységben megnevezve).

A szerkezetes állítmány részei:

A nominális állítmánynak minőségjelzője van, illetve szintaktikai kapcsolat van közöttük.

Elemezhetnénk tovább a szólásszintagmákat, de a lényegük így is kitűnik, nevezetesen az, hogy azokkal a grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekkel a szintagmák általában. Vonatkozik ez az alkotó szavak szófajiságára, viszonyító elemekkel való elláthatóságukra, továbbá a mondatban betöltött szerepükre. Belső szerkezetükben a determináns határozza meg a szólásszintagma milyenségét — ez maga a szintaktikai nagyságrendben rögzült állandó kapcsolat, ennek van „második szintű”, azaz szólásjelentése, szótárban is így szerepel. Ez a szólás „belső” üge. „Kifelé”, a mondatba kapcsolódást viszont mindig az alaptag teszi lehetővé, mint ezt a példák is szemléltették.

2.3. Szólásmondat. A mondat konstrukcióját tekintve legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat (Deme L. i.m. 41). Szólásmondatnak azt tartjuk, ami ilyen módon szerkesztett konstrugma, vagy ilyen konstrugmák kapcsolata. Állományi szinten, tehát szótári alakjuk többnyire mondategység; mivel azonban egyszerű és összetett formában is előfordul, ez azt is jelenti, hogy funkcionális alakukat tekintve egy mondategység egyúttal egy mondategész is, máskor meg több mondategységből tevődik össze a mondategész.

A szólásmondatok megszerkesztését vizsgáltuk elsősorban, de szinte lehetetlen a beszerkesztést figyelmen kívül hagynunk, ugyanis szövegben állandósultak, és szövegben funkcionálnak most is. E kettősséget — az állományi alak tulajdonságait s az alkalmazás lehetőségét — párhuzamosan kellett néznünk ahhoz, hogy grammatikai természetüket jobban megismerjük.

a) Csak alanyból és állítmányból álló mondatként rögzültek a következők: *eltörött a mécses; szorul a kapca; rájött az ötperc; kilóg a lóláb; ázik a kötél; hamis a mája; csipős a nyelve; rájár a rúd*; stb. Állítmányuk verbális vagy nominális egyes szám harmadik személyű. Az alany határozott és többnyire végződés nélküli, de birtokos személyragos is lehet elsősorban nominális állítmány mellett. Pl.: *hamis a mája*. Szerkezetileg egyszerű mondatok, kijelentő tartalmúak és állítók a szótári formában. Felhasználva: „A társaságban nagy feltűnést keltett, hogy éppen a legszellemesebb, legnyelvesebb menyecskére jár rá a rúd...” (Mikszáth: Kazsibrovsky üzetet köt. Krk. 17. 186); „Nincs már nektek semmit a világon. Mire a tűzkárvallott birtokos *mécsese* is *eltört*, s hangos bőgéssel siratták meg a birinkei birtokot” (Mikszáth: Gyerekek. R-Tr. 107. Írói birtok); „Csóri fővajdának *leesett az álla*, | Szíve összelottyant, és magába szálla” (Arany J.: Összes m. 1884. Bp., A nagyidai cigányok. 232); „Ha *szorult a kapca* hajdan az egyik várban, ezen az utcán menekültek a népek a másikba” (Mikszáth: Mihály KrK. 163).

Visszakerülve a szövegbe megszerkesztettségük predikatív marad, maguk a szólások csak mondatfunkciós részekből, mégpedig csak állítmányból és alanyból állnak, s ott is — vagyis a szövegben — hasonló szerepet kapnak: tehát egy mondategység szubjektuma és praedikátuma lesznek. Lexikológiai és morfológiai tulajdonságukat is megőrzi jelezés és ragozás tekintetében is. Pl.: a verbális állítmány múlt időbe (praeter-tum) kerül; az alany birtokos személyragot kap: ... *leesett az álla.*”

Egyik szó sem cserélhető fel szinonimájával, mert csak együtt adják a „második szintű” jelentést (ami eltér az egyes bennfoglalt szavakétól), tehát a szólás jelentését.

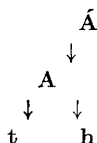
b) Egyszerű bővített mondat szólásként — pl.: *Nem adná egy vak lóért; Megfogta az isten lábát; Az időhöz szabja magát; Szikrát szór a szeme; Más pennával írnak; Egy szalmaszálat sem tenne keresztbe; Zöld ágra vergődik; Elvitte a Szent Mihály lova* stb.

Egy predikatív magot tartalmaz, de nemcsak a mondat főrészei, hanem a hozzájuk kapcsolódó bővítmények is állandósultak. Pl.: *Elvitte a Szent Mihály lova* = 'meghalt' — állítmányból (*elvitte*) és szerkezetes alanyból áll (a *Szent Mihály lova*). Szövegben: „Vince *nem adta egy vak lóért*, hogy az ura megint ember kezd lenni” (Mikszáth: A fekete város KrK. 12: 28); „Miután *hasából kivette az drágát*, Megereszté Csóri szíjjal a nadrágát” (Arany J.: Összes művei, elbeszélő költ. 1889. Bp., A nagyidai cigányok. 173); „Kár volt akár *egy szalmaszálat is keresztül tenni* ebben a dologban, mert csak rosszabbra fordult” (Mikszáth: A jó palócok. Bp., é.n. 10. A néhai bárány); „De jaj, engem ide-tova | *Elvisz a Szent Mihály lova*” (Csokonai: Összes m. I. Szerelemdal — 391).

A példán megfigyelhető, hogy mindig a mondategész egyik egysége a szólásmondat. Itt nem lépi túl annak határait, néha a szótári formában, teljesen változtatás nélkül kerül bele, máskor vagy szórendi, esetleg más grammatikai változtatással a szöveg igényeinek megfelelően. Marad továbbra is a lexikai együvértartozásuk, a hagyomány és jelentés révén, de változhat a szólásmondaton belül részeinek funkciója. A fenti példák közül:

Egy szalmaszálat sem tesz keresztbe = 'semmit sem tesz valaminek az érdekében'. A Mikszáth idézetben így: „Kár volt akár *egy szalmaszálat is keresztül tenni* ebben a dologban”.

A mondategység új állítmányt kap. \hat{A} = *kár volt*, — és szerkezetes alany lesz a szólásmondat egésze $x\hat{A}$ = *egy szalmaszálat is keresztül tenni*. Felbontva: A = *tenni*, szerkezettagjai: h = *keresztül*; t = *szalmaszálat*. Az egész mondat képlete:

Az effajta grammatikai változások a szólást alkotó szavak szófajtani, alaktani tulajdonságai alapján lehetségesek. Az igéből (*tesz*) főnévi igenév lehet (*tenni*) — s ezzel a mondatban betölthető szerepe is megváltozik. Nem bomlik fel alapvetően a szólás szerkezete, s a jelentést is csak annyira érinti, amennyire a beszerkesztés szükségessé teszi.

c) Egyszerű hiányos szerkezetű szólásmondatok, pl.: *Lelke rajta! Spongyát rá! Csak a csatig! Jó reggelt!* stb.

Szótári alakjuk legtöbbször felszólító, esetleg felkiáltó tartalmú, alkalmazott változatuk ezeken kívül kijelentő szokott lenni: „... ezt a bolondot sem a magam akaratából teszem, hanem csak öntik belém mások. Az *ő lelkek rajta*, ha valami bajom támad tőle” (Mikszáth: Elbeszélések KrK. 27. 181).

Beszervekésztve is hiányos maradhat (a példamondatban is az) — feltéve, ha az író ki nem egészíti állítmánnyal. Ha ezt megtenné és így írná: „*lelkük legyen rajta*” — szóolás voltán nem változtatna.

d) Szóolás lehet teljes értékű összetett mondat is. Ez bonyolultabb szerkezetű, mert igencsak két, de néha több mondategységből áll. Gyakoribb az alárendelő típusú, a fő- és mellékmondatból álló, vagyis a szintváltó alakulat. Pl.: *Tudja, hogy mitől döglük a légy; Ahányat lát, annyit szeret; Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal; Azt gondolja, hogy fenéig tejfel; Azt sem tudja, melyik lábára álljon; Olyan éhes, hogy megenne egy ökröt; stb.*

A szövegbe természetes módon illeszkednek a mondategész típusának, követelményeinek megfelelően. Pl.: „*Szidja, mint a bokrot, akármit csináljon, | Azt se tudja szegény, mék lábára álljon*” (Arany J.: Összes m. IV. Bp., 1884. A Jóka ördöge 284); Lipitlotty: „*Azt gondolta, fenéig tejfel vagyok, pedig szakállamra mondom, inkább venném feleségül a kanizsai csonka tornyot*” (Csokonai: Összes m. 1922. III. Kanyóné 287); „*Mintha tudta volna, mitől döglük a légy; mert ez a véletlen összevágatás megtermé a maga gyümölcseit*” (Mikszáth: Farkas a Verhovinán KrK. 4. 130); „*Mert tudja az Akadémia, mitől döglük a légy.* Biztos volt, hogy Molnár Pál megtízszerezve küldi vissza a díjat. . .” (Mikszáth: Demokrata KrK. 10. 23).

Nyelvtani szerkezetük a szótári alakhoz viszonyítva csak annyival módosul, amivel grammatikailag konkrétta, a szöveghez illővé válik a szólasmondat. Ez jelentkezhet az összetett állítmány igei részének egyes szám első személyében: „*fenéig tejfel vagyok*” — a feltételes múlt használatában: „*tudta volna, mitől döglük a légy*”, vagy az alany pontos megnevezésében: „*tudja az Akadémia, mitől döglük a légy*”. Az aktualizálásnak jelentős stilisztikai hatása van itt is és máshol is.

Bár ritkábban, de mellérendelő összetett mondat (szinttartó) is szólassá rögzült pl. *Fene egye meg a más macskáját, csak a miénk tartsa fel a farkát! Gyomra fáj a betegnek, s a fogát húzza! Nem láttam semmit, nem hullottam semmit!* (Az utóbbi a párhuzamos felépítésű szólasokhoz hasonlít.)

A mellérendelő összetett mondat vagy megmarad annak a szövegbe szerkesztésekor is, pl.: „*Én is engedek, maga is enged. A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*” (Mikszáth: Nemzetes uraimék KrK. 2. 179), vagy a tagmondatok egymással megőrzik mellérendelő kapcsolatukat, de „kifelé” más a kapcsolás módja: „... hisszük, hogy fog is tudni találni módot, *hogy a kecske is jóllakjék, s a káposzta is megmaradjon*” (Mikszáth: Cikkek és karcolatok II. KrK. 2. 179).

A *hogy a kecske is jóllakjék* a megelőző tagmondathoz viszonyítva szintváltó; a követő tagmondathoz viszonyítva pedig szinttartó. Ez a szerkesztési mód azonban, mint láttuk, nem érinti a szólas belső megszerkesztettségét.

e) A hiányos szerkezetű összetett szólasmondatnak 4 egymástól eltérő típusát különböztettük meg (e/a; e/b; e/c; e/d).

e/a Szerkezetileg világosan összetett — többnyire alárendelő összetételű, de csak egyik tagmondatuk — vagy a fő- vagy a mellékmondat (a mondat szintű vagy mondat szint alatti rész) — állandósult. Pl.: *Kutya legyek, ha. . .; Az vesse rá az első követ, aki. . .; .(a)mióta kétágú; . ahogy a szél fúj. . .* A tagmondatokat kapcsoló elemekből a grammatikai összefüggés megfejtendő. Az első példa feltételes időhatározói mellékmondatból folytatódik — (biztos benne a sajátos, a feltételes jelentéstartalom. A második példa „az . . . aki” utalószó, kötőszó elemei alanyi alárendelt mondatot fogalmaztatnak folytatásként. De nincs szükség alanyi mellékmondatra, ha a beszerkesztéskor a mondat egységbe alany kerül. Pl.: „*Ha bűnbe estél, én nem dobom rád az első követ, nem küldöm utánad a rendőrt, de közösségben sem akarok enni veled*” (Mikszáth: A Noszty fiú esete. I. Pb. 1950. 240).

A szólás magva a *követ vet* vagy *dob* nem hagyható el, de a többi rész — mint a példa is mutatja — tetszés szerint szerkeszthető. Első személyű alanya *én* és tagadó formájú állítmánya *nem dobom* lesz. A kapcsoló elemeket elhagyva a fenti változtatással egyszerű bővített mondat lesz.

„E fordulatot időben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, *amint a szél fúj*, mint a szélkakas” (Arany J.: Levelezése Bp., 1888. i. 264). Szótári alakja: ... *ahogy a szél fúj* = 'a körülmények változásának megfelelően'. — „A légynek sem ártott, *mióta kétágú*. | Oly szelíd, türelmes, jó tulajdonságú” (Arany J.: Összes m. IV. 1884. Bp., A Jókai öröke 284).

Mindkét példában a mellékmondat rögzült szólássá. Ezt a funkcióját szövegbe szerkesztve is megőrizte (*mint a szél fúj, mióta kétágú*), csak főmondatot kapott, így a második szinten marad.

e/b Hiányos szerkezetű összetett mondatok a szóláshasonlatok is. „Két részből állanak: egy főmondatból és egy hiányos szerkezetű mellékmondatból. Szóláshasonlatokban nyelvünk rendkívül gazdag” (Bencédy—Fábián—Rácz—Velecsóné i.m. 494): *Búsúl, mint télen a szalmakalap; Szemtelen, mint a piaci légy; Áll, mint a jakép; Összedől, mint a kártyavár; Úgy kell rá vigyázni, mint a gyertyalángra* stb.

A szóláshasonlatok különböző típusait itt nem vizsgáljuk, bár feltételezhetően rendszerezni lehetne. (L. MMNyR. II. 391.) A mondatba szervesen illeszkednek bele: „De mit vétett ez a szegény ribillú? | Mind ártatlan ez, *mint a ma született juh*” (Arany J.: Összes m. 1884. Bp., A nagyidai cigányok 235); „Ezt nem szívelhetik, ezért haragusz-nak, | *S mint kuttyák a koncon, összemarakosznak*.” (Arany J. i.m. A nagyidai cigányok 172); „Langyos: A városi honoratiorokkal csak boldogulok, mert reménylik, hogy ingyen gyógyítom majd őket, ha engednek, de ezen nemes urak *oly makacsok, mint a negyednapos lár*” (Nagy Ignác: Tisztújítás Bp., 1878. 98); „Nelli: (félre). Hogy megkerülget, *mint a macska a forró kását* — bizony vigyázzon is!” (Nagy Ignác i.m. 17); „Az igaz, hogy egy kicsit más dolog annyi sok ostobaságot betanulni, de elvégre is a férjek *nem teremnek úgy, mint a gomba, azokat fáradtságosan meg kell érdemelni*” (Mikszáth: Fotográfia a vármegyéből. KrK. 27. 112).

A példák tanúsága szerint a mellékmondat, a hasonlat hiányos szerkezetű marad a mondategészenben is.

e/c Nyelvtanilag hiányos szerkezetű mondatok a párhuzamos felépítésű szólások is. Vagy kötőszóval, vagy kötőszó nélkül kapcsolódnak, azonos nyelvtani szerepű, olykor azonos szótagszámú két tagra oszlanak, bizonyos szimmetria jellemzi őket, gyakori bennük az alliteráció és a rím is. Néha egymással ellentétes jelentésűek: *se híre, se hamva; se színe, se fonákja; vagy bőr, vagy víz; ki szítával, ki rostával; egyszer hopp, máskor kopp; le is út, fel is út, köd előtte, köd utána*; stb.

Szövegben: „Dőre az, aki azt hiszi, hogy a földi élet az örömök szakadatlan láncolata. *Egyszer hopp, máskor kopp*, már ez így van!” (Tabi László: Ilyenek vagytok. Szépirodalmi K. 1978. 63); „A Marcika szülői egyszer csak azt vették észre, hogy a fiú nincs ott a szeredásnál. Keresték, felkiabálták utána a mezőt, *de se híre, se hamva*” (Mikszáth: Világít este a szentjánosbogár. R.-Fr. 139); „De szegény Lányi nem volt *se holt, se eleven*, szerencse, hogy a sötétben nem láthatta Toportyán az arcát, mert bizonyára nem volt annak most emberi formája” (Mikszáth: Mikor a mécses már csak pislog. R.-Fr. 112).

E szólások szerkezetileg igen erősen összetartoznak, szinte változtatás nélkül kerülnek a szövegbe, s használatukat is jelentősen determinálja kötöttségük.

e/d A hiányos szerkezetű szólások közé sorolhatjuk még azokat, amelyek feltételezhetően *lekoptak*, vagy olyan szoros kapcsolatban voltak a környező szöveggel, hogy abból kiemelkedve — igen hiányos formában — állandósultak. *Kotty*

belé, szülvélé! = 'ne szólj bele a dologba, a te neved hallgass!'; *Türelem, baráttánc!* = 'légy türelmes, tartsd meg magad!' E szólások grammatikai összetartozása nehezen mutatható ki (többnyire csak történeti elemzéssel). Ezért a második szintű jelentésnek igen fontos szerep jut a szókapcsolat összetartásában.

„*Kottybelé, szülvélé!*” (figyelmezteti a kisasszonyt a cigánylány) Már el is felejtetem miről volt szó” (Csokonai: Összes m. 1922. III. Tempefői 138); „... de itt csak a *barát táncot* kel járni, más notát nem funak és pedig úgy tudom már ezt a *táncot*, hogy bizvást lehetnék tántz mester” (Mikes K.: Törökországi levelek. Bp., 1966. I. 151). A *türelem* szóra csak körülírással utal, feltételezve, hogy az olvasó ismeri a szólást. Ennek szintén elsősorban stilisztikai hatása jelentős.

A szólások között kétségtelenül a leggyakoribb grammatikai szerkezet a mondat.

A vizsgálat eredménye annak az egyszerű ténynek a megállapítása lehet, hogy az állományi szintű szólásmondatok szerkezete megegyezik más mondatokéval, azaz:

e g y s z e r ű: fő-, bővített, hiányos

ö s s z e t e t t: — teljes értékű:

alárendelő

mellérendelő

— hiányos:

— csak fő- vagy mellékmondatként rögzült

— szóláshasonlat

— párhuzamos felépítésű szólások

— töredékként, lekopott formában rögzült.

Jellemzőjük, hogy a jelentés szorosan összetartja őket.

Az alkotó szavak lexikai és morfológiai tulajdonságukat megtartják, s ennek megfelelően viselkednek a mondatban is.

Belső szerkezetüket, megszerkesztettségüket „magukkal hozták” az előbeszédből, majd így állandósultak.

Beszerkeszthetők — ez külső, a szóláson kívül eső kapcsolási eszközökkel érhető el —, s a módját a bekezdés szerkesztési lehetőségei határozzák meg.

Ö s s z e g z é s ű l: A szólások grammatikai tulajdonságait mondottani megközelítésben próbáltuk feltárni, mert mondatban (szövegben) állandósultak, onnan kiemelve újabb mondatokba helyezve variálódtak, míg akár egy-, akár többvariációs formájukban állományi szintűvé válva szótárakba nem kerültek. Bármilyen nagyságrendűek, megtartják az alkotó szavak lexikai és morfológiai sajátosságait (kivéve a jelentést). Egyszerre kötöttek és szabadok is. Kötöttségüket meghatározott lexémák állandósult kapcsolata és ezek új jelentése adja, így lesznek szólások. Szabadok a téren, hogy mondatba, nagyobb egységbe többféleképpen szerkeszthetők, és jelentésük is alkalmazkodik a mindenkori szöveghez. Akár a mondat szintjén, akár a mondat szintje alatt kerülnek a szövegbe, stilisztikailag mindig fontos elemek.

Nem a szólások teljes grammatikai rendszerének feltárására vállalkoztunk itt, csupán bizonyos tulajdonságuk megvilágítására. Azt a célt igyekeztünk szolgálni, hogy a leíró nyelvtanokban is jellegüknek megfelelő helyet kapjanak. Etnográfiai, történeti, stilisztikai elemzésük mellett ezt is fontosnak ítéltük.

Rozgonyiné Molnár Emma

Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai*

1. A címben megjelölt téma a XVI. századi vitézi nyelvvel kapcsolatos kutatásaim során fogalmazódott meg bennem. Érdeklődésemet elsősorban az keltette fel, hogy egy viszonylag zárt, jól körülhatárolható szócsoporthoz belül olyan egymással párhuzamos szemantikai eltolódásokat figyelhetünk meg, melyek a csoportnyelvi szók keletkezési módjára, önállósulására, konkrétan pedig a XVI. századi vitézi nyelv alakulásának néhány jellegzetes tendenciájára világítanak rá.

Vizsgálódásaim ugyanakkor — módszertani szempontból — a szójelentés meghatározásának (kikövetkeztetésének), tagolásának, illetőleg az egymással szemantikailag összefüggő (közös jelentéselemeket tartalmazó) nyelvi jelek viszonyításának és rendszerbe foglalásának egy lehetséges módozatát képviselik. Ennek szemléltetésére egy összefoglaló sematikus ábrát is készítettem.

A téma kidolgozását azzal kezdem, hogy a Tinódi Sebestyén által szerzett és 1554-ben Kolozsvárott kiadott *Cronica* figyelmes olvasójának feltűnik bizonyos mozgást jelentő igék szokatlan használata. A probléma alaposabb vizsgálata, az előfordulások, illetőleg szöveggörnyezetek elemzése végül arra a megállapításra vezet, hogy Tinódi speciális hadi szóként használ olyan igéket, melyek régi és mai nyelvünkben egyaránt az általános ismert, köznyelvi használatú szavak közé tartoznak.

Kérdés ezek után, hogy az itt tapasztalható jelentésbeli eltolódások — szakkifejezéssel: névátvitelek — a „poetica licentia” vagy „költői invenció” körébe utalható jelenségek-e, azaz, hogy stilisztikai vagy jelentéstani problémáról van-e esetünkben szó. Ennek megválaszolásához ismernünk kell a XVI. századi vitézi élet egyéb nyelvi dokumentumait is: a különböző feljegyzéseket és az előbeszédhez igen közel álló hadi témájú leveleket. Ezekben az írásokban a kérdéses köznyelvi szavak ugyanolyan vagy nagyon hasonló értékben, hadi műveletek jelölőiként használatosak (erre a későbbiek során adatokkal is utalok). Az összehasonlítás tehát azt bizonyítja, hogy a mozgást jelentő igék speciális használati értéke nem Tinódi költői újítása, hanem a XVI. századi vitézi csoportnyelv szóhasználatának irodalmi tükröződése. Ilyen módon Tinódi *Cronicáját* e csoportnyelv írásos dokumentumai közé sorolhatjuk. — „Igaz mondo iambor vitezöktül, kic ez dolgokba ielön voltanac ertekölztem — vallja Előszavában a krónikás —, fem adomanyert, fem baratfagort, fem félelemert hamiffat be nem irtam, az mi keufet irtam igazat irtam.” Szavainak nemcsak a történelmi események, hanem a nyelvi tények vonatkozásában is hitelt adhatunk, emellett szólnak a krónikás életrajzi körülményei (ifjúkorában maga is katonáskodott), az énekek fogantatása, célja és közönsége is.

2. Tinódi szóhasználatára tehát a XVI. századi hadi nyelvnek azt a jellemző tendenciáját tükrözi, melyet röviden a köznyelvi jelentésű szók csoportnyelvi szóvá, terminusszá válásában lehet megjelölni. Ez a tendencia egyszersmind e sajátos történelmi körülmények között létrejött csoportnyelv kiformalódásának, hajlékonyságának és magyarságának is fontos biztosítója.

A csoportnyelvi szók — a jelentésben elfogadott általános nézet szerint — belső fejlődéssel úgy keletkeznek, hogy egy általánosan használt, köznyelvi értékű jelet az illető csoport- vagy rétegnyelvet beszélők egy bizonyos, a szakmához kapcsolódó dologra, műveletre alkalmaznak, aminek következtében a szó jelentésének terjedelme — a szűkebb közösség igényeinek megfelelően — leszűkül. Ez úgy történik, hogy a szó jelentésének tartalmába újabb, a szóban forgó dologra, műveletre jellemző jegyek, jelentés-

* Elhangzott a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos ülésszakán, 1979. május 3-án.

elemek vonódnak, és ezek a használat során a már meglévőket kiegészítve, esetleg háttérbe is szorítva, új jelentésváltozatot eredményeznek. Az ilyen szemantikai elmozdulások végső, tudati alapja a fogalmak logikai érintkezése, másrészt pedig a tartalmi vagy funkcionális hasonlóság, azaz — a hagyományos meghatározást követve — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitel játszódik le. (Vö. Gombocz: Jelentéstan 51–99; Károly: Általános és magyar jelentéstan 230–55). Ezek közül a szakszók vonatkozásában az érintkezési névátvitel (metonímia) a leginkább tipikus, ideértve az altípusnak fel-fogható szűküléses szinекdochét is.

Az effajta névátvitel — lefolyásukat tekintve — leggyakrabban a mondatbeli tapadás (azaz: a szintagmatikus kapcsolat szemantizálódása) vagy egyszerű ráértés (az előbbi mintájára: a beszédszituáció szemantizálódása) útján jönnek létre. A két módozat között voltaképpen csak az a különbség, hogy az új jelentéselemek átsugárzódása ténylegesen meglévő (kimondott) mondatokban, vagy pusztán a jeladó és jelvevő tudatában jelentkező fogalmi kapcsolódás alapján történik-e. Ez utóbbinak érvényesülését illetően figyelembe kell venni, hogy az azonos foglalkozásúak között mindig is adva van egy a nyelvi jelek értékét megszabó-korlátozó kommunikációs bázis.

3. E rövid elvi bevezető után rátérek Tinódi mozgást jelentő igéire, melyek esetében a fentieknek megfelelő jelentésmódosulásokat tapasztaljuk. A következő, jól adathozható és elemezhető szavakat veszem sorra: *(fel)támad*, valamint (más forrásból) *felkel*; *indul*, *rohan*; *száguld*, ill. *jargal*; *jön*, *megy* és *száll*. Ezeket a fölérendelt fogalom tartalma alapján ilyen csoportokra bonthatjuk: 'felemelkedés/felállás'; 'mozgásba kezdés'; végül 'általában vett helyváltoztatás'.

A mozgás mint cselekvésfogalom érthető módon minden katonai akciónak, elsősorban pedig a támadó hadműveletnek lényeges eleme, ennek alapján egy-egy mozgásfajta köznyelvi használatú neve egy-egy speciális hadi cselekvésmozzanat jelölőjévé válik. A felsorolt mozgást jelentő igék tehát metonimikus csoportnyelvi szók: jelentésükben a mozgást jellemző jegyek mellett sajátos hadi mozzanatok is megtalálunk. Maguk e megnevezések pedig — lényegileg azonos, illetőleg egymással szorosan összefüggő jel-tárgyaik révén — rendszerszerű, a szinonímia és „mezőösszefüggés” fogalmaival leírható viszonyban állnak egymással.

a) *Támad*, *feltámad*. Maga a szó egy etimológiailag tisztázatlan **tám-* tö igei származéka, melyhez a szócsalád belső szemantikai összefüggései alapján egy 'felemelkedik'-féle alapjelentést lehet rekonstruálni (vö. TESz.). Ez természetesen csak feltételezés, kétségtelen azonban, hogy a 'felemelkedés' fogalmi tartalmából a *támad* és a vele rokon egyéb származékok valamennyi nyelvtörténetileg adott jelentésváltozata levezethető. Véleményem szerint ez lehetett az alapja a *támad* hadi műszóvá válásának is (ennek kezdeményeit egyébként már a BécsiK.-ben is megfigyelhetjük).

Tinódi énekeiben a mozgósítás, hadrakelés jellegzetes igéjeként használatos, nem szabad azonban könnyedén azonosítani a mai értelemben vett *támad* igével. Lássunk egy példát: az Erdélybe benyomuló Ojtozon ellen így kelnek hadra a magyarok:

Ebben hogy hire lőn ket Vicie vaidanac
Idenfi Laŕlonac es az io Banc Palnac
Orfjag negyed reŕjeuel őc *tamad*anac
Kolos Doboka oozd Kűkűllő *indulanac*. (Cron. M4v)

Idézetünkben bizonyosan nem a tulajdonképpeni támadást, a katonai offenzívát jelöli az ige, hanem a hadviselés legelső mozzanatát: a felkelést, a fegyverfogást, mozgósítást. A tényleges megindulásra, az ellenség megközelítésére itt külön szó, az *indul* ige

utal. Nyílt összecsapásra pedig valójában sor sem került, a beszámoló ugyanis ekképpen folytatódik:

Lam eġt az terekec mikoron meg ertéc
Meg varni nem meréc ôc futamaft vônec (uo.)

Megerősíti következtetéseinket az a körülmény is, hogy az ige fenti használatára a *fel*-igekötős alak jellemző. Például:

Kelle az orġagnac igen kônyôrgeni
Hogy *feltamadanac* Lippat meg viġġja venni. (Cron. E4r)

Amikor Fráter György szorult helyzetében a „fő-székelkekhez” fordul segítségért:

No *fel tamadanac* mind melle allanac
Frater Gyôrgyel Valar helre be ġallanac (Cron. B4r)

A *támad* Tinódinál használatos jelentését tehát így definiálhatjuk: 'fegyveres harchoz felkel, hadra kel (vki ellen)', vagyis a szó jelentésének tartalmában a 'feláll/talpra áll' elem a 'fegyveresen', ill. a 'hadi céllal' elemmel áll viszonyban. Ez az igei jelentésben is meglevő célmozzanat fejeződik ki az *ellen(e) támad (vkinek)* szerkezetben, pl.

Vala bizodalma ezôkben aġġjonnac [ti. a királynônek]
Ellene tamada haddal az Baratnac
Tordan Barat érte izene vraknac (Cron. C4v)

Itt sem a csatában való támadást kell értenünk, Fráter György csak ez után állítja ki a maga seregét, amellyel azután a királynét is visszaretenti.

Igen érdekes megállapításokra vezet a *támad*-dal kapcsolatban a Cronica és egyéb hadi vonatkozású XVI. századi íráások szóhasználatának egybevetése: ez utóbbiakban, pl. a budai basák magyar nyelvű levelezésében (1553–1589. Kiadta: Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula. Bp., 1915.) és Heltai Gáspár Chronicájában (1575.) a *támad* helyett a *felkel* használatos e hadi művelet megjelölésére; ugyanakkor a *támad* már mai 'fegyveres összecsapást kezdeményez' jelentésében tűnik elő. E viszonyításban számolni kell az időbeli különbséggel, mindenesetre sokatmondó az a tény, hogy a *támad* helyére a hasonló szemléletű *felkel* lépett, amelynek etimológiailag is igazolt egyik alapjelentése 'felemelkedik' (vö. TESz.).

Ami a *támad* e későbbi forrásokban látható jelentését illeti, az bizonyosan összefügg a fentebb leírt jelentéssel: a szó a hadművelet egy későbbi – az eredményesség szempontjából döntő jelentőségű – mozzanatára vivődött át. Adataim arra vallanak, hogy ebben az *ellen* névutós és méginkább a *-ra/-re* ragos vonzatok játszhattak fontos szerepet, bennük a tényleges összecsapás felé mutató cél-, ill. irányultsági mozzanat fejeződik ki. Ezt az újabb jelentést és a *támad* tipikus vonzatát szemlélteti a következő levélrészlet: „[a török adószedôkre] Keôrthweless new helyreol *reayok tamattanak*, kit le vagtak benne az kiseretôkben, kik pedig el szalattanak” (BudBLEv. 48).

b) *Indul (vkire, vmire)*. Hasonló szemantikai eltolódást figyelhetünk meg az *indul* ige esetében; ennek töve ősi, uráli eredetűnek látszik (vö. *ing ~ inog*), hozzá egy *-d* mozzanatos (kezdést kifejező) és egy visszaható képzőből alakult képzőbórok tapad (vö. TESz.). A szó alapjelentésében bizonyára a nyugalmi helyzetből való kimozdulás fejeződött ki, ebből fejlődhetek ma is használatos köznyelvi jelentésváltozatai ('útnak ered', 'elmozdul', 'keletkezik', 'kezdődik' stb.). Hadi jelentésváltozata, mely Tinódi művén

kívül egyéb korabeli írásokban szintén adatolható, az általános 'helyéből kimozdul/haladni kezd' tartalmat a hadak sajátos, fegyveres összecsapást kezdeményező tevékenységére, tehát a támadásra vonatkoztatja. A szó így az iménti *támad*hoz képest a hadművelet soron következő mozzanatának igei jelölőjévé vált; a már említett későbbi írásokban pedig tényleges szinonimiát alkot az ott mai jelentésében felbukkanó *támad*-dal. Maga az *indul* e speciális jelentésében ugyancsak *-ra/-re* ragos határozói bővítmények mellett használatos, melyeknek a fentiekhez hasonló szerepük lehetett a hadi jelentésváltozat létrejöttében: pl. (a törökök a hajdúkat szorongatják)

Ime afjt három fjaz fegyuerős meg lata
 Ottan az terekre reiaia *indula*
 Az tereket hamar ketfele fjakafjta
 Terec meg futamec foc bennóc ot el hulla. (Cron. M4r)

Figyelemre méltó, hogy szövegünkben az *indul*-lal megnevezett hadmozdulatot közvetlenül a harc, összecsapás kimenetelének leírása követi. Összehasonlításként egy idézet a BudBLév.-ből: „[A végbeliek] Kryua neuő egi palankot castelt megis vőttenek, es az masikra *rohanuan*, az tömeős vary passa az töb bekökkal *reaiok jnduluan* el szallotanak alola” (86. vö. 399).

Nemcsak emberekre, ellenséges hadra lehetett *indulni*, hanem *várra*, *bástyára*, *kapura* (tehát ellenséges erődítményekre) is:

Meg az ó kapu *baftyara indulnac*
 Harom helyön rea arkot afanac (Cron. Slv. vö. X4v)

A fenti idézetekben szereplő *indul* tehát a mai *támad*-dal egyenértékű szó, e jelentésében azonban — a *támad*-dal ellentétben — nem tudott köznyelvi szintre emelkedni.

c) *Rohan* (*vkire*, *vmire*). Tinódinál az *indul* szinonimájaként és a támadó hadművelet még inkább jellegzetes műszavaként használatos. A *rohan* valószínűleg hangutánzó eredetű szó (vö. Nyíri: Népr. és Nytud. I : 76; TESz.), mely nagyobb tömegű testek zuhanó, robogó hangját érzékeltethette (l. R. 'háborog, zúgolódik (ember, tömeg)' jelentése), innen pedig metonimikusan átvivődött az illető zajokat létrehozó vagy azoktól kísért mozgáscselekvésekre (vö. *lerohan* a ház; tömeg *rohan* 'dobogva, robajjal fut').

Egy ilyen hangot és mozgást együttesen jelölő ige egészen természetes módon átvivődhetett a hadi élet területére is, hiszen a támadó akcióknak lényeges fogalmi eleme a gyors mozgás, illetőleg a vele járó robogó zaj. A Cronicában használatos (és egyéb forrásokban is ellenőrizhető) jelentését így határozhatjuk meg: 'haddal ráront vkire, vmire; hirtelen megtámad, megrohamoz vkit, vmit', amelyből az is látható, hogy az *indul*-hoz hasonló cselekvést, de annak nagyobb intenzitását fejezi ki. Ezt az intenzitásbeli különbséget fokozásra is felhasználja a históriák szerzője:

Soc fžantalan zazlokkal *indulanac*
 O kapu *baftyaiara rohananac*
 Fő nepec es Iancharoc oftromlanac (Cron. T3r vö. Y1r)

Jellegzetes bővítménye szintén *-ra/-re* ragos határozó:

Keritefen belől varasban fžallánac [ti. a hajdúk]
 Varasbelieckel *kapura rohananac*. (Cron. H1v)

Az ilyen típusú mondatokban a *rohan* az *ostromol* szinonimjaként (nemritkán rímpárjaként) jelenik meg. Ez utóbbi ígéről, a németből hadi szóként átvett *ostrom* származékáról azt kell megjegyezni, hogy jelentése nem általában a várvívásra vonatkozik (mint ma), hanem annak a megrohamozáson, kézitusán alapuló végső szakaszára. Egy példa a *rohan* és az *ostromol* megfelelésére:

Az Bolki tornyara es oftromlanac

Nyolcz zazloual vgyan akkor rohananac (Cron. Tlv; l. fent is)

A *rohan* jelentésének tartalma azonban általánosabb: a várostromra és mezei ütközetekben való rohamozásra egyaránt vonatkozhat:

Az io Varkuch Tamas Varadfelől iuta

Chyanad fele ala Raczkora rohana

Ki lön az Raczoknak igen nagy romlafokra. (Cron. B4v)

Az elmondottakat megerősíti a budai basák leveleiből gyűjtött számtalan adat: pl. „Isneg az palotai Benge Petör, zazad magaua az simon tornai retekön való törökökre rohant, sok louakat el ragaduan . . .” (BudBLEv. 168).

A szónak ezt a XVI. századi vitézi nyelvben kiformalódott jelentését egyébként ma is őrzi a nyelvújítók által megalkotott *roham*, ill. ennek *rohamoz* származéka, többé-kevésbé elszigetelődve az eredeti szótól.

d) *Száguld*. A *rohan*-nal szemantikailag szorosan összefügg a *száguld* ige, melynek hadi jelentése a támadó hadműveleteknek egy sajátos XVI. századi válfaját képviseli. A szó maga származék, *szág-* alapszava ősi, ugor kori örökség, és feltételezhetően eredetileg is gyors mozgást, mégpedig lovon való vágatást fejezett ki (vö. TESz.). Ebből fejlődhetett a *száguld* hadi jelentésváltozata is, tartalmában olyan jelentésjegyek kapnak helyet, melyek a lovon való gyors mozgásnak mint hadi tevékenységnek, azaz a rajtaütéses támadásnak, a portyázásnak a jellemzői. Így definiálhatjuk: '(nagy területen) portyázva szertejár; lovon vágatva megközelít, megrohamoz (vázat, ellenséget)'. Eszerint a *rohan* és a *száguld* jelentésének közös lényegi eleme a támadó célú gyors mozgás, az utóbbi azonban szűkebb terjedelmű, amennyiben tartalmazza a 'lovon' mozzanatot, és egy alkalmibb jellegű, rugalmasabb akcióra utal. Ilyen módon a *száguld* a *R. csatáz* (vö. *csata* 'portya') igével is összefügg szemantikailag.

Tinódinál viszonylag ritkán fordul elő (számos adat van viszont rá a BudBLEv.-ben); l. mégis: a magyar kapitányok „Hatuan ala *ſzaguldni* bochyatanac” (Cron. plr); Terek János „az var fele *fel ſzagulda*” (Zlr). Ezt a jelentést képviselik azonban a szó származékai: a *száguldás* mint nomen actionis (vö. Cron. plr), főként pedig a főnevesült *száguldó*, melyen rajtaütésre, portyázásra vagy felderítésre kiküldött könnyűlovas osztagot értenek a XVI. században (nem pedig 'futár'-t, ahogyan a TESz. értelmezi a *száguld* alatt). Tinódinál igen gyakori a *száguldót bocsát* kifejezésben: (Ojtozon vajda)

Torya varafanal ſzalla taboraua

Onnat *ſzaguldót bochata* ſzertartafua

Harom ſzec alliaba iarnac nagy *iargalafua*. (Cron. M4v)

Hogy a *száguldó*, *száguldás* — a lesvetéssel és egyéb rajtaütéses akciókkal együtt — milyen nagy fontosságú harci taktikát képviselt a végvári hadviselés korában, azt a budai basák ilyenfajta panaszaiból is láthatjuk: „. . . az körniwl valo veg beliek, nagi haddal föl kezwlüen Feier var körniwl *lesöket hantanak*, es delkor *zaguldoth bociattanak*, kik az maradек barmoth el ragattak” (BudBLEv. 118).

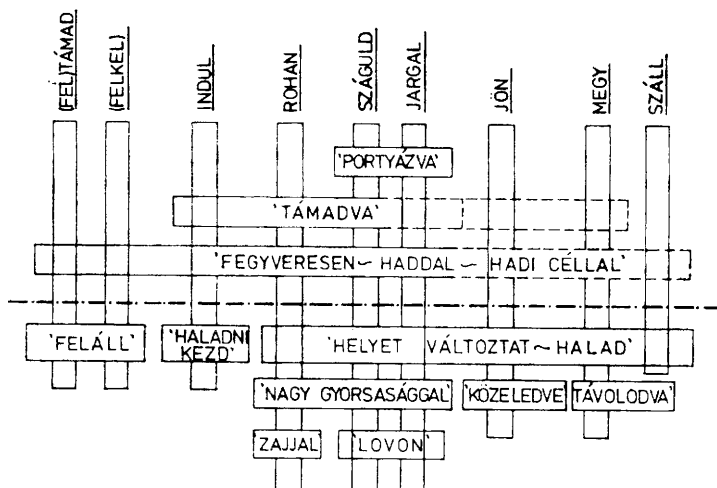
Tinódinak egyébként a *száguld-on* kívül van egy másik, gyakoribb használatú igéje is a lovon való vágózásra: a *jargal*. A portyázók, miután próbálkozásuk nem járt sikerrel, „Lőuenec *iargalanac* hatuan alyan” (Cron. plr); hasonlóképpen „Io louan *iargal* forog” a várból kikelt Losonczy (E2v). Adataimból úgy látom azonban, hogy a *jargal* nem annyira az imént leírt katonai műveletre, mint inkább a tényleges mozgásnemre vonatkozik.

e) *Jön, megy, száll*. Az elmondottak alapján nem nehéz belátni, hogy a hadi műszóvá válás tendenciája olyan általánosan használt, széles jelentésterjedelmű igékre is kiterjedt, mint a *jön, megy és száll*. Ezek a szavak számos igekötős alakjukban semlegesebb katonai tevékenységek, a felvonulás, a hadrendezés és -mozgatás jelölői. Tinódinál különösen gyakori a *száll*, pl. „Rendel feregeekkel *mezőre szállanac*” (Cron. H3r); az igekötős *beszáll* (várba), *elszáll* (vki elől), *felszáll* (vhová), *átalszáll* (folyón, hídon) stb. — Az ilyen típusú mondatokban szintagmatikus és szemantikai kapcsolódásaik révén ezek a köznyelvi használatú igék is kapnak némi hadi színezetet: jelentésükhöz odaértődik egy 'haddal, hadi céllal, katonailag'-féle mozzanat.

Némiképp más a helyzet a *kiszáll* illetőleg a BudBLv.-beli *kijön, kimegy* igével, melyek 'a várból harci céllal kivonul' jelentésükkel korabeli hadi műszónak tekinthetők:

Ki száll az bafa az Hollo köfelé

Taborat iarata közel az vár mellé (Cron. M1r. vő. C1r)

1. ábra

Hasonlóképpen határozottabb katonai tevékenységet jelölnek ezek az igék akkor is, ha *-ra/-re* ragos vonzatokkal állnak: Tinódinál a *(reá-)száll vkire*, a BudBLv.-ben a *reá-jön, reá-megy vkire, vmire* világosan a támadás igéjeként használatosak, s ilyen módon szemantikailag az *indul, rohan, száguld* sorába illenek.

4. Az itt elemzett mozgást jelentő igék szemantikai viszonyait a fenti rajzzal próbálom szemléltetni. A függőleges sávok a vizsgált igék jelentéstartományának szimbólumai, amelyeknek közös, illetőleg specifikus jelentésjegyei a vízszintesen elhelyezett fogalmi szimbólumok metszéseiéből olvashatók ki. A rajzon pontozott vonal különíti el a mozgás fajtáját általánosan meghatározó jegyeket a speciális hadi mozzanatoktól.

Bratinka József

Szilágysági helységnevek

Csízér. A Szilágysomlyótól dél-délkeletre fekvő helység nevének a régi adatai közül a következők a legfontosabbak: 1219/1550: *Cefar* (VárReg. 111.); 1329: *Chyzer* (Petri 3: 236). L. még: Csánki 1: 582; Suciu: Diet̃IstTrans. 1: 154.

Az EtSz. (1: 1104) az 1358-ból ismert *Chyzer* (OkI Sz.) személynévről és a belőle alakult, de számára csupán a XIV. sz. közepe óta ismert *Csízér* helységnévről ezt állapította meg: „Eredete ismeretlen. Az OkI Sz. a *csiszár* köznévvvel azonosnak tartja. Minthogy a *csiszár* köznévnnek kétségtelen *csiszér* alakv.-a nincs kimutatva (l. azt) s a *Csízér* hn.-eknek sincs a régiségben *Csiszár* alakv.-uk, a két szót külön kellett választanunk.” Kniezsa (MagyRom. 1: 271) az általa 1329 óta adatolt *Csízér* helységnévről úgy vélekedett, hogy a *csiz* madárnévnnek és az *ér* ’vízfolyás’ főnévnnek az összetétele.

E két nézet közül az EtSz.-é a meggyőzőbb, az tehát, amely a *Csízér* helységnevet hasonló személynévből származtatja. S az EtSz. aggályai is eloszlatathatók a *Csízér* helység-név személynévi előzményének és a *csiszár* foglalkozásnévnnek az etimológiai azonosságát illetőleg. Mint fentebb láttuk, a *Csízér* helységnévnnek — az EtSz. kijelentésével ellentétben — van *-ár* végű névváltozata (sőt éppen az a legkorábbi). Vegyük számba az idekapcsolható ómagyar személynévi adatok némelyikét is: 1138/1329: *Cefar* (MNy. 32: 134); 1229/1550: *Cefar* szn. (VárReg. 347.); 1358: *Chyzer* (OkI Sz. 133). Ezek között is van *-ár* végű éppúgy, mint *-ér* végű. De nem vonhatjuk kétségbe — mint az EtSz. (1: 1102–3) tette — a *csiszár* foglalkozásnév *csiszér* változatának valódiságát sem. E *csiszér* változatot CzF. (1: 1025) közölte Lugossy Józsefre hivatkozva. A Felsőbányán született Lugossy József (1812–1884) bizonyára anyanyelvjárásából emlékezett a *csiszér*-re. S ez azért is lényeges, mert a Felsőbánya és Csízér közötti távolság légvonalban alig több kilencven kilométernél. A *csiszér* alakváltozatot a TESz. (1: 542) is hitelesnek fogadta el.

A *Csízér* helységnév tehát a személynévi használatú *csiszár* foglalkozásnévből való, a *csiszár* pedig — a TESz. (1: 542) megfogalmazása szerint — „a *csizol* ige *csisz-* tövéből alakult *-ár* képzővel”.

Gardánfalva. A Zilahtól észak-északkeletre, a Szilágy-pataknak a Szamosba ömlésétől északra fekvő falu neve 1424-ben bukkan fel *Kardánfalwa* (Csánki 1: 557) alakban. L. még: Petri 3: 427; Suciu: Diet̃IstTrans. 1: 265; Kázmér: Falu 165.

Melich (EtSz. 2: 1075–6) majdnem egy hasábnnyi terjedelemben foglalkozott *Gardánfalvá*-val, de személynévi előtagjával nem boldogult. Ezt írta: „A *Gardánfalvá*ra első adataink *Kardán*-, *Kardánfalva*, s így valószínű, hogy az alapító neve is *k-* hangon kezdődött. Bár ma van magy. *Kardán* csn. (l. budapesti telefonkönyv 1940.), eredetét még sem tudom megfejteni.” Szócikké végén Melich a *Gárduán* szócikkre utalt. Ott (EtSz. 2: 1080–1) az 1275 óta adatolt ómagyar *Garduan* ~ *Gardwan* (OkI Sz. 295 *gárgyán* a.) személynévről azt állapította meg, hogy „eredete ismeretlen.” A szócikk végén Melich visszautalt a *Gardánfalvá*-ra.

Megítélésem szerint Melich helyesen járt el, amikor lehetségesnek tartotta *Gardánfalva* előtagjának és a *Garduan* ~ *Gardwan* személynévnek az összekapcsolását. A kérdést azonban csak akkor tekinthetjük megoldottnak, ha előbbre lépünk Melichnél, és tisztázzuk a *Garduan* ~ *Gardwan* személynév etimológiáját.

Nézzük az adatokat: 1275: „Ladislao dicto *Garduan*” (ÁÚO. 12: 156; 1. még OklSz. 295 *gárgyán* a.); 1343: „Ladislau dictus *Gardian*” (AnjouOkm. 4: 355; 1. még Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 92); 1351: „Ladislai dicti *Garduan* de Rede” (AnjouOkm. 5: 454; 1. még OklSz. és Fehértói: i. h.); 1396/1417: Rede-i *Gardwan* (dictus) István fia Ferenc (ZsigmOkl. 1: 484; 1. még OklSz. és Fehértói: i. h.). Tegyük most e személynévi adatok mellé a magyar *kordován* 'finom, kikészített kecske- vagy juhbőr' főnév legrégibb adatait: 1405 körül: „adalutū: *garduan*” (SchlSzj. 1225.; 1. TESz. 2: 573 is); 1478: *Gardovan* (OklSz. 521 *kordován* a.). A személynévi és a köznévi adatok annyira összhangban vannak egymással, hogy aligha gondolhatunk másra, mint arra, hogy az 1275 óta kimutatható *Gardván* személynév az ómagyar *gardván* 'kordován' főnévből alakult. Másutt is vált családnév 'kordován' jelentésű bőrnévből: francia *Cordouën*, *Corduant* családnév (Dauzat: DictÉtNFP. 3 147), német *Kordewan*, *Korduan*, *Korruhn* családnév (Brechenmacher 2: 94). Kordovánbort feldolgozó, kordovánáruval kereskedő stb. emberek kaphattak ilyen nevet. Vö. a magyar *Bőör* ~ *Bőr* családnévvel (1978. évi budapesti telefonkönyv 1: 179).

A *kordován* és *Gardánfalva* történeti adatai között egyaránt van *k*-val és *g*-vel hangzó. A *k* > *g* zöngésülés a magyarban meglehetősen gyakori jelenség (vö. *gácsér*, *gazdag*, *gerezna*, *gőrény*, *gődény*, *guzsaly* stb.). Arra pedig, hogyan lett a *Gardván* személynévből *Gardánháza* előtagjaként *Gardán*, l. a *v* elmaradását az efféle szavakban: *este*, *körte*, *muszka*, *pítár* stb.

Vizsgálódásaink azzal a haszonnal is jártak, hogy fényt derítettek a *kordován* főnév korai személynévi alkalmazására. Ennek folytán a szó magyar nyelvi élettörténetének kezdetét a XV. század elejéről 1275-re tolhatjuk vissza.

Haraklány. A Zilahtól észak-északnyugatra fekvő falu neve 1415-ben bukkan fel *Harakyan* (Petri 3: 502) alakban. L. még: Csánki 1: 556, 732; Suciú: DictIstTrans. 1: 287, 2: 338.

Stanislav (SlovJuh. 1: 545) azt gyanította, hogy *Haraklány* szláv (közelebbiről szlovák) eredetű, de a részletekről nem tudott nyilatkozni.

A *Haraklány* helységnevet nem szláv jövevénynek, hanem a Nógrád megyei *Kishartyán*, *Sóshartyán*, Pest megyei *Újhartyán*, *Váchartyán* (ezekre l. FNESz.) helységnevek *Hartyán* névelemével etimológiailag azonosnak tartom. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a *Hartyán*-ok régi adatai (l. Kniezsa: HírTört. 47; Györffy: ArchÉrt. 97: 231, 232) ugyanúgy *Har(a)kyan* alakban jelentkeznek, mint *Haraklány* fentebb idézett legkorábbi *Harakyan* előfordulása. Mindezekben talán az ómagyar *horka* méltóságnévnek, illetőleg a személynévi áttétellel belőle alakult helynévnek egy idegen nyelvi *-ian* (l. FNESz. *Var-sány* a.) végződéssel bővült alakja rejlik. A *Hartyán*-okban *kj* > *ty* fejlődés ment végbe, a *Haraklány*-ban viszont még a XV. század elején is *kj* hangzott, majd a *j*-ből *ly* > *l* lett; vö. 1429: *Haraklyan* (Csánki 1: 556), 1549: *Haroklan* (Petri 3: 502). A szórványosan jelentkező *j* > *ly* > *l* hangfejlődéshez l. Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 71–2.

Kelence. A Zilahtól észak-északkeletre fekvő falu nevére 1423-ból van a legkorábbi adatunk *Gelenczemezeu* (Petri 3: 627) alakban. L. még: Csánki 1: 557; Suciú: DictIstTrans. 1: 137.

A *Kelence* helységnév etimológiájára vonatkozólag kétféle véleményt nyilvánítottak a kutatók. Moór (ZONF. 6: 25) és az ő nyomán Stanislav (SlovJuh. 1: 540) azt tartotta, hogy szláv jövevényvel van dolgunk, amelynek tövében az ósszláv **klenъ* 'juharfa'

rejlük. Megfelelő helynevek valóban kimutathatók a szlávsságból; vö.: szerb-horvát *Klenice* [többes szám] (HASz. 5: 51); cseh *Klenice* (Dickenmann: Stud. 1: 174). — A második véleményt a TESz. (2: 429) képviseli azáltal, hogy a *kelence* 'egy fajta (körülkerített) méhes' szócikkében a *Kelence* helységnév 1462. évi *Kelence* (Csánki 1: 557) adatát idézi első előfordulásként, a *Kelence* helységnevet tehát a *kelence* köznévből származtatja.

Nézzük meg először közelebbről, miféle méhest is jelöl a *kelence*. Szabadfalvi József (NéprLex. 3: 122) ekként tájékoztat: „*kelence*, *körméhes*, *méhkert*: négyzet, ritkábban kör alaprajzú, paticsból, boronafalból, deszkából vagy nádból épített, 2–3 m magas, ajtóval ellátott, zárt méhes. Belül a falak mentén 1–3 sorban polcok futnak körbe, ezeken állnak a fa köpük, gyékény-, szalma-, ill. vesszőkasok... A falon, a polcokat tartó padok felett zsindegyel, szalmával vagy náddal fedett, kb. 1 m széles tető húzódik körbe. A ~n belül kis udvar van. A ~ról első adatunk 1462-ből származik. A 17. sz.-ban ismeretes volt az ÉK-i Kárpátokban (Munkács, Huszt, Makovica, Sárospatak, Szerencs). Említik a 18. sz.-i méhészkönyvek is. Elterjedési területe elsősorban a Kárpát-medence ÉK-i területe, a szatmári és a beregi síkság és Erdélynek az előbbiekkal határos vidéke (Szilágyság, Kalotaszeg). Nyomai megtalálhatók a Nagysárréten és a Nagykunságban is. A ~ általában a lakóházak melletti kertekben volt elhelyezve. A szatmári Erdőháton és a Szamosháton az 1950-es években bontották le a legutolsókat. Nevét Kaba (Hajdú-Bihar m.) mellett határnév is őrzi. A ~ elnevezés elsősorban a történelmi forrásokban, Erdélyben és az ÉK-i Kárpátokban volt ismeretes, Szatmárban *méhkert*, *méhes*, *körméhes* a neve.”

A TESz. (2: 430) megállapítása szerint a *kelence* „Bizonytalan eredetű. Szláv jövevényszónak látszik, de a forrásaként számításba jöhető szavakból jelentéstani vagy szóföldrajzi nehézségek miatt nem lehet kielégítően megmagyarázni.” A TESz. szócikkét annak idején én írtam. Most újból áttanulmányoztam a szlávsságnak a *kelence*-vel kapcsolatba hozható szóanyagát, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy a magyar *kelence* szláv előzménye egy **kladbnica* (tkp. 'az, ami le van rakva; olyan hely, ahol valami le van rakva') lehetett. Ilyen szláv szó valóban van; vö. orosz nyelvjárási *кладница* 'asztag; farakás; nyírfakéregszak; körülkerített hely, ahol kéveszárító állványok vannak' (SLRNG. 13: 257). A szláv őshaza vidékén, a Belorussziában levő Poleszjében pedig előkerült az a főnév, ami világosságot deríthet a magyar *kelence* szláv előzményének konkrét jelentésére; vö. fehérorosz nyelvjárási *кладь* 'élő fán levő állvány a kaptár elhelyezésére' (Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. Москва, 1968. 334). Ennek felhasználásával rekonstruálhatunk egy szláv **kladbnica* 'olyan (bekerített) hely, ahol állványok, polcok vannak a méhlekások (köpük, kaptárok, kasok) elhelyezésére' főnevet. A *dn* hangkapcsolatból a szlávsságban *n* vagy *nn* alakulhat; vö.: szerb-horvát *pādnēm* 'leesem' > *pānēm* (Skok: EtRj. 2: 615) és *klādnica* 'kalangya, kereszt' (HASz. 5: 25), *'sövényfonatú karám, kosár' > *klānica* 'sövényfonatú karám, kosár' (Vuk³ 282; HASz. 5: 29; vö. Skok: EtRj. 2: 87); szlovén *brēzdno* 'szakadék' > *brēzno* (SPrav. 146, 147; Bezljaj: EtSl. 1: 43), *ēden* 'egy' > *ēdn* > *ēn* (SPrav. 223; Bezljaj: EtSl. 1: 124); fehérorosz *сязодня* 'ma' (BRSI. 910; vö. orosz *сегодня* 'ua.'). A magyar *kelence* közvetlen forrása talán éppen egy szláv **klanica* volt. Ebből a magyarban *kelence* válhatott. Hangtestéhez vö. *berbence*, *kemence*, *medence*, *petrence*, *szelence*, valamint *Gemence* < szláv **Gumbnica* (FNESz. 236 *Gemenci-erdő* a.). stb. — A teljesség kedvéért jegyezzük még meg, hogy a fentiek szerint magyarázott magyar *kelence* szláv előzménye etimológiailag összetartozik a magyar *kalangya* (TESz. 2: 319) szláv előzményével.

A *Kelence* helységnevet minden bizonnyal azoknak a helyneveinknek a csoportjába kell sorolnunk, amelyek méhészkedéssel kapcsolatosak. Ilyenek: *Belényessonkolyos*, *Fedémes*, *Márcadópusztá*, *Méhelő*, *Méhes*, *Méhkerék*, *Nagymizdó*, *Sárjimizdó*, a szláv eredetű *Bertény*, *Peselnék* 'Kézdikóvár' stb.

Kémer. A Szilágysomlyótól északnyugatra fekvő község nevére 1349-ből ismerjük a legkorábbi adatot *Kamer* (Suciú: DictIstTrans. 1: 120) alakban. L. még: Csánki 1: 580; Petri 3: 663.

Stanislaw (SlovJuh. 1: 548) felvetette annak lehetőségét, hogy a *Kémer* helységnév előzménye egy szláv **Koj(i)měr* személynév lehetett, de ilyen kimutatni nem tudott, s ezért a kérdést függőben hagyta. Nos, szláv **Koj(i)měr* személynév azóta sem került elő. Ehhez némileg hasonló azonban igen, az 1398-ból adatolt ólengyel *Kajmir* (ŚISNO. 2: 530), amely nem más, mint az ólengyel *Kanimir* ~ *Kanimier* személynév alakváltozata.

Úgy gondolom, hogy a régi magyar *Kamer* és a román *Camăr* névváltozat alapján a helységnév személynévi alapjaként nagyobb valószínűséggel jöhet számításba a régi német *Gammer* személynév (Först.² 59), mai német *Kammer* családnév (uo.; Gottschald³ 358). E német személynév töve a személynévként használt ófelnémet *gaman* 'játék, vidámság, öröm' főnév rövidült alakja lehet (Kaufmann: FörstErg. 135).

Az elsődleges *Kamer*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel és hangsúly alatti *e* > *é* nyúlással jöhetett létre a mai *Kémer* alak.

Mosóbánya. A Zilahtól észak-északkeletre fekvő helység neve 1475-ből *Mesebánya* (Petri 4: 109), 1543-ból pedig *Moso Banja* (uo.) alakban adatolható. Petri (i. h.) azzal hozza kapcsolatba, hogy a település lakói egykor aranyat mostak, aranymosók voltak.

E magyarázat abból a feltevésből indul ki, hogy az 1475. évi *Mesebánya* romlott alak *Mosóbánya* helyett, ami nagyon is lehetséges. Van ugyan Erdélyben Szászkezdőtől dél-délkeletre egy *Mese* 'Meschendorf, Meşendorf' helység, amelynek nevében egy német *Mesche* < ófelnémet *Mesco* személynévet keresnek (Kniezsa: MagyRom. 1: 250), az 1330: „Nicolaus dictus *Mese*” (Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 113) meg arra látszik mutatni, hogy a magyar *mese* 'költött elbeszélés' főnév használatos lehetett személynévként is. De mindezzel aligha hozható összefüggésbe a Nagybányától mintegy 38 km-re levő Mosóbánya neve. Sokkal inkább az aranymosással.

Sereden. A Zilahtól délnyugatra fekvő falu neve 1323-ban bukkan fel *Gereden* (C: *Sereden*) alakban (Suciú: DictIstTrans. 2: 170). L. még: Csánki 1: 585; Petri 4: 331.

A helységnév etimológiáját Kniezsa (MagyRom. 1: 271) ismeretlennek minősítette, de megállapította, hogy olyan névvel van dolgunk, amely eredetileg vízfolyást jelölt. Stanislaw (SlovJuh. 2: 497) a helységnév forrását a szlovák *šeredný* 'rút, esűf, ronda, ocsmány' (SISJ. 4: 400) melléknévben kereste. E szlovák melléknév azonban maga is valószínűleg a csehből van átvéve (Machek: EtSlČ.² 605). A *Sereden* helységnév forrása-ként sem településtörténeti, sem alaki okokból számításba nem jöhet.

A *Sereden* helységnév — amint erre már Kniezsa rámutatott — elválaszthatatlan a Kraszna jobb oldali mellékvízének *Serdenke* (Petri 1: 124) nevétől; a falu e vízfolyás mellett települt. A *Serdunke* (Petri 4: 331) alakban már 1270-ből adatolt víznév a helységnévhez képest feltétlenül elsődlegesnek látszik. De honnan származik e víznév, s hogyan kell magyaráznunk a víznév és a helységnév végződése közötti különbséget?

A *Serdenke* víznevet szláv eredetűnek tartom, s a következő szláv víznevekkel kapcsolom össze: lengyel *Żerdenka* (HydrW. 1: 71), orosz *Жердѣнка* (RussGeogrNb. 3: 282). E víznevek tövében az ősszláv **žrdb* 'rúd, pózna' rejlik. (Az ősszláv **žrdb* szlovák *žrd* ~ *žerd* folytatásából való a palóc nyelvjárási *zsert* 'nyomórúd'; l. MTsz. 2: 1071 és Kniezsa: SzJisz. 576.) Arra, hogy az ősszláv **žrdb* folytatásaiból milyen szláv földrajzi nevek keletkeztek, l. Šmilauer: PFSITop. 202.

A *Serdenke* víznévnek a szlávból való származtatása összhangban van azzal a ténnyel, hogy az így jelölt vízfolyás befogadójának, a Krasznának is szláv eredetű a neve. Némileg szokatlan azonban a szó eleji szláv *ž* helyén álló magyar *s*, mert a szláv *ž* meg

szokott őrződni a magyarban (zsába, zsarátnok, zsebrák, zsidó, zsíp, zsir stb.). A szerb-horvát *ružna* > magyar *rusnya* példája azonban azt is látszik bizonyítani, hogy mégiscsak előfordulhat szláv *ž* > magyar *s* megfelelés. Ezzel kell számolnunk a *Serdenke* víznévnél is.

A *Sereden* helységnév a *Serdenke* víznévből úgy keletkezhetett, hogy a kicsinyítő képzőnek felfogott *ke* végződést elhagyták. — A román *Șeredeu* 'Sereden' a magyarból való.

Sülelmed. A Szilágy-patak és a Szamos összefolyásától délre, a Cikói-szoros közelében fekvő község neve 1405-ben tűnik fel *Sylelmed* (ZsigmOkl. 2/1: 446) alakban. L. még: Csánki 1: 563; Petri 4: 357; Suciu: DicțIstTrans. 2: 217.

Petri (3: 357) elfogadhatatlan vélekedése szerint a falu „Nevében valószínűleg *szél(ső)* meg a latin *ulmus* (szilfa) szók rejlenek . . . De az is lehet, hogy a Sül alatt nemzetség lappang”.

Szerkezetét tekintve a *Sülelmed* jellegzetesen magyar név: végén a kicsinyítő, olykor helynévi funkciójú *-d* képző, közepén a deverbális főnevek képzésére szolgáló *-alom* ~ *-elem* képző, elején pedig a *sül* ige található. (Az ómagyar *sül* 'sün' állatnévre nem gondolhatunk alapszóként, mert főnévhez nem járul *-alom* ~ *-elem* képző. L. D. Bartha: Szóképz. 87.)

A névadás részleteit illetően kétféle megoldás kínálkozik. Lehetséges, hogy a *Sülelmed* helységnévben egy **Sülel(e)m* személynév rejlik. Ennek köznévi előzményeként egy **sülel(e)m* 'sült, pecsenye' főnevet tehetünk fel. (Alakulásmódjához l. *élelem*.) Arra, hogy efféle jelentésű köznéből személynév alakulhatott, vö. 1406: „*Jacobus Sýwltth dictus*” (MNy. 10: 328). De felvetődhet az a gondolat is, hogy a *Sülelmed* helységnév köznévi alapszava egy **sülelem* 'gyorsan és könnyen kiszáradó talaj, amelyben minden kisül' főnév volt. Ennek feltevésére az jogosít fel bennünket, hogy a *sül* ige családjában efféle származékok vannak: *sülevényes* 'könnyen és gyorsan kiszáradó <talaj>' (MTsz.), *sülekeny* 'ua.' (MTsz.), *sülevény* 'ua.' (MTsz.), *sülek* 'a szántóföldön végigvonuló, nyáron lesülő csik, sáv' (NytudÉrt. 103. sz. 65), 'olyan <szántóföld>, amelyen nyáron lesülő, leégő sávok vannak' (uo.). L. még *égevényföld* 'homokos vagy kavicsos, sovány, meleg, könnyen kiszáradó föld, amelyben a vetés kisül' (MTsz.), *égevényes föld* 'ua.' (MTsz.).

A hatósági úton megállapított román *Ulméri* 'Sülelmed' tkp. értelmé 'szilfáknál lakók'. Bizonyára úgy jött létre, hogy a *Sülelmed*-et összekapcsolták a Petritől (l. fent) sugalmazott latin *ulmus* > román *ulm* fanévvel.

Turbóca. A Zsibótól délkeletre, a Szamos jobb oldalán fekvő község nevének ezek a korai adatai: 1387: *Torbicza* (Petri 4: 689); 1388: *Tarbocha*, *Torbocha* (DocVal. 337); 1389: *Turbicza* (DocVal. 342). L. még: Csánki 1: 565; Suciu: DicțIstTrans. 2: 207.

Kniezsa (MagyRom. 1: 274) *Turbóca*-t ismeretlen eredetűnek tartotta. Stanislav (SlovJuh. 2: 546) a helységnév forrását egy ki nem mutatott szláv (nála: szlovák) **Turbovicá*-ban kereste.

Úgy vélem, hogy *Turbóca* eredetmagyarázatához az 1387. évi *Torbicza* és — még inkább — az 1389. évi *Turbicza* alak adja kezünkbe a kulcsot. Ennek előzménye egy szláv *Trubica* helynév lehetett. Ilyen víz- és településnév valóban kimutatható az oroszban; vö.: orosz *Трубца* 'egy-egy folyó a Ladoga-tó, illetőleg a Volga vízgyűjtő medencéjében' (WhRussGn. 4: 619), *Трубцы* [többes szám] 'egy-egy település Pszkov és Kalinyin (Tver) vidékén' (RussGeogrNb. 9: 191). A Kujbisev (Szamara) környéki *Трубцын* (RussGeogrNb. 9: 191) helység a Volga vízrendszeréhez tartozó *Трубца* mellett fekszik, s róla kapta birtokjelölő melléknévi képzővel bővült nevét.

A szláv *Trubica* < régi **Trōbica* helynév az ósszláv **trōba* 'trombita, kürt' kicsinyítő képzős **trōbica* származékából való. A névadás indítékául a vízfolyásnak, telepü-

lésnek kültre emlékeztető alakja, néhol talán a víz zúgása szolgálhatott. (A magyarban a *kürt* főnév -s képzős származékeként keletkezett az Ipoly jobb oldali mellékvízének *Kürtös* [1256/1520: *Kwrthws* pathaka: ÁÜO. 7: 420] neve, s a patakról kapta nevét *Nagykürtös* és *Kiskürtös*.) Arra, hogy az ősszláv **trqba* folytatásaiból milyen helynevek képződtek az egyes szláv nyelvekben, l. Šmilauer: *PrSITop.* 184.

A *Turbóca* átvétele a szláv nazálisok eltűnése után, tehát a XI. sz. elejénél később ment végbe. A XI. sz. elejénél korábbi átvételként a helységnév alapszavának köznévi előzménye, a régi szláv **trqba* 'kürt, trombita' honosodott meg a magyarban mint *toromba*. A 'kürt, trombita' jelentés őrződhetett meg az 1463: „Valentinum *Thorombas*” személynév (Oklsz.) alapszavában (TESz. 3: 947). A mai nyelvjárásokban a *torombá*-nak 'házfödéshez használt zsopp, fűzfavesszőnyaláb'-féle jelentése van (MTsz.).

Úsztató. Tasnádtól délnyugatra, a Margittánál jobb felől a Berettyóba ömlő Hosszaszó-patak felső folyása mentén fekszik *Úsztató* község. Nevére 1474-ből ismerjük a legkorábbi adatot *Wzthatho* (Csánki 1: 565) alakban. L. még: Petri 4: 734; Suciú: *DicȚIst-Trans.* 2: 29.

A falunév köznévi előzménye az *úsztató* 'tónak, folyónak az a része, ahol az állatokat úsztatni, fürdetni szokták'. Ehhez l. 1383/1406: „ad quendam lacum *Vztatou* vocatum” (MNY. 10: 428). Az állatok fürdetésének, úsztatásának az a célja, hogy bőrüket és szőrzetüket tisztítsák, bőr- és szőrélősködőiket irtsák stb. A juhokat gyapjúnyírás előtt szokták fürösztetni, úsztatni.

Az *Úsztató* falunév tehát földrajzi neveinknek abba a csoportjába tartozik, amelyek az állattartással kapcsolatos.

Zálnok. A Tasnád és Szilágysomlyó között fekvő község nevére 1327-ből van a legkorábbi adatunk *Zanuk* (Csánki 1: 567) alakban. L. még Petri 4: 807 és Suciú: *DicȚIst-Trans.* 2: 268.

Kniezsa (MagyRom. 1: 269) *Zálnok* etimológiájáról a következőket írta: „Nyilván szláv eredetű hn., bár közelebbi forrása bizonytalan. Kétségtelen azonban, hogy a név vége a szlávban -*nik* volt, a román név [*Zalnoc*] tehát világosan magán viseli a magyar közvetítés bélyegét.” Stanislav (SlovJuh. 2: 587) a lengyel *Sanniki* [többes szám] helységnév alapján egy szláv **Sannik*-ban látta a magyar helységnév forrását, és rámutatott arra, hogy *l* mássalhangzó betoldása a magyarban jól ismert jelenség.

Nézzük meg közelebbről és elemezzük szóképzési szempontból a szláv nyelvek idevonható helységneveit. Lengyelországban *Sanniki* nevű helység kettő is van: az egyik Poznańtól keletre mintegy 28 km-re, a másik pedig a Visztula melléki Plocktól délkeletre mintegy 25 km-re fekszik. A Sannikiban birtokos nemesembert a birtokáról *Sannicki*-nek hívták. E nemesembert és családját, úgyszintén a családi birtokot 1465 óta lehet a forrásokban nyomon követni: 1465: „Nobilem *Sanyczky* de *Sannyky*” (SISNO. 5: 13); 1497: „Nobilis Stephanus *Sannyczski* . . . in villa *Sannyki*” (uo.). A cári Oroszország európai részén összesen tizenkilenc orosz *Санники* [többes szám] helységnevet gyűjtöttek össze (RussGeogrNb. 8: 93). Ezek az orosz helységnevek az orosz *саннык* 'szángyártó, szánkészítő; (régi) szánba fogott ló' (SIRLJ. 13: 167; l. még Sreznevskij 3: 261) főnév többes számú alakjával azonosak. Olyan településeket neveztek el így, amelyeknek lakosai a szánok készítésében jeleskedtek. Jól rávilágít erre Dal'² (1955. 4: 137) példamondata: „У нас вся деревня *санники*, зимой этим промышляем” [= Nálunk az egész falu szángyártó, télen ezzel foglalatoskodunk]. Megtudjuk Dal' (i. h.) szótárából azt is, milyenek voltak egykor a szánba fogott lovak: olyanok, amelyeket egymás elé, tandemszerűen lehetett a szánba befogni, s amelyeket ehhez a nehéz útviszonyok között is hatékony fogatolási módhoz külön szoktatni kellett. — A *саннык* foglalkozásnév a *сани* [többes szám]

'szán' főnév melléknévi *санный* 'szán-' származékából alakult *-ук* képzővel (vö. *горшечник* 'fazekas', *замочник* 'lakatos', *мелёжник* 'szekérgyártó' stb.)

A magyarban egy szláv *Sanniki* helységnévből **Szánnok* volna várható. A helyette található *Zálnok* alak magyarázatot igénylő hangtani részletei közül a szókezdő *sz-*ből lett *z-ről* lentebb szók *Zilah* kapcsán. Az inetimologikus *l* betoldásához pedig l. *Miskolc*, *Szolnok* stb.

Zilah. A Meszes hegység nyugati lejtőjén, a Zilah-patak völgyében települt város nevére Anonymus óta vannak adataink: 1150 k./12–13. sz. *Zyloc* (An. 22.). L. még: 1214/1550: *Züloch* (VárReg. 310.); 1220/1550: *Ziloc* (VárReg. 187.); 1246/1263: *Zylac* (Sztp. KritJ. 1: 250); 1282: *Zylah* (Sztp. KritJ. 2/2–3: 288); 1401: *Zyla* (ZsigmOkl. 2/1: 155). Mai népnyelvi alakja, a *Zilaj* 1662-ben bukkan fel: 1662/1980: „Szentjób, Sága várait, *Zilajt*, Ujlakot, Piskótot bírván” (Szalárdi János siralmas magyar krónikája. Bp., 1980. 127). További adatok: Csánki 1: 550; Petri 2: 449; Suciú: DictIstTrans. 2: 268.

Zilah hangfejlődéséről és etimológiájáról számos kutató nyilvánított véleményt, de minden tekintetben megnyugtató megoldás máig sem született. Az alábbiakban csupán a legfontosabb nézeteket ismertetem. Szabó T. Attila (*Zilah* helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században. Turda, 1936. 3) szerint: „A helységnév legrégibb alakja . . . *Zyloc*, illetőleg *Ziloc*; ezt pedig Anonymus hangjelzéseinek ismerője csakis *Zilok*-nak, esetleg *Szilok*-nak olvashatja. Ebből az alakból fejlődött később a szóvégén levő *k > *kh > h > j* fejlődéssel a mai városnév; e helységnév tehát *Zilok > *Zilakh > Zilah* fejlődési fokokon át ért el a mai népnyelvi *Zilaj* alakig. Míg így a városnév magyar nyelvi alakjait kielégítően megmagyarázhatjuk és fejlődését tisztázhatjuk, a városnév eredetének magyarázatait annyira ötletszerűeknek kell tartanunk, hogy azoknak felsorolásával nem foglalkozhatunk. Annyi szinte kétségtelen, hogy a városnév nem magyar eredetű, de az is biztos, hogy — mai tudásunk szerint — nem magyarázható egy olyan nép nyelvéből sem, amelynek e területen való lakásáról tudunk. Kétségen felül áll azonban, hogy a városnév mai rumén alakja, a *Zălau* (helytelenül: *Zalău* és *Zălău*) a magyar név származéka, tehát ezt a ruménség magyar közvetítéssel vette át.” — Kniezsa (ErdVíz. 16, MagyRom. 1: 272) a Sarmaságnál jobb felől a Krasznába ömlő *Zilah-patak* nevét és a *Zilah* városnevet ismeretlen eredetűnek minősítette. — A FNESz.-ben (720) *Zilah* eredetét ismeretlennek tartottam, de „Vö. talán mégis” alapon felvettem egy cseh és egy ukrán (hucul) személynévvél való összekapcsolás lehetőségét. — Kálmán Béla (MNY. 75: 305) értesülései szerint a város neve „az őslakosok nyelvében *Szilaj* volt még századunk első felében is.” Ebből és a *Szilágy* tájnévből kiindulva *Zilah* alapszavát a *szil* fanévben keresi.

Nos, a FNESz. *Zilah* szócikkének megírása óta eltelt idő alatt egyre erősödött a meggyőződésem, hogy helyes útra léptem akkor, amikor *Zilah* előzményeként személynév után kezdtem kutatógátni. Rátaláltam ugyanis arra az ómagyar személynévre, amelyből a *Zilah* városnév kifogástalanul megfejthető. E személynév a *Szilak* [1220/1550: *Scilac*: VárReg. 27.]. Minden bizonnyal igaza van a TESz.-nek (3: 753), hogy ez a *Szilak* személynév a magyar *szilánk* régi változatából, a *szilak* főnévből alakulhatott, a *szilak* pedig nem más, mint a régi és népnyelvi *szil* 'hasít, vág' ige *-k* képzős származéka. Arra, hogy egy 'szilánk'-féle jelentésű főnévből személynév válhat, l. a *Forgács* [1336: „Nicolaus filius Nicolai dicti *Furgach*”: AnjouOkm. 3: 272; l. még Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 91] családnevet.

A *Szilak* személynévből a *Zilah* városnév szókezdő *z-*-je úgy jött létre, ahogyan a korábban *sz-*-szel kezdődő *Zaggyva*, *Zala*, *Zamárdi*, *Zelemér*, *Zenta*, *Zugló* szókezdő *z-*-je is. (L. a FNESz. megfelelő címszavait.) A szóvég alakulásmódjára pedig kitűnő magyarázatot kaptunk Szabó T. Attilától (l. fent)

A *Zilah* városnév tehát — amelyhez képest a régiségből nem igazolható *Zilah-patak* [1808: *Ziláh*: Lipszky: Rep. 2: 164] neve másodlagosnak tekintendő — a legrégebb magyar helynévadási módon keletkezett pusztá személynévből. S az alapjául szolgáló személynév ugyancsak magyar.

Kiss Lajos

Kenyeres verem

A szabadban élő ember számára nem kis gondot jelentett az élelemtárolás, hiszen szükséges volt, hogy élelme naponta kéznél legyen. Védni is kellett az időjárás viszontagságaitól éppúgy, mint a ragadozók pusztításától, vagy a rosszindulatú emberek dézsmálásától. A tárolás pedig különösen akkor jelentett súlyos gondot, ha a kint élő személyek vándorló, helyzetváltoztató foglalkozást folytattak, mint például a pásztorok.

Nem véletlen, hogy a néprajzi irodalom többször és részletesen is foglalkozott e kérdéssel a pásztorelet bemutatása során. Az Alföld széles térségein legeltető pásztorok — mint a szakirodalom viszonylag egyöntetűen megállapította — kitűnően alkalmazkodtak a helyzetváltoztató élethez, és élelmüket éppúgy, mint fontosabb felszerelésüket, vándorlásuk során magukkal vitték, elsősorban málhás állataikon, így például számaron vagy olyan speciális vontatható alkotmányon, mint amilyen a taligás szekér. Időnként még az enyhélet biztosító fonott cserényt is ezzel szállították.

A mozgatható, szállítható enyhhelyek, és tárolók alapján aztán nem is volt nehéz valamely nomád párhuzamot is felidézni és — több más hasonló tényezőtől is támogatva — e mozgatható, szállítható tárolók mögött valamely nomád előzményt elképzelni.

Csak hogy az efféle, állattartáshoz kapcsolódó élelemtárolás lényegében csak az Alföldre korlátozódott, olyan óriási határá helységek területeire, melyek helyén nem is olyan régen — így például a török előtt és a középkorban — még kisebb falvak, települések sora létezett. Ezek pusztulása után alakultak ki a végtelenül nagy határok, széles legelők, és rajtuk szaporodtak meg tömegesen a csordák és nyájak.

Nyilvánvaló, hogy korábban, amíg e területen a kisebb határá falvak éltek, nemcsak a csordák, nyájak száma lehetett kisebb, hanem a tartásmód és ehhez kapcsolódva a nyájőrző pásztorok élete is másként folyt, mint a végtelen határá térségeken. Másként kellett még az élelem őrzéséről is gondoskodni, és nem lehetett oly mértékben elszakadni a falvak népétől, azok életétől, közvetlen gondoskodásától, mint ahogy a nagy határá legelőkön a pásztorok arra kényszerültek.

De az az életforma, melyet az utóbbi századokban az alföldi pásztorkodásról rekonstruálni lehetett — s amelyet egyesek mint „ősit” szívesen vetítettek vissza egész a honfoglalásig, sőt azon túl is — tulajdonképpen az ország egész területén is ritka vagy éppen szokatlan volt. Még azokon a területeken is, ahol hatalmas mennyiségben hajtották az állatokat például a nyugati piacokra, és így táplálásukra nem kevés legelőre volt éveken át szükség. De ritkán találhatjuk meg azokat a jellegzetességeket is, amelyek a nagy térségeken legeltető pásztorok életéhez tartoztak, így például azokat az élelmiszertároló formákat, melyekkel a nagy legelőkön a zavartalan legeltetést biztosítani tudták.

Észak-Dunántúlon például a Duna mentén vezetett az az út, amelyen százezrekre terelték nyugat felé a szilaj marhákat, göbölyöket, melyeket bizonyos távolságban pihenő és etető helyek s olykor bő legelők vártak. Némely csordát hetekig, hónapokig is az út mentéhez közeli legelőkön tartották, hogy a friss fűvön gyarapodhassanak is, amíg tovább nem indítják őket. Az állatokat őrző pásztoroknak éjjel-nappal kint kellett maradniuk, és élelmüknek egy részét, elsősorban a kenyeret, meghatározott falvakból hordták ki ré-

szűkre. Mivel itt a legelők nem voltak olyan kiterjedtek, szélesek, mint az Alföldön, a legeltetéssel járó mozgáskor nem vitték magukkal, hanem a szűkebb határban tudtak kialakítani olyan biztos pontokat, melyekhez időnként, így a fő étkezések idején, de estére kelve mindenképpen visszatérhettek. Ezért aztán itt tárolták elelmükét¹, főleg a kenyeret, melyet hosszabb időre, egy-két hétre is előre megsütöttek számukra.

Az első efféle élelemtároló helynek emléke igen korai időkből maradt ránk. Komárom megyében, a megyei bizottság a szőnyi és a mocsai határ meghatározása alkalmával 1630-ban rögzítette jegyzőkönyvébe, hogy „az említett Dombhoz igyenesen Nap kelet felé, circiter egy Puska lövésnyire egyes határ volt, a' kit a Mocsaiak ell Szántottak, a'hol Csap György ez előtt circiter 40 Esztendővel Kenyérnek való vermet ássott . . .” (OL., Zichy cs.lt. 121/157).

A fentiek szerint tehát a vermet az 1590-es években ásták, mégpedig a határdomb mellett. Az utóbbiról, a verem helyéről még a későbbiekben is szó lesz, egyelőre talán érdekesebb lehet, hogy 100 év múlva — ha nem is kimutatható, hogy pontosan ugyanott, de a fenti falu körzetében és hihetőleg ugyanazon a legelőn — ugyancsak több tanú is beszámolt a kenyeres vermekről, azok elhelyezkedéséről és részben használatáról is. Az 1691-ben Szőny és Ács határainak felújítása során az egyik tanú, a komáromi 37 éves Szakál András, még csak azt vallhatta, hogy „azon Kenyeres Verem mellett — amely a határ meghatározása során igen fontos szerepet kapott — volt egy kis dombocská, de határ lett légyen-e, vagy azon veremnek földé, azt bizonyosan nem tudgya . . .” (OL., Zichy cs.lt. 121/57 et B). A mezőőrsi 60 éves Hajdu János vallomásából már többet is megtudhatunk, hiszen ő „annak előtte majd harmincz esztendőknék el folyása alatt Mocsán Lakozó Néhai Nemes Kelemen Bertát szolgálván” jól megismerhette a határt és így „tudgya nyilván, hogy akkoron az Csémi föld mellett tegnapi napon megh mutatott verem, avagy ássott Luk vagyon, mely mondatot Gulásoknak kenyértartó helyeknek, mint egy kettős formájú határnak . . .”. S mint még hozzáfűzte: „ez mellett, és azon helyen innénd az Szőnyieknek Nyolcz Száz Számig való marháik ott háltnak és délöltek . . .”. De még újabb részleteket is megtudhatunk egy harmadik tanúnak, a 42 éves nagyigmándi Gellér Istvánnak szavaiból, aki az „ez előtt való időkben” ugyancsak sokat járta a határt, és amint elmondta: „Látta szemeivel és tudgya, hogy a Tegnapi napon megh mutatott Gulyások avagy Göbölösök által (ásatott) egy kettős határ között Csémi föld táján kenyér avagy eledel tartó Verem körül ott háltnak az Szőnyi marháival és — fűzte hozzá — azt a helyet hívták Őszi Szállásnak ekkoron . . .” (Uo.).

S hogy az efféle vermek a következő századokban is léteztek, azt megtudhatjuk az 1762. jan. 8-án Ács és Harkál pusztá határainak felújítására kiküldött bizottság jegyzőkönyvéből, melyben rögzítették a helyszínt jól ismerő tanúk vallomásait. Ezek közül pl. a 70 éves hantai Horváth István elmondta, hogy „a' kettős határ a'folyó ároknak a'végiben vagyon” — hozzáfűzve ehhez a következő figyelemreméltó magyarázatot: „az egyike az Árkon tul Harkali Határ, a' másika az Árkon innénd Ács felől Ácsi határ, a'mellyben — ti. a két határdomb közti határsávbán — most is meg esmérhető gödör vagyon, melly gödörben — magyarázta a tanú — a' Pásztorok kenyereket és eledoleket tartották, ezt pedig onnénd tudgya a' Tanu — bizonyította személyes tapasztalatát —, mivel az Átsi Pásztorokkal együtt sokszor kenyerezett azon Gödörben . . .”.

Hasonlóan vallott a másik tanú, a 66 éves mocsai Nagy István is, pontosan meghatározva a gödörnek a két határ közti helyét; „A Kettős Határnak Jelei között egy bizonyos Luk, avagyis Gödör vagyon, melly Lukban az Ácsi Pásztorok kenyereket és eledoleket tartották, — majd a közvetlen tapasztalat igazolására ő is hozzáfűzte — „onnénd tudgya bizonyosan a' Tanu, mivel kinn Járó Ember volt és gyakran a'Táján meg fordult és Ácsi Pásztorok sok ézben azon Lukban, aki két határ között vagyon, hol ebidel, hol vacsorával számtalanszor jól tartották . . .” (Uo.).

A kenyeres vermek tehát majd 200 éven át nyomon kísérhetők az ácsi és környékbeli határokon. E vermek vagy földbe ástott lyukak, úgy látszik, állandóak maradtak, ahová nemcsak a pásztorok térhettek ismételt és viszonylag sűrűn vissza, hanem könnyen megtalálhatták a falusi és városi emberek is, kik a pásztorokat keresték; ezek között pl. azok, akik a kenyeret is hozták. E kenyeres verem lehetett egyébként pihenőhelyük központja is, amint az egyik tanú szavaiból is kiderül, hiszen akörül „háltak a Szőnyi marhával”. Ezért is nevezhették „azt a helyet . . . Őszi Szállásnak . . .”

Ha pedig szállás, pihenőhely volt a verem környéke, akkor valószínű, hogy ott tartották azt a felszerelést is, ami az őrzésnél éppen nem kellett. És hogy azt is, de az élelmet is kellően óvják, valószínűnek kell tartanunk, hogy a verem nem nyitott volt, hanem védte valamely tetőzet is az esőtől, szélről és az erős naptól. Elképzelhető, hogy olyanféle verem lehetett, mely a korábbi századokban időleges lakásul is szolgált. Mindenesetre nagyon egyszerű gödör, melynek fő funkciója az volt, hogy az élelmet megfelelően óvja.

De miért volt éppen a határon, pontosabban a két határdomb között a kenyeres verem? Ez ugyanis általában olyan terület, mely egyik birtokrészhez sem tartozott, hanem semleges, különálló maradt. S talán éppen ezért? A kenyeres veremnek és általában a szállásnak a határon való elhelyezése ugyanis azt jelentette, hogy a pásztorok a pihenés ideje alatt „elállták az utat” az állat előtt, ha az át akart volna menni a határon. A határvédelemnek egyik legbiztosabb módja éppen az lehetett, hogy a pásztorok maguk is a határon helyezkedtek el. Így sem az ő állatuk, sem az idegeneké nem léphette úgy át a határt, hogy azt a pásztor észre nem vette volna. Ez lehetett az egyik, a racionális ok.

De lehetett más is, mely talán ma nem is látszik ennyire ésszerűnek. S ez abban rejlik, amire már a fentiekben is utaltunk: a határdombok közti sáv semleges, független terület maradt. Ha pedig ez a rész nem tartozott egyik birtokoshoz sem, akkor annak különleges szerepe lehetett. Ahová a földi hatalmak el nem értek, ott általában a földöntúliak telepedtek meg, vagy kaptak szerepet. Valóban, a határok közti, birtokokból kieső sávhoz is egy sor hiedelem, szokás fűződött, olyan hiedelem, mely szerint e hely szent, sérthetetlen, és mint ilyen védelmet biztosított. Lehetséges, hogy a kenyeres verem helyének kiválasztásakor a határnak ez a védett jellege is közrejátszott, tehát az a hit, hogy ott a földöntúliaknak nagyobb a hatalma, és erősebb a védelme.

De ha ez a jelen esetben nem is bizonyítható, az kétségtelen, hogy e keskeny sáv a határ egyik legnyugalmasabb pontja lehetett, melyet két oldalt kölcsönösen igyekeznek óvni és háborítatlanul hagyni. Ezért is tapasztalható nem egy esetben, hogy a két határ között sűrű bozót vagy éppen erdő „megye” sarjadt még ott is, ahol a közelben másféle erdő nem is volt található. S talán az sem véletlen, hogy a határszéli sűrűkben — különösen, ha a közelben „határra támaszkodó állás, pihenőhely” is volt — gyakran ástak farkasvermeket is, melyek közel voltak az állatok állásához, s így védték is azokat, ugyanakkor olyan helyen helyezkedtek el, ahová valójában tilos volt az embereknek, állatoknak lépni, tehát viszonylag védett, biztonságos helyen.

Végso soron a kenyeres vermeket is hasonló megfontolásokból helyezhették a határra: azért, hogy közel legyenek és ugyanakkor a tilos helyen védetten, biztonságban maradhassanak.

Takács Lajos

Írmaq. A TESz. szerint az *írmaq* olyan típusú összetétel, mint pl. a *szóbeszéd*, *búbánat* stb. A fölhozott példák mellett maradva megállapíthatjuk, hogy a *szóbeszéd* egy török és egy szláv, a *búbánat* végsősoron két török, az *írmaq* pedig — amint látni fogjuk — egy török és egy finnugor szó összetapadása egy fölfokozott jelentéstartalomban.

A magyar *írmag* első tagja az *ír* az ótör. *uruy* 'seed, pip, kernel' szónak (Clauson p. 214) a hangtörténet folyamán kialakult szabályos megfelelője: *uruy* > *urū* > *īr* > *ír*. A finnugor *mag* jelentése: 'Samen, Korn; Sperma, Nachkommenschaft' (MSzFgrE.). Az ótör. *uruy* szóhoz idézett helyen Clauson is hozzáfűzi: „with mataph. extensions like: 'progeny, descendants of a common ancestor'. Vagyis az ótör. *uruy* és a finnugor *mag* egész jelentésköre azonos jelentésbővülést tükröz. — A mai török nyelvjárások *uruy* > *urū* ~ *uruk* szavának gazdag jelentéskörét Sevortjan etimológiai szótára (1: 506–6) a következőkben foglalja össze: 'rod, semja, semena, zerno, pokolenie, rebjonok, potomstvo, plemena, svadba' stb. Ehhez hozzáfűzhetjük Doerfer megjegyzését (TMEN. 469 §): „*Uruy* ist die allgemeine Bezeichnung für Nachkommenschaft”. A mai csuvasban az ótör. *uruy* szónak a várható *v*-prothesis alakjával találkozunk: *vārē* (növény) *mag* jelentésben (Paasonen: Szójegyzék 201). Jegorov csuvas etimológiai szótára (49) fölhívja a figyelmet, hogy a mai nyelvjárásokban az ótör. *uruy* szónak két hangtani variánsa él: a prothézis nélküli *āru* 'rod, plemja', a prothézis *vārē* pedig 'semja, semena' jelentésben használatos. — Ez a megállapítás számunkra kortörténeti értékű, mert fölveti a kérdést, hogy az *ír* 'Samen' mikor került nyelvünkbe: még a *v*-prothesis föllépte előtt, vagy pedig már csak kései kipsak-török jövevényszóval van dolgunk. — Az ótör. *uruy* a mongol nyelvjárásokba is behatolt. Vö. Poppe (CAJ. 1: 42): mong. *uruy* < At. *uruy* 'relatives, seeds'. Doerfer is megállapítja (CAJ. 7: 269): „Das Mongolische hat viele türkische Bezeichnungen, insbesondere solche, die die Gesellschaftsstruktur betreffen übernommen.”

Az előadottak meggyőzhettek bennünket arról, hogy *írmag* szavunk *ír* tagja semmiképpen sem függhet össze a 'kenőcs, gyökér' jelentésű, ismeretlen eredetű *ír* szóval, amint azt a TESz. lehetségesnek tartja és O. Nagy Gábor is vallja Mi fán terem? könyvében az *írmagja sem maradt* szólás magyarázatában. Viszont ő már fölfigyelt rá, hogy egy Győr megyei adat szerint előfordul a szó 'a legkedvesebb gyermek a családban' jelentésben is. — *Írmag* szavunk első följegyzése már csak 1781-ből való, ami természetesen nem jelenti azt, hogy használata ne lehetett volna sokkal korábbi is. Hogy azután a finnugor eredetű *mag* csak mint magyarázó elem csatlakozott-e a kiavulóban levő azonos jelentésű török eredetű *ír* (< *uruy*) szóhoz, vagy pedig a *szóbeszéd* féle összetételek analógiájára spontán jött létre, azt ma már nehéz lenne eldönteni.

Végül, ami az ótör. *uruy* és a magyar *ír* hangtani viszonyát illeti: az első szótagbeli labialis vokális delabializálódása nem példátlan régi török jövevényszavaink körében: *idő* < *ödeg*, *bika* < *buqa*, *im(ád)* < *um-*. Erre a sporadikus vokális megfelelésre Gombocz is utal (BTLw. 149). A vokális hosszúság összevonás eredménye.

K. Palló Margit

*Mon. Molnár József és Simon Györgyi Magyar nyelvelmékek című, 1976-os egyetemi tankönyve a 210. oldalán közli Szabó T. Attila levéltári leletét, amely egy 1589-beli udvarhelyszéki tetemrehívás jegyzőkönyve. A tankönyv a nyelvjárási jelenségek magyarázatában a következőt mondja: „A kéziratban találkozunk a *malom* szó nyelvjárási *mo : nom* alakváltozatával.” A Szómagyarázatok-ban pedig a következő megfelelést adja: *monom* = 'malom'.

A tankönyvnek ez a megállapítása nem pontos. Hogy ezt belássuk, vizsgáljuk meg a *monom* szót néhány szöveggörnyezetében.

A jegyzőkönyv két idevágó részlete így hangzik: „azert hiuattam az feliel megh newezet zemelieket az en megh holt cziganiomnak balintnak Teteme felý hogý ez elmult napokban vgý mint zent lucza azzoný nap eleöt valo kedden 1589 eztendeobe(n) ez ofuatt Peter es Jmre Jeottek az en hazamra az az *mono(m)* melle ezt az en megh holt cziganiomot vertek vagdaltak az en tulaýdon Jozagomon kiben megis holt”, illetve „ha

cziak hazamra a3 a3 *monomra* Jeóttek volnais a3ertis feieken Jo3agokon kellett volna maradniok”.

Vegyünk még más példákat is! A Magyar Leveles Tár első kötetének CCXXXVI. leveléből való részletek: „Thowaba the ke-twl es wolth thanvsagom, es enmagamba es azt ithelthem, hogj a bortwl meg walwan, job haznosab jewedelme az wrnak nem lehehne, mjnth ha beewj *mona* lenne, azert en elwethem az meg holth Domokos kowac athjafajjtl az war *monath*, es az cere zwlewth w3ja atham nekyek, mel malom olyan hath zwlewneljs job; thowaba Hordos Benedeknel es jo malom wagon, kj wramath illetj, kyth Hasagj Dyenes zwlewn cerelwen adoth wolth az poroknak, mel malomnak cjak fel ezthendejglen walo hazna es job, az zwlewnek ewrwksegenel . . . Thowaba, Mjkeffalwan wagon wramnak egj thawa, kyn egj papnak wagon alkomas *mona*, mel pap nem wram jozagaban lakjk, jowana az *monath* elwenjwnk, es az thoth meg halasethanjwnk. . . Thowaba az wj hjdnak az fajath igen wagathom az mas ember felden, merth az wram felden zwk es mezy afele fa, de amj mvkaval egj wj *monath* cynalhathwnk wona, amyvel ez veghez megen. Thowaba, Hadawerdjnel es jeles *mona* wagon wramnak, az ispijthalle wolth, amjnth erthem wagon zaz hold fewld hozaja, azerth wgan nem zolgal thewbeth mjnth egjk kjknek sem *monok*, sem fewldek, sem zwlejek nyncen, azéeth vgan penzerth zolgal, jo wona az *monath* elwenjwnk” (LevT. I. 218–9).

A CCLXXXV. levélből való részlet: „thowaba elen zokasaja wagjon : hogj akynek kedweth akar thenje, az wram *monajn* wamnekywl erwlthetj gabnajath en hjrem nekywl” (270).

Mindkét levél Kanizsán kelt 1557-ben, és mindkettőt Szele (Zeke) Jakab írta Csányi Akáciusznak. A levélbeli idézetekből félreérthetetlenül kiolvasható, hogy a *malom* szó megfelelője a **mon*. A **mon* szabályos birtokos személynag alakjai, illetve ezeknek továbbragozott formái találhatók bennük: *mona* = *malma*, *monath* = *malmát*, *monok* = *malnuk*, *monajn* = *malmain*.

Az udvarhelyszéki jegyzőkönyvben ugyanennek a **mon* szónak birtokos személynag alakja van először magában, másodszer helyhatározó raggal ellátva: *monom* = *mal-mom*, *monomra* = *malmomra*. A szövegkörnyezet itt is világosan igazolja ezt a megfelletést.

A jegyzőkönyvbeli *monom* tehát nem *malom*, hanem a **mon* szó egyes szám első személyű birtokos személynaggal ellátott alakja, vagyis *malmom*.

A tankönyv csekély pontatlansága megérthető, hiszen nem sok adatunk van a *monom*, *mona* stb. szavakra.

Kevés adatot közül a TESz. is e vonatkozásban. A *malom* címszónál szintén csak ragozott, illetve képzővel ellátott néhány **mon* származék található. Adatai pontosan a következők: 1469: ? *monos* sz. szn. (MNY 57 : 238); 1666: *ménót* gr. (MNY. 64 : 89); 18. sz.: *Mona* (Nyr. 2 : 227); 1890: *móna* (Ethn. 1 : 175); 1646/1727: *monos* [igy] *Gazdának* (OklSz).

Úgy látszik, hogy e kérdésben maga a TESz. is bizonytalan, hiszen az utolsó példában, a *malmos* gazdákat említve, a *monos* szó után *sic*-et tesz, jelezvén, hogy szerinte a szóval valami nincs rendben. Ha azonban az előbbieket alapján elfogadjuk a **mon* alap. szó létezését, akkor a *monos* ellen nem lehet kifogásunk, hiszen szabályosan képzett mel. léknév, és e minőségében szabályos jelzője a gazdának.

Külön kérdés az, hogy használatos volt-e a **mon* nominativus egyszómagában is, és ha igen, honnan, miből származott. Mindenesetre a TESz is hajlik a **mon* elfogadására, midőn ezt írja: „A *móna*-félék megszilárdult birtokos személynag alakok.”

Katonai helyesírási tanácsadó szótár. Szerkesztették: Fábíán Pál és Szemere Gyula. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 462 oldal

A szaklexikográfia legújabb nagy eredménye a közelmúltban megjelent Katonai helyesírási tanácsadó szótár (a továbbiakban KatHTSz.), amelynek szép előszavában így ír Reményi Gyula vezérőrnagy: „Ez a maga nemében első ilyen kiadvány egészen biztosan hasznos segítőtársa lesz néphadseregünk minden katonájának, tisztjének, a katonai kérdésekkel foglalkozó vagy irántuk érdeklődő polgári olvasóknak, és minden bizonnyal azoknak is, akik a nemzetközi politikai viszonyokról, a katonapolitikai helyzetről és tevékenységről szerkesztenek információkat, vagy olvassák azokat. Bízunk abban, hogy a szótár biztosítani fogja a nagy hagyományokra épülő szaknyelvünk írásbeli használatában az oly fontos egyöntetűséget.”

Örvendetes, hogy egyre gyarapodik a szaknyelvi helyesírási tanácsadó szótárak sora. 1954-ig ugyanis csak a köznyelvi helyesírás szabályozását tűzte ki célul a Magyar Tudományos Akadémia. A szaknyelvek mostohagyermekként való kezelése zűrzavarhoz vezetett: biztos fogódzó híján a köznyelvi helyesírással homlokegyenest ellentétes írásmódok keletkeztek.

A tarthatatlan állapot megszüntetésére összefogtak a különböző szaktudományok képviselői és a nyelvészek. Áldozatos munkájuk eredményeként született meg az állatnévírási szabályzat, a földrajzinév-írási szabályzat, a kémiai helyesírási szabályzat és szótár, az ásványnévírási szabályzat és szójegyzék. — Ezek sorában illeszkedik bele a KatHTSz.

A szótár jelentőségét nehéz lenne jobban megfogalmazni az előszó szerzőjénél: „E sajátos kifejezéseknek helyesen történő írása nélkülözhetetlen feltétele a katonai írásokban (parancsokban, utasításokban, intézkedésekben vagy kötetlenebb formájú szövegekben) foglalt gondolatok szabatos, félre nem érthető módon való közlésének. A szabatosság, az egyértelműség az írásbeliség egyik fő követelménye. Kiváltképp vonatkozik ez a katonai írásokra, hiszen — akár békében, akár háborúban — az írásos közlések meg nem értése vagy félreértése súlyos következményekkel járhat.”

Hadd egészítsük ki azzal, hogy ez az első olyan mű, amelynek szerzői elvszerűen és rendszert alkotva foglalkoznak a rohamosan fejlődő hadtudomány szakkifejezéseinek helyesíráásával.

A könyv értékét emeli a szerkesztők: Fábíán Pál és Szemere Gyula személye. Mindketten a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságának tagjai, s eddig is elévülhetetlen érdemeket szereztek gyakran botladozó tollunk szakértő vezetésével. A Helyesírási Bizottság egyetértésével ők gondoskodtak arról, hogy a katonai helyesírás a köznyelvivel teljesen összhangban válhasson egységessé.

A szótár anyaga megközelítően 25 000 szóra és szókapcsolatra tehető. Ezt a nagy mennyiségű szóanyagot dr. Kovács József ny. ezredes, a hadtudományok kandidátusa gyűjtötte össze, teljesebbé tételéhez hat katonai szaklektor — kandidátus, jelentős szakíró — járult hozzá.

Forrásai között bizonyosan ott van a helyesírási szabályzat, a Helyesírási tanácsadó szótár, a katonai okmányok, szabályzatok stb. egész tömege.

A nyelvész szakember számára túlságosan soknak tűnhet ez a többségében sajátosan katonai, kis részében a köznyelvben is élő szóanyag. Mégis úgy érezzük, hogy szükség van rá, hiszen a szótár nem nyelvészeknek készült, hanem eltérő képzettségű katonáknak és polgári személyeknek akar megbízható fogódzót adni.

A hadtudomány nyelve ugyanolyan gazdag a különböző módokon írandó szavakban, szóösszetételekben és -kapcsolatokban, mint a többi szaktudományé. A KatHTSz. a valóban élőket és a helyesírási szempontból gyakran problematikusokat tartalmazza. A teljességre törekvő hiábavaló igyekezet lett volna, hiszen szinte naponta születnek új fogalmak s — e fogalmak jelölésére — új szavak.

A szótár szerkesztői azonban — ugyanúgy, ahogyan a HTSz.-ban — a példák sokaságával és tipizálásával mintát, analógiát adnak a kimaradt szavak írásához. Az instrukтивitás helyes elvét a bokrosítás szolgálja, amelyről ezt olvashatjuk a tájékoztató részben: „a bokrosítás a szerkesztésnek az az eljárása, hogy igen sok címszó mellett olyan összetételek és szókapcsolatok is felsorakoznak, amelyekben az illető címszó elő- vagy utótagként szerepel. A bokrok anyagát külön címszóként általában már nem tartalmazza a szótár, ezért a keresett alakulat gyakran nem a megfelelő betűrendi helyen, hanem az utótag bokrában található. (A *törzsbeli tiszt* kapcsolat például a *tiszt* címszó bokrában.) A bokrosítás igazi haszna akkor jelentkezik, amikor a keresett alakulat nem fordul elő sem az előtagnál, sem az utóagnál. Bokruk anyaga azonban ilyenkor is eligazíthat az írásmód dolgában. (Az *utász törzsrőrmester* kapcsolat például nem szerepel sem az *utász*, sem a *törzsrőrmester* címszónál. A *törzsrőrmester* címszó bokrában azonban megtaláljuk a *rendőr törzsrőrmester* és a *híradó törzsrőrmester* kapcsolatot, s ezek világosan mutatják, hogy az *utász törzsrőrmester* kapcsolatot is két szóba kell írni.”

A szótár megadja az idegen szavak kiejtését: „*Adams-féle revolver* (e.: adamsz . . .)”; a kevésbé ismert szavak magyar megfelelőjét: „*trál* (aknataposó)”; az egybe- és a különírt szavak jelentéskülönbségét: „*adalék anyag* (adalékul szolgáló anyag; de: *adalékanyag* az adalék anyaga)”; a kifejezések rövidítését: „*halálos dózis*; rövid.: LD”; azt, hogy a szó régies: „*trénkatona* (rég.)” vagy hadtörténelmi: „*keresztes vitéz* (tört.)” stb.

A KatHTSz. is, mint minden ilyen szótár, tanácsadó jellegű. A katonai helyesírási egységesítése érdekében azonban tanácsos követni. Esetleges fogyatékoságai, következetlenségei a gyakorlattal való szembesítéskor derülhetnek ki.

A korszerű tartalmat korszerű köntösben adta ki a Zrínyi Katonai Kiadó: a nem hivalkodó, szürke színű, kemény borítólapok között jó minőségű fehér papíron sorakoznak a kitűnően olvasható szavak.

Polónyi Szilárd

Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz.) Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 76 oldal (Nyelvtudományi Értekezések 103. sz.)

Az Új Magyar Lexikon kiegészítő kötete szerint (1972.) Mihályi közös tanácsú község Győr-Sopron megye csornai járásában 1490 lakossal (7: 283). Az Árpád-kori magyar településnek hajdan mint a soproni vár tartozékának fontos szerepe volt a Rábaköz védelmében. Földrajzi helyzete, jó termőföldje miatt jómódú mezőváros volt, különösen állattenyésztéséről híres. Kereskedelmi jelentőségét jól tükrözi zsidó polgárságának a lakosság számához viszonyított nagy száma; zsinagógájuk is volt. Kastélya és több barokk épülete, szobra műemlék. Mai nevezetességét a szénsavgyártás adja.

Mihályi nyelve alapján Rábaköz nyelve is, Rábaközé pedig a dunántúli nyelvjárás egyik változata. Jellemzi a nyílt *e* és a zárt *ē* megkülönböztetése, az *i*, *u*, *ü* hangok rövid ejtése, az *ó*, *ő*, *é* diftongizációja (*uó*, *uő*, *ie*), az *-l* igeképző előtti *o*, *ö*, *e* helyén *u*, *ü*, *ü* használata. Érdekessége bizonyos fokú *i*-zés a köznyelvi *é* helyén és *ö*-zés más nyelvjárások *ē*-je helyén. Mássalhangzórendszerének sajátossága a szótagzáró *l* gyakori kiesése, az *ly*-nak *l*-ként ejtése. Alaktani jellegzetessége, hogy bizonyos egyes szám 3. személyű igealakok (a kijelentő mód, múlt idő és a felszólító mód a tárgyas ragozásban, a föltételes mód, jelen idő az alanyi ragozásban) hármas alakú: pl. *kapta*, *ēttē*, *ütöttō*; *kaptya*, *ēgyē*, *üssō*; *kapna*, *ēnnē*, *ütnō*; valamint az egy birtokra utaló egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyrag, pl. *hasa*, *kezē*, *fülō*; *hasok*, *kezek*, *fülök* (10).

A falu szülötte, Kiss Jenő 1969 és 1975 között nyaranta három hónapot töltött otthon, s eleinte megfigyeléssel, utóbb rákérdezéssel is összegyűjtötte a nyelvjárásának nyelvtanát és mintegy melléktermékként a tájszavait. Nem törekedett a teljes szókincs összegyűjtésére, hanem csupán a köznyelvtől alakilag, jelentésánál vagy mindkét szempontból különböző szavakat állította össze szógyűjteményében. A dolog természetéből következően csak a pozitív eltéréseket tartalmazza szójegyzéke; a negatív különbséget (tehát a nyelvjárásból hiányzó, a köz- és irodalmi nyelvben meglevő szavakat) nem.

A kis tájszótárt lapozgatva a más nyelvjárást beszélő egy-egy szónál meg-megáll. Vajon az *állogat* valóban hosszú *l*-lel ejtődik? Nekem az a tapasztalatom, hogy általános népnyelvi sajátosság a rövid *l*-lel való ejtés. Az ÚMTSz. vegyesen közli mind a kettőt (*álligat*, *álligat*; *állogat*, *álogat*), de azt hiszem, csak a köznyelvi írásmód megszokottságából eredő hibás lejegyzés miatt. A *bagdadoz* egészen különös: Tömörkénytől ismerem a szót, de jelentése mindenütt 'akadozva beszél v. olvas' (ÚMTSz.); Mihályiban vajon valóban 'le-lehajol' jelentésű volna? Minket gyermekkorunkban *kerítésmagért* küldtek a boltba; Mihályiban *biciglimagért*; az ÚMTSz. ezt sem ismeri. A dunántúli *böszme* a Tiszántúl *buszma* (ÚMTSz.). Sehol nem látom, hogy a *buci* 'a kisfiú penise' jelentésben ismeretes volna, de a mihályi értelmezésnek megvan a szemléleti alapja a mindjárt utána következő *bucinudliban* ('krumplinudli'). Érdekes viszont, hogy a hasonló szemléleti alapú *bögyörő*, *bögyöllő* stb. Mihályiban nem használatos.

A példamondatok is jelzik, hogy nem elég szabatos a *csetresz* meghatározása ('hasztalan, értéktelen [porcellán] kicsi edény, dísztárgy'). Nem véletlen, hogy mind a két példamondat a szónak 'mosatlan edény' jelentését erősíti meg. Úgy vélem, Mihályiban is ez lehet a (fő) jelentése, ahogy országszerte (ÚMTSz.).

Föltűnően sok a német eredetű „tájszó”; nemcsak a közös-hadseregbeli emlékek szókincse, hanem az aránylag szintén nagy számú mesterségbeli szó. Aligha tévedek, ha föltételezem, hogy ez a gyűjtő édesapjának és nagyapjának foglalkozásával függ össze: „A legtöbb kihalt szó apám közlése. Ennek az ő nyelvi érzékenységén kívül elsősorban az az oka, hogy nagyapám és apám cipészműhelyébe — főként téli estéken — mindig mentek beszélgetni idős parasztemberek, akik a régi világról, fiatalkori élményeiről meséltek előszeretettel” (7). Ez nemcsak a kihalt szavak jellegére, hanem a még élőkre is hatással lehetett.

Kiss Jenő az Értelmező Kéziszótárt használta föl a köznyelvi szavaktól való megkülönböztetésre (7). De ebben nem volt elég következetes. Mert pl. a *dirndliruha*, amelyet ő kihaltként jelez, szerepel az ÉKsz.-ben. Kétségtelenül nincs benne viszont a *dava* és a *dava*oz, meg a *karasó*; ezek nyilván legújabb gyarapodásai a mihályi nyelvnek. De a *devojka* alighanem ismét a monarchiabeli katonaságot, a szerbiai, boszniai katonaság emléke; szerb-horvát szó azonos jelentésben.

Kár, hogy Kiss Jenő gyakran megelégszik az ilyen jelentésmeghatározással: *delizsánsz* + *délizsánc* fn. 'egy fajta kocsi'. A ÉKsz. meghatározása: lófogatú, személyszállító

postakocsi. Még inkább szükség lett volna a szintén kihalt *jukkër* ('egy fajta úri kocsi') meghatározására. A szó és a tárgy egységének elve azt követeli, hogy az ilyen szavak jelentését, néprajzi hátterét tömören megfogalmazva örökítsük át az utókorra. Pl. *níméthárom* 'egy fajta gyermekjáték'. Hasznos volna tudnunk a játék lényegét, mert bizonyára világot vetne e különös összetétel elemeinek (*német* és *három*) eredetére is.

Számomra meglepetés az *ē* határozószó 'nem' jelentésben. Különösen furcsa, hogy miképpen élhet ez a mai nyelvben is, amikor — a példamondat bizonyossága szerint — félreérthető, sőt ellentétes értelmezést is tartalmazhat. *Ēgyüssz?* Erre a felelet: *Ē, hogyam mēnnik, mikor annyi dūgom van ithonn is.* Az *Ē* először a kérdésben is szereplő igekötőnek megismétléseként, tehát igenlően érthető; csak a következő, megokoló mondatból derül ki tagadó értelme.

A *fejshi* nem szerepel szócikk alakjában, de az *eset* alatt szereplő példamondatokban kétszer is. Mint alak szerinti tájshó, helye lett volna önállóan is. Számomra ismét föltűnő, hogy — ha helyesek a példamondatok — az *i*-je nem rövid, mint a dunántúli ejtés szerint váránk: *esettyē van a fejshínék.* Föltételezem, hogy ez csak a birtokos esetben van így, az alapszóban rövid. Csodálnám, ha a *fakutya* csak a szólásban élne, és a mihályiak már nem ismernék 'csizmahúzó' jelentését. A német nyelvterület közelségét jelzi az igen jelentésű *ja*, sőt *jaja* tájshóként való szereplése. Különös gondolatársítás eredménye lehet a *káv'ház* 'árnyékszék' jelentése. Nagyon érdekes a *kina* 'kínálás' értelmezése: elvonás a *kínál* alakból (vö. *feke* 'fekély'; elvonás a *fekélye* ~ *fekéje* alakból. Szögreg).

Kiss Jenő megadja a *kommenció* gazdaságtörténeti adatait. Csakhogy ez aligha volt egyszersmindenkorra adva, hanem időről időre változott. Meg kellett volna tehát írnia, hogy adatai mely évrre, évtizedre vonatkoznak.

Érdekes a *lefetyel* mélyhangú párja (*lafatyol*). Különös, hogy a pirítós (*piritus*) nem zsírban pirított kenyér, hanem a metélt tészta lesült része. Vajon akkor hogy nevezik Mihályiban a pirított kenyeret? Alig hiszem, hogy ne ismernék. A *potēnta* is jellemző elvonás (*potentát*) eredménye. Az általánosan ismert *kutrica* (ÉKsz.) itt *putrica*. Azt kell gondolnom, hogy Kiss Jenő nem is ismeri az általánosabb változatot, ezért a szócikkben köznyelviként is a mihályi szót használta, holott célszerű lett volna a szócikket a *kutrica* betűrendi helyén adnia, a *putricáról* csak utalni. Kétlem, hogy a *rozetta* Mihályiban 'rangjelzést mutató sáv' volna; valószínűleg ott is stilizált rózsához hasonló (csillagot pótló) rangjelzés (ÉKsz.). Címző a *sógorostól megy* (jelentése kissé drasztikus, s mivel nem fontos, nem idézem). Ez irodalmi forma volna. Csakhogy nyelvünkben nincs *-stól*, *-stól* képző, hanem csak *-stul*, *-stül*. Elég baj, hogy irodalmi finomkodók ilyet terjesztenek; nyelvészeti műben ne adjunk tápot ehhez. A *szuktilis* (mihályi ejtés szerint *szuptílos* vagy *szuktilos*) alighanem a *subtilis*, magyarosan *szubtilis* népivé vált változata. *Szuktilis* tehát nincs; a szócikk élére a *szubtilis* való. Meglepő ez a deákos műveltségre valló szó, mint ahogy a *tiránus* 'parancsolgató, durva, szekáló természetű (ember)' is. Csodálom, hogy a *vécépucló* Mihályiban nem *vécépucló* (mint a népnyelvben általában). Meglep az *ő*-zés olyan erőssége, mint a *veszteg* címző példamondatában az *ölöget* ('eleget'); ez még a szegedi népnyelvben is csak *öleget* formában hangzik (SzegSz.). Szintúgy az *ü*-zésnek néhány példája (*vüsel* 'visel'; *vüsz* 'visz'). Általános népnyelvi jelenség a szőeleji z elmaradása a *zaeskó*, *zászló* stb. szavakban.

Kiss Jenő a szülőfalujának és adatközlőinek ajánlott, Babits- és Illyés-idézetekkel kezdett szorgalmas munkájának bevezetésében gyűjtésének történetét és módszertani gondjait adja elő, ismerteti a nyelvjárás sajátosságait, szótára szócikkeinek szerkezetét, Mihályi vázlatos történetét, majd a községről eddig megjelent nyelvi adatok bibliográfiáját közli. Függelékül faluesőfólokat, időjósításokat, szólásokat, szentenciákat és lucázó rigmusokat sorakoztat föl. Nekem föltűnt, hogy Mihályiban az este jöttét azzal a szemléletes képpel fejezik ki: *lühúzzák a napot a himodíjak.* (Himód Mihályitól nyugatra eső

község.) Tömörkény írásaiban gyakran előfordul az ellenkezője: a szegediek a napfölkeltéről mondták, hogy *csákyújúkkal föltolják a napot Tápé felől a tótok* (ti. a Tiszán tutajon lefelé ereszkedő szlovákok, ruszinok). (Tömörkény István összegyűjtött művei 2: 86, 253, 4: 86, 269, 5: 431, 6: 377, 7: 330.)

A falucsüfölok közt olvasom a Vas megyei Mesteriről: ha valami jól ég, azt mondják a mihályiak: *úgy íg, mim Mestëribe a lutkatroc*.

Ezt nem tudtam megfejteni: a *lutkatroc* ugyanis hiányzik a szótárból.

Péter László

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. szám. Kaposvár, 1978. 208 oldal

A tudományok világában mindig is jelen volt, korunkban pedig különös élességgel vetődik fel a szakosodás (specializálódás) és a szakmaköziség (komplexitás, interdiszciplinaritás) dialektikus ellentmondásossága. Mert amennyire nélkülözhetetlen, hogy a részletek alapos vizsgálatára is sor kerüljön, legalább annyira igényeljük azt is, hogy lássuk a rokon területek összefüggéseit, és kölcsönösen hasznosíthassuk a különféle tudományágak művelőitől feltárt anyagokat. Ez utóbbi tekintetben azonban (minden buzdítás, tömérdék nyilatkozat és számos határozat ellenére) erősen el vagyunk maradva a kíváncsok vagy legalábbis kielégítő állapottól: a csak egy szempontra figyelő kutatások aránytalanul nagyobb tömegűek, mint a tudományköziség követelményeire is ügyelő tanulmányok, könyvek, közlemények. Ezért kell örömmel üdvözölni nyelvészeti folyóiratban is Takács Lajos munkáját, a *A Kis-Balaton és környékét*, annak szép példáját, hogyan ötvöződhet egységes egészzé földrajz, történelem; néprajz, mezőgazdaság-tudomány és nyelvészet. Amiként ez a valóságban is van, hiszen a táj, a rajta termő és termesztendő növények, az ott élő és tenyésztendő állatok, a hasznosítható anyagok meghatározzák az emberek életmódját, tevékenységüknek lehetőségeit, a különféle munkákhoz használt szerszámokat, a közlekedés eszközeit. A szokások mindezt tükrözi, s ennek révén válik Takács Lajosnak szorosabban véve néprajzi érdekű könyve a magyar nyelvtudomány számára is fontossá.

Így például a berki pásztorok hajlékairól szólva Takács bemutatja az elnevezésekből is kitűnő változatos típusokat: „Mivel a kunyhó földjét, ha lehetett, kb. 1 m-nyire kimélyítették, az ilyen építményt *földkunyhó*-nak mondták. De elnevezései közt szerepel a *putri*, *gunyesz* vagy *guygesz* is. Mivel fedelük többnyire nádból készült, nevük is ennek megfelelően: *nádputri*. De előfordult, hogy a fal oldalt vagy előlről téglából készült, illetve a nádborításon belül téglafalat is húztak, és akkor *téglaputri* volt a neve.” (I.m. 77.) — A sás és hasznosítása c. fejezet (133—44), mint a többi is, gazdag nyelvi adatokban: *zanóc*, *zemet* 'vízi növényzet'; *zanócos hely*, *límpós terület* 'vízi növények borította hely'; *pöse* 'fekete lő'; *kányacseresznye*, *menyéasszony-szőlő*, *vízimáva*, *mávavirág*, *disznótüske*, *bürök*, *üröm* (gazfűvek); *csíksás*, *metélősás*, *fehértövű sás*, *pirostövű sás* (sásfajták); *matuka*, *bicske*, *nyíró bicske*, *kacér*, *olasz sarló*, *gyalázka*, *nádvágó*, *sásvágó*, *sásszedő*, *tüskeszedő* (vágóeszközök); stb.

Igen nagy gondot fordít Takács szavainak, fogalmainak pontos értelmezésére, az egyes terminus technicusok közti finom különbségek megvilágítására, a szójelentéseknek idő jártával történő megváltozására. Erre a törekvésére számos példát lehetne idézni (a pásztorok hajlékainak megnevezéseit itt is említhetném), de meg kell elégedni néhány további jellemző eset felhozásával. Ilyen a *komp* és a *kötött hajó* elnevezések elemzése

(vö. 28), a *zsombékolás*-nak és szerszámainak leírása (vö. 165–72), a *vadász* szó 'erdőőr, erdőmester' jelentésének bizonyítása (vö. 115–6).

Bár a szerzőnek nem elsőrendű célja az etimologizálás, sok esetben erre is sort kerít. A gyakoribbak a rövid, értelmező szándékú szóeredet-magyarázatok, amilyen pl. a *mór*-ból való építkezés eredetének felvillantása: „A *mór*, mely a német *Mauer* közvetítésével a latin *murus*-ig vezethető vissza, sárból, agyagból való építkezést jelent” (111). Nem ritkák azonban a hosszabb lélegzetű fejtegetések sem; könyvének utolsó fejezetében (a Terminológiai kérdések címűben) pedig Takács elsősorban szófejtéssel foglalkozik (*előfű*, *öregfű*, *aggfű*, *szüleség* stb.). Ezek közül a legfigyelemreméltóbb a Nyugat-Dunántúlon a 17. sz.-tól adatolható *szüleség* szó jelentésének elemzése (vö. 184–9). Takács azon a nézeten van, hogy a szó a *szülő* (= *anya*) szóból származik, s a *-ség* gyűjtőnévképzővel bővülve eredetileg azt a füvet jelentette, amelyből a takarmány vagy széna készült, később pedig (metonimikus jelentésváltozással) 'mindenféle száraz takarmány, széna' értelmű lett. Az effajta szénaelnevezésre több kaukázusi és török nyelvből is analógiákat hoz.

A Kis-Balaton és környéke elsősorban történeti jellegű monográfia. Takács Lajos (könyve műfájának megfelelően) bőven idéz adatokat a vizsgált területre vonatkozó levéltári anyagokból. Ezek a citátumok mind nyelvjárástörténeti, mind pedig irodalmi-nyelv-történeti szempontból nagy értékű dokumentumok: híven mutatják a magyar írásbeliségnek a szépirodalmi nyelvtől távolabb eső területein (gazdasági iratokban, kérelmekben, panaszokban, záloglevelekben stb.) a nyelvjárásoknak egykorú állapotát és az irodalmi nyelvi normával való keveredését, küzdelmét. — Helynévkutatóink figyelmére is érdemes a monográfia: az említett (főként az 1750 és 1850 közötti időszakból származó) iratok számos régi helynevet tartalmaznak.

Takács Lajos esetében természetesen korántsem véletlen, nem egyszeri alkalom, hogy munkája nyelvészeti szempontból is oly mértékben méltányolandó, ahogyan erre a fentiekben kísérletet tettem. Minden írása azt bizonyítja, hogy a szó eredeti értelmében etnográfus, néprajzos ő, vagyis számára az ember, a nép a legfontosabb. S mert ezt így érzi, magától értetődően vizsgálja, vallatja mindig (ebben a munkájában is sikeresen) legemberibb tulajdonukat, nyelvünket.

Fábián Pál

Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 226 oldal

Az állathívogatók és terelők az emberiség ősi szókincséhez tartoznak, amelyek együtt vándorolnak az emberrel, a pásztorokkal, az állatkereskedőkkel, s hihetetlenül szívósan évezredek át fennmaradnak. Minderről részletesen írt Thomas D. (*Animal Call-Words; a Study of Human Migration*. Carmarthen, 1939) és Hubschmid J. (*Haustiernamen und Lockrufe als Zeugen vorhistorischer Sprach- und Kulturbewegungen*. Vox Romanica, 14. 1954. 184–203). Kifejtik, hogy a hívogató és terelő szavak sorában preindoeurópaiak is vannak. Azt is tudjuk, hogy számos állatnév a terelő és hívogató szavakból keletkezett (Bárczi G.: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, 1958. 33–6; Rohlf G.: *Über Hacken und Böcke*, ZRPh. 45: 662–75, 46: 763–64, 48: 436–7, Lockruf und Wortschöpfung, ZFSL. 49: 103–15), amire több utalás történik a TESz.-ben is (*boci*, *cica*, *csacsi*, *csibe*, *csikó*, *kacsa*, *koca*, *kutya*, *réce*, *ruca*, l. még Magyar Néprajzi Lexikon, Földes L. tartalmasszóciikkét: állathívogató). Középkor-Európából és a Balkánról eddig tudomásom szerint csak a bolgár terelő és hívószavakat dolgozták fel (Vakarelski Chr.: *Izrazi za primamvene i otpaždane na někoi domašni životni*. Sofia, 1937).

A magyar nyelvtudományban az állathívogatók és -terelők rendszeres gyűjtésére, az egyes típusok földrajzi határainak a megállapítására már Gombocz Z. felhívta a figyelmet (MNy. 7: 357), de eddig csak szórványos közlések jelentek meg. Az első monografikus igényű munka Balogh Lajos és Király Lajos könyve, amely címének megfelelően az állatfajtákra, az állatok életkorára, nemére, csoportjára, egyedi tulajdonságaira, szaporodására, az igazított állatok elnevezésére, a gyermeknyelvi becenevekre, az állathívogatókra és -terelőkre vonatkozó somogyi népnyelvi anyagot tartalmazza.

A terminológiákat állatfajták szerint csoportosítják, s a legfontosabbakat térképeken is rögzítik. A könyv egyik tanulságos fejezete a kommunikációs problémákat tárgyalja. Balogh Lajos kifejti, hogy ember és állat közötti kapcsolatnál az ember törekszik az állatok jelrendszerének átvételére, amely történhet hangutánzással, de az ember az állatok gyakori hangjeleit saját fonetikai rendszerével kiejthető szavakká formálja át (pl. *pitty*, *pizsi*). A terelő és hívogató szavakban gyakori az állatok közlésmódjának sajátossága, az elemismétlés (pl. *tup-tup-tup*). Utánozza az ember az állati hang dallamát és hanglejtését. A terelő, űző és hívó szavakról Balogh Lajos figyelmet érdemlően állapítja meg, hogy „a dallam és szöveg mellett gyakran lábdobbanás, fenyegető kézmozdulat, ütlegetés, ostorcsattogtatás, a gyepől megrántása is egyértelművé teszi a jelzés felfogását. Éppen ezért a hívogatók és terelők jelelemeit úgy foghatjuk fel, hogy azok az emberi nyelv rendszerében önálló jelentéstartalmú nyelvi jelek, de az állatok nem e jelek jelentését fogják fel, nem a kimondott szavakat értik meg, hanem az elhangzó megnyilatkozás egészét. Azért figyelnek fel a komplex jelzésekre, mert az élettapasztalat, az interakciók gyakori megismétlődése során kialakul bennük valamiféle reflexszerű reagálás az efféle hangjelekre.” Úgy tűnik, hogy az emberszabású majmokkal folytatott kísérletek már a jelek, kézmozdulatok magasabb szinten való felfogásáról, visszajelzéséről is tanúskodnak, amiről J. van Lawick-Goodall győz meg bennünket.

A könyv gazdag anyaga arra figyelmeztet, hogy fontos lenne egy-egy szócsoporthoz a magyar népterület egészen feldolgozni, mert terelő és hívó szavaink sorában etnikai-táji különbségek is rejlenek. Feltűnő, hogy Somogyban a *prrr* és változatai csak a galam-bok riasztó szavai sorában bukkannak fel, míg kárpáti területeken, sőt Európa-szerte a *prrr* és változatai (pl. mezősegi magyar *brr-nye*, román *bri*, orosz *barbar*, ukrán *byr*, katalán *brrrr*, délolasz *buria*) a juhok terelő és hívó szava. Valószínűleg ezzel függ össze az ószláv *baran* 'kos, bány' is, amely eredetileg nem indoeurópai terminológia (Hub-schmid i.m. 195., Vasmer M. I. 53–4). A *prrr* és társairól különben Moszyński K. már 1929-ben a következőket írta (Kultura ludowa Słowian, I. Kraków 1929. 119–20): — a juhok hívogatásával kapcsolatban érdekes az ajak remegtetésével képzett hang, amely többé-kevésbé így hangzik: *pr*, *ptru*, *tpu* stb. A hívogatásnak ez a módja nagyon elterjedt Bulgáriában, a Balkán félsziget északnyugati részén és a Kárpátokban. Emellett megtaláljuk Észak-Mazóvia egyes vidékein, a Notec folyó középső vidékén, valamint a malborki területen. Hasonló, de zöngés mássalhangzóval kezdődő hívó szavakat (*brr*) ismernek egyes szerb-horvát vidékeken, valamint német területen stb. Különböző orosz vidékeken, Dél-Litvániában, Lettországbán, a Volga menti finnugor népeknel, a baskíroknál hasonló kifejezéssel hívják a teheneket (*tpřuška*, *tpřuka*, *tpu* stb.). A terelő, hívó szó bolgár változata (*ptr*, *přt*, *přut* stb.).

Ezekkel a kitérésekkel csak alá szerettem volna húzni Balogh Lajos és Király Lajos könyvének jelentőségét.

Gunda Béla

Kaarle Nordenstreng: Közlélmélet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1978. 368 oldal

Az ismeretek és a nézőpontok gyarapodásával egyre ritkább az olyan, teljes áttekintés, amely a közlés egészét választja tárgyául. Nordenstreng kísérlete természetesen szintén nem minden vonatkozást egyformán érint, de a túlsúlyos mozzanatok éppen azok, amelyeket a kommunikációkutatás új ágazatai ragadtak meg: a nyelv használatával kapcsolatos kultúrtörténeti, szociális és filozófiai ismeretek. A szerzőnek a társadalmi aspektusok iránti fogékonysága mindenekelőtt abban nyilvánkozik meg, hogy a közlést az emberi társadalmak nagyléptékű fejlődésében úgy jellemzi, mint amely a „második ipari forradalommal” bekövetkezett haladási fokon — az automatizálás közlési technikája révén — az ugrás közvetlen eszköze volt.

A közlés szerepének általános megítéléséhez hozzátartozik — és ezt Nordenstreng ugyancsak a bevezetésben hangsúlyozza — a közlés és az egyén viszonyának kérdése is. A különböző ismertett felfogások bírálatából és saját téziseiből az derül ki, hogy mivel az ember a világ dolgaihoz közvetítéssel, nevezetesen legnagyobbbrészt a nyelvi érintkezésben való közvetítéssel jut el, e viszony alapvetően meghatározza az egyén társadalmasulását. A valóság dolgai a közlés által tükröződnek az egyénben, és ezen a módon valóságghú kép alakulhat ki róluk a tudatban — mondja a szerző. (Ez az utóbbi tétele — mint ma már tudjuk — Wittgenstein felfogásának hibáját ismétli meg: valóság és valóságfeltáró közlés megfelelését ugyanis olyan egyoldalú viszonyoknak fogja fel, amelyben sem a közlőnek, sem a közlésmódnak nincs szerepe a valóság alakulásában. Ez nem így van, hiszen a nyelvi folyamatok alakulásának szabályai maguk is „képezik” a valóságot.)

„A kommunikáció alaptényezői” fejezetben a szerző maga számolja fel mechanisztikus nézetét az említett viszonyról, amikor egyértetűleg ismerteti azt a kibernetikai ihletésű emberfelfogást, amelyben az ember „nem egyszerűen a környezettől irányított passzív tanuló gép, hanem magát és a környezetét megismerő, aktív, teremő gép” (74). Az ember mint informatikus rendszer tevékenysége folyamán és fejlődéstani lépcsőfokoknak megfelelően dolgozta ki az empirikus ismeret és az elméleti ismeret két szélső pontja között az érzéletektől az észleleteken, a képzeteken stb. keresztül a fogalmakat. Ez a történetiség azonban minden részletében élő anyag is: az embernek a nyelvi kommunikációhoz minden lépcsőfoknak megfelelő eszközre mindmáig egyaránt szüksége van, az észleletre éppen úgy, akárcsak az egyszerű jelre és a fogalomra. A nyelv használatában mindegyik „összedolgozik”. Az ember nyelvi tevékenységének célja pedig végső soron egységes világkép megformálása a közvetlen tapasztalatok alapján kialakuló „vélekedések” rendezése, rendszerbefoglalása útján.

Mint látjuk, Nordenstreng elsődleges jelentőséget tulajdonít a nyelvnek az egyén önépítő folyamataiban. Ennek a megállapításnak a fontosságán mit sem változtat az, hogy a nyelv fogalma nem korlátozódik az egyén „belső világára”, minthogy eredendően társadalmi jelenségről van szó, és annak elsődleges, központi célja társadalmi funkciója: az egyének közötti kommunikációnak a kiszolgálása. Ebben a meghatározásban az a kiemelendő, hogy a nyelv két feladatát azonos rangra emeli a szerző, aminek a tömegkommunikáció hatásának tárgyalásában meghatározó fontossága van.

A fenti alapösszefüggéseket a kötetben „A kommunikációs folyamat: a nyelv mint a gondolatcsere eszköze” című terjedelmesebb fejezet követi, amelyről elég annyit mondanunk, hogy korrekt összegezése mindannak, amit a szóbeli közlés folyamatáról tudunk, helyesebben, amit föltétlenül tudnunk kell. Míg az átlagos tájékozottságú olvasónak e rész jobbára csak meglevő ismereteit frissíti föl, valóságosan új tételeket közöl a szerző az egyén (kommunikációs) tapasztalata és a társadalmi helyzete közötti kölcsönviszonyról. A kölcsönviszony meghatározó eleme az egyén tudati folyamataira ható általános

k o m m u n i k á c i ó s n y o m á s, amelyre „az jellemző, hogy elvileg teljesen egyformán irányul egy bizonyos társadalom tagja felé” (137). Az általános kommunikációs nyomás hordozója a tömegkommunikáció, amelynek tartalma az egyén közvetlen tapasztalataival ellentmondásba kerülhet. A kötet ehhez kapcsolódóan részletesen tájékoztat a kommunikáció társadalmi alapintézményeiről mint a társadalmi cserének az anyagi mellett a másik, úgynevezett kommunikációs intézményrendszeréről (iskola, művészeti és tudományos élet, vallás stb.), majd a kommunikációs folyamatok társadalmi érvényű tartalmi szféráiról, a hegemoniáról és az ideológiáról, ahogy ezek ugyanis az egyén világképét alakítani igyekeznek és alakítani tudják. Annak alátámasztására, hogy mennyire nemcsak elméleti kérdésekről van szó, hadd említem meg a kötet illusztrációs anyagát az amerikai „tudatipar” manipulációs eljárásairól, valamint ennek ellentételezéséről, a személyes tapasztalatok által létrehozott „tudatosítási folyamatokról” (vö. 172. és köv.).

E két tényező szembenállásában Nordenstreng a következő ellentmondásra mutat rá: „az uralkodó véleményléggörrel átitatott levegőt belélegezve az embernek nem nagyon áll rendelkezésére az önálló véleményalkotáshoz szükséges intellektuális anyag: nincs lehetősége a választásra. Lényegében egy és ugyanaz az anyag kínálkozik a spontán gondolkodás számára — amely a korábban elsajátított véleményt és az ezt alátámasztó információt ismétli” (188). (A szerző, aki elkötelezett finn marxista, a fenti tételt megint csak a főként tömegtájékoztatási kutatóközpontok fölméréseire alapozott adatokkal igyekszik alátámasztani, és fejtegetéseit kiterjeszti a polgári demokrácia eszményének elfogult bírálatára is.)

A kötet a továbbiakban röviden taglalja a kommunikációs technikai kérdéseit, az információ előállítását, fogyasztását és a tömegkommunikáció hatásait, végül pedig két fejezetet szentel a kommunikációkutatás történetének, illetve a kommunikáció-elmélet jelenének.

Nordenstreng munkája szakkönyv, de abból a fajtából való, amely nehézség nélkül érthető, sőt — bizonyos elfogultságai ellenére is — élvezetes olvasmány. Újdonságértéke sajátos szempontjaiban van. Amit hiányolhatunk belőle, az a szorosabb értelemben vett nyelvészeti kérdések bővebb taglalása és az aktuális nyelvi folyamatok mélyebb elemzése, vagyis a tézisek adatolása konkrét nyelvi alakulatokban.

Szende Tamás

Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez. Összeállította: Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 196 oldal

A Nyatl. 1162 térképének több mint a fele lexikai jelzetű. Ezeknek a lexikai térképlapoknak nagy részén a vizsgált fogalomnak számos, olykor több tucatnyi nyelvjárási megnevezése található. Közöttük vannak olyan ritka tájszavak is, amelyek eddigi tájszótárainkban sem lelhetők meg. De a morfológiai, valamint a fonetikai térképlapokon is előfordulnak olyan változatok, amelyeket alapos nyelvtörténeti és dialektológiai ismeretek nélkül nehéz azonosítani a térképlapok címszávaival. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nyatl. használatának megkönnyítéséhez és meggyorsításához elengedhetetlenül szükség van egy adattárszerű mutatóra.

Ez a mutató most, a Nyatl. VI. kötete után három évvel a nyelvészeknek és a rokon tudományok szakembereinek a kezébe került. A mutató összeállítói a lexikális változatok bemutatásában a teljesség elvét követték, az egyes lexémák fonológiai-fonetikai változataiból viszont kiválasztották azokat a főbb típusokat, „kulcsalakokat”, amelyek-

nek segítségével a többi, a mutatóba fel nem vett hangtani változat is viszonylag könnyen felismerhető. Ezzel az ésszerű megoldással a mutató terjedelme jelentős mértékben csökkenthető volt.

A mutatókötet szerkezete a következő. Az Előszó (7–16) felvilágosít a kötet felépítéséről, szerkesztési elveiről. A kötet gerincét alkotó betűrendes Szómutató (17–169) magában foglalja a Nyatl. címszavait, a térképlapokon található lexikális változatokat és a lexémák fonológiai-fonetikai változatainak főbb típusait, „kulcsalakjait”. A Nyelvtani mutató (172–181) az alanyi és a tárgyas igeragozásról, a névszókhöz kapcsolódó jelekről, a birtokos és a határozószói személyragozásról, valamint a névszói viszonyragozásról ad áttekintést. A Címszójegyzék (184–195) felsorolja a Nyatl. hat kötetének címszavait a térképek számozásának sorrendjében.

A mutatókötet lehetővé teszi, hogy a Nyatl. teljes szókészleti anyaga hozzáférhető legyen és bekerülhessen a magyar nyelvészeti szakirodalom vérkeringésébe. Rengeteg munkától tudja megkímélni a kutatót. Bizonyára nemcsak a Nyatl. hat kötetének a tulajdonosai fogják beszerezni, hanem mások is. Az otthoni könyvespolcon is könnyen elhelyezhető kötetből ugyanis előre ki lehet keresni a Nyatl. egy-egy térképlapjának a számát, s a térképlap számának ismeretében idővesztés nélkül meg lehet találni a kérdéses adatot valamelyik közkönyvtárunk Nyatl.-ában.

Kiss Lajos

A magyar szaknyelv kutatás bibliográfiája. Szerkesztette Csörögi István és Nagy Ferenc. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Nyelvtudományi Dolgozatok 31. Budapest, 1980. 210 oldal

Az újabb kor tudományos fejlődésének egyik fontos jellemzője az, hogy ugrás-szerűen megnőtt a publikációk száma. A régi múltira visszatekintő tudományágak szakirodalmát már jó ideje lehetetlenség egy embernek áttekinteni, de az új, induló diszciplínák is gyorsan megteremtik a maguk szakirodalmi rengetegét. Ilyen körülmények között a tájékozódást és a tudományos kutatómunkát segítő, könnyítő, gyorsító, a kutatók idejét, energiáját megtakarító szakkibibliográfiák szerepe egyre nő.

Ezek sorába tartozik a magyarországi nyelvtudomány legújabb, szerény kiállítású, fénymásolással készült, s mindössze 200 példányban közzétett, 1980 végén megjelent szakkibibliográfiája, az ismertetendő munka. Folyóiratunk széles olvasótáborában bizonyára nem kevesen vannak, akiket valamely szakma nyelvi kérdései érdekelnek. A nyelvészeknek kívül elsősorban az ő figyelmüket kívánom felhívni rövid ismertetésemben erre a hasznos összeállításra.

A szerkesztők ezt írják a bevezetőben: „A *szaknyelv* fogalmát tágan értelmeztük, s így kerültek anyagunkba a háztartási munka, a diáknyelv, a tolvajnyelv szókészletét vizsgáló munkák is. Bibliográfiánk a teljesség igényével rendszerezi és annotálja a hazai magyar nyelvészeti folyóiratokban a lapalapítástól 1975-ig megjelent szaknyelvi témájú cikkeket, a nyelvészeti kézikönyvek, tanulmánykötetek szaknyelvi vonatkozású fejezeteit és utalásait, valamint a korábban megjelent bibliográfiák, szakszótárak és szójegyzékek anyagát” (4), ezeken kívül az MTA Szaknyelvi Munkabizottságának tagjai által beküldött tanulmányjegyzékeket is. A bibliográfia három nagy fejezetre oszlik, és pedig: 1. a szaknyelvekről általában, 2. a szaknyelvek története, 3. a szaknyelvek leíró nyelvésze. Ezeken a fejezeteken belül arab számokkal (1-től 8-ig) az egyes nyelvtudományi ágazatoknak megfelelő alfejezeteket találunk (ezeket l. 5). A tájékozódást nagyban segíti a mutató, „amely szakmák, tudományágak és egyéb nyelvi rétegek szerint adja meg annak a tételnek a számát, ahol az annotáció is található” (7). Néhány címszót —

szemléltetésül — megemlítek a munkából: állattan, dokumentáció, erdészet, fésűs szakma, gyógyszerészet, informatika, jövő kutatás, konyha, méhészet, mozgalmi élet, műszaki élet és tudomány, orvostudomány, politika, sport, szénégetés, timárság, vízügy, zene.

A bibliográfia a budapesti tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszékén készült, ahol 1972-ben kezdődtek el a kollektív szaknyelvi kutatások. E munkálatok irányítója Nagy Ferenc. Ő irányította a bibliográfia anyaggyűjtését (az anyagot bölcsészhallgatók gyűjtötték) az adatok ellenőrzését, a szerkesztési munka nagy részét pedig Csörögi István végezte. A bibliográfia nem kerül a könyvkereskedésbe, megrendelni is csak az ELTE BTK magyar nyelvi tanszékein lehet. Valószínű, hogy előbb-utóbb szükség lesz egy újabb kiadásra is, hiszen a 200 példány kevés, ha a feldolgozott szakirodalom sokrétűségére s a különböző szakmájú érdeklődők bizonyára népes táborára gondolunk. (A nem nyelvész olvasók miatt említtem meg, hogy a feldolgozott források és rövidítései jegyzékét közölni kellett volna: a StuBB Phil., NyIrK. stb. ugyanis vajmi keveset mond nekik.) Ha az anyagi lehetőségek megengedik, sor kerülhet a bibliográfia bővített kiadására is. A bővítést a szerkesztők nem utolsósorban a szaknyelvek művelőitől, használóitól várják. Reméljük, nem hiába.

Kiss Jenő

Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket?

Nemrégiben angol nyelvű anyagot lektoráltam, és benne számos jellegzetesen magyaros nevű helység-, folyó- és egyéb földrajzi név szerepelt. Jómagam is számos alkalommal tépelődtem hasonló szavak esetében, mi lenne a járható, helyes fordítás. Egyébként is célszerű lenne egységes irányelveket követni, hiszen sok kiadványunk, ismertetésünk jelenik meg hazánkról, s szűkebb területemről, a vízgazdálkodásról is.

Jellemző, hogy nagy nemzetközi gyakorlattal rendelkező szakember, aki szerkesztőként is tevékenykedik, kérdésemre először a változás nélküli „fordítás” mellett tört lándzsát.

Vegyük például *Körös* folyónkat. Természetesnek találjuk, hogy két nagy folyónk a Duna és Tisza kivételével csak a határ menti vagy közös vízfolyásaink viselnek két vagy több nevet, azét, ahonnan erednek, keresztülfolynak és a magyar elnevezést. Az Osztrák – Magyar Monarchia örökségeként a német nyelvre fordításkor gazdagabb szókinész áll rendelkezésre. Ezért talán közvetlen szomszédaink nyelvi kérdéseibe ne bonyolódjunk. Más kérdés a földrajzilag nem összefüggő országok nyelve, gondoljunk itt az angolra, franciára, olaszra, spanyolra stb. Visszatérve a Körösre, milyen Köröseink is vannak? *Fehér-, Fekete-, Kettős-, Hármás-, Sebes-, Holt-Körös*. Látható, hogy kijutott a becézésből nyugtalan vízfolyásunknak. Véleményem szerint ebben az esetben e jelző jellegű előnevet mindenképpen le kell fordítani. Ez a külföldi gyakorlatnak is megfelelne, hiszen szakkikkekben, más országok kérdéseivel foglalkozva gyakran találjuk az *Alsó-* (Lower-) *Felső-* (Upper-) *Nagy-* (Great-) *Kis-* (Little-) szavakat (a magyar kifejezéseket szabadabban fordítottam).

Ezért mielőtt még részletesebb elemzésbe bocsátkoznék, a következőkben foglalnám össze javaslataimat.

1. Ne fordítsuk le az egy (egyszerű v. többtagú) szóból álló helységneveket, földrajzi kifejezéseket (*Budapest, Kecskemét, Békés, Körös, Maros, Kiskörös, Nagyszénás* stb.), kivéve, ha a szóban forgó elnevezés a fordítási nyelvben már meghonosodott (*Danube, Donau, Theiss* stb.), vagy a 2. pontban foglaltak vonatkoznak rájuk. Gondoljunk csak arra, hogy pl. *Békés* nemigen ’békés’, néha ’Viharsarkot’ jelent, *Heves* meg néha túlságosan ’csendes’.

2. Fordítsuk le azokat az egy vagy több szóból álló elnevezéseket, melyek kifejezik a földrajzi kifejezések helyzetét, tulajdonságait, méreteit (*Alföld, Kis alföld, Nagy alföld, Soroksári Duna-ág*, az utóbbinál értelemszerűen az 1. pont is érvényes). Ha ezek nem méretet vagy tulajdonságot jeleznek (*Kisvárd, Nagycenk* stb.), természetesen nem fordítjuk le őket.

3. Fordítsuk le a 2. pontban említett jelzőket minden esetben, megtartva a jelzett főnevet (*Kis-Balaton, Nagy-berek, Fehér-Körös, Holt-Körös, Felső-Tisza, Al-Duna* stb.), ha a földrajzi elnevezés (pl. *Körös* folyó) több jelzővel szerepelve más-más fogalmat jelent,

vagy két, illetve több ellentétes vagy megkülönböztető jelzős elnevezés is szerepel (*Kis-, Nagy-, Alacsony-, Magas-* stb.).

4. Nevezetes helyek, turista látnivalók stb. esetében teljes fordítás célszerű, kivéve a helységnevet, melyhez kapcsolódnak. Pl. Hortobágyi *9 lyukú híd*, Szinva *patak*, Rakaca *tározó*, Debreceni *nagyerdő* stb.

Valószínűleg e néhány gondolat több szakembert és fordítót sarkall arra, hogy elsősorban a műszaki jellegű területen tisztázzák a fordítások „magyarítási” kérdéseit.

Perényi Károly

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Szembesül. — Szőke Anna (Budapest, Batthyány Lajos u. 139.) azt írja levelében, hogy a Népszabadság 1980. január 19-i számában az első oldalon a következő mondatot olvasta: „Azonban közeleg az idő, amikor az amerikaiak azzal a kérdéssel *szembesülnek*, hogy mit jelenthet, ha a nukleáris fegyverkezést nem korlátozzák hivatalos egyezmények.”

Levéliírónk helyteleníti az idézetben előforduló *szembesül* igét s a *szembesít* eltorzításának tartja.

Mielőtt a kérdéshez érdemben hozzászólnánk, idézünk még egy példát a *szembesül*-re saját gyűjtésünkéből. Szabó Magda írónő A meráni fiú című drámájával kapcsolatban a következőket mondta a Film, Színház, Muzsika című lap munkatársának: „Amikor a tizenharmadik századi történelemmel foglalkoztam, csaknem megrémültem, mert úgy éreztem, mintha a második világháború jelenségeivel *szembesülnek*. Mintha a tatárjárás óta semmi se változott volna körülöttünk” (1980. II. 23. 7).

A *szembesül* ige valóban szokatlanul hangzik, ritkán találkozunk vele. Újabb alakulás, még értelmező szótáraink sem közlik, de kétnyelvű szótárakban sem található meg. Móránál megvan.

Ennek ellenére sem tartjuk azonban helytelennek és kerülendőnek. Nem torzulásról vagy nyelvrontásról van itt szó, hanem arról, hogy a *szembesít*-nek *szembesül* igepárja keletkezett 'szembekerül valamivel' jelentéssel. Alapszava a *szembe* határozószó, ehhez járul az *s*-sel bővült *-ül* igeképző. Hasonló alakulások: *állandósul* az *állandósít* mellett vagy a *sokasul* a *sokasít* mellett.

Ahhoz, hogy a *szembesít* igének *szembesül* párja születhetett, megvannak a nyelvi feltételek, tehát jól beleillik a rendszerbe. A már nagy számban régóta meglevő ilyen igei vagy névszói alapú igepárok szolgálhattak ugyanis hozzá mintául: *aljasul*—*aljasít*, *átlényegül*—*átlényegít*, *ferdül*—*ferdít*, *gázosul*—*gázosít*, *izesül*—*izesít*, *perdül*—*perdít*, *részesül*—*részesít*, *zúdul*—*zúdít*, és még hosszan sorolhatnánk tovább.

R. L. G.

Sült paraszt. — Dr. Nagy László (Csabdi) a *sült paraszt* kifejezésről érdeklődik.

A *sült paraszt* kifejezés igen régóta él nyelvünkben. Ilyefalvi István 1597-ben megjelent: Jephtha históriája című művében *sült paraszt elmé*-ről írt. Pázmány Péternek nem sokkal később kiadott Prédikációiban pedig ez olvasható: „Vallyon *sült paraszt* nevet nem viselne-e, a ki tsinyossabb köntösébe nem öltöznék, mikor királyát fogadgya.” Comenius (Janua lingua Latinae. . . Kolozsvár, 1673.) szintén használja ezt a kifejezést: „A *sült parasztok* az emberi társaságnak keveset használnak.”

Az ekkorra már szólássá merevedett jelzős szerkezet természetesen ennél sokkal régebbi eredetű lehet, s mint Csefkó Gyula Szállóigék, szólásmódok című, 1930-ban megjelent tanulmányában kimutatta, a régi konyha nyelvéből való. Kialakulását a következőképpen képzeli el: A pecsenye sütése, különösen a nyárson vagy roston sültéké mindig is bizonyos szakértelmet kívánt. Nagyon kell ügyelni arra, hogy a hús szépen, egyenletesen, kifogástalanul süljön. Régi szakácskönyvekben gyakoriak az erre vonatkozó utasítások: „vigyázás kell hozzá, meg se égjen, sületlen se maradjon”. Az ilyen gonddal készült, tehát egészen hibátlanul süített húsról méltán mondhatták, hogy *jól sült*. És mivel a *jól sült* hús vagy pecsenye a lehető legtökéletesebb volt a maga nemében, könnyen átvihették a nevét egyéb tökéletességek megjelölésére is. Sajátságos azonban, hogy a gasztronómiai tekintetben tökéletesen jót a morális szempontból igencsak kifogásolhatónak gúnyos elnevezésére használták. A *jól sült* a konyha nyelvén annyit mint 'jól sikerült, tökéletes', de emberről mondva 'rossz, haszontalan, semmirevaló' a jelentése. Ilyenféle pejoratív használatról tanúskodik sok régi adat, hogy csak egyet említsünk: „Öszve gyűltek most az *iol sülték*: amphycionum concessus” (1598., Baronyai Decsi János: Adagiorum. .).

Ebből az eredetileg 'sikerült, tökéletes' jelentésű, de az utóbbi példában gúnyosan használt *jól* (vagy *jó*) *sült* kapcsolatból vált ki a 'totus, merus; ganz, rein' értelmű *sült* múlt idejű melléknévi igenév, s a régi nyelvben számos fő- és melléknévünk előtt szerepelt nyomatékosító jelzőül: *sült vak*, *sült pogány*, *sült számár*, *sült mese*, *sült rossz* (egészen rossz), *sült boszorkány* (valódi, tökéletes, igazi boszorkány), *sült balgatagság* és a *sült paraszt*, azaz tiszta, merő valóságos paraszt, tehát goromba, műveletlen ember. Így magyarázza Kőrösi Sándor is a Magyar Nyelvőr 48. évfolyamában, a 144. lapon. Érdekes analógiául felhozza még, hogy az olaszban is megvan a *cotto* 'főtt, sült' szónak ez az 'egész, teljes, tiszta, valódi' jelentése: *cotto innamorato* (fülig szerelmes), *cotto ubbriaco* (holt részeg).

Ma is él a szólás ebben a rosszálló jelentésben. A magyar nyelv értelmező szótára egy Móricz Zsigmond műveiből vett idézettel közli: „Lenézte a *sült parasztokat*, akik ott-hon száradnak, és bötűt se tudnak vetni.”

Talán érdemes még megemlíteni, hogy magának a *sül*, illetőleg a *süt* igének is volt az előbb idézetekhez közel álló jelentése. Bornemisza (1584.) a *sül* (valaki valamiben sül) igét így értelmezi: 'nem kívánatos, szégyenletes állapotban megreked'. Czeglédi István (1649.) szerint: *süt*: 'okozza, hogy valami szégyenletes, nem kívánatos állapotban megrekedjen; stecken lassen, Blamage verursachen'. Ugyanez az ige Kazinczy Levelezésében (1891.) ezt jelenti: erőltetetten, ügyetlenül szövegez.

R. L. G.

Tessék szíves lenni. Gulácsi Emma levélírónk — Munkács, Béke u. 133. — kedvesnek találja az így bevezetett kérést. Hogyan alakult ki és körülbelül mióta élünk vele?

Ami kérdését illeti, a *tessék szíves (lenni)* udvarias kérésformula viszonylag újabb alakulás nyelvünkben. Csak a XIX. század óta használatos.

1716-ban jegyezték le először a *tessék* igealakot, amely a *tetszik* ige elavult *titik* előzményének a felszólító módú, egyes számú 3. személyű formája. A *szíves* melléknév sem nagyon sokkal régebben bővült a ma szokásos 'kedves, készséges, jószívű' jelentésekkel, a régi nyelvben 'bátor' volt a *szíves ember*. Zrínyinél még ezt olvassuk: „Mint az oroszslány ordítás, úgy meg-rettenti a *szíves embert*-is a király haragja.” Vagy: „Delimán mint *szíves oroszslán* sok vadászt erőben ha lát, nem fut, haraggal előttök mégyon.”

A XVIII. században ilyen kifejezésekre bukkanhatunk: „Tessék leülni az Úrnak”; „Tessék meghalgatni a regveli éneket”; Tessék bejönni”. Az ilyen típusú kifejezések bővül-

tek azután a következő században felbukkanó *legyen szíves* (*legyen kegyes*) udvarias felszólítással.

Az udvariassági kifejezések történetét, keletkezésük hátterét is vizsgálva, Kertész Manó: Szállók az Úrnak című munkájában írta meg. Mint műve alcímében — Az udvarias magyar beszéd története — jelzi, még sok ilyenféle, ma már homályos szólás eredetét kutatta fel.

R. L. G.

Hamad. Dr. Horváth Imre — Pécs, Perczel u. 21., 7621 — írja: Földrajzinév-gyűjtők munkájuk során gyakran találkoznak látszólag értelmetlen helymegjelölő elnevezésekkel. A helybeli adatközlők — bár szinte naponta használják őket — nem mindig tudják megmagyarázni eredetüket, különösen akkor nem, ha semmi tárgyi emlék nem utal rájuk. Ez történt a dunántúli *Hamad*, *Hamadi* határ-, ill. dűlőnevek gyűjtésekor is. Nem lehet-e ezeket összefüggésbe hozni a szíriai *Hama*, *Hamadan*, a japán *Hamada* helynevekkel, valamint azzal, hogy a Balaton-felvidék egy köves, terméketlen részét a szaktudósok *hammadá*-nak nevezik (Élet és Tudomány 1978. 52. sz. Nagy Géza: A Balaton-felvidék hammadái).

Az említett cikkben Nagy Géza kifejti, mit ért a *hammadá* szón, s miért alkalmazza ezen terület kötengereire. A szakmai magyarázathoz csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy ennek a szónak pontos jelentése az Új magyar lexikon és az Idegen szavak és kifejezések szótára szerint: 'sziklasivatag: nagyobb területeket elborító, durva törmeléktakaró sivatagos vidékeken, különösen a Szaharában'.

Nyelvi szempontból nézve a szó, mint Nagy Géza is említi, arab eredetű, nyelvünkbe újabban bekerült jövevényszó, főnév, pontosabban a nemzetközi tudományos szakirodalomból átvett geológiai szakkifejezés. Az 1894-es Pallas lexikonban még nincs meg, elsőnek a Révai lexikon közli 1913-ban. *Hamada* alakváltozata is van ugyan, de nem függ össze a szíriai *Hama* (alakváltozatai: *Hamah*, *Hamat* stb.), sem a *Hamadan* (*Hagmatana*-) iráni helynevekkel vagy a japán *Hamada* helynévvel, amint megtudjuk a különböző etimológiai szótárakból (J. J. Egli: *Nomina geographica*: *Dizionario enciclopedico italiano*; *The Encyclopaedia of Islam*; Staszewski: *Maly slownik* stb.). Megvan azonban a *Hamada-el-Homra* földrajzi névben, amelynek jelentése: 'vörösköves fennsík' s a Szahara egyik legnagyobb kőszivatagja Tripolisz mellett. Növénye, állata, vize nincs.

A *hammadá* arab szó már jelentése, ritkasága, s későbbi megjelenése miatt, de gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, történelmi s még sok más ok miatt sem lehetett alapja a Veszprém, Somogy, Zala, Vas megyei *Hammad*, *Hamadi*, *Hamad*, *Hammand* vagy *Hamusi-dűlő*, *Hamu-dombok*, *Hamu-rét*, *Hamuház*, hozzátehetjük még: *Hammas*, *Hanvasd*-féle földrajzi helymegjelöléseknek. Véleményünk szerint ezek az ugor vagy finnugor eredetű *hamu* szóval és származékaival függenek össze. Ennek a szónak a régi nyelvben is volt s a mai népnyelvben is van *hammu* változata (*hammába* hótt, *hammas* pogácsa, mikor a tűz *lehammatt*, *hammas* szereda, gyertyának *hammát*, *hammaz* stb.). Az említett magyar földrajzi elnevezések egy régi, már kihalt szakma több mint százéves virágzásának emlékei. A hamuzsírfozásról van szó. Herkely Károly az *Ethnographia* 52. évfolyamában részletesen leírja az eljárást, okleveles emlékekre támaszkodva Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében c. cikkében. Az erdőlés egyik érdekes formája volt a hamuégetés és hamuzsírfozás. Igen sok faluban megtaláljuk a *Hamuház* dűlő- vagy falurésznevet, ahol hajdan az az épület állt, amelyben a fahamut gyűjtötték és eladták a hamuzsírfozóknek (Erdélyben a „hammász”-oknak). A *Hamudombok* határrésznevé is erre utal. Nagyobb kiterjedésű erdőket egyenesen hamuégetésre adtak bérbe, s a lakosság helyben égette ki a

fákat hamunak. Ez természetesen nagy pusztítást okozott az erdőkben. A kiirtott erdő-részek helyére azután mindjárt le is települtek. Az égetésnek volt bizonyos átalakító kémiai hatása is a talajra, de nem tette terméketlenné, sőt bizonyos fokig kedvezett is kertek, szántóföldek, kaszálók létesítésének.

Az erdőgazdálkodás története Magyarországon c. kötetből megtudjuk, hogy a hamuzsírégetést az 1730-as években Ott Kristóf svájci bevándorló honosította meg nálunk, s még az 1860-as években is égettek hamut. Igen jövedelmező foglalkozás volt, mert a hamuzsírt a szappanfőzők, festők, fehérítők és cserzők használták, de igen becses segédanyaga volt az üveggyártásnak, lőporkészítésnek, kémiai iparnak. A tímárok például *hamvas*-nak nevezték azt a gödröt vagy edényt, amelybe a nyers bőroket áztatták.

A kémia és a technika rohamos fejlődése a múlt század vége felé már feleslegessé tette a hamuégetést mint népi foglalkozási ágat, nem is volt többé jövedelmező. A vele kapcsolatos műveletek és kifejezések elavultak, az iránymegnevező, eligazító hely-, dűlő-, határneveknek is feledésbe ment a jelentésük és eredetük. Ezért érthető, hogy a helyi adatközlők a földrajzinév-gyűjtőknek nem tudtak felvilágosítást adni.

R. L. G.

Lefolyt vagy **lefolyott**? Mustos Aladárnét — 8220 Balatonalmádi, Kiss E. u. 12. — arra figyelmeztették, helytelenül mondja így: *lefolyott*. Ha jó az *eltörött*, *lehullott*, *mondotta* az *eltört*, *lehullt*, *mondta* mellett, a *lefolyik* igének is kialakulhatott kötőhangzós alakja.

A *lefolyik* ige jelentő módú, múlt idejű alakja az egyes szám 3. személyben így helyes: *lefolyt*. A *lefolyott* nyelvjárási alak, ezt az irodalmi és köznyelvben kerüljük.

Az *eltörik*, *lehull* és a *mond* igének azonban a köz- és irodalmi nyelvben is kialakult — hosszú belső nyelvi fejlődés eredményeképpen — -ő-, ill. -o- előhangzós és előhangzó nélküli múlt idejű alakja. Ezek tehát mindkét formájukban helyesek: *eltörött* vagy *eltört*, *lehullott* vagy *lehullt*, *mondotta* vagy *mondta*.

R. L. G.

A magyar nyelv hete Budapesten — 1981-ben

Másfél évtizede, hogy elkezdődött a mozgalom. Az idei, tizenötödik magyar nyelv hete központi rendezvényeinek a főváros volt a színhelye. „A magyart is tanulni kell, még született magyarnak is.” Kodály Zoltánnak ez a megállapítása olvasható a jubileumi alkalomra kiadott szép műsorfüzet címlapján. Belelapozva a következő adatokat tudhatjuk meg a hét gazdag programjáról. Több mint száz intézmény vállalt részt a rendezésben. Különösen öröndetes, hogy oktatási intézményekben (óvodában, általános iskolában, szakmunkásképző intézetben, szakközépiskolában, gimnáziumban, kollégiumban) hangzott el az előadásoknak körülbelül a fele. De — felismerve az ügy jelentőségét — előadásokat kértek művelődési házak, könyvtárak, gyárak, üzemek, intézmények is. Négy rendezvényre — hagyományosan — a Kossuth-klubban került sor.

Nyolcvankét előadó vállalkozott a 215 előadás megtartására. Az előadók között — a nyelvészeken és hivatásos nyelvművelőkön kívül — voltak akadémikusok, egyetemi, főiskolai, középiskolai tanárok, írók, szerkesztők, színészek és előadóművészek.

Az előadások témája pedig olyan sokrétű volt, hogy szinte felsorolhatatlan. Néhány témakört említünk csupán a gazdag választékból: napjaink nyelvveltségkérdései, a fiatalok nyelve, a hivatalos nyelv, a jogi nyelv, a sportnyelv, a divat nyelve, a költői nyelv, az iskola nyelve, Budapest nyelve stb.; a humor nyelvi forrásai, az egyéni nyelvhasználat, a nyelvészokás szerepe, a névadás és a megszólítás divatja, az idegen szavak használata, helyesírási kérdések, stílusirányzatok, Arany János, Jókai, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond és Sütő András nyelve, Weöres Sándor versjátékai stb.

A megmozdulás hatásfokára az is jellemző, hogy hétfőtől péntekig naponta 30–40–50 előadás hangzott el, a legszerényebb hallgatószámmal szorozva ezeket az adatokat elmondhatjuk: sokakhoz jutott el a Kodály-idézetben foglalt gondolat figyelmeztetése.

Érdekes, egyben elgondolkasztóan tanulságos a területi eloszlás is a kerületek között. A legérdeklődőbb kerületek, ahol 10–20 között volt az elhangzott előadások száma a következők: II., III., V., VII., VIII., XI., XIII., XIV., XIX. és XXI.

A tizenötödik, jubileumi magyar nyelv hetének nyitó rendezvénye volt az a tudományos ülés, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia épületében tartottak az MTA Anyanyelvi Bizottsága, a TIT Magyar Nyelvi Választmánya és Budapesti Elnöksége rendezésében. Ennek központi témája: társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás, programja pedig a következő volt. Megnyitó beszédet Óvári Miklós, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi

Bizottság titkára mondott. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy anyanyelvünk ügye mindnyájunké, majd így folytatta: „Anyanyelvünk szavai, ha nyíltak, igazak és meggyőzőek, tettekre mozgósítanak, megteremtik a közös cselekvés nélkülözhetetlen feltételeit. Anyanyelvünkön tanuljuk meg mindazt a szépet, ami tartalmassá teszi életünket, ami értelmet ad fáradkozásainknak, küzdelmeinknek. Ezért, ha anyanyelvünkön beszélünk, többről van szó, mint egyszerű tudományos ügyről vagy kulturális tettről, az anyanyelvű műveltség fejlesztésén munkálkodva a társadalom egész fejlődését, a szocialista nemzeti egység erősödését segítjük elő. Anyanyelvi műveltség, iskola, nyelv és közélet, beszédkultúra és demokratizmus: ezek azok az összefüggések, amelyek a nyelv ügyét fontos művelődéspolitikai, szélesebb értelemben társadalmopolitikai kérdéssé avatják.” Ezután szólt az előadó arról a jelentésről, amelyet a nyelvészek készítettek anyanyelvünk állapotáról, és a jelenlegi helyzet javítására vonatkozó feladatokról, valamint arról, milyen jelentős területe az iskolai nevelésnek az anyanyelvi nevelés. Majd így folytatta ünnepi megnyitóját: „Az anyanyelvi kultúra fejlettsége végső soron azon mérhető le, hogy a közösség egyes tagjai hogyan tudják személyiségük teljes értékű kifejezéseként, árnyaltan és hatékonyan használni anyanyelvük sokszínű eszközeit, mennyire készültek fel arra, hogy a nyelv közvetítésével befogadják nemzeti kultúránk hagyományaként öröklött gazdag kincsét. A társadalom ilyen értelemben közös felelősséget visel az anyanyelvi műveltség elért fokáért. E közös felelősség, s az ebből adódó közös feladatok adnak értelmet annak, hogy évente egyszer, az idén már tizenötödször, megrendezzük a magyar nyelv hetét, s ezáltal is felhívjuk a figyelmet a még megoldatlan feladatokra, s a mindennapi, fáradhatatlan munka nélkülözhetetlenségére. Azt akarjuk elérni, hogy nálunk a nyelv-művelés ne csak néhány lelkes ember személyes ügye legyen, hanem egész közéletünkben kapja meg az őt megillető rangot. És ki akarjuk fejezni azt az elismerést is, amit e fontos társadalmi ügy előmozdítói méltán megérdemelnek.”

Utána Illy és Gyula köszöntőjét hallgatta meg a közönség. Az író vallomása a múltból: nem volt hiábavaló az utóbbi ötven év nyelvművelő munkája, de a remény szavával szólt a jövőről is: „az élő nyelvre kell a figyelmet fordítani”, adta át atyai tanácsát nyelvünk nagy ismerője és művészi használója.

Az ülészak elnöke, Benkő Loránd akadémikus hangsúlyozta a központi téma időszerűségét, megállapítva, hogy vannak kedvező nyelvi jelenségek, de ezek mellett néhány nem kívánatos is, mint például a bonyolult hivatali nyelv, a túlzottan bizalmaskodó társalgási stílus, a durva beszéd nagymértékű elterjedése, a fölöslegesen használt idegen szavak divatja.

Az ülészakon hét témáról hangzott el előadás.

A társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formái és lehetőségei napjainkban címmel Éder Zoltán mondta el véleményét és tanácsait megállapítva, hogy a ma tapasztalható köszönési, megszólítási bizonytalanság még jó ideig nem szűnik meg.

A társadalmi átalakulás okozta nyelvi átrétegződés kérdéséről szólt Grétsy László. Kifejtette többek között, hogy a társadalmi rétegek egymáshoz való közeledésével együtt jár a nyelvi kiegyenlítődé, ebben a folyamatban jelentős szerepe van a sajtónyelvnek.

Nyelvi viselkedéskultúránk — alulnézetben címmel Hankiss Elemér tartott előadást. Mondanivalója során a rádióhoz írt panaszlevelek alap-

ján a levéllírók nyelvi kapcsolatteremtő formáit (mondatszerkesztését, helyesírását) vizsgálta. Olyan rétegre hívta fel a figyelmet, amelynek maga az írás is nehézséget okoz, stílusukra a beszélt nyelv a jellemző.

A korstílus érvényesülése napjaink nyelvhasználatában volt a témája Károly Sándor előadásának. R. Musil egyik regényének magyar fordítását vizsgálta. A stilisztikai elemzés során egész nyelvhasználatunkra is érvényes megállapítást fogalmazott meg, amelyen érdemes elgondolkozni. Korunk társalgási stílusa érzelmi elszegényedést jelez, ez pedig nyelvi elszegényedést okoz.

Az ízléstükrözéstől az ízlésformálásig címmel szintén időszerű kérdést választott Lőrincze Lajos. Arra figyelmeztetett mindenkit, hogy a nyelvi ízlés romlása az emberi magatartás romlásához vezet, ezért ne sértsük a közízlést durva szavak nyilvánosság előtt való kimondásával vagy leírásával!

Az anyanyelv és hazafiság összefüggését elemezte Deme László. Vizsgálódásának középpontjába a nyelvet mint az emberi önkifejezés eszközt állította, legfontosabbnak tartva a nyelvi szintek között a „szakmai—közéletit”.

A nyelvi műveltség modellje a harmadik évezred küszöbén címmel Szépe György vázolta elképzeléseit arról, mit kell tenni annak érdekében, hogy az ezredfordulón élő emberek nyelvi műveltsége megfelelő legyen.

Az előadások után vita következett. Néhány hozzászóló kérdést intézett egyes előadókhoz, mások kiegészítették, megerősítették az elhangzottakat. Az előadók viszontválaszával és Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget a továbbgondolkodásra ösztönző előadássorozat.

Külön szólunk arról a kerekasztal-beszélgetésről, amely a Kossuth-klubban folyt a mai költői nyelvről. A beszélgetést „egyenlők közt az első” elv alapján Szépe György, a nyelvész vezette. A kétórás eszmecsere során egy irodalomtörténész: Bodnár György és két költő: Nemes Nagy Ágnes és Orbán Ottó mondta el véleményét.

Az irodalomtörténész általában elméletileg közelítette meg a kérdést. Kifejtette, hogy a költői nyelv tulajdonképpen a köznyelvbe való „beavatkozás” útján jön létre, azaz nem más, mint a nyelv „lehetőségeinek” állandó kutatása. Ennek kapcsán említette a költői nyelv egyik ismert tulajdonságát, a sűrítést, szembeállítva a köznyelvi sűrítéssel.

A költőnő a gyakorlat oldaláról közelítette meg a témát: a sokat emlegetett érthetlenség vádját értelmezte, magyarázta; hivatkozva a megszokásra, ami érthető, ezzel szemben, ami szokatlan, az érthetetlen.

A költő a versnyelv fedezetének kérdését vetette fel, vagyis azt, hogy van-e köznyelvi hitel a vers mögött?

A hét gazdag programját a nyelvi játékok klubjának nyilvános jubileumi ülése egészítette ki.

Említést érdemel a Radnóti Miklós Színpad Nyelvédesanyánk című önálló estje is, amelyen írók, költők és tudósok írásaiból Hernádi Sándor és Grétsy László összeállította idézetek hangzottak el Bálint András, Béres Ilona, Horváth Sándor, Juhász Jácint, Sinkovits Imre, Verdes Tamás előadásában.

Graf Rezső

Szemle

Fábián Pál—Szemere Gyula (szerk.): Katonai helyesírási tanácsadó szótár (Ismerteti: <i>Polónyi Szilárd</i>)	366
Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	367
Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	370
Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutázó igénk, hivatógók és terelők somogyi nyelvatlasza (Ismerteti: <i>Gunda Béla</i>)	371
Kaarle Nordenstreng: Közléselmélet (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	373
Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	374
A magyar szaknyelvkutatás bibliográfiája (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	375

A Nyelvőr postája

<i>Perényi Károly</i> : Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket?	377
A Nyelvtudományi Intézet nyelvemvelő csoportjának levelesládájából.	
<i>R. L. G.</i> : Szembesül — <i>R. L. G.</i> : Sült paraszt — <i>R. L. G.</i> : Tessék szíves lenni	
<i>R. L. G.</i> : Hamad — <i>R. L. G.</i> : Lefolyt vagy lefolyott?	378

A Nyelvőr hírei

<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelv hete Budapesten — 1981-ben	382
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara: 13 Ft

Évi előfizetés: 52 Ft

INDEX: 25 550

ISSN 0025—0236

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

Az emberi nyelv sokfélesége. Szerk. Dezső László, Hajdu Péter, Telegdi Zsigmond. 1978. 333 l., számos szövegek közti ábra, 17×25 cm. Fve 62,— Ft. ISBN 963 05 1310 2

Dienes Dóra: *A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése.* 1978. 91 l., 10 táblázat, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 98.) Fve 16,— Ft. ISBN 963 05 1362 5

Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* 1978. 315 l., 7 ábra és faksimile, 17×25 cm. Kve 77,— Ft. ISBN 963 05 1383 8

Gaál Edit: *A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben.* 1978. 71 l., 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 97.) Fve 13,— Ft. ISBN 963 05 1358 7

Horváth Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében.* 1978. 269 l., 17×25 cm. Német nyelvű összefoglalóval. Kve 67,— Ft. ISBN 963 05 1271 8

Korompay Klára: *Középkori neveink és a Roland-ének.* 1978. 95 l., 5 térkép, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 96.) Fve 15,— Ft. ISBN 963 05 1357 9

Kálmán Béla: *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology.* 1978. 198 l., 17×25 cm. Kve 230,— Ft. ISBN 963 05 1399 4

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* 1978. 727 l., 14×25 cm. Kve 175,— Ft. ISBN 963 05 1490 7

Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* 4., változatlan kiad. 1978. 256 l., 15×21 cm. Kve 40.— Ft. ISBN 963 05 1446 X

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. Négy kötetben. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly és K. Sal Éva. 17×25 cm. 3. köt. N—ZS. 1978. 727 l. Kve 58,— Ft. ISBN 963 05 1269 6

Banczerowski Janusz: *A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése.* 1979. 117 l., 17×24 cm. Bibliogr. 112—117. l. (Nyelvtudományi értekezések 99.) Fve 21,— Ft. ISBN 963 05 1712 4

Huszár Ágnes: *A predikativ viszony szintaktikai kategóriái.* 1979. 62 l., 17×24 cm. (Nyelvtudományi értekezések 101.) Fve 14,— Ft. ISBN 963 05 1945 3

Kassai Ilona: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben.* 1979. 72 l., 6 táblázat, 17×24 cm. Bibliogr. 69—72. l. (Nyelvtudományi értekezések 102.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 1946 1

B. Lőrinczy Éva: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* 1979. 491 l., 15×21 cm. Bibliogr. 482—484. l. Angol nyelvű összefoglalással. (Nyelvészeti tanulmányok 19.) Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 1782 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. 19., változatlan lenyomat, 1979. 272 l., 14×21 cm. Kve 23,50 Ft., fve 13,50 Ft. ISBN 963 05 1936 4 (kötött), ISBN 963 05 1935 6 (fűzött).

A magyar nyelv értelmező szótára. Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete Bárczi Géza és Országh László vezetésével. Harmadik, változatlan kiadás. 17×25 cm. Kve, kötetenként 200,— Ft. ISBN 963 05 1813 9 (I—VII. köt.) 2. köt. E—GY. 1978. (1960) 1137 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1815 5, 3. köt. II—Kh. 1979. (1960) 939 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1816 3, 4. köt. Ki—Mi. 1979. (1961) 1347 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1817 1

Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből. Szerk. Imre Samu. 1979. 146 l., 17×24 cm. Bibliogr. a fejezetek végén. ISBN 963 05 1833 3

Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár.*

Matató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez. Összeállította Balogh Lajos, Deme László és Imre Samu. ISBN 963 05 2425 2 B/5 10 *Magyar Értelmező kéziszótár.* Szerkesztette Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. 4., változatlan lenyomat. Két kötetben: I. köt. A—Ly, II. köt. M—ZS. ISBN 963 05 2531 3 (I—II. köt.), ISBN 963 05 2532 1 (I. köt.), ISBN 963 05 2533 X (II. köt.). B/5

Jókai-kódex XIV—XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi P. Balázs János (Codices Hungarici VIII.) ISBN 963 05 2460 0. A/5

A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 792 l. ISBN 963 05 2087 7. 175,— Ft.

O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár.* A—ZS. 1978. 593 l., 17×25 cm. Kve 147,— Ft. ISBN 963 05 1607 1

Zsilka János: *Jelentés-integráció.* 1978. 421 l., számos szövegek közti ábra, 17×25 cm. Kve 96,— Ft. ISBN 963 05 1428 1

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Ruzsiczky Éva: Kazinczy öröksége

Rácz Endre: Egy új összegezés nyelvművelésünk történetéről és főbb kérdéseiről

Deme László: A közigazgatási irat mint közlemény

Kis Ádám: A különírás kérdéséhez

Kiss Emília: Abnormális helyesírási sajátosságok

Molnár Zoltán Miklós: A stílus- és képvizsgálatról

Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában

Vũ N goc Cấn: A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak

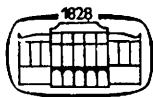
Fábricz Károly: Az -e partikula

Heltai Pál: Poliszémia a terminológiában

Szabó József: A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben

Takács Lajos: „Fejszéjeket beitták . . .”

Reuter Camillo: Sikota

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

105. ÉVFOLYAM 1981. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy öröksége	385
<i>RÁCZ Endre</i> : Egy új összegezés nyelvművelésünk történetéről és főbb kérdéseiről	396
<i>Deme László</i> : A közigazgatási irat mint közlemény	406
<i>Kis Ádám</i> : A különírás és egybeírás kérdéséhez	415
<i>Kiss Emília</i> : Abnormális helyesírási sajátosságok	417

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : A stílus- és képvizsgálatról	421
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Bencédy József</i> : Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában	433
<i>Vũ N gọc Cấn</i> : A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak	440

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fábricz Károly</i> : Az -e partikula	447
<i>Heitai Pál</i> : Poliszémia a terminológiában	451

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben	455
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : „Fejszéküket beitták...”	476
<i>Reuter Camillo</i> : Sikota	478

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM * 1981. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Kazinczy öröksége

*Széphalom a jövő,
Széphalom a kiművelt magyar nyelv . . .
(Horváth János: Kazinczy emlékezete)*

1. Másfél évszázada, 1831. augusztus 8-án Kazinczy sietett tudósítani leányát és barátait, hogy bár „a' Cholera már becsapott Széphalomra is” (Lev. 21: 616), ő él és családja tagjai is élnek (Lev. 21: 616, 619 stb.). „Kötelesség — úgymond — ilyenkor tudatni egymással hogy élünk” (Lev. 21: 624). Egy héttel később (augusztus 15-én) újra megnyugtató hírekkel szolgált: „Magam és az enyéimék épek és egészségesek vagyunk” (Lev. 21: 636). Ám a remény, amely „édesítette”, tudniillik „hogy a' bajnak kevés hetek alatt vége lesz” (Lev. 21: 636), sajnos, hiúnak bizonyult: még egy hét sem telt egészen bele s megbetegedett, majd harmadnap, augusztus 23-án, életének 72. esztendejében őt is elragadta a környéken pusztító „fekete halál”. Nem sokkal azután, hogy szemét örökre lehúnyta, kiderült, hogy az az aggodalom, amely utolsó leveleiben családjá jövőjét illetően megnyilatkozott (vö. Lev. 21: 619, 628), nem volt alaptalan: árvái a perköltséget sem tudták megfizetni — arra kényszerültek, hogy szegénységi bizonyítványért folyamodjanak (vö. Kazinczy Abaújbán és Zemplénben. 1978. 159—60). De nem azért, mert apjuk rosszul gazdálkodott; erről valójában nem volt szó (vö. uo. 32—3). Csupán annyiban, hogy tervei megvalósításához nem rendelkezett megfelelő erőforrásokkal, s mert a széphalmi mester szeme előtt a családi vagyon gyarapításánál magasabb, eszményibb célok lebegtek: ő élete egész folyamán arra törekedett, hogy „milliókra” költse „dús élte kincsét”, miként később Széchenyi István, Arany János „emlékezete” szerint. Így nem birtokokat hagyott hátra maga után. Nem, az ő „öröksége” népünk, nemzetünk jövőjének egyik záloga, a kiművelt magyar nyelv. Illő tehát, hogy amikor százötven esztendő múltán halála évfordulóján emlékezetét felidézzük, akkor elsősorban azt vegyük szemügyre, milyen gondolatok vezérelték, amikor nyelvünk kiművelésén fáradozott. Annál inkább, mivel így egyszersmind arra is fény derül, hogy akik a nyelv művelése terén az örökébe léptek, mit tanulhattak, sőt tanulhatnak még ma is tőle.

2. Amikor az „éltető eszme” után nyomozunk, az első, ami szemünkbe, ötlük, Kazinczynak a nyelvről vallott, mindmáig korszerű fel fogása. Először is: miként mai nyelvművelésünk is teszi (vö. NyKk. 18), Kazinczy a nyelvet a szerepe felől közelítette meg. Ennek jegyében *tolmács*-nak nevezte, s a gondolatok, érzelmek közvetítésének eszközét látta benne (vö. Muzárium 1829. IV. 152; Az én Pandektám VI. 4/a'; „czélja az — írta —,

hogy gondolatainkat 's érzéseinket legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékjaiban (nuances) is fesse" (1816. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 14: 358). A másik dolog: amikor ő a nyelvet emlegette, akkor egyszer a kifejező eszközök tárárt értette rajta, máskor viszont a konkrét nyelvhasználatra gondolt. A nyelvről mint „eszköztár”-ról — az egyén kifejezőkészségét is ide értve — azt vallotta, hogy gazdagnak kell lennie, bő választékkal kell szolgálnia. „Minél gazdagabb festékekben a' Művész csupra — írta az Orthologus és Neologusban —, annál tökéletesebb lesz munkája" (Tud-Gyűjt. 1819. 11: 26). Innen érthető módon — Dessewffy Józseffel ellentétben — a szinonimákat sem tartotta a nyelvben fölöslegesnek. Az ő szavaival: „Nem szegény gazdagság az a' bőrsége a nyelvnek, midőn ugyan azon ideának kitételére egynél több szó van benne. Már elég haszon csak az is, hogy ha egyik nem illik a' versbe, oda illhet a' másik" (1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 5: 432); és: „[Döbrentei] e szavaimat is megcorrigálta: *jóbb mint az*, így kell magyarul, ugymond: *jóbb annál*. Azt kérdém tőle, ha kárára van e a Nyelvnek vagy hasznára, ha benne a jelentésnek *két formája* is van" (1828. K. Ponori Thewrewk Józsefnek: Lev. 20: 478).

Ami viszont a konkrét nyelvhasználatot illeti, e téren először is az érthető, világos fogalmazást kívánta meg: „... azért szólunk, hogy tudva légyen mit gondolunk, érzünk, akarunk. 'A beféd fő érdeme tehát az hogy érthető legyen" — írta Az én Pandektámban (VI, 4/a), de fontosnak tartotta a szabatossgát, a tömörséget is: számos esetben szót emelt a fölösleges, henye szavak használata ellen, egyik levelében pedig tételeszerűen is megfogalmazta: „Nem a' bő beszéd szép, hanem a tömött" (1820. K. Bárány Ágostonnak: Lev. 17: 278). Az „eggyképpen hangzó sok vocalis" (1789. K. Aranka Györgynek: Lev. 1: 457), a monotonia (1794. K. Aranka Györgynek: Lev. 2: 359; 1809. K. Kölcsey Ferencnek: Lev. 6: 318; stb.), a „félrénny i h o f f z ú s á g ú" képzett szavak ellen szintén sokszor felemlte a szavát, más szóval a jóhangzást is szorgalmazta. Ám a jó stílusnak ezekkel az egészen kézenfekvő, általános követelményeivel önmagukban nem érte be;¹ rajtuk kívül a stiláris különbségekre is felhívta a figyelmet, sőt: főleg a stílusbeli változatosságot hangoztatta, a stílusfajták kialakítására buzdított s törekedett maga is. „Nekünk az a bajunk — írta egyik levelében —, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a magyar nyelv egy nyelv, de a poeta, a rhetor, a historicus, a theáter, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv... Egy a' nyelv, de az hely s a szólló nyelve nem egy nyelv" (1814. K. Ponori Thewrewk Józsefnek: Lev. 11: 173). Vagy ahogy ide vágó nézeteit a Pályám emlékezetében összegezte: „A stylisticának² ... különböző, sőt ellenkező nemei vannak, s minden nemnek más meg más a nyelve... A sokszínűségekre kell törekedni, nem a mit mások óhajtának az egyszínűsége [az én kiemelésem — R. É.]" (Abafi-féle kiadás 158). Közelebről nézve: különbséget tett a beszélt és az írott nyelv között, vagy ahogy ő nevezte, az élet és a könyvek nyelve között (vö. 1821. K. Cserey Farkasnak: Lev. 17: 351). Az elsőben (azaz az élet nyelvében) a foglalkozástól és a műveltségi szinttől függően számolt bizonyos eltérésekkel: „... az Élet' nyelvében ... másként szól az Udvarnok,

¹ Vö.: „Az ideák' világossága és tisztasága jó vezéressilag; de ez a' kettő nem minden Seillát [!] és Charybdiszt kerültethet-el velünk" (1816. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 14: 358).

² A *stilisztika* szót Kazinczy olykor 'stílus' értelemben használta.

másként a falusi lakos, másként az Ur és szolgálja, másként a' Had' 's az Iskolák Nagyjai" (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 19). Az írott nyelven, pontosabban az irodalom nyelvén belül mindenekelőtt a költői és a prózai nyelv „más”-ságát emelte ki, hozzáfűzve, hogy ezeken belül még további eltérések is mutatkoznak, s nem is jelentéktelenek: „A poézis — írta Az én Pandektámban — nem próza; 's fázollása eltávozzhat a' prózai fázollástól" (Pand. III. 8/b). Az egyik levelében ugyanakkor ez áll: „... nem csak a' poetai 's prózai nyelv, de a' poetai és poetai, de a' prózai és prózai nyelv is véghetetlenül különböznek" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 224). Vagy ahogy az Orthologus és Neologusban megfogalmazta: „Más a' Poézis' nyelve, más a' Prózáié, sőt a' Poézisé és Poézisé, 's a' Prózáié és Prózáié is más" (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 19).

A költői és a prózai nyelven belül mindenekelőtt a mű t á r g y á t ó l és m ű f a j á t ó l függően észlelt bizonyos különbségeket, egyszersmind ezek szem előtt tartását is sürgetve: „... a' tanító Munkák Nyelvének nem kell olyannak lenni mint a' mulattató Munkák' Nyelve" — írta egy alkalommal (1818. K. Bay Györgynek: Lev. 16: 137); máskor viszont arra figyelmeztetett, hogy: „Minden nemnek más meg más a' nyelve, 's a' mi nem volna jó Imád-ságos könyvben, jó lehet Sonettóban és megfordítva" (1821. K. Cserey Miklósnak: Lev. 17: 351). Ezen túlmenően azonban fontosnak tartotta azt is, hogy a nyelv, illetőleg a stílus tükrözze a s z e r z ő e g y é n i s a j á t o s s á g a i t: „Én szeretem az író önségét feltalálni dolgozásaiban" — írta. Raphael nem úgy dolgozott mint da Vinci, mint Coreggio, mint Caracci, mint Rembrand, 's mind egyikét szabad dicsérni is, csudálni is" (1818. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 16: 205); és: „Suus est cuique poemati (nemnek, prosában, versben) sonus — úgymond Cicero; 's én ezt vetem mellé: Suus est cuique scriptori color. Tiszteljük mind a' kettőt . . ." (1827. K. Dessewffy Aurélnak: Lev. 20: 247). Ugyanígy felfigyelt, illetőleg ügyelt a k o r s t í l u s támasztotta követelményekre is. Amikor „Vak Lantos" című műve ellen kifogás merült fel, egyszer arra hivatkozott, hogy itt „egy Rémbbrandi fényben festett komor tableaut" akart festeni, azért „hordta belé"³ a régi, elavult szokat (vö. 1794. K. Kis Jánosnak: Lev. 2: 362); máskor viszont azt jegyezte meg e műve védelmében, hogy „rég Magyar történet", azért áll „nyelve is közelebb a' régihez" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 326). A fordítókat szintén figyelmeztette: archaizáló szerzők fordításakor „nem tanácsos modernizálni, mert ezen munka alatt elvész individualitásaiknak egész karaktere; olztán így nyer ugyan a' munka aesthetikai tekintetekben, de a' historiai igazságnak kárával" (Az én Pandektám III. 7/b). Vagy ahogy egy más helyen fogalmazott: „Nem jó régibb Irónkra a' legújabb módi öltözetet vetni; jelenjen meg kiki a' maga korának köntösében" (1813. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 10: 253). S arra szintén felhívta a figyelmet, hogy a stílus függ (illetőleg: kell, hogy függjön!) a szerző, illetőleg a szerepeltetett személy p i l l a n a t n y i l e l k i á l l a p o t á t ó l: „felhevült Író — úgymond — felejtethi a' syntaxist, 's proverbialis móddal szólhat" (1830. K. Zádor Györgynek: Lev. 21: 240); és: „az indulat nyelve más, más a' nyugodalomé" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 326). Végül: azt vallotta, hogy az írónak a k ö z l é s c í m z e t t j é t sem szabad szem elől tévesztenie, ellenkezőleg, más-más módon kell írnia aszerint, hogy azok, akiknek művét szánja, milyen társadalmi és műveltségi szinten állnak, vagyis attól függően,

³ Az eredetiben: „hordtam belé”.

hogy „mindenhez” szól-e vagy „hogy az Olvasóknak melly osztályához” szól (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 25). Ennek az elvének még a közérthetőséget is feláldozta: „Nem szükség — írta Az én Pandektámban — hogy beszédünket minden értse: elég ha az érti, a’ kihez intézve van” (VI. 4/a).⁴

3. Mindebből érthető: a nyelvnek mint eszköztárnak azon mértéke a fejlettségi fokát, hogy elég választékot nyújt-e a műfajhoz, helyzethez, alkalomhoz stb. simuló árnyalt fogalmazáshoz, vagyis hogy elég „sokszínű”-e: „... a’ Nyelv annál tökéletesebb ’s elkészültebb, minél több mértékével bír a’ Sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 9); és: „... minden nemnek más meg más nyelve lévén, a mi nyelvünk csak akkor emelkedik majd a főpontra, mikor minden nemre elkészül” (Pályám emlékezete 330). De a korabeli nyelvállapotot szintén a „sokszínűség” elvének szem előtt tartásával ítélte meg: „A kik magok nem dolgoznak, nem értik: mit tesz a dolgozóknak az a panaszok, hogy az anyag és a szín (a nyelv) nem kész, s a kocsisom meg nem tudja fogni, hogy a magyar nyelvet hogy tarthatja valaki szegénynek, holott ő azon minden ideáját kinyomhatja. De a metafizikus, a poeta, az orátor minden nyomon elakad” (1816. K. Terhes Sámuelnek: Lev. 14: 137).

Nem csoda tehát, hogy nyelvújító törekvéseihez is a „sokszínűség” eszméje, vagy ha úgy tetszik, a nyelvről alkotott felfogása, illetőleg a nyelvvel szemben támasztott követelményei szolgáltak indítékul. Egy alkalommal így nyilatkozott: „a’ beszéd céljainak az a’ Nyelv felel-meg igazán, mellyben minden nemnek, minden Írónak, más meg más nyelve van. Ezért kell nekünk, és már most, a’ többszínűsége törekednünk...” (Muzáron 1829. IV. 158). Máskor ezeket írta: „Didacticus munkákat ’s prédikációkat neologizálás nélkül írhatunk: de nem mindent a’ Stylisticának más nemeiben...” (1805. K. Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. 3: 298); és: „Döbr.[entei] mindent Eggszerűnek óhajt: én azon vagyok, hogy nyelvünk alkalmas legyen mind Homért *à la Voss* fordítani, mind *Boufflerst* szóllaltatni, mind az Angoly erejű *Klopstockot*...” (1827. K. Desseffy Aurélnak: Lev. 20: 248). De hasonló értelemben foglalt állást Báróczy Sándor és Dayka Gábor életrajzában is: „végre azt is óhajtanók, nagyon óhajtanók..., hogy nyelvünk több színűségét (Vieltonigkeit) kapván, Homért és Horácot, Liviust és Tacitust, Klopstockot és Voltairet egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szóból fűzött beszédben, de nem *egynemű* beszédben, ’s mindenikét a’ neki tulajdon színben[,] tónban, fordíthatni” (1814. Magyar Pantheon 77–8). Egyik Aranka Györgyhöz intézett leveléből pedig még arra is fény derül, hogy a sokszínű nyelv eszménye jegyében annál jogosabbnak ítélte a neologizálást, mivel úgy látta, hogy irodalmunk nagyjai is újítottak a nyelven, sőt „szép magyarságuk” éppen ennek köszönhetők: „Pázmány és Káldi minden bizonnyal szép Magyarsággal írtak. Ismeri e nyelvünket, a ki tagadni meri, hogy ők neologizáltak? Ha nekik szabad volt, miért nem nekünk? Neologizálás nélkül fordíthatjuk-e Marmontelt és La Rochefoucauldöt? taníthatunk-e philosophiát, sőt akármi egyebet?” (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8: 3). Ezzel összhangban a neologizáló „új írók” védelmében arra hivatkozott,

⁴ Bővebben l. Ruzsiczky Éva: A nyelvi ideál. Nyr. 83 (1959.): 253–7; uő.: Irodalmi nyelvi szokásaink a nyelvújítás korában. 19 kk.

hogy „nem csak azt kérdik, mi van [tudniillik a nyelvben], hanem azt is mi lehet, és minek kell lenni” (TudGyűjt. 1817. 12: 94). „A nagy czél az — úgymond —, hogy Nyelvünk alkalmas legyen arra, a’ mire bírjuk, tudniillik [!] a’ gondolat és az érzés festésére — még pedig 1. az Élet, 2. a’ Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben” (1821. K. Cserey Farkasnak: Lev. 17: 351). — Végül: miután harcát megharcolta s a győzelmet kívánta, a nyelvújítás eredményeit megint abban foglalta össze, hogy „a’ Nyelv — ezt bizonyítja az Igaz’ Hébéje — íme a’ maga Eggyszínűségéből kilépe ’s a’ maga Sokszínűségében ragyog” (1822. K. Bay Györgynek: Lev. 18: 195), illetőleg hogy „a’ mi szép de szűk nyelvünk V i e l t ö n i g k e i t o t [sokszínűséget] kapott, ’s most már alkalmas mind a’ görög, mind a’ római, mind a’ francia, olasz ’s német nyelv’ szépségeit magunkévá tenni . . .” (1813. K. Vay Miklósnak: Lev. 10: 488).

4. Ám a „nagy cél” kitűzésétől a célba érkezésig: a nyelvújítás diadalra juttatásáig — mint tudjuk — hosszú volt az út és göröngyös. A legtöbb akadályt az „usus” hívei gördítették az újítók elé. Azok, akik féltették a nyelvet a neológusoktól, s a felmerülő nyelvi kérdésekben a nyelv szókás t tekintették döntőbíróknak. Érthető tehát, hogy Kazinczy elsősorban velük szállt vitába, az ő érveiket igyekezett megcáfolni. Ennek jegyében először is azt szögezte le, hogy: „... élő nemzet’ nyelve nem lehet eine abgeschlossene Sprache” (1813. K. Vay Miklósnak: Lev. 10: 488) és: „Élő nyelvnek változni kell, a’ szerént a’ hogy ismértei gazdagodnak, érzései nemesednek, a’ hogy a’ nyelv természete (melly egészen egyéb mint a’ Szokás) engedi, a’ Literatúrával bíró régi és új Nemzetek’ példái intenek, a’ Szépség’ és a’ Nyelv ideálja kívánja és a’ neki-lelkesegett Szép-Szó parancsolja” (1816. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 13: 481). Majd kerekén kijelentette: „a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak a mit a lélek gondol és érez” (1814. Báróczi S. élete: MPantehon 75). És: „A’ Neologus a’ Nyelvet szűknek ’s czéljaira el nem készültnek találtatván, nem elégszik-meg a’ Szokattal, hanem mind azt a’ mi a’ beszédnek erőt ’s szépséget adhat, keresi ’s elfogadja. E’ végre . . . Szokásban nem forgó szókkal ’s szólásokkal él; . . . az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézván, ha előtte más valaki szólott e már úgy, ’s az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, ’s az a’ Nem a’ mellyben szól, az a’ hely a’ hol szól, szokatlan mondatát engedi e, kívánja e, ’s a’ beszéd így erőt ’s szépséget nyer e” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 14–5). Ez a gondolat, tudniillik a „tökéletes” nyelvnek és stílusnak az eszméje annyira magával ragadta, hogy még a túlzásoktól sem riadt vissza. Nevezetesen: azt tanította, hogy a nyelv és stílus „tökéletes” szintre emelése érdekében akár erőszakhoz is szabad folyamodni: „A világosság még nincs elválasztva a sötétiségtől, s egy némellyikünk azt tartja jó Magyarásznak, a mit a szokás sanctionált: más némellyikünk nem a szokást tartja Kánonnak, hanem azt nézi, hogy milyennek kell lenni a nyelvnek, hogy az legyen a minek lennie illik, ha bár erőszakkal esnék is” (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8: 3). E felfogásából érthető módon azokat, akiket a „tökéletes” nyelv eszméje nem lelkesített, elmarasztalta: „Wehe dem, bey dem alles des u s u s entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwingen kann, dass er wünsche, dass nicht der usus, sondern das

Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir uns nähern müssen" (1814. K. Engel János Keresztélynek: Lev. 11: 292).

Mindazonáltal: az eddig elmondottakból nem szabad elhamarkodottan arra a következtetésre jutnunk, hogy a nyelvújítás vezére a nyelvszokást soha nem vette figyelembe. Erről nem volt szó: ha nem a nyelv kifejezőkészletének bővítése forgott kockán, hanem olyan kérdés került szóba, amely a szóhasználatot vagy a nyelv grammatikai rendszerét (pl. a szórendet vagy a ragozási rendszert) érintette, készséggel elismerte a nyelvszokás tekintélyét. Erre vall, hogy például Ferenczy Lajosnak „*Halandóságból kinőtt lélek*” kifejezésével kapcsolatban megjegyezte: „N e m m o n d a t i k [a kiemelés tőlem — R. É.]: halandóságból kinőni” (1806. K. Ferenczy Lajosnak: Lev. 4: 23); egy egyeztetési kérdés körüli vitában pedig elvileg is megfogalmazta: „azt tartom, hogy a’ nyelv szokásának tyrannismusát sok helyett [!] tisztelnünk kell” (1810. K. Horváth Istvánnak: Lev. 8: 32) vagy ahogy egy más alkalommal írta: „Az u s u s nagy tyrannus; ’s sok esetben parancsol a’ Grammatikának” (1815. K. Buczy Emilnek: Lev. 12: 432).

Csakhogy m e g s z o r í t á s o k a t ilyenkor is tett: azt tanította, hogy van nyelvszokás, amit tiszteletben kell tartani és sértetlenül meg kell őrizni, s van, amihez nem csak nem kell, de nem is szabad igazodni: „Eggy szót a’ csillapodjál és csillapojra, ’s a’ mit e’ cikkelyben mond leveled. — »Döbrentei és én (azt írod) mi ketten nagy ellenségei vagyunk a’ Nyelvszokásnak.« [vö. Dessewffy József K.-nak: Lev. 15: 6—7] — Mentsen Isten ettől. Sőt én a’ s z o k á s t szentül tisztetem . . . Csak hogy a’ szokást kell ismerni és érteni; mert van *illettehetlen* is, *illettehető* is. ’S azért hogy ezt: *dicit* és *dicunt*, sok helytt így is mondják, *mondi* és *mondik*, én is mondjam e így? Illyen a’ *csillapodj*, a’ *gondolkodj* . . .” (1817. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 15: 34). Abból a szempontból, hogy mi „illettehető” s mi „illettehetlen”, először is az élő és a már elavult nyelv szokást állította szembe egymással. Az elsőt elismerte nyelvi, nyelvhelyességi kérdésekben irányadónak, a másodikat ellenben — noha barátja, Révai Miklós mellette foglalt állást és ismételten szót emelt védelmében — nem fogadta el normául. „In zweifelhaften Fällen dieser Art [mint pl. a *-ból* ~ *-bül*, *-ról* ~ *-rül*, *-tól* ~ *-tül* változatok kérdése] entscheidet der Sprachgebrauch, der *waltende* mit dem *alten* und *constanten* (aber nicht *schon veralteten* oder *alternden*) verglichen . . .” (1809. K. Rummy Károly Györgynek: Lev. 7: 93). — Aztán: megkülönböztette a „k ö z ö n s é g e s” szokást és a p a r t i k u l á r i s, azaz a csak ezen vagy csak azon a vidéken, országrészen, illetőleg a csak egyvalamely vidék íróinak, költőinek nyelvhasználatában élő nyelv szokást. Azt elfogadta követésre méltónak vagy legalábbis követhetőnek, ezt nem. Ez — egyebek közt — abból is látszik, hogy amikor Pápay Sámuel a nyelvszokásra hivatkozva vitatta Révai nézetét, ti. hogy a szenvedő értelmű befejezett cselekvésű igenevet szenvedő igei képzővel ellátott igéből kell képezni, akkor — jöllehet máskor vitába szállt Pápayval a nyelv szokást illetően — csatlakozott a nézetéhez: „Man sagt *ein gemaltes Bild* nicht *festtettetett* sondern *festett* kép.

pass.

aktív

[Bekezdés.] Nach Révai sollte man auch dieses deutsch im passiven Sinn genommene Wort mit dem participii praeter. passivum festtettetett ausdrücken, wenigstens sagen seine Jünger tiszteltetett barátom (verehrter Freund) für das gewöhnliche tisztelt. Aber wie Pápai S. 224 sehr richtig sagt, der allgemeine Gebrauch hat das allgemeine so sanctionirt [!], dass man kein Gewissen

machen kann, hier die Regel zu übertreten" (1809. K. Romy K. Györgynek: Lev. 7: 108). De mutatja az is, hogy a *gróf* „hibás” szórendjét — a közszokásra hivatkozva — szintén védelmébe vette: „A' »Széchényi Ferencz Gróf Excell.«-ban igazságod lehet: de ki szóll úgy? Senki sem! Ez éppen olly hibás szóllás a' közönséges szokás szerint, mint ha a' Pápák 's Királyok' neveit, melyeket említél, a' szokás ellen ejteném" (1806. K. Révai Miklósnak: Lev. 4: 87). Amikor viszont egyik íróbarátja a *helyin, idejin* szóalakokkal élt, arra kérte, hogy használja inkább a *helyén, idején* változatokat, mégpedig arra hivatkozva, hogy: „Így ír minden Író, 's minekutánna m i n d e n Író így ír, nem ment-ség hogy Debreczen nem úgy szóll" (1803. K. Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. 3: 138). — Végül: Beregszászi Nagy Pállal és Sipos Józseffel vitába szállva kiemelte, hogy ő a műveltek nyelvhasználatában élő szokást, amelyet az idő folyamán az írók alakítanak ki, igenis, tiszteltetben tartja, nyelvújító barátaival együtt: „Az úgy nevezett Nyelvrontók is a' Szokást teszik egygyik Úrrá a' Nyelvben . . .; de nem azt a' Szokást, a' melyet Dr. B.[eregszászi Nagy Pál] Úr tisztel — a' Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert által canonizáltattat — hanem a' melyet Horácz nevez annak a Quintilian (Consuetudinem vocabo consensus Eruditorum) — és a' melyet minden régi és új, Literatúrával bíró nemzet tisztel; — azt a' Szokást, a' melyet rész szerént az idő; rész szerént a' jó Írók hoznak-bé" (TudGyűjt. 1817. 12: 99–100). Ugyanakkor a nyelvtanilag iskolázatlan, kevésbé művelt „közemberek" ajkán élő nyelvszokást (pl. az ilyen, illetőleg az általa „szentesített" alakváltozatokat) nem ismerte el helyesnek, illetőleg szép-író tollára valónak: „Nem elég az — írta —, hogy a' köznép így is szól: éjjelibe (nem *in nocte* ES earum vel eius — hanem *in nocte*)". Itt ezt kell vala mondanod: éjjel *EbeN*" (1806. K. Ferenczy Lajosnak: Lev. 4: 22) és: „Mondhatod-e *nE volt ott?* e' helyett *neM volt ott?* Miért mondod hát: *ott sE volt?* Igaz, hogy így szóll a' közember, a' ki a nyelvet csak empirice tanulta. De ez így is szóll: *a' házba volt*, holott *a' házban volt* van jól mondva; mert a' *ba* mindig motum in locum, *ban* mindég quietem in loco jelent" (1815. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 13: 337–8).⁵

5. Összefoglalóan elmondható tehát: a nyelvszokás kérdésében Kazinczy sok szempont figyelembevételével, körültekintően ítelt. De még külön is ki kell emelni: amikor állást foglalt, akkor mindig a nyelvrendeltetéséből indult ki s az elérentő célt tartotta szem előtt. Ha tehát a nyelvszokás — megítélése szerint — nem gátolta a nyelv kiművelését, hanem elősegítette, akkor elfogadta normául, ellenkező esetben azonban elvetette. Egy másik dolog, amit megállapíthatunk: Kazinczy a nyelvszokást — s egyáltalán: a nyelvhelyesség kérdését — az irodalmi nyelv szem-szögéből nézte. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy azt fogadta el mértékadónak, amit az irodalom grammatikailag iskolázott művelői országszerte (vagy legalábbis az országban sokfelé) használtak, azaz amit a műveltek közszokása szentesített. És viszont: a nyelv törvényeinek szem előtt tartását, a világos, szabatos, helyzethez, alkalomhoz simuló árnyalt fogalmazást, egy szóval a „kicsinosult" nyelvhasználatot is valójában csak az irodalom művelőitől várta el, tőlük követelte meg.

⁵ Az egészre nézve részletesebben l. Ruzsiczky Éva: Kazinczy és a „nyelvszokás": Nyr. 81: 1–7; vö. uő.: Irodalmi szókincsünk a nyelvújítás korában 19 kk.

Ez — természetesen — nem jelentette azt, hogy a szélesebb rétegek nyelvhasználatára, illetőleg a beszélt nyelvre nem viselt gondot. Inkább arról volt szó, hogy ez utóbbit későbbi feladatnak tartotta, olyan távolabbi célnak tekintette, amely csak akkor valósulhat meg, ha azok, akik tollat vesznek a kezükbe és az írást tekintik mesterségüknek, sőt hivatásuknak, a nyelv fejlesztése, kiművelése terén eleget tesznek kötelességeiknek. Pontosabban szólva, úgy látta, hogy a nyelv két fő változatának a fejlődése nem egyszerre, egymással kölcsönhatásban megy végbe, hanem „kétlépcsős” folyamat, amelynek során az írott nyelvnek, illetőleg az irodalom nyelvének vezető szerepe, primátusa van, ebből következően először az írott, illetőleg az irodalmi nyelvet kell gazdagítani, kiművelni, mert ha az írott, illetőleg az irodalmi nyelv magasabb szintre emelkedik, akkor a beszélt, illetőleg a köznyelv majd hozzáidomul: átveszi, ami az írott, illetőleg az irodalmi nyelv „kicsinosodását” előmozdította, s így a nyelvújítás eredményei nemzeti közkinccsé válnak, sőt épp így, ezen az úton válnak azzá. Ahogy ő fogalmazott: „A’ Nyelv, megindulván a’ Nemzetben a’ kultúra, új ágra szakad, ’s az Élet’ nyelvén kívül most egy más is támad, a’ Könyvek’ nyelve. Az Élet’ nyelvében a’ változások, jóra vagy rosszra a’ seregben támadnak, nem ismert javítók vagy rontók által: a’ Könyvek’ nyelvében változást az Írók tesznek. A’ mit az Írók ’s Olvasók’ legjobbjai szükségesnek, hasznosnak, tűrhetőnek néznek, az a’ Könyvek’ nyelve’ szavává vál, s minekutána onnan áltmégyen az Élet’ nyelvébe, az egész nemzetévé” (Muzáron 1829. IV: 153).

Kétségtelen: ahogyan Kazinczy az írott és a beszélt, illetőleg az irodalmi és a köznyelv viszonyát a fejlődés szemszögéből szemlélte, abban — mai szemmel nézve — megnyilatkozott egyfajta egyoldalúság. Valójában nem is igen érthető meg másként, csak ha az írástudók nyelvi felelősségét illető nézeteit is számba vesszük; ugyanakkor azonban azzal is számolnunk kell, hogy viszont az irodalom művelőinek és egyáltalán a tollforgatóknak épp azért tulajdonított a nyelv fejlesztése, kiművelése terén akkora szerepet, mint amekkorát ide vágó megnyilatkozásai elárulnak, mert a nyelv fejlődéséről a vázolt módon vélekedett. Először is: azt tanította, hogy az író ura a nyelvszokásnak, hatalmában áll, hogy változtasson a nyelven, illetőleg a nyelvszokáson: „Mi köztünk még mindég paradoxon az — írta egy alkalommal —, hogy a Szép-Író, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura ’s Törvényszabója a’ Nyelvnek, mint a’ Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrije, rabja” (1816. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 13: 481); „... a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt mindég követné” — vallotta egy másik esetben (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8:3); vagy ahogy a vita hevében nyilatkozott: „Sőt az Iro parancsolja hogy úgy legyen, ’s úgy lesz; sőt az Iró úsussá csinálja a’ mi úsus nem vólt. Járatlan a’ nyelvek’ tudományában, ’s nem ismeri a’ régi két nagy Nemzet’ Literaturáját és az újabbakét, sőt a’ miénket is, a’ ki ezt tagadni meri” (TudGyűjt. 1817. 12: 89—90). Ez azonban nem jelentette azt, hogy mintegy „szabad kezét” adott a tollforgatóknak a nyelv dolgaiban. Ellenkezőleg: épp tőlük várta el, hogy a nyelvi vétségeknek gátat vessenek, hogy a nyelvhelyességi hibákat a nyelvhasználatból példájukkal, írásaikkal kiküszöböljék. Így amikor azt vitatta, hogy bár a „közember a’ ki a’ nyelvet csak empirice tanulta”, úgy mondja, hogy a házba volt, mégis a házban volt a helyes, mert „a’ ba mindég motum in locum, ban mindég quietem in loco”, hozzáfűzte: „az Irónak nem úgy kell írni a’ hogy a közember szól, hanem szól-

lani kell úgy a' hogy a' jó Író szóll" (1815. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 13: 337—8); más alkalmakkor hasonló értelemben foglalt állást: „írni úgy kell ugyan, a' hogy szóllunk: de szóllani is úgy a' hogy írunk, 's az írás a' rosszra indúlt szokás ellen örökös protestatio mind addig, míg a' szokás e g é s z e n el-nem avul" (1809. K. Pápay Sámuelnek: Lev. 7: 141); és: „Egyikünknek sem jutta még az eszébe, hogy a' Nyelvből minden Anomaliat kitiltson; de az tisztelte a' jó Írónak, hogy a' még ki nem mívelt nyelvben azt a' mit a' gondatlanság vagy tudatlanság vitt bele, jobbá tegye" (1817. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 15: 34). — De ugyanígy „tiszt"évé-tette az irodalom művelőinek a nyelv fejlesztését is, arra bátorítva őket, hogy ne kövessék „vakon" a nyelvszokást, merjenek vele szembeszállni, ha ezt a nyelv magasabb szintre emelése, kiművelése, a nyelvi eszmény elérése megkívánja: „Miben áll az Író tiszté? — abban e hogy vakon kövesse a' Szokást, 's attól elállani, bár hibást vagy vétkest parantsol is, ne merészeljen? vagy inkább hogy a' nyelvet a' maga ideáljához hasonlóbbá (bővebbé, tisztábbá, hathatósabbá, szebb-zengésűvé, tegye? Mit kell óhajtánunk? azt e hogy nyelvünk az maradjon a mi vólt? vagy azt hogy hogy az gondolatainknak 's érzéseinknek kinyomásokra 's szép mes-termívek írására alkalmasabbá váljon?" (TudGyűjt. 1817. 12: 104). Más szóval: a nyelv és a nyelvi műveltség színvonalának emelését Kazinczy egyértelműen az írástudók kötelességévé, sőt felelősségévé tette. Ennek jegyében a szépíróktól elvárta, hogy ne ők szálljanak le nyelvi-stiláris szempontból olvasóikhoz; ehelyett írásaik (vagy legalábbis ezek némelyike) révén olvasóikat emeljék fel a maguk magasabb színvonalára: „A gondos Stylista' kötelessége az, hogy magához vonja-fel Olvasóját, nem az hogy az Olvasóhoz szálljon le — tudnillik [!] némelly nemeiben a' Stylisticanak, például mind azokban, a' melyek poetaiak vagy a' poetaihoz közelítenek" (1818. K. Szabó Jánosnak: Lev. 16: 258). Másfelől viszont a tollforgatónak törvényül szabta, hogy írásuk „szép" legyen; valójában nem minden ok nélkül, hanem csak a „szép írás" érdekében engedte meg nekik, hogy a nyelv fölötti „hatalmukkal" élve szembekeverüljenek a nyelvszokással. Ennek jegyében egyszer így írt: „a' mi Íróink (a' Jókat értjük; a' rosszak Nullák) tudva 's akarva távoznak-el az Etymologia' 's a' Szokás' törvényeitől... A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása S z é p legyen. Valami azen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad, akár engedi a' G r a m m a t i c a és a' S z o k á s, akár nem" (TudGyűjt. 1817. 12: 89). Egy más alkalommal viszont ezt a kérdést vetette fel alig vitatható állításként: „Az szól e jól, a' ki mint minden, de nem szépen, vagy a' ki mint minden, de szépen?" (1828. Élet és Literatúra II. 299).

Mindebből érthető, hogy amikor azoknak a szempontoknak sorát, amelyeket a nyelvi kérdések megítélésében az ókor óta figyelembe vettek, kiegészítette, akkor „a nyelv ideálja" előtt, annak mintegy elébe helyezve az í z l é s r e is gondolt: „A' mit Iskoláink tanítanak, hogy a' Nyelvbeli Vizsgálatokban az Etymológia, az Analógia, az Euphónia, az Űsus a' Törvény szabó vagy, ha úgy tetszik, a' törvényszéket-tevő Bírák, azt én kitoldottam az I z l é s s e l ... és a' N y e l v e k ' I d e á l j á v a l" (1813.⁶ K. Szentmiklóssy Alajosnak: Lev. 10: 260—1).

6. A sokfelé figyelés, a több szempontra ügyelés, ugyanakkor azonban a figyelemnek a z elérendő célra való

⁶ Vö. Muzáron 1829. III. 307.

összpontosítása, amelyet eddig megfigyelhattunk, nemcsak akkor jellemezte Kazinczyt, amikor elvi kérdésekhez szólt hozzá, tehát amikor a nyelv szerepét, a nyelvújítás célját vagy a nyelvszokást illetően nyilatkozott. Nem, ő a legapróbb részletekben is sok szempont figyelembevételével foglalt állást, pontosabban: hol erre, hol arra hivatkozott, attól függően, hogy a szóban forgó esetben — megítélése szerint — mi szolgálta nyelvünk „kicsinosodásának” ügyét. Csak egyetlen példát említve: kortársai közül Révai Miklós a „tiszteletre méltó régiség” (a „veneranda antiquitas”) nevében mellett foglalt állást, hogy az egyes szám 3. személyben *-ik*-re végződő igéket következetesen ikesen kell ragozni (vö. *Antiqu.* 79 — 92; *ElabGramm.* II. 885 — 956); vele szemben a kor másik neves grammatikusa, Verseghy Ferenc nem tartotta elégnek a régi könyvek tanúságait arra, hogy „eggy egész nemzetnek nyelvbéli törvényeket szabhassanak” (*Tiszta Magyarság* 165), ezért azt kívánta, hogy „a’ reguláris conjugationak, úgymint valóságos *közönséges* szokásnak ama sebeit, mellyekkel azt egy *particularis szokás* régtől fogva illeti, kigyógyítsuk, azaz: az *ik* végződésű verbumokat a’ közönséges regula [értsd: az iktelen igék alanyi ragozásának szabálya] alá vonnyuk” (i. h. 172). Ebben a vitában Kazinczy sem az egyik, sem a másik — szélsőséges — nézetet nem tette egészen magáévá; ehelyett részleteiben vizsgálta meg a kérdést. Így tekintetbe vette, hogy eredeti ikes ígéről van-e szó vagy olyanról, amely csak később vette fel az *-ik* végződést, s ez utóbbiak esetében nem erőltette — a nyelvszokással szemben — a szabályos ikes ragozást: „A principium regens a 3d személy. De ott az *ik* néha csak irregul. függelék. — Az én törvényem ez:

Verba in K (adoK) non habent *ik* regulariter,

Verba in M (eszeM) semper in *ik* exeunt.

Illek, illesz, illIK, nem *ill*, ita vult usus;

nyillok, nyilsz, nyillik. A’ hol az első személynek Kja van, de a harmadik felvette a czondrát [ti. az *ik* végződést], ott én az egyéb tempusokat nem a rongyból szeretem származtatni” (1830. K. Zádor Györgynek: *Lev.* 21: 239). Aztán: amikor állást foglalt a különféle ikes igék ragozása tárgyában, azt is figyelembe vette, hogy a szóban forgó ikes ige kijelentő, feltételes vagy felszólító módban, 1., 2. vagy 3. személyben áll-e. Ennek jegyében például feltételes mód 1. személyben minden további nélkül elfogadta helyesnek a *bátorkodnék*, *tetszenék* s a hozzájuk hasonló, iktelen raggal ellátott igealakokat (vö. 1802. K. Kis Jánosnak: *Lev.* 2: 475); ugyanakkor felszólító módban a *csillapodj*, *gondolkodj*-féle iktelen raggal ellátott, 2. személyű igealakokat, amelyekről azt tartotta, hogy — miként a *mondi* és a *mondik* — csak némely vidéken használatosak, elvetette. „A’ mit Te állítasz, barátom — írta Dessewffy Józsefnek —, hova viszen az? Igen is, a’ szokás több mint a’ törvény, de csak *néhol*. Világos, hol nem parancsolhat a’ szokás a’ törvénynek” (1816. K. Dessewffy Józsefnek: *Lev.* 14: 450). De nem helyeselte azok eljárását sem, akik „a’ kedvesbb hangnak” akarták feláldozni az ikes igék szabályos ragozását, jöllehet egyébként fontosnak tartotta és következetesen szorgalmazta a jóhangzást (vö. 1826. K. Zádor Györgynek: *Lev.* 20: 125); ezért írta — egyebek közt — ezeket is: „Nyelvünknek, igenis hogy szabadnak kell lenni, ’s meg kell ismerni hogy a’ *nagyobbok* több mint a’ Grammaticus’ czirkalma ’s lineája. De azt tegye e az, hogy *m o n d o l t* is szabad légyen írunk, sőt csak mondanunk is, mert a’ *mondol* lágyabb mint a *mondasz?*” (1815. K. Dessewffy Józsefnek: *Lev.* 14: 134).⁷

⁷ Részletesebben l. Ruzsiczky Éva: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: *MNy.* 49. 446 — 56.

A másik fő vonás, ami Kazinczy egész nyelvművelő tevékenységét jellemezte: a semmi fáradságot nem kímélő, nem sajnáló, lankadatlan buzgalom. Először is: nem volt olyan „apró” kérdés, amire ha felmerült, ne terjedt volna ki a gondja, figyelme, amit elhanyagolt volna, amivel nem foglalkozott volna.⁸ Azután: ha valaki kérdéssel fordult hozzá, akkor — mint Levelezése bizonyítja — jobbra nem érte be annyival, hogy megadja a kért választ; ehelyett másoknak is igyekezett a szóba került kérdésre ráirányítani a figyelmét, vagy úgy, hogy beleszótta valamelyik készülő írásába, tanulmányába, vagy ha erre nem nyílt mód, akkor legalább oly módon, hogy megemlítette annak a két-három barátjának, akivel eszmét cserélni összejött, vagy akinek épp levelet írt. Így — mint tudjuk — elérte, hogy Pest-Budától távol eső, aprócska faluja, Széphalom egy időre valóságos nyelvművelő központtá nőtte ki magát: évtizedeken át minden, ami az anyanyelv ügyét érintette, ide összpontosult. De megnyilatkozott a széphalmi vezér buzgalma és fáradhatatlansága abban is, hogy ha szükségesnek látszott, ugyanazt a kérdést is újra meg újra elővette, mindaddig, míg — tőle telhetően — a végére nem járt a dolognak. Ilyenkor arra sem volt rest, hogy saját álláspontját felülvizsgálja. Ha úgy látta, hogy az valamilyen okból már nem tartható fenn, túlhaladta az idő, nem késlekedett módosítani a nézeteit. S erről megint csak értesítette a barátait, a pályatársait. Így vannak kérdések, amelyekre vonatkozóan egész tanulmányra való észrevételt tett. Ezek az egy-egy kérdést illető megjegyzései egyszersmind állásfoglalásának dinamikáját is tükrözik (vö. Ruzsiczky Éva: Kazinczy állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: MNy. 49: 446—56; uő.: Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. 1960. 133—69).

Mi sem természetesebb, mint hogy aki a küzdőpályára lép, annak számolnia kell az ellenféllel, s vállalnia kell a küzdelmet, bármibe kerül. Kazinczy vállalta: amikor a meggyőzés, a szelíd rábeszélés nem bizonyult elégségesnek, bátran vitába szállt, s minden erejét latba vetve érvelt. A vita heve olykor elragadta. De a „játékszabályok”-hoz azért ilyenkor is igyekezett magát tartani: „... a’ Dayka Báróczy életében — írta — magamat kiveszekedém — de úgy veszekedém, a’ hogy veszekedni illik” (1814. K. Horváth Ádámnak. Lev. 12: 98). S a megszolgált jutalom sem maradt el: pályája végén jogos öntudattal, a jól végzett munka tiszta örömeivel tekinthetett vissza a megtett útra, s bizvást remélhette, hogy „hagyatéka” megindítja majd a szíveket, így „örökösei”, a késői nemzedékek értő lelkű, hű letéteményesei lesznek „kicsinosult” anyanyelvünknek; ennek jegyében írta: „a’ mit hagyok, úgy hiszen azt! hevíteni fog szíveket, mikor már nem leszek is” (Élet és Irodalom 1826. IV. 259).

Tudjuk: ezt a reményt elsőként Kölchey váltotta be, az a tanítvány, az a barát, aki — minthogy egyik-másik kérdésben másként vélekedett — életében egy kissé eltávolodott a széphalmi mestertől. Ékes bizonyosság erre, hogy amikor 1832. szeptemberében „a M. T. Társaság közülésében” a „szent öreg” emlékének áldozott, akkor ezek a lelkes és lélekemelő szavak fakadtak „felhevült” szívéből: „Mi szép az emberi élet, midőn a mindennapiság parányi köréből kiemelkedik; s magát valami nagy és szent, és milliomokat érdeklő cél

⁸ Bizonyosságul elég beletekinteni például abba a levelébe, amelyet 1803. október 29-én Szentgyörgyi Józsefhez intézett (Lev. 3: 136—40).

után intézi! Mi szép világosító csillagként tűnni fel ezek előtt; és szabadon, de átmelegült lélekkel választani magának pályát; s azt jó és balszerencse közt, örökre tiszta és soha nem hidegülő szenvedelemben futni meg!” (Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett. Kölcsény Ferenc összes művei 1960. I. 713).

Ruzsiczky Éva

Egy új összegezés nyelv művelésünk történetéről és főbb kérdéseiről

1. 1980 a magyar nyelv művelés életében a szintézisek esztendeje. Ekkor jelent meg — több mint másfél évtized munkájának eredményeképpen — a Nyelv művelő Kézikönyv első kötete, amely a téli könyvvásár egyik slágere volt. A Társadalmi Szemle 1980. szeptemberi számában látott napvilágot a „Nyelvünk mai állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete és feladatai” c. — kollektív munkával készült — elvi jelentőségű összegezés, amely elsősorban a „Mai magyar nyelvünk” c. könyv tényanyagára épült, s méltán váltott ki élénk közérdeklődést.

Ezeknek a széles körben ismertté vált publikációknak az árnyékában, szinte észrevétlenül jelent meg a Nyelv művelés c. kiadvány, az ELTE Bölcsészettudományi Karának jegyzeteként. (Írta: Fábíán Pál és Lőrincze Lajos. Szerkesztette: Fábíán Pál. Budapest, 1980. 218 l.) Ez a jegyzet egyike azoknak a hiánypótló összefoglalásoknak, illetőleg gyűjteményes köteteknek, amelyek az 1970-ben létesített Mai Magyar Nyelvi Tanszék kezdeményezésére, annak égisze alatt születtek meg.

Voltaképpen nem szokás kézirat gyanánt szereplő egyetemi jegyzettel foglalkozni folyóiratunkban. Ami miatt most mégis kivételt teszünk, az nem is elsősorban a jegyzetnek a Nyelvőr arculatához illő tárgya, hanem már említett hiánypótló, hézagpótló jellege. Ez a jelleg részint abban áll, hogy a bölcsészkarokon oktatott Nyelv művelés c. tantárgynak eddig nem volt ilyenfajta segédeszköze. De még ennél is fontosabb, hogy a jegyzet első felében — Fábíán Pál tollából — először történik kísérlet nyelv művelésünk történetének a felvázolására, második részében pedig Lőrincze Lajos első ízben fejti ki rendszerszerűen és összefoglalólag nyelv művelésünknek azokat az elvi kérdéseit, amelyeket ő — a korszerű magyar nyelv művelés vezéralakja — munkásságában alapul vett és érvényesített. Joggal írhatja a kötet bevezetőjében a szerkesztő a következőket: „E két fejezettel a tanszék nemcsak a tanárképzés és a tanári önképzés eszköztárát, hanem a magyar nyelv művelés egészét is gazdagította: óhajtotta: bármennyire bőséges is az újabb magyar nyelv művelő szakirodalom, ilyen summázó, értékelő áttekintéseknek híjával vagyunk” (3). (Vö. mégis: Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség; különösen: 9—55.)

2. Fábíán Pál „A magyar nyelv művelés története” című összefoglalás (5—55) koncepcióját a nyelvfejlődésnek arra az alapvető, dialektikus ellentmondására építi, amely a megőrzés és a megújulás küzdelmében nyilvánul meg. Ennek az ellentétpárnak a tudatos nyelvfejlesztésben, azaz a nyelv művelés síkján az ortológia és a neológia szembenállása felel meg: kettőjük viszo-

nya, az egyiknek vagy a másiknak a túlsúlyba kerülése jellemzi a nyelv-művelés történetének egyes szakaszait. Ennek alapján Fábián a következő korszakokat különbözteti meg: a középkor (elsősorban a kódexirodalom kora); a XVI. század; a XVII. század; a XVIII. század a nyelvújítás koráig; a nyelvújítás kora (1772–1867, később említendő belső szakaszaival); a nyelv-művelés az ortológia jegyében (1867–1945, szintén kisebb szakaszokra bontva); nyelv-művelésünk a felszabadulás óta (1945–1979).

2.1. A jegyzet helyesen emeli ki, hogy bár a középkorban tudatos nyelv-fejlesztésről kevéssé beszélhetünk, mégis neológusoknak, sokszor merész újítóknak kell neveznünk az egyházi latin szövegek fordítóit. Talán nem véletlen, hogy a jegyzet legtöbb példája a Huszita Bibliából való, ennek fordítóit — mint ismeretes — szinte tudatos elvek vezérlik az új szavak alkotásában és a mondatfűzésben (pl. a kötőszók használatában). — A XVI. század humanista gondolkodói mégis joggal nevezi Fábián nyelvünk első igazán tudatos művelőinek (külön kiemelve Sylvester szerepét), s utal itt a reformációnak anyanyelvünk fejlesztésében betöltött szerepére, az új, világi olvasóközönség igényeinek kielégítésére s irodalmi nyelvünk kialakulásának csíráira. — A XVII. századi nyelv-művelő tevékenységből, amely a század közepétől a viszonylagos békeállapotnak, illetőleg az ellenreformációnak és az általa kiváltott hitvitáknak köszönheti föllendülését, különösen a nyelvtanírókat s az erdélyi tudósok működését emeli ki Fábián. A nyelvtanok vonatkozásában Szathmári István kutatásai nyomán hangsúlyozza, hogy ezek a nyelvi jelenségeknek bemutatását igen gyakran nyelvhelyességi megjegyzésekkel, nyelvi normák felállításával kötik egybe. Kissé sajnálja az olvasó, hogy egyrészt a nyelvtani-nyelvhelyességi problémák a későbbi korok tárgyalásában háttérbe szorulnak, másrészt hogy a XVII. századi erdélyi nyelv-művelők utódainak, az erdélyi magyar nyelv-művelő társaságnak a működése nem kap helyet a következő korszakok nyelv-műveléstörténetének, a nyelvújítás korának a tárgyalásában, noha ez a szakirodalomban eléggé feltárt terület (vö.: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai; Éder Zoltán: Benkő József munkássága és az erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság). — Mielőtt azonban elérkeznénk a nyelvújítás koráig, rövid áttekintést kapunk a XVIII. század idevágó eseményeiből, az egyes szaknyelvek magyarítóinak, továbbá Adaminak és Kalmár Györgynek a munkásságáról s irodalmi nyelvünknek az egy-ségesülés felé való közeledéséről.

2.2. A nyelvújítás korának bemutatását Fábián e mozgalom alapjainak a megrajzolásával kezdi. Rámutat — Révai József nyomán — a nyelvújítás társadalmi-politikai gyökereire, arra a tényre, hogy kezdeti szakaszában a nyelvújítás mozgalma a haladás egyetlen lehetséges útját képviselte, vitáiban a magyar polgári fejlődés alapvető kérdései tükröződtek, a „haladók” és a „maradiak” küzdelmeként. Kiemeli továbbá gazdasági, társadalmi berendezkedésünk, műveltségünk, tudományosságunk elmaradt voltát, amelyen immár nem lehetett segíteni az anyanyelv nagyarányú, gyorsított fejlesztése nélkül. S végül érdekes módon, újszerűen nyelvünk egyik tipológiai jellemvonását is a nyelvújítás mozgatóerői közé sorolja: a magyar szókincsnek jelentős hányada motivált, azaz ismert szóelemekből áll össze, s ez az állapot nem kedvez a számunkra motiválatlan idegen szók tömeges befogadásának. Itt jegyzem meg, hogy bár a jegyzet helyenként kitekint más népek nyelv-művelő mozgalmaira is, nem volna érdektelen — éppen az említett szempont miatt — egyes európai nyelv-rokonaink nyelvújításával való összevetés.

A nyelvújítás korát Fábíán az alábbi szakaszokban tárgyalja: *a)* a nyelvújítás első hulláma (különösképpen a Magyar Hírmondó tevékenysége, illetőleg Bartzafalvinak értéküket tekintve ellentmondásos neologizmusai); *b)* az ortológia ellentámadása (kiváltképpen a harcosan ortológus műnek kikiáltott Debreceni Grammatika szerepe); *c)* a döntő küzdelmek (Kazinczy fellépése, a Mondolat és a Felelet csatái egészen Kazinczynak az „Ortologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél” c. összegezéséig); *d)* a nyelvújítás helyzete és szerepe a reformkorban; *e)* a nyelvújítás az önkényuralom éveiben.

A két utóbbi alfejezet kissé részletesebb ismertetést igényel.

„A reformkorban — írja Fábíán — már nem volt szükséges a nyelvkérdést, mely sokáig a haladás vágyának egyetlen lehetséges kifejezője volt, továbbra is a korábbi mértékben felszínen tartani, hiszen nyíltan is lehetett már cselekedni. A nyelvújítás győzelme után pedig már nem az újítsunk — ne újítsunk» kérdéséről kellett döntení, hanem arról kellett eszmét cserélni, hogy a nyelv gazdagítása milyen eszközökkel, miképpen, mely területeken történjék. . . . [Bekezdés.] A reformkor a nyelvújításnak kétségtelenül a legeredményesebb szakasza, de a nyelvújítás a reformkorszaknak nem a legnagyobb nyelvi eseménye: a magyar nemzeti nyelv végleges kialakulása . . . fontosabb nála.” (24—5.) Ebben az új helyzetben a neológia — amely úttörő szerepet vitt a nemzeti nyelv kialakulásában, de nem annak keretei között, hanem a torz társadalmi viszonyok miatt kiemelt szerepkörben — most „teljesen alája rendelődik a nemzeti nyelv fejlődése magasabb szempontjainak és érdekeinek, s a magyar nyelv egészét érintő, átfogó, nagy nyelvi folyamatnak szerves részeként az egyik fontos nyelvművelő eszköz feladatát tölti be” (25).

A részleteket illetően itt — és az előzőkben is — Fábíán az olvasót Tolnai Vilmosnak „A nyelvújítás” c. munkájához utalja, s helyettük néhány újabban feltárt mozzanat kiemelésére szorítkozik. A régebbi kutatásokkal szemben, amelyek elsősorban az irodalmi és a köznyelv szókészletének a megújításával foglalkoztak (vö. pl. Szily szótárát is), Fábíán nyomatékosan rámutat arra, hogy a nyelvújítás szavainak igen jelentős hányada (talán a többsége) a szaknyelvek körébe vág, gazdasági életünk fejlődését tükrözi, s ebből a körből különösen kiemeli a szinte előzmény nélkül fellépő gyáripár és a közlekedés szakszókincsét. A továbbiakban szembeszáll azzal a még ma is élő hiedelemmel, hogy a nyelvújítási szók túlnyomó részükben „szabálytalan” alkotások volnának, hiszen ennek éppen az ellenkezője az igaz. Végül rámutat arra, hogy a nyelvújítás egyben az új eszmék és érzelmek árnyalt kifejezését elősegítő stílusújítás is volt.

Az önkényuralom éveiben — állapítja meg a jegyzetírő — a németesítés erős hulláma borítja el az országot, ismét elszaporodnak az idegen szavak, főleg a gazdasági élet területén, idegenszerűségek vernek gyökeret nyelvünkben (itt tehát nemcsak a szókincsről történik említés). Ezzel az áradattal az írókon kívül a korszak nyelvújítói is fölveszik a küzdelmet, főleg a szaktudományok nyelvének magyarításában, de a közvélemény kellő érdeklődése és ellenőrzése nélkül ez a tevékenység (pl. Bugát Pálé) koros szavak alkotásához és a természettudományok nyelvének eltorzulásához vezetett.

2.3. Fábíán Pál a kiegyezés évével indítja azt a korszakot, amelyet a „Nyelvművelés az ortológia jegyében (1867—1945)” címmel tárgyal, s amelyet eddig a Magyar Nyelvőr megindulásától szoktak számítani. Kétségtelenül helyes ez az új periodizáció, hiszen jórészt a kiegyezés következménye az a számos gazdasági, társadalmi és kulturális tényező (az ország kapitalista

fejlődése, egy nagyarányú belső migráció, a modern Budapest létrejötte, az irodalmi élet és a sajtó föllendülése stb.), amelyeknek nyelvi hatásai világosan kimutathatók.

Ezt a hosszabb időszakot a jegyzet az alábbi alfejezetek szerint tárgyalja: a) A Magyar Nyelvőr első negyedszázada; b) Az új ortológiai mérlege; c) A századforduló után; d) Nyelvművelés a két világháború között.

A Magyar Nyelvőr megindulása és első negyedszázados működése — mint Fábián világosan levezeti — nyilvánvaló következménye a kiegyezéssel létrejövő, sőt részben a kiegyezés előtti közállapotoknak. Az új ortológia felülkerekedése szorosan összefügg a nyelvújításnak az elnyomás éveiben való eltorzulásával, továbbá — a kiegyezés után, a magyar—német kétnyelvűség eseteinek rendkívüli elszaporodása következtében — az idegenszerűségek beáramlásával. A Nyelvőrt éppen az a szándék keltette életre, hogy ennek a folyamatnak véget vessenek, s programjának fő pontjaiként valóban a nyelvújítás szabálytalan szóalkotásai, továbbá az idegenszerűségek elleni küzdelem szerepelt. A jegyzet (Németh G. Béla és Tompa József kutatásaira is támaszkodva) több példával illusztráltan tárja elénk az új ortológia dogmatizmusát, történetietlen, metafizikus nyelvszemléletét, azt a folyamatot, amely végül is — főleg irodalmi — ellenzékének kialakulásához vezetett. Rámutat, hogy az új ortológusok álláspontja nemcsak nyelvi-nyelvészeti szempontból volt téves: lényegében azt az „európai arányú, igényű és színvonalú nemzeti irodalmat, kultúrát, közéletet” támadta, amelynek alapját a reformkor vetette meg; több más tekintetben is (az új nyelvi törvények létrejöttének a tagadásával, a népnyelvnek a köznyelv fölé való emelésével stb.) a visszahúzó ideológiai áramlatokat támogatta, és szembekerült korának haladó irodalmi irányzataival (36–7). Mindamellet pozitívumát is jól látja a jegyzetíró: a szaktudományok eltorzult nyelvezetének a köz- és irodalmi nyelvhez való visszaigazítását, a közéletben a természetes, ízes beszéd és a magyaros mondatfűzés példáinak az elterjesztését.

A századforduló után az új ortológia és az új neológia küzdelme elcsendesedett. Mint a jegyzet hangsúlyozza: a Nyelvőr programjában az volt a legfontosabb változás, hogy az új szerkesztő, Simonyi Zsigmond a nyelvművelésnek minél szilárdabb tudományos alapra való fektetését tekintette a fő feladatnak. Ehhez hozzátenném, hogy Simonyi működésének korábbi szakaszában nemegyszer — érdekes módon — tetten érhető a nyelvművelő és a nyelv-tudós „tudathasadása” (például más nézetet vall a *miután* kötőszó okadóhasználatáról nyelvművelő kiadványaiban, mint tudományos monográfiájában; vö. Magyar Nemzet 1978. aug. 13. 13). (S a Nyelvőr-gárda egy-két tagjában bizony tovább él a nyelvújításellenes érzület, sőt ez még felszabadulás után is felüti a fejét.)

Fábián csak érinti azt a kellően még ki nem kutatott tudománytörténeti folyamatot, amely oda vezetett, hogy a század elején az Akadémia a Nyelvőrtől megvonta támogatását. Mindennek ellenére — hangsúlyozza a szerző — a folyóirat ebben az időben élte első fénykorát, s a nyelv művelésének tudományos megalapozásával példát és segítséget nyújtott nyelvművelésünknek későbbi újjászervezéséhez is.

Az első világháború után a nyelvművelés alig hallat magáról. Fábián a húszas évek végében jelöli meg azt az időpontot, mikor újra éledezni kezdett, nem kis mértékben nacionalista indítékból. A nyelvművelő mozgalom legfontosabb eseményeit e korszakban is egy folyóiratnak, mégpedig az 1932-ben

megindult Magyarosannak a működésével kapcsolatban mutatja be a jegyzet. Egy ideig a tudós szerkesztőknek (elsősorban Nagy J. Bélának és Zsirai Miklósnak) sikerült megóvniuk a lapot a szélsőségektől és a dilettáns nyelvművelők nézeteitől, s kellő támogatást kaptak az íróktól is. A folyóirat életének második szakaszára azonban (a felszabadulás utáni rövid működésének kivételével) a dilettantizmus, a kioktató hangnem, a túlzó purizmus, a nacionalista nézetek terjesztése a jellemző, s ez — mint a szerző kiemeli — mérhetően károkat okozott a magyar nyelvművelés ügyének. Mindamellett ez időszaknak néhány pozitív tényére is rámutat jegyzetünk: a tömegtájékoztatás is bekapcsolódik a nyelvművelő munkába, a sajtóban Kosztolányi Dezső, a rádióban (s ugyancsak a sajtóban is) Halász Gyula fejt ki hasznos tevékenységet. Különösen fontos eredmény a sportnyelv szókincsének magyarrá tétele, a Nemzeti Sport c. lap segítségével és akadémiai támogatással.

2.4. A felszabadulás utáni korszakot elemezve a jegyzet kiemeli az új nyelvművelő mozgalom zászlóbontását az emlékezetes 1951-i anketon, majd elveinek összegezését az 1959-i (a jegyzetben sajtóhibával: 1969-i) pécsi nyelvművelő konferencián. Az itt kifejtett elvek azonban már átvezetnek a jegyzet második felének a tematikájába. A továbbiakban felvázolja a szerző nyelvművelésünknek a kulturális forradalom kibontakozásával párhuzamosan megformálódó szervezeti kereteit, a bizottságok és folyóiratok munkáját, s szívlemengetően bőséges, értékelő listát közöl a szorosabb és tágabb értelemben vett nyelvművelő kiadványokról, konferenciákról, kiejtési versenyekről, a nyelvtudósok jelentős hányadának az aktív részvételéről, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő munkájáról, a könyvkiadók, a napilapok és a szakmai folyóiratok bekapcsolódásáról, a rádió népszerű nyelvművelő sorozatairól, a TIT szervezte szabadegyetemi előadásokról, nyelvművelő ankétokról, a magyar nyelv heteiről, az iskolai nyelvápoló munkáról, az írók nyelvművelő tevékenységéről stb. Joggal zárhatja fejtegetéseit a következőképpen:

„Magyarázatot keresve arra, hogy új nyelvművelésünknek csaknem három évtizedére visszatekintve miért számolhattunk be oly sok eseményről és eredményről, elsősorban nem nyelvművelőink buzgalmát kell megjelölnünk a sikerek forrásául. Hiábavaló lett volna a legjobb szándék is, ha társadalmunk nem ad meg a szép tervek valóra váltásához minden lehetséges anyagi eszközt, ha anyanyelvünk gondozói nem érzik, hogy öntudatra ébredt népünk munkáját figyelemmel kíséri és segíti. Új nyelvművelő mozgalmunk legnagyobb értéke ez a társadalmi összefogás valamennyiünk legnagyobb kincséért: anyanyelvünkért.” (55.)

2.5. Végére érve a tudománytörténeti összefoglalás ismertetésének, ki kell emelni szerzőjének azt az állhatatos és sikeres törekvését, hogy a nyelvművelés történetének váltakozóan virágzó és hanyatló korszakait beállítsa a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés, változás tágabb összefüggéseibe. Jól kapcsolja mindehhez a nyelvben munkáló belső törvények, elsősorban a megőrzés és újítás dialektikus érvényesülését. Hozzátennem, hogy a jegyzet újabb kiadásában még más belső törvények működését is tekintetbe lehetne venni, elsősorban egyrészt a jól érthető, hatásos kifejezésre, másrészt a gazdaságosságra, az ökonómiára való törekvést: ennek a feszültségnek szintén vannak nyelvhelyességi lecsapódásai. S talán részben ennek kapcsán a szókincsen kívül több fény vetődhetne a nyelvművelés történetének grammatikai vonatkozásaira, mégpedig nemcsak első nyelvtanaink tekintetében. Az olyan kérdések, mint például az ikes igeragozás, szinte napjainkig heves nyelvmű-

velő viták keresztútjában állnak. De más, mostanára már lezárt grammatikai problémák vitatása is igencsak jellemezte nyelvújításunk történetének korábbi szakaszait, így például a mennyiségjelzős szerkezetbeli egyeztetés, továbbá a *magyarok királya*, illetőleg a *magyarok királyuk* típusú szerkezetek helyességéről folytatott vita, amely Gelejtől indulva egészen Révai és Verseghy szembenállásáig vezetett, annak egyik fontos tényezője volt, s könyvek terjedelmes részeit töltötte be (pl. Révai szintaxisa jórészt csak erről szól). Mindezek kapcsán korábbi nyelvújításunknak olyan normái is szóba kerülhetnének, mint a régi nyelv, a veneranda antiquitas eszménye, vagy éppen a mindennapok nyelvhasználata.

3. A jegyzet második része (57–116) — Lőrincze Lajos munkája — a „Mai nyelvújításunk főbb kérdései” címet viseli, s így szervesen csatlakozik a tudománytörténeti összefoglaláshoz. A következő fejezetekre tagolódik: 1. A nyelvújításról általában; 2. Nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás; 3. A nyelvi normákról általában; 4. Nyelvhasználat és nyelvi norma; 5. A nyelvi norma egyéb meghatározói; 6. Az idegen szavak; 7. Nyelvújításunk módszere; 8. Nyelvtudomány és nyelvújítás; 9. Nyelvújító babonák.

Már e címek felsorolásából is látható, nyelvújításunknak milyen sok időszaki elvi és módszertani kérdése vetődik fel ebben a jegyzet részben, mégpedig összefoglaló, szintetizáló, koncepciózus egymásra építésükben.

3.1. A jegyzet mindenekelőtt kiemeli a nyelvújítás tudományos jellegét, az alkalmazott tudományok körébe sorolásával. Feladatának megjelölésében a nyelv alapvető, gondolatalkotó szerepéből indul ki, a kommunikációs alaphelyzetnek megfelelően. Eszerint a nyelvújítás legfőbb célja, hogy biztosítsa a gondolatalkotás egyértelműségét, szüntesse meg zavarait. Ennek érdekében egyrészt a gondolatalkotó jelrendszerre, másrészt a kommunikációs partnerekre: a beszélőre (íróra) és a hallgatóra (olvasóra) kell irányulnia. E korszerű felfogásban tehát a nyelvújításnak a nyelv tökéletesítését célzó hagyományos, klasszikus feladatkörével egyenrangú szerepet kap az emberközpontúság, mai nyelvújításunknak egyik legfőbb jellemzője. Érdekes felsorolni, hogy ebben a vonatkozásban, vagyis a beszélőre és a hallgatóra irányuló nyelvújító munkában milyen feladatokat jelöl meg Lőrincze. Szükségesnek tartja az anyanyelvre vonatkozó ismereteknek széles körben való elterjesztését, a nyelvi műveltségnek olyan fokra fejlesztését, hogy az emberek önállóan állást tudjanak foglalni a nyelvi fejlemények értékelésében, s igen fontosnak tartja a jó példák hatását, szép stílusú írásművek olvasását és olvastatását.

3.2. Mind a nyelvre, mind ennek használójára irányuló nyelvújító munkánk alapfeltétele, hogy — szemben a korábbi metafizikus felfogással — tekintettel legyen a nyelv változó voltára, történetiségére, mert csak így jöhet létre a biztonság az új nyelvi jelenségek megítélésében. Ezért a második fejezet „Nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás” címmel típusokat és példákat mutat be elsősorban a szókészlet, majd a frazeológia, valamint a grammatikai szerkezet korábbi változásaihoz. Hangsúlyozom: példákat is. Egyik fő erénye a jegyzetnek, hogy valamennyi elvi vagy módszertani megállapítását meggyőző példák egész sorával világítja meg. Így szóba kerül a szerkezeti változások kapcsán az ikes ragozás sorsa, a *-nök*, *-nök* toldalékos igealakok visszaszorulása stb. Ezzel a szerző némileg kiegészíti a tudománytörténeti összefoglalás anyagát is, ahol a grammatikai problémák háttérbe szorultak.

Igen fontos ebben a fejezetben egyebek között annak hangsúlyozása, hogy bár a múltbeli változásokat is értékelhetjük a szükségesség, hasznosság stb. szempontjából, a helyes nyelvművelő magatartás velük kapcsolatban mégis csak az lehet, hogy tudomásul vesszük őket. Ám az elbírálásuk során kialakult tanulságokat fel kell használnunk az új jelenségek megítélésében: vajon a visszaszorításuk a kívánatos, vagy pedig az elősegítésük.

3.3. Mindenkori feladat a nyelvművelő mozgalom számára a nyelvi norma kijelölése. Nem véletlen tehát, hogy jegyzetünkben a normával kapcsolatos fejtegetések foglalják el a legnagyobb helyet. A bevezető rész felsorolja azokat a tüzetesebben megvizsgálandó tényezőket, amelyeket a nyelvi normának a megszabásakor figyelembe szoktak venni (s ezzel ismét kiegészíti a történeti részlet anyagát), és fontos tanácsként köti a lelkünkre a nyelvi norma árnyalt felfogásának kívánalmait: a nyelvi norma sem lehet független a kortól, az időtől, a nyelvnek és a nyelvet beszélő társadalomnak a változásaitól; nem egyformán érvényes a nyelv különböző szintjeire; függ a stílusnemektől, a kommunikációs helyzettől; stb. Hogy mennyire fontos például az írásbeli és a szóbeli nyelvhasználat normáinak az elkülönítése, azt meggyőzően tárta elénk a múlt évben a Magyar Nemzet hasábjain folytatott vita a *hol?* kérdésre felelő *-ba*, *-be* ragos határozót illetően (egyébként a jegyzetnek is egyik példája ez a raghasználat).

3.4. A nyelvi norma megállapításának legfőbb kritériuma a nyelvszokás. Lőrincze — több nyelvtudóst is idézve — igyekszik minél világosabban körülhatárolni ezt a kétségtelenül igen fontos, de bizonytalan kontúrú tényezőt. Rámutat, hogy rajta nem egyszerűen a többségnek, hanem a művelt beszélők, a köznyelvet használók többségének a nyelvszokása értendő, s szembeszáll azzal a nézettel, mely szerint a mindenkori nyelvszokás elfogadása egyben azt jelentené, hogy nincs is nyelvi hiba. Ismét olyan példát idéz, amely az említett sajtóbeli vitában is fölmerült: egyesek szerint nem érdemes helyteleníteni az úgynevezett suksüközést, hiszen sokan élnek vele. De föllép a jegyzetíró azzal az ellenkező fogantatású nézettel szemben is, hogy múlt századbeli klasszikusaink, Arany és Petőfi nyelvhasználatát kell normának tekinteni, s ismételten kiemeli, hogy minden kor és társadalom számára csak saját nyelvszokása számíthat a nyelvi norma alapjául.

3.5. A norma megállapításába a nyelvszokáson kívül egyéb momentumok is belejátszhatnak, illetőleg némelyek — jórészt tévesen — éppen bennük keresik a nyelvi norma fő ismérveit. A jegyzet ezek sorában említi az egyéni ízlést, azután a nyelvérzékét. Ez utóbbival kapcsolatban egyrészt felhívja a figyelmet a nyelvi félműveltségnek (a szabályok félreértésének) a veszélyeire, másrészt hangsúlyozza a nyelvérzéknek a fejleszthetőségét, ismét célozva nyelvművelésünknek emberközpontúságára, a pozitív nyelvművelésre. — A nyelvi normát állítólag megszabó tényezők sorában ezután a logika szerepe, az ennek alapján ítélezők nézetei kerülnek elénk, mindenekelőtt az a hiedelem, hogy szavaink csupán egyetlen jelentésben használhatók helyesen.

Megfontoltabb mérlegelést kíván a nyelvi normát illetően a célszerűség mozzanata, s egy sereg példa (bizonyos homonimák visszaszorulása, az elkülönülő alakok mellé új jelentések fejlődése stb.) jól érzékelteti, milyen fontos szerepet játszhat ez a szempont a nyelv fejlődésében s az új fejlemények értékelésében. Azonban megvannak a nyilvánvaló korlátai: számos jelenség (pl. a tőalakok változatossága) éppen ellene szól. Itt akadtam az egyetlen olyan példára, amellyel vitába szállnék. „Célszerűbb volna például — írja a

szerző —, ha a mély hangú igék (*mond, lát* stb.) alanyi ragozása, feltételes módú alakjának az egyes szám első személyét is mély hangú raggal képeznénk (és [o: én] *mondának, tudnák*), de ez ellene mond a megszokott, hagyományos formának. Bármennyire beleillene tehát igeragozásunk rendszerébe, nem javasolhatjuk, nem erőltethetjük, sőt: nem engedhetjük elterjedését. Mert a kialakult egység megőrzése, a zavarnak, a bizonytalanságnak az elkerülése is a célszerűségek közé tartozik.” (83.) Véleményem szerint itt elsősorban nem a kialakult egység megőrzése, hanem egy másik mozzanat játssza a legfőbb szerepet, egy olyan mozzanat, amely éppen célszerűtlenné teszi a mély hangú végződés kialakulását: a homonimák számának a szaporodása (vö. *ők mondanák, látnák*). A homonimia kiküszöbölése pedig — a jegyzet korábbi megállapítása szerint is — a célszerűség érvényesülésének az egyik megnyilvánulása. A teljes igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a szerző is érzi példájának kétséges voltát, s lehetségesnek tartja, hogy a magas hangú módjeles változatok (*mondának, látnék*) éppen a homonimia kiküszöbölése végett jöttek létre. Valójában nem egészen így történt. A toldalék tudniillik már eredetileg is magas hangú volt, s célszerűségi okokból nem következett be az illeszkedés. Hasonló jelenséggel az ikes ragozás körében is találkozni.

A nyelvi norma kialakításában, valamint a nyelvi nevelésben és a nyelvfejlesztésben fontos szerepük van az íróknak, mindamellett „nem mondhatjuk még legkiválóbb mai íróinkat sem a követendő nyelvi norma szempontjából irányadónak — minden leírt szavukra, mondatukra nézve” — állapítja meg az „Író és nyelvi norma” c. alfejezet (84), éppen az irodalmi nyelv sajátosságai miatt, amelyeknek szép elemzését kapjuk ebben a részletben. Az irodalmi nyelv kérdése visszatér a tájnyelv és a nyelvi norma viszonyát boncolgató fejtegetésekben is, ahol azonban mindenekelőtt a tájnyelv és a köznyelv viszonyáról értekezik a szerző, számos szép példával. E két utóbbi alfejezet lényegesen túlmutat a szűkebb nyelvhelyességi problematikán; még pedagógiai tanácsot is olvashatunk itt a tájnyelven beszélő gyermekekkel kapcsolatban.

A következőkben szóba kerül a jóhangzás és a nyelvi norma viszonya, majd a fejezet a nyelvtan és a nyelvi norma, pontosabban a nyelvszokás és a nyelvtan viszonyának az analizisével zárul.

3.6. Az idegen szavak kérdése — Kovalovszky Miklóst idézve: „nyelvművelésünk örökzöld témája” — külön fejezetet kap a jegyzetben, bár korántsem vezető helyen. A külön fejezetbe sorolás világosan mutatja, hogy az idegen szavak megítélése fontos része a mai nyelvművelésünknek is, de a fejezet elhelyezése arra is utal, hogy — bizonyos korábbi nézetekkel és nyelvművelő magatartással ellentétben — egyáltalán nem a legfontosabb problémája.

A jegyzet összefoglalja azokat a már jól kidolgozott elveket, amelyeknek alapján az idegen szavak ügyében állást foglalhatunk. Utal a jövevényszó és az idegen szó határsávjának problémájára. Kifejti, milyen esetekben fölösleges, sőt káros az idegen szó ellen küzdeni (ha meggyökeresedett nyelvünkben, mindenki ismeri és használja, jól beleillik nyelvünk hangrendszerébe, ha jelentéskülönbséget vagy új stíláriis árnyalatot hordoz magyar megfelelőjével szemben, ha valamely szaktudomány fontos műszava stb.). De ugyancsak fölösleges és káros lehet az ellenkező véglet, a passzív magatartás az idegen szók beáramlásával szemben: divatból, sznobizmusból vagy éppen helyesegből, kényelemszeretetből fakadó használatuk; olyanfajta halmozásuk, amely már a nyelv alapvető funkcióját, a világos gondolatközlést is veszélyezteti.

3.7. Az említett kérdéskörök áttekintése után Lőrincze külön fejezetben foglalja össze a korszerű nyelvművelés módszertani kérdéseit. Itt részben szükségszerűen megismétlődik — de összegző jelleggel, egymásra építve — néhány olyan megállapítás, amelyeket a korábbi fejezetek külön-külön már kiemeltek (a nyelvművelésnek kettős — a nyelvre és a beszélőre való — irányultsága, a nyelvszokás kritériumai, az új fejlemények értékelésének elvei, a nyelv változó voltának dialektikus szemlélete, az idegen szók és az idegenszerűségek elbírálása stb.). Mindezekkel kapcsolatban és mindezekre építve Lőrincze a következőképpen jelöli meg a nyelvművelés vezérlő elvét:

„Mai nyelvművelésünk alapvető feladata a nyelvnek a társadalom életében betöltött szerepéből következik: alkalmassá tenni a gondolatközlésre, s a nyelvet beszélő embert is megismertetni a kommunikációs eszközöknek a legeredményesebb használatával. . . . A fő feladat tehát: felfedni és megszüntetni a nyelvben és a nyelvhasználatban mindazt, ami a nyelvet alapvető szerepének a betöltésében akadályozza. A lényeg tehát ez: pontosan közvetíti-e a nyelvi jel a gondolatot [,] vagy pedig — használata folytán — zavar következik be a »kapcsolásban«. A korszerű nyelvművelés tehát tulajdonképpen a »téves kapcsolásoknak« és ezek okainak vizsgálata, annak bemutatása, rendszerezése, hogy a nyelvhasználat különféle rétegeiben, területein milyen zavarok keletkeznek, s milyen lehetőség nyílik ezeknek a feloldására, megszüntetésére. Ilyen szempontból vizsgálható és vizsgálendő a nyelvi jelenségek minden formája és részlete.” (102, az én kiemeléssel.)

Mai nyelvművelésünknek másik, az előzővel összefüggő s szintén alapvetőnek minősülő feladatát a jegyzetíró a nyelvfejlődés tudatos irányításában, a nyelvi tervezésben jelöli meg. Ide tartozik a kialakult változatok, valamint a teljesen új nyelvi jelenségek megítélése, támogatása vagy visszaszorítása, továbbá a társadalom életében érezhetően szükséges, de hiányzó nyelvi elemeknek a tudatos kimunkálása.

A fejezet a szélsőséges nyelvművelő álláspontok, a sarkított („jó — nem jó”) megítélések, a türelmetlen hangvétel kritikájával s ezek ellentétéként a gondosan mérlegelő, higgadtan érvelő nyelvművelő magatartás bemutatásával zárul.

3.8. A jegyzet több helyen, így az előző részben is kifejti, hogy bár a nyelvművelő munkában jelentős szerepet visznek az írók, a pedagógusok, a hírközlő szervek munkatársai stb., a legfontosabb feladatok elvégzése mégis csak a nyelvészekre hárul. Ennek megfelelően külön fejezet tárgyalja a nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonyát. Itt a szerző megismétli azt a korábbi megállapítását, hogy a nyelvművelés alkalmazott nyelvtudomány, de szükségesnek tartja ennek alaposabb, részletesebb kifejtését, hangsúlyozva, hogy sokszor igen nehéz eldönteni, hol végződik az alapkutatás, s hol kezdődik az alkalmazás. Ezért fontos követelmény, hogy a nyelvapoló és az alapkutatásokra irányuló tevékenység ne váljon ketté: a nyelvművelő maga képzett nyelvtudós is legyen, aki ismeri és felhasználja a nyelv jelen állapotára és történetére vonatkozó kutatások, továbbá az általános nyelvészet, a szociolingvisztika stb. eredményeit és módszereit. A nyelvművelés mindezek felhasználásával válik valóban tudományos tevékenységgé. Mindamellet — állapítja meg jegyzetünk — kialakulóban van a nyelvművelésnek saját módszere s önálló szakága, az előzőleg már említett nyelvi tervezés, amely mintegy résztudománya a jövőkutatásnak, a futurologiának.

A nyelvtudomány és nyelvművelés viszonyával foglalkozó fejtegetések ismertetését egy kis polémiával kell zárnom. Lőrincze utal arra az elutasító álláspontra, amelyet több régebbi nyelvészünk tanúsított a nyelvműveléssel szemben, s külön kitér ezzel kapcsolatban Gombocz Zoltánnak ismeretes nézetére. Hogy e kiváló nyelvészünk nem tartotta illetékesnek magát és a nyelvtudományt a nyelvművelésbe való beavatkozásra, annak okát Lőrincze Gombocznak és kortársainak egyoldalú nyelvtörténeti irányultságában keresi, különösen abban a véleményükben, mely szerint a jelenkori nyelvállapot leírása nem volna tudományos feladat.

Ezt az érvelést nem tartom kielégítőnek, mégpedig két okból. Egyrészt a nyelvtörténeti szemléletmód éppenséggel kedvezhet is a nyelvművelő tevékenységnek, a nyelvművelés tudományos alapra helyezésének, ahogy ezt Simonyi példája ragyogóan bizonyítja. Másrészt korának kétségtelenül történeti beállítottságú nyelvtudományi felfogásával szemben éppen Gombocz Zoltán volt az, aki — Saussure nyomán — nálunk első ízben emelte ki a leíró nyelvtan tudományos rangját, mégpedig igen nyomatékosan (MNy. 23: 1), sőt arra is rámutatott, hogy az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének alapvető feltétele a leíró nyelvtannak tudományos alapon való tanítása (ÖM. 1: 141). Gombocz magatartását mindezek után kissé nehéz megmagyarázni, annál is inkább, mert korszerűen fogalmazta meg a nyelvnek a társadalmi szerepét s ezzel kapcsolatban az iskolai oktatás feladatait: „Ha a nyelvet . . . a közlés eszközének tekintjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a lelki tartalom kifejezésére milyen adaequat nyelvi eszközök állanak rendelkezésünkre, a leíró nyelvtan stilisztikai vagy crocei értelemben esztétikai diszciplinává válik, melynek főfeladata, az anyanyelv tanítására gondolva, a tanulót rászoktatni arra, hogy jól megmondott mondanivalóját világos és egyszerű nyelvi formába tudja öltöztetni” (ÖM. 1: 143). Úgy látszik tehát, hogy ő elsősorban az iskolát tartotta illetékesnek a nyelvművelő munkára, s a nyelvészet feladatát e munka tudományos megalapozásában látta.

3.9. A nyelvművelés főbb kérdéseivel foglalkozó jegyzetresz búcsúztatóul s mintegy emlékeztető intelmeként, az előzőleg kipécézett téves nyelvművelő nézeteknek az illusztrációjaként felsorolja a legjellegzetesebb nyelvművelő babonákat (a létige és a határozói igenév kapcsolatának, a vonatkozó mondatoknak a hibáztatását stb.). Örömmel és egyetértéssel veszem tudomásul, hogy Lőrincze közéjük sorolja az *azokat* mutató névmási formának stíluszűrőkítő terjeszkedését az *őket* rovására, az ige utáni hangsúlytalan helyzetben. Magam is meg vagyok győződve róla, hogy napjaink nyelvhasználatát tekintve, e jelenség oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy sokan tévesen úgy vélik: a személyes névmás nem utalhat dolognévre (vö. Mai magyar nyelvünk 52—3).

3.10. Lőrincze Lajosnak mai nyelvművelésünk főbb kérdéseiről írt összefoglalása — mint láttuk — az alapvető problémákon kívül számos részletre is kiterjeszkedik. Ezért is nyúlt ilyen hosszúra az ismertetés. De hogy a részletek ne takarják el a lényegét, megkísérlem kiemelni korszerű nyelvművelésünknek e kitűnő összefoglalásban kifejtett legfontosabb jellemzőit. Ide tartozik mindenekelőtt a nyelvművelésnek a kommunikáció elméletébe való beépítése, s ennek megfelelően kettős irányultsága: egyrészt a közölnivalót hordozó jelrendszerre, vagyis a nyelvre, másrészt a közlésbeli partnerekre, tehát a beszélőre (íróra) és a hallgatóra (olvasóra). Az első szempontból a legfontosabb tényező a nyelvnek dialektikus, változásában való szemlélete, a második

szempontból pedig ezenkívül az emberközpontúság, a pozitív nyelvművelés. A nyelvművelésnek ez a két aspektusa összefonódik a fő feladatnak a megoldásában: a gondolatközlés zavartalanra tételében, a „téves kapcsolások” kiűzésében. Mindehhez szorosan fűződik hozzá a nyelvművelő tevékenység másik fontos területe: a nyelvi tervezés.

A fő jellegzetességeket azért is szükséges kiemelni, hogy a sok részlet áttekintését megkönnyítsük az olvasók s általában a jegyzet használói számára. A nyelvművelés mai problémáiról szóló fejtegetésekben ugyanis — föltehetően didaktikai szempontból — sok minden ismétlődik, egyes részletek is. (Ez alól az ismertetés sem tudta teljesen kivonni magát.) Úgy vélem azonban, hogy a jegyzet újabb kiadásában bizonyos ismétlések elhagyásával megkönnyíthetnénk legfőbb használóinak, az egyetemi hallgatóknak a munkáját. Ezt egyfajta szerkesztésbeli átrendezés is segíthetné, nevezetesen a nyelvművelés módszereivel foglalkozó fejezetnek az előbbre hozatala. Itt például a nyelvi tervezés kapcsán úgyis mindenképpen szóba kerülnek az új nyelvi jelenségek elbírálásának az ismérvei (103), nem lenne tehát szükség oly mértékben ismételni őket, mint a jelenlegi formában (vö. 60, 65, 67, 74). Egyéb egyszerűsítésekkel is járhatna a javasolt átrendezés.

4. A jegyzet harmadik része gondosan összeválogatott antológiát tartalmaz olyan nyelvművelő írásokból, amelyek szépen megvilágítják az előző fejezetek elvi megállapításait, s így — bár Lőrincze maga is a találó példák egész légióját sorakoztatja fel — még jobban elősegítik a korszerű nyelvművelés témaköreiben való tájékozódást, és az amúgy is időzavarban leledző egyetemi hallgatókat mentesítik a sok utánajárástól.

A Nyelvőr olvasót azonban bizonyára inkább az érdekli, hogyan lehet sok utánjárás nélkül megszerezni magát a jegyzetet. Ezért ideírom: a Nyelvművelés c. jegyzet megvásárolható az ELTE Bölcsészettudományi Karának jegyzetboltjában (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1. II. em. 44. sz.); ára 14 Ft.

Rácz Endre

A közigazgatási irat mint közlemény

Közigazgatási irataink nyelvi arculatát — mennyiségi majd minőségi jellemzőit — vizsgálva, eljutottunk a mondat megszerkesztettségének, a részek elhelyezésének kérdéséig. A vizsgálat (s persze a megítélés) szemszöge már itt is a „címezetté”, a kommunikációs partneré volt: már a mondat belsejében tetten érhető, hogy neki fogalmaz-e a „feladó”, vagy pedig rá való tekintet nélkül.

Ám a mondat, bármennyire lezárt és önálló is viszonylag, része csak — mégpedig beépített része — a szövegnek. S mivel a szöveg lánc, amely kapcsolatot teremt és tart írója és olvasója között, a mondat olyan l á n c s z e m, amelynek (saját belső) megszerkesztettsége és (a szövegbe való) beszerkesztettsége együtt adja meg célszerű végső formáját. Ez már nem grammatikai, hanem k o m m u n i k á c i ó s kérdés: a partnerral való folyamatos kapcsolat, a vele való szótértés, az ismertről ismeretlenre haladás érdeke elsősorban. Így kettős függvényben áll: *a)* azon közös e l ő i s m e r e t e k é b e n, amelyekre legfőljebb utalnunk kell csak, hogy a továbbiakat rájuk építhessük; *b)* azon közös e l ő z m é n y e k é b e n, amelyeket a szöveg addigra már megteremtett, s így a mondat kontextusaként tartalmaz.

1. A mondatot bevezető rész elhelyezése

A mondatban (illetőleg az összetett mondat egy-egy tagmondatában) az első résznek kettős feladata van: kapcsol az előzményekhez, és kiindulásul szolgál a mondatbeli továbbiakhoz. Hangsúlya viszonylag csekély, de kezdő helyzete magában is megadja a rangját. Ha azonban nem a maga helyére — nem a mondat (vagy tagmondat) élére — kerül, csekély nyomatékúságával megtöri a mondat ívét; s nemritkán — szükséges, kapaszkodót adó ismétlés helyett — fölösleges ismétlésnek, szószaporításnak hat.

Nézzük ezt a példát:

„A *kiskorú szülei* 1973. márciusában a házastársi életközösséget megszüntették, és bontóperük folyamatban van. A *szülők* megegyezése szerint a gyermek az *anya* gondozásában maradt . . .”

Az első mondat előzményt teremt a „gyermek” és a „szülők” fogalmára egyaránt. A következőnek azonban a „gyermek” a fő szereplője, a „szülők” ebben csak körülményként jelentkeznek. Így annak a résznek kell bevezetnie a második mondatot, amely valóban feléje vezet az elsőből:

„A *kiskorú szülei* . . . megszüntették, bontóperük folyamatban van. A *gyermek* — a *szülők* megegyezése szerint — az *anya* gondozásában maradt . . .”

Ha a mondat (vagy tagmondat) nem közvetlenül az előzményt teremtő mondat után áll, akkor is az átvezető résznek kell az elején állnia. Nézzük csak:

„Kérem továbbá, hogy részemre egy születési *anyakönyvi kivonat*ot megküldeni szíveskedjék. Ugyanis személyi igazolványomat elvesztettem, s ennek pótlására lenne szükségem az *anyakönyvi kivonatra*.”

Az előre vetett megokolás még inkább indokolja az átvezető rész kitételét, mihelyt lehet:

„Kérem továbbá: szíveskedjék megküldeni részemre egy születési *anyakönyvi kivonat*ot. Személyi igazolványomat elvesztettem, az *anyakönyvi kivonatra* ennek pótlásához van szükségem”.

(Megjegyezzük: magát az átvezető ismétlést a megokolás előre vetése és közbeékelődése teszi szükségessé. Ha rögtön az első mondat után következne, elég volna így: „. . . *kivonat*ot. *Erre* elvesztett személyi igazolványom pótlásához van szükségem.” De — mint később részletezzük — az új információt — hogy ti. „személyi igazolványomat *el ves z t e t t e m*” — nem tanácsos ilyen jelzőbe nyomorított formában közölni.)

Az átvezető rész kiválasztása és elhelyezése minden új mondat egység (= egyszerű mondat vagy összetett mondatbeli tagmondat) felépítésekor új probléma. E részek jelölik ki, hogy az adott mondatnak (vagy tagmondatnak) ki a főszereplője. Erdemes figyelemmel kísérnünk: hogyan vonul itt végig a három beszéd tárgy — a gyermek, az anya és a megállapodás — váltakozása:

„. . . *gyermekünk* — *megegyezesünk* alapján — *anyjával* él. Abban is *megállapodtunk*, hogy én minden második vasárnap reggel 8 órától este 6 óráig a *gyermek*et magamhoz vehetem. Egy hónap óta a *feleségem* *megegyezését* nem tartja be, és nem engedi hozzám a *gyermek*et”.

A visszaautaló, átvezető rész egyetlen tagmondatban sem került az élre; emiatt összekötő szerepét sem tölti be, és a mondatot is döcögösség teszi.

Az első mondat változatlanul hagyásával, így alakulna célszerűbben a folytatás:

„... anyjával él. *Megállapodtunk* abban is, hogy én a gyermeket minden második vasárnap... magamhoz vehetem. *Felésem e megegyezést* egy hónap óta nem tartja meg: a gyermeket nem engedi hozzám”.

2. Az információ és az adatok helye

Az ügyiratban igen fontosak az adatok: a benne szereplő személyek azonosítását szolgálják, vagy a benne foglalt intézkedések jogalapját rögzítik. Ám ha az irat elsősorban a címzettnak szól, a legfontosabb — vagy legalábbis a legsürgősebbnek közlendő — rész mégis maga az intézkedés vagy tudósítás. Láttuk ezt korábban is, például az idézés adatainak sorrendezésében. A hivatal szemszögéből az adatok fontossági rendje: kinek milyen ügyében, mikorra, hova, kit, milyen minőségben idéznek meg. Az ügyfél felől nézve fordított a rend: „Tanúként megidézem Kovács Józsefet (lakik: ...) ...”, s az után a mikorra és hova, s csak a legvégén, hogy milyen ügyben.

Nézzünk egy átlagos határozatot:

„Bán Éva kiskorú (szül. Veszprém, 1957. május 20; anyja neve: Harcos Éva, szig.sz.: AB-I. 345678) Petőfi u. 10. sz. alatti lakosnak Köves László (szül. Nemesvámos, 1950. november 28; szig.sz.: AB-II. 456789) Kossuth u. 18. sz. alatti lakossal történő házasságkötését engedélyezem.”

Fontos természetesen a két fél azonosítása. Ámde őket ez a mondat érdekli a legjobban:

„Engedélyezem, hogy a kiskorú Bán Éva házasságot kössön Köves Lászlóval.” Azután — zárójelben — felsorolhatók az azonosító adatok; tehát: „(Bán Éva szül. ... — Köves László szül. ...)”

Még a partner hivatalokkal való ügyiratsváltás során is jobb először kimondani a lényegest, s azután fűzni hozzá azt a hivatkozást, ami ezt indokolja vagy megengedi. Pedig általában a fordítottját találjuk:

„Ezért kérem, hogy Nagy Vilmos ügyét — az 1957. évi IV. tv. 6. §. (1) bek. a) pontja, illetőleg a 20/1957. (VII. 9.) Korm. sz. rendelet 7. §. (1) bek. alapján — Alsóörs község Tanácsa V. B. Szakigazgatási Szervéhez átteni szíveskedjék.”

Jobb volna elkülöníteni a fontosat a lényegestől:

„Ezért kérem: szíveskedjék Nagy Vilmos ügyét átteni Alsóörs község Tanácsa V. B. Szakigazgatási Szervéhez. Ezt az 1957. évi ... a) pontjában, illetőleg a 20/1967 ... (1) bekezdésében foglaltak lehetővé teszik.”

Nemigen van olyan ügy, illetőleg ügydarab, amelyben a közlemény lényege ne volna ily módon felszabadítható az adatok szétforgácsoló hatása alól. Nézzük meg ezt:

„Török Lajos (szül.: Nemesvámos, 1931. november 12; szig.sz.: AB-II 546545) főkönyvelő és házastársa, Török Lajosné (Péteri Ilona, szül.: Alsóörs, 1936. március 15; szig.sz.: GR-II. 986756) óvónő, *nemesvámosi lakosok egybehangzóan kijelentik, hogy az állami gondozásban levő, Boros László és Pajtás Margit szülöktől származó Boros Erzsébet kiskorút* (szül.: Veszprém, 1967. május 10) *örökbe kívánják fogadni, és kérik az örökbe fogadás engedélyezését.*”

Szinte csak egymás végtébe kell írunk a kiemelt részeket, máris kész a folyamatos szöveg:

„Török Lajos és felesége, nemesvámosi lakosok, egybehangzóan kijelentik, hogy az állami gondozásban levő Boros Erzsébet kiskorú gyermeket örökbe kívánják fogadni, és kéri az örökbefogadás engedélyezését.” S utána — esetleg zárójelben — a szükséges adatok: Török Lajoséi — feleségei — a gyermekei.

Különösen akkor fontos ez, amikor már majdhogynem a fogalmazó is elvész a részletek között, de a címzett mindenképpen. Például itt:

„Megkeresem a Szegedi Konzervgyár bérosztályát, hogy Nagy István (sz. Homorog, 1941. március 1., anyja: Kiss Kató) Szeged, Kő u. 2. sz. alatti lakos dolgozójuk illetményéből fent nevezett gyermekei után letiltott havi 200.— Ft azaz Kettőszáz forint állami gondozási díj levonását, és a Szegedi megyei városi Tanács V. B. Költségvetési számlájára való átutalását 1971. május 1. napjától kezdődően a jövőre nézve szüntesse be.”

Nyilvánvalóan a bérosztály is hamarabb érti, mit kell tennie (illetőleg hogy mit nem kell azontúl), ha így indul ez a rész:

„Megkeresem a Szegedi Konzervgyár bérosztályát, és kérem, hogy 1971. május 1-jével szüntesse meg az állami gondozási díj levonását Nagy István nevű dolgozójuk illetményéből.” Ezt követhetik az azonosítást szolgáló meg az előzményeket felidéző adatok.

Ráadásul nem is minden adat szükséges: nemegyszer találtunk fölösleges, elhagyható ismétléseket. Ilyenekben:

„*Tamási István* balatonalmádi (Alkotmány u. 6.) lakos *elővezetését elrendelő*, 1974. március 9-én kelt, *483-3/1974. sz. határozatomat* hatályon kívül helyezem. — Indoklás. — *A 483-3/1974. sz. határozatommal azért rendeltem el Tamási István elővezetését, mert . . .*”

Javítva az elején, s kihagyva az indokolásból azt, ami fölöslegesen ismétlődik:

„Hatályon kívül helyezem azt a határozatomat, amellyel *Tamási István* balatonalmádi lakos *elővezetését elrendeltem*. (Tamási I. lakása: . . . ; határozatom száma . . . ; kelte: . . .) — Indoklás. — *Fent jelzett határozatomat azért hoztam, mert . . .*”

Gyakori az is, hogy a tárgymegjelölésben és a szövegben ugyanaz(ok) az adat(ok) fordul(nak) elő. Mint itt:

„Tárgy: Bogár Béla (Balatonalmádi, Arany J. u. 16) és Kiss Géza (Balatonalmádi, Petőfi u. 10) birtokvitás ügye. — A szövegben: Szakértőként kirendelem Önt Bogár Béla (Arany János u. 16) és Kiss Géza (Petőfi u. 10) balatonalmádi lakosok birtokvitás ügyében.”

Nyilvánvaló: vagy a „Tárgy” fogalmazható meg sokkal rövidebben (és találóbban); például: „Tárgy: *Szakértői kirendelés*”; vagy — ha a „Tárgy” így részletez — a szövegben elég ez: „*Szakértőként kirendelem Önt a tárgyban jelzett ügyben*”.

Érdemes megfontolnunk: a kimenő akták bal felső sarkán általában ott a kiküldő hivatal neve (nyomtatva, fejbélyegzővel rányomva, esetleg gépelve). Vagy alatta, címzettként, vagy a jobb sarokban a „Tárgy” megjelölésben, legtöbbször megtalálható annak az ügyfélnek a neve és lakáscíme, akiről — és akinek — az ügydarab szól. Mégis, a szöveg első mondata igen gyakran megis-

métli ezeket az adatokat. Például — fejléc, címzés és tárgymegjelölés után — így kezdve:

„Erdőmellék megyei város Tanácsa V. B. III. ker. Hivatal Pénzügyi Osztálya Nagy Istvánné (Bucsa Izabella) Erdőmellék, Vas u. 20. sz. alatti lakos, élőhal-árus . . . sz. számlalapján mutatkozó . . . adóhátralék kiegyenlítésére fizetési kedvezményt engedélyez”.

Nyilvánvaló: az első három sorból (előre vetve persze a fontosat a végeről) mindössze ennyi szükséges: „Fizetési kedvezményt engedélyeznek a Nagy Istvánné . . . sz. számlalapján mutatkozó . . .”

3. Az újságoló közleményrész kiemelése

A nyúlról olvashattam hajdan egy tankönyv kéziratában: „Szőrös testét négy lábán hordja.” Hosszabb fejtörést okozott annak megfejtése: miért tartja fontosnak a szerző, hogy a nyúl a „testét . . . hordja”, vagy akár, hogy „testét . . . lábán hordja”. Csak személyes megkérdezése tisztázta, hogy ő valahogy így hangsúlyozta magának: „Szőrös testét négy lábán hordja”. Amit persze így kellett volna fogalmaznia: „Teste szőrös, és négy lába van”. Mert a jelző *e m l é k e z t e t*, s csak a mondat szintű részek *ú j s á g o l n a k*. Emlékeztetni viszont csak arra lehet az olvasót, amit már közöltünk vele (= közös előzmény) vagy amit más forrásból már biztosan tud ő is (= közös előismeretek). Ha ezt a súlyrendet megcseréljük, az válik újságolássá, ami mondat szinten áll (a *test* és *láb*), s az hat emlékeztetésként, ami az alá van rendelve (a *szőrös* és a *négy*). — Ugyanez a viszony a beszerkesztett mondatrész meg az annak tartalmát kifejtő mellékmondat között.

E szabály ellen hivatalos fogalmazásunkban igen sok a vétség. Ilyenekre gondoljunk: „Megkeresem a . . . bérosztályát, hogy . . . levonását . . . szüntesse be. *Az esetleges hátralék* azonban még levonandó és átutalandó”. Érdeme szerint kifejtve: „. . . szüntesse meg. *Ha azonban hátraléka volna*, azt még vonja le és utalja át.” — Ugyanígy:

„*Az esetleges lakáscím-változást* pedig szintén hozzám és az új lakhely szerint illetékes tanács vb egészségügyi szakigazgatási szervéhez, valamint a családi segélyt folyósító csekkszelvényen feltüntetett törzsszámra hivatkozással a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságnak (. . .) jelenteni kell”.

Felszabadítva a lényeges részt (s átrendezve a továbbiakat is) világosabb így:

„*Ha pedig lakáscíme megváltoznék*, azt is be kell jelentenie: a) nekem; b) az új lakóhely szerint illetékes . . . szervéhez; c) a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságnak, hivatkozva a . . .”

Az ilyen „túlsűrítés” általában fogalmazásában is elnyomorítja a szöveget, s így megszüntetése nemcsak tartalmi tekintetben segít, hanem nyelvi is. Ilyen példák: „. . . az anya nem járult hozzá *a kiskorúnak az apa részére történő kiadásához*”; vagyis: „. . . *ahhoz, hogy a kiskorút az apának kiadják*”. Hasonlóan: „Papp Anna (Nemesvámos, Rózsa út 9) fellebbezését elutasítom, és a *Nemesvámos községi tanács V. B. szakigazgatási szerve vezetőjének* 260/1994. számú 1974. március 30-án kelt, s 100 azaz *Egyszáz forint megfizetésére kötelező*

határozatát helybenhagyom”; érthetőbben: „... elutasítom, és helyben hagyom a Nemesvámos... vezetőjének azt a *határozatát, amely* Papp Annát 100.— azaz Egyszáz forint megfizetésére *kötelezi*. (A határozat száma: ...; kelte: ...).” — Még jellemzőbb példa:

„A Veszprém megyei Gyermek-ideggondozó Intézet... azt állapította meg, hogy a rendellenesség feltehetően a *gyermek otthonában két évvel ezelőtt történt lakástűztől eredő megrázkódtatásnak* lehet a következménye”.

Minthogy mindez előzmények nélküli újságolás, valahogy így kívánczónék:

„... Intézet megállapítása szerint a rendellenesség feltehetően *annak a megrázkódtatásnak a következménye, amely a gyermeket két évvel ezelőtt érte, az otthonukban akkor történt lakástűz alkalmával*”.

Különösen az ügyfélhez intézett iratokban fontos, hogy a magyarázatul szolgáló, megokolást adó részek kellő súllyal kiemelkedjenek. Íme: „Értesítem, hogy ügyét... *hatásköröm hiánya miatt az ügyben érdemi döntésre jogosult* vespriemi járási hivatal igazgatási osztályához áttettem”; világosabban: „Értesítem, hogy ügye *nem tartozik hatáskörömbé*. Ezért áttettem a vespriemi járási hivatal igazgatási osztályához, mert *annak van joga e kérdésben érdemi intézkedésre*” — Hasonlóan felszabadítandók és kifejtendők a teendőkre utaló részek: „Kérem Nagy Lászlót, hogy a *határozat végrehajtásának Kiss Béla részéről történő esetleges elmulasztását* nálam a *végrehajtás foganatosítása* végett szeptember 21-én 10 óráig jelentse”; azaz: „Kérem Nagy Lászlót: jelentse nálam szeptember 21-én 10 óráig, *ha* Kiss Béla a határozat végrehajtását esetleg *elmulasztandá, hogy a végrehajtásról intézkedhessem*”.

A túlsúrités olykor nemcsak nyelvi ferdítésé válik, hanem tartalmivá is. Például: „... az anya életkörülményei megfelelőek, a meghallgatott szomszédok és társadalmi aktivisták *igazolták az anya kifogástalan életmódját*”. Nyilván nem az *életmódját*, hanem azt „... *igazolták, hogy az anya életmódja kifogástalan*”. — Már a valóságferdítés határát súrolja ez: „Az apa a gyermeket, a *határozatomban biztosított joga szerint*, minden páros nap magához *vitte* a lakására, ahol özvegy édesanyjával él. Ezt a jogát azonban nem így gyakorolta”. Nos, akkor a megfogalmazás helyesen így hangzik: „Az apa számára *határozatom azt a jogot biztosította, hogy a gyermeket minden páros napon magával viheti a...*”

Főleg az ellentétes kijelentést, rendelkezést, kikötést tartalmazó részeket fontos mondattanilag is önállóítani. Elsikkad a megjegyzés súlya így: „... az udvari utat valóban elzárta, és helyette 4—5 méterrel távolabb, a szomszéd bérleményét képező ingatlan mellett, *esős időben járhatatlan helyen* kíván utat, illetőleg kijárást biztosítani.” Megadva a kritikus részlet rangját (s helyére rakva a többi is): „... 4—5 méterrel távolabb kívánt utat, illetőleg kijárást biztosítani, a szomszéd által bérelt ingatlan mellett; *ez a hely azonban esős időben járhatatlan*”. Olykor önálló mondattá teendő az odanyomorított közbevetés: „A gyermeket az apa személyesen vagy az anya által is ismert meghatalmazottja útján — *kivéve Pálos Irént, az apa élettársát* — veheti át az anya lakásán...” Kellő súlyt adva a fontos kikötésnek: „... meghatalmazottja útján veheti át az anya lakásán. *A meghatalmazott azonban Pálos Irén, az apa élettársa nem lehet*”.

S ahol egyszerre több, egymással egyenlő fontosságú újságoló rész van, ott természetesen mindegyiknek önálló súlyt kell kapnia. Tehát: „... kötelezte,

hogy . . . bontsa le. A végrehajtási bírságot kiszabó határozat ellen *benyújtott fellebbezésében* Kiss László azt állítja, hogy . . . *lebontotta*". A fellebbezésre nem lehet így „visszautalni”, mert nem volt még róla szó. Tehát ezt is — s persze külön a tartalmát is — „közölni” kell: „. . . kötelezte, hogy . . . bontsa le. Kiss László a végrehajtási bírságot kiszabó határozat ellen *fellebbezést nyújtott be*. Ebben *azt állítja*, hogy . . . *lebontotta*". — És tovább: „Mezei István építési ügyében engedélyezett teljes költségmentességet — *jelen határozatom kézhezvételét követő nap hatályával — visszavonom*". A hatályba lépésről való intézkedés önálló és fontos mozzanat, nem közbevetésbe való. Kiemelve: „*Visszavonom a Mezei István építési ügyében engedélyezett teljes költségmentességet. E határozatom hatálya a kézhezvételt követő napon kezdődik*".

Még fontosabb a világos és önálló megfogalmazás az ilyen kikötéseknél: „Ideiglenes intézkedésként *megengedem*, hogy Szekeres József . . . házingatlanának lebontását — *szakképzett építőmester közreműködésével* — azonnal megkezdje”. Úgy hat, mintha azt engedélyezné a hatóság, hogy a bontásnál szakember is közreműködjék. Pedig ez nem engedélyezés tárgya, hanem feltétel, előírás. Ám akkor így is fogalmazandó: „. . . *megengedem*, hogy Szekeres József . . . házingatlanának lebontását azonnal megkezdje. A bontáshoz *szakképzett építőmester közreműködését írom elő*".

Ha nem vigyázunk, eljuthatunk annak megállapításáig is, hogy a kész ház felépült. Lám: „Az alulírott jelenlevők megállapították, hogy Sándor u. 4. szám alatt, a Kőszegi János tulajdonában levő, 2 szobából, konyhából, előszobából, fürdőszobából, kamrából és padlásból *álló épület teljesen felépült*". Az önálló közleményrészeket felszabadítva, nyilván azt állapították meg, „. . . hogy a Sándor u. 4 szám alatti épület teljesen *felépült*. Az ingatlan Kőszegi János tulajdona; 2 szobából . . . padlásból *áll*".

4. Emlékeztetés és újságolás különbsége

Említettük, példán mutattuk is: a mondat szintű rész újságol, a jelzői vagy határozói minőségben beépített rész emlékeztet. Ezért alaposan meg kell fontolni: mit mikor kivel kell közölni, s mire mikor kit lehet emlékeztetni. E kérdésben nem valami általános fogalmazási norma igazít el, csak a közlő és a címzett közötti előzményi viszonyok figyelembe vétele.

Néhány példa, megvilágításul.

„Nagy László birtokvédelmet kért, mert a birtokát képező, Téglá u. 15. sz. alatti telkét a szomszédos (Téglá u. 17. sz.) telektől elhatároló és általa épített fakerítést Kiss Béla *lebontotta* . . .”

Itt az ügy első leírásakor nyilván arra volna szükség, hogy a (szövegünkben kiemelt) fontos mozzanatokat közlési helyzetbe hozzuk. Tehát:

„Nagy László birtokvédelmet kért, mert Kiss Béla *lebontotta azt a fakerítést, amelyet ő épített fel*, s amely a saját (Téglá u. 15. sz. alatti) telkét a szomszéd (Téglá u. 17. sz. alatti) telektől *elhatárolta*".

Ugyanennek az ügydarabnak egy későbbi pontján már helyénvaló az emlékeztetés, hiszen van mire visszautalni:

„Arra hivatkozott, hogy a Nagy László által még 1966-ban épített és most általa *lebontott* kerítést az ő telekrészén állították fel . . .”

Hasonló eset, egy községi tanácshoz szóló leiratban:

„A veszprémi járási hivatal műszaki osztálya — 254-3/1973. sz. jogerős határozatával — kötelezte Kiss László nemesvámosi lakost *a Telepes u. 2. sz. alatti telkének utcára néző részén engedély nélkül épített műhely és garázs 1973. május 20. napjáig történő lebontására*”.

Nyilvánvaló: több összezsugorított részlet is közleményszintre kívánczik. Tehát:

„... határozatával *arra* kötelezte Kiss László nemesvámosi lakost, *hogy* 1973. május 20-áig *bontsa le* azt a műhelyt és garázst, *amelyet* Telepes u. 2. sz. alatti telkén, *az utcára néző részen, engedély nélkül épített fel*”.

Az ügyirat folytatásában azonban — az előbbiekkal megteremtett közös előzményre támaszkodva — már helyénvaló az emlékeztető visszautalás így:

„... szíveskedjék helyszíni szemlét tartani annak megállapítására, *hogy az engedély nélkül épített műhely és garázs lebontása valóban megtörtént-e*”.

Jegyzőkönyvben, ahol az eseménymozzanatok megtörténtének fontos a rögzítése, ugyancsak helytelen szerkezetes határozóba zsúfolni azt, amit részletként — és részletenként — önállóan kellene leírni. Mégis gyakran látjuk így:

„A tanú, személyazonosságának igazolását követően, a vb-titkár kérdésére — *a tanú jogaira és kötelességeire, valamint a hamis tanúzás következményeire történt tájékoztatás, illetőleg figyelmeztetés után* — kijelenti, hogy az ügyben elfogulatlan . . .”

A jegyzőkönyvnek mindezt nem említenie kellene, hanem leszögeznie:

„A tanút, személyazonosságának igazolása után, a vb-titkár *tájékoztatta a tanú jogairól és kötelességeiről, s figyelmezteti a hamis tanúzás következményeire*. Mindezek után a tanú kijelenti, hogy az ügyben elfogulatlan . . .”

Informatíve részletezőbb, bár szövegszerűen rövidebb így. — Ugyanez a fölfelé menő, a magasabb hivatalnak szóló aktában természetesen lehet emlékeztetés, hiszen az igazgatás régióin belül a tanúkihallgatást bevezető mozzanatok természetes részét-elemét jelentik a „közös előismereteknek”. E célra tehát helyénvaló így:

„A másodikori idézésre megjelent Vágó István tanú, *a jogaira és kötelezettségeire vonatkozó tájékoztatás, illetőleg figyelmeztetés után* kijelenti, hogy . . .”

Ugyanez fordítva jelentkezik, ha az ügyféllel vannak meg a közös előzményeink, s a fölérendelt hivatallal nincsenek. A folyamodó kaphatja így: „Értesítem, hogy kérését — *melyben Ilona utónevű gyermekének állami gondozásba vételét kérte* — hatásköröm hiánya miatt áttettem az . . . osztályhoz.” Őt valóban emlékeztethetjük a beadvány tartalmára, hiszen ismeri, tőle származik. — Nem írhatjuk viszont a megcímzett partnerszervnek ezt: „Özv. Tóth Jánosné Nemesvámos, Lakat u. 8. sz. alatti lakos kérelmét — *melyben Ilona utónevű kiskorú gyermekének állami gondozásba vételét kéri* — hatáskör hiányában, érdemi intézkedés végett, *mellékelten áteszem*”. Kettős súlytalanítást találunk benne: közbevetésben „emlékeztetjük” a címzett hivatalt arra, amit akkor tud meg tőlünk; s a „*mellékelten áteszem*” olyasfélélet is érzékeltet, mint-ha ez nem fő célja volna az átiratnak. — Nyilván „közlési” helyzetbe kell hozni

mindkét mozzanatot: „Özv. Tóth Jánosné (Nemesvámos, Lakat u. 8) *Ilona utónévű kiskorú gyermekének állami gondozásba vételét kérte*. Kérelmét hatáskör hiányában *Önökhez teszem át*, érdemi intézkedés céljából”.

Bizonyos irattípusokban szinte már a műfajhoz tartozik ez a lényegyet mellékes helyzetbe sikkasztó fogalmazásmód.

A jegyzőkönyvek bevezetőjének megszokott formulája:

„Készült a nemesvámosi községi közös tanács vb szakigazgatási szerve hivatali helyiségében, 1973. június 23-án *Varga László gyámügyi előadóval szemben kizárási ok bejelentéséről*, az alulírottak jelenlétében”; — és hasonlóan: „Készült a . . . hivatali helyiségében, . . . -án, Szekeres József Nemesvámos, Rózsa u. 1. szám alatti lakos lakóházának megrongálódásával kapcsolatban tett ideiglenes intézkedésről”. És így tovább.

Hely és idő megjelölése után tanácsos volna a mondatot lezárni, s — mint fontos mozzanatot — külön kiemelni a tárgyat. Tehát:

„Készült . . . 23-án, az alulírottak jelenlétében. *Tárgya: Kizárási ok bejelentése Varga László gyámügyi előadóval szemben*”; — és hasonlóan: „Készült . . . -án, *Tárgya: A Szekeres József (Nemesvámos, Rózsa u. 1) lakóházának megrongálódásával kapcsolatban tett ideiglenes intézkedés*”.

Értesítéseken, meghívókon célszerű volna az időt és a helyet hasonlóan kivetíteni, önálló közleményrészként. Általános szokás ez: „Értesítem, hogy birtokvitás ügyében 1973. május 14-én de. 10 órakor a Lőcsei u. 4. szám alatt levő — Ön által lezárt — gazdasági épületben helyszíni szemlét tartok, melyre ez úton megidézem”. — Előre emelve a lényegyet, s felszabadítva az adatokat.

„Értesítem, hogy birtokvitás ügyében *helyszíni szemlét tartok*, s arra ezzel az irattal megidézem”. A helyszíni szemle *ideje*: 1973. május 14-én de. 10 óra; *helye*: a Lőcsei u. 4. sz. alatti gazdasági épület, melyet Ön lezárt.”

A fellebbezési jogot megadó — s esetleg vele kapcsolatban kikötéseket vagy megszorításokat is tartalmazó — záradékokban is a legfontosabb részek zsugorodnak mellékközleménnyé. Csak néhány példát!

„Határozatom ellen . . . fellebbezésnek van helye. A fellebbezés *elutasítása esetén a fellebbezésért utólag 50 Ft illetéket kell leróni*”. Nagyon burkoltan van benne a fontos információ: „. . . lehet fellebbezni. A fellebbezés *illetékmentesen* adható be, de *elutasítása esetén utólag le kell róni 50 Ft illetéket*”. Más sikkad el itt:

„Határozatom ellen a kézbesítés napját követő naptól számított 15 napon belül a veszprémi járási hivatal igazgatási osztályához címzett, de nálam benyújtandó¹ — a végrehajtásra nem halasztó hatályú² — *illetékmentes*³ fellebbezéssel lehet élni⁴”. Azaz: „Határozatom ellen a . . . belül fellebbezni lehet¹. A fellebbezésnek a végrehajtásra nézve *nincs halasztó hatálya*². Az iratot a veszprémi . . . *kell címezni, de nálam kell benyújtani*³. A fellebbezés *illetékmentes*⁴”.

Az eredeti formulában egyetlen állítás van (a 4. sorszámú), a többi csak „jellemzése” a fellebbezésnek; az átírt forma állításként tartalmazza mind a négy fontos mozzanatot.

Kifejtetlen — bár fontos — különbségtétel lappang ebben is: „Határozatom ellen . . . belül a . . . -hoz címzett, de nálam benyújtott — *az eltartott kivételével 50 Ft illeték alá eső* — fellebbezésnek van helye”. Ami azt jelenti:

„Határozatom ellen . . . belül lehet fellebbezni. A fellebbezés *az eltartott számára illetékmentes*; ha más fellebbez, az iratot *50 Ft illetékbélyeggel kell ellátnia*. A fellebbezést . . . kell címezni, de hozzám kell benyújtani”.

Mert az eltartott általában öreg, az eltartó sem föltétlenül magasan iskolázott; korántsem bizonyos, hogy az efféle — rejtetten közölt — jogokat és kötelemeket úgy ki tudnák hámozni, ahogy a jogértő szakember. — Túlűrí-tett még ez is: „A határozatot sérelmesnek tartó ügyfél . . . belül kérheti a . . . -tól a határozat megváltoztatását”. Jobb kifejeíteni: „Ha a határozatot valamelyik ügyfél sérelmesnek tartja . . .”

Deme László

A különírás és egybeírás kérdéséhez

Fábián Pál cikkéhez (Nyr. 104: 135—48) az alábbiakat szeretném hozzá-fűzni.

1. A 147. oldalon levő lapalji jegyzet az összetett szavak tagolásának kérdésével foglalkozik. A kérdés lényege az, hogy a „szótagszámlálás” alkalmazásához a szó mely elemeit tekintsük önállóknak és melyeket ne, azaz hogyan állapítsuk meg egy szóról, hogy hány tagú összetétel. Ezzel kapcsolatban főképpen az idegen eredetű előtagot tartalmazó összetételek adnak okot vitára, illetve félreértésre. A lapalji jegyzetben a következőket olvashatjuk: „Az idegen szavaknak a magyarban önállóan nem használatos elő- vagy utótagja (amelynek saját értelme nyelvünkben nincs) nem tekintendő külön elemnek: *perihéliumprecesz-szió*, *infravörösabszorpció*, *elektrográfitgyártás*, *elektronmikroszkópos*, *elektrofotográfia*, *sztereofotogrammetria* stb.” A példák közül kiválik az *infravörösabszorpció*, minthogy ennek egyik tagja, a *vörös* nem idegen szó. S minthogy jelen esetben az előtag az *infra*, a megfogalmazott szabály nem felel meg pontosan a példánknak; itt nem idegen, hanem magyar szó (igaz, idegen eredetű) előtagjáról van szó. Az *infravörösabszorpció* három különálló elemre tagolható: *infra*, *vörös*, *abszorpció*. Nincs szándékomban az *infra* önálló elem voltát bizonygatni. Az azonban nyilvánvaló, hogy ez az elem a magyar összetett szavakban leválasztható, még olyanok is le tudják választani, akik egyébként sem jelentésével, sem funkciójával nincsenek tisztában. Ezt az teszi lehetővé, hogy több magyar szóval alkot összetételt (vö. még *infrahang*). Így azután analógiás módon lehetővé válik a nem magyar utótagú összetételek (pl. *infrastruktúra*) tagolása is. Következésképpen vitathatónak látszik az, hogy az *infra* a jelen esetben nem tekinthető különálló elemnek, illetve ennek folyományaként, hogy az *infravörösabszorpció* szó kéttagú összetétel, tehát — bár hossza 8 szótag — egybeírandó. Véleményem szerint a helyes írásmód az *infravörös-abszorpció* lenne. A többi példában — az elektrográfitgyártás kivételével — az egybeírás nem vitatható. Az *elektrográfitgyártás* az *infravörös-abszorpciónál* kevésbé egyértelmű, azonban a *grafit* van annyira meghonosodott állapotban, hogy képes legyen az *elektro*-ról magától leválni. (Tehát *elektrográfit-gyártás*.)

A fentiek alapján a lapalji jegyzetben megfogalmazott szabályosságot csak szorosan értelmezve szabad alkalmazni, tehát hangsúlyozni kell, hogy nemcsak az elő, illetve az utótag idegen szó, hanem az alapszó is, amelyiknek az elő, ill. utótagjáról szó van. Ha ez az alapszó magyar vagy már meghonosodott idegen szó, akkor ez az elem — összetétel.

Ugyanezen a helyen a szerző felsorol néhány előtagot, amelyeket önálló elemnek tart: *centi*-, *deci*-, *deka*-, *extra*-, *hekto*-, *kilo*-, *ultra*-. A szövegből nem derül ki, hogy ezt a felsorolást lezártnak kell-e tekinteni, vagy kiragadott példák

sorának. A felsoroltak közül több (*centi-, deci-, deka-, hekto-, kilo-*) úgynevezett mértékegység-prefixum. Ezek szerepe, hogy egyes alapmértékegységek többszöröseit vagy hányadait képezzék. Köztudomású, hogy a mértékegységek elnevezéseit nemzetközi szabvány, az SI szabályozza. Az 1980-ban hazánkban is hatályossá vált SI tartalmazza az alkalmazható prefixumok felsorolását is. Véleményem szerint indokolt lenne legalább erre a felsorolásra nézve kimondani, hogy a prefixumok jelen szempontból önálló elemnek számítanak, hiszen ha nem is önálló jelentésüket, de önálló funkciójukat a szabvány deklarálja. (Az SI-prefixumok között — a felsoroltakon túl — olyanokat találunk még, mint a *mega-, giga-, milli-, mikro-, nano-, piko-* stb.) Ennek megfelelően az alábbi helyesírási formák tarthatók helyesnek: *nanoszekundum-tartomány, megawatt-transzformáció*.

2. Az idegen nyelvi átvételek, illetve az idegen nyelvi mintára képzett szavak sorában sok tartalmaz olyan előtagot, amelyik adott formájában idegen nyelvben végbement szóképzés formális eredménye. Számos esetben ezek mind előtag-, mind alapformájukban bekerültek nyelvünkbe (*elektro-* — *elektromos, elektronikus, elektron*). Ezeket — különösen a *foto-, elektro-, sztereo-* stb. — előtagokat célszerű lenne ugyancsak önálló elemnek tekinteni, kivéve, ha elemekre való felbontásuk nem adódik magától. Például a *fotográfiát* egytagúnak tekinthetjük, a *fotosztereometriát* azonban már nem, mi több, az is vitatható, hogy ez a szó két- vagy háromtagú-e.

3. A többtagú összetételek kötőjeles írásmódjával kapcsolatban felvetnék egy esztétikai szempontot. Az olyan összetételek esetében, ahol a leváló elem egyetlen szótag, a kötőjeles tagolás igen furcsa képet mutat. Például a *távadatfeldolgozás* (helyesen *táv-adatfeldolgozás*) esetében a szó első szótagja kötőjellel leválasztva vagy különös hangsúlyt kap, vagy éppen ellenkezőleg, elhangsúlytalanodik. Ezt a furcsaságot érezve (és a szó jelentését, felépítésének logikáját figyelmen kívül hagyva) a szakirodalomban sokan *távadat-feldolgozás*-nak írják, amely írásmódnak az értelmetlensége nyilvánvalóvá válik, ha tudjuk, hogy *távadat* fogalom nem létezik.

A fentiek alapján javaslom annak megfontolását, hogy a hasonló eseteket nem lehetne-e kivételnek tekintve egybeírni.

4. A továbbiakban a cikk 22. szakasza c) pontjához szeretnék kapcsolódni. Egyetértve az ott megfogalmazott szabállyal, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a hivatkozott példaanyag nem teljesen autentikus. Véleményem szerint nem tartozik az ott szabályozott esethez a *munkás-paraszt szövetség, a réz-arany ötvözet, a kutya-macska barátság, a föld-levegő rakéta*.

A *munkás-paraszt szövetség* más fogalmi kategóriába tartozik, mint a *munkásszövetség* és a *parasztsszövetség*. Az utóbbiak ugyanis valamilyen azonos foglalkozású vagy társadalmi helyzetű emberekből álló csoportosulást jelentenek, az előbbi két társadalmi osztály szövetségére, összefogására, egyesülésére utal. A *szövetség* szó különböző jelentésekkel szerepel ezekben az összetételekben. Az első esetben jelentése 'összefogás, megegyezés', az utóbbiakban pedig 'szervezet, egyesület'.

A *réz-arany ötvözet* határozottan megjelöli az ötvözet valamennyi komponensét. A *rézötvözet* vagy az *aranyötvözet* nemcsak hogy egy komponenset jelöl meg, de arra sem utal, hogy az adott anyag kétkomponensű-e.

A *kutya-macska barátság* és a *föld-levegő rakéta* esetében figyelemre méltó, hogy nincs lehetőség az összetétel olyan szétválasztására, mint az előzőekben. Amíg azoknál éppenséggel mód van az összetételek összetételeként való értelmezésre, a jelen esetben ez is lehetetlen: „kutyabarátság”, „macskabarátság”, „földrakéta”, „levegőrakéta”, „önmagában nincs. Ez a két összetett szó, illetve rokonaik a *magyar* – *szovjet barátság* féle összetételekre emlékeztetnek, s minden bizonnyal vele azonos típust képviselnek.

A fentiek alapján célszerűnek látszik a hasonló összetételek helyesírását – változatlan megoldásban – külön pontként megfogalmazni, mert bár a konklúzió rájuk nézve is helyes, a premissza ez esetben más. (Bár az utóbbi esetben meggondolkodtató, hogy nem lenne-e helyes nagyköötjel alkalmazása. Ez segítene például azt is jelezni, hogy a *föld-levegő rakéta* esetében az első két elem sorrendje szignifikáns, és a jelentés megőrzésével nem cserélhető fel.)

*

Napi munkám és egyes kutatási megfigyeléseim alapján kialakult kétségeimet és javaslataimat – annak reményében, hogy ezek egyrésze segítséget adhat a vizsgált kérdéskör pontos megoldásához – a Helyesírási Bizottság figyelmébe ajánlom.

Kis Ádám

Abnormális helyesírási sajátosságok

Emberek vagyunk, írásainkban véletlenül is ejthetünk egy-egy helyesírási hibát. Ám a helyesírási hibák mennyiségi és minőségi összefüggései már egyértelműen jellemzői lehetnek a személyiségnek, ahogyan ezt Nagy Ferenc már bemutatta a Kriminálisztikai szövegnyelvészet című könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.). Vizsgálatom során ötven elmebeteg és ötven tanulatlan, rossz helyesírási ember írásművét elemeztem s hasonlítottam össze. Arra voltam kíváncsi, hogy vannak-e jellemző sajátosságai az elmebeteg emberek helyesírásának, s az írásmű helyesírása alapján egyértelműen megállapítható-e, hogy elmebeteg írta. A vizsgálat módszere kvantitatív, összehasonlító és bizonyos fokig magyarázó jellegű.

Az ötven írásművet a Merényi Gusztáv Kórház egyik pszichiáterétől kaptam. Íróik feltételezetten elmebetegek. Mivel bizonyos elmebetegségben szenvedőknél a differenciáló gátlás sérülés révén a megismerés terén regresszió történhet, ezért az ötven elmebeteg fogalmazását ötven tanulatlan, rossz helyesírási ember olyan levelével hasonlítottam össze, melyet hivatalos szervhez írtak.

A műveletlenségük miatt rossz helyesírásúak jóval több hibát követtek el, mint a betegek. Egy mondatra jutó hibaátlaguk 8,73 volt, a betegeké 2,56. Ez az adat csak arra vall, hogy a tanulatlan emberek kevés nyelvtani és helyesírási ismerettel rendelkeznek. A hibafajták mennyisége és főleg minősége viszont már jelezte az elmebetegek helyesírására vonatkozó sajátosságokat. A műveletlenek 105-féle helyesírási hibát követtek el, a betegek pedig 141-félét, s ezekből 44-féle volt olyan, amelyet csak az ő írásaikban találtam. Ezt a nagy számot az is magyarázhatja, hogy elmebeteg embereknél az agykéreg valamelyik pontján valamilyen gátlás lép fel, s ilyen állapotban a külső ingerek nem a

szokásos, normális válaszokat keltik, hanem erősségüknek és jellegüknek meg nem felelő torz reakciókat idéznek elő.

Vizsgálatom során a helyesírási hibatípusok három nagy csoportját különböztettem meg.

Hibatípus	BETEG		TANULATLAN	
	absz. szám	1 írásműre jut	absz. szám	1 írásműre jut
Valaminek a hiánya	2416	48,32	3427	68,54
Valaminek a cseréje (hibás volta)	4115	82,30	5563	111,26
Valaminek a fölöslege	828	16,56	700	14

Az itt feltüntetett eltérések nem olyan nagyok, hogy abból valamelyiket is a beteg illetve a tanulatlan ember sajátos helyesírási hibatípusának nevezhetnénk. Ezek általános jellemzők. Viszont egy-egy hibafajtnál már nagyobb különbségek figyelhetők meg.

Hibafajta	BETEG			TANULATLAN		
	absz. szám	hibaf. száma	1 írásműre jut	absz. szám	hibaf. száma	1 írásműre jut
Írásjel	2854	79	57,08	2489	49	49,78
Betű	3227	33	64,54	5498	32	109,96
Szótag, szó	1278	29	25,56	1703	24	34,06
ÖSSZESEN:	7359	141	147,18	9690	105	193,8

Mindkét mintában a legtöbb hibát a betűkkel követték el, de a legtöbb-félét az írásjelekkel. A betűkkel elkövetett hibák általánosságban nem jellemzők a betegekre. Van azonban olyan hiba (három azonos mássalhangzó-betűnek egymás mellé írása), amely — ha ritka is — csak a betegek írásműveiben fordul elő: *ijesztgessenek, errre, bebizonyítottam* stb. Ez az abszurd, bizarr tünet egyértelműen betegségre utalhat. — A betűhalmozás mint jelenség persze megtalálható normális embereknél is (pl. a szépirodalomban kifejező hangváltozások jelölésére: *borrrzasztó*), de ilyenkor a nyilvánvaló stilisztikai szándék indokolja a szabályostól való eltérést.

A betegekre jellemző gyakori hiba — sok más között még — a teljesen lényegtelen szavaknak nagy kezdőbetűvel való kiemelése vagy csupa nagybetűvel való írása, s különösen a szó belsejében írt nagybetű: *Gusztí kősz KÉSZVAGYOK.; neKünk, táviRAT* stb. Ezek a hibák a cselekvés tartalmi zavarára vallanak.

Jellemző, hogy a betegek fogalmazása izgatottabb, szenvedélyesebb, szinte újból átéli a velük történeteket. Érzelmeket, lelkiállapotukat híven

tükrözi az írásjelekkel elkövetett hibák mennyisége és minősége. Szembeötlő, de érthető ezért az érzelmet is kifejező írásjeleknek (kérdőjelnek, felkiáltójelnek stb.) fölösleges, indokolatlan kitevése, halmozása vagy keverése. Pl.: *Húsvéti vers!!!* (írásjel nélkül zárandó cím); *Olyankor rohantam haza, és néztem, hogy mi a röhejes rajtam?!* (ponttal zárandó mondat). — Sietve megjegyzem, hogy nem maguk az ilyen jelenségek árulkodnak elmebetegségről, hiszen írásjelhalmozással vagy -keveréssel normális emberek írásában is találkozhatunk. Az elmebetegeknél a bajt az ilyen eseteknek viszonylagos gyakorisága, sűrű ismétlődése mutatja.

Hibafajta	BETEG		TANULATLAN	
	absz. szám	1 rászműre jut	absz. szám	1 rászműre jut
A kérdőjel és a felkiáltójel összes hibája	299	5,98	103	2,06

A vizsgált ötven írásmű írójának nagy többsége a szkizofrénia valamelyik betegségecsoportjában szenved. A szkizofrénia tünetei közé sorolható az akarati élet (ide tartozik a beszéd és az írás) és a kapcsolási funkciók (pl. gondolkodás) zavara. Ez magyarázhatja, hogy a betegek sokkal többféle írásjelet használnak mint a műveletlenek, s ezeket gyakran tévesen vagy fölöslegesen teszik ki. Különösen szembeötlő a „bonyolultabb”, több figyelmet, bizonyos nyelvtani és helyesírási ismeretet igénylő, komplexebb írásjelek (kettőspont, pontosvessző, zárójel, idézőjel, gondolatjel stb.) hibaszáma. Míg a tanulatlan emberek leveleire átlagosan kb. két ilyen hiba jut, addig a betegek egy-egy írásművére kb. hat.

Vannak olyan írásjelhibák, amelyeknek a száma körülbelül azonos az egészséges, de rossz helyesírájú embereknek és az elmebetegeknek a fogalmazásaiban. Ilyenek a vesszővel és a ponttal elkövetett vétségek. A betegeknek azonban ezek a hibák jóval bizonytalanabb, ingadozóbb képet mutatnak, mint az egészségeseknek. S ezeknek a hibáknak is a hibás és fölösleges volta sokkal több a betegeknek. Ez is, továbbá az állandóan ismétlődő, alapvető szabályok gyakori megsértése a betegek helyesírási készségének visszafejlődésére, csökkenésére utal.

Az írásjelekkel elkövetett hibák száma csak a mennyiség alapján is azt bizonyítja, hogy ez a hibafajta jellemző sajátossága az elmebetegek helyesírásának. Ezt támasztja alá — az említetteken kívül — az a minőségi tény is, hogy az írásjelekkel elkövetett hibák 8%-a olyan, amelyet csak a betegek követtek el. Pl.: fölöslegesen írt idézőjel vagy zárójel, s annak is sokszor csak a kezdete vagy a vége; felkiáltójel helyett kérdőjel írása vagy fordítva; fölöslegesen írt kettőspont, pontosvessző, három pont stb. Mivel ezek a hibák elég kis számban fordultak elő, nem lehet az elmebetegség döntő jellemzőinek állítani, de érdemes fölfigyelni rájuk.

Külön figyelmet érdemel, s számomra is sok problémát jelentett az idegen szavak helyesírása. Az ötven beteg írásművében előfordultak szokásosan használt és csak szűk használati körű idegen szavak egyaránt. Érdekes módon, ezek helyesírásával nem voltak problémák. A gondot az okozta, hogy a betegek írásaiban — valószínűleg idegen nyelvi, pl. angol tanulmányaik hatására —

olyan idegen szavak és kifejezések is felbukkantak, amelyek nem közösségi használatúak, hanem mintegy „szórványképp” voltak beillesztve a szövegbe. Az ilyen elemeket a betegek többnyire fonetikusan írták le; pl.: *Ajláv jú menni menni Bébi Dzsáfordjú*. Ilyen értelemben vett helyesírási hibát 19 esetben találtam, csak beteg írásművében.

Napjainkban több tudomány fejlődése elengedhetetlenül szükségessé tette a nyelvtudománnyal való szoros együttműködést. Egyre fontosabb szerepe lesz a nyelvtudománynak az orvostudományban is, amint azt az elmebeteg helyesírására jellemző tipikus sajátosságok kimutathatósága is bizonyítja. A további vizsgálatok jelentős segítséget nyújthatnak az orvostudománynak az elmebetegségek megállapításában és tüneteinek leírásában.

Kiss Emília

A stílus- és képvizsgálatról

(Nyelvi-képi kifejezések Krúdy prózájában)

1.1. A stílus összetett jelenség. Mi sem bizonyítja jobban, hogy fogalmának meghatározásához az idők folyamán különféle nézőpontok mint rész-igazságok szolgáltak alapul. Többekkel egyetemben én is azon a véleményen vagyok, hogy a stílus, pontosabban a nyelvi alkotásnak, a beszédnek vagy az írásnak stílusa nem más, mint a nyelvi jelekhez kapcsolódható stilisztikumok sajátos szervezettsége.

Ez a stílus tehát két alapvető okból is összetettnek nyilvánul. Egyrészt azért, mert a stílusértékek, más néven kifejező értékek a nyelvhasználat során a nyelvi jelek közlésértékeire épülnek. Másrészt amiatt, hogy ezek a többletértékek maguk is sajátos kapcsolatban vannak egymással. Például a „tanestendő”-féle egyedi szóhasználatban a stílusosságot több tényező adja össze. A köznyelvi szempontból viszonylag ritkábban használt *esztendő* elem gyakoribb szinonimájához, az *év* szóhoz mérve — az ÉKsz. szerint — kissé népies vagy választékos. Vagyis az *esztendő* használatakor az 'év' jelentéssel mint közlésértékkel a népiesség vagy a választékosság stílusértéke párosul. Ugyanakkor az *esztendő* az említett szóösszetétel első tagjához is kapcsolódik, vele — a *tanév* bizalmas szójátékaként — tréfás, derűs hatást is kelthet. A tágabb szövegkörnyezet további kifejező értékeket jelezhet.

Igy a nyelvi elemek — többletérték(ek)kel kiegészülve — stíluselemekké válhatnak. Ez általában aközben valósul meg, hogy a nyelvi elemek nyelvi alkotássá, szöveggé szerveződnek, egyúttal — stíluselemekké növe át — stílust, stílusegyszt is érlelnek. Azaz alapjában véve a beszélt vagy írásos megnyilatkozásokban a nyelv sajátos szervezettsége eredményezi a stílust. Ilyen értelemben, a stílus hordozójaként a nyelv — *forma*. A stílus viszont egy még magasabb szervezettségnek, a *tartalom*nak, az alkotás mondanivalójának (egyik) hordozója. Következésképpen a stílus sajátos összekötő kapocs a forma és a tartalom között.

1.2. Összetettsége komplex vizsgálatot igényel, hogy a nyelvvezetbe ékelődött stilisztikumok föltáruljanak, az implicit értékek explicitté váljanak. Mivel minden egyes műnek — alkotóelemeinek sokrétűsége dacára is, jelenbeli és történelmi létét is beszámítva — egyetlen stílusa van, a stílusvizsgálatnak is egységesnek kell lennie.

Ez nem mond ellent a közelmúlt és a jelen azon jó néhány stilisztikai tanulmányának, amely Bárczi nyomán¹ kétféle eljárásról beszél. Egy részük a vizsgált mű összhatását igyekszik az alkotás stilisztikai szételemezésével igazol-

¹ Nytr. 83: 429 — 39.

ni, más részük a szételemzés során próbál eljutni az összbenyomásig. Ez a két módszer valójában egyetlenegy, de összetett eljárásnak, a tulajdonképpeni stílusvizsgálatnak két része, csak az említett stilisztikai tanulmányok hol az egyik, hol a másik részre fektetnek nagyobb hangsúlyt.

Természetesként vevődik közben, hogy az egyes szövegek nyelvének bármiféle elemzését megelőzi annak a hatásnak, élménynek a keletkezése, amely a mű első hallásához vagy látásához fűződik. Még akkor is, amikor azzal a szándékkal venné magához a művet az elemző, hogy azonnal ízeire szedje szét. Ezt az első élménybefogadást követi a szételemzés, a szubjektív hatásnak az objektíve meglevő stíluskategóriákhoz mérése, az értelmezés; majd az elemeket szintetizálva, értékelve összerakódik, kialakul — esetleg az eredeti kép módosulásával, mindenesetre pontosabbá válásával — a végső kép, a tényleges összbenyomás.²

A stílusvizsgálatnak szerintem is a mű mondanivalójának egészéből kell kiindulnia. Annak szem előtt tartásával megvizsgálja az elemeket, majd összerakja egészé. Közben, mivel az elemek nem önmagukban, hanem összefüggéseikben léteznek, arra a kérdésre választ, mi a többlet az elemekből, részekből összeállított egészben, milyen a strukturáltság, a funkcionáltság. Munkafolyamatának irányvonala a következő: hatás → szövegelemzés → összerakás → hatáskorrekció.

Ez a módszer az ún. „impresszionista” vizsgálatból az intuitív belelátást, a finom megértést, az ún. „strukturalista” vizsgálatból a formalizált leírások egzaktyságra törekvését, a statisztikai felmérést egyszerre tudja hasznosítani. Nem tesz különbséget sem „irodalmi”, sem „nyelvészeti” szempont között, szintetikus, funkcionális stílusvizsgálatra törekszik.³

A „nyelvészeti” és az „irodalmi” aspektus egybeomlása nem jelenti azt, hogy kizárja e két módszer viszonylagos önállóságának létjogosultságát a stilisztikai vizsgálatból. Szükségszerű például az egyes nyelvi képek nyelvészeti, grammatikai-szemantikai tanulmányozása, úgy, ahogy a szakirodalom például a színesztézia és a hasonlat nyelvi összetevőit — talán mondhatni — teljesen feltárta.⁴ Másfelől a tartalom, az írói mondanivaló felfogására következően törekvő irodalmi vizsgálat fontossága sem vonható kétségbe. Nélküle — az összefüggések megkeresése nélkül — a szövegekből kicédulázott stílus-elemek holt anyaggá merevülnének.

Ahogy a stíluselem nem cél, hanem eszköz az alkotó számára mondanivalója kifejezéséhez, a stílusvizsgálatot sem célként kell kezelnünk, hanem — óvakodva abszolutizálásától — eszközként kell tekintenünk a mű mondanivalójának kibontásához.

2.1. A stilisztikum egyik létezési módja a képszerűség. Ha a stílus a tartalom és a forma sajátos egysége, ez a dialektikusság a képszerűsége mint a stílus egyik összetevőjére is vonatkozik. A képszerűség — egyrészt — a képlátás pszichikai, megismerési folyamata (‘kép’), s ilyen értelemben a tartalmi

² Vö. Szabó Zoltán: Nyr. 91: 331; uő.: MNy. 70: 323; uő.: Nyr. 98: 178; Szathmári István: NytudÉrt. 83: 38; Kemény Gábor: MNy. 75: 465–7.

³ Vö. Szabó Miklós: Helikon 1970/3–4: 315; Szathmári István: Összevető nyelvtan — irodalmi nyelv — stílus. = Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Szerk.: Horváth Miklós és Temesi Mihály. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 445.

⁴ L. P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája. Kritikon, Bukarest, 1974. 42–163, valamint Kemény Gábor, NytudÉrt. 86: 30–81.

mozzanathoz, a mű mondanivalójához kapcsolódik. A képiesség másrészt a képlátás realizálása, a képbemutató eszköz-tára ('nyelvi-képi kifejezés'), s ilyen értelemben a *f o r m a i* oldalhoz tartozik. A kettő azonban nem külön, hanem együtt jelentkezik a valóságban.

A stíluselemek közlő és kifejező funkciója ezen a stíluszinten a közvetlen és a közvetett képszerűség viszonyában ölt testet. Például a *papucs* hangsorban mint nyelvi elemben a 'lábbelifajta' szokásos képszerűség van bent, de ugyanabban a hangsorban mint stíluselemben a 'papucsférj' alkalmi képszerűség is benne rejtezik.

Ez a metamorfózis alapján nézve nem más, mint a jelentésváltozásoknak jelentéstanilag regisztrált folyamata. De mivel affektív-expresszív erő, szemléleti-hangulati-érzelmi telítettség, minőség kíséri (a *papucs* hangsor a második jelentés mellett humoros, esetleg egyéb árnyalatot is hordozhat), már nem annyira a jelentésváltozások születéséhez, felépítéséhez (és az azt vizsgáló jelentéstanhoz), hanem a jelentésváltozások működéséhez, adott helyzetekben való funkcionálásához (és az azt vizsgáló stilisztikához) sorolható. Ugyanis az idézett példában felbukkant, viszonylagosan önállóvá vált a nyelvi elemben rejlő, potenciálisan meglevő képérték.

Tehát a stilisztika (jelen esetben a képvizsgálat) a jelentéstanhoz nyúl, amikor a stílushatás eredetét kutatja; a funkciót azonban már öntörvényei szerint tanulmányozza. A funkcionálás során keletkező és megszilárduló, egyéniből közössé váló jelentésváltozásokat, -árnyalatokat a nyelvi jelenségek jelentéshálózatába már ismét a szemantika helyezi. A stíluselem (így a nyelvi-képi kifejezés) vizsgálatának jelentéstani aspektusa, a stilisztikum eredetének, keletkezési folyamatának feltárása a stílusvizsgálatok (köztük a képvizsgálatok) „diakrón” jellegét mutatja. „Szinkrón” jellegük a stilisztikum működési folyamatának kibontására irányul, nem mellőzve persze a történeti szemlélet segítségét az idő és tér dimenziói közt levő funkció megragadásában.

Főként e szinkrón és diakrón szemlélet szétválasztására vezethetjük vissza a szóképek osztályozásával kapcsolatos megállapítások egy csoportját: a metafora és a hasonlat elhelyezésére vonatkozó kísérletek sokaságát. Egyesek a metaforát és a hasonlatot együtt, mások külön vizsgálják. Ez utóbbiak a hasonlatot — jelentéstani szempontot érvényesítve — nem tekintik trópusnak, mivel a hasonlatban nincs a metaforára is jellemző névátvitel, azonosítás vagy egyszerűen: jelentésváltozás.⁵ Találkozhatunk olyan véleményekkel, amely — a grammatikai megformálásra, sűrítésre fordítva figyelmét — a hasonlatból eredeztetni a metaforát,⁶ és olyan állásfoglalással is, amely a metafora kifinomult válfajának tekinti a hasonlatot.⁷

Szerintem sem lehet a jelentéstani szempontot, a képszerűség nyelvi megnyilvánulási formái létrejöttének vizsgálatát mellőzni. A hangsúlyt azonban a képek funkcionálásának tárgyalására, létezésük lényegére és céljára, a tartalmi tényező kibontására kell helyezni. Ebből a szempontból a hasonlat is, a metafora is a képszerűségnek, a szemléletességnek eszköze. A hasonlat

⁵ MStilV. 113; J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai K., Bp., 1965. 109; K. Szoboszlai Ágnes: NytudÉrt. 77:13.

⁶ Kozák Lajos: A metafora és Arany metaforái. Bp., 1912. 9; T. Vianu: A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok. Ifjúsági K., Bukarest, 1967. 23.

⁷ Szabédi László: Kép és forma. Irodalmi K., Bukarest, 1969. 20; Rónay György: Verselemzés és strukturalizmus. Új Írás, 1967/6: 109.

hasonlítás, azaz két összetevő eleme, a hasonlítandó és a hasonló csak egy ponton („tertium comparationis”) találkozik: $\bigcirc + \bigcirc \rightarrow \bigcirc\bigcirc$. A metafora azonosítás, vagyis két alkotóelemének, az azonosítandónak és az azonosítónak találkozása teljes: $\bigcirc + \bigcirc \rightarrow \bigcirc$. Egymáshoz viszonyítva őket: a hasonlat is azonosítás, de részleges, a metafora pedig azonosítássá váló teljes hasonlítás. Mindkettő, a hasonlat és a metafora is kifejező kép: két építő elemüknek, a kifejezendőnek és a kifejezőnek különböző mértékű egymásra vonatkoztatása.

Ezért ajánlatos a névátvitelekre szorítkozó szakszót, a *szóképet* általánosabb, nagyobb jelentéstartományú, a metaforára és a hasonlatra is utaló terminussal fölcserélni. Mivel a *kép* szónak tág jelentésköre van, a *nyelvi kép* pedig a nyelvi elemek képzetkeltő erejét is jelentheti, én a stílusbeli többletértekre utaló *nyelvi-képi kifejezést* használom.

A kifejezendő és a kifejező közti kapcsolás módja és mértéke, az asszociációk jellege és formái alapján a nyelvi-képi kifejezések egész sorozatát különböztethetjük meg. Az alábbiakban kísérleti jelleggel sajátos csoportosításukat mutatom be. Ezt korántsem mondhatom általános érvényűnek, hiszen zömében egy író, Krúdy képalakítására épül. Úgy érzem azonban, hogy a Krúdy képeit főként gyakorlati szempontból mérlegelő, néhány korábbi írásomnak elméleti megjegyzései szolgálhatnak egy-két összegző tanulsággal.⁸

A nyelvi-képi kifejezéseknek a Krúdy-anyagra támaszkodó rendszerezése közben figyelembe vettem *eredetüket, felépítésüket*: sűrítettségüknek, tömörségüknek mértékét és *működésüket*: expresszivitásuk fokát, tartalmi értéküket. A két alkotóelemnek: a kifejezendőnek és a kifejezőnek, (a befogadó oldaláról nézve) a kifejezőnek és a kifejezettnak viszonyából indultam ki. Mérlegeltem a köztük vibráló feszültség intenzitását azzal, hogy a tőlük képviselt valóság-mozzanatok egymáshoz közeledő vagy egymástól távolodó jellegűek-e, továbbá azzal, hogy a képtartalom a nyelvi formá(k)ba és az egyéb szöveggkomponensekbe beletömörül vagy szétszóródik-e.

Ha a két alkotóelem közti kapcsolat szoros, találkozásuk teljes, a kép többnyire egy névbe, szóba, szó jellegű hangsorba, általában a mondatnál kisebb szintaktikai egységbe tömörül, ettől a két elem közti feszültség nagy, a képet megfejteni akaró tudat már-már erőfeszítésre kényszerül, akkor a nyelvi-képi kifejezést *sűrítettnek* (I.) mondom.⁹

Ha a két elem távolabb áll egymástól, nem együtt, hanem egymás mellett, lazán, csak egy ponton találkozik, a nyelvi megfogalmazás kiterjedtebb, általában mondat nagyságú vagy a mondatnál is hosszabb, a feszültség kisebbnek mutatkozik, a befogadó könnyebben megfejti a képet, akkor a nyelvi-képi kifejezést *oldottnak* (II.) nevezem.

Krúdy ezt írja egy helyütt: „[Démon, a világ felett uralkodó, az életet és a halált, az öregséget is megszemélyesítő szimbolikus alak] Testetlen volt, mint a fájdalom és kín gőze, füstje a szobában, ahonnan a halottat kivitték” (12).¹⁰

⁸ A X. Országos Tudományos Diákköri Konferencia különdíjas dolgozata, 1972.; A XI. OTDK fődíjas pályamunkája, 1973.; Studium 4: 45–50; Studium 5: 67–72; Egyetemi doktori dolgozat, 1975.; MNyj. 21: 111–29; Nyr. 100: 296–305; SzSzSze 1978/3: 34–40; Nyr. 102: 421–31; Nyr. 103: 177–85.

⁹ Vö. B. Bernstein: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. Valóság, 1971/11: 49–52.

¹⁰ A cikknek a lelőhelyet külön nem jelölő idézetei az író Asszonyságok díja c. regényéből (Szépirodalmi K., Bp., 1968.) valók. Az utánuk levő zárójeles utalások a lapszámot jelzik. A helyenkénti kiemelések tőlem származnak.

Az idézet egy sűrített (I.) és egy oldott (II.) képi kifejezést tartalmaz:

I. A *fájdalom és kín gőze, füstje* esetében a gőz, a füst látványa magába sűríti a fájdalomnak, a kinnak az érzését, minden(ki)re ható csöndjét, ugyanakkor — bár kissé a szövegkörnyezettől függve — az élő test holtta merevedésének, az élet megszűnésének, „kipárolgásának”, gőz-, füstféle kiáramlásának pillanatát is.

II. A „*testetlen volt, mint a fájdalom és kín gőze, füstje a szobában, ahonnan a halottat kivitték*” esetében az előbb megvizsgált nyelvi-képi kifejezés (*kín gőze*) egy újabb társítás kifejező elemeként szerepel. Közte és a társítás másik, vagyis kifejezendő eleme (a *Démon*) közti kapcsolat oldott. Erre utal a két összetevő pillanatnyi találkozásának („testetlen” = tertium comparationis) külön nyelvi formákkal („volt, mint”) való, a két tényezőt egymástól távol tartó kifejezése és az I. számú kép részletezése, lokalizálása („a szobában, ahonnan a halottat kivitték”).

I. A sűrített nyelvi-képi kifejezéseket metaforikus (A), metonimikus (B) és metaforikus-metonimikus (C) képcsoportokra osztom fel.

A) A metaforikus nyelvi-képi kifejezések azonosításos asszociáción alapulnak. A „*fájdalom és kín gőze, füstje*” is ilyen. Idesorolom a hagyományosan ismert metaforát (a), megszemélyesítést (b) és allegóriát (c):

a) a metaforára l. példaként az előbbi idézetet;

b) megszemélyesítés¹¹: „*álmodozó a gyalogösvény*” (175);

c) allegória: „lakodalmasközé keveri a *Gonosz* a temetésrendezőt” (14).¹²

B) A metonimikus nyelvi-képi kifejezések érintkezésen alapuló névcserék. Például: „*Vajúdik a hamuszemű gond*” (48). Az idézet kiemelt része a vajúdó nő gondterheltségét érzékelteti azzal, hogy az emberre közvetlenül vonatkoztatható jelző (a *hamuszemű*) után az embert nem nevén nevező, hanem közvetve megjelenítő jelzett szó (a *gond*) szerepel. Az efféle képek csoportjába tartozik a szokásos értelemben vett metonímia (a) és szinekdoché (b):

a) a metonímiát illusztrálja az előbb idézett részlet;

b) szinekdoché: „A tükrökbe [...] annyi feldúlt *arc* nézett hajnalonként” (3).

C) A metaforikus-metonimikus nyelvi-képi kifejezések — ahogy elnevezésük összetettsége is jelzi — olyan képek, amelyek esetében nem kizárólagos az egyik (a metaforikus) vagy a másik (a metonimikus) jelleg; alapulhatnak azonosságon vagy érintkezésen. E csoportba veszem a tradicionálisan tudott szinesztéziát (a) és szimbólumot (b):

a) szinesztézia: „Lehet lehorgasztott fejjel menni Óbudán, midőn megszólal a litániára szóló *kékszínnű harangszó*” (115–6);

b) szimbólum: „Itt valahol az *Élet fája* a rengeteg közepén” (220).

II. Az oldott nyelvi-képi kifejezések körülíró (A) és szerkesztéses (B) csoportra oszlanak.

A) A körülíró képek — szerintem — azok a stílári eszközök, amelyeket jelentéstanilag, formailag, szerkezetük szerint egyáltalán nem, de

¹¹ Bár a megszemélyesítést a szakirodalom általában a metaforák közé utalja (vö. pl. Kemény Gábor: *NytudÉrt.* 86: 18; uő, MNy. 71: 152), sajátos kontextuális szerepe azonban indokoltá teheti külön képfajtaként való számontartását is (l. MNyj. 21: 127–8).

¹² A közkeletű képfajta meghatározását l. pl. MStilÚ. 417 kk.

funkciójukat tekintve szóképek jellegűeknek értelmez az hagyomány. Az oldott képtípusra fent idézett példa tulajdonképpen idetartozik. Közéjük a hagyományosan ismert hasonlatot (a), körülírást (b) és eufemisztikus, illetve kakofemisztikus képet (c) sorolom:

a) a hasonlatot mint képfajtát is szemlélteti az a részlet, amelyre az előbb hivatkoztam;

b) körülírás: „Éva lányainak bús öröksége” (111), vagyis a ’nők szülei fájdalma’;

c) eufemisztikus kép: „[A felemelkedett szoknya] megmutatta [...] azt a gömbölyű testrészt is, amelyen a legelőkelőbb dámák is ülni szoktak” (73); kakofemisztikus kép: „a bunkós vadember [...] éjszaka megriasztotta [a szüzeket]” (21).

B) A szerkesztéses képek azok a stíuselemek, amelyeknek elsősorban nem a szemléletesség tevés, hanem az élenkítés vagy egyéb a feladatuk, de megszerkesztésük képszerű mozzanatok is fakaszt bennük.¹³ Például a „lakodalmi tánc pirosarcú forgatagá”-ban (7) a megszokott szórendnek (’a pirosarcú forgatag [= az embertömeg] lakodalmi táncá’-nak) felborulása is fokozza a képi hatást. Ideveszem a metatézist (a), a logikai inverziót (b), a kontrasztos vagy párhuzamos szerkesztést (c), az újszerű szóhasználatot, sőt a szójátékot (d), a képies alakzatokat és szövegszerkesztési eljárásokat (e) is:

a) a metatézist, vagyis a nyelvi, grammatikai megfordítást jelzi a fenti idézet;

b) a logikai inverzió tartalmi megfordítás: „aranyzöldbe borított gyalogút” (149) a ’zöld növényzetet hajtó út’ helyett;

c) nyelvi kontraszt: „erdőkben zúg a némaság” (220);

d) szokatlan szóhasználat: „Henrik csaknem a fejetején át ugrott ki a bőréből” (189);

e) szemléletességet sugallhat az alakzatok közül például az ismétlés, a halmozás, a nagyítás, a vízió, a szövegszerkesztési eljárások közül az átképzeléses beszéd és sok más nyelvhasználati tényező is.

Ezen a ponton tehát a bemutatott, viszonylag zárt rendszer nyitva marad. Ezzel megengedi, hogy alkalmasszerűen egyéb nyelvi elemek is besorolhatnak a képszerűséget kiváltó stíuselemek közé.

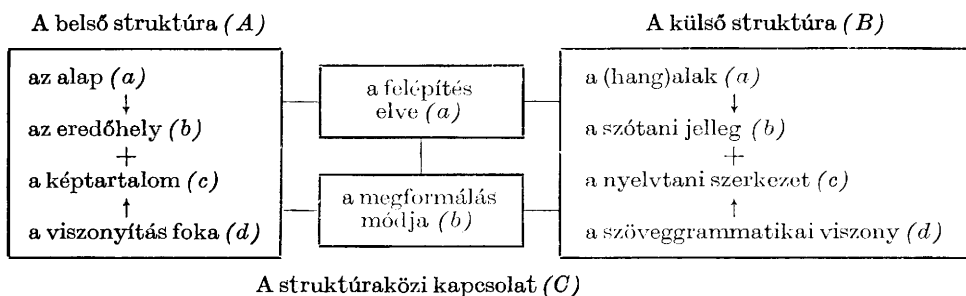
2.2. Mivel az egyes nyelvi-képi kifejezések — képfajta, stíuselem jellegük ellenére — összetett képződmények, vizsgálatuk is komplexitást igényel. Ez megnyilvánul egyfelől az egyes képek összetettségének komplex elemzésében, másfelől a szóban forgó képi kifejezések más stíuselemekkel való összefüggésének a tanulmányozásában.

A nyelvi-képi kifejezések vizsgálatának ugyancsak a gyakorlat érlelte, de továbbra is kísérleti értékű, viszonylagos érvényű modellje a következő:¹⁴

¹³ Hasonló szerkesztési eszközökről szól Hankiss Elemér a komplex kép kapcsán (A népdaltól az abszurd drámáig. Magvető, Bp., 1969. 15) és Vajda András az újszerű grammatikai viszonyok esztétikai szerepét vizsgálva (NytudÉrt. 83: 635–40).

¹⁴ E vázlat összeállítására ösztönzött a szakirodalomból A novellaelemzés új módszerei. Szerk.: Hankiss Elemér. Akadémiai K., Bp., 1971. 331–4; Barta János–Kardos László–Nagy Miklós: Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 27; Benkő László: Valóság, 1965/7: 58–65; Fónagy Iván: ÁNyT. 1: 91–123; Hankiss Elemér, a 13. jegyzetben i. m. 11 kk, 44 kk, 281 kk.; R. Jakobson, Hang — jel — vers. Gondolat, Bp., 1969. 216–23; Kemény Gábor: MNy. 70:

I. A nyelvi-képi kifejezés születése, szerkezete címmel megnevezett szempontok a (jelentéstani) eredetet és a nyelvi felépítést kutatják:

A) A belső struktúra elnevezés a nyelvi-képi kifejezés belső formájára, alkotóelemeinek viszonyára vonatkozik:

a) Az alapot a kifejezendő és a kifejező csatlakoztatására adhatja azonosóság, érintkezés, tartalmi, hangulati hasonlóság vagy egyéb asszociációs erő. Például „a liget faleveleinek csipkefátyola” (84) metafora a falombozat és a csipkefátyol áttetsző mozaikszerűségének felszíni hasonlóságára épül.

b) Az eredőhely a kifejező elem sajátosságainak észrevételezését jelenti. Az előbbi idézetben pl. nem lényegtelen, hogy a tárgyi dolgok köréből veszi képe azonosító elemét az alkotó.

c) A képtartalom a kifejezendő specifikumainak vizsgálatát jelöli. Az idézett részletben a kép a természet egy mozzanatára irányul.

d) A viszonyítás foka: a kifejezendő és a kifejező egymásra vonatkoztatása, azaz a képelemek közti távolság szignálása pl. a konkrét—absztrakt szintezés révén. Az említett nyelvi-képi kifejezésben két egynemű, kézzelfogható tényező társul. Ugyanakkor két különmemű, egy természeti és egy társadalmi tény tűnik egymáson át. Így ha nem szikrázó is, de intenzív a képi feszültség

B) A külső struktúra megjelölés a nyelvi-képi kifejezés külső formájára, nyelvi felépítésére vonatkozik:

a) Az alak szerinti vizsgálat egyrészt azt nézi, hogy a nyelvi-képi kifejezés teljes-e (a kifejezendő és a kifejező is külön jelölve van-e hangalakokkal), vagy egyszerű-e (csak a kifejezőnek van-e hangsora). A fent szóba hozott nyelvi-képi kifejezés teljes, hiszen a kifejezendő (a liget falevelei) és a kifejező (a csipkefátyola) is külön hangtestet kapott. Másrészt a képi hatásnak lehetnek egyéb hangzásbeli katalizátorai (a hangok zeneisége, hangszimbolika stb.), a vizsgálat tehát ezeket sem mellőzheti.

325–39; Kiss János–Bence György: Kritika 1969/9: 28–34, 1969/10: 34–7; KMStil. 97–105, 121–5; J. I. Levin: Az orosz metafora struktúrája. = Strukturalizmus II. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa, Bp., 1971. 173, 174; Martinkó András: Kritika 1969/8: 11–20; uő.: Kritika 1970/3: 4–16; MStilV. 93–6; J. Nagy Mária: A szó művészete. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest, 1975.; Petőfi S. János: Kritika 1968/10: 18–27; Saussure: A nyelvi érték = uő.: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 142–56; Szabó Zoltán: Nyr. 91: 333–6; Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseiről. Akadémiai K., Bp., 1968. 37 k.; Török Gábor: A líra: logika. Magvető-Tiszatáj, Bp., 1968. 33 k.; T. Vianu i.m. 42.

b) A szótani jelleg a nyelvi-képi kifejezés szavának vagy szavainak a képszerűséget erősítő szófajtani vonatkozásaira utal. Mintánkban például csak névszók vannak, és állóképszerűvé teszik a megnyilatkozást.

c) A nyelvtani szerkezet tanulmányozása fényt derít arra, hogy hány grammatikai elem, milyen morfológiai, szószerkezeti és mondattani váz árnyalja a képszerűséget. Példánk birtokos jelzős szintagma: a nyelvi-képi kifejezés két eleme a birtokos és a birtok kapcsolatába épül be. Mivel itt metaforáról van szó, a birtokviszonyba oltott azonosításnak többlettértéke van.

d) A szövegrammatikai szempont azoknak a tágabb kontextuális összefüggéseknek a föltérképezését támogatja, amelyek a nyelvi-képi kifejezés alapértékét kiegészítik.

Kiválasztott képünk az alábbi közvetlen szövegkörnyezetben szerepel: „Ah, ezek a nők, akik itt [a nyilvánosházban] megfordulni szoktak, nem látják Duna-parti sétájukban a Dunát, a Margitszigeten a tavaszt vagy őszt, a *liget faleveleinek csipkefátyolát* és a hold érzelmes bolyongását az esti utca felett. Ők csak a sarki gázlámpát látják és a gázlámpa fénykörében unottan elbandukoló öreg és fiatal férfiakat” (uo). A kiemelt nyelvi-képi kifejezés egyrészt párhuzamot alkot az első mondatnak, másrészt ellentétbe lép a második mondatnak tárgyias szószerkezeteivel. Ezzel határozottabbá válnak a képnek önmagában nézve megsejtett erővonalai (erről később még lesz szó).

Szélesebb szövegmezőre is kiterjedhetnek a megfelelések. Krúdy az adott műalkotásban pl. többször fölhasználja a *fátyol* szót: lehet fátyla a menyasszonynak, a hattyúk dalának, sőt a csendnek is, hol pozitív, hol negatív hangulatot árasztva.

C) A struktúrák özi kapcsolat a belső és külső struktúrának egymásra, egymásba illeszthetőségéről gondoskodik. Segítségével az előbb ugyanazon struktúrán belül társuló tényezők a másik struktúrabeliekkel is egymáshoz rendeződnek.

a) A felépítés elve szerint a nyelvi-képi kifejezés lehet feladat- vagy megoldásszerű. A „*liget faleveleinek csipkefátyolá*”-t az utóbbi jellemzi, ugyanis a két struktúra komponensei (a külső hasonlóság; az eredőhely és a képtartalom közepesnek mondható távolsága; a teljes alak stb.) viszonylag föltárttá teszik a képi kifejezést: falomb ⇄ csipkefátyol. Másutt, pl. „az álom kútja” (76) képben elrejtőzik, rejtvénnyé, a befogadótól megoldandó feladattá válik a kép: az álom kútja ⇄ az álomnak mélysége vagy valóságtól való elszakíttottsága.

b) A megformálás módja alapján a művészi nyelvi-képi kifejezés lehet eredeti vagy megújított. A falomb és a csipkefátyol társítását egyéni leleménynak nevezhetjük, akár a természetinek és emberinek belső szerkezeti, akár a birtokosnak és birtokának külső szerkezeti relációjára gondolunk.

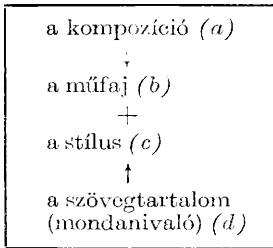
II. A nyelvi-képi kifejezésnek a képszerűsége kívüli viszonyai a műgész határáig vagy azon túl is elérhetnek:

A)

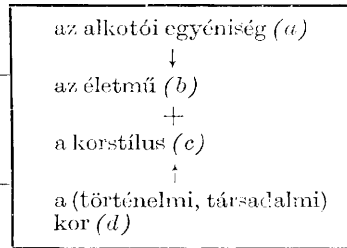
a) Bár idézett példánk egyes elemeinek a regényben való meg-megismétlődését nemigen hívhatjuk szándékos láncolatnak, de Krúdynak képet egyszer sűrítő, másszor ritkító technikája bizonyára közrejátszik műve kompozicionális felépítésében.

b) Az efféle nyelvi-képi kifejezések — líraivá hangolódásukkal — föltehetőleg nem vétkesek a műfaji sajátosításban, a műnemkeretek bizonyos mértékű feloldásában sem.

A művön belüli viszonylat (A)

A művön kívüli viszonylat (B)

lényegi áttételek (a)

jelenségszerű áttételek (b)

A műalkotás és a valóság kapcsolódása (C)

c) Kombinálnak továbbá egyéb képekkel (mintapéldánkat megszemélyesítéses árnyalat is átjárja), más stílusselemekkel, pl. a Krúdy-dallammal (l. a bemutatott szövegtér környezet ritmikáját).

d) Az adott mű mondanivalóként az emberiséget mint igényt mutatja föl, a kiemelt, ünnepélyes és közönséges vitáztató nyelvi-képi kifejezés és szövegtartalom apró morzsájának minősül.

B)

a) Másfelől a kép igazolja az alkotó egyéniségének egy markáns vonását, a természet leheletnyi finomságai iránt való fogékonyságát, érzékenységet.

b) A „természet fátyla” képként az életmű más pontjain is föl-föl-tűnik: „ködfátyolával játszadozó Nyírség” (Napraforgó), „a félhold elfátyolozott tekintete” (N. N.) stb. Sőt a nyelvi-képi kifejezés másik eleme is átvándorolhat újabb és újabb szövegekbe: a falevél lehet „aranypénz” (175), „halk mondanivaló” (A mai Margitsziget) stb.

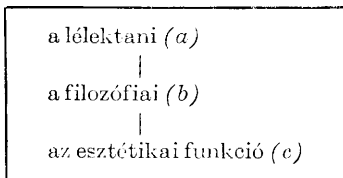
c) A kifejezendő és a kifejező elem különös szövetkezése összefügg a kor azon stílusirányzatával, amelyek a legkülönbözőbb formák stilizálására töreksenek.

d) A nyelvi-képi kifejezés áttételesen földézi a századforduló korérzetét: a nyugtalanságot, a harmonia iránti vágyat, az útkeresést is.

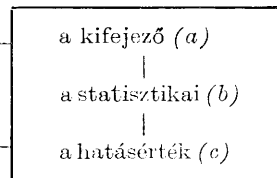
C) Tehát a kép hatóköre — részletezést itt nem kívánó lényegi (a) és jelenségszerű (b) áttételek hálózatán át — a művön belüli egyéb mozzanatokon keresztül a művön kívüliek sorozatához is elér. Ezek a valóságmozzanatok természetesen visszahatnak a nyelvi-képi kifejezésre képszerző erőként.

III. A nyelvi-képi kifejezés élete, működése címen egybefogott szempontok a megszerkesztett és rendszerbe helyezett kép funkcióit, értékeit derítik ki:

A funkció (A)

A képérték (B)

minőségi összefüggés (a)

mennyiségi összefüggés (b)

Az összhangérték (C)

A) A funkció szó azt jelöli, hogy a nyelvi-képi kifejezés milyen szerepet hivatott betölteni.

a) A lélektani funkció a nyelvi-képi kifejezés érzelmi jellegét jelzi. A „liget faleveleinek csipkefátyola” a finomság, a tisztaság érzetének megfogalmazásához járul hozzá.

b) A filozófiai funkció arra utal, hogy a nyelvi-képi kifejezés gondolat hordozására alkalmas. A mintául vett kép az élet értelmének megközelítésében segít.

c) Az esztétikai funkció szerint a nyelvi-képi kifejezés lehet szemléleti, hangulati vagy szemléleti-hangulati. A fenti képben a szemléletiség összefonódik a hangulatisággal.

B) A képértékben az állapítódik meg, hogy miként érvényesül a funkció.

a) A kifejező érték a nyelvi-képi kifejezés „információs” értéke. Arról tudósít, hogy az egyes funkciók miképpen vegyülnek, és hogy a kép összes tényezőtől függő aktivitásának mekkora a mértéke. Idézetünkben a három funkció egymást megközelítő erősséggel jut érvényre, de talán némi különbség van köztük e szerint a növekvő fontossági sorrend szerint: lélektani — esztétikai — filozófiai. (Az indoklást l. később.)

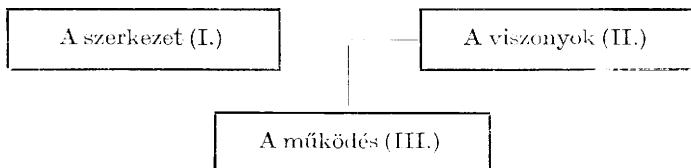
b) A statisztikai érték matematikai mutatókkal egészíti ki a kifejező értéket. A kvantitatív felmérés tanulmányozhatja például, hogy hány nyelvi elemből áll a kép. A „liget faleveleinek csipkefátyola” egy esetleges *fátyol 'falomb' vagy *lombfátyol változathoz viszonyítva több elemű, de azért nem túlságosan részletező nyelvi-képi kifejezés. Így a kevesebb szóba tömörített képek emocionális feszültségéből is átmentődik valami a részletezőbb nyelvi-képi kifejezés szemléltető, megjelenítő jellegébe.

A tágabb horizontú adatok is jellemezhetnek. A szóban forgó mű kép-világában a következő arányok élnek: metafora—egyéb képfajta 13,2—86,8% (a metafora a 3. helyet foglalja el a nyelvi-képi kifejezések sorában); teljes—egyszerű metafora 32—68%; névszói—igei metafora 85—15%; eredeti—megújított metafora 86—14%. Mintánk a fenti adatpárok első tagjához tartozik.

c) A hatásérték a nyelvi-képi kifejezés „kommunikációs” értéke. Ellenőrzi a befogadó szempontjából a kifejező értéket. Ha lehetőség van rá, a nyelvi-képi kifejezésnek ugyanazon befogadótól való, meg-megismételt vagy több befogadótól való dekódolásával meg lehet győződni arról, hogy általános, szociális érvényűként mit is ad át valójában a kép. Természetes, hogy az idézett Krúdy-metafora világosabban, egyértelműbben áll előttünk szövegkörnyezetének többszöri elolvasásával.

C) A funkció és a képérték — bővebb taglalást itt nem igénylő minőségi (a) és mennyiségi (b) összefüggés-láncolat révén — a nyelvi-képi kifejezés összhangértékében olvad össze.¹⁵ Ez az érték egyúttal összefogja a nyelvi-képi kifejezés szerkezetét, viszonyait és működési rendszerét is:

¹⁵ Az „összhangérték” megnevezés tágabb összefüggésben — érzésem szerint — rokon a „formateremtő elv” (vö. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai K., Bp., 1971. 557) és a „kohézió” (Szabó Zoltán: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Dacia K., Kolozsvár—Napoca, 1977. 188) terminussal.

Észrevételezésével kiegészülnek a szöveggrammatikai viszony és a kifejező érték kapcsán függőben hagyott megjegyzések is. Egyes részeredmények (pl. a képtartalom vagy a felépítés elve alapján levont következtetések) viszont némileg átértékelődnek. A „liget faleveleinek csipkefátyolá”-ban ugyanis végeredményben a természet üdeségéről, frissességéről csak kísérő jelenséggént van szó. A falomb—csipkefátyol asszociáció csak látszatra fejez ki társadalmi, emberi mozzanattal természetit. Az idézett szövegrészlet egy pontján, a „csipkefátyol”-on, amelyet az említett párhuzamok és ellentétek, valamint rész-funkciók eredőjének is nevezhetnénk, szinte megfordul a helyzet. Tulajdonképpen a természeti tényező fejez ki társadalmi, emberit: a szóban forgó embereknek emberhez nem méltóra kényszerített sorsát. Kézenfekvő, hogy az említett nők hétköznapi értelemben ugyanúgy látják a Dunát, a tavaszt, az őszt, a falombot, a holdat, mint a gázlámpát és a férfiakat. Amiket valójában nem láthatnak, azok az élet értékei. Így a megvizsgált nyelvi-képi kifejezés: a természetes és a természetellenes életvitel szembeállítás. Ez az átvitt értelem — a kép érzelmi jellegén, esztétikai szépségén túllépve — mély gondolatiságról árulkodik.

Miként a nyelvi képfajták rendszere, a nyelvi-képi kifejezés vizsgálatának e vázolt módszere sem lehet zárt és merev. A fentihez hasonlóan részletes eljárásra a szövegek befogadásakor többnyire nincs lehetőség, sőt ilyen aprólékosra nincs is szükség. Hiszen a legkülönbözőbb szempontok érvényesítése is nemegyszer ugyanazon eredményhez, tehát átfedéshez vezethet. Vagy előfordulhat például, hogy az említett funkcióknak nem mindegyike jelentkezik a vizsgálandó anyagban. Másfelől pedig az is megtörténhet, hogy egy-egy szempontot továbbiakkal, újabb és újabb szempontárnyalatokkal kell bővíteni.

A vizsgálati módszernek tehát olyannyira kell komplexnek lennie, hogy ne vagdalja szét, ne szüntesse meg a nyelvi-képi kifejezést, hanem annak fátyla alól igazi arcát, értékeit mutassa föl.

3. A nyelvi-képi kifejezés mint stíluselem tehát — összegzősképpen mondvá — kettős életű.

Egyrészt k i f e l é, például más képfajtákkal összefonódva komplikálódik. Krúdy képalkotásában a hasonlat kap kitüntetett szerepet, de mellette a metafora jelentősége sem lebecsülendő. A képcsoportok közül a körülíró képek fordulnak elő gyakrabban, ugyanakkor számottevő a metaforikus képek jelentkezése is. A képtípusok szintjén pedig az oldott és a sűrített nyelvi-képi kifejezések közel egyenlő mértékben működnek. Ellentéteiket föloldó egységük az író mondanivalójának legfontosabb kifejezőeszköze.

A nyelvi-képi kifejezés mint a stílusnak általában is lényeges komponense b e f e l é is szövevényesedhet. Akár az elemi kép, az egyszerűnek tűnő nyelvi-képi kifejezés is lehet több képfajta egy-egy árnyalatából összetevődő bonyolult struktúra. A Rezeda Kázmér szép élete című műből vett képben, az „iskola-

illatú [Tini]''-ben például — a szövegösszefüggés tanúsága szerint — nem az 'olyan az illata, mint az iskoláé', hanem a 'tisztta, meg nem rontott, egészséges' jelentés érvényesül. Vagyis az „iskola” és az „illat” körülírásos alapszínű társulását azonosítási (metaforás) és érintkezési (metonímiás) mellékárnyalatok egészítik ki.

Másutt, a Napraforgóban ezt a jelentéstartalmat is *fátyol*nak, az iskola-könyvek és a tanítók adta „boldog fátyol”-nak nevezi az író. Íme, mennyi összeálló mozaik! Nem véletlen hát, hogy a bemutatott stílusvizsgálati módszer kisértet a stílus komplexitásának és funkcionáltságának egységéhez próbál igazodni.

Molnár Zoltán Miklós

Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában

1. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítését kutató egyetemközi témabizottságnak a tantervi részletek kidolgozására elfogadott álláspontja szerint (vö. Nyr. 104: 203 — 4) külön-külön tanulmányok foglalkoznak a stilisztikával, a belső nyelvtípusokkal, a szövegtannal és fogalmazással, így ezeket a témaköröket ez a tervtanulmány nem tárgyalja, de kapcsolódásaikat — néhány ponton részletesebben is — feltünteteti.

2. E tantervi fejezet elnevezése általában *nyelvhelyesség, nyelvművelés* (így például a 60-as évek tanterveiben), de újabban a *beszédművelés* megjelöléssel is találkozunk (pl. az általános iskolai új tantervben). A *nyelvhelyesség, nyelvművelés* nevet ma már szűknek tartom, a témakör jóval szélesebb, és tovább szélesedik az eddig volthoz képest; de jelentéstartalma minden bizonnyal kiegészíthető, gazdagítható, amint a helyesség megítélésében is változtatnunk kell az eddigi iskolai alapálláson.

A *beszédművelés* terminus mögött feltételezésem szerint a parole-ra való utalás áll, s ez nagyon is jó és pontos is volna, ha a szó előtagja (a *beszéd*) miatt nem nélkülözné az egyértelműséget, kétszeresen is. a) Beszédművelésen többen csak a kiejtés ápolását értik, holott a téma ennél jóval szélesebb, a *beszédművelés* használói szerint is. Így, ilyen kitágított értelemben szerepel a *beszédművelés* a közép- és középfokú iskolák új tantervében, s tárgya a szóbeli fogalmazás gyakorlása, valamint a kiejtés ápolása is. b) A *beszédművelés* óhatatlanul csak a beszédre utal, az írásra nem (ebben a *beszédművelés* használói sem egyértelműek); ez tartalmilag egyoldalúság, s felhangjaiban káros: a parole-nak csak a hangzós oldalát láttatja favorizálni, írásos megjelenését pedig háttérbe szorítani.

Felvetődött a megbeszéléseken a *nyelv és kultúra* elnevezés is. Elfogadása megfontolható, bár számolni kell vele, hogy az eddigi szakirodalomban más, jóval szélesebb tartalommal él: magában foglalja a nyelv sokrétű társadalmi vonatkozásait (eddig nekünk jól megfelelni), de elsősorban a nyelv történelmi beágyazottságát tárgyalják e címmel.

A fentiek alapján — számolva a további vitákkal, de a műszók továbbélésének erejével, valamint tartalmuk gazdagodásának lehetőségével — a *nyelvművelés* elfogadását javaslom, s ezt fogom használni magam is a következőkben.

3. A nyelvművelés — a korábbiakhoz képest — kifejezettebb mértékben a 60-as évek tanterveiben jelent meg. Ezek alapozásának az 1958. évi pécsi nyelvművelő konferenciát tekinthetjük, melyen középpontba került az a gondolat, hogy az iskoláinkban addig túlzásba vitt grammatizálás helyébe a nyelv tudatos és művészi használatára törekvő képzést kell állítani. Egy lineárisabb tantervi felépítés megalkotása érdekében javasoltam, hogy „a középiskola

anyaga a leíró nyelvtan ismeretére támaszkodó nyelvművelés (nyelvhelyesség és stilisztika) legyen” (Anyanyelvi műveltségünk; szerk. Benkő Loránd. Ak.K. 1960., 150).

A nyelvművelésre vonatkozó elgondolás tantervi, tankönyvi és iskolai megvalósításában számottevő mértékben elmaradtunk a lehetőségektől, magamra is vonatkoztatva a bírálatot, mint a tantervi munkálatok akkori felelőse. A nyelvművelés témaköre megjelent ugyan a tantervekben, de a ma g u k é r t v a l ó grammatikai kategóriák, meghatározások, a formális hangtani, szófaji, alaktani, mondattani elemzések uralkodó helyzetben maradtak. Általános iskolai magyar nyelvtanainkban „az 5–8. osztályban feldolgozott 196 anyagegységből 133 nyelvtani, 51 helyesírási fejezettel szemben csak 3 nyelv-helyességi és 9 szókincsfejlesztő, fogalmazási anyagegység van... [A] tipográfiailag kiemelt meghatározásszerű megállapítások, szabályok száma összesen 474; ebből nyelvtani (grammatikai) jellegű 235, helyesírási 163, nyelv-helyességi 48, kiejtési 28. Valamivel kedvezőbb tankönyveink gyakorlatainak és feladatainak ilyen szempontú megoszlása, ti. az összességében 1424 gyakorlatból és feladatból 529 nyelvtani, 501 helyesírási, 80 nyelv-helyességi és 314 szókincsfejlesztő jellegű” (Temesi Mihály: Anyanyelvünk az általános iskolában c. előadása a nyíregyházi vándorgyűlésen. L. Anyanyelvünk az általános iskolában; szerk. Szathmári István, Tankönyvkiadó, 1974. 37–8.). Jogosan állapíthatták meg a bírálók, hogy többet tanítottunk a nyelvről, kevesebbet tanítottuk, gyakoroltattuk a nyelv használatát.

Az 1962-ben elrendelt általános iskolai tanterv az alsó tagozatban a kiejtés rendszeres ápolása, a fogalmazás tanítása mellett csak esetenként utal nyelv-helyességi szempontokra. A felső tagozat terve kiemeli, hogy a nyelvtan szilárd és rendszerezett ismeretekkel „tegye tudatossá a tanulók ösztönös nyelvhasználatát” (Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Tk. 247). A fogalmazásnak az irodalom és a nyelvtan közötti megosztott tanítása mellett itt már minden osztályban szerepel a nyelv-helyesség, de ez — a kiejtés eléggé rendszeres ápolása mellett — csak alkalmasszerű utalásokat jelent egy-egy nyelvtani ismerethez kapcsoltnak (pl. „Ne kettőzzük meg a tárgy ragját! — A *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be* ragok; a *miatt*, *végett* névutók helyes használata. — Az alárendelt mondatok kötőszavainak (*hogy*, *vonatkozó névmások*) helyes használata.” Uo. 259, 261). Nagyon visszafogott e témában a tantervi utasítás is (vö. 280).

A k ö z é p i s k o l á k (a gimnázium és a szakközépiskola) t a n t e r v e a nyelvtani ismeretek után rendszeresen és részletesen taglalja a nyelv-helyességi tudnivalókat (pl. „A visszaható cselekvés helyes kifejezése képzővel, illetőleg névmással; a műveltetés helyes kifejezése; a szenvedő szerkezet kifejezése; egyszerű és körülírással kifejezőmód; az ikes ragozás mai állapota; a hiányos ragozású igék; a *süksük* ragozás; az igemódok sajátos használata; az egymás értékében használt igemódok; a feltételes mód használata szerénykedés (bizonytalanság) kifejezésére; az igeidők váltása az elbeszélésben; a jövő kifejezése jelen idejű alakokkal, ill. körülírással szerkesztéssel; igés és névszós kifejezőmód.” — Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Tk., 62). Az utasításban megjelenik „az eszményi norma”, „amelyhez viszonyítva mindig vannak és lesznek eltérések... Ezért a szabályok megtanításával együtt a köznyelvi használat pongyolaságait, torzulásait, szabálytalanságait is számba kell vennünk” (uo. 80–1). A fogalmazást tanítást a tanterv is, az utasítás is szorosan összekapcsolja a nyelvtani fejezetekkel; jobban előtérbe állítja a III. osztályos fél évi szerkesz-

téstanban és a IV. osztály stilisztika anyagában, a stílusrétegekkel való foglalkozásban. „A fogalmazási képesség fejlesztésének — mondja az utasítás — mind a szóbeli, mind az írásbeli kifejezés területére ki kell terjednie” (81).

A s z a k m u n k á s k é p z ő i s k o l á k I—II—III. osztályának összesen 64 órai anyagában a nyelvhelyességi kérdések együtt szerepelnek a nyelvtani ismeretekkel (pl. „Az összetett mondat helyes megszerkesztése” c. fejezetben: „Az *amennyiben*, a *miután*, az *úgy—mint*, a vonatkozó névmási kötőszók használata. A szembeállító *azonban*, *ellenben*, *pedig*, *viszont*; a kizáró *hanem*, a megszorító *pedig* és *de* használata. A kötőszó elhagyásának esetei, a kötőszó ismétlésének kerülése (*hogy*). A bonyolult összetett mondat kerülése.” — Tanterv és utasítás, Tk. 1969. 37). Az igényeiben sokrétű fogalmazástanítási tematika megosztva szerepel az irodalmi és a nyelvtani részben, és mind a szóbeli, mind az írásbeli műfajokra figyelemmel van.

Utaltam már a 60-as évek tanterveit ért bírálatokra. Ezek közt leggyakrabban az szerepelt, hogy a fogalmazástanításnak, a stilisztikának nem volt átgondoltan felépített tematikája, az általános iskola alsó tagozatától a középiskola végéig, s ami volt, az is megosztottan szerepelt az irodalmi és a nyelvi órákon. Sok szó esett nyelvhelyességi gyakorlatok és fogalmazástanítás további közelítésének, egymásba ötvöztetésének szükségességéről. A nyelvművelő gyakorlatokban eljutottunk a hangoktól a mondatig; a mondat szerkesztés és mondatátalakítások változatos, célszerű gyakorlási formáinak kidolgozásában persze még fontos feladataink maradtak megoldatlanul. De előttünk állt már az újabb, a következő fokozat: a beszédmű, a szövegösszefüggés megragadásának céljából a mondatoknál nagyobb közvetlen és távolabbi egységek megformálására irányuló nevelés.

A most bevezetés alatt álló tantervek a nyelvtan-központú tárgyalás helyett (ugyanakkor megtartva a nyelvtani rendszer alapjait és kereteit) egy nyelvhasználat-központú tárgyalás- és gyakorlási, fejlesztési módot követnek, melynek révén mindazzal, amit a nyelvről tanítunk, a tanulók nyelvi készségének fejlesztését, tudatossá tételét szolgáljuk. E funkcionális szemlélet jegyében adott helyzetekben (szituációkban) meghatározott feladatokat végeztetünk a tanulókkal, s ezeket elemezve, értékelve tanítjuk meg a szükséges nyelvi, grammatikai ismereteket.

Az általános iskola alsó tagozatán a komplex magyar nyelv és irodalom tantárgya az írás és olvasás tanítását úgy végezteti, hogy a foglalkozásokba beépít beszédművelő és beszédfejlesztő részeket, rendszeres és tervszerű fogalmazástanítást, s gondja van a szövegértésre is.

A felső tagozat minden nyelvtani témánál feltünteti a „beszédművelési” és fogalmazási feladatokat. (Pl. „Gyakorlatok a melléknév helyes és kifejező szóbeli és írásbeli használata köréből. [Hasonló hangzású melléznevek megkülönböztetése; gyakran használt, eloptatott melléznevek helyettesítése más, kifejezőbb melléznevekkel; rokon értelmű melléznevek jelentésárnyalatainak megkülönböztetése stb.] . . . Szövegszerkesztés a melléknév leíró és jellemző szerepének alkalmazását kívánó témakörökben” — Az általános iskolai nevelés és oktatás terve, III. k. 1978. 27). A tanterv e g y s é g e s és rendszeres fogalmazástanítási tematikát tartalmaz, s ebben szerepelnek a gondolat-közlés nem nyelvi (képi, grafikus, ábrázoló stb.) eszközei is.

A g i m n á z i u m i t a n t e r v a mi szempontunkból egy igen lényeges feladat kiemelésével indul: „Érzékeltetni kell a tanulókkal a társadalom rétegezettsége és a nyelvhasználati változatok közötti kapcsolatokat, a helyzetek

nek megfelelő alkalmazásuk társadalmi meghatározottságát, a nyelvi viselkedés és a társadalmi normák közötti viszonyt . . . Az egyéni mondanivaló egyéni kifejezése azt is jelenti, hogy a tanuló nemcsak közömbös befogadója és használója anyanyelvének, hanem tevékeny művelője, működésének és fejlődésének alkotó részese is” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Tk., 38). A tanterv felépítése olyan, hogy a fogalmazás-szövegalkotás és -vizsgálat, valamint a helyes és szép beszéd tanítása végigvonul mind a négy év anyagán, a nyelvhelyesség — így külön — csak a II. osztály anyagában szerepel, a nyelvtani ismeretekkel ötvözve.

Ugyanez áll a s z a k k ö z é p i s k o l á k tantervére is, azzal az eltéréssel, hogy az órakeretek s így a tanítási, gyakorlati lehetőségek általában szűkebbek. Csupán az óvónőképző szakközépiskolában szerepel az I. osztályban heti 3, a II.-ban heti 2 óra. Az I. osztályos többletet a „beszédművelés beszédtechnikai alapjaira” fordítják.

A s z a k m u n k á s k é p z ő - i s k o l á b a n az óraszámok nem változtak (évi 60 óra!), a tantervi anyag sem lényegesen, csupán a terminológia lett korszerűbb; a módszertani útmutató azonban ugyanazt a szemléletet sugározza, mint a középiskoláké.

Ha a nyelvművelés tágabb köre felől vizsgáljuk az új tanterveket, jó néhány öröndetes új vonásukra kell rámutatnunk:

— A funkcionális szemlélet alapján a n y e l v h a s z n á l a t o t állítják előtérbe, a pontos és szép szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztését. Ennek kifejezése — egybek közt — a sokféle névvel, árnyalattal jelen levő n y e l v m ű v e l é s .

— Tudatosan törekszenek arra, hogy az í r á s b e l i m ű f a j o k mellett a korábban elhanyagolt, régebben figyelmen kívül hagyott b e s z é d k é s z s é g e t , s z ó b e l i m ű f a j o k a t is ápolják.

— Egységes, átgondolt tematika képviseli a f o g a l m a z á s t a n í t á s t .

— Az általános iskolai alsó tagozat és a középiskolák tantervében, a már ismert középiskolai tankönyvekben központi helyzetbe kerültek a b e l s ő n y e l v h a s z n á l a t i f o r m á k (a nyelvi és a stílusrétegek); találkozunk a n o r m á v a l , ha jobbra még a központi (irodalmi és/vagy köznyelvi) normára korlátozva is.

— Megjelent a k o m m u n i k á c i ó s a l a p h e l y z e t és a kommunikáció néhány alapfogalma.

— Nagy súllyal szerepel mindenütt és mindvégig a s z ó k i n c s f e j l e s z t é s .

4. Már a mai új általános iskolai és középiskolai tantervek a n y e l v h a s z n á l a t r a , a n y e l v i m a g a t a r t á s r a nevelést állítják a középpontba, még inkább ez lesz a követendő cél az újabb tantervekben, csak a konzekvenciákat még határozottabban kell levonni belőle. Azaz a n y e l v t a n e s z k ö z j e l l e g é t k e l l h a n g s ű l y o z n u n k és követnünk is a tanterv felépítésében. Számos tanulmányra lehet hivatkozni, melyek ezt a súlyponteltolódást szorgalmazzák (Benkő Loránd: Anyanyelvünk a közoktatásban, PSzle. 1977. 1. sz.; Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről, A. M. Nyelvtud. Társ. Kiadványai, 142. sz. 1975.; Szépe György: Nyelvi kommunikációs nevelés. M. Tud. 1975. 3. sz.; Tóth József:

A képzési struktúra korszerűsítése a bölcsészettudományi karokon, FSzle. 1977. 5. sz.; Anyanyelvi nevelésünk az általános iskolában, Tk. 1974. 43).

Nyelvhasználaton értjük a saját gondolatainkat szóban és írásban híven és szépen közvetítő megfogalmazást, illetve mások kimondott vagy leírt gondolatainak pontos megértését. A nyelv használatának módja és formája a parole lévén, az iskolai munka központjába a *s z ö v e g e t* kell állítani, nemcsak mint a közlés, hanem az érzelm kifejezés eszközét, *valamint* történeti-társadalmi produktumot. Az anyanyelvi órákon folyó munka lényege tehát szövegek alkotása és/vagy elemzése. Ez egyben a fogalmazás, a szerkesztés, az előbeszéd tanítása-művelése. Tudatossá tétele érdekében szilárd nyelvtani alapokra kell építeni, s a szükségesnek megfelelően helyet kell kapnia a helyesírásnak, stilisztikának, a kiejtés ápolásának, nyelvi ismereteknek. Ez az elv megfelel a kreativitás alapvető pedagógiai érdekének, s összhangban áll azzal az újabb felismeréssel, hogy a gyermek a nyelvhasználatnak korához mért viszonylagos teljességével érkezik az iskolába, s nekünk az a feladatunk, hogy ezt egyrészt tudatosítsuk (az implicit tudást explicitté tegyük), másrészt továbbfejlesszük.

A nyelvművelésnek a jövő tantervek felépítésében *á l t a l á b a n n e m k ü l ö n t a n a n y a g k é n t* kell megjelennie, hanem *s z e m l é l e t ü n k e t*, majd a tanárok szemléletét kell meghatározni. Mai tanterveinket „*imponálón*” jellemzi, ahogy a grammatikai ismereteket körülveszik (kiegészítik) a tudomány(ok) részterületei; ezt a módszert nem volna szabad tovább követni. A fentieknek megfelelően kellene munkánkat formálni, a szövegből kiindulva s oda visszatérve, mert a nyelvhelyességi, stilisztikai stb. gondok nem nyelvtani fejezetekhez kapcsolva, nem ilyen asszociációkkal vetődnek fel a mindennapi gyakorlatban „... nem nyelvtudományt kell elsajátíttatnunk a tanulóval vagy éppen belediktálnunk — írja Kovalovszky Miklós is —, hanem a mindenki megévő anyanyelvi készséget kell fejlesztenünk s a tudomány rendszerével megszilárdítanunk, tudatosítanunk” (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Ak. 1977. 29).

Nyelvművelésen sokan és többnyire az *e g y é n i n y e l v h a s z n á l a t* tudatosítását, kiművelését, gazdagítását értik (az utóbbi évtizedekben jobbra ezt is hangsúlyoztuk), holott a nyelvművelés „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt *e f e j l ő d é s i r á n y í t á s a*” is. (Én emeltem ki. Bárczi: Nyelvművelésünk. Gondolat, 1974. 15–6.) Ezt mondja Lőrincze Lajos is legújabb könyvében a nyelvművelés alapvető feladatának (Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, 1980. 9–10). Bízvást ide vehetjük a nyelvhasználatban megnyilvánuló negatív társadalmi hatások (bürokratikus nyelv, az ún. argó terjedése, durvaság, trágárság) elleni küzdelmet is. Mikor témaköröm megnevezéseként a *n y e l v m ű v e l é s* szót választottam, éppen e kettős, benne e második fontos funkcióra gondoltam.

Van más szűkítés is a nyelvművelés szokásos kezelésében. Ha csupán mint alkalmazott nyelvtudományt fogjuk fel, s a nyelvtani ismeretek függelék-ként kezeljük, kimaradnak belőle olyan fontos témák, mint a közlésbeli helyzet, a kód sokfélesége (nem nyelvi formái is), a belső nyelvváltozatok, nyelv és magatartás ezernyi összefüggése, a nyelv történeti és a belső változatok közti mozgása; megmerevedik a norma, és iskolás szabályrendszerre, tilalmak gyűjteményévé válik; csak regisztrálunk és javítunk, nem foglalkozunk a tudatos irányítás feladatával és felelősségével; a szavak egérfarkába kapaszkodunk, a nagy összefüggések elsikkadnak. A legújabb külföldi (orosz, francia,

osztrák) tankönyvek a kommunikációs alapfogalmakkal, a nyelvi rétegekkel, írott és beszélt nyelv különbségeivel indítják az anyanyelvi nevelést.

A nyelv társadalmi szerepének átfogó jellegéből, a nyelv sokoldalú funkcionálásából kiindulva másként látjuk, és másként kell értelmeznünk a nyelv normá kérdését. Szende Aladár és Szépe György a TSz.-ben írt cikkükben felvetették nyelvi normánk feszességét (Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége, 1975. 2. sz.). Azon valóban el kell gondolkoznunk, hogy mai normánk szerint oly sok ember hibásan használja anyanyelvét.

A norma szociális-kulturális létező, s mint társadalmi jelenség maga is változik. Úgy kell felfognunk, mint szabályok többszörös együttesét, melyek adott helyzetben korlátozzák a teljes nyelvi rendszer érvényesülését. A szókincs és a nyelvtani szabályok virtuálisan lehetséges alkalmazásában a norma — az adott környezetnek, helyzetnek (a szituációnak), a nyelv adott szintjének (rétegének, stílusrétegének) megfelelően — levág egy részt (egy területet), melynek eszközei a közösség ítélete (a nyelvhasználat) alapján alakulnak. Egyébként mikor a leíró nyelvész — aki a nyelv minden tényét számba veszi, mert alkalmasak lehetnek a nyelv működési mechanizmusának jobb megismerésére — a nyelvi rétegekkel és a stílusrétegekkel foglalkozik, válogat, és megmondja, mi a szokásos egy adott helyzetben. Megmondja tehát, hogy bizonyos szerkezetek, szavak nem illenek bizonyos körülmények közepette.

Természetesen a különféle helyzetekben élő és megállapítható normák közül kiemelkedik egy, az irodalmi vagy/és köznyelvé, melyre nézve némi módosításokkal elfogadhatjuk Benkő Loránd megállapítását: „... a nyelvi norma megnyilvánulásának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket (illetőleg — adott esetben, egészen fejlett fokon — azoknak a nyelvelemeknek összességét, rendszerét), amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelvhasználat részei szélesebb körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak, és — legalábbis potenciálisan — a nyelv egészében való továbbterjedésre és ezzel együttjáróan a nyelvi egység előbbrevitelére alkalmasak, sőt hivatottak.” (Idézi Szende Tamás: A beszédnorma elméleti alapjáról. Nyr. 1973. 3. sz. 316.) A módosítás: *azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak* — helyett: *tartalmilag és stilisztikailag változatlan funkciójú megoldást mutatnak*. Ha oppozícióikban nézzük a nyelvi, nyelvtani jelenségeket, jobban kiderül a „hiba” természete is: ami az oppozícióban (a funkcióban) változást hoz, az kerülendő, ami nem, azon nem érdemes nyargalni. Pl. kerülendő a *süksük*-ragozás, egyaránt elfogadható a *játszom-játszok* forma.

A norma feszességének kérdését alapos elemzésekkel kell vallatóra fogunk, s csak ilyen elmélyült elemzés birtokában tudunk benne állást foglalni.

Az egyéni nyelvhasználat tudatosítása, továbbfejlesztése, a nyelvfejlődés irányítására való felkészítés érdekében is szükség van nyelvi ismeretek tanítására, tanulására, a nyelvi rendszer egészének, működésének, történeti mozgásának bemutatására. Az öncélú grammatizálást valóban vissza kell szorítani az iskolai munkában, de szilárd nyelvtani alapok nélkül ingoványos talajon járunk a nyelvművelésben: maradna mércének az egyéni ízlés, vélekedés, virulnának és szaporodnának a nyelvművelő babonák, de még a szót értés is nehezzé válna egyértelmű terminusok nélkül.

5. Mi legyen hát a nyelvművelés anyaga a távlati tantervekben?

A nyelvművelés érdekének — mint szemléletnek, a 4. pontban kifejtettek szerint — át kell hatnia az egész iskolai anyanyelvi nevelést. A funk-

cionális-strukturális nyelvelmélet és nyelvszemlélet alapján (erről részletesebben l. Bencédy József: Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. MNy. 1979.) a nyelvi ismeretek tanítását össze kell kapcsolni ezek helyes és stílusos (pontos és az alkalomnak megfelelő) használatával.

A nyelvileg helyes forma megválasztása és alkalmazása igen sok esetben a grammatikai szabályoknak megfelelő eljárást kíván, mint pl. az alany és állítmány egyeztetése, a számbeli egyeztetés további részletei, a határozóragok, a határozói igenév + létige, a hátravetett jelzői határozó, a vonatkozó mondat, a helyes kiejtés és más effélék esetében. A *nem szeressük*, az *én is látnák*, az *őt kerületben lakom* — félek nyelvtani szabályok megsértéséből erednek. A szöveg- és a szövegszerkesztési szabályok körében tanítható az igeragozás, a birtokos személyragozás (-jelezés), a névelő, a névtő, a kötőszó helyes használatának, a szórendnek számos részlete. (Itt jegyzem meg, a beszédtechnika, a helyes kiejtés ápolása szerves része a nyelvművelésnek; fontossága miatt külön tanulmány foglalkozik vele.)

A nyelvi helyesség számos esetben nem grammatikai szabályok, hanem stiláris megfontolások függvénye. Így a belső nyelvváltozatok tanítását szorosan össze kell kapcsolni a szóválasztással (mind a szinonimák, mind a szakmai szók tekintetében), szinonim szerkezeti formák összevetésével, a sablonok, közhelyek elleni figyelmeztetéssel, az idegenszó-használat, az ifjúsági nyelv részletező megbeszélésével, a mondat szerkesztés több témájával (egyszerű vagy összetett mondat, mellé- vagy alárendelő, ígés vagy névszószerkesztés, nem teljes mondatok).

Részletesen tárgyalni kell az irodalmi és/vagy köznyelv, a központi nyelvváltozat írott és beszélt formájának jellemzőit (feszesebb és lazább szerkesztés, a mélységbeli és a tagoltsági mutatók eltérései, ismétlés, közbevetés, átszövődés, nem teljes mondatok, metakommunikációs eszközök).

A nyelv fejlődésére való rámutatás, nyelvtörténeti utalások világíthatják meg a frazeológiai kötöttségeket, az idegen szók használatát, az íkes igék íkes vagy iktelen ragozását, az igeragozás egyszerűsödését, az igekötő újabb jelentésárnyalatait, ezek segíthetnek a jelöletlen határozós összetételek, a *szembeni*, *áti* formák, a mondatátszövődések helyességének megítélésében.

E szemlélet és szempontok érvényesítése mellett szükség van néhány átfogó fejezet beiktatására (ezek némelyikét más tervtanulmányok részletezik):

— A kommunikációs alaphelyzet; beszélő és hallgató egymásra hatása; a szituáció befolyása a jelek jelentésére, értelmezésére;

— A belső nyelvi változatok; az irodalmi és/vagy köznyelv részletező jellemzése; a regionális köznyelvek;

a nyelvi norma;

a nyelvjárási kiejtés; a zárt *ë*;

— Nyelv és magatartás összefüggései (pragmatika): köszönés, megszólítás, „felfelé” és „lefelé” beszélés, a bürokratikus nyelv, az idegen szók;

— Nyelvművelésünk alapkérdései: a nyelvi változatok és helyességük megítélése; nyelvszokás és szabályok; nyelvművelő babonák; a nyelvi helyesség kritériumai.

Ami a vázolt anyag tantervi elrendezését illeti, úgy gondolom, az átfogó fejezetekre a középiskolai osztályokban (14–18 éves korban) lehetne sort

keríteni, de tartalmuk előkészítését már az alsó osztályokban meg kell kezdeni. A megelőző — a grammatikai és stilisztikai ismeretekhez kapcsolt — részletek helye az alapozó iskola alsó és elsősorban felső osztályaiban lehetne, de ismétlés formájában térjenek vissza a középiskolában (pl. a szövegtanban, a stilisztikában).

A fogalmazás tanításának ugyanúgy két fő módja lenne, mint a nyelvművelés esetében: a grammatika, a szövegtan, a stilisztika egyes részleteinek tanítását össze kell kötni szóbeli és írásbeli fogalmazási gyakorlatokkal — mindvégig, s gondoskodni kell a szóbeli és írásbeli műfajok tervszerű, spirálisan visszatérő elhelyezéséről.

6. Kutatási feladatok

- A központi nyelvváltozat írott és beszélt formájának jellemzői; a regionális köznyelvek;
- Irodalmi és/vagy köznyelvi normánk megfelelő-e, nem túl feszes-e?
- Nyelv és magatartás összefüggései;
- A beszélő és a hallgató egymásra hatásának, valamint a szituációnak a szerepe a szöveg megformálásában;
- A nyelvfejlődés irányításának eszközei, módszerei;
- A fogalmazás tanítása

Bencédy József

A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak

(Összevető nyelvvizsgálat)

Köztudomású, hogy az idegen nyelv elsajátításának kezdeti szakaszában a tanulók elsősorban anyanyelvi tapasztalataikra támaszkodva igyekeznek magukévá tenni a célnyelvet. Különösen így van ez abban az esetben, ha az adott nyelvet első idegen nyelvként tanulják. Ilyenkor az anyanyelvi interferencia hatása nagyon erős. Ahhoz, hogy le tudják küzdeni az ebből származó gátlásokat, mindenekelőtt meg kell szerezniük a szóbeli és írásbeli közlés megértéséhez szükséges alapvető grammatikai ismereteket, tudatosítaniuk kell a célnyelv és az anyanyelvük kifejezőeszközei közötti alapvető különbségeket.

Nem könnyű azoknak a vietnamiaknak a helyzete, akik magyarul tanulnak, mivel anyanyelvük genetikai, szerkezeti, tipológiai szempontból teljesen elüt a célnyelvtől. Szükséges tehát, hogy az oktatók a maximális segítséget nyújtsák a tanulóknak.

I. Tipológiai sajátosságok összevetése

A magyar — mint tudjuk — az agglutinatív nyelvek közé tartozik. A ragok, illetve különböző más toldalékok általában a szótőhöz járulnak. Egy-egy szótőhöz több egymáshoz csatlakozó toldalék is kapcsolódhat. A különböző toldalékok különböző grammatikai funkciót látnak el. A vietnami nyelv nem ragozó, fő nyelvtani eszköze a szórend és a segédszavak. Nem csoda tehát, ha a vietnami diákok eleinte teljesen idegenül állnak a magyar ragokkal szemben, nem tudják használni őket. Gyakran a puszta szótári alakot használ-

ják, ragozás nélkül egymás mellé dobják a szavakat. Pl. *Én beszél magyar* 'Én magyarul beszélek'; *Én megy befelé ház* 'Én bemegyek a házba'; stb.

A magyar nyelv rendkívül sok toldalékot használ. Velcsovné számításából (MMNy. 196—200) tudjuk, hogy a magyar főnév elvileg 24 féle ragot kaphat. Külön-külön ragnak számít a részeshatározó és a birtokos jelző ragja. Az alapsalakok (nominativusok) száma az egyes számban 21, s ugyanennyi a többesben. A további számítások pedig azt mutatják, hogy mindegyik főnévnek 24. $(21 + 21) = 1008$ esetalakja lehet. Magától értetődik, hogy ez a szám nem létezik a valóságban. Ez a tény mégis arról tanúskodik, hogy milyen gazdag a magyar nyelv a toldalékokban.

A fent említett esetalakok száma nem vonatkozik a más grammatikai viszonyt szolgáló toldalékokra, más szófajokra, valamint a szótőhöz a hang alapján tapadó azonos funkciójú ragváltozatokra. (Pl. a helyhatározó allatívusi esetének 3 ragváltozata van: *-hoz, -hez, -höz*.) Nehezíti a magyarul tanulók feladatát az is, hogy azonos ragforma, illetve toldalékforma különböző nyelvtani jelentéssel bírhat. Pl. *Péternek adok almát*; *Péternek az almája van itt*. Az első mondatban a *-nek* szóelem a részeshatározó ragja, a másodikban azonban ugyanez a ragforma birtokos jelzőt fejez ki. A következőkben csak a helyhatározók oktatásával s az ezzel kapcsolatos problémákkal szeretnék foglalkozni, vagyis azzal, miképp tudatosítják a nyelvi kifejezőeszközök közötti különbségeket a magyar és a vietnami nyelvben az említett nyelvtani kategória tanításakor.

II. A helyhatározók kontrasztív elemzése

I. Általános áttekintés. A magyar nyelv a helyviszonyokat a következő eszközökkel fejezheti ki: helyhatározóragok, névutós szerkezetek, határozószók. A helyhatározónak három fő kérdése van: *hol?*, *hová?*, *honnan?*. Az első kérdés az objektum — dolog, cselekvés — álló helyzetét, a másik kettő — *hova?*, *honnan?* — a mozgás irányát jelöli ki. Az irányhármasságnak megfelelően a térbeli tagolás szempontjából is megoszlanak a helyhatározóragok és a névutók. Ez így van a kérdéseknél is:

	<i>hol?</i>	<i>hová?</i>	<i>honnan?</i>
Külviszony- ragok	<i>-nál, -nél</i> <i>-n, -on, -en</i>	<i>-hoz, -hez, -höz</i> <i>-ra, -re</i>	<i>-tól, -től</i> <i>-ról, -ről</i>
Belviszony- ragok	<i>-ban, -ben</i>	<i>-ba, -be</i>	<i>-ból, -ből</i>

A vietnami nyelvben is e három kérdés van. E kérdésekre a magyar helyhatározók irányhármassága és helyviszonyítása teljesen jól visszaadható a vietnamiban, de természetesen a nyelv jellegének megfelelően a segédszavak és a szórend segítségével:

	<i>ở đâu?</i>	<i>đi đâu?</i>	<i>từ đâu?</i>
	<i>ở/tại</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ</i> + főnév
	<i>ở/trên</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ trên</i> + főnév
	<i>ở/trong</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ trong</i> + főnév

A vietnamibanvan egy általános helyet jelölő kérdőszócska, a *dâu*. Ehhez az irányhármasságot konkrétizáló segédszót tesszük. Az így nyert szó szerkezet a magyar *hol?*, *hová?*, *honnan?* kérdésre felelő határozók funkcióját látja el: *ở đâu?* *đi đâu?*, *từ đâu?*.

Elöljáróban ennyit a helyviszonyítások általános szintjéről a vietnami nyelvben. A továbbiakban egy-egy kérdés (irány) összevetését végezzük el.

2. A *hol?* kérdésre felelő határozók vizsgálata.

Erre a kérdésre a vietnami nyelvből olyan szerkezettel felelünk, amely előljárószókból és főnévből áll. E szerkezet jelentésben pontosan megfelel a magyar ragos, illetve névutós főnévnek. Az előljárószók a következők: *ở*, *tại*, *trên*, *đu'ở*, *trong*, *ngoài*, *trú'ở*, *sau*, *giũ'a* stb. Ezek tulajdonképpen az indoeurópai nyelvekből ismert előljárószóknak a megfelelői, de csak a térbeli elem (tér-elem) statikus helyviszonyításának kifejezésekor kapnak ilyen funkciót. Erre két bizonyítékunk van. Az egyik az, hogy mindig a *hol?* kérdéssel kapcsolatban említett *dâu* segédszó és /vagy a térelem nevét tartalmazó főnév előtt állnak. A másik pedig az, hogy a meglevő szerkezet jelentését kiegészítve, azzal együtt alkotják a helyhatározót. Például:

<i>ở Hà Nội</i>	'Hanoiiban, Hainál, Hanoi közepén'
<i>tại Hà Nội</i>	'Hainál'
<i>ở trên sân</i>	'az udvaron'
<i>ở đu'ở' cầu</i>	'a híd alatt'

A vietnami előljárószók között két fajtát különböztetünk meg: az általános és a konkrétat. Az első egyetlen szóból áll: *ở*, amely a térelem általános statikus helyzetét fejezi ki. Ilyen nincs a magyarban. Ez egyszerre megfelelhet a magyar *hol?* kérdésre felelő főnév mindhárom térelembeli sajátosság szerinti ragjának. Ezt mutatják az értelmezések. Ezért állhatnak közvetlenül utána a helyet megnevező főnevek. A másik előljárószófajta a helyviszonyítás konkrétságát fejezi ki. Ide tartozik valamennyi fent említett előljárószó. Ezek a szavak következhetnek az általános helyre utaló *ở* előljárószó után, mintegy konkrétizálva az általánoson megjelölt helyviszonyt. Ezek után következik a térelemet megnevező főnév. Ilyen értelemben az összetett előljárószóról, illetve összetett előljárószós szerkezezeetről beszélhetünk. Ezt az álláspontot még jobban megerősíti a magyar névutós szerkezetek összehasonlítása a vietnami megfelelőikkel. Ugyanis a magyarban a ragos főnévvel meghatározuk a térelem tartózkodási helyének a határait. Erre a vietnami külön szót, helyesebben előljárószót használ: *bên* kb. 'oldalán'; *phía* kb. 'irányában'. Erre még visszatérünk. Tehát ez a másik előljárószófajta a kevésbé konkrétság kifejezője. Ide tartozik a *tại*, *bên*, *phía*. Ezek egy fokkal jobban konkrétizálják az *ở* általános előljárószóval megjelölt helyviszonyítást. Utánuk következnek a többi előljárószók, melyek közvetlenül megelőzik a helyet jelölő főnevet. Képletesen így lehet ábrázolni az elmondottakat:

V	A	B	C	D	
<i>ngoài</i> 'ül'	<i>ở</i>	<i>tại</i>	<i>trên</i>	<i>cầu</i>	'híd'
<i>đu'ng</i> 'áll'		<i>bên</i>	<i>đu'ở</i>	<i>nhà</i>	'ház'
		<i>phía</i>	<i>trong</i>	<i>bàn</i>	'asztal'
			<i>ngoài</i>	<i>chợ</i>	'piac'
				<i>từ</i>	'szekrény'
		álta- lános	konk- rétabb	konk- rét	

ahol V = ige;

A = általános helyviszonyítást kifejező előjárószó;

B = a kevésbé konkrétizáló helyviszonyítás előjárószavai;

C = a helyviszonyítás konkrétizáló előjárószava;

D = a helyet jelölő főnév.

A C + D szerkezet konkrétan kifejezi a helyviszonyítást. Ez megfelel a magyar ragos, illetve névutós szerkezetnek attól függően, hogy melyik előjárószót használjuk:

<i>trên cầu</i>	'hídon'	<i>trên sân</i>	'udvaron'
<i>trong nhà</i>	'házban'	<i>trong tủ</i>	'szekrényben'
<i>dưới cầu</i>	'híd alatt'	<i>dưới gương</i>	'tükör alatt'

A B + D szerkezet már kevésbé jelöli meg a helyviszonyítás konkrétságát. Ennek a magyar *-nál*, *-nél* ragos főnév, illetve olyan névutós szerkezet felel meg, amely kifejezi a viszonyító objektumot körülvevő térbeli elhatárolást, mint például:

<i>bên cầu</i>	'a híd közelében, a híd környékén, a híd oldalán'
<i>phía cầu</i>	'a híd irányában, a híd mentén'
<i>tại cầu</i>	'a hídnál'

Tekintettel arra, hogy a B csoport az A csoport szavainak a konkrétizálója, így a B + C szókapcsolat már a helyviszonyítás kifejezőeszközeinek konkrétabb tagja, az A + C pedig általánosan jelöli meg a helyviszonyítás eszközét. Ez a két szókapcsolat helyhatározót alkot, mivel önálló funkciójuk van:

<i>ở trên</i>	'fent, fenn'	<i>bên trên</i>	'felül'
<i>ở dưới</i>	'lent, lenn'	<i>bên dưới</i>	'alul'
<i>ở trong</i>	'bent, benn'	<i>bên trong</i>	'belül'
<i>ở ngoài</i>	'kint, kinn'	<i>bên ngoài</i>	'kívül' stb.

Hasonlóan áll a dolog, ha mutató névmással kapcsoljuk össze az előjárószókat. Ennek a műveletnek az eredménye is helyhatározószó lesz: *ở đây* 'itt', *ở đó* 'ott'.

Az A + B + C + D vietnami helyhatározós szerkezet magyar megfelelője az úgynevezett összetett határozó lesz, amelyben határozószó és ragos vagy névutós főnév szerepel. Például:

<i>(ngôi)</i>	<i>ở bên ngoài cho</i>	'kint a piacon (ül)'
<i>(đúng)</i>	<i>ở bên trong nhà</i>	'bent a házban (áll)'

3. A *hová?* kérdésre felelő határozók vizsgálata
A *hová?* és *honnan?* kérdésre a vietnami nyelvben irányzóval és főnévvel felelünk. Mint tudjuk, ez a helyviszonyítás szemben áll a cselekvés, dolog álló helyzetét tudakoló *hol?* kérdéssel. Ez a szembenállás jól megmutatkozik a nyelvi kifejezőeszközökben is. A C + D szerkezet mint alaphelyzet végig megmarad mind a három kérdésben (irányhármasságban).

A *hová?* kérdésre felelő szerkezet nyelvi eszközeinek szórendjét úgy is le lehet írni, mint a *hol?* kérdésnél, tehát:

V		A	B	C	D	
<i>dem</i>	'visz'	<i>đi</i>	<i>lên</i>	<i>trên</i>	<i>câu</i>	'híd'
<i>chuyển</i>	'szállít'	<i>đi</i>	<i>xuống</i>	<i>dưới</i>	<i>nhà</i>	'ház'
<i>chạy</i>	'fut'	<i>đi</i>	<i>vào</i>	<i>trong</i>	<i>chợ</i>	'piac'
<i>ném</i>	'dob'	<i>đi</i>	<i>ra</i>	<i>ngoài</i>	<i>cửa sổ</i>	'ablak'

A *đi* segédszó — akárcsak a statikus helyviszonyításban az *ở* — a mozgás általános irányát fejezi ki, vagyis *v a l a h o g y v a l ó m o z g á s t* jelent. A B csoportba tartozó szavak pedig az A-beli által megjelölt általános irányt konkretizálják. E két csoport összekapcsolása a *hová?* kérdésre válaszoló magyar helyhatározószó lesz:

<i>đi lên</i>	'fölfelé'	<i>đi vào</i>	'befelé'
<i>đi xuống</i>	'lefelé'	<i>đi ra</i>	'kifelé' stb.

Figyelmet érdemel az, hogy itt az A + C kombináció nem alkothat helyhatározót, mert a C csoport szavai a statikus helyviszonyítást fejezik ki. Ha mégis alkothat jelentéssel bíró szókapcsolatot, akkor nem a *hová?* kérdésre, hanem a *hol?* kérdésre válaszol. Az A + D szerkezet azonban már az általánosan dinamikus helyviszonyítást jelenti. Ennek nincs külön kifejezőeszköze a magyarban. A magyar megfelelők lehetnek ragos főnevek, illetve névutós szerkezetek. Pl. *đem đi Hà Nội* 'Hanoi felé visz'; *đem đi ra ngoài* 'külföldre/külföld felé visz'. Egyszóval az A + D kombináció *v a l a m i f e l é m o z g á s t* fejez ki. Ennek az általános irányú helyviszonyításnak a konkretizálására a két tag közé iktatott B szócsoporthoz szolgál. Ez tulajdonképpen a dinamikus helyviszonyítás konkrét irányát jelöli ki:

<i>đem đi lên trường</i>	'felfelé az iskolába visz'
<i>đem đi xuống chợ</i>	'lefelé a piacra visz'
<i>đem đi vào nhà</i>	'befelé a házba visz'
<i>đem đi ra sông</i>	'kifelé a folyóhoz visz'

Tehát az A + B + D szókapcsolatok együttesen megfelelhetnek a magyarban a *hová?* kérdésre válaszoló ragos főneveknek is. Ami a *hová?* kérdésre felelő magyar helyhatározószókat illeti, ezek a vietnamiban csakugyan olyanok, mint a *đi* általánosan jelölő segédszó esetében, azaz összetett határozószót alkotnak: a *đi* közvetlenül az irányszók elé kerül, ennek a magyar megfelelője a *felé* névutó, az irányszók pedig nem mások, mint a *hová?* kérdésre felelő magyar helyhatározószók, ahogy idáig elemeztük.

A C + D alaphelyzet, amely a helyviszonyítás statikus helyzetét jelenti, megmaradhat a mozgást jelentő határozós szerkezetekben is, de más segédszóval. Ez a segédszó az irányzó, ahogy eddig önkényesen neveztük. A szak kifejezést Dai Xuan Ninhtől (A vietnami szavak működése című könyvéből) vettük át. A funkció szempontjából az irányzó a kevésbé konkretizáló helyviszonyítást látja el, ezért soroltuk a B csoportba. Viszont szórendileg teljesen eltér az előjárószótól. (Majd a *honnan?* kérdés elemzésénél látni fogjuk, hogy a helyet jelölő főnév mögé is kerülhet.) Ezért hívjuk irányzószónak.

Összefoglalva: az A + B + C + D határozós szerkezet a *hová?* kérdésre felelő vietnami helyhatározó teljes formáját képezi. Ennek a magyar megfelelője olyan összetett határozó, amely ragos, illetve névutós főnévből és a kapcsolódó határozószóból (irányt mutató igekötő + *felé* névutó) áll:

dem đi ra ngoài sân 'kivisz kifelé az udvarra'
dem đi vào trong nhà 'bevisz befelé a házba'
dem lên trên gác 3 'felvisz felfelé a 3. emeletre'
dem xuống dưới'ò' thu'ò'ng trụ'c 'levisz lefelé a portára'

Figyeljük meg, hogy a B csoport szavai, az irányszók az irányt tekintve megfelelnek az alaphelyzetben levő C tag irányjelentésének: nincs *ra* 'ki' a B + C-ben; a helyes kombinációban csak *ra ngoài* állhat. Ez megtalálható a magyarban is. A *kifelé az udvarra*: helyes, a *kifelé a házba* azonban általában helytelen.

4. A *honnan?* kérdésre felelő határozók vizsgálata. A *honnan?* kérdést illetően egészen más a helyzet. A magyarban erre ugyanolyan lehetőséget ad a nyelvi szemlélet, mint a *hol?* és a *hová?* kérdésre felelő határozóknál, vagyis ragokkal, névutós szerkezettel és határozószóval egyaránt kifejezhető. Logikailag a *honnan?* a *hová?* kérdés fordítottja, a megjelölt helyviszony közeledését, illetve távolodását fejezi ki, ezért a rájuk vonatkozóválaszoló ragok szoros kapcsolatban állnak az igékkel. Ahogy a *hol?* kérdés esetében az *ở*, a *hová?* kérdés esetében pedig a *đi* az irányszó, úgy a *honnan?* kérdés esetében a *từ* segédzó fejezi ki általánosan az irányt. Ha ezt a segédzót a helyet jelölő főnév elé tesszük, akkor a tárgyalt helyhatározónak általános irányú helyviszonyítását kapjuk meg. A magyarban ezt is csak a *valahonnan való mozgás* körülírásával tudjuk megfeleltetni.

A + D *từ' cầu* 'a hídról, a híd felől'
từ' nhà 'a házból, a házról, a háztól'
từ' chợ 'a piacról, a piac felől'

Ha a két tag (A és D) közé beiktatjuk a konkrét elöljárószót, vagyis ha megtartjuk mindhárom helyhatározó alaphelyzetét, a C + D-t, akkor megkapjuk a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározó konkrét helyviszonyítását. Az általános és konkrét helyviszonyítás közötti kisebb fokú konkrétságot pedig az A + D + B adja meg. A *honnan?* kérdésre válaszoló helyhatározó szerkezetének a szórendje tehát már eltér a *hová?* kérdésre felelőtől: a kevésbé konkrét helyviszonyítást kifejező szók a helyet jelölő főnév után állnak. Az A + C kombináció, amelynek a magyar megfelelője a helyhatározószó + rag, szintén a helyhatározó funkcióját látja el:

từ' trên 'fentről, felülről'
từ' dưới'ò'i 'lentől, alulról'
từ' trong 'bentről, belülről'
từ' ngoài 'kintről, kívülről'

Az A + D + B szószerkezet pedig a valahonnan való általánosan vett mozgás konkrét irányát fejezi ki. A B csoportozhoz tartozó szavak a *hová?* kérdésnél szereplő B csoport hátravetettjei. Ezek funkcionális szempontból az elöljárószó szerepét játsszák ugyan, de mivel szórendileg nem kötöttek, mint a valóságos elöljárószó, ezért neveztük őket irányszónak. (Vö. a *hová?* kérdésre felelő határozók vizsgálatával.) Ezeknek az irányszóknak a jelenlétével a *từ* által megjelölt valahonnan való általánosan vett mozgás konkrét iránya is megrajzolódik. Ezt a magyarban az irányt mutató igekötőből és a *felé* névutóból álló kapcsolt határozószóval feleltetjük meg:

<i>dem từ' cầu xuống</i>	'visz a hídról lefelé'
<i>dem từ' nhà đến</i>	'visz a házról erre felé'
<i>dem từ' cho về</i>	'visz a piacról hazafelé'

III. N é h á n y k ö v e t k e z t e t é s

Az elemzésekből kitűnik, hogy a vietnami és a magyar nyelvben sok eltérő nyelvi eszközt találunk a helyhatározók kifejezésében. Ezeket valamilyen módon mégis meg tudjuk feleltetni egymásnak. A támpont a jelentés. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv helyhatározóinak pontosan megfelelő helyhatározók a vietnami nyelvben is megtalálhatók. Ebből következik, hogy a tanítványaink számára fontosabb a megfelelő nyelvi eszközök elsajátítása, mint a nyelvi szemlélet oktatása. A fentiek alapján megállapíthatjuk a magyar helyhatározók oktatásának nehézségi fokait is. A vietnamiaknak az jelent nagyobb gondot a magyar helyhatározók elsajátításakor, hogy meg kell szokniuk az idegen nyelvi eszközöket, tehát a két legszembevetőbb nyelvi nehézséget: a ragozást és a sajátjuktól eltérő szórendet.

A magyar helyhatározóragok nagy száma és jelentésárnyalatainak a megkülönböztetése nagy zűrzavart okozhat a tanulás kezdő fokán. A vietnamiak számára az is teljesen idegen, hogy a szótőhöz járuló rag a szótővel együtt szerves egységet, szerkezetet hoz létre nemcsak jelentés szempontjából, hanem fonetikailag is. A rag itt már szótagként szerepel. A tanulóknak arra kell vigyázniuk, hogy ne törjék ketté a kiejtésben ezt a ragot, szóalakot. S nemcsak a főnevek kapnak ragot, hanem a helyhatározóul szolgáló más szófajú szavak is, pl. a névutó: *valaki mellett, mellettem, melletted, mellette* stb.; *valaki előtt, előttünk, előttetek* stb.; *valakik között, közöttünk, közöttetek* stb.

Ami a szórendet illeti, az oktatónak azt kell megértetnie a diákjaival, hogy teljesen más kötöttség dominál a célnyelvben, mint a sajátjukban. Amint tudjuk, a vietnami előjárószo mindig a főnév előtt áll, míg a magyar névutó a főnév után. Az összetett helyhatározó egyes tagjainak a sorrendje a magyar nyelvben nem annyira kötött, mint a névutós szerkezeté. Ezt a következő példák szemléltetik: *Fent a Gellérthegyen állunk. Fent állunk a Gellérthegyen. Ott a szekrény mellett tv van. Ott van a tv a szekrény mellett.*

Magától értetődik, hogy ezek a mondatok s ezeken belül elsősorban az összetett helyhatározók egyes tagjai más-más nyomatékkal bírnak. A vietnami szórend viszont szigorúan kötött. Így a viszonylag szabad szórendű magyar nyelvi jelenségek automatizálása különösen fontos. Ugyanis azt az árnyalati különbséget, amelyet a magyar szórend fejez ki a nyomatékos mondatokban, a vietnami nyelv nem tudja ilyen pontosan visszaadni.

Összefoglalásként a magyar helyhatározóknak a vietnami tanulók számára való tanításhoz a következő sorrendet javasoljuk. Először a helyhatározószókat vezetjük be, már az oktatás legelején. Ezután következik a névutók, majd a helyhatározóragok tanítása. Végül automatizáljuk az összetett helyhatározókat.

Vũ N g o c C á n

Az -e kérdő partikula*

1. A partikulákat a módosító szók egyik szófaji csoportjaként tartjuk számon. A partikulák egy részét a kérdő partikulák alkotják. Ezek közül (*csak nem, csakugyan, -e, hm, jó, mi, nemde, ugyan, ugye, vagy mi, vajon*) az alábbiakban az -e partikula funkcionális-szemantikai szempontú leírását kíséreljük meg.

2. Ismeretes, hogy az -e kérdő partikulával szerkesztett eldöntendő kérdő mondatok intonáció tekintetében élesen különböznek az adott partikulát nem tartalmazó eldöntendő kérdések hangmenetétől.¹ Míg ez utóbbiak sajátos eldöntendő kérdő mondati emelkedő-eső hanglejtéssel jellemezhetők, az -e kérdő partikulával szerkesztettek esetében nem beszélhetünk különösebb hanglejtésformáról.² Fónagy Iván és Magdics Klára a nyelv ökonómiájával magyarázzák az -e kérdő partikulával jelzett kérdő mondatoknak a kijelentővel megközelítőleg azonos dallamformáját (NyÉrt. 40. sz. 93). Károly Sándor az eldöntendő kérdő mondati intonációt grammatikainak tekinti, szerepét pedig egy kérdőszócska funkciójával azonosítja (NyK. 66: 80).

Ezen tények ismeretében önként adódik a kérdés: ha az -e kérdő partikulával szerkesztett mondatok intonációs „megtakarításra” nyújtanak lehetőséget, mivel magyarázható, hogy az -e partikulás eldöntendő kérdések nem szorították ki az egyéb eldöntendő kérdő mondatokat; vagyis, miért léteznek párhuzamos mondat típusok az ökonómia rovására? A paralel mondatpárok létezése nyilvánvalóan funkcionális-szemantikai különbözőséget feltételez.

Régebbi nyelvemlékeink adatait vagy a tájnyelvi használatot figyelembe véve kézenfekvőnek látszana az -e partikulát tartalmazó kérdések létezését az -e kiemelő funkciójával magyarázni.³ Az orosz és más szláv nyelvekkel történő egybevetés során a *au* kérdő partikulának és egyéb (ukrán, belorusz, bolgár stb.) megfelelőinek a szórendi viselkedéséből kiindulva szintén erre a — különben a szláv partikulákra vonatkozóan is téves — megállapításra juthatnánk. Csakhogy az -e kérdő partikula szórendje a mai nyelvhelyességi norma szabályai szerint szigorúan kötött.⁴ Az elhelyezkedési korlátozottság oka az állítmány rendkívüli logikai terheltségében keresendő. Másrészről pedig az egyéb mondatrészek kiemelésére rendelkezésünkre állnak különféle hangsúlyozási és szórendi megoldások.⁵

* Ezúton is köszönetet mondok Deme Lászlónak e cikk elkészítésében nyújtott önzetlen segítségért.

¹ L. MMNyR. 2: 38–9.

² L. MMNyR. 2.: 505. Klemm Antal a kiegészítendő kérdések intonációjával azonosítja (Magyar történeti mondattan. Bp., 1942. 16).

³ Vö. Simonyi Zsigmond: MKöt. 2: 186–7; Deme László: IskNym. 292–301.

⁴ L. Deme i.m., vagy MMNyR. 2: 496.

⁵ L. erről É. Kiss Katalinnak A magyar mondatok egy szintaktikai modellje c. kandidátusi értekezését, különösen 135. és kk. (Debrecen, 1978). Az -e választzó kérdő mondati, némileg módosult elhelyezkedési rendjéről ír Ferenczy Géza (Magyarán. Bp., 1980. 169–72).

Ily módon az *-e* partikula mintegy mentesül a logikai kiemelés szerepének betöltése alól. Ennek ellenére eldöntendő kérdő mondatban gyakran fordul elő, ami jelzi fontosságát és utal egy sajátos funkció (és jelentés) meglétére. Ezen funkció mibenlétének a tisztázásához az *-e* használati körének vizsgálatával juthatunk el.

3. A vizsgálandó partikula a mondatban megjelenhet kötelezően vagy választhatóan, egyes kérdő mondat típusokban pedig alkalmazása nem lehetséges.

3.1. Az *-e* kérdő partikula kötelezően megjelenik függő és megismételt eldöntendő kérdő mondatokban.

A függő kérdést nem csupán az jellemzi, hogy benne az *-e* eldöntendő kérdés esetén kötelezően szerepel, hanem az is, hogy egyéb kérdő partikulák — kivéve a *csak-ugyan*, *ugyan*, *vajon* partikulákat — az eldöntendő kérdő mondatnak függő kérdéssé történő átalakítása során bizonyos partikulák összeférhetlensége következtében ki-maradnak a mondatból. Ezen körülmény szükségszerűen a kiinduló mondat tartalmának, értelmi-érzelmi terheltségének a módosulását idézi elő. Az eredeti jelentéstartalom pontosabb tükröztetése érdekében áthidaló megoldásokkal élhetünk:

— <i>Akkor holnap hazaviszel minket, ugye?</i>
(Sarkadi)	<i>Megkérdezte tőle, hogy akkor holnap (valóban, tényleg) hazaviszi-e őket.</i>
— <i>De hát ezért csak nem büntetnek meg bennünket?</i>
(Nagy Lajos)	<i>(Félve, csodálkozva) kérdezte, hogy hát ezért nem büntetik-e meg őket.</i>

Függő kérdés esetén az *-e* kérdő partikula kötelező használata egyfelől választ is ad sajátos szerepének mibenlétére: függő kérdő mondatban egy eredetileg informatív (azaz a kérdésre adandó válasz milyensége felőli teljes bizonytalanságra utaló) kérdő mondat rekonstruálódik, s benne az *-e* kötelező jelenléte a kérdéses mondatrészre vonatkozó eldöntendő jelleget helyezi előtérbe, alternatívát jelöl. Így eldöntendő függő kérdő mondati funkcionálása azonos a kiegészítendő függő kérdések kérdőnévmásainak funkcionálásával, az intonáció helyett az *-e* kérdő partikula jelenik meg a kérdő jelleg mutatójaként. Mellékmondati, azaz függő kérdésként történő használatát illusztrálja a következő mondat: *Ki-kipislogtam az ablakon, nem jön-e már az a grándt.* (Nagy Lajos)

Megismételt kérdés esetén, amely a dialógus egyik jellemző álkérdő mondata, a függő kérdéssel analóg jelenség játszódik le: — . . . *velem jössz-e vagy hazautazol?* / — *Hát haza engednél?* / — *Haza engednélek-e?* — *felelt Molnár Pál . . . — Nem tudom.* (Mikszáth).⁶ A kérdező a megismételt kérdést rendszerint a válaszáadás megfontolása céljából történő időnyerésre, esetenként meglepettsége kifejezésére használja. A kérdés megismétlése során a beszélő az előző, *-e* partikulát nem tartalmazó kérdést automatikusan egészíti ki az *-e* szócskával. A kötelező átalakítás oka abban rejlik, hogy megismételt kérdés alkalmával voltaképpen egy bevezető alárendelő főmondati rész (pl.: *Azt kérdezi, hogy . . .*) nélküli függő kérdéssel van dolgunk. Ennek következtében a megismételt kérdés mint hiányos függő kérdő mondat szintén nem nélkülözheti az *-e* kérdő partikulát.

3.2. Az *-e* lehetséges használatának köre számos kérdő mondat típusra kiterjed, alkalmazásának eshetősége mindegyik típusban más-más feltételek függvénye.

Informatív (direkt) kérdő mondatokban formai mutatók segítenek az egyes típusok elkülönítésében. Az informatív kérdés szemantikájára az *-e* szerepeltetésén, illetve elhagyásán kívül hatást gyakorol a mondat állító vagy tagadó alakja, valamint az, hogy a kérdéses mondat tartalmazza-e a *vajon* partikulát.

⁶ A megismételt kérdés intonációs jellemzését l. Klemm i.m. 17; Károly i.m. 85.

Az állító alakú, -e kérdő partikulát tartalmazó informatív kérdő mondatok a beszélőnek a kérdésre adandó válasz milyensége felőli teljes bizonytalanságát mutatják, egyszersmind utalnak a kérdező kíváncsiságára, esetleg kételyére: — *Nagybátyád feleségébe még mindig szerelmes vagy-e?* (Jókai).

Ha ez a mondat típus kiegészül a *vajon* kérdő partikulával, a mondat szubjektív modális jelentése a kíváncsiság vagy a kétely közvetítésétől a féls, nyugtalanság intenzívebb érzékeltetése felé tolódik el, ugyanis a *vajon* + -e partikula-kombináció fokozott érdeklődést fejez ki, a szubjektív árnyalatok előtérbe kerülnek.⁷ Ezt illusztrálja a következő mondat: *Vajon hitt-e? Megbánta-e hitelenségét? Vajon ott van-e most, ott, az örök nyugalom és boldogság honában?* (Makai Imre).

Tagadó alakban feltett kérdések esetén a lehetséges válasz milyenségére irányuló feltételezés kérdése összetettebb, mint állító alakú kérdő mondatok esetén, mivel maga a tagadás rendszerint transzponálódik, következésképpen a mondat állító értelmet kap, a transzpozíciónak a szerepe pedig nem más, mint éppenséggel a feltételezés kifejezése. Ezzel magyarázható, hogy tagadó alakú kérdésekben az -e jobbára elmarad, pl.: — *Nem igazságszók ezek?* — *kérdeztem a kocsi.* (Mikszáth). Ha ezt a példamondatot kiegészítjük az -e partikulával, feltételezésünk még explicitebb színezetet kap: „*Nem igazságszók-e ezek?*”.

A *nem* és az -e együttes használatára gyakran differenciáltabb szubjektív modális jelentésárnyalatok érzékeltetésekor kerül sor. Ilyen árnyalat lehet például a féls vagy a gondolatmenet során hirtelen felmerülő kétellyel kapcsolatos gyanakvás árnyalata: *De nem vagyok-e túlságosan hideg vele szemben?* (Makai). Ezen példából kiindulva újabb alkalmunk adódik arra, hogy az -e funkcionálását közelebbről szemügyre vehessük.

Az -e kérdő partikula behelyezhetősége megbízható támpontot nyújt két kérdő mondat típus elkülönítéséhez. Míg az előző példában az -e-t némi szemantikai torzulás árán (mely torzulás alkalmasint egy kifejezettebb intonációs formával könnyedén kompenzálható) a mondatból elhagyhatjuk (*De nem vagyok túlságosan hideg vele szemben?*), a következő, nem informatív, hanem retorikus kérdésben az -e elhagyása már lényeges jelentésbeli eltérést von maga után, vö.: *De Atlasz legelső feladata nem az-e, hogy mozdulatlanul álljon?* (Illyés), és, az -e-t elhagyva: *De Atlasz legelső feladata nem az, hogy mozdulatlanul álljon?*, ahol az -e elhagyásával a retorikus kérdés szükségszerűen informatívvá alakult át, amelynek szerepe ellenőrző-konstatáló, emellett utal a beszélő meglepettségére. Az effajta kérdések akkor használatosak, amikor a beszélő valamilyen úton-módon arról értesül, hogy egy előzetes feltételezése, ismerete nem helytálló. A kérdés maga tehát felfedi a beszélő eredeti, a megváltozott vagy közelebbről megismert tényeknek már meg nem felelő feltételezését, másrésről pedig jellemzője az is, hogy benne a tagadó alak nem transzponálódik, nem kap állító értelmet.

Előfordul az -e kérdő partikula figyelemkeltő álkérdő mondatokban, rendszerint a *hall* ige jelen idejű második személyű alakjaihoz kapcsolódva. Ez a sajátosság azért érdemel említést, mert ebben az alkalmazásban mutatkozik meg az -e partikula ősi funkciója a legszemléletesebben: eredetileg az -e figyelemkeltő indulatszó volt.⁸ A mai nyelvhasználatban ez a konstrukció a figyelemkeltésen túl a közvetlen hangvétel mellett fenyegetést is kifejezhet: — *Én nem vagyok az ön barátja, hallja-e?* (Mikszáth).

3.3. Az -e használatáról akár megközelítőleg teljes képet csak akkor kapunk, ha használati körén kívül számba vesszük azon eseteket is, amikor az -e kérdő partikula a

⁷ Vö. Ferenczy Géza: „Nyelvművelő levelek.” Bp., 1964. 246–7.

⁸ L. Klemm i.m. 17. Az -e indulatszói eredetéről ír Berrár Jolán (Magyar történeti mondattan. Bp., 1957. 70).

mondat tartalmának lényeges megváltoztatása nélkül nem szerepelhet a kérdő mondatban. A mindennapi nyelvhasználat tanúsága szerint az *-e* sokszor kimarad az eldöntendő kérdő mondatból (vö. Ferenczy Géza: Magyarán. 170. és kk.), aminek a magyarázata ugyancsak hozzájárul az *-e* partikula pontosabb leírásához, ezen keresztül pedig kérdő mondat típusok bizonyított elkülönítéséhez.

Fentebb érintettük a konstatáló kérdések és a retorikus kérdések közötti különbségtételnek az *-e* partikulával való összefüggését. Konstatáló kérdő mondatban, mivel az valójában átmenet kérdés és kijelentés között, az *-e* partikula nem szerepelhet: — *Azt hittük már, hogy haza sem jössz többé. Így hát a földosztásból kimaradtál, mi?* (Nagy Lajos).

Konstatáló kérdés és informatív kérdés alapvetően különböznek egymástól. Ha például egy terembe belépünk és meglepetten állítjuk-kérdezzük, hogy *Betörték az ablakot?*, reagálásunk szokványosnak tekinthető. Ha viszont ezen körülmények között a *Betörték-e az ablakot?* kérdés hangzik el, akkor nyilvánvalóan informatív kérdéssel van dolgunk, előzetes megbeszélést feltételezünk, a két kérdés háttérében rejlő beszédhelyzet homlok-egyenest eltér egymástól.

Míg konstatáló kérdésben viszonylag könnyen kitapintható annak az oka, hogy az *-e* partikula miért nem jelenhet meg (a kérdés álkérdés, s mint ilyen, inkább megállapít, mintsem feleletet vár), informatív kérdő mondatokban lényegesen nehezebben megmagyarázható jelenséggel találjuk szemben magunkat. Itt ugyanis elvben az *-e* mindig potenciális szerkezettag, a valóságban azonban a kérdező gyakran eltekint alkalmazásától.

Először a legfontosabb formai kizáró okokat soroljuk fel.

A formai korlátozások egyike az *-e* partikulának a frazeologizmusokból való kihagyása: — *De a csókéja, mondják, olyan édes, mint a méz.* / — *Nem kóstoltam.* / — *Így görbülj meg?* (Mikszáth). Kizáró okként kell megemlíteni a kettős tagadást is: *Ijedten tekintettem hátra, ahol Kristóf jött. — Nincs semmi bajod?* — *kiáltám.* (Mikszáth). Amint arra már korábban utaltunk, a modális partikulák többségükben egymással kombinálva nem használhatók. Így nem illeszthető be az *-e* partikula a következő kérdésekben a *csak nem* és az *ugye* kérdő partikulák mellé: — *Őn tréfál,* — *szólt közbe István,* — *csak nem fürdik tán tejben, mint az asszonyok?* (Jókai); — *No, ugye, hogy zavartad a vizet, amikor ittunk?* (Nagy Lajos). A modális partikulákhoz hasonlóan a modális szók (módosító szók) is gátat szabnak az *-e* használatának: — *Igazat szólj, menyecske, igazat szólj. Igazán nem láttad?* (Mikszáth). A beszédelőzményre utaló hiányos kérdő mondat szintén nélkülözheti az *-e* kérdő partikulát: — *No hát süssön meg nekünk kend egy egeret.* / — *Csak egyet?* (Jókai).

Vagy szembeötlő — és itt egyre inkább a tartalmi kizáró okok ismertetésére térünk át —, hogy bizonyos határozószók mennyire útját állják az *-e* potenciális szerepeltetésének. Így a *Te is voltál moziban?*, a *Te már (még nem) voltál moziban?* típusú mondatokban általában kizárt az *-e* kérdő partikula használata.

Az *-e* elmaradására néha beszédbeli konvenció ad magyarázatot, például udvarias kérdés feltevésekor zavarólag hathat az *-e* familiáris hangvétele, ezért ilyenkor eltekintünk használatától: — *Mikor utaznak nagysádtok Magyarhonba?* / — *Holnap korán reggel.* / — *Megengedik, hogy útitársuk legyenek?* (Jókai).

Az *-e* partikula elhagyásának eseteit vizsgálva tartalmi szempontból azon alapvető tendencia körvonalazódik, mely szerint az *-e* partikula kimarad a mondatból, ha a kérdés kizárólag ténylegtárára irányul. Az *-e* szerepeltetése mindig kiegészítő szubjektív modális árnyalatokkal terheli meg a mondat tartalmát, tehát alkalmazására csakis akkor kerül sor, ha a tényfeltárás igénye más viszonyulás kifejezéséhez kapcsolódik. Éppen ezért az eldöntendő kérdő mondat eredeti szerepében, azaz tisztán informatív (direkt) kérdésként nem tartalmazza az *-e* kérdő partikulát, a kérdés kizárólag a szóban forgó dolog eldöntésére irányul: — *Vagy beleegyezel, vagy szólok. Határozz hát! Szóljak?* (Mikszáth).

4. Az elmondottakat összefoglalva és általánosítva a következőket állapíthatjuk meg az -e kérdő partikula státusát illetően.

Az -e kérdő partikula az eldöntendő kérdő mondatoknak csak egy részében szerepelhet.⁹ Ez a körülmény alapul szolgál bizonyos kérdő mondat típusok megkülönböztetésére. Egyfelől a többi eldöntendő kérdő mondattól elkülönülnek azok, amelyek kötelezően tartalmazzák az -e-t (függő kérdés, megismételt kérdés). Másfelől kijelölhetünk olyan kérdéstípusokat, amelyekben az -e nem szerepelhet (ellenőrző-konstatáló kérdés, tényfeltáró vagy tisztán informatív kérdés).

Míg az -e kérdő partikula függő kérdés esetén nyelvi kényszer folytán kerül alkalmazásra (a kérdő intonáció testes eszközeként számos más nyelv alkalmaz e szerep körben kérdő partikulát, mint pl. az angol, orosz, francia, spanyol stb.), más kérdő mondat típusokban az -e potenciális szerkezettagként jelenik meg, a beszélő számára lehetőségeit jelent szubjektív modális állásfoglalása árnyalt kifejezésére. A szubjektív viszonyulás árnyalatai a fokozott kíváncsiságtól a félésen és a sürgetésen át a teljes bizonyossáig terjedő skálán helyezkednek el.

Fábricz Károly

Poliszémia a terminológiában*

A terminológia tudományának egyik legtöbbet vitatott kérdése az, hogy van-e a terminológiában poliszémia, és ha van, mi okozza, és hogyan lehetne a minimumra korlátozni. Ennek a témának jelentős az irodalma; a következőkben elsősorban a szovjet terminológiai kutatásokra támaszkodom.

1. A terminológiai poliszémia létezését nem kell bizonyítanunk. A terminológia tudományának korábbi képviselői (pl. Th. Savory)¹ a terminusokkal szemben nagyon szigorú követelményeket állítottak fel, és elkövették azt a hibát, hogy a kívánalmakat azonosították a valósággal. Ma már kevés követője van ennek a nézetnek,² és a terminológiai poliszémia létezését elfogadott ténynek tekinthetjük.

A terminológiai poliszémiáról folytatott viták során véleményem szerint sok fölösleges érvelés is elhangzott, és a viták egy része félreértésből származott. A vitatkozó felek sokszor nem vették figyelembe, hogy a poliszémia megítélése a terminus fogalmának meghatározásától függ, vagy elfelejtkeztek arról, hogy más-más terminusmeghatározás alapján vitatkoznak. Általános hiányossággként említhetem meg, és ezt még az utóbbi idők terminológiai irodalmára is jellemzőnek tartom, hogy „tudományos-technikai” terminológiát emlegetnek, de az erre érvényes megállapításokat általános érvényűnek hirdetik, nem véve figyelembe, hogy a tudományos és a műszaki terminológián kívül más terminológiák is léteznek. A terminológiát gyakran szembeállítják a köznyelvi szókinccsel és olyan megállapításokat tesznek, hogy a tudományos-technikai terminológia a szókinccsen belül „területenkívüliséget” élvez,³ holott a terminológiák által kifejezett fogalmi rendszer nem közös az egyes tudományágakban, tehát nem állhat egységes rendszerként szemben a köznyelvi szókinccsel, míg a terminusok nyelvi sajátosságaik révén szorosan kapcsolódnak a köznyelvi szókinchez. A felsorolt hiányosságokat az utóbbi években a

⁹ B. Takáts Lajos jóvoltából ismerünk olyan nyelvjárást, ahol az -e kérdő partikula egyáltalán nem használatos, még függő kérdésben sem (MNY. 6: 218).

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1980. szeptember 23-i ülésén elhangzott előadás.

¹ Savory, Th.: The Language of Science. London, 1957.

² Pl. E. H. Толикина: Лингвистические проблемы научнотехнической терминологии. Москва, 1970. 53–67.

³ Даниленко, В. П.: Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. In: Исследования по русской терминологии, Москва, 1971. 11.

szovjet terminológiai iskola — elsősorban Ahmanova és munkatársai — igyekeznek kiküszöbölni, és a köznyelvi szókinész és a terminológia viszonyát már sokkal árnyaltabban kezelik.

2. A terminus kritériumának megállapításában ennek megfelelően Ahmanováék nézeteit tartom irányadónak. Felfogásuk szerint a terminus kritériuma a tudományos meghatározás, amely egyrészt a terminus által jelölt fogalom tartalmát és terjedelmét pontosan körülhatárolja, másrészt kijelöli a terminus helyét egy következetesen felépített hierarchikus rendszerben.

A terminusok meghatározása különbözik a köznyelv szavainak meghatározásától; lényeges, hogy a terminus következetes fogalomrendszerbe illeszkedik, másrészt a jelölt fogalom tartalma pontosan, gyakran mennyiségi paraméterekkel jellemezhető. Természetesen abszolút, éles határ nincsen, így például Lanyina⁴ megjegyzi, hogy bizonyos fizikai földrajzi terminusok meghatározásában a tudomány és a köznyelv ugyanazokat a kritériumokat használja. Ettől függetlenül a meghatározást, illetve a meghatározás jellegét továbbra is alapvető kritériumnak tekinthetjük, sőt érdeme ennek a felfogásnak, hogy jelzi az átmeneti esetek lehetőségét.

Érdekes és tanulságos a fentieket összevetni az újabb szemantikai kutatások bizonyos megállapításaival. A strukturális szemantika egyik alapproblémája az, hogy a jelentés leírásában a tárgyi, extralingvisztikai ismereteket mennyire vehetjük figyelembe.

Egyes vélemények szerint egyáltalán nem, más vélemények szerint kevéssé; így például az *elefánt* jelentésébe, legalábbis a szemantikai leírás szempontjából, csak annyi tartozna bele, hogy 'x vagy y állatfajta'; ez elégséges a szó jelentésének más jelentésektől való megkülönböztetésére.⁵

Természetesen az átlagember számára ennél az elefánt jóval többet jelent — ormányt, agyart, vastag, ráncos bőrt, lapos füleket, nagy erőt és tömeget, azt, hogy a legnagyobb szárazföldi állat stb. Még több adat tartozik bele az elefánt tudományos, állattani meghatározásába, ugyanakkor az átlagember számára fontos jegyek közül nem mindegyik lényeges a tudomány szempontjából, és az átlagember számára lényegtelen vagy ismeretlen jegyek fontosak lehetnek.

A meghatározás döntő fontosságára még egy példát szeretnék idézni. A gyaloglás köznyelvi szó, jelentését elsősorban a futással, illetve a járművön történő közlekedéssel való oppozíció határozza meg. A sportban a gyaloglásnak pontosabb meghatározása van: csak a futással áll oppozícióban, és a leglényegesebb kritérium az, hogy az egyik láb mindig érinti a talajt. Az eltérő meghatározás eltérő jelentéssel is jár, amit a szókapcsolatok, kollokációk jeleznek: a köznyelvben nemigen beszélünk „szabálytalan gyaloglásról”.

Ebből a példából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a terminus kritériuma talán nem is a tudományos meghatározás, hanem csupán a pontos meghatározás, egy jól kiépített fogalmi rendszer segítségével. Ilymódon a terminológián nem csupán tudományos terminológiát értünk. A sport nem tudomány, legalábbis ami a szabálykönyvekben le van írva, az még nem tudomány, mégis az egyik legrepresentatívabb terminológiai rendszert a sportban találjuk, mivel minden egyes terminus a rendszerben elfoglalt helyétől kapja meg az értékét (*középtávfutás*: a rövid- és hosszútávfutás között), és mennyiségi paraméterekkel is meghatározható (800 és 1500 m). Terminológia tehát nem csak tudományos terminológia lehet.

⁴ Ланина: Терминология и номенклатура физической географии. (Disszertáció) Москва, 1975.

⁵ Leech, G.: Semantics. Penguin Books, 1974. 88.

⁶ Hofer, T.—Végh, J.: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinése. Budapest, 1964.

Itt röviden megemlíthetjük a népi terminológiákat is. Ezeknek a fogalmi rendszere nem annyira következetes; a terminusok, ill. fogalmak hierarchiája elsősorban vertikálisan kevésbé van kiépítve. Ezeket a terminusokat nem látták el explicit definíciókkal, ugyanakkor a definíció lehetséges. A definíciók pontossága a tudományos meghatározás pontosságát nem éri el, de a köznyelvi meghatározását meghaladja. Példaként szeretném idézni a következőt: ha a kasza *kicsinre áll*, ez azt jelenti, hogy a penge a nyelével kis szöget zár be. Ha a kasza *nagyra van állítva*, a penge a nyéllel 67° -nál nagyobb szöget zár be. Ennek a 67° -os szögnek az említése nem feltétlenül a régi paraszti gazdálkodóktól származik, a kaszások azonban, ha nem is szögmérővel, de kézzel vagy szalmaszállal mérve elég pontosan megállapították, hogy a kasza *szaladóra van-e állítva* vagy pedig *nagyon ötelve van*.⁶ Ha a *rávágás* fogalmát akarnánk a modern mezőgazdasági tudomány alapján meghatározni, kérdéses, hogy lehetséges-e és szükséges-e pontosabb meghatározás, mint a következő: „Ha gyenge a kasza, akkor alá kell vágni, ha nem, akkor rávágnak. Ez azt jelenti, hogy ha a búza meg van dülve, az alávágásnál a dülés iránya felől vágnak, rávágáskor az ellenkező oldalon.” Trubacsev és Merkulova vizsgálatai szerint (a mestersegek szláv terminológiájával kapcsolatban) a gazdaság létfontosságú ágazataira vonatkozó lexika már az írásbeliség előtt is valamilyen ösztönös terminológia vonásait viselte.⁸ Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a népi terminológia mintegy átmenetet képez a köznyelv egyéb területei és a tudományos terminológia között mind diakrón, mind szinkrón vonatkozásban, és ez ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy terminus és nem terminus között nincsen éles határvonal.

4. A terminológiákat több szempont szerint osztályozhatjuk. Megkülönböztethetjük

- a) a tiszta tudományok terminológiáját az alkalmazott tudományokétól;
- b) a tudományos terminológiákat a termelési szférákban alkalmazott terminológiáktól;
- c) a szabványosított terminológiákat a nem szabványosítottaktól;
- d) a főleg idegen (latin–görög) elemeket használó terminológiákat a főleg köznyelvi elemekből építkező terminológiáktól;
- e) a természettudományos terminológiákat a társadalomtudományok terminológiájától (itt átmenetekkel is számolni kell);
- f) a tudományos és termelési terminológiákat az élet egyéb területeivel kapcsolatos terminológiáktól (sport, diplomácia, stb.).

Az egyes terminológiakon belül is megkülönböztethetünk bizonyos rétegeket, amelyek egymáshoz képest nyelvi szempontból eltéréseket mutatnak, pl. a régi és új, vagy az általános és szűk szakterminusok rétege.

5. A terminusok monoszémiájának követelménye a különböző terminológiákban tendenciaszerűen érvényesül. A poliszémia azonban még a legtisztább terminológiákban, illetve terminusrétegekben is elkerülhetetlen.

A poliszémia elkerülhetetlenségének első és legfontosabb oka az, hogy a terminusfogalmakat a természetes nyelv szavaival fejezzük ki, és ezekre, ha kisebb mértékben is, mint más szavakra, jellemzők a természetes nyelvek általános fejlődési tendenciái. Ezeknek a fejlődési tendenciáknak az érvényesülését számos terminus története illusztrálja, még a szabványosított terminológiákban is.

⁷ Balassa I.: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940. 33.

⁸ Трубацев, О. Н.—Меркулова, В. А.: Ремесленная терминология в славянских языках.

A nyelv egyik általános fejlődési tendenciája szerint a szót használók körének bővülése együtt jár a szó jelentésének bővülésével, míg a szót használók számának csökkenése a jelentés szűkülésével szokott együtt járni.⁹ Az új terminusokat keletkezésükkor csak szűk körben ismerik, egy adott jelentésben. Ha azonban a terminusszót ismerők köre bővül, a jelentés is bővül, egészen addig, amíg az eredeti jelentés mellett új, világosan megkülönböztethető jelentést regisztrálhatunk. A monoszémia egy adott tudomány, ill. szakterület terminusaira csak adott időszakban és a nyelv adott regionális variánsában jellemző.¹⁰

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. A monoszém terminológia felfogásának támogatói azzal érvelhetnek, hogy ha egy terminus közismertté válik, akkor az már nem terminus (determinologizáció). A terminust a tudomány továbbra is az eredeti értelemben és csak abban az értelemben használja. Ebben az esetben feltételeznünk kell, hogy két azonos alakú szóval van dolgunk. Ez a felfogás azonban logikailag ellentmondásos, ugyanis értelmetlenség lenne a szójelentések monozsémiájáról beszélnünk: jelentés nem lehet egy vagy több jelentésű, csak szó. A terminus szó, a szó pedig, akár terminus, akár nem terminus, lehet több vagy egyjelentésű. A terminológiában csak a fogalmak egyjelentésűek, az azokat kifejező szavak nem mindig. A homonímia feltételezése poliszém, terminusként is használt szavak esetében ellentmond nyelvértékünknek, a nyelvtörténeti tényeknek és a szinkronikus adatoknak is.

Ha egy szó egymással összefüggő jelentéseit a komponensanalízis módszerével vizsgáljuk, akkor a komponensek 3 fő típusát különböztetjük meg: a) a közös komponenseket, amelyek a szó mindegyik jelentésében benne vannak és alátámasztják azt az érzésünket, hogy egy szó több jelentésével van dolgunk, nem homonimákkal; b) az ún. diagnosztikus vagy disztinktív komponenseket, amelyek a jelentéseken belül egyes jelentéscsoportokat megkülönböztetnek másoktól és alátámasztják azt az érzésünket, hogy a szó egyes jelentései közelebb vannak egymáshoz, mint más jelentésekhez; c) kiegészítő komponenseket, amelyek fokozatosan a konnotációkba mennek át.¹¹

Ha ezzel a módszerrel megvizsgáljuk például a *gyomnövény* szót, akkor két egymással összefüggő jelentést izolálhatunk, mégpedig egy terminusjelentést és egy nem terminusjelentést. A jelentéskomponenseket a következőképpen írhatjuk fel:

- a) közös komponensek: + növény — hasznos
- b) disztinktív komponensek: 1. jelentés: — vetett
— gazdasági növény
2. jelentés: — vetett
- c) kiegészítő komponensek: 1. + szántóföldön/kertben található
+ makacs, életképes, ellenálló, igénytelen, szapora stb.
2. — gazdasági növény
+ szántóföldön/kertben található
+ makacs, életképes, ellenálló, igénytelen, szapora stb.

A két jelentés közötti kapcsolat jól érzékelhető: nemcsak a közös komponens van meg, hanem a kiegészítő jelentéskomponensek is hasonlóak. A két jelentés közötti különbség ugyancsak világos: a köznyelvi jelentés csak a vadon élő, nem termesztett növényeket vonja be a gyom fogalmába, míg a mezőgazdasági jelentés körébe beletartoznak a termesztett növények között kikelő más gazdasági növények is. Hogy a *gyomnövény*

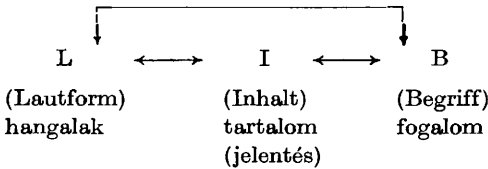
⁹ Булаховский, Л. А.: Введение в языкознание, II. 76.

¹⁰ Ахманова, О. С.—Глушко, М. М.: Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. Москва, 1974. 30.

¹¹ Nida, E. A.—Taber, C. R.: Theory and Practice of Translation. Leiden, 1969. 65.

szónak valóban két jelentése van, azt alátámasztja az a tény, hogy a gyomnövények között a mezőgazdaság megkülönbözteti a *feltétlen gyomokat*: ez megfelel a gyomnövény köznyelvi jelentésének. Így tehát a *gyom*₁ és a *feltétlen gyom* köznyelvi szó és terminus szinonimiája, a *gyom*₂ és a *feltétlen gyom* két terminus alá és fölérendeltségi viszonya, míg a *gyom*₁ és *gyom*₂ ugyanazon szó terminus és nem terminus jelentése, amelyben a terminusjelentés a köznyelvi jelentéshez képest tágabb fogalom.

Nem helyesli két egymástól elkülönült szó, sőt még két **j e l e n t é s** feltételezését sem Jumpelt olyan terminusok esetében, amelyeknek köznyelvi és terminológiai jelentése nagyon közel áll egymáshoz. Ilyen terminusokban szerinte a fogalmi tartalom a köznyelvi jelentéstartalom keresztül kapcsolódik a szó hangalakjához:

A terminusfogalom a köznyelvi jelentéstartalomnál magasabb absztrakciós fokot képvisel és a köznyelvi jelentéstartalomtól kívül még egy fogalmi összetevőt is tartalmaz; ezek kölcsönösen hatnak egymásra a terminus használatában és fejlődésében.¹²

Nagyjából ehhez hasonló véleményt fejez ki Kandelaki. Megkülönbözteti a terminus tudományos és nyelvi jelentését (ezen nem köznyelvi jelentést kell értenünk); az előbbi definíciók egész sora, az utóbbi csak része a teljes fogalomnak, rövidítés eredménye. A terminus nyelvi jelentésébe foglalt lényeges megkülönböztető jegyek arra jók, hogy elégségesek a kifejezett fogalom más fogalmaktól való megkülönböztetésére.¹³ (Ezt érdemes összevetni a strukturális szemantikának a szó jelentésére vonatkozó megállapításával: a szó denotátumára vonatkozó tárgyi tudásunk csak olyan mértékben veendő figyelembe, amennyiben ez más szavak jelentésétől való megkülönböztetéshez szükséges.)¹⁴

A nyelv fejlődési tendenciái azért is érvényesek a terminológiára, mivel a terminológia sem csupán rendszer, hanem kommunikációs eszköz (parole) is; emberek használják, még ha nem is az egész nyelvközösség. A terminusok használatából, a szaknyelvi kommunikációból következik a rövidítés vagy rövidülés tendenciája, az összetett terminusok egyes részeinek elhagyása. Ha egy hosszú szakkifejezést egy cikkben gyakran kell használnunk, igyekszünk lerövidíteni. Az adott szövegben a terminus! továbbra is egyértelmű. Így például egyértelmű a *sprouting in the ear* ('kalászbán való kicsírázás') *sprouting*-ra rövidítése az ezzel a témával foglalkozó szimpozion anyagaiban.¹⁵ Az egyértelműséget azonban már csak a szövegösszefüggés biztosítja, pedig Reformatszkiij a terminusra jellemzőnek tartja a kontextustól független egyértelműséget. Ez a jelenség minden esetben potenciális poliszémia, amely sok esetben tényleges poliszémiát eredményezett, illetve eredményez.

A terminológiai poliszémia elkerülhetetlen bizonyos terminusok eltérő értelmezése miatt is. Különböző tudományos iskolák eltérő definíciókat rendelnek hozzá egyes terminusokhoz. Erre egy egyszerű példa a következő:¹⁶

¹² Jumpelt, R. W.: Übersetzung naturwissenschaftlicher und technischer Literatur. Berlin, 1961. 129–30.

¹³ Канделаки, Т. Л.: Значение терминов и система значений научно-технической терминологии. In: Проблемы языка науки и техники, Москва, 1970. 3–39.

¹⁴ Leech, I. h.

¹⁵ Cereal Research Communications, Vol. 8. No. 1. 1980.

¹⁶ Lőrincz J.: Földműveléstan. Budapest, 1978. 190.

Szántási kategóriák	A szántás mélysége cm-ben			
	Oserhádi	Grábner	Lammel	Sipos
	szerint			
Tarlószántás	3–6	3–6	—	—
Sekélyszántás	6–10	12–16	10–12	12-ig
Középmélysántás	10–15	16–20	15–18	13–20
Mélysántás	15–20	21–25	20–30	21–35
Mélyítő szántás	30–40	25 alatt	35–45	36–50
Rigolszántás	—	—	50 alatt	51–70

Közismert, eltérően értelmezett nyelvészeti terminusok a *jelentés*, a *lexikai egység* és a *terminus*.

A polyszémia kialakulását és fennmaradását elősegíti a nyelvi gazdaságosságra való törekvés is. Meg kell jegyeznünk, hogy a terminológia ebben a tekintetben sem tér el minőségileg a köznyelvi szókincstől. Grinyov statisztikai vizsgálatokkal igazolta, hogy minél régebben használnak egy terminust, annál rövidebb.¹⁷

A már említett rövidülési tendencia tehát nemcsak a terminusok használatára, hanem fejlődésére is jellemző. Érdekes lenne ebből a szempontból különböző nyelvek terminológiáit összehasonlítani. Az angol és a magyar terminológiák összehasonlítása nyilván azt mutatná, hogy az angol terminusok rövidebbek. Ez sok különböző tényezőre vezethető vissza, de valamilyen mértékben annak is szerepe lehet, hogy az angol terminológiák korábban alakultak ki. Példaként említhetjük a *speed* ('sebesség') terminust. Ezt az angol gyakran alkalmazza 'revolution per minute' ('fordulatszám') jelentésében, és így *engine speed*-ről ('motorsebesség') és *shaft speed*-ről ('tengelysebesség') beszél. Ezt nyilván azért teheti meg, mivel a motorsebesség nem érthető félre, nem értelmezhető haladási sebességként, a nyelvi redundancia a szöveg más pontjain, illetve a nyelven kívüli adatok egyértelművé teszik a jelentést. (A *speed* jelent egyébként 'érzékenységet' is a fényképezésben.) Hogy ebben az esetben a rövidsége törekvés eredményezte-e a *speed* használatát a 'revolution per minute' helyett, nem feltétlenül biztos, de elképzelhető.

A nyelvi gazdaságossággal kapcsolatos a több tudományágban használatos terminusok kérdése is. Jumpelt a következő eseteket írja le:

I. A köznyelvben, illetve a szaknyelvben más jelentéssel használt terminusok

II. A szakterületen, illetve B szakterületen más jelentéssel használt terminusok

III. Egy szakterületen belül más jelentéssel használt terminusok

IV. Szűkebb vagy tágabb értelemben használt terminusok.¹⁸

Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy az egyik szakterület (vagy tudományág) a másik szakterület terminusait nemcsak más jelentésben (más definícióval) használhatja, hanem teljesen azonos jelentésben is (az eredeti definíciónak megfelelően), ha pedig más jelentéssel használja, az lehet az eredetinek csak kissé módosított változata, erősen vagy teljesen eltérő jelentés, illetve hasonló jelentés, de determinologizálva, tehát köznyelvi jelentés. Példa az eredeti (botanikai) jelentésnek némileg módosított (gyakorlati növénytermesztési) változatára a következő: „A gyakorlat — a növénytani rendszerezéstől eltérően — hüvelyeseknek csak a magjukért termesztett pillangósvirágúakat nevezi; azonban a lucernát ... és egyéb szálastakarmánynak termesztett hüvelyest is herefélének emleget-

¹⁷ Гринев, В. С.. Проблемы нормализации строительной терминологии. (Disszertáció) Москва, 1977.

¹⁸ Jumpelt i. m. 59–60.

ti.¹⁹ A terminus egy szakterületen belüli eltérő jelentéseire példa az angol *density* terminus, amely a fizikában általában 'sűrűséget', a színképelemzésben 'feketedést' jelöl. A terminus determinologizált használatát illusztrálhatja az *erővonal*, amelyet a fizikából a politikai szaknyelv is átvett és metaforaként használ; beletartozik a politikai szaklexikába, de nem olyan teljes jogú terminus, mint pl. a *koalíciós kormány* vagy *árnyékkormány* kifejezések.

6. A terminológiai poliszémia káros voltáról már sokat írtak. El kell ismerni, hogy a többértelműség valóban nem kívánatos, és mindent meg kell tenni a kiküszöbölésére, ami ésszerű és lehetséges. A poliszémia károsságát azonban a korábbi irodalom egy kissé eltúlozta, és a megszüntetésére tett erőfeszítések néha fölösleges pedantériához, máskor egyéb hátrányokhoz vezettek. Így például az olyan terminusokat, amelyek a különféle tudományos iskolák eltérő értelmezése miatt több jelentésűek, gyakran egészen új terminusrendszerrel váltják fel (különösen erős ez a tendencia a nyelvtudományban). Ennek az eljárásnak (akárcsak a szabványosításnak) az a hátránya, hogy míg a többértelműség mértéke csökken, a rokonértelműség mértéke nő, pedig az utóbbi sem kívánatos. A régebbi terminusok ugyanis még legalább egy ideig továbbra is használatban maradnak. Ha a fogalmak nem egyértelműen tisztázottak, akkor a régi terminusokhoz hasonlóan az újak is hamar többértelművé válhatnak, és így az egyre újabb terminológiák megtanulásának követelménye csak fokozza a kölcsönös megértés nehézségét, nem pedig csökkenti.

Időnként arra sem árt emlékezni, hogy a többértelműségnek — a nyelvi gazdaságosság révén — pozitív szerepe is van.²⁰ A különböző tudományokban más-más jelentéssel használt terminusok kiküszöbölése, tekintve hogy erősen meggyökeresedett terminusokról van szó, elég nagy gondot okozna, anélkül, hogy különösebb haszonnal járna. Ezt illusztrálja az SI mértérendszer bevezetésének néhány nehézsége és bizonyos tekintetben irreleváns volta. Míg a fizikában lényeges a súly és tömeg megkülönböztetése, a mezőgazdasági gyakorlat szempontjából teljesen lényegtelen, hogy *ezermagsúly*-t vagy *ezermagtömeg*-et mondunk. Ha teljes egyértelműséget akarnánk, le kellene mondanunk az olyanfajta terminusösszetételekről, amelyek az *abszolút* és a *relatív* elemekkel kezdődnek (*abszolút fényintenzitás*, *páratartalom* stb.) mivel ezek a jelzők gyakran elmaradnak, és ez többértelműséget eredményezhet; ebben az esetben viszont rendkívül megnőne a terminusok száma, másrészt a terminusok nyelvi formája nem tenne eleget egy másik lényeges követelménynek, nevezetesen annak, hogy a terminusok formája utaljon arra, hogy a terminusrendszer milyen elemeivel áll szoros kapcsolatban. Mivel a teljes egyértelműség elérése nemcsak célszerűtlen, de végső soron lehetetlen is, egyetérthetünk Jumpelt megállapításával, hogy az abszolút egyértelműség nem követelhető, csupán relatív egyértelműség szükséges.

7. A terminológiai poliszémia forrásairól már részben volt szó. Összefoglalva és kiegészítve az eddigieket, a következő forrásokat említhetjük:

a) A terminologizáció és a determinologizáció folyamatai, illetve az egyes tudományágak, szakterületek közötti kölcsönzések. A terminus fogalma ezekben az esetekben változatlan, de a terminus nyelvi kifejezése, a szó (illetve szókapcsolat) jelentéseinek száma növekedik. Determinologizáció során a terminusjelentés mellett köznyelvi jelentés vagy jelentések fejlődnek ki (pl. *sülő*), és általában jelentésbővülésre számíthatunk. Termi-

¹⁹ Láng G.: Szántóföldi növénytermesztés. Budapest, 1976. 158.

²⁰ Налепин, В. М.: Термин и терминсистема как предмет лексикологии (Disszertáció).

nologizáció során a köznyelvi jelentés(ek) mellett terminusjelentés jelenik meg, amely többnyire szűkebb (azaz jobban körülhatárolt), mint a köznyelvi jelentés (bár ezzel ellentétes példát láttunk a *gyom* esetében). A tudományágak közötti terminusköleszönszénél a terminusjelentéshez másik terminusjelentés adódhat hozzá.

b) A terminológiai többértelműség forrása az eltérő terminusértelmezés is (l. fent).

c) Hasonlóképpen volt már szó a terminusok használata során fellépő alkalmi jelentések rendszeressé válásának lehetőségéről,²¹ valamint a terminusok rövidítéséről és rövidüléséről, amely szintén többértelműséget eredményezhet.

d) Nem volt szó még a terminusképzés hatásairól. Közismert, hogy a köznyelvi szavak többértelműsége részben a több jelentésű képzők hozzáadásából fakad. Mivel ugyanezeket a képzőket használjuk a terminológiában is, ugyanazt az eredményt kapjuk, tehát poliszemiát. Ez ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy terminus és nem terminus között nincsen szakadék, ugyanahhoz a nyelvi rendszerhez tartoznak. Tovább erősíti ezt az álláspontot az a tény, hogy a képzők okozta többértelműség nyelvenként változó, és nemcsak a képzők, hanem az adott nyelv más nyelvtani vagy szemantikai jellemzői is meghatározzák a poliszémia lehetőségeit. Így például az angolban ugyanaz az ige lehet tárgyias és tárgyatlan is, ennek megfelelően a *boil* jelentheti azt is, hogy 'forr', azt is, hogy 'forral'. A conversion (szófajátcsapás) jelensége is olyan lehetőséget teremt a poliszemiára, amely a magyarban ismeretlen.

A magyar nyelvben és szaknyelvben az egyik legelterjedtebb többértelmű képző az *-ás/és*. Ez folyamatot és eredményt egyaránt jelenthet, mint például a *tojás*, *fordítás*, *törés* szavakban. A mezőgazdasági terminológiából idézhetünk olyan példákat, mint *szántás*, *vetés*, *kaszálás*. Ezeknek a szavaknak a többértelműsége kétnyelvű (magyar–angol) összehasonlításban világosan megmutatkozik.

<i>szántás</i>	— 1. <i>ploughing</i> (F)
	2. <i>ploughed land, tilth</i> (E)
<i>vetés</i>	— 1. <i>sowing</i> (F)
	2. <i>braird, crop</i> (E)
<i>kaszálás</i>	— <i>mowing</i> (F)
	<i>crop, cut</i> (E)

A *kaszálás* eredményjelentése a köznyelvben nemigen fordul elő. Ez a jelentés szerepel viszont a következő mondatban: „A tavasszal takarónövény nélkül vetett lucernás a vetés évében 1–2 . . . kaszálást ad”²³, tehát a második jelentés a *termés* szó szinonimája, amint ezt az angol megfelelő is jelezte. Felmerülhet az a kifogás, hogy a mezőgazdasági szavak nem igazi terminusok, csak gyengén terminologizáltak stb. Ezért vegyünk néhány példát egzaktabb tudományokból: a *kopás*, *illesztés*, *szórás*, *lehajlás* [a görbe lehajlása x ponton következik be (F); a görbe lehajlását az 1. ábra mutatja (E), stb.] mind többértelmű terminusok.

A magyar *-ás/és* képző leggyakoribb angol megfelelője a gerundium. Ez általában egyértelmű, azaz csak a folyamat jelentését fejezi ki. Több jelentésű viszont a magyar *-ás/és*-nek szintén megfelelő latin eredetű *-(at)ion* képző és a *-ment* képző (*development*). Komoly magyar–angol fordítási probléma annak eldöntése, hogy a folyamat jelentésű *-ás/és* képzős főnevet gerundiummal vagy *-ion*, ill. egyéb képzős főnévvel fordíthatjuk-e megfelelően. Általában, mivel angolban a képzők száma kisebb, a többértelműség a képzők és a szavak szintjén is nagyobb mértékű, mint a magyarban. Már említettem a tárgyias és tárgyatlan igék, valamint a szófajátcsapás példáját. Megemlíthetem azt is,

²¹ Vö. Károly S.: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 219.

²² Láng i. m. 40.

²³ Láng i. m. 190.

hogy a magyarban a folyamat eredményességét külön képzővel sokszor ki lehet fejezni (*gyomosodottság, fertőzöttség, vetőmag osztályozottsága, mágnesezettség* stb.); az angol ezt csak szó szerkezettel (*weed infestation, disease infestation* stb.) tudja kifejezni, vagy pedig a folyamatot jelölő, általában *-ion* képzős főnévvel. Így például a *magnetization* jelenthet 'mágnesezést' és 'mágnesezettséget' is.

A képzők többértelműségét, illetve az egyes nyelvek közötti eltéréseket tovább tanulmányozhatjuk az angol *-er(or)* képzőn, amely nomen agentis vagy nomen instrumenti képzésére szolgál. Ez a képző a mezőgazdasági gépészetben rendszerint megfelel az összetett magyar terminusok *-gép* utótagjának, és mivel az utótag gyakran elmaradhat, a magyar jelen idejű participiumnak: *manure spreader* — *trágyaszóró, silage cutter* — *szilázsmaró* stb. A két képző többértelműsége közötti különbség azonban jelentős. Először is a magyar főnévként használt participium ritkábban jelöl személyt, mint az angol *-er* képzős főnév; másodsor, ha személyt jelöl, akkor ritkán jelöl egyidejűleg gépet is, tehát a *fejő* egyértelműen személy, a *trágyaszóró* egyértelműen gép. Harmadszor, az *-er* képző sokszor képez olyan terminusokat vagy terminusszerű szavakat, amelyeket magyarra inkább más szóösszetétellel, vagy csak teljes mondatdal fordíthatunk (*heavy milker* — *jól tejelő tehén; porker* — *hússértés; weaner* — 'választási malac'; *ploughing is a good weed controller* — 'a szántással a gyomokat hatékonyan lehet irtani' stb.). Negyedszer, a gépek és személyek jelölése esetén magyarban nem minden esetben maradhat el az utótag ott, ahol az angolban *-er* képzőt lehet használni (a lexikai szabályok természetének megfelelően), pl. *aratócséplőgép, vetőgép* stb. Végül pedig az angol *-er* képző nemcsak gépet jelölhet, hanem annak egy részét, szerkezetét is, tehát a *thresher* jelent cséplőgépet, illetve annak cséplőszerkezetét, a *chopper* szecskázógépet, illetve annak szecskázó szerkezetét. Ezeknek a kifejezéseknek megvan a hosszabb változata is — *threshing machine/mechanism* — és az is igaz, hogy a rövidebb kifejezések használata inkább a gyakorlatot jellemzi. Ez azonban nem változtat azon, hogy ezek a terminusok többértelműek, és hogy az *-er* képző többértelműsége nagyobb mértékű, mint a megfelelő magyar nyelvtani eszközöké.

e) A terminológiai poliszémia egyik fontos forrása az elméleti tudomány és a gyakorlati alkalmazás kölcsönhatása. Az elméleti szempontból fontos különbségek a gyakorlat számára gyakran lényegtelenek. Erre a jelenségre tankönyvekben és kézikönyvekben igen sok példát találhatunk; néha rosszalló megjegyzésekkel kísérik a gyakorlatban meghonosodott nem pontos kifejezést, illetve terminushasználatot, máskor egyszerűen közlik a tényt, mint például a következő szakaszban:

„Meg kell végül jegyezni, hogy a gyakorlati spektroszkópiában meghonosodott 'fényintenzitás' fogalma nem szabatos. A spektroszkópiai fotometriában használatos I 'fényintenzitás' ugyanis nem más, mint meghatározott szabad nyílású fényrekeszen áthaladó (φ) fényáram, tehát a dimenziója watt. Ezzel szemben — a gyakorlatban ugyancsak fényintenzitásnak nevezett — fényáramsűrűség (S) az egységnyi keresztmetszeten merőleges irányban áthaladó fényáramot jelenti, dimenziója tehát watt/cm^2 .”²⁴ Megjegyzendő, hogy a „gyakorlati spektroszkópiát” ugyanazok művelik, akik az elméletit, tehát nem laboránsok vagy kutatási segéderek téves terminusértelmezéséről van szó. Ehhez hasonló példa a növénytan, ill. a növénytermesztés közötti terminushasználat különbségére a következő: „A gumók rügyei csak hosszabb-rövidebb nyugalmi időszak után *nevelnek hajtást*. (A termelési gyakorlatban a gumók *csírázásáról* szoktunk beszélni.)”²⁵

f) A szabványosítás nem forrása a többértelműségnek, de előfordul, hogy a többértelműség a szabványosítás ellenére megmarad, amikor az alapszó poliszémiáját megszüntetik (*siló* — *szilázs*), de a szóösszetételekben megmarad a már meggyökeresedett több-

²⁴ Mika, J. — Török, T.: Emissziós színeképelemzés. Budapest, 1970. 1: 432.

²⁵ Láng i. m. 189.

értelmű szó: *silókombájn*, *silókukorica* stb. Így az összetételekben és az alapszóban együttesen mégiscsak több jelentést találunk.

g) Végül fontos forrásai a poliszémiának az adott nyelvre jellemző jelentésfejlődési minták. Teljesség igénye nélkül, csupán illusztrációképpen bemutatok néhány angol példát. Az egyik jellemző jelentésfejlődési tendencia, amely az angol köznyelvi szókincset jellemzi, hogy ugyanaz a szó, amely egy folyamatot jelöl, jelölheti a folyamat intenzitását, időtartamát vagy egyéb paramétereit is. Ez a jelenség a terminológiában is igen gyakori:

<i>stroke</i>	— löket; lökethossz
<i>pull</i>	— húzás, vontatás; húzó-, szívóerő, vonóerő
<i>traction</i>	— vontatás; vonóerő
<i>bore</i>	— hengerfurat; hengerfurat átmérője
<i>drop</i>	— esés, ejtés; ejtési magasság
<i>lift</i>	— emelés, emelőszerkezet, kiemelő szerkezet; emelőerő, emelési magasság
<i>tilt</i>	— dőlés; dőlési szög
<i>grip</i>	— kapaszkodás; kapaszkodási képesség
<i>germination</i>	— csírázás; csírázási erély/képesség

Ehhez hasonló jelenség a magyarban ritka. Nincsen magyar párhuzama a következő poliszémia-fejlődési lehetőségnek sem. Az angol nyelv az absztrakt, folyamatot kifejező szavakat gyakran használja a megvalósítás konkrét eszközének megnevezésére.

Néhány példa:

<i>hitch</i>	— kapcsolás; kapcsolószerkezet, vonókeret
<i>adjustment</i>	— beállítás; állító szerkezet/berendezés; állítási lehetőség
<i>check</i>	— ellenőrzés; ellenőrző műszer

Természetesen ha egy kifejezésnek egy másik nyelvben két kifejezés felel meg, az nem bizonyítja, hogy a kifejezés több jelentésű: előfordul, hogy csupán differenciálatlan a jelentése a másik nyelv szavaihoz képest. Erre utal például a tezaurszkészítés tapasztalata. Kétnyelvű tezaurszkészítésnél előfordul, hogy „Az idegen kifejezés nem egyértelmű . . . , tény azonban, hogy léteznek ilyen kifejezések”, és előfordul, hogy „A két nyelv között különbség van a szavakban kifejezésre jutó specializálódás szintje között. Elég lényeges különbség van ilyen tekintetben például a magyar és az angol nyelv között. A magyarban az összetett szavak sokkal nagyobb fokú specializálódást tesznek lehetővé, mint az angol nyelv szavai. Ebből következik, hogy egy magyar tezaursznak nem ugyanolyan nyelvi egységekkel kell dolgoznia. Formailag ezek a különbségek a feldolgozás során is gyakran mint »többértelműség« jelentkeznek: választani kell a speciálisabb magyar megfelelők közül, ha meg akarjuk határozni az általánosabb, kevésbé körülhatárolt idegen nyelvű kifejezés megfelelőjét.”²⁶

Annak eldöntése, hogy adott esetben az angol szó szélesebb, differenciálatlan jelentéssel vagy több egymással összefüggő jelentéssel rendelkezik-e, sokszor valóban nyitott kérdés, bár a legtöbb esetben — nyelvtani, kollokációs, illetve nyelvtani és kollokációs alapon meg lehet határozni, hogy többjelentésű-e a szó.²⁷

8. A terminológiai poliszémia elterjedtsége, tehát gyakorisága változó. Amint láttuk, függ az adott nyelvtől, az adott tudományág jellegétől, a kialakulás körülményei-

²⁶ Varga D.: Információs tezaurszok készítésének módszertana. OMKDK, Budapest, 1969. 72–3.

²⁷ Nida—Taber i. m. 58.

től, esetleg a közlemények műfajától és a kommunikáció külső körülményeitől, valamint a terminusoknak a hierarchiában elfoglalt helyétől is.

A többértelműség legkevésbé a tiszta tudományok terminológiájában fordul elő. Ezeknek a tudományoknak a gyakorlattal való kapcsolata áttételes, az alkalmazott tudományokon keresztül valósul meg, így kisebb mértékű a determinologizáció hatása. Sok esetben a kialakulás körülményei is kedveznek a viszonylagos monoszémiának, tehát a tudomány nem közvetlenül kapcsolódik a gyakorlathoz, nem annak közvetlen és újkeletű folytatása, hanem megelőzi azt (mint például a magfizika). Terminusainak többsége latin – görög eredetű, vagy eleve terminusjelentéssel alkotott szavak. A szabványosítás mint tudatos nyelvalakítás sok esetben már kiküszöbölte a régebben előforduló többértelműségeket. A tiszta tudományokon belül a természettudományokra az is jellemző, hogy kevesebb a lehetőség az eltérő terminusértelmezésre, mint a társadalomtudományokban vagy az alkalmazott tudományokban. Mindezzel együtt ezek a terminológiák is csak közelítik az ideális állapotot. A skála másik végén a termelési szférákban használatos terminológiák, egyes társadalomtudományok terminológiái és a nem tudományos terminológiák állnak. A termelésben használt terminológiákban több tudományág terminusjelentései keverednek a gyakorlat számára újraértelmezett terminusjelentésekkel és köznyelvi (determinologizált) jelentésekkel, illetve gyakran a köznyelv többé-kevésbé terminologizált lexikája helyettesíti a tudományos terminusokat. Az egyes szakmák terminológiája erőteljesen különbözhet egymástól. Így például különféle mesterségek, ipari szakmák terminológiája („műhelynyelve”) nagyrészt német eredetű szókincset őriz; a sport terminológiája különféle idegen eredetű terminusok és tükörfordítások mellett (*luftot rúgni* – *a levegőt találja el*) sok magyar eredetű, metaforikus terminust is tartalmaz (*gyertyát, kiflőt rúgni* stb.). A mezőgazdaság termelési terminológiája – és ezen belül műhelynyelve – különleges helyet foglal el a hasonló terminológiák között, mivel jórészt a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsét őriz. Ennek a szókincsnek egyrésze a mezőgazdaság szabványos termelési és tudományos terminológiájába is belekerült (pl. *alom*, *alomnagyság* – *litter*, *litter size*, érdekes módon megegyezik az angol terminus két jelentésével). Ezeket a terminusokat a tudományos mezőgazdasági irodalom is gyakran használja, bár sokszor idézőjelben, jelezve, hogy a terminus tudományos státusza – paraszti származását tekintve – bizonytalan: „Ha (a rozs) az őszy folyamán dús »sáste« nevel, vastag hótakaró alatt könnyen kipállik”; „... a gabona »megizzad« és bemelegszik ...”; „... a mag oxigén hiányában »megfullad«.”²⁸

Változik a többértelműség gyakorisága a közlemények műfajától és a kommunikatív szituációtól függően is. Ebben az esetben nem a többértelmű terminusoknak az összes terminusokhoz viszonyított százalékos gyakoriságáról van szó, hanem arról, hogy a többértelmű terminusok a szöveg hosszához viszonyítva gyakrabban fordulnak elő. Ez természetes jelenség, hiszen minden kommunikációban figyelembe kell venni a hallgatóságot is, és a megértést olykor jobban szolgálja egy többértelmű terminus (amely az adott szituációban egyébként egyértelmű lesz), ha a közönség feltételezhetően ismeri, mint a legpontosabb egyjelentésű terminus. Ebben a tekintetben a szakembereket már többször – és jogosan – érte az a vád, hogy nem hajlandók, vagy nem képesek a hallgatósághoz alkalmazkodni (és nemcsak laikus hallgatósághoz), és érthetően kifejezni egyébként érthető dolgokat, mivel túlságosan óvakodnak a nem teljesen egyértelmű és szabatos terminusoktól.

A terminus többértelműsége a hierarchiában elfoglalt helyétől is függ. Közismert, hogy minden tudományágnak a legáltalánosabb terminusai hajlamosak leginkább a

²⁸ Láng i. m. 93, 63 és 37.

²⁹ Brower, R. A.: *On Translation*. Cambridge, Massachuset, 1959. 26 – 7.

többértelműsége (ezt összevethetjük a köznyelvi szókinccsel is; pl. an angol *get, do, make, take* igékkel).

Minél általánosabb (generikusabb) egy szó, annál többféleképpen értelmezhetjük.²⁹ Az általános terminusok többsége a köznyelvből kölcsönzött szó, és így már mint szavak eleve több jelentésűek a szókinccsben, de igen gyakran terminusjelentéseik száma is több mint egy. Ezeknek a terminusoknak a poliszémiáját tovább növeli a már említett rövidítési, ill. rövidülési tendencia. Az alapterminusokból összetétellel és attributomokkal sok más terminust képezhetünk, amelyeket a használat során gyakran lerövidítünk az alapterminusra (*sprouting, intenzitás* stb.), és potenciális vagy tényleges poliszémiát kapunk. A tudomány legáltalánosabb terminusai egyébként annyira általános jelentésűek, hogy önmagukban nem is tekinthetők terminusoknak, és a meghatározás sok esetben célszerűtlen; ezek a terminológiai rendszer axiómái. A speciális, szűkebb jelentéskörű (legtöbbször szókapcsolatokkal kifejezett) terminusok között jóval kevesebb a többértelmű terminus. Ugyanez érvényes a nomenklaturára is.³⁰

9. Összefoglalva a fentieket, a következő tanulságokat vonhatjuk le:

a) A terminológiai poliszémia megítélése elsősorban attól függ, mit tartunk terminusnak. Azoknak a szerzőknek a véleményét osztom, akik szerint a terminológia a szókinccs része, és így a poliszémia is jellemző rá. Nyelvészeti szempontból mindenképpen úgy tűnik, hogy terminológiai poliszémia létezik. A terminológiatan különböző feladatai — szabványosítás, tezaurszkészítés — megkövetelhetik, hogy a többértelműséget homonimiának tekintsük, és ebben az esetben ez célszerű és hasznos felfogás. Ugyanezen feladatok és egyéb feladatok (pl. kétnyelvű szótárak készítése, fordításoktatás) viszont megkövetelik, hogy a terminológiai poliszémiát és hatásait tudomásul vegyünk, és ennek megfelelően kezeljük, mégpedig mindig egy adott nyelv és egy adott szakterület terminológiájának tanulmányozása alapján. (A terminusok poliszémiájának tanulmányozása sokszor csak szótár segítségével történik; megbízhatóbb módszer a terminusoknak a szövegekben való funkcionálását tanulmányozni.)³¹

A poliszémia kiküszöbölésére irányuló törekvéseket helyeselhetjük, amíg reális funkciójuk van.

b) A fordítás elméletének és gyakorlatának szempontjából ezek a megállapítások azt jelentik, hogy a fordító nem bízhatja rá magát a tökéletesen egyjelentésű terminusokat és azoknak tökéletesen megfelelő célnyelvi ekvivalenseit tartalmazó szótárra. A poliszém terminusokat külön kell tanulmányoznia, és meg kell tanulnia a kontextusból meghatározni a jelentést.³²

²⁹ Akhmanova, O. S.: Terminology: Theory and Method. Moscow, 1974. 102—3.

³¹ Гринёв и. м. 52.

³² Az előadást követő vitában a következő észrevételek és kiegészítések hangzottak el: a) Helyes lett volna a többértelműség különböző típusait példákkal illusztrálni, és kitérni a rövidítési tendencia veszélyeire is: a pongyola, illetve magyartalan kifejezések terjedésére. (Grétsy L.) b) A terminológia, ill. terminus fogalmának egészen más felfogása is lehetséges; a terminus a Wüster-féle definíció szerint szójegyzékben létező terminus, és elsősorban nem szó, hanem szókapcsolat; a rövidült terminust nem lehet terminusnak tekinteni. (Kiss Á.). c) A szomszédos szaknyelvekkel, szakterületekkel közös terminusok poliszémiája a gyakorlatban sok nehézséget okoz (interdiszciplináris interferencia); a káros poliszémia elleni küzdelemben fontos a poliszémia felismerése, és a műszaki értelmező szótárakban történő tükrözése. (Skripecz S.) d) Fontos kutatási terület a metaforikus terminusképzés. A metaforikus terminusok — érdekes módon — nem okoznak félreértést, és elterjedtségük számadatokkal igazolható. Az általános fogalmat kifejező terminus az előadás szerint tulajdonképpen mindig több jelentésű lenne, hiszen az összetett terminusok erre rövidülnek le. Az előadás egyes feltevéseivel szembeállítható Wüster terminológiatana (Pusztai I.).

A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben

1. Amikor a Magyar nyelvjárási olvasókönyv (Tankönyvkiadó, Bp., 1974.) alapján az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok gyakoriságát próbáltam feltárni nemek és nemzedékek szerint, az egyes szövegek feldolgozása során eléggé szembeötlő volt számomra, hogy a vizsgált mondatok (mondategységek) és tagmondatok (mondategységek) viszonylag kevés szóból épülnek fel. Beszélt nyelvi változatról (ezen belül nyelvjárási szövegközlésről) lévén szó, ez persze bizonyos tapasztalati tények, passzív megfigyeléssel szerzett ismeretek birtokában egyáltalán nem meglepő, mégis kíváncsi voltam arra, hogy ha ezekben a mondatokban minden egyes szót megszámlálnék, milyen számszerű eredményeket kapnék. Ez a kérdés azért is foglalkoztatott, mert ilyenféle vizsgálatot Nagykönyiban gyűjtött nyelvjárási anyagon már korábban végeztem, és így az összehasonlítás lehetősége is fölsillant előttem. Lehetőség kínálkozott továbbá arra is, hogy a kapott adatokat Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegekre nyert vizsgálati eredményeivel (l. ezeket A mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című könyvének 244–369. lapján; a továbbiakban így rövidíttem: Mszerk.) összevethessem.

A mondatterjedelem vizsgálatát ugyanazon nyelvjárási szövegek alapján végzem el, amelyeket egy korábbi, Magyar Nyelvőr-beli közleményemben (104: 482–93) a szerkesztettség (az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának) feltárásához a Hajdú Mihály–Kázmér Miklós-féle nyelvjárási olvasókönyvből választottam ki. Mivel az említett cikkemben a vizsgálatra felhasznált szövegek kiválasztásának körülményeit, szempontjait részletesen kifejtettem és megindokoltam, itt csak azokat a legfontosabb mozzanatokat, adatokat ismételtem meg, amelyek ennek a dolgozatomnak a megértéséhez szükségesnek mutatkoznak.

2. A fent említett nyelvjárási olvasókönyv alapján arra adódott lehetőségem, hogy kb. 27. lapnyi szövegtörzset állítsak össze 12 adatközlőtől (6 nőtől és 6 férfitől, illetőleg nemzedékek szerint véve: 4 idősebb, 4 középkorú és 4 fiatal adatközlőtől) mégpedig úgy, hogy a korpuszon belül nemenként és nemzedékenként is (megközelítőleg) azonos mennyiségű szövegek legyenek, vagyis nemek szerint kb. 13,5 lapnyi, nemzedékek szerint pedig kb. 9 lap terjedelmű szövegegységek szolgálnak az összehasonlítás alapjául. Ha nem ragaszkodtam volna ahhoz, hogy nemenként és nemzedékek szerint is kb. azonos mennyiségű szöveg kerüljön a vizsgálat anyagába, akkor természetesen — főképpen az idősebb nemzedéktől — jóval nagyobb terjedelmű szövegcsoporthoz is össze tudtam volna állítani. Magam is úgy látom, hogy ez a 27 lapnyi szövegmennyiség kevésnek látszik, éppen ezért a vizsgálat eredményessége, megbízhatósága szempontjából kétségtelenül jobb lett volna ennek a kétszeresét felhasználni. Sajnos azonban erre — figyelembe véve a nemek és a nemzedékek szerinti arányos megosztást — nem volt mód. Végül is azért jelöltem ki éppen 27 lap terjedelmű szöveganyagot, mert ez kb. fele annak a korpusznagy-

ságnak, amit Deme László az írott nyelvi szövegek vizsgálatában felhasznált (Mszerk. 120), és amennyit én is alapul vettem a nagykoványi nyelvjárásból választott szövegcsoporthoz (vö. MNyj. 21: 45–66). A kisebb korpusz felhasználhatóságára elsősorban az a tény bátorított, hogy Deme László kutatásai szerint a korpusznagyság kicsinyítése (felezése, harmadolása, sőt kb. 10 lapnyi szöveg is) általában még alkalmas méretű egység a gyakorlati feldolgozásra (vö. Mszerk. 150–9).

A vizsgálatra felhasznált szövegek megoszlása – zárójelben az adatközlő életkorát és a főlvétel helyét megadván – a következő:

- A: Siskó Györgyné Fülöp Zsófia (68 éves, Felsőőr): Babonás történetek
- B: Kiss Andrásné Pikó Julianna (65 éves, Békés): Babonás történet
- C: Paksi Ida (48 éves, Izsák): Kenyérsütés, sütés-főzés
- D: Angyal Jánosné Angyal Mária (57 éves, Lipót): Disznóölés; kendermunkák; viselet; mosás
- E: Pál Gyuláné Kovács Gizella (33 éves, Egyházasháza – Kostolná Bašta): Élményelmondás
- F: Lőrincz Györgyné (33 éves, Klézse–Cleja): A rest leány (meseszerű történet)
- G: Mészáros Béla (70 éves, Bana): Disznóölés; aratás
- H: Orosz János (69 éves, Kisújszállás): A kefekötés
- I: Bíró József (49 éves, Dercen–Driszina): Állattartás; földrajzi nevek
- J: Lakatos Demeter (47 éves, Szabófalva–Sáboani): Meseszerű történet
- K: Harda Imre (31 éves, Pusztafalu): Élményelmondás
- L: Veres István (20 éves, Uzon): Kaszálás, szénagyújtás

Ezeknek a (továbbiakban egyébként nagybetűvel rövidített) szövegeknek a földrajzi megoszlása olyan, hogy majdnem mindegyik nyelvjárástípust legalább egy kutatópont képviselhet. Ennek a körülménynek azonban nincs különösebb jelentősége, hiszen ahhoz, hogy valamilyen következtetést le tudjunk vonni a nyelvjárásterületek mondat-tani sajátosságairól, nyelvjárástípusonként is természetesen sokkalta nagyobb mennyiségű, jóval több helyi nyelvjárásból választott szöveganyagot kellene meghatározott szempontok szerint megvizsgálnunk.

3. A mondattejedelem vizsgálatával az a célom, hogy a mondategységekben és mondategységekben levő szómenyiség alapján feltárjam a nemek és a nemzedékek mondatalkotása közötti esetleges különbségeket, és természetesen arra is igyekszem magyarázatot találni, hogy ezeknek az eltéréseknek vagy netán a megközelítő egyezéseknek vajon mi lehet az oka. Mindez azt jelentette, hogy a kutatás közegeként szolgáló szöveg-egységek minden egyes mondatában egytől egyig meg kellett számlálnom a szavakat.

Fontos módszertani kérdésként vetődött föl számomra, hogy a számlálás során minden egyes szót figyelembe vegyek-e (pl. a szótévesztéseket, töltelékszavakat is), vagy csak az ún. tartalmas szavakat összesítsem, mint ahogy azt Deme László tette az írott nyelvi szövegekben. Az ő eljárása szerint (Mszerk. 244): „Tartalmas szónak számít . . . a fogalomjelölők csoportja (ige, főnév, melléknév, számnév), ezek valamelyikének helyettesítője (névmás); sőt a viszonyított fogalmat jelölő kész glosszéma (határozószó), meg a puszta viszonyt jelölő elem (egyrésziől névutó, másrésziől módosító szó). Tartalmas és önálló elemként került be a mondatzó is (indulatszó, felelőszó). Ezek – a szónak lexikai értelmezését véve – önálló tartalmas szavaknak számítottak akkor is, ha csak glosszéma-részek. Tehát külön-külön egyednek számláltam a „segédigei” jellegű szavakat(mint: *adta volna*), az elvált igeötöket (mint: *nem csinálta meg*), a névutót (mint: *ebéd után*). Két szónak számláltam a tömbösödött jelentésű állandó szókapcsolatokat (mint: *dugába dől, férjhez megy*), ha tagjaik nem forrtak összetétellé. Nem vettem azonban tartalmas

szónak, s így kihagytam a számlálások során a névelőket (*a, az; egy*) és a kötőszói szófajú kötőszókat (*és, viszont, mindazonáltal* stb.). Természetesen a névelőkkel homonim névmást (mint: *az a férfi*), illetőleg számnevet (mint: *egy év alatt*) tartalmas szónak vettem. Ugyanígy beszámítottam a névmási és határozószói szófajú kötőszókat (mint: *az, aki* elment; most, *amikor* eljöttél)."

Kétségtelen, hogy a tartalmas szavak számlálásának ez a módja — különösen az általam vizsgált szöveganyagra nézve — vitatható, hiszen egyrészt a tartalmas szavak közé nem számított névelők és valódi kötőszók gyakoriságának vizsgálata a beszélt nyelvben nagyon tanulságos lehet, másrészt éppen a beszélt nyelvi változatokat jellemző szótévesztések, töltelékszók, mondatföredékek stb. számbavétele mindenképpen indokoltnak látszik. Ezért úgy gondoltam, hogy kétféle szószámlálást és összesítést végzek: az írott nyelvi szövegekkel való összehasonlíthatóság érdekében külön is megszámlálom és összesítem a tartalmas szavakat, majd a tartalmas szavak számlálásakor kihagyott névelőket, kötőszói szófajú kötőszókat és a különböző töltélelemeket megszámlálva, minden egyes szó figyelembevételével készíték összesítést adatközlőnként, nemenként és nemzedékenként.

A mondatterjedelem vizsgálata a tartalmas szavak alapján

1. A beszélt nyelv — részben jellegéből adódóan, részben a magnetofonnal való gyűjtés következtében — eltér az írott nyelvi szövegektől, ezért szükségesnek tartom, hogy azokat a szempontokat, elveket röviden összefoglaljam, amelyek alapján — követve Deme László fent idézett módszerét — a tartalmas szavakat számláltam.

A magnetofonfölvétel során előfordul, hogy az adatközlő valami miatt megakad, nem találja a megfelelő szót. Ezeket a szótévesztéseket, félbehagyott vagy teljesen kimondott, de a mondatba nem illő szavakat nem számláltam a tartalmas szavak közé.

Nem számítottam a tartalmas szavak közé azokat a szóismétléseket, amelyeknek nincs nyomósító funkciójuk, legföljebb arra jók, hogy a beszélő mondanivalójához időt nyerjen, gondolatait rendezni tudja.

Nem vettem figyelembe a tartalmas szavak között a töltelékszókat (mint: *hát, izé, ugye*) és mondatföredékeket, amelyek szintén az élőbeszéd velejárói.

2. A mondatterjedelem vizsgálatában és a telítettségi mutató keresésében lényegében Deme László módszerét vettem alapul, néhány ponton azonban el is térek tőle. Nem foglalkozom pl. az egyes mondatösszetétel csoportok (az egyszerű mondatok, a kéttagú, háromtagú stb. összetettek) terjedelmének elemzésével, az egy-egy mondaton (mondat-egészen) belül különböző sorrendi helyzetű (első, második stb.) tagmondatok (mondat-egységek) telítettségének jellemzésével, nem alkalmazom a grafikonos ábrázolást stb., hanem ehelyett — céloznak megfelelően — a szavak számát szöveg-egységenként (adatközlőnként), nemenként és nemzedékenként összesítem.

Ez a módszertani eljárásom a Deme-féle módszerhez viszonyítva (l. ezt részletebben: Mszerk. 246—72) kétségtelenül leegyszerűsítést jelent, hiszen pl. az összetett mondatok tagmondataiban külön-külön a sorrendiségük szerint nem vizsgáltam az átlagos szómenntiséget, hanem mindenütt csupán a középátlányost számítottam ki. Az egytől egyig megszámlált szavakat először adatközlőnként összesítem, és aszerint, hogy összesen hány mondat-egész és hány mondat-egység van az adott szövegben, az egy mondat-egészre és az egy mondat-egységre eső átlagos szómenntiséget is kiszámítottam. Az egyszerű mondatokban levő szavak menntiségéből pedig az egy egyszerű mondatra jutó átlagot vettem számba. A szavak összesítése és a telítettségi mutatók kiszámítása során a következő rövidítéseket alkalmaztam: T_{sz} = az összes tartalmas szó száma, T_{sz0} = az

összetett mondatokban levő tartalmas szavak száma T_{sze} = az egyszerű mondatokban levő tartalmas szavak száma, T_m = az egy mondategészre eső telítettségi átlag, T_{me} = az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség és $T_{1/1}$ = az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettség. Itt jegyzem meg, hogy a mondategész és a mondategység fogalmát mindenütt abban az értelemben használom, ahogy azt Deme László A beszéd és a nyelv című könyvében megfogalmazta (Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 89).

3. Miután az adatközlőnkénti szószámlálást és a telítettségi mutatók kiszámítását elvégeztem, a következő számértékeket kaptam:

	T_{sz}	$T_{szö}$	T_{sze}	T_m	T_{me}	$T_{1/1}$
A	936	804	132	8,91	3,75	4,55
B	288	253	35	7,78	3,31	3,88
C	295	260	35	8,67	3,51	3,88
D	762	628	134	6,86	3,05	3,62
E	921	853	68	13,95	4,28	4,53
F	513	466	47	10,91	3,11	4,70
G	295	245	50	10,17	4,15	4,16
H	1016	887	129	8,91	3,76	4,60
I	398	372	26	13,26	4,32	3,71
J	417	367	50	8,34	3,62	4,54
K	901	820	81	9,01	3,41	3,37
L	249	240	9	13,10	3,66	3,00

A fenti adatok összegzésével az egész szövegkorpuszra vonatkozólag a következő értékeket kapjuk: a tartalmas szavak száma (T_{sz}) összesen 6991, ebből az összetett mondatokban ($T_{szö}$) 6195 fordul elő, az egyszerű mondatokban (T_{sze}) pedig 796 szó található. Az egy mondategészre eső telítettségi mutatót (T_m) úgy tudjuk kiszámítani, hogy az egész szövegcsoport tartalmas szavainak számát elosztjuk az ezeket magukban foglaló összes mondategésszel: $T_m = \frac{6991}{742} = 9,42$ szó/m. Hasonlóképpen kapjuk meg az egy mondategységre jutó telítettségi átlagot is: $\frac{6991}{1930} = 3,62$ szó/me. Az egy egyszerű mondatra eső telítettségi mutató értékét úgy számíthatjuk ki, ha a szövegcsoport összes egyszerű mondatának szómennyiségét (T_{sze}) elosztjuk az egyszerű mondatok számával: $T_{1/1} = \frac{796}{194} = 4,10$ szó/m.

4. A nemek szerinti összesítésben a tartalmas szavak mennyiségére és a telítettségi mutatók számértékére a következő eredmények adódnak:

A nőknél	A férfiaknál
$T_{sz} = 3715$ szó	$T_{sz} = 3276$ szó
$T_{szö} = 3264$ szó	$T_{szö} = 2931$ szó
$T_{sze} = 451$ szó	$T_{sze} = 345$ szó
$T_m = 9,28$ szó/m	$T_m = 9,57$ szó/m
$T_{me} = 3,54$ szó/me	$T_{me} = 3,72$ szó/me
$T_{1/1} = 4,13$ szó/m	$T_{1/1} = 4,06$ szó/m

Mivel az egy-egy szövegegységen belüli szómennyiség eléggé esetleges, ezért abból semmiféle következtetés levonására nincs lehetőség, hogy a nőktől választott szövegekben 3715, a férfiaktól vett szövegekben pedig 3276 a tartalmas szavak száma. Az azonban föltétlenül megfelelő összehasonlítási alapul szolgál, hogy mekkora az egy mondategészre, az egy mondategységre és az egy egyszerű mondatra eső átlagos szómennyiség. Ha ezeket a telítettségi mutatókat (T_m , T_{me} és $T_{1/1}$ -értékeket) vesszük figyelembe, akkor azt láthatjuk, hogy a mondattejedelem tekintetében a nők és a férfiak mondatalkotása között nagyon csekély, lényegében elhanyagolható különbségek vannak. A nemek szerinti eltérésekről egyébként ugyanezt állapíthattam meg ugyanezen szövegegységek alapján a szerkesztettségi vizsgálat szempontjából is (vö. Nyr. 104:488–9).

5. A tartalmas szavak mennyiségére és a telítettségi mutatókra nemzedékenként az alábbi értékeket kaptam:

Az időseknél	A középkorúaknál	A fiataloknál
$T_{sz} = 2535$ szó	$T_{sz} = 1872$ szó	$T_{sz} = 2584$ szó
$T_{szö} = 2189$ szó	$T_{szö} = 1627$ szó	$T_{szö} = 2379$ szó
$T_{sze} = 346$ szó	$T_{sze} = 245$ szó	$T_{sze} = 205$ szó
$T_m = 8,89$ szó/m	$T_m = 8,32$ szó/m	$T_m = 11,14$ szó/m
$T_{me} = 3,74$ szó/m	$T_{me} = 3,46$ szó/me	$T_{me} = 3,63$ szó/me
$T_{1/1} = 4,43$ szó/m	$T_{1/1} = 3,82$ szó/m	$T_{1/1} = 3,94$ szó/m

A tartalmas szavak száma a nemzedékek szerinti összehasonlításától természetesen itt is eltekinthetünk. Hasznosabbnak ígérkezik a telítettségi mutatókkal kifejezett átlagos szómennyiségek összevetése. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek az idősebb nemzedéknél a legnagyobbak, közbülső helyen vannak a fiataloknál, a középkorúaktól vett szövegekben pedig a legkisebbek. A T_m -értékek tekintetében némileg más kép rajzolódik ki: a fiatalok szövegeiben a legnagyobb, az időseknél közbülső helyen van, és ugyancsak a középkorúaknál a legkisebb. A három telítettségi mutató közül különösen a T_{me} -értékek összevetése látszik célszerűnek, mert a mondategységek (tagmondatok) nagyobb számát figyelembe véve kétségtelenül ezek vannak legkevésbé kitéve az esetlegességnek. Ha a fiatalok szövegeire nyert T_{me} -értéket vesszük 100%-nak, akkor ehhez viszonyítva a középkorúaknál 95,31%, az idősebb nemzedéknél pedig 103,03% az egy mondategységre jutó telítettségi érték.

6. Ha megpróbáljuk összegezni a terjedelmi vizsgálat tanulságait, hasznosnak látszik az adatközlőnként kapott telítettségi mutatókra visszatérni. Ha ezeket a T_m -, T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékeket szövegegységenként (adatközlőnként) vetjük össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egy mondategészre kapott T_m -értékek között viszonylag nagy eltérések vannak [a legkisebb érték 6,86 szó/m, a legnagyobb pedig 13,95 szó/m, vagyis majdnem a kétszerese], az egy mondategységre és az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettségi értékek között viszont jóval kisebb különbségek figyelhetők meg. Ide kívánczik az a megjegyzésem, hogy a telítettségi mutatóknak az adatközlőnkénti értékei a nagykoványi nyelvjárásban — mind a munkafolyamat, gazdálkodás, mind az élményelmondás témakörében — ugyanilyen képet mutatnak.

Ugyancsak hasonló képet vázolhatunk föl akkor, ha az itteni szövegkorpusz egészére nyert telítettségi átlagértékeket a nagykoványi nyelvjárásra kapott eredményekkel

hasonlíttuk össze, ugyanis az itteni vizsgálatban $T_m = 9,42$ szó/m, $T_{me} = 3,62$ szó/me, $T_{1/1} = 4,10$ szó/m, a nagykoványi nyelvjárásban pedig a munkafolyamat, gazdálkodás témakörében $T_m = 8,76$ szó/m, $T_{me} = 4,03$ szó/me, $T_{1/1} = 4,76$ szó/m, az élményelmondás témájában $T_m = 7,82$ szó/m, $T_{me} = 3,71$ szó/me és $T_{1/1} = 4,29$ szó/m. Ezek a számadatok önmagukért beszélnek. A hasonlóság még szembeütőbb lesz akkor, ha az itteni vizsgálati eredményeket — mint a későbbiekben látni fogjuk — az írott nyelvi szövegek megfelelő adataival vetjük össze.

7. A nemek szerinti vizsgálat — mint már láthattuk — azt mutatta, hogy a nők és a férfiak mondatalkotása között a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyisége szempontjából lényegbevágó különbségekről egyáltalán nem beszélhetünk. Mindez tehát megerősíti korábbi tapasztalataimat, hiszen a nagykoványi nyelvjárásban — mindkét témakörben — lényegében ugyanilyen megállapításra jutottam. Ami eltérés a két vizsgálati anyagban mégiscsak megfigyelhető, az az, hogy a telítettségi mutatók értékei a nagykoványi nyelvjárásban a nők szövegeiben valamelyest magasabbak, az itteni vizsgálatban viszont ez csak a $T_{1/1}$ -értékre nézve igaz, a T_m - és T_{me} -érték ugyanis valamivel nagyobb a férfiaknál, mint a nőktől választott szövegegységekben. Ezekből a nagyon csekély különbségek közül azonban — úgy érzem — hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni a nők és férfiak eltérő mondatépítési sajátosságaira.

8. A nemek szerinti vizsgálat eredményétől elütő kép tárul elénk, ha az itteni, nemzedékek szerint végzett kutatásaim számértékeit a nagykoványi nyelvjárás anyagon lefolytatott vizsgálódás adataival hasonlítom össze. A nagykoványi nyelvjárásban ugyanis — mindkét szövegcsoportban — mind a három telítettségi mutatónak az értéke az idősektől vett szövegekben a legkisebb, a középkorúaknál közbülső helyen van, a fiatalok szövegegységeiben pedig a legnagyobb. Bizonyos tendenciaszerűség látszik tehát abban, hogy a mondatterjedelem, a mondatokra eső átlagos szómennyiség nemzedékről nemzedékre növekszik valamelyest, még ha nem is nagyok az egyes nemzedékek közötti eltérések. Az itteni vizsgálódásban kapott telítettségi mutatók (legalábbis a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek) viszont azt jelzik, hogy az átlagos szómennyiség az időseknél a legnagyobb, a fiatalok szövegeiben valamivel kisebb, a középkorúaknál a legkisebb. A telítettségi értékek közötti különbségek — a nagykoványi nyelvjárásban kapott számadatokhoz hasonlóan — itt is kicsik. Amíg azonban a nagykoványi anyagban a fiatalok szövegeire jellemző, valamelyest nagyobb átlagos szómennyiséget némileg — a köznyelvi hatásra terjedő — ún. terpeszkedő kifejezések gyakoribb használatával és egy-két esetben az igeneves szerkezetek előfordulásával lehetett megindokolni, addig az itteni vizsgálatban az idősebb nemzedék szövegeiben jelentkező — valamivel nagyobb — átlagos telítettségi értékeket sem a terpeszkedő kifejezések, sem az igeneves szerkezetek gyakoriságával nem tudjuk megmagyarázni, ugyanis ilyenek a vizsgált szövegekben nem fordulnak elő.

9. Bár az írott nyelvi szövegek természetesen egész más jellegűek, mint a beszélt nyelvi (nyelvjárás) szövegek, azért — tekintettel az írott és a beszélt nyelv közötti összefüggésre, kölcsönhatásra — talán mégsem fölösleges és tanulság nélkül való, ha a terjedelmi vizsgálat eredményeit a Deme László vizsgálta írott nyelvi anyaggal is összehasonlíttuk. Deme László kutatásai szerint pl. az A. I. 1. jelzetű, a közlő próza körébe tartozó szövegegységben az egy mondategységre eső átlagos szómennyiség 15,67 szó/m, az egy mondategységre jutó terjedelmi átlag 8,32 szó/me, egy egyszerű mondatra pedig átlagosan 12,36 szó esik (vö. Mszerk. 273, 276—7); vagyis az A. I. 1. jelzetű szövegcsoport T_m - és T_{me} -értékei kb. kétszeresei az általam vizsgált szövegkorpuszban kapott telítettségi mutatóknak, sőt az egy egyszerű mondatra jutó átlagos szómennyiség kb. háromszor akkora, mint az általam elemzett korpusz $T_{1/1}$ -értéke. Ez a különbség bizony elég nagy,

különösen elgondolkodtató a mondategységek (tagmondatok) és az egyszerű mondatok zsúfoltsága, túlságosan bonyolult megfogalmazása, amely nem kis mértékben veszélyezteti a gondolatközlést, a gondolatok egyértelmű, világos megértését, hiszen — mint Deme László írja: Mszerk. 322 — „nem mondategészekben „beszélünk” és „értünk”, hanem azokon belül tömbökben és azokon belül mondategységekben”.

A mondatterjedelem vizsgálata az összes szó alapján

1. Dolgozatomban nemcsak a tartalmas szavakat számláltam meg és összesítettem őket, hanem — amint már a bevezető módszertani részben említettem — a szövegekben előforduló minden egyes szó megszámlálását is elvégeztem. A tartalmas szavak számlálási módjának szempontjaitól eltérően nemcsak a névelőket és a valódi kötőszókat (pl. *és, de, mert, hogy* stb.) számláltam meg, hanem a töltelékszókat (pl. *hát, ugye* stb.), a nyomósító funkciót nem hordozó szóismétléseket, a szótévesztéseket és töredékmondatokat is számításba vettem, és ezeket összesítve hozzáadtam a tartalmas szavak számához, így kaptam meg az egyes szövegegységek összes szavának a mennyiségét.

2. A számlálások és számítások elvégzésével az összes szó száma és a telítettség mutatók értékei adatközlőnként a következőképpen alakulnak:

	\ddot{O}_{sz}	$\ddot{O}_{sz\delta}$	\ddot{O}_{sze}	\ddot{O}_m	\ddot{O}_{me}	$\ddot{O}_{1/1}$
A	1150	989	161	10,95	4,61	5,54
B	361	320	41	9,75	4,15	4,55
C	365	324	41	10,73	4,34	4,55
D	903	742	161	8,13	3,61	4,35
E	1120	1036	84	16,96	5,21	5,60
F	612	553	59	13,02	3,71	5,90
G	405	344	61	13,96	5,70	5,08
H	1257	1105	152	11,02	4,65	5,42
I	517	485	32	17,23	5,62	4,57
J	525	464	61	10,50	4,56	5,54
K	1159	1061	98	11,59	4,39	4,08
L	330	321	9	17,36	4,85	3,00

A fenti összesítésben a következő rövidítéseket alkalmaztam: \ddot{O}_{sz} = az összes szó száma, $\ddot{O}_{sz\delta}$ = az összetett mondatokban levő szavak száma, \ddot{O}_{sze} = az egyszerű mondatokban levő szavak száma, \ddot{O}_m = az egy mondategészre eső telítettség átlag, \ddot{O}_{me} = az egy mondategészre jutó átlagos szómennyiség és $\ddot{O}_{1/1}$ = az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettség.

Ha elvégezzük a 27 lapnyi korpuszban levő szavak összegzését, akkor a következő számértékeket kapjuk: egész szövegcsoporthban 8704 szó fordul elő, ebből 7744 szó az összetett mondatokban található, 960 pedig az egyszerű mondatokban; az egy mondat-egészre eső telítettség mutató [\ddot{O}_m] értéke 11,73 szó/m, az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség [\ddot{O}_{me} -érték] 4,51 szó/me, az egy egyszerű mondatra eső telítettség mutató [$\ddot{O}_{1/1}$] értéke pedig 4,94 szó/m. A fenti telítettség mutatók értékeit a következő számítások elvégzésével kaptam meg: $\ddot{O}_{me} = 8704 : 742 = 11,73$ szó/m, vagyis a korpuszban levő összes szó számát (8704) elosztottam az összes mondategész mennyiségével, így kaptam meg az egy mondategészre eső átlagos telítettséget; $\ddot{O}_{me} = 8704 : 1930 = 4,51$ szó/me, azaz az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség az összes szó számának és az összes mondategésznek a hányadosából adódott; $\ddot{O}_{1/1} = 960 : 194 = 4,94$ szó/m,

vagyis az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettséget úgy számítottam ki, hogy az egész korpusz egyszerű mondataiban található szavak mennyiségét (960) elosztottam az összes egyszerű mondat számával (194).

Ezeknek a mutatóknak a számértékei — a várakozásnak megfelelően — átlagosan egy-két szóval nagyobbak, mint a tartalmas szavak számával mért és az azokból nyert telítettségi átlagok (a T_m -érték kb. két szóval, a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek nem egészen egy szóval nagyobbak átlagosan).

3. A nemek szerinti összesítésben — minden szó figyelembevételével — a következő számértékeket kapjuk:

A nőknél	A férfiaknál
$\bar{O}_{sz} = 4511$ szó	$\bar{O}_{sz} = 4193$ szó
$\bar{O}_{szö} = 3964$ szó	$\bar{O}_{szö} = 3780$ szó
$\bar{O}_{sze} = 547$ szó	$\bar{O}_{sze} = 413$ szó
$\bar{O}_m = 11,27$ szó/m	$\bar{O}_m = 12,26$ szó/m
$\bar{O}_{me} = 4,29$ szó/m	$\bar{O}_{me} = 4,76$ szó/m
$\bar{O}_{1/1} = 5,02$ szó/m	$\bar{O}_{1/1} = 4,86$ szó/m

A fenti telítettségi mutatók (\bar{O}_m , \bar{O}_{me} és $\bar{O}_{1/1}$) értékei arról vallanak, hogy az összes szó figyelembevételével vizsgált mondatterjedelem tekintetében sincs lényeges különbség a nők és a férfiak mondatalkotása között. A tartalmas szavak számával mért mondatterjedelmi vizsgálat eredményéhez hasonlóan az egy mondategységre és az egy mondategységre kapott telítettségi átlag itt is a férfiak szövegeiben nagyobb valamelyest, az egy egyszerű mondatra eső átlagos szómennyiség viszont a nők szövegegyiségeiben nagyobb valamivel, mint a férfiakéban.

Külön is megszámláltam és nemek szerint összesítettem a különféle töltelékelemeket. A nők szövegeiben összesen 82, a férfiaktól választott szövegegységekben pedig 151 töltelékelem fordul elő. Ezek alapján kiszámítottam az egy mondategységre jutó töltelékelemek átlagát is, amely a nők szövegeire nézve 0,07 szó/me, a férfiakéban pedig 0,17 szó/me, vagyis a töltelékelemek gyakorisága a férfiak beszédében kb. kétszer akkora, mint a nőktől vett szövegegységekben. Ez az eltérés — ha nem is túlságosan nagy — mindenképpen figyelemre méltó.

4. Az összes szó megszámlálásával a nemzedékek szerinti összesítésben a következő számértékeket kaptam:

Az időseknel	A középkorúaknál	A fiataloknál
$\bar{O}_{sz} = 3173$ szó	$\bar{O}_{sz} = 2310$ szó	$\bar{O}_{sz} = 3221$ szó
$\bar{O}_{szö} = 2758$ szó	$\bar{O}_{szö} = 2015$ szó	$\bar{O}_{szö} = 2971$ szó
$\bar{O}_{sze} = 415$ szó	$\bar{O}_{sze} = 295$ szó	$\bar{O}_{sze} = 250$ szó
$\bar{O}_m = 11,13$ szó/m	$\bar{O}_m = 10,26$ szó/m	$\bar{O}_m = 13,88$ szó/m
$\bar{O}_{me} = 4,68$ szó/me	$\bar{O}_{me} = 4,27$ szó/me	$\bar{O}_{me} = 4,52$ szó/me
$\bar{O}_{1/1} = 5,32$ szó/m	$\bar{O}_{1/1} = 4,61$ szó/m	$\bar{O}_{1/1} = 4,81$ szó/m

Ha a fenti értékeket összehasonlítjuk a tartalmas szavak számlálásával nyert számadatokkal, akkor az egyes nemzedékek közötti eltérések tekintetében ugyanolyan kép rajzolódik ki: az egy mondategészre jutó átlagos szómennyiség itt is a fiataloknál a legnagyobb, közbülső helyen van az idősebb nemzedéknél, a középkorúaknál pedig a legkisebb; az \bar{O}_m - és $\bar{O}_{1/1}$ -értékek viszont itt is az idősek szövegeiben a legnagyobbak, közbülső helyen vannak a fiataloknál, a középkorúaknál a legkisebbek.

Hasznosnak látszik kissé a fenti számértékek mögé néznünk! Ha a határozott névelők és a valódi kötőszók számát nemzedékenként összesítjük, akkor azt látjuk, hogy ezeknek együttes gyakorisága az időseknel a legnagyobb (549), a fiataloknál közbülső helyen van (519), a középkorúaknál pedig a legkisebb (összesen 357 a valódi kötőszók és a határozott névelők száma). Ugyanakkor azonban a különböző töltelékelemek (szóismetések, szótévesztések, tölteléksszók stb.) előfordulási száma a fiatalok szövegeiben a legnagyobb (102), a középkorúakéban közbülső helyen van (68), az idősek nyelvhasználatában pedig a legkisebb (63). Ezek a különbségek persze viszonylag nem csekélyek, mégis merész dolog lenne csak belőlük valamiféle következtetést levonni.

Az ultrarövid mondatok gyakoriságának vizsgálata

1. Ultrarövid mondatnak — Deme László módszertani eljárását (vö. Mszerk. 323) figyelembe véve — az egy-, két- és háromszavas mondatokat tekintem, mégpedig ugyanolyan szószámlálási szempontok szerint, amelyek alapján a tartalmas szavakat számláltam és összesítettem. Ezt a módszert amiatt is követendőnek találtam, mert az ultrarövid mondatok gyakoriságának vizsgálatát ugyanilyen szószámlálási eljárás szerint végeztem el a nagykoványi nyelvjárásban, s ennek következtében módon lesz a továbbiakban a két vizsgálati anyag összehasonlítására.

2. Az ultrarövid mondatok előfordulására adatközlőnként a következő számadatokat kaptam:

	A	B	O	D	E	F	G	H	I	J	K	L
ur. 1/1	7	7	5	27	3	3	6	5	3	4	16	2
ur. me.	106	43	46	100	50	102	24	106	20	40	107	33
ur. m.	13	7	7	30	6	9	0	10	0	10	16	0

A fentiekben szereplő ur. 1/1 az egyszerű mondatok között található ultrarövid mondatokat jelzi, az ur. me. pedig azokra az ultrarövid mondategységekre vonatkozik, amelyek összetett mondatokban fordulnak elő. Az ur. m. rövidítés csak azokat az összetett mondatokat jelenti, amelyeknek minden egyes mondategysége ultrarövid. Egyébként az összesítésben ultrarövid mondategésznek számítottam az ultrarövid egyszerű mondatokat és az összetettek közül azokat, amelyek csupa ultrarövid mondategységből állanak (vö. Mszerk. 328–9).

A fenti táblázatból kiszámíthatjuk a szövegtörzs összes ultrarövid mondatának a számát és gyakorisági arányát. Az egyszerű mondatok száma az egész szövegcsoporthoz 194, ebből 88 az ultrarövid mondat, vagyis a korpusz összes egyszerű mondatának 45,36%-a. Ez nagyon magas részesedési arány. Egy-két adatközlő szövegében (főképpen a D és a K jelzetűben) a többi szövegéhez viszonyítva feltűnően nagy az ultrarövid egyszerű mondatok gyakorisága.

Hasonlóképpen számíthatjuk ki az ultrarövid mondategységek részesedési arányát is az összes mondategységhez viszonyítva. A szövegtörzs mondategységeinek száma 1930, ebből — természetesen az ur. 1/1 csoportot is idevéve — az ultrarövidek mennyisége 865, vagyis az összes mondategységnek 44,81%-a. Ez eléggé magas részesedési érték, hiszen az összes mondategységnek majdnem a fele ultrarövid. Ha az egyszerű mondatokat nem vesszük figyelembe, akkor az összetett mondatok 1736 mondategysége közül 777 az ultrarövid, vagyis az összes mondategységnek megközelítőleg a fele, pontosan 44,75%-a. A két részesedési érték között tehát alig van eltérés, s ez azzal magyarázható — amint már az előzőekben láthattuk —, hogy az ultrarövid egyszerű mondatok előfordulási aránya is nagyon magas, hiszen kb. minden második egyszerű mondat ultrarövid.

Még egy számítást érdemes elvégeznünk, mégpedig az ultrarövid mondategységek részesedési arányát az összes mondategységhez viszonyítva. Az egész szövegtörzsben 742 mondategység található, ebből 196 az ultrarövid száma [ur. 1/1 : 88 és ur. m. : 108], vagyis az összes mondategység 26,41%-a. Ez más szóval azt jelenti, hogy kb. minden negyedik mondategység ultrarövid.

Ha ezeket a részesedési értékeket összevetjük a nagykovácsi nyelvújításban ugyanilyen szempontok szerint végzett kutatásaim eredményeivel, akkor azt láthatjuk, hogy az ultrarövid egyszerű mondatok gyakorisága az itteni vizsgálódás anyagában (kb. másfélszer) nagyobb, mint a nagykovácsi szöveganyagban, az ultrarövid mondategységek és az ultrarövid mondategységek előfordulási aránya azonban nem mutat lényeges eltérést a két vizsgálati anyagban.

3. A nemek szerinti összesítésben az ultrarövid mondatok gyakoriságára az alábbi értékeket kapjuk:

A nőknél		A férfiaknál	
Az 1/1 csoport száma	109	Az 1/1 csoport száma	85
Ebből ur. 1/1	52	Ebből ur. 1/1	36
A részesedési arány	47,70%	A részesedési arány	42,34%
A mondategységek száma	1050	A mondategységek száma	880
Ebből ur. me.	499	Ebből ur. me.	366
A részesedési arány	47,52%	A részesedési arány	41,59%
A mondategységek száma	400	A mondategységek száma	342
Ebből ur. m.	124	Ebből ur. m.	72
A részesedési arány	31,00%	A részesedési arány	21,05%

A fenti számadatok azt mutatják, hogy az ultrarövid mondatok mind a nők, mind a férfiak beszédében nagyon gyakoriak. A százalékos részesedési értékekből az is jól kiíválglik, hogy az ultrarövid mondatok gyakorisága mindegyik csoportban a nőktől vett szövegekben nagyobb, mint a férfiak szövegeiben, különösen az ultrarövid mondategységek megterheltségében van eltérés, hiszen a férfiak beszédében kb. minden ötödik, a nők szövegeiben pedig majdnem minden harmadik mondategység ultrarövid. Úgy látszik tehát, hogy a nők szövegeire jellemző valamelyest nagyobb fokú szerkesztettség a mondattejedelem szempontjából némileg egyszerűbb formában valósul meg a gondolatközlés folyamatában. Egyébként a tényleges telítettségi mutatók értékei is — az egyszerű monda-

tokra kapott $T_{1/1}$ -érték kivételével — a nők szövegegységeiben valamivel alacsonyabbak, mint a férfiaktól választott szövegekben.

4. Az ultrarövid mondatok nemzedékek szerinti összesítésével a következő értékeket nyerjük:

	Id.	Kö.	Fi
Az 1/1 csoport száma	78	64	52
Ebből ur. 1/1	25	39	24
A részesedési arány	32,05%	60,93%	46,15%
A mondategységek száma	677	541	712
Ebből ur. me.	304	245	316
A részesedési arány	44,91%	45,28%	44,38%
A mondategységek száma	285	225	232
Ebből ur. m.	55	86	55
A részesedési arány	19,29%	38,22%	23,70%

A fenti részesedési értékek azt mutatják, hogy az ultrarövid mondatok gyakorisága mindegyik mondatfajtában a középkorúak beszédében a legnagyobb, az ultrarövid mondategységek és egyszerű mondatok vonatkozásában közbülső helyen van a fiataloknál, és a legkisebb az idősektől választott szövegekben, csupán a mondategységek tekintetében van közbülső helyen az időseknél az ultrarövid megterheltsége, a fiataloktól vett szövegegységekben pedig a legkisebb. Más oldalról tehát lényegében ugyanazt az eltérést tapasztaljuk, amit már láthattunk a telítettségi mutatók értékeinek a nemzedékek szerinti összehasonlításakor. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt, hogy az egyes nemzedékek között az ultrarövid részesedési arányaiban tulajdonképpen rendkívül csekély, gyakorlatilag szinte el is hanyagolható különbségek találhatók, ha csupán a mondategységeket vesszük figyelembe, amelyek nagyobb mennyiségükönél fogva a legkevésbé vannak kitéve a szórásnak.

Tanulságok

1. Igaz ugyan, hogy a szómenyiség vizsgálata során kapott számszerű adatok elemzését, összevetését az adatközlőnkénti, a nemenkénti és a nemzedékenkénti összegzéskor egyaránt elvégeztem, mégis fontosnak, hasznosnak látszik a mondatterjedelmi vizsgálódás tanulságait összefoglalni. Mindezt kicsit abban a reményben is teszem, hogy ezek a megállapítások valószínűleg mindenfajta beszélt nyelvi változatra (a regionális köznyelvekre és némileg a köznyelvbe) is érvényesek. Szeretném azonban hangsúlyozni: ahhoz, hogy a mondatterjedelem tekintetében igazán megbízható ismereteink legyenek a magyar nyelvjárásokról, minél több nyelvjárástípusban és jóval nagyobb mennyiségű szöveganyagon kellene kutatásokat végeznünk. Talán egyszer még erre is sor kerülhet.

2. A nemek szerinti összevetés azt mutatta, hogy mind a tartalmas szavak számával mért, mind az összes szó figyelembevételével kiszámított átlagos szómenyiség szem-

pontjából inkább nagyfokú hasonlóságról beszélhetünk, semmint lényegbevágó különbségekről. A leglényegesebb eltérés a nők és a férfiak beszédében abban nyilvánul meg, hogy a férfiaktól vett szövegekben — mint már láthattuk — jóval nagyobb (az egy mondategységre jutó átlagos előfordulási arányt tekintve valamivel több, mint a kétszerese) a töltelékelemek gyakorisága. Érdekes, hogy a nagykovácsi nyelvjárásban is főképpen a töltelékelemek számában tapasztaltam nagyobb mértékű különbséget, mégpedig ugyanúgy a férfiak szövegeiben volt kb. kétszer akkora a töltelékelemek gyakorisága, mint a nők beszédében. A nagykovácsi anyaghoz hasonlóan itt is a *hát* töltelékésző előfordulása szembetűnően nagy, olyannyira, hogy ez némelyik adatközlő (különösen a *K*, *G* és *E* jelzetű szöveg egységeiben) szavazási elemének tekinthető.

Az ultrarövid mondatoknak a nők szövegeiben való valamelyest nagyobb gyakorisága és a mondat egységeknek a nők beszédére kapott, a férfiakéhoz képest kisebb mértékű átlagos szómennyisége arra mutat, hogy a nők szövegeire jellemző némileg nagyobb fokú szerkesztettség valamivel egyszerűbb formában, kevésbé telített mondatokban valósul meg a mondatalkotás folyamatában. Mindez egyébként összhangban van Deme Lászlónak azon kutatási eredményeivel, amely szerint a mondathosszúság növekedésével a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyisége csökkenő tendenciát mutat (Mszerk. 277—8).

3. A mondattejedelem nemzedékek szerinti vizsgálatának a legszembetűnőbb vonása az volt, hogy itt nincs meg az a fajta tendenciaszerűség, amit a nagykovácsi nyelvjárásban tapasztaltam; az tudniillik, hogy az átlagos szómennyiség nemzedékről nemzedékre növekszik valamelyest: a legkisebb az időseknél és a legnagyobb a fiatalok szövegeiben. Az itteni vizsgálatból az derült ki, hogy mind a tartalmas szavak számával mért átlagos szószám, mind pedig az összes szó megszámlálásával kapott átlagos telítettség — ha nem is sokkal — az időseknél a legnagyobb, a fiatalok szövegeiben közbülső helyen van, és a középkorúaknál a legkisebb.

A korábbiakban arról is szó esett már, hogy — a telítettségi mutatók értékeivel összhangban — a valódi kötőszók és a határozott névelők együttes megterheltsége az idősebb nemzedék szövegeiben a legnagyobb, a középkorúaknál pedig a legkisebb, ugyanakkor a töltelékelemek száma az időseknél a legkisebb, közbülső helyen van a középkorúak szövegeiben, és a fiatalok szöveg egységeiben a legnagyobb. Más szóval ez azt jelenti, hogy az egyszerűbb megoldású, kötőszó nélküli kapcsolásmód a középkorúaknál a leggyakoribb, a beszédet fölöslegesen terhelő, a gondolatközlést nehézkessé tevő töltelékelemek száma pedig — a nagykovácsi nyelvjárásban kapott eredményektől szintén elütően — az időseknél a legkisebb.

Fölvetődik a kérdés: vajon mi az oka annak, hogy — amint az legalábbis tendenciaszerűen várható lenne — nem a fiatalok szövegeiben a legnagyobb az átlagos szómennyiség és az idősekében a legkisebb? Úgy vélem, hogy ennek magyarázata két tényezőben rejlik. Egyrészt mindez azzal indokolható, hogy — amint Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegeken végzett mondattejedelmi kutatásai igazolták — „A mondathosszúság növekedésével . . . a bennük foglalt tagmondatok mechanikus telítettségi átlaga fokozatosan csökken” (Mszerk. 277). Márpedig — amint ezt ugyanezen az anyagon végzett korábbi mondatgyakorisági vizsgálódásaim mutatták, vö. Nyr. 104:490 — a többszörösen összetett mondatok megterheltsége a fiatalok szövegeiben a legnagyobb, a középkorúakéban és az idősebb nemzedék szövegeiben pedig jóval kisebb.

A másik tényező, amivel a fentiekben elmondottakat indokolni próbálom, a köznyelv hatásának kérdése. A nagykovácsi nyelvjárás anyagában a fiatalok szövegeiben jelentkező, némileg nagyobb átlagos szómennyiséget azzal tudtam magyarázni, hogy a köznyelv hatására terjedő ún. terpeszkedő kifejezések és valószínűleg az írott nyelv, az olvasottság hatását mutató egy-két igenes szerkezet inkább a fiatalok beszédét jellemzik,

az idők közül legfőljebb azokét, akik olvasottabbak, iskolázottabbak. Az itteni vizsgálódás során sem ún. terpeszkedő kifejezést, sem igeneves szerkezetet egyetlen egyet sem találtam. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy ezekben a szövegekben ilyen szempontból nincs nyoma a köznyelvi hatásnak, egy részükben pedig nem is igen lehet, hiszen vagy nagyon régen (néhány esetben három-négy évtizeddel ezelőtt) gyűjtötték őket, vagy valamelyik szomszédos országban, ahol ennek a hatásnak nincsenek meg (vagy nem voltak meg) a feltételei. Éppen ezért az adatközlőnként kapott átlagos telítettség értékek elsősorban az egyes adatközlők gondolkodásformáival, kifejezőképességével, iskolázottságával, pillanatnyi kedélyállapotával stb. magyarázhatók, a köznyelv hatásával legkevésbé.

4. Ha megpróbáljuk röviden összegezni a mostani mondatterjedelmi vizsgálatunk tanulságát, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a nagykovácsi nyelvjáráshoz hasonlóan — amint ezt a Deme László vizsgálta írott nyelvi szövegekkel való összehasonlítás is mutatta — a népnyelv egyszerűsége nem is annyira az egyszerű mondatok és kevés számú tagmondatból álló összetettek gyakoribb előfordulásában nyilvánul meg, hanem — úgy látszik — sokkal inkább a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyiségének meglehetősen alacsony voltában mutatkozik meg. Az itteni vizsgálatból az is kiviláglott, hogy a szerkesztettségi mutatók eredményétől eltérően itt mind a tartalmas szavak számával mért, mind pedig az összes szó figyelembevételével kiszámított átlagos szómennyiségek (legalábbis a T_m -, \bar{O}_{me} , $T_{1/1}$ - és $\bar{O}_{1/1}$ -értékek) valamivel alacsonyabbak voltak, mint a nagykovácsi nyelvjárásban. Valószínűnek látszik, hogy egyéb beszélt nyelvi rétegekben (a különböző regionális köznyelvekben és némiképpen a köznyelvben is, legfőljebb magasabb átlagértékekkel) hasonló eredményekre jutnánk. Addig azonban, amíg ilyenféle kutatás nem történik meg, mindez természetesen pusztán föltételezés marad.

Szabó József

„Fejszékét beitták . . .”

Egyes kifejezések, melyek régi szövegekből élénk kerülnek, gyakran idegennek hatnak és nehezen érthetők. S ez nem mindig azért van, mert a nyelv időközben nagyot változott és kifejezésünk is más értelmet nyerhetett, hanem többnyire azért, mert a kifejezés háttere, az a közeg, amelyből kinőtt, éltre kelt, átalakult, részben vagy egészében eltűnt. A környezet, a háttér nélkül pedig a kifejezés elveszíti azt a szilárd alapot, amelyre a helyes értelmezés támaszkodhatott volna. A kifejezés ily módon, még ha értjük is a szavakat, üressé, értelmetlenné válhat.

Különösen gyakran fordulhat ez elő olyan kifejezésekkel, melyek valamely régi szokással vagy joggyakorlattal kapcsolatosak, olyan hagyományos cselekményekkel, melyek hajdan a napi gyakorlat részét alkották, ma viszont már nyomát sem találjuk életünkben. A hajdani életet, viselkedést vagy éppen a földhasználati módokat szabályozó hagyományok, bármennyire fontosak lehettek is, ma már jobbára ismeretlenek. Érthető tehát, hogy a velük kapcsolatos szakkifejezések egy része is idegen vagy nehezen érthető.

Ilyen kifejezések közé kell számítanunk azt is, amely a XVII – XVIII. századi paraszti szövegekben nemegyszer felbukkant, és amely így hangzott: „fejszékét beitták”. Kérdés, miként is lehetett a fejszét beinni, és ha lehetett, mikor, milyen körülmények között került rá sor. Hogy kérdésünkre felelni tudjunk, először is szükséges, hogy néhány adattal megismerkedjünk.

1636-ban adta ki Nádasdy Pál a kapuvári udvarbírójának azt az utasítást, amelyben meghagyta, hogy az erdőőrző ezután „kit az erdőn megfog, akár marhástul-szekeres-tül, akár fejszéje legyen az, azokat ne a korcsmán igyák be . . .” (M. Erdészeti Okt. I. 417). Az utasítás, úgy látszik, bevett szokást, régi gyakorlatot akart megváltoztatni. A tárgyak közül, melyeket beittak, leggyakoribb a fejsze, de mellette más egyéb is előfordulhatott. Az 1699. dec. 11-én a Sopron megyei Csapodon tartott kihallgatáson az egyik tanú, az ebergőci Polgár Mihály elmondta, hogy „hallotta a’ Régiektül, hogy a’ Csapodi falu számára tilos volt [ti. a kérdéses erdő], a’ mint hogy egyszer — utalt egy konkrét esetre — maga Nádasdy Ferenc Uram Szolgáit benne kapván a’ Csapodiak Fejszékét, Lánczokat elvonták, s’ beitták 6. forintba . . .” (OL. Eszterházy cs.hg.lt. 550/90/K). Az 1699. okt. 28-án az ugyancsak Sopron megyei Alsó-Pulya és Ligvánd közti határperben is a tanúknak feltett kérdés azt tudakolta, hogy igaz-e, hogy az alsópulyaiak a ligvándiakat a vitatott határrészen „megh zálogolták, és marhájokat vagy más rend béli nálok talált portékájokat bé itták?” (Eszterházy cs. hg. lt. 546/89/C).

De a XVIII. században is sorozatban találhatunk adatokat, melyek azt bizonyítják, hogy a „beivás”, szokása változatlanul dívott, sőt a tárgyak köre még jobban bővült. 1727. nov. 27-én a Veszprém megyei Papkeszi és Kenese kátaírainak megállapításakor az egyik tanú, Baicsai Mihály is elmondta, hogy a vitás területen „találván egy Sánta Gergely nevű Kenyessai Embert favágáson, az fejszékét elvette és Papkeszin két Márijásig beíttá . . .” (Zichy cs. lt. 90/115 et A.) Némelykor az adatok a beivás körülményeire is

rávilágítanak, amint az 1751-ben a vitnyédi erdő határainak megújítása során is történt. A tanúk egyike a boggyoszlói 70 éves Horváth Pál beszámolt arról, hogy az erdőispán parancsára „az egyik béres-szekérről [amely ti. jogtalanul akart fát vinni] az hosszú lánczot el vitték és megh irtt Erdő Ispánnak bé vitték, ki azt mondotta nekik, hogy fáradságokért vigyék az korcsmára és igyák be, a'mint el vitték és bé itták” (Eszterházy cs.hg.lt. 101/13/Qu). Az 1754. máj. 29-én a Somogy megyei Lábodon tartott kihallgatáson is az egyik tanú a 42 éves Dunai György azt vallotta, hogy egykor a lábodi erdőben „Nagy Korpádi béreseket találván . . . megh fosztotta, három szűrt, három fejszét és egy ött lyuku furuglát vett el tőlök, az melyeket Lábadi korcsmán bé itták . . .” (Széchenyi cs.lt. IV/20/232/D).

Hasonló tapasztalatot szerezhettünk a Borsod megyei Onod határainak 1761. ápr. 6-án történt meghatározásakor is, melynek során a tanúk ismételten elmondták, hogy az erdőbe jogtalanul behatolóktól zálogot vettek, és azt a kocsmán beitták. Így a 90 éves Borsos János is azt vallotta, hogy a hidvégieket, ha elfoghatták, „megh is fosztották feiszéektől s bé itták a körömi korcsmán, némelleket két icze borég, némelliket többirt, némelliket pedig kevesebbért . . .” (OL. Inquisitio Jur. T. R. 17/3003). Egy másik tanúnak a Papi-i 73 éves Ns Bene Istvánnak vallomásából is értesülhetünk hogy „midőn az Hidvégieknek történt lopás szerént be csapása, az Onodi Alberket kerülő Emberek . . . megh fosztották némelleket lánczoktul, némelleket feiszéjektül és Szűröktül, mely bitang jószágot [számolt be a zálogok további sorsáról] Onodban bé vitték köz akaratbul, ha szépség szerint ki nem váltották, bé itták a' Korcsmán . . .” (Uo.)

De talán a legvilágosabban az ugyancsak Papi-i 75 éves Szabó György szavaiból érthetjük meg a korabeli határsértés, birtokháborítás megítélését, illetve a birtokháborítások büntetésének módját. Mint vallomásában elmondta, kb. 20 éve „a kerülők be hoztak az [ónodi] Város házához fejszébül, Lánczbul és Szűrökbül álló Praedat, azért hogy az Onodi Alberekre a' Parton allul be tsaptak fát vágni, mint valóságos Onodhoz tartozandó Onodi Albereken, mely Praedat azonnal be itták Korda János város Korcsmárossánál, mely praedat az után a korcsmárostul kölletett nekik ki váltani . . .” (Uo.)

A fentiekből mindenesetre kiderül, hogy a *fejszét beinni* korántsem valamely különös, magában álló kifejezés, hanem kifejezője annak a joggyakorlatnak, mely határsértés esetén érvényben volt, és amely szerint — ha a jogtalan birtokháborítót elfogták — tőle zálogot vettek, és a zálogot a zálog szedői azonnal kocsmába vitték, ott rábort ittak, azaz mint zálogot „beitták”.

Úgy tűnik, a birtokháborítás büntetésének egyik és talán hosszú ideig a legáltalánosabb formája ez volt: a közvetlen megzálogolás és a zálogra való ivás. Ezt különösen erdőkben gazdag vidéken gyakorolhatták, amikor az idegenek fejszével mentek fát vágni, esetleg láncsal, amivel a kivágott fát összekötötték. Ezért szerepelhetett a leggyakrabban a fejsze azon tárgyak között, melyeket „beitták”.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy még a XVIII. században is az olyan helyen, ahol nagy erdők álltak a falvak rendelkezésére, a fának nem sok értéke volt, és a fa vágásáért sem kellett különösen nagy kártérítést fizetni a jogtalanság elkövetőjének. Más esetben, például a rét, mező legeltetésekor vagy erdőben a makk feletetése esetén — tehát komolyabb kártételeknél — az idegen területre hajtott állatot fogták el és vetették zálogba, majd kiváltásakor tetemesebb összeget követeltek. Ennek oka pedig az volt, hogy az okozott kárt meg kellett téríteni, azonkívül a behajtó személy fáradságát, a „hajtópénzt” is meg kellett adni, sőt az esetleges tartást, az állatok takarmányozására fordított költséget is meg kellett fizetni. Így az összeg már komolyan megemelkedett. Az összeg nagyságát többnyire a földesurak tisztjei szabták meg, és a summát is ők hajtották be. Így természetesen az urasági haszon is nagyobb, biztosabb lehetett. Az uraságok különben igyekeztek a határsértési ügyeket saját embereikkel, tisztjeikkel intéztetni, ezért is utasíthatta már a

XVII. század elején Nádasdy gróf a kapuvári udvarbíró, hogy zálogoláskor az elvett tárgyakat ne igyák be, azaz ne közvetlenül ők intézzék a büntetést.

S hogy e szokásnak milyen erős hagyományai lehettek, különösen ott, ahol a faluközségek intézték a zálogolást és bírságolást, azt a szokásnak a XVIII. századi szívós továbbélése is mutatja. A „beivás” szokása egyúttal arra is ösztökélhette a bort szerető személyeket, hogy kevésbé legyenek elnézőek a szomszédos határsértőkkel szemben.

Egyébként a beivás szokásának széles körű gyakorlatára utalhat az is, hogy korántsem maradt meg a határsértések alkalmával szedett zálogok körében, hanem a XVIII. század második felében arra is van példa, hogy ily módon büntették egyes uradalmak pl. a robotból kimaradó jobbágyokat is: azaz úgy, hogy a jobbágytól zálogot vettek, és azt a fenti módon a hajdú, a zálogvevő beitta. Erre utal pl. a Vas megyei gérceiek 1765-ben írt panaszlevele, melyben arról panaszkodtak, hogy az uraság kíméletlenül behajtotta robotjukat, és ha valaki komoly ok miatt nem mehetett robotba a kitűzött időben, azt tekintetbe sem vették. Tóth János is, mint írták „hogy egy nap Robotra nem mehetett, a Haidu, és Erdő őrző a [jobbágy kocsijának] kerekét el vévén egy frt és harmincöt pénzben bé itták” (OL., Battyány cs.lt. 31/11/141). A jobbágyoknak aztán, hogy kocsiját használhassa, a kerekét a fenti összegért kellett a korcsmárostól visszaváltania. Ez az összeg számított a robot mulasztásáért büntetésnek.

S hogy az efféle „beivás” mennyi visszaélésre adhatott módot, arra példának említhetjük azt az esetet, melyet a Vas megyei Ikerváron 1755. jan. 27-én tartott kihallgatás tanúinak vallomásából ismerhetünk meg. Az egyik tanú, a csényei 35 éves Borsák János elmondta, hogy Szluha György gróf némely csényei lakosokat azért fogatott el, mert egy peres esetben azok a vele pereskedő Festetics generális részére tanúskodtak. Mint szavaiból értesülhetünk az ellene tanúvallomást tett személyeket a réten, gyűjtés közben fogták el, és az „ott levő Plébánus Uram kezéből ki rángatván [ki hihetőleg kezével megfogva próbálta őket védeni] Csonka György nevezetű jobágyát megkötözték másod magával, s köztvő az Korcsma házhoz vezetvén ruhájokat bé idták . . .” (OL Festetics cs. lt. 20 cs., Scrin. II/I).

Egy másik tanú, Csonka Mihály 32 éves csényei lakos, aki maga volt az egyik kárvallott, még pontosabban tudta előadni az esetet. Mint elmondta: „minek előtti bé vitette titulált Grof Szluha György Uram eő Nagyságha, az Csényei Korcsmára vitték, az ruhájokat rólok le Szagatván bé idták az nyargallóért és az után Saárvári Tömlőcziben tetette (ti. a gróf) . . .” (Uo.).

Az utóbbi vallomásból az is ismét világossá válhat, hogy a „beivás” tulajdonképpen a „hajtópenz” önkényes és gyors behajtását, valamint hasznosítását jelentette. E hajtópenz neve, amint a fenti tanú szavaiból is kiderül, időnként „nyargaló” (vö. MNy 1976: 341 – 2).

A „fejszét beinni” kifejezést tehát mint a hajdani joggyakorlat egyik szakkifejezését tekinthetjük, mellyel főleg a határsértésért, mégpedig elsősorban az erdő jogtalan használatáért szedett zálog közvetlen, helyi értékesítését: borra való becserélést jelölték. A bort aztán a zálogszedők áldomásképpen, a fatolvajok elfogásáért való jutalomként meg is itták. Mindenesetre a fenti kifejezés csak egyetlen részmozzanatra, a zálog azonnali „beivására” utal. Azonban a határsértés és a zálogolás – jogilag tekintve – ennél jóval összetettebb processzusból áll, amelyekhez ugyancsak kapcsolódhattak speciális kifejezések. Ezek feltárása viszont olyan feladat, mely még előttünk áll.

Takács Lajos

Sikota. A mai Baranya megyében élő hely- és családnévvel – amelyre magyarázatot, még népnyelvit sem ismerek – óhajtok foglalkozni. Az első – legismertebb – egy Szigetvártól D-re fekvő pusztá (ma erdészház) neve Várad határában. Mint a legtöbb

magyar hely(ség)névnél látjuk, kellő felderítés után ez sem társtalan a Kárpát-medence magyar nyelvterületén. Sőt látni fogjuk, hogy — úgy mutatkozik — ma Dél-Dunántúl egyik jellemző helyneve. Nevükkel kapcsolatban — amely a magyar hely- és családnév-anyagból is ismert — többen vetették fel az eredet és jelentés kérdését, ezért évek óta gyűjtött adataimra támaszkodva teszek kísérletet megfejtésére.

Sajnálatos módon régebbi történeti adatok csak e volt helység, *Sikota* nevére maradtak fenn. A *Sikota* családnév ezzel szemben nyelvterületünk különböző részéről korábban kimutatható. — A helységre az első ismert adatokat Csánki (2: 640, 661 — utóbbi a Bakonyai család alatt) szolgáltatja: 1479, 1480 és 1489-ben poss. *Sykotha*, majd 1498-ban poss. *Sykatha* néven említik mint Barcshoz tartozó somogyi községet. Helységünket 1534-ben Fülöp diák, a vármegye ravója írja össze Török Bálint tulajdonában, Barcsiszentmihály (ma Szentmihályfa, Kétújfalu része) vidékével együtt. Ekkor 4 portát és 5 pauperest számlálnak benne *Sykotha* néven. A török veszély miatt a ravók áttérnek a „vidékével együtt” összeírásra (1536 1543, 1542); 1557-ben már Isthwanyff Pál tulajdona, 1564-ben „cum pertinentiis thureis subiecta” (Gyulay István, Nowak János és „relictorum nobilium” birtoka). 1599-ben „Szent Mihály vidéke” (diversorum nobilium) nevében rejtőzködik, s mint a ravó mondja: „Eszen kiúól az tób falukatt megh nem rohattunk mertt ky tiz meljfföldön ky touab is uagion egjnihaný Tórók Varakon alol, es sem magunk oda nem mehettwnk sem paranchiolatinkra föll nem ióttek. Lengiell Farkas Thottý w Fólsege Somogj Varmegieý Rauoia.” (Tímár Gy.: 16. századi rovásadók összeírások a mai Baranya megye területéről. Kny. a Baranyai Helytörténetírás 1974–75. c. kötetből. Pécs, 1976. 21–94).

A „XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564)” című munkából (Horváth J. Gyula—Tímár György, BamL. 1972. évi évkönyvéből kny. 7–127. Pécs, 1973) helységünkre adat nem kerül elő.

A török adó-összeírások 1551-ben *Sikod*, 1554-ben *Sikó* és 1582-ben *Sikoda* néven ismerik (MNYTK. 103, 756. tétel). E nevek a magyar névnek arab írással történt — részben — tökéletlen visszaadása, amelyeket névfejtésünknel figyelmen kívül hagyhatunk. Ezek után — egyelőre a fel nem tárt források miatt — évszázadokra lappang a neve, míg Somogy vármegye Nagy Józseftől készített 1802. évi térképén (SmLt.) *Csikota*, 1851-ben és 1857-ben *Sikota* ~ *Csikota* (Fényes 1:220, 4:28; Csorba József, Somogy vm. ismertetése. Pest, 1857. 152, 192), 1864-ben *Sikota* (Hornyánsky, Geogr. Lex. Pest, 1864. 334) néven bukkan elénk. A helységnévtárak (1882, 1895, 1907) *Sikota*, 1926, 1933, (1941: Ø), 1944. évben *Sikotapuszta* néven tárolják. *Sikota* néven ismerem ma is, mint erdész-lakás nevét.

A hozzáférhető, felkutatható és — ha feltételeken is — idevonatkoztatható további földrajzi neveket alábbiakban ismertetem:

A) Helységnevek: *Csikota* (Szerém m.) 1337: p., t. *Chukuta* AnjOkm. 3:427, Csánki 2:242. (Heller — Nehring, Comit. Sirmiensis. München, 1973. 37. sem más adatot, sem azonosítást nem ad).

B) Helynevek: I. Dél-Dunántúl. 1. Csokonyavisonta 1852: *Csikota hegy*, 1865: *Csikota dűlő*, 1965–8: *Csikotai-dűlő* — dombos, szántó; 1965–8: *Csikotai-rét* — sík, rét Somogy FN 233/44, 45. — 2. Darány 1865: *Csirkota*, 1965–8: ua. — mocsár, tó, régen kenderáztató Uo. 245/160. 1967: *Csirkota tó* — mocsaras tó 25 000-es térk. Darány szelv. — A nevet benszüllött erdésztől szintén *Csirkota* néven ismertem meg, mint időszakos vízállást (a Barcsi borókás tájvédelmi körzet igen értékes része, ma szigorúan védett természetvédelmi terület *Csikota* néven). Figyelmeztetésemre, rákérdezésemre elbizonytalanodott, hogy *Csirkota* vagy *Csikota*, de azzal érvelt, hogy „így volt a térképen”. — Tipikus példája a több mint százéves, hibás feljegyzésű kataszteri térképnév élőnyelvívé válásának. — 1965–8: *Csirkota erdeje* — sík, erdő; 1965–8: *Kis-csirkota* — mélyenfekvő, erdő

Somogy FN 245/155, 156. — 3. Nagybajom 1852: *Csikota* Uo. 145/146, 1857: ua. Csorba, Somogy vm. ismertetése. Pest, 1857. 152, 1864: *Csikata* ~ *Csikota* Hornyánsky, Geogr. Lex. 73, 1864–1865: *Csikota pusztá* Somogy FN 145/146, 1882, 1895: *Csikota*, 1907: *Csikota p. (usztá)*, 1926, 1933, 1944: *Csikotapusztá* Hnt., 1965–68: *Csikota*, *Csikotába* — lakott hely Somogy FN 145/146, 1978: *Csikotapusztá* MoFnt. 2., ktr. 132, N12; 1864: *Csikotai domb* Somogy FN 145/ < + Pesty; [1930u.] / 1965–68: *Csikoté*, *Csikotéba* — utca Uo. 145/74; 1965–68: *Csikota-pusztá* — határrész, sík, szántó, erdő, legelő Uo. 145/164. — 4. Ötvöskőnyi 1965–68: *Csikó-tó* [< **Csikota* névből népetim. ?] — tó, mélyfekvésű, berek, időszakos vízállás (népetim.: „Csikó fulladt a tóba”) Somogy FN 212/53; 1965–68: *Csikó-tói dűlő* [1852: Kanyar tó, 1864–1865: Kanyártói dűlő néven ismerték a kataszt. térképek és Pesty] Somogy FN 212/55, 1978: *Csikos-tói-dűlő* [!] MoFnt. 2., terület 148 Q10. — 5. Rinyaszentkirály 1965–68: *Csikota*, *Csikotába*, *Csikotai-dűlő* — dombos (szántó) Somogy FN 221/137, 1978: *Csikota* — terület MoFnt. 2. ktr. 165, Sz10; 1965–68: *Csikotai-út* — út Somogy FN 221/133. Környékén, szomszédosan: Bubos-tó, Kohányi-tó stb. nedves környezetre valló nevek. —

II. A Kárpát-medence további részei. 1. Hodász (Szatmár m.) 1458: *Kis-*, *Nagy-sikató*, 1478: *Sykatho*, 1485: *Seeraso* [O: *Seecato*?], 1940: *Sikató* — rét, Hodásztól DK-re. Maksay, Szatmár m. 207. — 2. Tarnalelesz (Heves m.) 1965–1970: *Csikó-tó* — hegy (szántó), *Csikó-tó-tető* — hegytető (szántó) MNyTK. 125. 10/356, 361. — A név feltehetően népnyelvi magyarázatot visel magán, a név eredetileg **Sikoltó* lehetett. A hegynevekre jellemző névadás (vö. Kranzmayer E., Die Bergnamen Österreichs. 10. Nemzetk. névtudom. kongresszus 1:66). Más magyarázat a *csikoltó* 'lánc amely a tézslát (kisegítő rúd) a [kocsi]-rúdhoz erősíti" (Herman O., MPaszt. 117, MNy. 9:121) nevéből származtathatná. — E teljesség kedvéért említett név nem valószínű, hogy a *Sikota* névcsaládba tartozik. Erdélyben (Bánffyhunyadi, Gyerővásárhely, Jegenye, Sepsiszentkirály, Torockó-szentgyörgy) a *Sikkantyrús* ~ *Sikótyus* helynevek jelentkeznek (Szabó T. A. „Kalotaszeg és Pesty, Mo. hn.-i 325).

Sikota családnév. Dr. *Sikota* Győző — a pécsi Zsolnay gyár művészeti vezetője 1973-ban közölte velem, hogy családja Zalából származik, különös nevük eredetét nem ismerik, nem tudta, hogy magyar név. A családnevek — még ma is, sokszor családon belüli változatos ejtésére, feljegyzésére jellemző a következő. Pécsen elhunyt *Csikota* Ferencné Mos Teréz (Dun. Napló 1979. XII. 28.), a részvétnyilvántatás megköszönése viszont öv. *Sikota* Ferencné néven történt (Uo. 1980. I. 10.). Tehát a helynevekben jelentkező *s* ~ *cs* ingadozás a *Sikota* ~ *Csikota* vezetéknévben napjainkban is megvan.

Mint említettem, *Sikota* ~ *Csikota* személynévünkre is korai adataink vannak. 1468/470: *Chykatha* Péter bátaszéki, *Chykatha* Balázs és Fábian lángfői és *Chykatha* Lőrinc újfalusi jobbágyságokat említik (Békefi, A czikádori apátság tört. 96–7; OklSz. 844. alatt csak az első kérdőjellel; mindketten a körmendi lt. Himfy 546 alól adják). — Az említett 1554. évi török adóösszeírásban *Sikota* Bálint adózót írták össze *Sikoda* faluban. E nevet — Fehértói Katalin összefoglaló eredménye nyomán is (MNy. 69:197–203, különösen 197–8) — Bárczi (Uo. 52:154–5) magyarázata után *Sikotai*-nak vélhetjük, az izafetszerű kapcsolat henye jelölését feltételezve. Különös azonban — *s* névtanilag ez időben szokatlan, hogy valakit saját lakóhelyéről nevezzenek saját falujában. Itt inkább a vidékre is jellemző — egytelkes nemesről lehet szó. Ezért továbbiakban e névre nem támaszkodom.

1469, 1519 és 1523. években Kistompa községben Paulus *Sykwtha* ~ *Sykotha* jobbágyot említenek (Bakács, Hont vm. Mohács előtt. Bp., 1971, 209). Majd ugyancsak Hontból, Élesfaluból ismerjük *Sikota* Gregor fia Kobrán (?) nevét (Fekete, EsztÖ. 170). Míg az első még magyar nyelvterületen, de néhány szlovák családnévvel vegyesen jelentkezik, Élesfalu már szlovák nyelvű terület, 1570. évben néhány magyar családnévvel.

Tarthatjuk-e ezután a nevet, főképen a szlávgyanús -ota képző nyomán szlováknak, vagy általánosabban valamely szláv nyelvhez tartozónak? (Természetesen Dél-Dunántúl-on a szlovák eredet kizárható.)

A Kárpát-medence nyelvi tarkasága figyelmeztet arra, hogy hely- és személynév-anyagának vizsgálata nagy elővigyázatosságot kíván. Nagybooskón (Máramaros m.) 1572–5 között összeírták *Chyconda* ~ *Chiokota* ~ *Chyokodych*, Demetrius jobbágyot (Bélay, Máramaros m. 128). Míg az első írásváltozat (*Chyconda*) olvasata: *Csikonda* (a majdan tárgyalandó *Sikonda* névvel cseng össze), a *Chiokota* írásképe, amelynek *Csokota* olvasata van, a tárgyalt *Sikota* névvel hasonlítható, különösen, ha a magyarban közismert *a* ~ *o* > *i* hangváltást (pl. *Soklos* > *Siklós*, *Csanád* > *Csinád*, *Csaba* > *Csiba*, *Csuma* > *Csima* stb.) is figyelemmel kísérjük.

Azonban a Kárpát-medence soknyelvűsége más megoldást is lehetővé tesz. Constantinescu L. N. munkája (Dictionar onomastic romínesce. Bukarest, 1963). *Cioc* címszó (239) alatt -otă képzővel közli a *Ciocot/ă* személynévet (Jorga, Băcescu nyomán), majd a bevezető LXIV–LXV. lapjain ismerteti a szláv eredetű -otă képzővel alakult neveket, s e képző egy összetételes alakját a románban: -otă + -ici = -otici, amelynek használatát a *Chyokodych* (olv. *Csokodics*) névváltozatban ismerhetünk fel. Így látjuk a *Chiokota* ~ *Chyokodich* Demeter nevének kétalakúságát; egyelőre; a *Chyoconda* variáns (ha nem olvasás vagy íráshibával terhelt) megfejtetlen marad.

A máramarosi *Chiokota* ~ *Chyokodich* vezetéknevnek megfelelő helységnevet is be tudunk mutatni. A Szolnok-Doboka megyei *Csókás* helység román nevében.

1790: *Csokotes*, *Cfchokotyifchu*, [*Socotofum*, *Sockentasch* — a zárójelben levő két név a szerző mesterséges latinosítása, németesítése] Windisch, Geogr. des Gf.-s Siebenbürgen. 3. rész, 455 és Register 516; 1882: *Csokotes*, *Ciocotisiu* Hnt.; 1883–1890: *Csókás* GöncziAtl.; 1895: *Csókás*, *Csokotes*, *Csokotyis*, 1907: *Csókás*, 1926, 1933: ~, *Ciocotis*, 1944: *Csókás* Hnt.; 1963: *Ciocotis* s. [at] Constantinescu i.m. 239 (a *cioc* 'csór' főnévből + -otă képzőt tartalmazó névfejleménynek tartja. Vö. Márton — Péntek — Vöd, A m. nyj.-ok román kölesönszavai. Csók — csokotál, stb. címszavait a 107–108. lapon. Az ErdMSztT e kölesönszavakra adatot nem ismer.). — Kniezsa Szolnok-Doboka északi részéből több román nevű helységnevet mutat ki (Magy. és rom. 1:158), községünk nevére adatot 1400 előttről nem ismer. Bár a magyar *Sikota* névrokonságával — a rendelkezésemre álló adatok nyomán — összefüggése igen kétséges, teljesség (és a rokon családnév közlése miatt is) ismerttettem.

Csak rávillantottam, hogy a *Sikota* helynevünk a Kárpát-medence három nyelvi névadata nyomán is vélelmezhető lenne, ha csak eseti és nem a Kárpát-medence egészét tekintő földrajzi jelentkezését figyeljük. De kutassunk tovább!

A névben sejtített -ota képző más névben is okoz fejtörést. Kniezsa és Mikesy (utóbbi Kiss Lajos nyomán) kutatása itt is útmutató, ezért csak rá hivatkozom: a *Takta* (Anonymus 17. §: *Trucota*, iuxta *Tocotam*) vize Tokajnál, *Takota*-hát Bihardiószeg, *Tukot*-foka Bogyiszló, *Logota* Nyírpilis határában adatokat említ, amikor kifejti, hogy az -ota képző személynevekben gyakori, elvont főneveket is képeznek általa, de ezek helynevek képzésére nem alkalmasak (Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. 124. t. alatt. Mikesy, *Borgáta* MNy. 1971: 341–2).

Az adattár végigtekintése után rátérhetünk célunkra, a *Sikota* ~ *Csikota* hely(ség)-név értelmezésére.

Juhász Jenő „A magyar -t kicsinyítő képzőről” írt alapvető — az előzményeket is összefoglaló — dolgozata (MNy. 32:224–8, különösen 226–8) azonban útbaigazít. A másik útmutató Incze Géza „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata” (Bp., 1970.) című munkája, ahol a IV. részben (a földrajzi nevek szótára 218. lapján) *sík* 'sima, nád, bozót nélküli vízállás, tó' köznévből magyarázza a kihalt *Sík* helynevet. E köznévvel a II. Jó-

zsef-féle felvétel vízneveinek magyarázatánál (Nyr. 99:480) már sikerrel éltem. Bár Inczeffi adatán kívül máshonnan eleddig (pl. SzegSz.) nem ismertük, az ÚjMTsz. *csík*⁴ 'állóvíz' köznevet ismertet a Tisza-menti Adáról. Ez nyilvánvalóvá teszi a *sík* ~ *csík* 'vízállás, állóvíz' köznév meglétét.

Síkota ~ *Csíkota* hely(ség)nevek — ezekután — e *sík* ~ *csík* főnév olyan kicsinyítő-képzős származékának tartandók, mint *bab* > *babota*, *gomb* > *gombota*, *gaz* > *gazuta*, *gyom* > *gyomótás*, *vak* > *vakotás*. Tehát a **síkota* ~ **csíkota* köznév olyan kicsinyítő-képzős származék, mint pl. a *tó* > *tócsa*.

Ismerve azt, hogy *Síkota* ~ *Csíkota* hely(ség)neveink kivétel nélkül (jelenleg is!) vizenyős lápos területet jelölnek, a névadás megfejtésével egy eddig ismeretlen földrajzi köznévre bukkantunk. Érdekessége az is, hogy a nevek Külső-Somogyban ismertek első-sorban itt fordulnak elő. Esetleg ide vonható a Szatmár megyei Hodász határából ismert *Síkató* rét neve. Ez azonban további vizsgálatot kíván. A tarnaleleszi *Csíki-tó* hegy (szántó) nevét teljességért megemlítettem, de aligha tartozik ide.

Komolyabb gondot okoz — éppen mert a földrajzi *Síkota* ~ *Csíkota* név magyarázatával dűlőre jutottunk a *Síkota* ~ *Csíkota* személyi illetve családnév. — Míg a hely(ség)nevet csak Külső-Somogyból tudjuk biztosan és sűrűn adatolni, az azonosnak tetsző családnév a magyar nyelvterület számos pontjáról ismert. Nem látom azonosíthatónak a hely(ség)névvel. De bizonyos útmutatást a megfejtéshez nyújt. — A nevek egy részét a magyar *csík* 'Cobitis fossilis L.' halnéből látom megfejthetőnek ha a régi magyar nyelvterületi *Csikata* neveket vesszük figyelembe. Vagyis *csik* > *csíkota* 'kis csík' értelmezést látom benne. Halnév, családnévként — különösen halász mesterségünél gyakori. A bátai apát Duna-melléki jobbjárainál ez így magyarázható. Nehezebb a családnév *Síkota* változatának magyarázata. Ugyanis a *csík* halnévnek etimológiáját nem ismerjük. s a szónak *sík* kiejtésű volt változata is bizonytalan. — A *cs* > *s* hangváltozás feltevése ezért nem viszi előre a névfejtést. Az Erdélyből ismert *Csik* földrajzinév magyarázata sem teljes. Bárczi a m. *Csik* ~ r. *Ciuc* ~ n. *Schvk* (1532: *Schvk* Fabritius K. Erdélynek Honter János által készített térképe 1532-ből. Bp., 1878. 17 és térkép-mellékleten) névhármasból veláris i-re következtet (Hangt.² 28.). Sajnos az egy szótagú nevek magyarázata — mint ismert — leggyakrabban bizonytalan.

Így pld. ismerünk egy *Csek* mocsarat (1255/371: stagnum *Chek* Szentpétery KritJ. 1041. sz. 325. lapon) Torvaj falu (Vas—Zala m. határán) határjárásából. *Csik* helységet a Csallóközből (1264/278: udvornicorum de *Chyk* Uo. 1405. sz. 430. lapon). *Csika* helységeket Csanád (Györffy I². 853) és Tolna (Szentpétery, KritJ. 1357. sz.) megyék-ből. — Fel kell ezért vetnem, hogy a *Csókota* helységnév részt vett abban az O—O > i—O hangváltozásban, mint *Csaba* > *Csiba*, *Csama* > *Csima*, *Csanád* > *Csinád*, *Soklos* > *Siklós* stb. nevekben előfordul. Mint megfigyelésemet közlöm, megerősítve Fehértói Katalin adatközlését Zalából (MNY. 1973:200), hogy Pécsent két zalai eredetű iparocsalád neve *Tófej* és *Páhok*, s az azonos nevű zalai községekből származnak. Talán itt is azt az archaikus névadási jelenséget figyelhetjük meg, amelyet a székely *Zajzon* családnév mutat. A török előrenyomulás a délvidek magyar népét — általában egy félkörív mentén — északnak kergette, s így sodródhattak a végvidéki harcok lakósága közé talán e nevet viselők is és a baranyai *Síkota* ~ *Csíkota*, esetleg a szerémségi *Csókota* > **Csikota* (~ **Síkota*) nevét archaikus család-névként őrizték meg.

Reuter Camillo

Balázs János: Magyar deákság. Budapest, 1980. 656 l. Magvető. Elvek és Utak.

Az általános és a magyar nyelvészetben egyaránt kiváló szerző hetedfélszáz oldalas tanulmánykötetét afféle összegező, „életmű”-kötetnek is nevezhetnénk, ha ez a meghatározás nem esendülne idegenül egy ereje teljében alkotó, széles érdeklődésű tudósról szólva; az „életmű” emlegetése annyiban jogosult csak, hogy a kötet jól mutatja Balázs János filológiai érdeklődésének legfőbb területeit s eredményeit. S itt mindjárt meg kell jegyeznünk azt is, hogy nem esetlegesen s nem is csupán időrendben összeállított tanulmányokat tartunk kezünkben: a tárgyköri csoportosításon túl a szerző az egész szerteágazó ismeretanyagot egy központi elv köré igyekezett elrendezni s ezzel valóságos érdekes cselekményű regénnyé avatta művét, egy jól követhető „meseszállal”, Ariadne-fonallal, amelyet az alcím így fogalmaz meg: „Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell”. Erre a fonalra fűzte föl gazdag fénytörésű, változatos mondanivalóját.

Mielőtt azonban a központi „rendező elv”-ről, a mű alcíméről szólnánk részletesebben, szükséges, hogy magát a címet, a főcímet is „értelmezzük”, bár megteszi ezt maga a kötet is, mikor Révai Miklós „Magyar Deákság”-ára utalva kifejti, hogy a „deákság” itt — szinte jelképesen — több jelentésben vétetik: jelenti egyrészt Révai megfogalmazása szerint az irodalmat, a literatúrát, másrészt a „deák”, azaz a régi magyar szóhasználat szerint a latin(os) műveltséget, amely az államalapítástól fogva szinte egy évezreden át befolyásolta, meghatározta kultúránkat, valósággal második anyanyelvünként. Mivel azonban a *deák* végső soron a görög *diákonosz* származéka: utal a cím kultúránk „kelet-római”, bizánci kapcsolataira is, amelyekről szintén szó esik a kötetben.

Az alcím pedig arra a majd évezredes folyamatra hívja föl a figyelmet, amelynek során nyelvünk új, kelet-közép-európai hazájában igyekezett alkalmazkodni az általános európai nyelvi eszményhez, miközben egyénisége is maradánozó változásokon esett át.

Ismeretes, hogy a szerző filológiai munkássága a régi magyar nyelvtanirodalom értékelő fölfedezésével kezdődött (ebből az érdeklődéséből született *A nyelvtanirodalom alapjai* és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei c. kandidátusi értekezése, s ebből nőtt ki filológiai mesterműve, a Sylvester János és kora. Bp., 1958., majd általánosabb európai tárgyra váltva nyelvtani érdeklődését: a névmások szerepét világította meg a ragozás, illetve a nyelvtani nemek kialakulásában. (Doktori értekezésének anyaga német, illetve olasz nyelven jelent meg; önállóan: Funktionswerte der Pronominalität. Bp. — München, 1973.)

Aki Sylvester Jánosról, az íróról is oly hozzáértéssel s oly finom irodalmi érzékkel vallott, nem lehetett soha közömbös az irodalom kérdései iránt sem. A nyelvnek, a nyelvtannak az irodalommal legszorosabban érintkező határterülete a stílus, a stilisztika. Széles körű klasszikus és modern nyelvismeretével s finom irodalmi érzékével Balázs János a stilisztika terén is eredményesen dolgozott (elég ha *A stílus kérdései*. Bp. 1956. c., hazai stílus kutatásainkban alapvető munkájára utalunk).

A nyelvtan és irodalom másik közös határterülete, a versnyelv, a prozódia, amelyről elmemozdító megállapításait és fölfedezéseit itt most először adta közre a szerző.

A klasszikus grammatikákba valamikor az etimológia is beletartozott (ha nem is ugyanazt értették rajta, mint ma: történeti szószármaztatás helyett csupán szinkronikus szóelemzést, voltaképpen szóalaktant), s régi nyelvtaníróink — nem is mindig szerencsétlen kézzel — megpróbáltoztak az általuk rendszerezett nyelv szavainak magyarázatával is. Balázs János korábbról ismert etimológiai érdeklődése az a negyedik terület, amelyről új fejtegetéseket tallózott egybe kötetében, köztük először itt megjelenő tanulmányokat.

Ezek az érdeklődési körök határozták meg az összegező kötet szerkezetét, amelynek első nagyobb fejezete (Az európai nyelvi modell a magyar deákság nyelvbölcséletében) Kalmár Györgytől Teleki Józsefíg kiváló hazai (Kempelen Farkas, Verseggy, Szemere Pál, Kis János, Pápay Sámuel) és európai (W. von Humboldt, Jenisch, Schlegel stb.) szerzők nyelvfilozófiai munkáit elemzi, közben mindig arra irányítva tárgylencséjét: az „eszmenyi nyelv” keresése milyen hatással volt nyelvünk grammatikai és esztétikai szerkezetére. S a szerző nem marad meg a pusztán történeti áttekintésnél: Teleki József ma is helytálló következtetései alapján, mint igazi gyakorlati tudós, a jelenhez is szól: „szüntelenül törekednünk kell» az egész nyelv egységének fenntartására, a nyelv valóságos karakterének szorgos őrzésére». Igyekezünk »nyelvünk szépségeit egy nagy egészbe» összetenni, dialektikusan egyesítve egyfelől a »bámulásra indító felséges reguláság», másfelől a »törvényes regulátlanság különös kellemeit.» (212–3). S természetesen e fejezetben nemcsak a felsorolt tudósokról van szó: magyarság (Sylvester János, Geleji Katona, Apáczai Csere, Báróczi, Kölcsey, Kazinczy) és Európa (a római M. Terentius Varro s Quintilianus, a görög humanista Theodorosz Gaza műveitől a szemiotikát és jelelméletet megalkotó Ch. Morrisig s az orosz Budagovig) együttes jelenléte, állandóan érzékelhető összefonódása teszi ezt a fejezetet is különösen érdekessé, igazolva azt, amit legutóbb Kálmán Béla fogalmazott meg Budapesten, 1980-ban, az európai nyelvések XIII. konferenciáján, hogy nyelvünk — eltérő szerkezeti sajátosságai, finnugor eredete ellenére — évezredes európai beilleszkedése folytán teljes joggal sorolható az európai nyelvek közé („nemcsak azért, mert egész történelmünkben beszélték a kontinensen, hanem azért is, mert ezer éve csatlakozott a földrész kulturális közösségéhez és ma is annak szilárd része”).

A kötet második fejezete (A bizánci diákonosztól a magyar deákgig) társadalom- és művelődéstörténeti háttérbe ágyazott szófejtéseket tartalmaz, mégpedig időrendbe illesztve, úgyhogy érdekes történelmi olvasmányul is szolgál. Az első tanulmány (A magyar deák kelet-európai mintaképei: a bizánci diákonosz és klérikosz) mindjárt arra a fontos — bár gyakran el-elfelejtett — mozzanatra figyelmeztet, hogy Európával nem Nyugaton, hanem Kelet-Európában, Bizáncban találkoztunk először (sőt kevesen múltott, hogy nem is a nyugati, hanem a keleti kereszténységhez csatlakoztunk). Ismeretes az is, hogy őseinkről a legkorábbi följegyzések (néhány arab utazót nem számítva) a bizánci kútfőkben találhatók. Itt maradt fenn, Konstantínosz császár munkájában, a hét magyar törzs neve is. A következő fejtegetés a nemzeti és törzsi szervezetet tárgyalja e nevek alapján, érdekfeszítőn fejtegetve *nem(zet)* és *név* szavunk föltehető azonos eredetét.

A következő fejtegetések is hasonlóan érdekes, művelődéstörténeti háttérű szófejtések: s ha az etimológusoknak föltehetően lesznek is ellenvetéseik egyikhez-másikhoz (mint pl. a *székely* szónak a *sző* igéből, a *szegény*-nek a *szég*-ből való eredeztetéséhez) mindenképpen elmozdítón s elgondolkodtatón segítik előbbre a kérdést a végleges megoldáshoz. Vonatkozik ez a *vendég* szó szellemes magyarázatára is (Velence eredeti *Venedig* nevéből), amely kevésbé meggyőzőnek hat (e szavunk föltehetőn régebbi velencei kapcsolatainknál), mint a *bírxág* a *tulajdon* és az *ínség* újszerű ötletes magyarázata, bár bizonyára ezekhez is lesz hozzátennivalója etimológusainknak.

A kötet harmadik fejezete (Az európai nyelvi modell szintjei) három „szint”-en: a hangok (betűk, és szavak: fogalomszavak s névmások) szintjétől a szövegszintig (próza,

versnyelv, ékesszólás: művészi stílus) tárgyalja anyanyelvünk összefüggéseit az általános európai mintával.

Az első fejtegetés voltaképpen a régi magyar nyelvtanirodalomnak helyesírási és átírási kérdéseivel foglalkozik az „ortographia hungarica” megszületésével. A következő két fejtegetés (Fogalomszavainak az európai nyelvi modell tükrében; Névadásaink és az európai nyelvi modell) a szerzőnek a névmások kialakulására és szerepére vonatkozó általános nyelvészeti eredményeit tartalmazza.

A másik két fejtegetés a Halotti Beszéd bujkáló rímeiről, „rímes prózája”-ról s az Ómagyar Mária-siralom „prozódiai rejtelmek”-ről tartalmaz fölfedezésszerű megállapításokat, a középkori stilisztikák és prozódiaik tükrében.

Az utolsó előtti dolgozat szintén verstani: nagy verselési „vívmányunk”-ról, a magyar időmértékes verselés kialakulásáról szól nagy hozzáértéssel és számos új adattal s megfigyeléssel.

A befejező fejtegetés — A syntaxis ornata, avagy az ékes szókötés — szintén történetileg tekinti át a kérdést, az ókori mintaképektől a humanizmus és reformáció magyar nyelvtaníróin s Noszko Alajos 1791-i Virág-Szó-tarán át Szvorényi 1846-i Magyar ékes szókötésig: a szavak stilisztikájától a mondatstilisztikáig, a mondatzinonimákig. S a verbeli gyakorlati nyelvész, az egyetemi oktató itt sem mond le a gyakorlati következtetésről: „Modern stíluszótárunk . . . nincs, mivel Noszko példamutató kezdeményezésének máig sem akadt folytatója. Tennivaló tehát még akad” (633). (Ámbár a megjelent Magyar szinonimaszótár valamelyest már pótolja ezt a hiányt.)

Csak örülhetünk, hogy Balázs János sokoldalú nyelvészeti-filológiai tanulmányai nem csupán szakemberekhez szóló „szakmai kiadás”-ban, hanem a szélesebb olvasókörzönséghez is eljutó sorozatban jelentek meg. A kötetet ötletes, szinte regényszerű felépítése, érdekes és elgondolkoztató — történelmi háttérű — szófejtései, finom prozódiai, stilisztikai megfigyelései lebilincselő olvasmánnyá teszik a nem szakmabeliek számára is. S nem éppen utolsó számú rendeltetése az sem, hogy a leendő filológusok — az egyetemisták — érdeklődését fölkeltsse a filológia sokágú, sokrétű tudománya iránt. A szerző könnyed és szellemes stílusa nem kis mértékben segít abban, hogy a kötet e rendeltetésének is megfeleljen.

Sylvesterről írtál régen nagyszerű könyvet — írta annak idején Képes Géza veretes disztichonokban a szerzőhöz, majd a régi nyelvtaníró tollára adva a szót, ezzel zárta le versét:

nemcsak a vers, de a nyelv is
szent — sose válnak szét: életük, érdekük: egy!

S nemcsak a nyelv és a vers — tehetjük hozzá —: a tudós és az anyanyelv élete, érdeke is ily szoros egység: mint volt a nagy elődök idején is, mindig. Ezt példázza e gazdag tartalmú szép kötet is, nemzetközi rangú filológiánk kiváló teljesítménye.

Szilágyi Ferenc

Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.
Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. (Bp., 1980. Tankönyvkiadó.)

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának mai magyar nyelvi tanszéke immár harmadik, egységes koncepcióval előkészített tanulmánykötetét adja a szakmabeliek, a magyar szakos tanárjelöltek és más érdeklődők kezébe. A sorozat a szerkesztőknek az első,

szófaj- és alaktani gyűjtelékbe írt tervezete szerint a most használatos kiváló tankönyv, „A mai magyar nyelv” (1. kiadása: 1968.). időszerű átdolgozását is hivatva van előkészíteni. E végre a mű fejezeteinek bírálatán túl „új kutatási kísérleteket, próbálkozásokat és eredményeket” is kívánt közölni (1. i.m. 3 kk.).

Mindez azt is jelzi, hogy az egyes kötetek ennek az egyetemi tantervhez igazodó kézikönyvnek a beosztását követik. A most ismertetendő rész az említett első (1974.) s a mondattani témájú (1977.) után a MMNy.-nek legkevesbé egységes részéhez, a szókészlettanunkat és szójelentés tanunkat feldolgozóhoz kapcsolódik.

A témakörök viszonylagos parttalanságából s az egyes értekezések önállóságából folyik, hogy a kötetek egyes cikkei nem szerves folytatásai egymásnak. Felfogásuk, módszerük sem tökéletesen harmonizál. A tudományt azonban épp az ilyen több irányú megvilágítás szokta előbbre vinni, s szöges ellentét azért nincs az egyes műveken belül.

A) Kötetünket néhány, a szavak stilisztikai kifejező értékével foglalkozó tanulmány vezeti be, de ez nem tematikus csoportosítás eredménye, hiszen a sorrendet láthatólag a szerzők nevének ábécéje szabta meg. Benkő László „Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban” cím alatt elsősorban nagy köznyelvi szótáraink alapján — ide értve a TESz.-t s a HTSz.-t is — válogatja össze az ilyen stílusúnak vehető szavakat. (Utólag egy tanulságos jelentéskörben összehasonlításul még a közben megjelent Magyar Szinonimaszótárt is belevonja vizsgálataiba.) Funkciójuk szerint a) fogalomjelölő, b) indulat-kifejező, c) töltelékszó típust különböztet meg anyagában. Társadalmi-lélektani szempontból főleg a b) csoportba tartozó káromkodásokat magyarázza, belső feszültségeket csökkentő hatásukkal. Hangsúlyozza a szerző a szavak durva stílushangulatának fokozatosságát, szituációktól függő erejét is.

Egyénileg mégis sajnálom, hogy a szerző a címben említett szépirodalmi felhasználást mint beláthatatlanul nagy kérdéskört egy-két forrás említésén túl megkerülte, s az erről nemrég lefolyt irodalmi vitákra is csak egy bibliográfiai adattal utalt. Még arról is szívesen olvastam volna, hogy van-e különbség a szóban s az írásban használt durva szók stílusértéke közt, vagy hogy a művelt társalgási nyelvben némely durva szók helyett a latin megfelelők járnak.

B) Fehér Erzsébetnek „Az igeikötős igeik Kassák Lajos első két verseskötetében” című dolgozata viszont nem a lexikai, hanem a költői szóhangulat s a művészi ízlésirány stílusjegyeivel foglalkozik egy szófaji kategória szövegbeli gyakoriságát, ill. szerepét vizsgálva. Világos, hogy itt mindenekelőtt a pályakezdő Kassák Lajos költői műhelykérdéseinek s az izmusok hazai és külföldi történetének vizsgálataiba illeszkedik a gyűjtött nyelvi anyag. A bőven idézett szakirodalom is túlnyomóan művészet- és irodalomtörténeti vonatkozású, s ez így helyes. Az igeik irányonként változó stíláriális súlya persze ebben is állandó probléma, s a szigorúan nyelvi elemzések irodalmában az igeikötős ige használatára szintén elég sok megbízható tapasztalatra támaszkodhat a szerző (főleg 26 kk.).

Az „Eposz Wagner maszkjában” (1915.) s a „Hirdetőszozlappal” (1919.) nyújtotta példaszóknak sok szempontra kiterjedő, szűkebb (kontextusbeli) és tágabb (szövegegészbeli, ill. fejlődési-korbeli) értékelése igen gondos. A tanulságok összefoglalása (4–5) megbecsülendő egzakt eredményeket nyújt „a költő dinamizmus-élményének kifejezésére” stb. vonatkozólag. Végső szavai: „az igeikötős ige Kassák Lajos aktivista korszakának jellegzetes stílus eszköze”.

C) Gaál Edit „A művészi neologizálás”-t mint a művészi archaizálással párhuzamos stilizálást vizsgálja, mégpedig tudományos-fantasztikus művek újszerű, a jövő han-

gulatát szuggeráló szók alapján. A majdani fogalomkincs, gondolatvilág hangulatát sugalló szóújítások (ide értve a jelentésváltoztatásokat is) természetesen igen érdekes, sajátos tanulságokkal szolgálnak. Nem meglepő például, hogy viszonylag sok latin-görög etimológiájú új „nemzetközi” szakszó (*gerontitász*, *imaginátor* stb.) vagy félig idegen összetétel (pl. *ratoacél*) akad a teljesen fantázia alkotta példák közt; kivált sok idegen hangzású van a nevek körében (mint a *Shin*, *Mena*, *Bo Jal*-félék). A gyűjtött „stilisztikailag minősített” neologizmusok szófaját, altípusait, műfajok szerinti forrásait statisztikai táblázatok teszik jól áttekinthetővé (63).

Az egész szókincsbeli neologizálás alapja természetesen mégiscsak a közérthetőséget biztosító mai magyar nyelv. (A tanulságok rövid értékelése a 65–6. lapon található.)

D) Az eddigi három tanulmányhoz (s Rácz E. később említendő művéhez) hasonlóan stilisztikai (vagy már pontosabban művészi stíluselméleti?) aspektusból készült Gáspári Lászlónak „Jeltípusok és stilisztikai kategóriák” című magvas értekezése. De míg amazok a művészi szókincs jelentése és stílusárnyalatai felől közelítették meg a szépirodalmi művek nyelvét, s így valóban szorosan a MMNy. megfelelő szókészleti egységeihez kapcsolódtak, ez Ch. S. Peirce stíluselméletének jelkéategóriáiból indult ki. A jel és jelentés ugyan ebben is középponti kérdés az erősen elméleti-esztétikai stílusvizsgálaton belül, de már így is többé-kevésbé külön szint képvisel G. L. az amúgy sem egységes tankönyvi témához igazodó gyűjtelékben.

Első, eligazító szavai: „dolgozatomban a peirce-i hármas tipológiát (index – ikon – szimbólum), valamint a poliszémia, a pragmatika és az esztétikum kérdését a stilisztikai kategóriákkal (metonímia, metafora, szimbólum) s ezek tükrében a költői nyelvvel (e nyelv belső ellentmondásaival) kívánom összefüggésbe hozni abban a reményben, hogy az így feltárt sajátosságok után újabb adalékul szolgálnak a műelemzéshez” (67).

Az új szemléletű elméletek, módszerek meghonosítóinak persze a terminusok garadáját is meg kell ismertetniük, s ez írónak-olvasónak egyaránt kemény dió. G. L. viszonylag ügyesen oldja meg ezt, pl.: „a) az *i n d e x* a jel és a tárgy valódi érintkezésén (pl. *lábnyom*), – b) az *i k o n* a jel és a tárgy valamely minőségi azonosságán (pl. egy statisztikai görbe), – c) a *s z i m b ó l u m* a jel és a tárgy önkényes megfelelésén; pl. egy szó) alapszik”. Ugyanígy értelmezi Peirce két triádját s „az így megadott tízféle jeltípust” (67–8) stb. Ám hogy a modern műelemzésben kevésbé otthonos olvasók biztosabban haladjanak e csapáson, G. L. bőven idézi a kortárs magyar stílus-, ill. műelemzőket, szemiotikusokat.

Összefoglalása: „a költészet a különösség útján egyediesül, a különösséghez pedig a *m o t i v á c i ó* val közelít. A különösség a többértű azonosság, az azonossági viszonyok szférája, melyben a *l í r a j e l t a n í l a g* már „nem önkényes, hanem sokszorosan indokolt, motivált összetett jelként” létezik (vö. Török Gábor, *Költői rébuszok* 33–4)”.

E) A következő két egység Juhász József munkája. „A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína” egy rendkívül nehéz kérdés csoportot igyekszik a legújabb nemzetközi – nem utolsósorban a szovjet – szakirodalom kritikai felhasználásával korszerűbb módon megvilágítani. Azt kívánja bebizonyítani, hogy „A frazeologia – tárgyanak és vizsgálati módszereinek specifikus természetéből eredően – önállósulóban van a nyelvtudományban. Ez pontosan annyit jelent, hogy sokan már önálló diszciplínaként kezelik, s ezek száma növekvőben van, mások viszont továbbra is a lexikológián belül tárgyalják a frazémák különféle típusait” (95). Nem kétséges, hogy J. J. is a lexikológián kívül, mint külön nyelvi szint egységeit tekinti a frazémákat.

Egész gondolatmenete, szemléltető példáinak elemzése, tudománytörténeti adatai, előző (főleg magyar) kutatókkal, olykor korábbi önmagával is vitatkozó részei mind-mind

ezt a végső tanulságot készítik elő. Bizonyító és cáfoló érvei meggondoltak, hangneme méltányos, következtetései nem elhamarkodottak vagy túlzóak. Ezért méltányolhatjuk kétszeresen J. J. dialektikus szemléletét, mely az ő határozott felfogását mintegy csak vitaanyagnak tünteti föl.

Igazában átugrottam az értekezés több fontos részletén, hogy e fő tanulságokat hangsúlyozzam. Pedig sok találó megfigyelést olvashatunk az idiomatikus és a nem idiomatikus állandó szókapcsolatokról; a frazémák s a frazémának nem tekinthető gyakori szókapcsolatok hovatartozásáról; a közmondások és szólások „műfajáról”, folklór vonatkozásairól; a frazeológiával érintkező határ- vagy társtudományok viszonyáról stb.

F) A hazai lexikológia tudvalevőleg az Értelmező Szótár munkálatainak hatására lendült fel először korunkban. Ezt a megpezdülő érdeklődést viszi tovább Juhász Józsefnek másik, „Vázlatok a szó portréjához” című tanulmánya is, mely egyben a grammatikának s az általános nyelvészetnek „elevenébe vág”.

Abból a régóta ismeretes tényből indul ki, hogy a szónak, ez alapfogalomnak máig sincs általánosan elfogadott meghatározása, de még csak azonos nézőpontból, egységes módszerrel végzett elemzése sem. Igaz, J. J. is hangsúlyozza, hogy a szó igen-igen bonyolult, tipológiai jellege szerint nyelvenként nem is teljesen egyforma képződmény, sőt szófajok szerint még ugyanazon nyelvben is eléggé eltérő realizációi lehetnek, s olykor még a szó és az állandósult szókapcsolat határa is vitát vált ki.

Az értekezés gondos kritikai ellenőrzés alá veti a legnehezebb kérdésekben eddig emlegetett érveket. Néhány sarkalatos elméleti tanulsága: „a szó . . . a nyelv egysége, nem pedig a beszédé, a szövegé” (103); „egyetlen oldalról nem ragadható meg semmilyen bonyolult nyelvi jelenség, köztük a szó sem” (104); „a szó [a nyelvben] a lexikai-lexematikai szint eleme, . . . tehát . . . például nem [egy alsóbb szint felől, ti.] hangtani oldalról kell keresnünk a szó legfontosabb jegyét vagy jegyeit” (105); „A szójelentés . . . úgy önálló, hogy egyben t e l j e s i s’ (105; a részben eltérő nézetekre a szerző is utal!).

De az ilyen kiragadott tételek akaratlanul is szimplifikálják a cikk szövegét, mert ez magyarázataival többnyire finomítja tömör mondatait. Érdekesen fejtegeti pl. a „szó” fogalma mellett „a l e x i k a i e g y s é g, elterjedt műszóval megnevezve: a l e x é m á”-ét. Ez „a szókészletnek, a lexikának az eleme és magában foglalja az egyszerű szavakat, az összetett szavakat, az ikerszókat és az analitikus alakulási nominatív egységeket is [a frazeologizmusok nélkül] . . ., amelyekre jelentéstani tekintetben ráillik a szójelentéssel kapcsolatban említett egység és önállóság” (109). Mint a n y e l v egységét „elsősorban s z e m a n t i k a i s ebből adódó f u n k c i o n á l i s tulajdonságai jellemzik” J. J. értelmezésében a szót (111).

Foglalkoztatják a szerzőt a szó „létezési és megjelenési formái” is, kivált az alak és a szóalakok, továbbá a szótári címszóalak s az ejtés- és írásváltozatok viszonya (111 kk.). Végül pedig egy nálunk eléggé mellőzött problémával foglalkozik J. J., ti. azzal, hogy a beszéd folyamat szavakra bontásában milyen beidegződött tapasztalatok segítik a kommunikációt dekódoló felet. E végből Adynak három verssorát is például választja (119–20).

G) Méginkább általános nyelvészeti és egyúttal nyelvtörténeti súlypontú Károly Sándor hatalmas rendszerező tanulmánya, mely a „Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés (Szintetikus és analitikus változások a magyar nyelvben)” címet viseli. Minthogy azonban a tárgyalt morfológiai kategóriaváltások jókora része a jelenkori magyar nyelvben is előfordul(hat), másrészt pedig a régibb szó szerkezeti fölépítés eltolódása elég sokszor mai szavainkon is világosan fölismerhető, nem idegen ez a tárgykör sem „A mai magyar nyelv” egyetemi tantervi anyagától. Legföljebb azt kell

tudomásul vennünk, hogy a MMNy.-nek nem pusztán végső egységeihez nyújt sok szükséges elvi és jól szemléltető magyar szótörténeti ismeretet, hanem már a szófaj- és alaktani, sőt a szintaktikai részeihez is. A munka a szerző egy 1976-ban tartott, egyetemi tudományos diákköri előadásának „kibővített változata”.

K. S. a morféma (s persze köztük a szó) jelentését e munkájában is mint funkció-fogalmat, a jelszerepeket elemzi; azaz a legkisebb jelek testét s a hozzákapcsolódó jelentésegységet egymáshoz való viszonyában tárgyalja. Ezért a megértést elsősorban könnyítő *motiváció* s ennek morféma szerinti átalakulásfajai kerülnek vizsgálatának fókuszába; hiszen a világosan motivált szavak jel-értéke már „nem mondható egyértelműen önkényesnek” (124).

A morfeumatikus struktúra szerinti nyelvtipologizálás alapjául a morfémaikat így osztályozza: főelemek (fogalomszavak [= igék, főnevek, mellék- és számnevek, határozószók], továbbá az utóbbi négy fajtának megfelelő névmások); segédelemek (affixumok [= prefixumok, suffixumok]; segédszavak (adpozitumok [= pre-, post-, pre-post- és inpozitumok]; továbbá egyéb segédszavak, mint *hogy, mert, talán* stb.; 127). E bonyolultnak látszó osztályozás után jóval egyszerűbb és a kikövetkeztethető vagy igazolható fejlődéshez illő négytagú nyelvtipológiai rendszert mutat be. A magyar eszerint a 4. típusú: „Kétosztályos nyelv, amelynek nemcsak grammatikája [= mondatát szerkesztő, segédszói elemekre is kiterjedő eszközrendje], hanem morfológiája is van”; természetesen segédszókkal is bír (128).

E most csontvázára egyszerűsített gondolatsor után következnek „A morfológiai tagoltság változásainak típusai”, a mi modern nyelvünk alakulása szempontjából oly fontos hagyományosabb, analitikus (= toldalékoló) és újszerűbb, szintetikus (= segédszóval körülírt s egyben motiváló) szerkesztés dialektikus szembenállásának-együttműködésének rendkívül tanulságos általános nyelvészeti értékelése.

Érdekes a morféma elhomályosulásának sok, jó példaszóval megvilágított sora; majd az analógiásan elképzelt, „belelátott” morféma szerepe a népetimológiás „családostításban”, az összetételi vagy szintagmabeli tagok tapadásos-ráértékes elhagyása, a szóvégek képzővé elevenedése és nemegyszer más, többé-kevésbé távolabbi rokon alakulásmód rendszerezése (pl. a névutódosodás, igekötővé „süllyedése”).

Ez elképesztően gazdag és jól átgondolt rendszerben nyilván minden „nyelvtanos” eltűnődhet egy-két jelentéktelenebb részlet megítélésén, bár a szerző legtöbbször maga is utal a nehézségekre. K.S. munkája igen nagy nyeresége szakmánknak!¹

H) A kötet legélvezetesebb egységét a magamfajta olvasó nyilván Rácz Endrének „A homonimák szépirodalmi előfordulásairól” című írásában találja. Ez ugyan tudományos tüzetességgel tárgyalja előláróban „a homonimák különböző típusait”, de bevallott „fő célja, hogy bemutassa . . . a homonimák [magyar] szépirodalmi (elsősorban versbeli) előfordulásainak, felhasználásának típusait, s lehetőleg minél több példával illusztrálva őket, segítse tanárjelöltjeinket a magyar nyelv tanításának érdekesebbé tételében a költészet és a grammatika közötti összefüggések egy izgalmas válfájának a tudatosításával” (157). Mondanom sem kell, hogy ezeknek az összefüggéseknek színes szövedékei a stílusbravúrok nem pedagógus-(jelölt) élvezőinek is izes csemegéi lehetnek. S az anyag részletei közt sok példa mutatja, hogy az alaki egybeesés miatt hány remek versrészlet értelmezésében keletkeztek félreértések, viták; meg azt, hogy a szándékos egyalakúság

¹ A 146. lapon a nyelvújítási *-ag, -eg* képző kialakulását analógiás végződésükkel támogató régi főneveink közt szereplő *anyag* nyilván sajtóhiba, helyesen: *agyag*. — A 153. lap 2.1.4. pont 1. példája szerint az *-é* kérdőszó az *e(z)* névmásból fejlődött. Én inkább a TESz.-nek ettől eltérő eredeztetését tartom helyesnek, bár erre K. S. nem is utal.

vagy a csak éppen átesillanó kétértelműség, ezen alapuló szójáték stb. mennyiszer árnyalja-színezi betéve tudott, kedves verseinket is.

A nyelvtudományi osztályozásból ez esetben a szavak, ill. szóalakok egyformasága a legfontosabb, már csak a bevezetőben jelzett tankönyvi vonatkozások miatt is; a szintaktikaiakat csak megemlíti R. E. A szótári egyalakúságon belül a szófaji megoszlás kevesebb nehéz kérdést vet föl (vö. *fogoly*¹ és *fogoly*²; *ég* ige és *ég* főnév; stb.); ám a (Gombocz szavával) divergens jelentésfejlődés esetében problémát okozhat a szétválás időpontja (*levél*), nem is szólva az egykori ún. igenévszókról (*les* stb.). A szótári és a nyelvtani homonímia határmezsgyéjén állnak a homoform képzőkkel alkotott szók (pl. az *adat* ige és *adat* főnév); ezeket a szótári egyalakúság körében tárgyalja a szerző. (A hatalmas hazai és külföldi szakirodalom tárgyilagos, de kritikai számbavétele egyébként e munkájában is végig jellemzi R. E.-t.) — A nyelvtani (ragos-jeles) alakok egymással, ill. a szótári szóalakokkal való formai egybeesésének szinte megszámlálhatatlan változata a nyelvtani (ill. a vegyesnek is mondható) homonímia pontjaiban röviden, de igen áttekinthetően tárul az olvasó elé. Amellett szó esik a homofónia (a *Pápa* és *pápa*, *foglya* és *fogja* típus) s a homográfia (pl. a zártabb *e*-t is megkülönböztető ejtésben a cselekvő és a műveltető igei *festette*-félék helyesírásbeli egybeesése) vagy a nyelvi változások során keletkező új vagy eltűnő régi egyalakúság kérdéséről és egyéb altípusokról.

Csak ezután (164 kk.) veszi sorra az értekezés a megismert fajták és típusok szépirodalmi felhasználását, a példák irodalmi, nyelvészeti, stilisztikai, lélektani, művelődéstörténeti stb. magyarázatát is megadva. Különös gonddal tér ki a szövegkiadásokban található hibás jegyzetekre, az előadóművészek elkövette hangsúlyozási-beszédésznetbeli tévedésekre. Szándékosan nem idézek ez izgalmasnál izgalmasabb értelmezésekből példát: aki irodalombarát kíváncsi rá, mit jelent a Himnusz *feléje* (nyújtott védő kar) vagy a Hadnagy uram című vers *mentére* (folyó vér) határozója, miért kétértelmű a Szép Ilonkában említett „*királyi vad*”, hogyan evett *napokat* inségében a diák József Attila, mennyi szellemesség lapul Kosztolányi „csacsi rímei”-ben stb., az olvassa végig ezt az érdekes példasort.

I) Ruzsuczky Éva, aki a ma is siratott O. Nagy Gábor kezdte Magyar Szinonima-szótárt sok-sok munkával tétő alá hozta, elméleti ismereteinek és gyakorlati tapasztalatainak egy érdekes részét tette közzé „A szinonimikai összefüggések kérdéséhez” című fejtegetésében. O. Nagynak régebbi gondolataiból indult ki, s a szinonimák szemantikai viszonyainak vizsgálata által a szójelentések rendszer-összefüggéseit igyekezett tisztázni, megbízható példatípusok elemzésével szemléltetni. „Kérdés az, hogy milyen jellegű és mérvű egyezések, megfelelések elengedhetetlenek ahhoz, hogy két vagy több lexikai egységet más szinonimnak minősíthessünk” (209) — veti föl. A kontextusbeli fölcserélhetőség punctum saliensét abban látja, hogy a még szinonimnak vehető szók határa a legáltalánosabban használható, széles jelentéskörű egységtől, bizonyos mérvű értelmi, hangulati, szokásos használati körbeli többlettől függ. Az alapul vett szó „szinonimái nem csak egy, hanem két, sőt három vonatkozásban is eltérhetnek” (212) — állapítja meg; majd meg, hogy „a szinonimiát biztosító vagy még megengedő egyezések... terén bizonyos hierarchikus rend föltételezhető” (213). A képzők s az igekötők szemantikájának s a szinonimikának bonyolult viszonyai különösen érdeklik a szerzőt (214 kk.); példái itt is tanulságosak.

Végső gondolatai: „ha elég széles körben végzünk ilyen elemzést, ezzel hozzájárulhatunk ahhoz, hogy a szinonimikai összefüggések természetére és a szinonímia létrejöttének feltételeire fény derüljön”, stalan „fogódzókat találjunk a szinonimák tipizálásához...” (218).

J) J. Soltész Katalinnak „Petőfi állatvilága” című stílus- és eszmetörténeti fejtegetése sejtetőleg főként a Petőfi-szótár szerkesztésekor szerzett tapasztalatokkal áll szoros kapcsolatban. Azt elemzi, hogy a természetszeretetről jól ismert költő mely állatneveket milyen arányban s mennyire egyéni szimbólumként, köznyelvi vagy esetleg népi módon használ fel műveiben, s miféle eszméket, hangulatokat érzékeltet velük. Fantasztikusan gazdag, szemantikai és stilisztikai szempontból finoman árnyalt anyagot állít egybe (a ló-tól a házi és vad emlősökön, a madarakon stb. át a férgekig), s a szócsoport egészét a lehetőségig szervesen kapcsolja be az oeuvre-be, igazolva, hogy az első pillantásra iskolásnak látszó cím alatt is értékes adalékokat kapunk Petőfi s kora szókincséhez, szószemantikájához.

K) Öröndetes jelenség, hogy a legutóbbi negyedszázadban a hazai nyelvtudomány története szinte minden kiemelkedő nagyságú elődünknek, eseményünknek jubileumakor, sőt külön „jogcím” nélkül is lehetőleg számba vette szakmánk korábbi szakaszainak mai szempontból fontos mozzanatait, nagyjainknak és szervezeteinknek, így pl. folyóiratainknak is előrevívó vagy fejlődésgátló tevékenységét, jó vagy káros hatását. Ebben a közös fáradozásban jelentős érdemeket szerzett a sokoldalú Szathmári István: nemcsak a maga kutatásaival, hanem egészen vagy részben ilyen kérdésekkel (is) foglalkozó gyűjtelékek, ülésszakok szervezésével, ill. szerkesztésével s az „utánpótlásnak” ilyen munkák felé irányításával.

„A magyar jelentéstan kezdetei”-ről írva, kötetünkben bevezetésül annak a fölmérésnek az ihlető hatásáról szól, amelyet Károly Sándor 1970-ben egy szintén Sz. I. szerkesztette kötetben tett közzé „Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből” cím alatt. A mi kötetünkben Sz. I. ehhez képest egy hatalmas időn át az előzmények fonalait kívánja fölgombolyítani. A történeti-összehasonlító módszernek, az újgrammatikus irány hozta elevenebb érdeklődésnek meg az 1920-as évektől kezdődő mellőzöttségnek, majd a jelentéstan mai, eléggé elismert önállóságának rövidebb tárgyalása (238–41) még inkább a bevezetéséhez csatlakozó áthidaló rész. Mégis ez érteti meg, hogy a „rég i sz ó t á r a i n k b a n , n y e l v t a n a i n k b a n é s e g y é b j e l l e g ű m u n k á i n k b a n a szavak és szókapcsolatok jelentése”-nek, a szófajok s más mondatnyi eszközök stb. funkciójának ezután következő fejtegetése voltaképp már a jelentéstani érdeklődés fejlődésének fokait tárja elénk.

Nyelvtudományunk történetében Sz. I., mint korábban, most is ezeket a fő korszakokat különíti el: a) a kezdetekét (Sylvestertől úgy Sajnovics Demonstratiójáig); b) „a mai értelemben vett nyelvtudomány felé” vezető fejlődését (az előzőnek végétől a XIX. század közepéig, „a mai értelemben vett nyelvtudomány megindulásáig”); c) a mai értelemben vett nyelvészetét (ezen belül négy kisebb szakasszal számolva; 242). — Nos, a tanulmányban feldolgozott idő körülbelül eléri az a) korszak lezárulását, s így Sz. I. értékes tájékoztatást nyújt a korai szaktudósok itt-ott még inkább csak tapogatózó elveiről és gyakorlatáról. — Az anyagot a szerző a nyelvtanító, a szótárkészítő, az alkalmazott nyelvtudományt képviselő s az eredetkutatással (nyelvrokonitással) foglalkozó szakemberektől származó nézetek csoportjaiban tárja elénk (243).

Sylvester nyelvtanában inkább csak egyes grammatikai elemek jellemzésében és szabályaiban fedezni föl, aztán már találni némi céltudatosan megválasztott, ide is vágó megfigyelést, majd Molnár Albert például több képzőnk stb. jelentéseire és produktivitására, némely mondat szerkesztő sajátosságokra, sőt stilisztikai érdekességekre is kitért. Így dolgozza fel az értekezés tovább a Komáromi Csipkés, Pereszlenyi és Kövesdi nyelvtanába épített, majd a szójegyzékek, szótárak készítőitől származó, egyre mélyebbre hatoló megfigyeléseket. Ezek után kerülnek sorra a Sylvester és Geleji Katona nyelvhelyességi, ill. stilisztikai megjegyzéseinek idevágó részei.

A dolgozat summája: „Nyelvtudomány-történetünk első szakasza . . . megtette az első . . . lépéseket mind a szójelentésben, mind a mai értelemben vett teljesebb szemantika felé.”

*

Azt hiszem, a fentiek után fölösleges külön összegezésben is fölmérnem a vizsgált nagy tanulmánykötet értékeit, ill. sokoldalúságát.

Tompai József

Nyelvészeti tanulmányok. Szerkesztette és az előszót írta Teiszler Pál.
(Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 176 oldal)

1. Szerény külsejű, de belső tartalmában annál gazdagabb könyvet hozott Erdélyből a posta, a Teiszler Pál által szerkesztett Nyelvészeti tanulmányokat. Az előszóban azt írja a szerkesztő, hogy romániai kiadvány tanulmánykötetben most először nyújt ízelítőt a kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók eredményeiből, számol be arról az elméletileg is jól megalapozott adatfeltáró tevékenységről, amelyet az ország határain túl is nagyra értékelték és úttörőnek tartottak a szakemberek. Valóban nem túlzás ez a nagyra értékelés. A magyarországi kritikák mindig őszinte elismeréssel írtak arról a nagyszabású munkáról, amelyet kolozsvári nyelvész kollégáink végeznek egyrészt a romániai magyar nyelvjárások feltérképezése, másrészt pedig a hely-, illetőleg személynévrendszer történeti és mai állományának összegyűjtése érdekében. Lehet, hogy tanulmánykötetbe szerkesztve valóban ez a mostani kiadvány az első ízelítő, egy-egy szerzőtől származó önálló mű azonban szép számban jelent meg az utóbbi években Romániában a fent említett témakörből, ugyancsak a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából. (Néhány kötetről a Magyar Nyelvőr olvasóinak is beszámoltunk, 1. Kiss Jenő Nyr. 97. 359–62., 98. 366–9., 100. 103–6., Fiers Márta és Balogh Lajos Nyr. 101. 240–5., Fehértói Katalin Nyr. 102. 487–93.) Az összegyűjtött nagy mennyiségű nyelvjárási, illetőleg névtani anyag publikálása azonban még korántsem megoldott probléma. Kiadásra vár a romániai magyar nyelvjárások atlasza, a csángó, a székely, a Maros megyei nyelvatlasz, és még rajtuk kívül is számos egyébként értékes nyelvföldrajzi, szótani, névtani adatgyűjtemény hever egyelőre íróasztalok fiókjaiban.

De lapozzunk bele a most megjelent tanulmánykötetbe. Engedje meg azonban az olvasó, hogy a hozzám közelebb álló cikkekről a lehetőségekhez mérten részletesebben szóljak, másokat pedig csak röviden, néhány mondattal említsek meg. Ez a válogatás persze semmi esetre sem értékítélet, csupán a recenzió írójára jellemző szubjektívizmus.

2. Maros megye 130 községében gyűjtötte össze 1959–66 között Balogh Dezső és Teiszler Pál egy teljes hálózatsűrűségű regionális tájnyelvi atlasz anyagát. A vizsgálatot többek között azért is érdemes volt itt elvégezni, mert a kiválasztott kutatóterületen két nyelvjárástípus találkozott, a mezősegi és a székely. Atlaszuk tehát nemcsak egy-egy hangtani, morfológiai és szótani jelenség elterjedéséről nyújt új információkat, hanem a nyelvjárási izoglosszák nyitottságához, a nyelvjárástípusok átmenetiségének elméleti kérdéseire is bizonyítékokat szolgáltat. Világosan leolvasható a térképekről, hogy például a mezősegi *a*-zás különféle pozíciókban, hangtani helyzetekben nem egyforma erősségű. Legerősebben és legnagyobb területen az utolsó szótagbeli *a*-zás terjedt el (*voltatak*), hangsúlyos helyzetben és egyéb nem utolsó szótagi pozícióban (*samszéd, dolgozik*) viszont még a mezősegi típusban is szórványos, ritka a megjelenése. A mutatóanyagban közölt 15 térképlepon még az *ö* ~ *e*, *ő* ~ *oe*, *ü* ~ *i* hangtani párokra, egy-egymagánhangzó realizációs változataira, az ikés igeragozás néhány esetére és szóföldrajzi jelenségekre találunk példát. Nyilván a helyszűke késztette a szerzőket arra, hogy a térképlepokon

csak ábrákat közöljenek. Bizonyára egytértenek ők is azzal, hogy az adatbeírás gazdagabb információkat nyújt az általuk most alkalmazott puszta szemléletetésnél, ezért — ha mód van rá — szerintem inkább az adatbeírás, illetőleg a kétféle eljárás kombinációja lenne az ideális közlési mód.

3. A tájszó fogalmának pontos meghatározása, a Szinnyeinél árnyaltabb és részletesebb osztályozás igénye újabban megint előtérbe került a nyelvészeti irodalomban. Péntek János egyik korábbi tanulmányához (A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. NyIrK. 16: 2, 231—40) és az én osztályozási kísérletemhez (A tájszó fogalma. NytudÉrt. 83: 71—4) most Gálffy Mózes szól hozzá. Egyrészt elméleti szinten fejleszti tovább az eddigi elgondolásokat, másrészt viszont egy település, Marosmagyaró tájszavainak felhasználásával a gyakorlatban is kipróbálja, hogyan lehet alkalmazni az elképzeléseket.

Ahogy a nyelvjárások osztályozása során fölmerült az átmeneti nyelvjárástípus fogalma (l. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 372), ugyanúgy várható, hogy a tájszavak elkülönítésekor is adódnak olyan lexikális elemek, amelyek sem az egyik, sem a másik kategóriába nem sorolhatók be, illetve egyszerre két típus jegyeit is magukon hordozzák. Például a marosmagyarói nyelvjárásban a *patkán* egyrészt alaki tájszó, mert a köznyelvi *ny* helyett *n*-nel ejtik, másrészt jelentésbeli is, ugyanis itt a szónak 'vakondok' a jelentése. Ezért szerintem is helyen jár el Gálffy Mózes akkor, amikor az alaki és a jelentésbeli tájszó közé beiktat még egy átmeneti kategóriát — ha jobb elnevezést nem tudunk adni neki, akkor — „alaki és jelentésbeli tájszó” néven.

Az alak szerinti tájszavak körének meghatározása váltotta ki a legtöbb vitát az eddigi szakirodalomban. Gálffy nézete szerint is ennek a tájszótípusnak az a fő ismérve, hogy az ide sorolt szónak csak a hangalakja tér el a köz- és az irodalmi nyelvtől. A szótárszerkesztők azonban ennek tudatában is bizonytalanok, hogy hol húzzák meg a határt, milyen hangtani jelenségeket vegyenek be a szótárba, és mit hagyjanak ki belőle. Megkönnyíti a döntést Gálffy rendszere azzal, hogy az alaki tájszó kategóriáját kettébontja: az egyedi, különleges eseteket tartalmazó, sajátos fonémakapcsolatból álló altípusra, pl. *kártífiju* ~ *kárfiju* 'karfiol'; és a rendszerszerű fonéma-szembenállások altípusára, pl. *baland* 'bolond', *üszkes* 'üszkös', *östö* 'este' stb.

A már említett cikkemben felvettem a paradigmatis (ragos) alakok problémáját, azt az esetet, amikor egy-egy szónak csak a ragos alakja tér el a köznyelvtől (pl. *adi* 'adja', *székho* 'székhez' stb.). Gálffy — cikkének lektora, Szilágyi N. Sándor javaslatára — nem tekinti tájszavaknak azokat a lexémákat, amelyekben a *tő* úgy viselkedik mint az irodalmi nyelvben, mert ha az ilyen tájragokkal ellátott lexémákat is a tájszavak közé soroljuk — írja Szilágyi N. Sándor —, akkor úgyszólván semmi értelme sincs a nyelvjárásban elkülöníteni a tájszavakat a szókincs többi elemétől, ugyanis ezek a toldalékok gyakorlatilag minden egyes szóhoz hozzákapszolhatók. Úgy gondolom, ez valóban rendben is van. Azt azonban mégis szükségesnek tartanám, hogy egy-egy tájszótárba ezek a köznyelvtől eltérő toldalékok — tehát nem a toldalékolt szavak, hanem csak a tájragok — önálló szócikkbe bekerüljenek, valahogy így: *-i* igei személyrag, *velaris* hangrendű szavak után is használatos, pl. *adi* 'adja'; *-ho* határozórag, palatalis hangrendű szavak után is használatos, pl. *székho* 'székhez' stb. Nem idegen ugyanis a szótárszerkesztés gyakorlatától az, hogy a szócikkbe betűrendes listájában tőszavakon kívül toldalékok is szerepeljenek, ezt az eljárást követi például a Magyar Értelmező Kéziszótár.

Még egy lényeges elkülönítési szempontra reflektálnék Gálffy tanulmányában, ez pedig a tájszók szociális érték szerint megoszlása. Ma már fontos követelmény, hogy a szótár szerzője utaljon arra, mennyire terjedt el egy-egy szó a lakosság körében, vajon az idősebb generáció vagy a fiatalabb nemzedék használja-e inkább őket (l. például Kiss Jenő: Mihályi tájszótár. NytudÉrt. 103.). Gálffy a szociális érték szerint négy csoportba

sorolja a tájszavakat: 1. helyi értékű tájszók, amelyek csak egész kis területen élnek; 2. nyelvjárási tájszók, amelyek egy-egy nyelvjárástípusban vagy nyelvjárásterületen általánosan ismertek; 3. népi jellegű tájszók, amelyek több nyelvjárástípusban is használatosak; 4. megosztott szerepű, nemzedékváltáshoz kötött tájszók. Nem vitatom ezeknek a kategóriáknak a létjogosultságát, csak annyit tennék hozzá, hogy ez a négy szempont nem mind szociális. Talán közelebb jutunk a valósághoz, ha különbséget teszünk egy-egy szó területi elterjedtsége és a szociális rétegződés között. Az első három pontban a területi elterjedtséget vettük figyelembe, a negyedikben pedig valóban a szociális rétegződését.

4. „A funkcionális vizsgálat a névtanban is mindinkább teret hódít.” B. Gergely Piroska tanulmányának kezdő mondata ez, egy olyan tanulmányé, amelyben öt kalotaszegi település családnevei kerülnek terítékre, nemcsak öncélú statisztika készítése végett, hanem azért, hogy kiderüljenek a szerkezeti, funkcionális és társadalmi összefüggések a nevek népi használatában. Valójában arról van szó, hogy milyen eltérések mutatkoznak a hivatalos családnév és a szűkebb környezet, a faluközösség által használt népi név között, mi az oka a néha meglepően nagy számú eltérésnek névtani szempontból és társadalmi szempontból is. Az összegyűjtött adatokat, a statisztikák vallomását szervesen egészíti ki a szerző helyi ismerete, megfigyelése. Nem veszik el a számok bővületében, hanem szemléletesen kommentálja, bőséges magyarázatokkal látja el a statisztikai eredményeket. Szükség is van erre, mert egyébként nem tudtuk volna, hogy például Bánffyhunyardon azért használják a családnévállománynak jelentős részét a hétköznapi beszédben is, mert városiasodó, urbánus jellegű a település, Bácsón pedig a nagyváros, Kolozsvár közelsége érezteti a városias névhasználat hatását.

A funkcionális névtan szempontjából nagy jelentőségű, előremutató tanulmányhoz csupán egy-két periferiális megjegyzésem van. Néhány alapfogalmat az olvasó számára is tisztázni lehetett volna. Például azt, hogy mi a család, hány nemzedék tartozik egy családba, különlakás esetén külön családnak számítanak-e a nagyszülők vagy az unokák, a házban lakó idegen, esetleg távolabbi rokon beletartozik-e a családi körbe, mikor beszélünk családtörödekekről stb. Mindezeket a problémákat nyilván átgondolta B. Gergely Piroska, de azért érdemes lett volna néhány mondatot a tanulmányban is szentelni ezekre a kérdésekre.

Gálffy Mózes tanulmányában láttuk, hogy a tájszavak osztályozásánál szükség van átmeneti kategóriákra. A hivatalos családnevek népi használatát illetően is — úgy gondolom — a pusztán igen-nem mellett számolni lehet átfonódó esetekkel, azzal például hogy egy-egy hivatalos nevet használ azért a faluközösség, de ritkán, esetleg csak bizonyos alkalmakkor, vagy talán csak egy meghatározható nemzedék körében járatos a név stb. Persze ezeket a bizonytalan eseteket nehéz statisztikába foglalni.

5. Márton Gyula tanítványa, Kovácsné József Magda szülőföldjének, a Székelyudvarhelytől északra elterülő Havasaljának a családneveivel foglalkozik. A névanyag tanulságait is összefoglaló mintaszerű tanulmány szerves folytatása mindannak, amit korábban B. Gergely Piroskánál olvastunk. A gyűjtés és a feldolgozás módszerét is részletesen leírja a szerző, de mivel 21 település vizsgálatára vállalkozott, egy-egy község elmélyült elemzésére nincs olyan lehetősége, mint B. Gergely Piroskának. Noha itt is szó van a hivatalos és a népi családnevek viszonyáról, a gyakoriságról, a megterheltségről, a nevek eredet szerinti rétegződéséről, Kovácsné József Magda fő célkitűzése azonban inkább az adatközlés volt, „a dolgozat szerzője elsősorban a tények közlésére összpontosított”.

6. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának szóföldrajzi kérdései a népi szókinész különféle részrendszereit térképezik fel. Murádin László már többször is közölt tematikus mutatót ebből a nagy értékű, de még kéziratban levő anyagból. Most néhány növény-név erdélyi nyelvföldrajzát mutatja be: a rózsa vad és nemesített változatának, valamint a csalán apró és nagy levelű fajtájának népi elnevezéseit teszi közzé, sajnos nem térképe-

ken, hanem csak listaszerűen, de feltüntetni minden egyes adat pontos földrajzi lelőhelyét is. A lexikális változatok morfológiai elemzésével és a szemantikai tanulságok összegezésével egészíti ki az adatközlést.

7. Péntek János és Szabó Attila kötetzáró tanulmánya szintén a népi növénynevekkel foglalkozik. Erről a cikkről írta Teiszler Pál az előszóban, hogy egészen új összefüggéseket tár fel a népi növényismeret és a földrajzinév-adás viszonyáról. Az eddigi névtani irodalom is számontartotta a növényfajok, a növényzet szerepét a földrajzinév-adásban, mi tehát akkor az új Péntek János és Szabó Attila kísérletében? Elsősorban az, hogy nem a földrajzi nevek eredetét magyarázzák a természetes és mesterséges növénytakaróval, hanem fordítva, a mai és a történeti földrajzi nevekből próbálják meg rekonstruálni egy szűkebb tájegység, a Kalotaszeg régi növényvilágát és annak változásait. Ők maguk így írnak erről: „Dolgozatunkban az eddigiektől eltérő megközelítéssel kísérletezünk. Kiindulópontunk egy vidék mai és történeti földrajzinév-anyaga, a mai növényföldrajzi kép ismerete és a mai népi növényismeret. Ebből a három ismert elemből próbálunk meg következtetni néhány ismeretlenre: a hajdani növényföldrajzi viszonyokra, a természetes növénytakaróban beállott változásokra, a növényzetnek a névadásban játszott szerepére, a földrajzi neveknak a természetes környezet módosulásával kapcsolatos és attól független változására stb.”

Az összevetés alapja Szabó T. Attilának sokat emlegetett munkája, a Kalotaszeg helynevei (Kolozsvár, 1942.) c. adattára és a két szerző éppen nemrég befejezett, erről a vidékről származó nagy népi növénynévgyűjtése. A tekintélyes mennyiségű adatot is tartalmazó tanulmányból valóban kibontakozik előttünk Kalotaszeg mai és régi növényvilága, a fenyvesek, lombhullató erdők egykori kiterjedése, a különféle bokrok, erdei maradványnövények tarkasága, a gyepgazdálkodás, a rétek és a vízinövények sokasága, a gyomnövények elterjedése, de tanúskodnak a földrajzi nevek a természetű növények, a gabonafélék, kapáskultúrák, a kertészet és a szőlőtermelés jelentségéről is. Ha fölmerülne az a kérdés, hogy mi haszna van ebből az összevetésből a névtannak és a nyelvészetnek a botanikán kívül, akkor — azt hiszem — ezt az aggodalmat könnyű eloszlatni. Hiszen köztudott, hogy a névélettani kutatások ma már nem nélkülözhetik az ilyenfajta megközelítést, mert a földrajzinév-adás indítékait, okait csak ilyen mélyreható elemzéssel értjük meg igazán.

8. Befejezésül még egy kívánságot hadd tegyek közzé. Szeretnénk, ha ez a kiadvány nem maradna magányos kötet, hanem sorozatszerűen folytatódna a jövőben is. Nyelvészeti tanulmányok 1981, 1982, 1983 stb. címen még további anyagot, sokféle kutatási eredményt lehetne közzétenni. Várjuk a folytatást.

Balogh Lajos

Vértés O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 235 oldal.

Vértés O. András művének tárgyát a magyar fonetika történetében jelöli meg. Hadd bocsássam előre, hogy a munka tartalma ennél többszörösen bővebb. Kibővül mindekenélőtt a nyelv tudomány történetének belső összetett vizsgálatával, a hangtan elméleti-módszertani kérdéseinek tárgyalásával (elsősorban a történeti szemlélet keretei között), kultúrtörténeti értékeléssel, forráskutatással, a műszóhasználat mai, fogalmilag lassan tisztázódó alakjainak meghatározásával és a tárgyra vonatkozó szakirodalom kritikai áttekintésével.

A magyar hangtan történetének jelenkora az 1880-as évek elejével kezdődik, elsősorban Balassa József fellépése nyomán, másrészt a természettudományos módszerek

alkalmazásával és a tudományos hatásterület európaivá válásával. A szerző eddig az időpontig tekinti anyagát — élő örökség értelemben — a múlt hagyatékának, amelynek elrendezésében és értékelésében egymással összehangolt ismérveket alkalmaz. A történetiség kritériuma természetesen magában hordja a korszakolás gondjait, amelynek megoldása soha nem lehet magától értődő, legfeljebb szerencsés. Vártes O. András választása következetes, mivel úgy fogja fel a szakágazat történetét, mint amelyet a témaválasztás központivá válásával és a kifejtések önálló alakban való megjelenésének fokozatos előrejutásával lehet a leginkább tagolni. A történeti váz a következő: 1. a kezdetektől 1539-ig, az első magyar nyelvtan, Sylvester János Grammaticájának megjelenéséig; 2. 1539–1708. (Tsétsi: Obs. Orthographico-Grammaticae-jéig); 3. 1708–1808. (Simon Antal „Igaz Mester”-ének megjelenéséig); 4. 1808-tól Balassáig.

Az első korszak a magyar hangtan „szórványemlékeinek” a kora. Hangtani kérdéseknek nyelvészeti összefüggésben való módszeres tárgyalását itt még nem lehet kimutatni, a legkorábban ugyanis olyan leíró jellemzésekről van szó, mint Husz János megjegyzései a magyar ejtémóról. (Ezeknek a szórványemlékeknek a körét a szerző maga is bővítette, mégpedig egy korai, 1471-ből származó, fontos adalékkal Galeotto Marzio munkásságából, másrészt Temesvári Pelbárt Rosariumában a fonetikai vonatkozások és ezek tudományos előzményének feltárásával. Mindkettő igazi felfedezés, az utóbbi pedig valószínűs bravúr.)

A második korszak hangtani tárgyköre már olyan nyelvészeti szakmunkákból valók, amelyekbe azok szervesen illeszkednek. A fonetikai témák tárgyalása ezzel módszeressé válik, maga a hangtan pedig megindul önállósulásának útján. Az adatok számosabbak, az anyag terebélyesebbé válik, ezért Vártes O. András itt már tematikus elrendezésben ismerteti a korabeli nézeteket, az alábbiak szerint csoportosítva az ismereteket: a hangok csoportosítása, egyes hangok leírása, hangkapcsolatok, a szótag, a szó hangtani szerkezete. Ez a tematikus rend a további korszakok tárgyalásában is alapul szolgál, de — ahogy a szakágazat érdeklődése tágul — kiteljesedik a szupraszegmentális (a beszédhangoknál nagyobb egységekben megvalósuló) tényezők leírásával, mint amilyen a dallam, valamint olyan egyéb fejezetekkel, amelyek a régebbi korok kutatóinak különös érdeklődésére tarthattak számot. Habár a témák lajstroma éppen e korra vonatkozólag rövid, meglepheti az olvasót, hogy egy mainapság nagy lendülettel művelt nyelvészeti (és jelentős hányadában hangtani) kutatási terület, az összevető vizsgálatoké — a maitól eltérő szándékkal és céllal persze — mennyire előterben volt.

A következő korszakot — és ez általános jellemzés is — Vártes O. András az alábbi szavakkal vezeti be: „A XVI. és a XVII. században csak elszórt megjegyzéseket találunk hangjaink képzésére vonatkozóan. Kempelen századában azonban már egy-egy munka teljes egészében vagy jelentős részében a hangok leírásával foglalkozik” (49). Ha mégoly meglepő is, ez a fejezet a szerzőnek egy ismét fontos felfedezésével kezdődik. A fonetika történetével foglalkozó kutatók egyike sem talált rá Bél Mátyás 1718-ban kiadott művében az első teljes magyar hangtanra. (Nemcsak az érdekesség kedvéért, hadd jegyezzem meg, hogy a szóban forgó tanulmány egy a székely rovásírásról szóló munka fejezeteként látott napvilágot.) A szerző figyelmét itt elsősorban Kalmár György Prodromusa és Kempelen munkássága köti le. Kiemelésüket az indokolja, hogy e két kiváló kutató munkásságában megjelennek az okmagyarázat igénye és szempontjai, Kalmárnál a hangváltozások vonatkozásában, Kempelennél közismerten a képzés mechanizmusával kapcsolatosan. Ugyancsak ennek a korszaknak a terméke a tudományos élet másik ihletőjének a felbukkanása is, a vitáké, közöttük a legnevezetesebbeké, a prozódiai harc és a jottista-ipszilonista háborúé. De kiegészül az érdeklődés és az ismeretek tartománya is, fölvetődnek például a hanglejtés és a beszédtempó kérdései, így Révai Elaboratio grammaticájában, amely a hangképzés pontosságának leírásában fájdalmasan megsínyli, hogy szerzője elszigeteltség-

ben dolgozott, és nem is ismerte például Kempelen Farkas eredményeit. A fejezetet az első magyar nyelvű fonetika, Simon Antal „Igaz Mester”-ének ismertetése zárja, amely utóbbi egyaránt érvényesíti a tudományos leírás és a helyes ejtés szempontjait.

Az utolsónak tárgyalt tudománytörténeti kor témaválasztásának rendkívüli mértékű kitágulását — mellőzve az egyes művekre vonatkozó értékelések idézését — azoknak a kérdéseknek a lajstromával jellemzem, amelyek újként merülnek föl egy már teljesen magyar nyelvű szakasz historikumában. Első helyre az elméleti törekvések kívánczoknak, az alábbi részfejezetekkel: a nyelv eredetének elmélete, hangképzési különbségek a nők és a férfiak ejtésében, az általános és az egyéni hangfejlődés párhuzamai, a klíma és a hangképzés összefüggése, a hang metafizikája, a fonetika elhatárolása a fonológiától, a kísérleti fonetika megjelenése. De új elemek fedezhetők fel az egyes hangok vagy hangcsoportok ejtésének leírásában is, így az ejtéstényezők egymással való összefüggése, a szemléletében már következetesen funkcionális elvű jelenségmagyarázatok, még ha ezek terminológiailag rejtőzködő alakban mutatkoznak is, a hangtörténet bizonyos problémái, az esztétikai hatás, a fonetikus írásmód ügye és így tovább.

Vértes O. András a leírást itt is mindenütt a lényegesebb részek pontos idézésével egészíti ki, ami nemcsak az egyes szerzők felfogásának hiteles előadását segíti, hanem jó fogódzókat ad a műszóhasználat alakulásának követéséhez is. Emellett a beláthatatlanul széles körű kutatómunka gyümölcseként a szerző itt is fontos, új adalékokkal lepi meg az olvasót. Például a fonológia megteremtésében elsőrangú szerepet játszó Baudouin de Courtenay magyar vonatkozásai különösen érdekesek: Budenzhez írt leveleiben nyilatkozik egy székely hangtani kérdésről, és a szakmai megnyilatkozásokon kívül ugyanitt jelzi, hogy esetleg állást vállalna Budapesten. („Úgy látszik azonban, Baudouin de Courtenay számára nem volt státushely” — jegyzi meg Vértes O. András, I. 180.) Kiemelésre kívánczik annak felfedezése továbbá, hogy Bugát Pál fejtegetései a munka és a nyelv kialakulása közötti kapcsolatról Engels ismert téziseit megelőzően fejtik ki annak alap gondolatát. Hadd utaljak még Gáti rezgésképeire az 1900-as évek elejéről, amelyek érdemes előzményei a magyar beszédhangok oszcillografikus elemzésének, és nem kevésbé érdekesek ugyancsak Gáti automatikus hangfelismerési kísérletei.

Nemcsak az anyag gazdagsága és érdekessége, hanem számos, a tudománytörténet művelésében ritka erény teszi hasznossá a művet. Egyfelől a művelődéstörténeti háttér biztos és alapos áttekintése, a mai tudományosság állás- és szempontjainak következetes bevonása a vizsgálatokba, a filológiai alaposság rendkívüli szigora, amely másfelől csöppet sem viselte meg az előadás eleganciáját, a kifejezésmód színeit pedig inkább élénkítette is. A hangtannal foglalkozó szakembereken kívül a magyar és az általános nyelvészet művelői is tudományos szakkönyvet kaptak Vértes O. András művében, a művelt nagyközönség pedig érdekfeszítő, izes művelődéstörténeti olvasmányt.

Szende Tamás

Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1974. 582 oldal

I. Ismertetendő kötetébe Szegedy-Maszák Mihály az elmúlt tíz év alatt megjelent jelentősebb tanulmányait tette közzé. A tizenhat tanulmányt két nagy fejezetben osztja el. A nagyobbik, az első a „Fejezetek száz év magyar irodalmának történeti poetikájából”, a kisebbik, a második „Az ismétlés művészete” címet viseli. Mindkét fejezet tanulmányai-ban sok olyan új és tanulságos észrevételt olvashatunk, amelyek a nyelvi formához kötődő stilisztikai és stílustörténeti kérdésekre vonatkoznak. Nem egy tanulmányban ezek rész-

letes kifejtései alkotják a tulajdonképpeni témát. Mindez az irodalmár Szegedy-Maszáknál nem véletlen valami, nem járulékos elem, hanem a számára szerves egységet jelentő „világkép és stílus”-nak, az erről kialakított felfogásának természetes, logikus következménye.

2. A bevezetőnek, elméleti alapvetésnek tekinthető első tanulmányában (A költőileg megformált világkép elemzéséről) éppen ezt a szerves egységet és vizsgálati módját tárgyalja. S mert ez meglehetősen bonyolult és nehéz kérdés, meglehetősen távolról indít: általános tudományelméleti szempontot keres. Platónra hivatkozva állítja, hogy különbséget kell tennünk a „valamire vonatkozó ismeret és valaminek az értése között” (9). Ennek alapján értékeli az irodalomtudományban eddig kialakult fontosabb módszeres alapelveket és elemzési eljárásokat, és közben helyes következtetesként hangsúlyozza, hogy „a megértést nem helyettesíthetik az irodalomra vonatkozó ismeretek” (9).

Az ezen a területen szóba jöhető módszerbeli hibákat két végletre köti: az egyik csak a történeti háttérrel törődő pozitivistá, a másik a csak értékelő impresszionista irodalmár eljárása (15), mert „egyikük sem ad számot a mű ideologikumának történeti jellegéről mint jelenlegi esztétikai érvényről”, továbbá mert „egyikük sem nyelvként közelíti meg a költemény történetiségét” (15).

Hogy mi lehet a helyes elv és eljárás, azt érvek és ellenérvek felsorakoztatása után így fogalmazza meg: „olyan monista elemzés igényét érezzük, mely az egész művet úgy határozza meg, hogy azt egyszerre lehet formaként és tartalomként felfogni” (14). S hogy ennek mi a lényege, azt végkövetkeztetesként így összegezi: „az irodalmi műalkotások sajátos világképének tanulmányozásához olyan fogalmi nyelv teremtését tartjuk szükségesnek, amelynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát” (21). Ennek kialakításához a kiindulópontnak tekinthető alapfogalom: az érték szerkezet (21).

3. A kötet tanulmányai ennek az elvnek a sikeres és eredményes alkalmazásáról tanúskodnak. A vizsgált jelenségek jórészt irodalmi művek (pl. Csokonai: A Magánosság-hoz; Vörösmarty: Késő vágy), verstípusok (pl. Berzsenyinél, Kölcseynél) és versszerkezetek (pl. Madách Tragédiájában). A kötet címében jelzett téma szempontjából reprezentatív a „Világkép és stílus Petőfi költészetében” című tanulmány. Ebből is látható, hogy az első nagy fejezet címében szereplő „száz év magyar irodalma” a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig harmadáig terjedő periódusra vonatkozik. Az irányzatok szintjén viszont a klasszicizmussal, részben a (népnemzeti) népiességgel szembeállított romantika áll a szerző érdeklődésének a középpontjában. Mindezekhez kapcsolódik a második nagy fejezet három tanulmánya a következő témákkal: az ismétlődés, Esti Kornél és az egyedüli nem magyar író, Alain Robbe-Grillet.

A változatos témakörű kötetet a továbbiakban néhány stilisztikailag és stílustörténetileg fontosabb elv és kutatási eredmény kiemelésével próbálom értékelni.

4. Szegedy-Maszák futólagos megjegyzéseiből és még inkább részletező, elmélyült fejtegetéseiből jól összeállítható a klasszicizmushoz viszonyított, annak ellenlábasként felfogott romantika stílári sajátosságainak a rendszere. És ennek a stílusjellemzésnek megvan az az előnye — ami a szerző nagy érdeme —, hogy nem öncélú, elszigetelt leírás, hanem a már említett monista elvnek megfelelően a tartalom és a forma egységébe ágyazott, a rendszerszerűség megragadására törekvő vizsgálat, a szerző megfogalmazásában: „a költőileg megformált világképek tanulmányozásában a legelvontabb létértelmezéseknek mint nyelvben testet öltő érték szerkezeteknek a nyelvét próbáljuk megteremteni” (16).

Így például Vörösmarty a Késő vágy című versében a szerző szerint „egy pozitívként értékelt és egy negatívnak felfogott emberi léthelyzetet állít szembe egymással”,

és emellett arra is felhívja a figyelmünket, hogy a költő „a kívánt világot a múltba helyezi, míg az elszenvedettet a jellel azonosítja” (165). Ennek megfelelően „a vágyott és a ténylegesen elszenvedett léthelyzet ellentétét a költő egymásra helyezte, de egyszersmind egymástól lényegesen eltérő nyelvi szerkezetekbe fordítja át, amelyekkel egyszerre hangsúlyozza verse zárttságát és nyitottságát, szimmetriáját és aszimmetriáját, önmagába visszatérő és előrehaladó jellegét” (166). A zárttság alakítója többek között a sok és sokféle ismétlés, valamint az átkötések (enjambement-ok) és nem átkötések nagyjából egyforma aránya. Mindez a költemény első részére jellemző. Ezzel szemben a nyitottság érzetét kelti az, hogy a vers második részében (utolsó harmadában) nincs annyi ismétlődő nyelvi forma, mint az első kétharmadában, vagy hogy az utolsó nyolc sorban állandóan az átkötés. Mindez a második rész szerkezeti nyitottságát bizonyítja, amit Szegedy-Maszák azzal a klasszicista sajátossággal állít szembe, hogy ott épp a verszárlat hangsúlyozódott (167). Persze kérdéses, hogy az ismétlések mint a szerkezet szilárdságát lazító formák nem inkább a „nyitottság” irányába hatnak-e?

5. Ilyen alapon a romantika sok stílussajátosságát emeli ki és határozza meg, értékeli. Fontosnak tartja például azt, hogy a romantikus költők a látványt látomássá fejlesztik, ami egy másik fontos, szemantikai jelenségnek a forrása, annak, hogy „a jelentés többszörös jelrendszer közvetítésével érvényesül” (217). (Ezt mint a fokozott képszerűség romantikus eszményét a szerző szerint elsőként Berzsenyi fogalmazta meg: „mindenütt *festve*, nem pedig *mondva* van a gondolat” — Észrevételek Kőlcsey recenziójára 1825.) Vörösmartynál az Előszóban a szerző műszava szerinti „figura jellegű trópusok” képszerű jelentése összetett és burkolt. Ezek másodlagos, elvont jelentését újabb mellékjelentések módosítják („a jelentő jelentettje maga is jelentő” — 218), ami a jelképteremtés forrása. E jelenség fokát és mértékét „poétizáltság”-nak nevezi, és az egyszerűbb „stilizáltság”-gal állítja szembe, amin az egy vagy több szóból álló trópusok és figurák szerkesztettségét, egységge szerveződésük szintjét érti.

Ezekben az esetekben a „jelentő és a jelentett közötti szükségszerű ... viszony mindig a jelentő és a jelentett közötti nem szükségszerű ... viszonnal jár együtt, s a jelentés e két viszony kölcsönhatásának függvényeként állandóan a keletkezés folyamatában van” (219). Ez a forrása a jelképszerűségnek és a romantikára annyira jellemző „önmagát teremtő nyelv”-nek (uo.). A klasszicizmusban viszont a kép és a fogalom szétválasztása, a jelentő és a jelölt önkényes viszonya a jellegzetes. Következésképpen a klasszicizmusra jellemző explicit (kifejtett, határozott és világos) jelentésű képek (pl. az elavult metafora, allegória, teljes metafora, kifejtett hasonlat) a romantikában háttérbe szorúlnak és az ott sajátosnak tekinthető implicit (ki nem fejtett, burkolt) jelentésű képek (köztük a fentebb jelzett értelemben vett jelképek) válnak uralkodóvá. A szerző felfogását, eljárását megvilágító másik példánk grammatikai, mondattani jellegű. A két irányzat közötti mondattani eltérés végső forrása a klasszicista témavers és a romantikus élményköltészet közötti különbség. Az elsőnek az objektív, logikai, a másinak a szuggeráló, emocionális, implikáló mondat szerkezet felel meg (95). Ez utóbbiakban sok a közbevetés, a hiányos forma, a szórendi eltérés, egy-egy mondatrész hátravetése, késleltése, és jellegzetes a retorikus mondatépitkezés.

6. A szerves egységként felfogott, költőileg megformált világkép tanulmányozásában a sajátos stilisztikai jelenségekkel összefüggő versszerkezet elemzésére is sor kerül. Jelentőségét a szerző azzal magyarázza, hogy a világkép lényegét alkotó létértelmezést szerkezetként lehet felfogni (21). Gyakran kerül szóba ez az ismétlődés sokféle fajtáját és funkcióját tárgyaló fejezetben is, minthogy Szegedy-Maszák véleménye szerint „tulajdonképpen minden szerkezeti típust meg lehet úgy határozni, mint viszonyok ismétlődését”

(435). A kapcsolatos párhuzamosságról szólva jegyzi meg, hogy „a felsorolás a legegyszerűbb, a láncszerű szerkezet a bonyolultabb alelete” (428). Ez utóbbi ugyan nem határeset (legalábbis nem olyan, mint amilyen a tiszta felsorolásból álló szerkezet lenne, hisz például egy bizonyos szempont szerint a spirálszerkezet bonyolultabb, mint a láncszerkezetű), mégis ezzel a kettővel sejteti, hogy a szerkezeti változatokat milyen végpontok között lehetne elhelyezni.

A versszerkezet tüzetes leírásában Szegedy-Maszák a fejlődéstörténeti szempontot is érvényesíti, így leírásaiból egy versszerkezet-történet körvonalai bontakoznak ki. Megtudjuk ebből többek között azt, hogy „a klasszicista vers formális és a romantikus vers tematikus zárata (például A pusztá, télen) közötti átmenet nálunk körülbelül fél évszázadig tartott” (69), és hogy „a romantika idejére jellemző a kétféle forma összeütközése” (uo.). Sőt ennél továbbmenően rendszerelméleti analógiák felhasználásával azt állítja, hogy „a klasszicista esztétikusok a [a vezérlő mechanizmusnak vagy kibernetikai rendszernek tekinthető] termosztáthoz, a romantikusok a növényhez hasonló rendszert láttak a műalkotásban” (395). Magában a kétféle szerkezet átváltásában Berzsenyinek vannak úttörő érdemei amiatt, hogy „a metonimikus-szinekdochés befejezést a romantikus metaforikusra cserélte fel” (69). Valóban a befejezés „logikai-érvelő módja érezhetően különbözik a képi megoldástól” (103). Különben a versszerkezet tekintetében a két irányzat közötti nagy elvi különbséget abban látja, hogy „a klasszicisták megszerkesztett, a romantikusok szerves forma megalkotására törekedtek” (211).

Ami pedig a vizsgált korszak és a későbbi fejlemények közötti összefüggést illeti, Szegedy-Maszák meggyőzően bizonyítja például azt, hogy Csokonai A Magánossághoz című versének montázstechnikája legrégibb előzménye Kassák Bécsben írt verseinek (90), vagy hogy Petőfi a Felhőkben a képi és a gondolati egységeket pusztán egymás mellé helyezte anélkül, hogy az összefüggéseket, az oksági kapcsolatokat külön nyelvi elemmel jelölne, és ezzel a kezdeményezésével — ami szerintünk a népdalok szerkezetének a hatásával is magyarázható — „merészen előremutatott ... [az] avantgarde versépítkezés felé” (243).

7. Ilyen stílustörténeti összefüggésekben merül fel egészen jogosultan, de sokak számára vitatható érvénnyel az a kérdés, hogy a korszak nagy költői milyen mértékben fejlesztették a költői nyelvet, hogy Vörösmartynak vagy Petőfinek és Arannak volt-e nagyobb nyelvteremtő ereje. A kérdésfelvetésből is látszik, hogy itt a szerző a romantikát nem az öt megelőző klasszicizmussal, hanem a későbbi, de vele párhuzamosan ható népies-séggel állítja szembe.

Szegedy-Maszák romantikus elvnek tekinti azt a felfogást és egyben stíluseszményt, „mely szerint a költő nem használja, hanem teremti a nyelvet” (99). Ennek alapján úgy véli, hogy a romantikus költők nyelvfejlesztő törekvése „a nyelv jelentésterületének bővítésére irányult” (261), Vörösmarty célja a „metaforateremtés” volt (180). Ezzel állítja szembe „a népies Petőfi és főként Arany nyelvtisztító, halott trópusokat felújító nyelvét”-t (219), avagy más megfogalmazásban Vörösmartyval kapcsolatban „metaforikus gazdagság”-ról, Arannyal kapcsolatban viszont „gazdaságos metaforahasználat”-ról beszél (354). A különbség alapja az, hogy a romantikus költő új és új metaforákat alkot, jellegzetes eljárás nála az új átvitel, a népies Petőfire és Aranyra viszont az jellemző, hogy elavult átviteleket újítanak fel, hogy egy-egy szó jelentését kiterjesztik (554). Ezzel a romantikus sajátossággal magyarázható szerinte a „nyelv formátlan bősége” (145) az „önmagát teremtő nyelv” (219).

Szegedy-Maszák e kétféle nyelvfejlesztő törekvésben nem lát érdembeli különbséget, hisz elismeri egyrészt azt, hogy a történeti fejlődés dialektikája követelte meg a nyelvújítás utáni nyelvtisztító munkát, másrészt pedig azt, hogy Petőfi és Arany a költői

nyelvnek „a nyelvtágító Vörösmartyval egyenrangú megújítója” (265). Igaz, emellett azt is hangsúlyozza, hogy „a XIX. század második felében költészetünk viszonylagos szegénységéhez kétségkívül hozzájárult az, hogy versíróink megfeledkeztek az újító Vörösmarty ösztönző példájáról” (180), és hogy „irodalmunk kihagyott egy lehetőséget, amikor túlságosan is elhárította magától a nyelvertermő Vörösmartyt” (219). Hogy mi volt az „eltávolítás” oka, azt a szerző Martinkó András észrevételeivel világítja meg: „Petőfi és Arany nagy nyelvi forradalmat hajtott végre a magyar költészetben, de . . . a forradalommal valami csodálatos érték, lehetőség is kiveszett” (559).

8. Stilisztikai központú és érdekű ismertetésünkéből is következik, hogy Szegedy-Maszák könyvében a stílussal egységet alkotó eszmei vonatkozások vizsgálata szintér új eredményeket hozott. Természetszerűleg következik ez a bevezetőként ismertetett felfogásából, a költőileg megformált világkép és alkotóelemeit szé nem szakított, „osztatlan” vizsgálatából is.

A következtetésként megfogalmazható legfontosabb módszertani tanulság szintén ezzel függ össze. Arra gondolunk ugyanis, hogy az irodalmi jelenséggel (is) foglalkozó, de más kutatási területet is magukénak mondható diszciplínák számára a járható út, az eredményes módszer csakis valamennyi (tartalmi, formai) részlet egy egységben való szemlélete, vizsgálata lehet. Erre kell törekednie a nyelvi formákkal dolgozó — és eddig eléggé egyoldalú szemléletű, éppen ezért az elszigeteltség módszerével vádolható — stílus-kutatónak is, hisz — mint már láttuk — a szerző felfogása szerint a vizsgálatok számára olyan fogalmi nyelvre van szükség, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát” (21). És hogy ezt az elvet hogyan lehet következetesen és eredményesen alkalmazni, arra jó és követendő példát mutat Szegedy-Maszák Mihály könyve.

Szabó Zoltán

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Csörte. Dr. Terbe Lajos — 1139 Budapest, Tahi u. 44/b II. 4. — világhírű sportolóink lebecsülésének tartja, hogy egy ilyen újdonsült, idegenes szóval fejezzük ki nemes küzdelmüket. Miért hasonlítottuk őket a vaddisznóhoz? Ha már újítani akarunk, használjuk inkább a *viadal*-t az *asszó* helyett.

Sajnáljuk, hogy számára a *csörte* szónak kellemetlen hangulata van, s hogy tudatában vele kapcsolatban a vaddisznó fogalma idéződik fel elsősorban. A Magyar értelmező kéziszótárra hivatkozik. Igaz, ez a szótár kissé szűkszavú, de ha figyelmesen megnézzük a *csörte* alapjául szolgáló *csörtet* szócikket, ez nemcsak a vadkannal kapcsolatos példamondatot közli, hanem ezeket is: *Hova csörtetesz? Csörteti a kardját.*

A hatkötetes nagy értelmező szótár már jobban érzékelteti az arányokat, mert az öt fő jelentés közül, amelyeket felvesz, csak egy hozható kapcsolatba a vaddisznóval: „< Nagyobb testű vad sűrű növényzetben, erdőben > zörögve, sebesen utat tör, előre nyomul”. Az első, harmadik, negyedik és ötödik jelentés valamely dologgal is, de főként személlyel kapcsolatos: „Jöttek Egyszersmind a vér szolgálai . . . Súlyos kardjaikat *csörtetvén* a sima pallón” (Vörösmarty); „Az öreg . . . élénken *csörtetett* kardja végével” (Jókai); „A lány szellő . . . egymáshoz *csörteti* [az ágakat]” (Madách); „*Csörtet* amaz után rettentest Toldi” (Arany); „Jancsika megint ott *csörtetett* az udvaron. Egy szökkenéssel a lépcsőn termett” (Gárdonyi).

Őn a *viadal*-t ajánlja a *csörte* helyett az *asszó* pótlására mint régi, patinás, jó magyar szót. Valóban alkalmas lehetett volna rá, de ennek már addigra 'az egész mérkőzés; pl. vívóverseny' jelentése is fejlődött, az *asszó* viszont a mérkőzés egy része, a viadal általában több asszóból áll. Az említett szótár is így értelmezi: „< Vívásban > a mérkőzés egy menete; asszó”. Példamondata: „A második *csörtét* megnyerte”. Az *asszó* címszóban: „A döntő asszót [*csörtét*] a világbajnok nyerte.” Talán ez is közrejátszott abban, hogy amikor 1940 táján a Nemzeti Sport című újság kilencedik magyarító pályázatára beküldött szavakat elbírálták, a *csörté*-t fogadta el a Nyelvművelő Bizottság a következő indoklással: [az alapszó, amelyből a *csörtét* elvonták, a *csörtet*] „Elavult magyar szó, értelme annyi, mint fegyvereket összecsapni, összemérni.” Valóban, a régi nyelvi emlékek közt tallózva, túlnyomóan ilyeneket találunk: „zörgés, *tsertetés*, fegyver-tsörgés-börgés . . . *tsertelezni, tsertelni*” (Baróti Szabó Dávid: Kisded Szó-Tár. Kassa, 1784.); „*Csörtöl*: arma concutio” (Kresznerics F.: Magyar Szótár, 1831–2.); „*csörtöl* Fegyvert összeüt, vagy zördít. Kardjaikkal *csörtölnek* a harczolók” (Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára, 1862.) stb. A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára is ezt írja a *csörte* szócikkben: „Megalkotásának alapja a *csörtet* családjába tartozó R. [rég]i *csertel, csörtöl* 'fegyvert összeüt, összezördít' lehetett.” A *csörtet*-ről pedig azt, hogy hangutánzó eredetű szócsalád. Alapja ugyanaz a hangutánzó tő, amelyből a *cserdül, cserreg, csörög* stb. szavak családjája is kialakult. A jelentések eredetileg mind hangjelenségekre vonatkoztak.

A hangutánzó szavak általában belső nyelvi fejlemények, nem idegen jövevények. Így tehát az idegenség bélyegét sem lehet a *csörté*-re rásütni. Egyébként sincs jogunk ilyen hosszú idő múltán belekötni egy elfogadott, elterjedt és jól bevált műszó használatába. Ami pedig a szó hangulatát illeti, bizonyosak vagyunk benne, hogy igen kevesen asszociálják a vaddisznó csörtetésével, a többség inkább találja illőnek a fegyverzörgéshez.

R. L. G.

Olvasat. Valent Lajos — 1027 Budapest, Csalogány u. 7. — kissé megütközve írja, hogy a Népszabadság szept. 4-i számának filmkritikájában az *olvasat* szóra bukkan. Helytelen és felesleges újításnak tartja. Így szól a mondat: „Ha viszont a rendezői *olvasat* szükségszerűen konkrét formát ölt, akkor könnyen magyarázkodás lehet belőle.”

Valóban ritkán találkozunk vele mai nyelvünkben, inkább nyelvészek, régész-írásszakértők szakkifejezése, és ezt jelenti az Értelmező kéziszótár s más források szerint: kétes írásjelnek, leírt szónak stb. valószínű hangzásbeli megfelelése. Közismert, hogy régi írások, nyelvelmékek kétes szavainak más-más hangalakban való kiolvasása — olvasata — az értelmet is megváltoztathatja. Igen közel áll ehhez az a jelentés, amelyben az említett cikk írója az *olvasat* szót használja. Valami olyasmit akar kifejezni vele, hogy a rendezőnek úgy kell elolvasnia az általa rendezendő darab szövegét, hogy az előadás, jelen esetben a film majd azt is kifejezze, ami „olvasás közben ki-kisejlik a sorok közül”. Tehát az írás „szellemének” feleljen meg inkább, mint az egyes szavak konkrét jelentésének. Értőn olvasás.

Egyébként nem újkeletű az *olvasat* szó, az 1450 körüli másolatban fennmaradt Bécsi Kódexben már megvan. Olyan párja az *olvasás*-nak, mint pl. az *irat* az *írás*-nak. Igen gyakoriak az ilyen szópárok nyelvünkben, az *-ás* (*-és*) képzősekben azonban eleve nebb a konkrét cselekvés mozzanata, az *-at* (*-et*) képzősekben elmosódottabb, s többnyire a cselekvés, történés eredménye, illetőleg tárgya a fő jelentés. A párhuzamos származékok többnyire nem teljesen egyforma értékűek.

Az *olvasat* világos, jó magyar szó, nem helytelenítjük, még ilyen szokatlanabb jelentésében sem. Természetesen így is írhatta volna a szerző: „Ha viszont a rendezői felfogás (értelmezés, esetleg megfogalmazás) szükségszerűen konkrét formát ölt, akkor könnyen magyarázkodás lehet belőle.”

R. L. G.

Szúr a szegezés. Dr. Tóth Lászlóné — Nagyszokoly, Petőfi u. 276. — más vidékről kerülve a Dunántúlra, egy általa eddig nem ismert kifejezést hallott: *szúr a szegelésé*. Ennek eredete és értelme felől tudakozódik.

Bár ebben a formában sehol sem jegyezték fel, tájszótárainkban, egyéb régi írásokban így találhatjuk meg: *szúr a szegezés*, *szúr a szegedés*. Első tagja nem szorul magyarázatra. Második tagja, a *szegezés* (*szögezés*), illetőleg a *szegedés* (*szögedés*) az eredetileg 'ék, cövek, faszög' jelentésű *szeg* (*szög*) szócsaládjába tartozik. Főként dunántúli tájszó, másutt csak elvétve fordul elő. Egyes szótárak szerint 'nyilallás, oldalnyilallás' a jelentése, az egész kifejezésnek pedig ez: 'oldalnyilallása van'. Például Bélyén így mondják: *Szúr a szegezés*. Sőt, így is járatos: *Szegezvést szúrja* 'nyilallik az oldala'. Sümeg vidékén: *Szegedés szúrja*, Tabon: *Olyan szögedésem van*, Heves megyében is feljegyezték: *Jaj, de az ódalomba ütött a szegedés* (Szinnyey József: Magyar tájszótár 1893–1897). Régi orvosok is érdekesnek tartották megemlíteni, például Csapó József Orvosló könyvetske c., 1791-ben kiadott művében írja: „Az oldalnyilallás, melyet Dunántúl *szegezésnek* neveznek.”

Úgy látszik, az orvoslásban rég kialakult gyakorlattal kell számolnunk. Jóval Csapó előtt, ugyancsak ilyen jelentésben említi Comenius a *Janua linguae Latinae* 1643-as kiadásában: „Az oldal fájás, nyilallás, *szegezés* kevésbbé kénzanak”. Nem is mindig érezték szükségesnek a magyarázatot sem, természetesnek tartván, hogy mindenki előtt ismert bajról van szó. Frankovics Gergely sem értelmezi: „Kit az *zegezes* bant auagy zyu-faias, meg kennyed es meg kennyebozik” (Hasznos könyv betegségek ellen, 1588).

Más szótárak, mint pl. az Ormánysági szótár, már nemcsak az oldalnyilallás, hanem egyebüttl érzett szúró fájdalom megnevezéseként is ismerik, amint a *szegezés* főnév szócikkében olvasható: „Szúr a *szögezés*”; „Oja *szögezés* vót a hátamba, derekamba, mögértem mönni”. Sőt súlyosabb, halálos betegséget is jelöltek vele. A kákicsi temetési anyakönyv 1779–1860. évi bejegyzései között a „Halál oka” című rovatban egy név mellett ez olvasható: *Szögezésbe* (ti. halt meg).

Érdekes adatokat közöl erre vonatkozólag a Nádasdyak levelezéséből Magyar-Kossa Gyula Magyar orvosi emlékek című négykötetes művében. A II. kötet 310. lapján idéz egy 1566-ban kelt, Nádasdy Tamásnéhoz intézett levélből: „Az *szegezés* vagy on rajtam; könyörgök te Ngodnak mint kegyelmes asszonyomnak, ne hagyjon te Ngod; valami orvosságot adjon az ellen.” A szerző feltételezi, hogy esetleg tüdő- vagy mellhártyagyulladás lehetett a *szegezés*, amint egy másik, szintén a Nádasdy-levelezésből vett idézethet fűzött megjegyzéséből kitűnik. A levelet 1561-ben írták: [ki pestisben halt meg] „ki penig az *szegezésben* (pneumonia? pleuritis? . . .)”.

A tüdő- vagy mellhártyagyulladás, esetleg más betegség tüneteként jelentkező enyhébb vagy heves nyilallást úgy érzékeli a beteg, mintha szeget vernének az oldalába hátába.

R. L. G.

Köszöntjük Szemere Gyulát, hetvenéves munkatársunkat

Három esztendő híján fél évszázadon át fejtette ki sikerekben gazdag munkásságát Szemere Gyula anélkül, hogy nyugalomba vonulásával teljesítményeinek sora megszakadna: ma is — és reméljük még sokáig — folytatja kettős pályáját: a tudósét és a nevelőét. Kiváló képviselője még ma is, változatlanul annak a szakembertípusnak, amely az iskolából emelkedett az egyetemig, s mindvégig tevékeny elkötelezettje maradt az anyanyelvi nevelés ügyének.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint 1963-tól számos kiadásban, kétszázézeres példányszámban megjelent — Hernádi Sándorral közösen írt — általános iskolai tankönyvei, gimnáziumi tankönyvei, amelyek 1965-től az új tanterv bevezetéséig voltak használatban. Ez utóbbi két kötetét együtt írtuk, úgy osztva meg a munkát, hogy ő vállalta az elméleti részeket, magam a gyakorlatokat. Akkor csodálhattam meg benne a grammatikus precizitását, amellyel az akadémia leíró nyelvtan eredményeit az iskola számára példás módon közvetítette. Mint szakfelügyelő, tanárképző intézeti tanár, a Fejér megyei tanács, azután a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet munkatársa, 1962 óta pedig az ELTE adjunktusa, majd docense — 1957-ben Kossuth-díjjal elismert nyelvpedagógiai munkásságát törés nélkül folytatta. Megírta a nyelvtanítás módszertanának egyetemi tankönyvét 1969-ben. A Tankönyvkiadó tíznél több kiadásban jelentette meg helyesírási kézikönyveit mind az általános, mind a középiskola számára, s Fábíán Pállal és Graf Rezsővel együtt készítette el a Helyesírásunk című segédkönyvet 1978-ban.

Több mint száz publikációja jelent meg nyelvészeti és pedagógiai folyóiratokban, s ezekkel, valamint könyveivel — *Hogy is írjuk*, 1961.; *Mondattani elemzések* (Rácz Endrével, 1972.); *Katonai helyesírási szótár* (Fábíán Pállal együtt, 1980.) — gyakorlati feladatokat szolgált: az anyanyelvi műveltség fejlesztését iskolában és iskolán kívül.

Kandidátusságot 1971-ben szerzett „Az akadémiai helyesírás története” témával (könyv formájában 1974-ben jelent meg). Kapcsolata a Nyelvőrrel ennek a témának a jegyében 1951 óta folyamatos. Folyóiratunkban közölte „Tanítsuk eredményesebben a helyesírást!” című, a helyesírás középiskolai oktatását megalapozó tanulmányát (Nyr. 75: 332–4, 407–15). Ma is érvényes elvi megállapítása: nyelvtani ismeretek nélkül nem lehet elsajátítani a jó helyesírást. Elsőnek tett javaslatot az *ly*-os szavak írásmódjának eredményes tanítására. Később sikeresen meg is védte javaslatát (Nyr. 79: 298–303). Foglalkozott a számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásával (Nyr. 84: 27–32), felvázolta az akadémiai helyesírás eseménytörténetét (Nyr. 95: 129–41), foglalkozott Simoniy Zsigmond és Szarvas Gábor helyesírási munkásságával és nézeteivel (Nyr. 96: 30–92 és 98: 257–65). „Egy helyesírási babona pályafutása” címmel mutatott rá az *-i* képző „összerántó erejének” mint szívósan élt álszabálynak a tarthatatlanságára a két-elemű földrajzi és személynevekben (Nyr. 100: 27–32); feltárta a betűkettőztetés történetét helyesírásunk legújabb kori történetében (Nyr. 102: 413–20).

Közölt folyóiratunkban mondatelemző cikket Petőfinek sokat vitatott két soráról („Még ifju szívemben a lángsugarú nyár” és „Börtönéből szabadult sas lelkem . . .”).

példát adva a filológusi pontosságra és gondosságra, akárcsak akkor, amikor véleményt mondott fogós helyesírási esetekben (Nyr. 92: 242—4).

Két ízben is közölte tapasztalatait az egyetemi felvételi vizsgák eredményeiről (Nyr. 93: 84—92 és 97: 189—99), s részletes — egyben lehangoló — helyzetképet vázolt föl a középiskolai oktatásról.

Reméljük, hogy nyugalomba vonulásával nem szakad meg érdeklődése és felelősségtől vezérelt figyelme mind a nyelvtudomány, mind az anyanyelvi nevelés kérdései iránt, és sokáig üdvözölhetjük folyóiratunk szerzőjeként a következő évfolyamokban. Ismerve tetteikészségét, bizton várja kéziratait a szerkesztő bizottság és e sorok írója:

Szende Aladár

Zsirai Miklós táblája előtt

„Emlékét hálás kegyelettel őrizzük” — hangzik a nekrológok utolsó közhelye. Az időben azonban hamar elhalnak a kegyeletes fogadkozások. Szerencsés az, akinek emlékét valóban tovább őrzik alkotásai, vagy élteti egyéniségének, életpéldájának lelkekbe sugárzott hatása.

Zsirai Miklósról mindkét lehetőség áll. Ezt bizonyította az a kis gyülekezet is, amely 1981. június 24-én csoportosult a budai Bimbó út 10/A előtt, tiszteletadásul, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének kezdeményére emléktáblával jelölték meg a házat, ahol Zsirai Miklós élt és dolgozott. A fehér hajú vagy őszülő egykori tanítványok mellett — hiszen professzoruk halála óta több mint negyedszázad telt el — ott voltak fiatal kutatók is, akik már nem ismerhették őt személyesen, de művei, gondolatai őket is nevelték, biztosítva a finnugor nyelvészet személyi utánpótlását és újabb eredményeket adó folyamatos fejlődését. A volt tanítványok közül is csak néhány vált a finnugrisztika szaktudósává, de mindegyikük megőrizte érdeklődését és értékelő vonzalmát a mesterüktől tanultak iránt, s hasznosították ezeket. Annak az elvnek jegyében is, hogy „a rokon nyelvek, a rokon népek ismerete nélkül nincs genetikus nemzeti tudomány”, s hogy ennek művelésével az egyetemes tudományosságot, az emberi értékeket gazdagítjuk.

Zsirai Miklósnak — szaktudományától sokszor független — hatása onnan eredt, hogy nemcsak a tudós elmélyedő tehetsége, széles látóköre és józan szenvedélye volt meg benne, hanem az igazi tanár embernevelő képessége is. Hallgatóit rögtön meghódította közvetlenségével, természetes modorával, érdeklődő, segítőkész emberségével. Nem professzori tekintélyével akart hatni: szinte feszélyezetten, rangrejtve viselte méltóságát. Volt olyan, „miniszterviselt” tanárunk, aki elzavarta a nevetlen hallgatót, ha nem „kegyelmes úr”-nak címezte. Zsirai Miklós „kollégá”-nak tekintett és szólított bennünket, s szemüvegének csillogása még derűsebbé tette barátságos mosolyát. Eötvös-kollégiumi tanítványai úgy emlékeznek rá, hogy tőle tanulhattak legtöbbször, pontos rendszerességgel, de kedélyes, családias hangulatú óráin. E volt tanítványok kegyeletével idézte föl L a k ó G y ö r g y akadémikus Zsirai Miklós pályautját.

Mihályi falusi iskolájából került a soproni líceumba, melynek kitűnő diákja, Gombocz Zoltán akkor már az Eötvös-kollégium végzett növendéke és ifjú tanára. Amikor Zsirai érettségizik, valószínűleg Gombocz ajánlatára vagy ösztönzésére kerül ő is a pesti egyetem bölcsészkarára, s ott a nyelvrokonság kérdései felé fordul érdeklődése. 1914-i finnországi tanulmányútját a világháború hazahívó robaja szakítja meg, s ő a sors furcsa végzéséből egészen más körülmények közt folytatja tanulmányait.

Alig tért haza, nemsokára be kellett vonulnia, s az uzsoki véres harcokban orosz fogságba esett. Szibériába kerülve, a „helyszínen” lett alkalma megismerkedni a finn-ugorokkal, s ő céltudatos akarattal előnyt kovácsolt a kényszerűségből. Őreik közt is voltak „rokonok”, ismerkedett hát nyelvükkel; a Vöröskereszt és finn barátai révén később szakkönyvekhez jutott, s megtanult oroszul is, úgyhogy mikor ötévi fogság után hazatért, szinte tudós felkészültséggel fejezte be egyetemi tanulmányait. 1924-től az Eötvös-kollégium tanára volt, 1929-ben pedig Szinnyei József utóda lett az egyetem finn-ugor tanszékén.

Akadémikusi címmel fémjelzett professzorként sem tartotta méltatlan feladatnak a nyelvművelés munkájában való tevékeny részvételt. 1932-től 37-ig szerkesztette — eleinte a kiváló érzékű Nagy J. Bélával — az akkor induló Magyarosant, és Zsirai széles körű tudásának, gyökeres nyelvérzékének és józan ízlésének nagy része volt a folyóirat mozgalomindító sikerében. Iránymutató cikkektől magvas szerkesztői üzenetekig számos írásával gazdagította a lapot. Minden leírt mondata tükrözi töretlenül megőrzött ízes dunántúli beszédét, példás magyarságát és világos gondolkodását. Ezzel is nevelt: munkatársakat, tanítványokat vonzott maga köré, akiket buzdított, irányított, segített.

A 30-as években készült el nagy munkája, a Finnugor rokonságunk (1937.), a rokon népekről való ismeretek enciklopédiája. Értékének fontos tényezője Zsirai orosz nyelvtudása, a szovjet szakirodalom ismerete. És volt bátorsága, hogy kiemelve — már akkor — a kis finnugor népek fejlődését a szovjeturalom alatt. De tudósi felelősségérzete gondolt a hagyományok megmentésével is: energiájának jó részét Reguly és Pápay gyűjtésének feldolgozására és kiadására áldozta. Betegsége és korai halála miatt, sajnos, már csak kisebb munkákra maradt ereje és ideje.

Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1944-ben őt választotta elnökének, a legnehezebb időkben tett hitet nyelvünk mellett és fogadalmat e drága örökség megvédésére. S egy évtizeden át, viharos és válságos korszakban, kiállt nyelvtudományunk értékei, a tudománypolitika és a közoktatás valódi demokratikusa és az egyetem színvonalának megőrzése mellett. Közéleti felelősségvállalása, tudósi tekintélye és emberségének fénye egyaránt világító példa.

Kovalovszky Miklós

A MÉM felsőoktatási intézményeinek első országos magyar nyelvi versenye

Ha valaki azzal a szokatlan kérdéssel fordulna hozzám, hogy véleményem szerint „világnyelv-e a magyar?”, hát válaszom ma kevésbé lenne tagadó, mint a címben jelzett verseny előtt.

Ez a megállapítás egy élményszámba menő vetélkedő sommázása, mely vetélkedőn e sorok írójának zsürielnöki minőségben volt lehetősége részt vennie. A Mezőgazdasági és Élelmezéstudományi Minisztérium felsőoktatási intézményeinek körében immár néhány éves hagyományra tekint vissza az egyetemi és főiskolai hallgatók idegen nyelvi versenye. Ezt a tradíciót egészíti ki az idei tanévben a jelzett intézményekben tanuló idegen ajkú hallgatók számára első alkalommal megrendezett magyar nyelvi verseny. A vetélkedő mintegy 450 külföldi fiataalt érintett, akik két fordulóban vehettek részt annak lebonyolításában. Első fordulóként a központi írásbeli feladatok megoldása történt meg az egyes karokon, ahonnan is a legjobb dolgozatokat a központi zsűrinek küldte meg a magyar nyelv tanára. A közel 450 írásbeliző közül most már a legjobb 30 főt hívták be az Állatorvostudományi Egyetemre, ahol — ez év március 10-én — két bizottság előtt folyt a szóbeli „vizsgáztatás”.

A résztvevők a földgolyó szinte minden táját képviselték, a legtöbb versenyző mégis a „harmadik világból”, a fejlődő országokból került ki.

Talán nem érdektelen utalnunk a zsűri tagjainak a verseny kapcsán megfogalmazott véleményére: a magyar nyelvet — annak lexikáját és bonyolultnak taartott grammatikai rendszerét — a 4-5 éve itt tartózkodó szorgalmas külföldi hallgatók szinte kifogástalanul képesek voltak magukévá tenni. Ez a megállapítás egyaránt érvényes az Etiópiából és — mondjuk a Csehszlovákiából jött hallgatóra. Amiben viszont jelentős különbség volt felfedezhető, az nyelvünk fonémarendszerének nagyon is eltérő fokon megvalósuló elsajátítása. E területen az Európából jött versenyzők javára billen a mérleg, aminek oka valószínűleg az afrikai, ázsiai népek hangképző szerveinek eltérő felépítésében keresendő. Ez a megállapítás részünkről ugyan hipotézis, mégis fontosnak tartjuk hangsúlyozását, mivel nem lenne szerencsés pl. a karunkon (DATE Mg. Gépészeti Főiskolai Kar, Mezőtúr) tanuló dél-jemeni hallgatók nyelvi teljesítőképességével szemben irreális követelményeket támasztanunk.

Nyelvünk tehát, mely egyébként gyakran kapja meg a „nehéz” jelzőt, a fenti példák tanúsága szerint éppen úgy elsajátítható, mint bármely világnyelv. Élményszámba menő, magabiztos feleleteket vagy inkább előadásokat hallottunk a vetélkedőn. Némelyik versenyző a grammatikai magabiztosságon túl fejlett stílusérzékről is tanúbizonyságot tett. A versenylázban helyezésért folyó sikeres szereplés kontrolljaként is jó volt hallani időnként a folyosókon folytatott felszabadult beszélgetések egy-egy foszlányát. Magyarul „kommunikált” itt a panamai fiatalember az eritreai fiúval, a Madagaszkárról jött egyetemi hallgató a törékeny vietnami kislánnyal. De ugyancsak magyar nyelven „tette a szépet” az NDK-beli egyetemista annak a csinos lengyel hallgatónőnek, aki a vizsgabizottság egyhangú döntése alapján lett a verseny első helyezettje. A győztes azonban mégsem ő volt egyszemélyben, mert győztes volt itt minden résztvevő, s nem is csak a gazdag jutalmak birtokosaként, az öt napos országjáró körút várományosaként (erre a harminc hallgató együtt fog elutazni), hanem a magyar nyelv, a magyar kultúra egyfajta misszionáriusaként. Általuk a mi nyelvünk „győzött”, mely így a mezőgazdasági tudományok közvetítését fogja szolgálni hazánk és a világ különböző országai között.

Ez az a tény, mely nyelvünknek, szellemi exportunk hordozójának az eddigieknél kiemeltebb kommunikációs szerepet képes biztosítani a világ nyelveinek sorában.

Horváth Károly

Dialektológiai szimpozion Szombathelyen

1981 március 25—27-én a Veszprémi Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottsága az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a közreműködésével a Szombathelyi Tanárképző Főiskolán dialektológiai szimpoziont rendezett. A tanácskozáson részt vevők négy fő témakörből hallottak vitaindító előadást és hozzászólásokat, és pedig a következőket (zárójelben a vitaindító előadást tartók neve áll): a nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései (B e n k ő L o r á n d), a regionális tájszótárak, a szókészleti gyűjtés és feldolgozás kérdései (H a j d ú M i h á l y), a regionális nyelvatlaszok problémái (D e m e L á s z l ó), a nyelvjárástan a felsőoktatásban (S z a b ó G é z a).

Az előadásokat követő szép számú hozzászólás (kb. harminc) jól mutatta, mennyi elvégzendő feladat, megoldatlan kérdés van még nyelvjáráskutatásunkban. A nyelvjárássok köznyelvesülése miatt egyre nehezebb megbízható nyelvjárási anyagra szert tenni (különösen az ún. nyelvjárási mélyréteg megragadása látszik egyre problematikusabbnak). A gyűjtés föltétlen szükségessége mellett elodázhatatlan feladatként a ma dialektológusai-

ra vár korszerű nyelvjárási monográfiák, tájszótárak és regionális atlaszok készítése is. Szóba kerültek az ún. regionális köznyelvek többször is. Valamennyi hozzászóló egyetértett abban, hogy a regionális köznyelvi kutatások a dialektológia része, s hogy a regionális köznyelveket legcélszerűbb a nyelvjárási általános változásvizsgálat keretében kutatni. A szimpozion résztvevői — külföldi példákra való hivatkozással is — a nyelvjárástan felsőoktatásbeli helyzetét — különösen a főiskolákon — nem kielégítőnek ítélték, miként a nyelvjárásokról való, többé-kevésbé — sajnos — általános vélekedést is (hogy ti. a nyelvjárásokat irtani kell, hogy használatuk minden esetben a maradiság jele). A hozzászólások közös jellemzője volt, hogy mindegyik kereste a továbblépés módját. Hangot kapott az a megokolt vélemény is, hogy a dialektológia működési kereteinek biztosítása, a nyelvjárástani munkálatok segítése-támogatása az egész magyar nyelvtudomány szempontjából fontos.

E tanácskozás jelentőségét növeli, hogy 1954 óta ez volt az első rendezvény, ahol a magyar dialektológusok összeültek gondjaik, eredményeik megbeszélésére, véleményük kicserélésére. Öröndetes, hogy a szomszédos országokból több ismert nyelvjáráskutatót üdvözölhattünk körünkben: *P e n a v i n O l g á t Újvidékről, G á l f f y M ó z e s t K o l o z s v á r r ó l, S i m a F e r e n c e t P o z s o n y b ó l*. Annál sajnálatosabb, hogy számosan távolmaradni kényszerültek — különböző okokból (különösen kolozsvári kollégáinkat hiányoltuk), s hogy a pécsi, szegedi és egri főiskoláról senki sem vett részt a tanácskozáson. Sajnálatos az is, hogy a magyar dialektológia olyan hazai jelesei, mint *D. Bartha Katalin, Imre Samu, Lőrincze Lajos és Végh József* nem lehettek jelen a tanácskozáson.

A szimpozion sikeres megrendezéséért a Szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Tanszéke nyelvjáráskutatással is foglalkozó oktatóinak, *S z a b ó G é z á n a k, B o k o r J ó z s e f n e k, G u t t m a n n M i k l ó s n a k, M o l n á r Z o l t á n n a k* és *V ö r ö s O t t ó n a k* tartozunk elsősorban köszönettel. Mindannyiunk elismerését tolmácsolom a Veszprémi Akadémiai Bizottságnak és a Szombathelyi Tanárképző Főiskolának nemes ügyet vállaló áldozatkészségéért.

A tanácskozás anyagát a közeli jövőben a Veszprémi Akadémiai Bizottság megkívánja jelentetni. Remélhető, hogy a megjelenendő anyagnak nem kis része lesz a hazai dialektológiai munkálatok előbbrevitelében.

Kiss Jenő

A Fordítók Nemzetközi Szövetségének kilencedik kongresszusa

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a huszadik század második felében a fordításügy világszerte az érdeklődés homlokterébe került. Ma már nem képzelhető el hathatós nemzetközi együttműködés vagy a nemzetközi tudományos munkamegosztásban való részvétel jól működő fordítószolgálat nélkül, és akkor még nem is beszéltünk arról, hogy mennyire fontos az, hogy a népek egymás kultúráját megismerjék. Mindez hatványozottan vonatkozik nyelvileg elszigetelt, viszonylag kis országokra, melyek sorába hazánk is tartozik.

A FIT (Fédération Internationale des Traducteurs) 1981. május 6. és 13. között tartotta kilencedik kongresszusát Varsóban. A fordítók e nemzetközi szervezete 1953-ban alakult francia kezdeményezésre, és az UNESCO védnöksége alatt működik.

A kongresszus témáját „A fordító küldetése ma és holnap” címszó alatt foglalták össze. Tíz szekcióban igen sokféle tárgyról hangzott el előadás és folyt vita, így a műfordítás és a szakmai-tudományos fordítás időszerű kérdéseiről, a fordítók jogi helyzetéről, a kis nyelvek és a fejlődő országok problémáiról, a fordítóképzésről, a fordításelméletéről, a gépi fordításról, a szinkrón tolmácsolásról és szinkronizálásról, a terminológiai adatbankokról és a fordításkritikáról.

A témák sokrétűségének megfelelően a résztvevők maguk is sokféle szakma képviselőiből kerültek ki az íróktól a fordításelmélettel foglalkozó nyelvészekig. Zömükben azonban természetesen hivatásos fordítók voltak.

Beszámolókat hallhattunk a különböző tagszervezetek, tehát a nemzetközi szövetségben tömörülő 34 ország fordítószövetségeinek munkájáról. A nemzeti fordítószövetségek feladata az illető ország fordítóinak nyilvántartása, tájékoztatása, továbbképzése, minősítése és érdekvédelme.

A tudományos és azfordítók beszámolóiból kitűnt, hogy a kisebb és szegényebb országok, ill. azok, melyeknek nyelve korlátozott hatósugarú, sok gonddal küzdenek. Az UNESCO ezért az új tudományos szakkifejezések nemzetközi egységesítését javasolta különös tekintettel azokra a fejlődő országokra, ahol a tudományok szókincse még csak most alakul ki.

A tudományos és szakfordítások színvonala nemcsak a fordító nyelvtudásától függ, hanem anyanyelvi kultúrájától is. Megoszlottak a vélemények arról, hogy fordíthat-e valaki olyan nyelvre jól, amelyik nem az anyanyelve, és hogy milyen szakmai tudásra van a fordítónak szükséges ahhoz, hogy az illető tudományág területén kifogástalan munkát végezzen. Úgy tűnt, hogy az ideális eset — tehát amikor a fordító anyanyelvére fordít egy általa majdnem anyanyelvi szinten ismert nyelvről a saját szakterületén — igen ritka. A kompromisszumos megoldások sikere a fordító rutinjától és intelligenciájától függ, ill. több szakember összmunkájával biztosítható.

Szervezett segítségre van szüksége a fordítónak terminológiai téren. Ezt a célt szolgálják a többnyelvű tudományos értelmező szótárak és az őket egyre inkább kiszorító számítógépes adatbankok. Azon az előnyön túl, hogy az utóbbiak állandóan kiegészíthetők, javíthatók és korszerűsíthetők (szemben a nyomtatott könyvvel), a fordítók munkájának mintegy 60%-át kitevő terminológiai kutatómunkát is lényegesen leegyszerűsítik. Az adatbankok jó része ma még a szervezés állapotában van, és sok munka és erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy jól szervezett nemzetközi hálózat álljon a fordítók rendelkezésére. A számítógép tehát főként az adattárolás területén tud segítséget nyújtani a fordítóknak, fordítás végzésére nem alkalmas. Másik alkalmazási területe a szövegfeldolgozás, melyhez számítógéppel összekapcsolt írógépet és sokszorosítót használnak („word processor”).

Élénk vita folyt a fordítóképzésről is. Beszámolók hangzottak el működő fordítóiskolák (egyetemi szakok) tananyagáról és eredményeiről. Egyetem utáni oktatási formák is léteznek. Legtöbb országban a fordítóképzés a tudományegyetemek bölcsészkarán folyik önálló szakként vagy a tanárképzéssel összekötve. Ennek legfőbb hiányoságaként a szaktudományok oktatásának elégtelenségét említették.

Végül a FIT különböző bizottságai beszámoltak korábbi munkájukról és határozatokat fogadtak el a következő kongresszusig folytatandó tevékenységükről. A feladatok között különös hangsúlyt kapott a fordításügy támogatása a fejlődő országokban, a fordítók szerzői jogának elfogadtatása, a fordítók helyzetének javítása, a nyelvek összehasonlító vizsgálata, a szövegfeldolgozás szabványosítása és a technikai haladás vívmányainak felhasználása.

Mi a helyzet hazánkban a szakfordítások területén? Bár a kongresszuson hivatalos magyar küldöttség vett részt, ez csak az Írószövetség Műfordítói Szakosztályát képviselte, mivel a szakfordítóknak nincs semmiféle fórumuk vagy szervezetük, bár ennek a gondolata többször felmerült. A fordítószövetség létrehozása sokat javíthatna a jelenlegi sokat bírált és vitatott helyzeten mind a fordítók, mind a fordíttatók szempontjából. Fordítóképzésre történtek kísérletek, azonban ezek eredményei sem egyértelműek és további fejlesztésre várnak.

Takácsi-Nagy Klára

A memoriterről tanácskoztak Debrecenben

A tanácskozást az tette időszerűvé, hogy iskoláinkban viszonylag kevés memoritert sajátítanak el a tanulók, s ezért emlékezetük nem őríz olyan klasszikus értékű és nagy hagyományú irodalmi szövegeket, amelyek pedig az anyanyelvi műveltség rendkívül fontos részei, sőt nemzeti kultúránk mással nem helyettesíthető értékei.

A tanácskozást 1981. április 11–12-én tartották, rendezte az Országos Pedagógiai Intézet, a KLTE Bölcsészettudományi Kara, a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezete és a Hajdú-Bihar megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. A meghívottak óvodai felügyelők, általános iskolai szakfelügyelők és középiskolai magyar szakos szakfelügyelők, a TIT megyei irodalmi szakosztályainak tagjai voltak. Mintegy száz résztvevő tanácskozott az Aranybika Szálló termében, kellemes és sokszor szenvedélyesen építő légkörben.

A résztvevőket Tamás Attila, a KLTE tanára, a TIT irodalmi szakosztályának elnöke köszöntötte, hangsúlyozta a memoriter pedagógiai jelentőségét, remélve a tantervek csökkent követelményeinek emelkedését a jövőben. A tanácskozást Szathmári István egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára nyitotta meg. Rámutatott a memoriternek sablonoktól szürke, romló és pallérozatlan beszédet ellensúlyozó hatására, fontos szerepére az olvasóvá nevelésben. Bevezető előadást tartott Nagy János c. egyetemi docens, a TIT megyei titkára. Elemezte azt a lehangoló helyzetet, amely a memoriter háttérbe szorulásával mind a közoktatásban, mind a tanárképzésben előállott. Meggyőzően javasolta a memoriter tervszerű és hatékony oktatását az óvodától az egyetemig, és szerepének növelését a nevelésben és ismeretterjesztésben egyaránt.

Ezután korreferátumok hangzottak el az idézetkincs szerepéről a beszédképesség fejlesztésében. Fülöp Lajos egyetemi adjunktus a memoritert a tudatos beszélővé nevelés tényezőjének tartva rámutatott „védőoltás”-funkciójára a beszédromlás ellen. Rapcsák András akadémikus, matematikus diákkori élményeit említve a klaszikus görög és latin sorok maradandó emlékezeti tárolását is mint a humán műveltség fontos elemét értékelte. Irinyi Károly egyetemi docens, történész a memoriter szerepet a társadalmi tudat érzelmi szférájában, az elvont társadalmi fejlődéstörvények és viszonyok láthatóvá-érzékeltetővé, korhűvé idézésében jelölte meg. Gesztelyiné Karsai Éva főiskolai adjunktus a könyvnyelvkülinek a személyiségformálásban, az élményközei fogalmazástanításban, valamint a gyermek természetes művészi hajlaimainak táplálásában betöltő szerepét elemezte. Nobel Iván, az OPI osztályvezetője többnek mutatta be a memoritert a memorizálásnál: élményt is jelent, segítséget ad a beszédművelésben; megengedhetőnek tartja a szabad választást a tanulók részéről. Ónosi Lászlóné vezető óvónő azt mutatta meg, hogyan épül bele a kisgyermek szókincsébe a népmesék, a gyermekversek szóanyaga, s hogyan táplálja a kicsinyek érzelmi fogékonyságát és képzeletét. Sipos Lászlóné általános iskolai szakfelügyelő az alsó tagozatos tanulók beszédének fejlesztése szempontjából fontosnak tartja mesék dramatizálását (bábokkal is), tehát a szövegeknek cselekvéssel való összekapcsolását. Györffy Istvánné módszereket mutatott be a memorizált szövegek felhasználására: művek bemutatása idézetek alkalmazásával, szállóigészerű használat, színjátésszerű megjelenítés során, szavalóverseny formájában. Engloner Gyuláné OPI-főelőadó a tanterv adta lehetőségek kiaknázásáról szólt, valamint a tanár versszeretetének példamutatóan vonzó hatására, a sematikus műértelmezés kerülésének, tehát igényes tárgyalásának jelentőségére mutatott rá. Péli Árpád szakközépiskolai tanár — a nyelvi és érzelmi szegénység és a túlintellektualizált műelemzés elleni szernek tartva a memoritert — az asszociációs képesség fejlesztésében is fontos szerepet tulajdonított neki; több módszertani eligazítást kíván a szakirodalomtól. Magyarai László

l ó n é szakmunkásképző-intézeti igazgatóhelyettes „kórképet” vázolt föl erről az iskola-fajról, amely rendkívüli nehézségekkel küzdve próbálja ellensúlyozni a tantervileg szűkre szabott korlátokat szemléletformáló hatásokkal, módszerbeli fogásokkal, játékos feladatokkal stb. B o d a I s t v á n n é P o k o l á b J u d i t gyakorló gimnáziumi vezető tanár tanítványainak összegyűjtött megnyilatkozásait tolmácsolta a memoriter hasznosságáról, bizonyítva ezzel a legérdekeltebbek reménykeltő állásfoglalását: felismerik a memoriter jelentőségét műveltségük gyarapításában, állást foglalnak mellette.

A tanácskozás vitája a második napon zajlott le. K a t o n a B é l a főiskolai tanár a nevelőképzés felelősségét tette szóvá azért, hogy a jelöltek még a legnagyobb versek kulcssorait sem tudják idézni. S z e n d e A l a d á r ny. főiskolai tanár a tanácskozásnak azt a rendkívüli eredményét méltatta, hogy a referátumokban voltaképpen a memoriteroktatás és -tanulás módszertanának körvonalai bontakoztak ki. D e b r e c z e n i F e r e n c, a Hajdú-Bihar megyei Pedagógus Továbbképző Intézet vezetője módszertani leveleket, pályázatok meghirdetését helyezte kilátásba, hogy az új tanterv igényes feladatainak, a beszédkultúra fejlesztésének a nevelők minél hatékonyabban tudjanak megfelelni. K o z m á c s I s t v á n, a Bács-Kiskun megyei TIT szakelőadója nagyobb szellemi „beruházást” sürgetett a teljesebb értékű és az új, igen korszerű nyelvi tanterv alapján végzendő eredményesebb munka érdekében. Z ö m b i k L á s z l ó, a Békés megyei TIT képviselője az érzelemszegény társadalom kialakulását megakadályozandó előadásokat sürget; a nemzetiségi vidékeken a magyarságtudat erősítését tartja fontosnak a „Dunánál, Oltnak egy a hangja” jegyében. G á l o s T i b o r MM-osztályvezető a Kazinczy- és egyéb versenyekre hivatkozva mutatott rá arra, hogy a verskultúra társadalmi szinten emelkedik; az iskola technikai segítséget kap és fog továbbra is kapni azzal, hogy minden iskola irodalmi anyagát hangplemez tartalmazza. E n g l o n e r G y u l á n é a tanári szabadságot hangsúlyozta a memoriterek kijelölésében, kilátásba helyezte a szakszerű tájékoztatást a tanárok számára tankönyvi útmutatók és továbbképzés formájában.

A tanácskozás eredményeit S z a t h m á r i I s t v á n foglalta össze. A sikeres továbblépés reményét joggal keltik fel szerinte a következő mozzanatok: világosan áll előtűnk a memoriter jelentősége a nyelvi és általános kultúráltság fejlesztésében; a nem magyar szakos tanárok is felismerik fontosságát; reális kép alakult ki minden iskolafokra és -fajra nézve; sok tapasztalat gyűlt össze a módszertani tanulságok levonására; felszínre kerültek az „össznevelés” problémái is; kiderült a szemléletváltozás szükségessége (az intézkedések önmagukban nem oldják meg a kérdéseket), különös figyelem fordítandó a szakmunkástanuló iskolákra (a középfokon továbbtanulók több mint fele népesíti be őket).

A tanácskozás ajánlások elfogadásával ért véget.

Sz. A.

Szemle

Balázs János: Magyar deákság (Ismerteti: <i>Szilágyi Ferenc</i>)	483
Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből (Ismerteti: <i>Tompai József</i>)	485
Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	492
Vértess O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	495
Szegedy-Maszácz Mihály: Világkép és stílus (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	497

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából <i>R. L. G.: Csörte — R. L. G.: Olvasat — R. L. G.: Szúr a szegezés</i>	502
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Szemere Gyulát, hetvenéves munkatársunkat	505
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Zsirai Miklós táblája előtt	506
<i>Horváth Károly</i> : A MEM felsőoktatási intézményeinek első országos nyelvi versenye	507
<i>Kiss Jenő</i> : Dialektológiai szimpozium Szombathelyen	508
<i>Takácsi-Nagy Klára</i> : A Fordítók Nemzetközi Szövetségének kilencedik kongresszusa	509
<i>Sz. A.</i> : A memoriterről tanácskoztak Debrecenben	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13 Ft

Évi előfizetés: 52 Ft

INDEX: 25 550

ISSN 0025—0236

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

- Az emberi nyelv sokfélesége.* Szerk. Dezső László, Hajdu Péter, Telegdi Zsigmond. 1978. 333 l., számos szöveggközi ábra, 17×25 cm. Fve 62,— Ft. ISBN 963 05 1310 2
- Dienes Dóra: *A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése.* 1978. 91 l., 10 táblázat, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 98.) Fve 16,— Ft. ISBN 963 05 1362 5
- Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvemlékvédelmi Társaság.* 1978. 315 l., 7 ábra és fakszimile, 17×25 cm. Kve 77,— Ft. ISBN 963 05 1383 8
- Gáál Edit: *A bírtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben.* 1978. 71 l., 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 97.) Fve 13,— Ft. ISBN 963 05 1358 7
- Horváth Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében.* 1978. 269 l., 17×25 cm. Német nyelvű összefoglalóval. Kve 67,— Ft. ISBN 963 05 1271 8
- Korompay Klára: *Középkori neveink és a Roland-ének.* 1978. 95 l., 5 térkép, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 96.) Fve 15,— Ft. ISBN 963 05 1357 9
- Kálmán Béla: *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatopoeia.* 1978. 198 l., 17×25 cm. Kve 230,— Ft. ISBN 963 05 1399 4
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* 1978. 727 l., 14×25 cm. Kve 175,— Ft. ISBN 963 05 1490 7
- Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* 4., változatlan kiad. 1978. 256 l., 15×21 cm. Kve 40.— Ft. ISBN 963 05 1446 X
- A magyar szókészlet finnugor elemei.* Etimológiai szótár. Négy kötetben. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly és K. Sal Éva. 17×25 cm. 3. köt. N—ZS. 1978. 727 l. Kve 58.— Ft. ISBN 963 05 1269 6
- Banczerowski Janusz: *A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése.* 1979. 117 l., 17×24 cm. Bibliogr. 112—117. l. (Nyelvtudományi értekezések 99.) Fve 21,— Ft. ISBN 963 05 1712 4
- Huszár Ágnes: *A predikativ viszony szintaktikai kategóriái.* 1979. 62 l., 17×24 cm. (Nyelvtudományi értekezések 101.) Fve 14,— Ft. ISBN 963 05 1945 3
- Kassai Ilona: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben.* 1979. 72 l., 6 táblázat, 17×24 cm. Bibliogr. 69—72. l. (Nyelvtudományi értekezések 102.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 1946 1
- B. Lőrinczy Éva: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* 1979. 491 l., 15×21 cm. Bibliogr. 482—484. l. Angol nyelvű összefoglalással. (Nyelvészeti tanulmányok 19.) Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 1782 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiadás. 19., változatlan lenyomat, 1979. 272 l., 14×21 cm. Kve 23,50 Ft., fve 13,50 Ft. ISBN 963 05 1936 4 (kötött), ISBN 963 05 1935 6 (fűzött).
- A magyar nyelv értelmező szótára.* Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete Bárczi Géza és Országh László vezetésével. Harmadik, változatlan kiadás. 17×25 cm. Kve, kötetenként 200,— Ft. ISBN 963 05 1813 9 (I—VII. köt.) 2. köt. E—GY. 1978. (1960) 1137 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1815 5, 3. köt. H—Kh. 1979. (1960) 939 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1816 3, 4. köt. Ki—Mi. 1979. (1961) 1347 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1817 1
- Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.* Szerk. Imre Samu. 1979. 146 l., 17×24 cm. Bibliogr. a fejezetek végén. ISBN 963 05 1833 3
- Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár.*
- Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez.* Összeállította Balogh Lajos, Deme László és Imre Samu. ISBN 963 05 2425 2 B/5
- 10 Magyar Értelmező kéziszótár.* Szerkesztette Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. 4., változatlan lenyomat. Két kötetben: I. köt. A—Ly, II. köt. M—ZS. ISBN 963 05 2531 3 (I—II. köt.), ISBN 963 05 2532 1 (I. köt.), ISBN 963 05 2533 X (II. köt.). B/5
- Jókai-kódex XIV—XV. század.* A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi P. Balázs János (Codices Hungarici VIII.) ISBN 963 05 2460 0. A/5
- A magyar nyelv grammatikája.* (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 792 l. ISBN 963 05 2087 7. 175,— Ft.
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár.* A—ZS. 1978. 593 l., 17×25 cm. Kve 147,— Ft. ISBN 963 05 1607 1
- Zsilka János: *Jelentés-integráció.* 1978. 421 l., számos szöveggközi ábra, 17×25 cm. Kve 96,— Ft. ISBN 963 05 1428 1